४ चतुर्थोभागः

॥ विद्योदयो निराकुर्याद विद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनमिति। छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः। प्राग्वचन उक्तमिति। अस्मिन्प्राग्वचने
यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात्। प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति। प्राक्क्री
ताद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः। विहितो यथा स्यादिति। पुनःश्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः।
सुष्ठु लाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः। योगे योग इति। असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थं निर्देशः सूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च श
ब्दगौरवप्रसङ्गः। अधिकारादिति। छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन। यथैव प्रत्ययादयोऽधिकारा अवधिविशे
षोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्त्येवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः। प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति। यो

प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचन उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्।
अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेण प्रसङ्ग इति। इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम्। सकृद्विहितः प्र
त्ययो विहितो यथा स्याद्योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। अधि
कारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः। अधि
कारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति। उगवादिभ्यो यच्छ्वेति छोऽपि प्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनं क
र्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किं चा
तः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः। अपवादविषये छप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राक्
क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति॥

गे योग उपतिष्ठत इत्यनेन नन्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते। उगवादिभ्यो यच्छ्वेतीति। नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिका
रस्योपस्थानात्। उत्सर्गापवादयोः संनिधानविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः। केचिदाहुः। उगवादिभ्यो य
दित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्परासंबन्धादुपलक्षणमेतत्। इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छ्वेति। स
एव दोष इति। तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्संनिहिता शरीरावयवा
द्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः॥

समानेऽर्थ इति। तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते। तक्रमिव कौण्डिन्ये दधी
त्यर्थः। तथाहीति। यथाजातीयोऽवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम्। यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इत्युक्ते देशः।
अलोऽन्त्यात्पूर्व इत्यत्रैवा यां कांचिदिति। आ परिखायाश्छ इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः। अथवेति। अभ्युपगम्यवादोऽयम्। न
त्वयं पक्षो युक्तः। अवधिविजातीयत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे कस्यार्थेन निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति। नैष दोषः। तस्मै हित
मित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन च्छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्र
सङ्गात्। वा वचनादिति। विकल्पवचनादित्यर्थः। अथेति। ठञः परोऽर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक् ठञ इ

समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राक्क्रीताद्योऽर्थ इति वि
ज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचि
देव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति। ननु चोक्तमपवादविषयेऽपि
च्छप्रसङ्ग इति। न वा क्वचिद्वावचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। क्वचिद्वावचनात्। यदयं क्वचिद्वावचनं
करोति। विभाषा हविरपूपादिभ्य इति। तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति। यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन।
अधिकारात्सिद्धम्। ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। न वा क्व
चिद्वावचनादिति। अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेव
भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते॥ उगवादिभ्यो यत्॥
यञ्छ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानहोः प्रयोजनम्॥ यञ्छौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोज
नम्। सनङ्गूपानहोः प्रयोजनम् ॥

ति वक्तव्यम्। प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यत इत्यर्थः। अर्थेष्विति। तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छ
स्याप्रवृत्तिः सिध्यति। प्राक् ठञ इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्त्वेन संगृह्येरन्॥ उगवा॥
यञ्छ्याविति॥ छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम्। छदिर्नामेति। छादेर्नक् छदिस्त्वचर्मविकारोऽपि संभवति। अत्राहुः छ
दिरुपानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानाद्युक्तो विप्रतिषेधः। तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते
तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् ॥

हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम्। नह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते। पाठे ऽपि वापवादो ऽसौ भवत्युत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधो ऽभिमतः। गवादिगणे हविः शब्दस्यपाठात्स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाहविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम्। चरव्यादिति। चर्वधिकरणं हविरुपचारा च्चरुशब्देनोच्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयो ऽयं विप्रतिषेध उच्यते। प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषायाय दित्युक्तत्वात्। तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव गृह्यन्ते। प्रकृत्यभावादिति। यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति। तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति। न हि चक्रस्य

यतो ऽवकाशः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। अजो ऽवकाशः वार्ध्रं वारत्रम्। सनड्डुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति। सनड्डव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः। औपानह्यं दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। औपानह्यं चर्म। ढञ्चा ढञ्भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन। ढञो ऽवकाशः। च्छादिषेयं तृणम्। अञः स एव। छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति छादिषेयं चर्म। ढञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषा यायत्॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषायायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। आमिक्ष्यमामिक्षीयम्। पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम्। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चरव्यास्तण्डुलाः। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ अन्नविकारेभ्यश्च॥ अन्नविकारेभ्यश्च विभाषा यायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः। सुर्याः सुरीयाः। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्याधाना इति। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते। तत्रैव चोच्यते नाभि नभं चेति। तत्र चोच्यते। नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् ॥

नाभिर्विकृतिरप्यवयवः। नापि तादर्थ्यमस्ति अवयविनो ऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः। यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्धितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति। गवादिषु तास्मिन्नियुक्तो नभभावो ऽन्यत्र यति न भवति। न चेति। यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति। तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः ॥

मण्डलचक्राणामिति। नेयं निर्द्धारणे षष्ठी सामान्यविशेषाभावात्। नहि भवति गवां गौः संपन्नक्षीरतमेति। तस्मादवयवावयवि
भावे षष्ठी। मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि शाकटानि। तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते। तच्च नाभेः प्रकृ
तिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः। कः पुनरिति। अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः। इतरः क्रियाद्वारकं
सादृश्यं प्रतिपादयति। यत्तदिति। छिद्रवानरयाङ्ग विशेषो नाभिशब्दवाच्यः स यथा ऽक्षारव्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते
चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यत इत्यर्थः। अञ्जनोपाञ्जनमिति। अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः। उपाञ्जनं समीपाभ्य
ङ्गः।

यान्येतानीति। एतच्चोपलक्षणम्। नभ्यो लोहबन्धो नभ्योऽक्ष इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव। अरव

नचनाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यदेवहितन्मण्डलचक्राणां तदेव मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते। सि
द्धं तु शाखादिषु वचनाद्ध्रस्वत्वं च। सिद्धमेतत्। कथम्। शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः। ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम्।
नाभिरिव नभ्यमिति। कः पुनरिहोपमार्थः। यत्तदक्षधारणं परिवर्त्तनं वा। अपर आह। यत्तदञ्जनोपाञ्जनमि
ति। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभि नभं चेति। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम्। तत्र
नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम्। दृश्यते हि समुदाया
दवयवस्य पृथक्त्वम्। तद्यथा। वार्क्षी शाखेति ॥

त्तु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोऽवयवा उत्पद्यन्ते। तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव।
अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। यानि चा
पीति। अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थो मतुब्निर्देशः। अनराणीत्युक्ते भग्नाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन्
तस्मादरवत्पर्युदासेनाशुपजातारचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेन भवति। ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु तद्व्यतिरिक्त
म्। एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तावदवयवावय
विनोः साधयति। दृश्यत इति। भेदेनापि व्यवहारोऽवयवावयविनोर्दृश्यते न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः ॥

ननुप्रकृत्युच्छेदे विकारस्यदर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः। न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह। गुणान्तरयोगा
दिति। तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्त नाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते
ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ। तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदे
शा नाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः। तादर्थ्यादिति। अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्थाव्रीहयोपि चरव्या अङ्गा
रीयकाष्ठार्थो वृक्षोप्यङ्गारीय एवेति प्र कृतौ छेन भवतीति वेदितव्यम्॥ कम्बला॥ निपातनादिति। अन्तस्वरितपाठाद्य
दन्तत्वं विज्ञास्यते। परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि पञ्चाश्वेत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं

गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते। तद्यथा। बैभीतको यूपः। खादिरं चषालमिति। तत्रावयवात्समुदाये वृत्ति
र्भविष्यति। अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्। नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति। नभ्यात्तु लुग्वचनम्॥ नभ्यात्तु
लुग्वक्तव्यः। स तर्हि लुग्वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तदर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। नभ्यार्थो नभ्य इति। कम्बलाच्च संज्ञाया
म्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम शीतिशतं कम्बल्यमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अपरिमाण
बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति। इह माभूत् कम्बलीया ऊर्णाः।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थम्। परिमाणं
च संज्ञैव॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते। ऊर्णान्तादि
ति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। चरव्या
स्तण्डुलाः। शरीरावयवाद्यत्॥ यत्प्रकरणे रथाच्च॥ यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। रथ्या यहिता रथ्या॥

तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः। परिमाणं च संज्ञैवेति। संज्ञायत इति संज्ञा॥ विभाषा॥ किमियमिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषा या
यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम्। तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः॥ शरीरा॥ रथाये
ति। हितार्थ एव रथाद्यथा स्यादर्थान्तरे माभूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं कृतम्। केचिद्रथसीताहलेभ्यो य
द्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति। अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्व
स्मिन्नित्याहुः ॥

खल॥ वृषशब्दोयमिति। नतुकृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहायकृतनलोपोनिर्दिश्येतेतिभावः। वृषन्शब्दइति। उच्चारणा
देवनान्तत्वेज्ञाते नकारान्तइतिवचनंस्वरूपनिरूपणार्थम्। तस्येति। अन्यथाततस्कुःप्रसज्येत। वृषशब्दस्यादेशइति। अन्य
थायेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाद्वृषण्यमितिस्यात्। कुतोनुचरसीति। ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं
नातिप्रसिद्धमितिव्युत्पादयति। एकेनविग्रहइति। एकेनविग्रहएवेत्यर्थः। विग्रहस्तुद्वाभ्यामपिभवतीतिनासौनियम्यते।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ वृषशब्दोयमकारान्तोगृह्यते। वृषन्शब्दोपिनकारान्तोस्ति। तस्योपसंख्या
नंकर्त्तव्यंवृषशब्दस्यादेशोवक्तव्यः। वृषेहितमितिविगृह्यवृष्यमित्येवयथास्यात्। तथाब्रह्मशब्दोनकारान्तो
गृह्यतेब्राह्मणशब्दस्याकारान्तोप्यस्तितस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यंब्रह्मन्शब्दस्यादेशोवक्तव्यः। ब्राह्मणेभ्योहित
मितिविगृह्यब्रह्मण्यमित्येवयथास्यात्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। समानार्थावेतौ। वृषशब्दःवृषन्शब्दश्चब्रह्मन्शब्दो
ब्राह्मणशब्दश्च। आतश्चसमानार्थौएवंह्याह। कुतोनुचरसिब्रह्मन्। कुतोनुचरसिब्राह्मणेति। तत्रद्वयोःशब्दयोःस
मानार्थयोरेकेनविग्रहःअपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यतिअविरविकन्यायेन। तद्यथाअवेर्मांसमितिविगृह्याविकशब्दा
दुत्पत्तिर्भवतिआविकमिति। एवमिहापिवृषायहितमितिविगृह्यवृष्यमितिभविष्यति। वृषेहितमितिविगृह्यवा
क्यमेव। तथाब्रह्मणेहितमितिविगृह्यब्रह्मण्यमितिभविष्यतिब्राह्मणेभ्योहितमितिविगृह्यवाक्यमेवभविष्यति।
त्रैशब्द्यंचेहसाध्यंतच्चैवंसतिसिद्धंभवति। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः
पूर्वपदार्थहितत्वात्॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः॥ अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः। किंकारणम्। पूर्वपदा
र्थहितत्वात् ॥

विगृह्येति। भिन्नकर्तृत्वात्क्त्वानुपपत्तिः। नैषदोषः। उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यतेअन्तर्भावितण्यर्थत्वात्। पदैःपरावरयोगे
चेतिवाक्त्वाप्रत्ययः। वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानात्कृत्प्रत्ययोनभवतीत्यर्थः। आत्मन्॥ अनिर्देशइति। योयंहितमिति
प्रत्ययार्थनिर्देशःसभोगोत्तरपदात्खविधानेविवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः। तत्कार्याकरणात्। तथाहि। लोकेपितृ
भोगीणादिशब्दैःपित्रादिहितस्यार्थस्यप्रतिपत्तिःपित्रादिभोगहितस्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥

वावचनमिति। अन्यथाभोगीनरोच्छो बाध्येत। भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किंभोगीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। सर्वथेति। सामर्थ्यबलवदित्युत्तरम्। ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि तथा पाठः कर्त्तव्यः। यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय इति। ग्रामणिभोगीन इति। ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः। तत्त्वं प्राप्नो

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति। पित्रे चैव हित इष्यते। एवं तर्हि भोगीनर प्रत्ययो विधास्यते। भोगीनरिति चेद्वावचनम्। भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त्तव्यम्। मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम्। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। राजभोगीनः। आचार्याद्णत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपद इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह चाब्भोगीन इति अपो भीति तत्त्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते। अस्ति क्रियापदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यः सम्यक् स्नानादीः क्रियाः अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। यश्च पितुस्ताभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। यदि संबन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम्। यो हि पितुर्द्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा ॥

तीति। भकारादौ प्रत्यये ङ्स्य विधीयमानमिति भावः। द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धनवानपि कृपणो निर्भोग उच्यते। तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। संबन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति। ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धनमिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन ॥ पमः ४

अहिरिवेति। समुदायेवृत्तो भोगशब्द एकदेशेषु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजङ्गाङ्गमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वशरीरमिति। तदयुक्तम्। अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। पञ्चजनादिति। मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते। चत्वारो वर्णाः रथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। समुदाये वृत्तस्यावयवेपि वृत्त्या एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति। यो हि पञ्चानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम्। संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते। संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्याया गुणस्येति साक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणादि

अहिरिव भोगैः पर्येति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति॥ खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम्॥ खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः। समानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति। सर्वजनाट्ठञ्च॥ सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। समानाधिकरण इति च वक्तव्यम्। यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति॥ महाजनान्नित्यम्॥ महाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यः। महाजनाय हितो माहाजनिकः। तत्पुरुष इति वक्तव्यम्। बहुव्रीहौ मा भूत्। महान्जनोऽस्य महाजनः। महाजनाय हितो महाजनीयः। यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियते। आद्यन्यासेप्युपाधिः कर्त्तव्यः। आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति। अथ मतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भवतीति। इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन। इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति। सर्वपुरुषाभ्याणढञौ॥ सर्वाण्णस्य वावचनम्॥ सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम्। सार्वः। सार्वीयः ॥

वशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृतित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबन्धाद्भवति वृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वो जन इति पूर्वकालैकसर्वेति समासः। सर्वेषां जनायेति। सर्वसाधारणाय वैश्यादिजनायेत्यर्थः। महाजनादिति। नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तः खो मा भूदित्येवमर्थम्। महाजनशब्दस्य समानाधिकरणपदआत्वनिर्देशादेवावसीयते॥ सर्वं॥ सर्वादिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः। सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्। अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति ॥

पुरुषाद्वधेति। प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। कृतेत्विति। तेनेति तृतीयोपात्तैव। पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादियुक्त इह गृह्यते। न तु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः॥ तदर्थम्॥ कृत्यनामभ्य इति। अवश्यकर्त्तव्यत्वात्कारणार्हत्वाद्वा कृत्याउक्तास्तन्नामभ्य इत्यर्थः। नवेति। प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः॥ कृदि॥ उपध्यभावादिति उपाधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति। एकस्यैव द्रव्याङ्गविशेषस्योपध्युपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थ

पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः। अल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति। पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्॥ पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो विकारः। पौरुषेयस्समूहः। तेन कृतं पौरुषेयं वचनं दैवतम्। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्। तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ् वक्तव्यः। इन्द्रमहार्थम्। ऐन्द्रमहिकम्। गाङ्गामहिकम्। काशेरुपज्ञिकम्। नवा प्रयोजनेन कृतत्वात्॥ न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। प्रयोजनेन कृतत्वात्। यद्धि ऐन्द्रमहार्थम् इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम्॥ कृदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात्। उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। उपध्यभावाद् विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चोपधिसंज्ञिका या विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते। सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थे ञ्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्वक्तव्यः। उपधीयते उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्। उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति। नैतदस्ति। अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। उपधीयते उपधिरिति। अस्ति भावसाधन उपधानमुपधिरिति। तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। विकृतेः प्रकृताविति वर्त्तते। प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते॥

स्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थे ञ्वक्तव्य इत्यर्थः। तद्यो भावसाधन इति। तत्र हितादर्थ्यं संभवति। उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य। एवमपीति। यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते। बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति। तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः॥

बालेया इति। अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति। न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य इति। यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्त्वेनैव मृषभोपि न वत्सविकारः। अथेति। तद र्थग्रहणानुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्यय उपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः। ऋषभोपानहू रत्रादयश्च शब्दास्तादर्थ्यादूत्त्वादिषु वर्त्तमानाः स्वा र्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। प्रासाद इति। अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यत इति करणापरामर्शेनेद मुच्यते। यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः। अरणीयं स्थूणा काष्ठमिति। अ

तच्चाव श्यं निवर्त्यम्। इष्टार्थमुत्तरार्थं च। इष्टार्थं तावत्। बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थम्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। आर्षभ्यो वत्स इति। अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न। किं चार्थानुवृत्त्या। बाढमर्थः। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थे यथा स्यात् इह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि त दर्थमित्यनुवर्त्तते। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ऋषभार्थो घासः। उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम्। ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति। कथं पुनर्भवान् विकारं मत्वा यो ह बल्यृषभ र्नं सिध्यतीति। यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। बैभीतको यूपः खादिरं चषाल मिति न सिध्यति। अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति। गुणान्तरयु क्ता हि तण्डुला बालेयाः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः ॥

गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः स त्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः। गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः स त्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः।

औपधेयंत्विति। सत्यपिक्रियापेक्षद्रव्यस्यतादर्थ्येप्रकृतिविकाराऽभावात्। वचनादिति। कर्मसाधनक्तिप्रत्ययान्ता
दुपधिशब्दात्स्वार्थेढञ्प्रत्ययउपध्यौपधेयशब्दयोर्लोकेपर्यायत्वादेकस्यार्थस्यात्मापेक्षयातादर्थ्येप्रकृतिविकारभा
वाभावात्॥ तदस्य॥ स्याद्ग्रहणमिति। क्रियमाणेपिस्याद्ग्रहणेनैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिकरणादेवसर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः
सेत्स्यतीतिप्रश्नः। प्रासादोदेवदत्तस्येति। अक्रियमाणेस्याद्ग्रहणेस्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्गउक्तः। अस्येतिषष्ठ्यासंब
न्धमात्रस्यप्रतिपादनात्सामान्येचसर्वविशेषान्तर्भावात्। ननुतदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्रनभविष्यति। तथाचक्रुद्रुपधिबलेर्ढ
ञित्यत्रभाष्यंबाढमर्थइत्यादि। एवंतर्ह्यसतिस्याद्ग्रहणेप्रासादार्थोयंदेवदत्तउत्पन्नोयोग्योयंप्रासादलाभइतितादर्थ्यसं
भवात्प्रत्ययप्रसङ्गः। अथेति। यदादेवदत्तनामाकेनचिदीश्वरोदृष्टस्ततःप्रासादंविस्तीर्णंदृष्ट्वासौसंभावयतिनायंप्रासादो

औपधेयंतुनसिध्यति। वचनात्स्वार्थिकोभविष्यति॥ तदस्यतदस्मिन्स्यादिति॥ स्याद्ग्रहणंकिमर्थम्। इह
माभूत्। प्रासादोदेवदत्तस्यप्राकारोनगरस्येति। अथक्रियमाणेपिस्याद्ग्रहणइहकस्मान्नभवति। प्रासादो
देवदत्तस्यस्यात् प्राकारोनगरस्यस्यादिति। शक्यार्थेलिङितिवक्तव्यम्। नैवंशक्यम् ॥

न्यस्यसंभवतिदेवदत्तस्यायंप्रासादःस्यादितितदाप्रत्ययःप्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वत्रतादर्थ्यंनप्रतीयतइतिप्रत्ययोनभविष्य
ति। एवंतर्हिप्रासादलाभयोग्योसौदेवदत्तःप्रासादार्थ इत्येवंविवक्षायामिदमुदाहरणम्। अथवातदर्थग्रहणमत्रनानुव
र्ततेइतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेःसाधयिष्यमाणत्वात्पूर्वसूत्रेतुभाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेनप्रसङ्गान्तरेणतदर्थग्रह
णस्यैवानुवृत्तिर्दर्शितानत्वसौसिद्धान्त स्तथाचान्यार्थमपिदारुयोग्यतामात्रेणप्रासादीयमुच्यतेनचतत्रतादर्थ्यलेशो
प्यस्ति। नचप्रतीयतेयेनासदपितादर्थ्यंबुद्ध्या परिकल्प्यप्रयोगःक्रियेत। शक्यार्थइति। स्यात्शक्यार्थइतिपठितव्यमि
त्यर्थः ॥

इदानीमेवेति। चिरवृत्तमपि वस्तुबुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। उपदेशेजनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तम्। प्रायग्रह
णादसंज्ञायामपि घञ्भवति। प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ्स्याद्दानवानह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति
तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानं तस्यैव प्रायग्रहणं संज्ञाग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम्। न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स
संस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाद्वोपाधिविशेषणशब्दयोश्च क्वचित्पर्यायत्वं
क्रियाभावशब्दयोरिव। क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः। तदुक्तम्। अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दोयः। अनुपाधिरतोन्य
च्छ्राघादिविशेषणं यद्वदिति। तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थ इत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे।
ननु विशेषण संबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति। नैतदस्ति। विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्। न तूपाधित्वं प्र
तीतिकाल एव तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसबन्धः। अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत। तदिहापि प्रसज्येत। श

इदानीमेव ह्युक्तं नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्वि व
क्षा भवति। विवक्षा च द्वयी। अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा। अस्ति लौकिकी। प्रायोक्त्री विवक्षा। प्रयोक्ता हि। मृद्व्या स्निग्धया श्ल
क्ष्णया जिह्वया मृदून्स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोकोव्यप
दिश्यते। न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्। प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्॥

क्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः। मृदूनिति।
अपभ्रंशानित्यर्थः। तस्मात्प्रयोक्तृविवक्षा नाश्रीयते। प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात्। प्रायस्येति। समग्रकल्पस्येत्यर्थः। तस्मा
द्यत्रार्थे लोकाः शब्दान् प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिनः त एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः। अयमेवन्या
यः क्वचिदितिकरणेनोपसंगृह्यते। तत्रेति शब्दो हेत्वर्थः सन् विवक्षामनुसारयति। योयमर्थस्तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थप्र
त्यायनाय यदा विवक्षा भवति अतो हेतोरयमर्थः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथवा एवमर्थ इत्तिरिति शब्दो वि
वक्षामनुसारयति। एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थस्य प्रतिपा
दनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा भवति भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् ॥

आर्हा॥ किमर्थमिति। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात्पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्हीति। आचार्यदेशीयः परिहरति। यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्। तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ्न भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम्। तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपो परिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति। यथा पञ्चाश्वेति। पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनादसत्त्व याभावात् पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि

यद्येवं नार्थः स्याद्ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति॥ द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। परिमाणपर्युदासो न भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषिति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः। साह — स्र इति यतावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्याऽन्यत्परिमाणमिति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति। न्यायसिद्धमेवैतत् ॥

कृते द्विशतेति भवति। यद्येतदिति। शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति। इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्याममभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिधत्ते न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः। भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्त्तामूर्त्तगणनात्मकत्वात्संख्यायाः एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव। यच्चैषीकान्तमिति। अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम्। तेनायमर्थः। हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्त कुलाचला इति। अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति ॥

यच्चापरिमाणमिति। अमूर्त्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्त्तद्रव्यविषयाण्येव। क्वचित्पाठः यच्च परिमाणमिति। तत्रायमर्थः। द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्वौ द्रोणाविति। परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात्। तदुक्तम्। दिष्टिप्रस्थसुवर्णादिमूर्त्तिभेदाय कल्पते। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति। सर्वत इति। आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादि येन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते। प्रस्थस्य चेति। संख्ययैव विशेषो गण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः। भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम्। प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वदिगवस्थितं परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते। यथाहास्तिनमुदकं हस्तीति केचिदाहुः। अन्ये तु हस्त्यादेः प्रमाणे चान्तर्भावात्तुला

भेदमात्रं संख्या हा। यच्चैषीकान्तं यच्चापरिमाणं तस्य सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति। परिमाणं तु सर्वतः। सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति। प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते। न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः। किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम्। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्। ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम्। परिमाणं तु सर्वतः। सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम्। कुत एतत्। परिः सर्वतोभावे वर्त्तते। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्। आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति। संख्या वाह्या तु सर्वतः। आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या। भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्चन ॥

दण्डादावारोप्य येन तुल्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं तच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यत इत्याहुः। आयाम इति। विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि तच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते। नैषेति। न कुतश्चित्संनिवेशादेः संख्यामानं संनिवेशादिनिरपेक्षं मानमित्यर्थः। तथाहि। द्वौ मेरुसर्षपावित्यपि भवति। इयतीविवक्षेति। रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यत इत्यर्थः। नन्वेवमप्यव्यभिचारात् संख्याया विशेषणमनर्थकम्। नैष दोषः। प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्चको गोसंघ इति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति तदा माभूदित्येवमर्थं संख्यापरिमाणग्रहणेन विशेष्यते ॥

संख्याया इति च तन्त्रेति। लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं तन्त्राधिकं कर्तव्यमित्यर्थः। किं पुनरिति। किं मर्यादायामाङ् अथाभिविधाविति प्रश्नः। अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणं चार्ही हि शब्दः। वस्नेवचनादिति। पदादेरर्थस्य शत्यादिशब्देरभिधानादिति भावः। मांसौदनिक इति। न हि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमिति भावः। अस्मिन्दीयत इति। अधिकरणत्वं संप्रदानत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम्। तत्र तदस्मिन्नृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयत इति योगविभागः क्रियते। तदस्मिन्नित्येको योगः। वृद्ध्या

एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। यदप्युच्यते। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पत इति। आहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति। यदप्युच्यते। क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पत इति। संख्याया इति च तन्त्र वक्तव्यम्। किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति। आहोस्वित्सहार्हेण। कश्चात्र विशेषः। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेतद्विधिः। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेतद्विधिः। अर्हे ठगादयो विधेयाः। शतमर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रइति। वस्नेवचनात्सिद्धम्। इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति। तत्र सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धम्। वस्नेवचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिषु प्राप्तिः। दिवस्नेवचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिषु प्राप्तिः। मांसौदनिकोऽतिथिः। श्वैतच्छत्रिकः। कालायसशूपिकः। तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति। किमयं ब्राह्मणोऽर्हतिशतमर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रः। नैष्किक इति न सिध्यति। सन्तु तर्हि सहार्हेण। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। भोजनमर्हतीति। किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति। यदा च्छेदादिभ्य इत्युच्यते। अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्तव्यः। तदर्हति। ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति। तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्यते। कथं मांसौदनिकोऽतिथिः। श्वैतच्छत्रिकः। कालायसशूपिकः। अस्मिन्दीयते अस्मादिति च ॥

यलाभशुल्कोपदादिति द्वितीयः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। दीयत इति तृतीयो योग उभयोर्योगयोः शेषः। ततो दीयते। तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठगादयः प्रत्यया भवन्ति। तदस्मिन्दीयते तदस्मादिति चोपसंख्यानमिति वचनाद्वा चतुर्थ्यर्थेऽपि भवतीति तिसद्धिः। यद्यप्यर्हते पि न दीयते। तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दस्योत्पत्तिरविरुद्धेति मन्यते ॥

असं॥ असमासइति। वक्ष्यमाणः प्रभुरभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्रभवति। निष्कशब्दस्यपरिमाणवाचित्वात् पूर्वेणा
प्राप्नोनेनठग्विधीयते। निष्कादिष्विति। पूर्वत्रग्रहणंवार्त्तिककारः पठन्नकृत्स्नतिल्यादिसिद्धिंप्रयोजनंमेने। भाष्यकारस्तुन्याय
सुत्पादनायपूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थंमत्वाप्रयोजनानिप्रदर्श्यदूषयित्वाचकृत्स्नतिल्याद्यर्थत्वमेवज्ञापकस्यस्थापयिष्यति।

एवमेतत्सिद्धम्। अथवापुनः सन्तुप्रागर्हीतात्। ननुचोक्तम्। ठगादयः प्रागर्हीच्चे दर्हेतद्विधिरिति। परिहृ
तमेतद्बहुलेवचनात्सिद्धमिति। ननुचोक्तंवहुलेवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिषप्राप्तिरिति। त
थागुणानांपरिप्रश्ने भवति। किमयंब्राह्मणोर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रः नैष्किकइतिनसिध्यतीति। नैषशतमर्हति
दोषः। अस्मिन्दीयतेअस्मादितिचएवमेतत्सिद्धंभवति॥ असमासेनिष्कादिभ्यः॥ असमासइतिकिमर्थ
म्। परमनिष्केणक्रीतंपरमनैष्किकम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। निष्कशब्दात्प्रत्ययोविधीयते। तत्रकः प्रस
ङ्गोयत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्। नैवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिनाप्राप्नोति। ग्रहणवताप्राति
पदिकेनतदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अतउत्तरंपठति। निष्कादिषुसमासग्रहणंज्ञापकंपूर्वत्रतदन्ताप्र
तिषेधस्य। निष्कादिषुसमासग्रहणंक्रियते। ज्ञापकार्थम्। किंज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्रत
दन्तविधेः प्रतिषेधोनभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्राग्वतेष्टञित्यत्रतदन्तविधिः सिद्धोभ
वति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। नचठञ्विधौकाचित्प्र
कृतिर्गृह्यते। इदंतर्हिप्रयोजनम् ॥

प्राग्वतेष्टञित्यत्रेति। तेनपरमनिष्कशब्दाट्ठञ्सिद्धोभवति। केवलात्प्रातिपदिकाट्ठञ्विधीयमानः समासान्नस्यादि
त्याभासमात्रेणेदमुक्तम्। नचठञ्विधावितियत्रविशिष्टप्रकृतिरुपादीयतेतत्रतदन्तविधेः प्रतिषेधः। ठञ्विधौतुङ्या
प्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकमात्रंप्रकृतित्वेनाश्रीयते। तत्रहिसमासस्यापिप्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्नप्रतिषेध
इतिठञ्सिध्यतीतिभावः ॥

पारमगोपुच्छिकमिति। ठक्प्रतिषेधाट्ठञ्भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति गोपुच्छिकइति। नैष दोषः। यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिहाश्रीयते। तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति। द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्ये केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन। विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवतेत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेन तु ठक्प्रतिषिध्यत इति न तदन्तविधिप्रतिषेधो नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्ये त्वाहुः। गोपुच्छास्य रष्ठक्साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात्के

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विधौ प्रतिषेधः। प्रतिषेधश्चायम्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयतिट्ठै पारायणिकः त्रैपारायणिकः। अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति। पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम्। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम्। कृसतिलेभ्यो हितः कृसतिल्यः। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्त्तव्यम् ॥

वलात तदन्ताच्च ठको साधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिति। तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह माभूत् परमपारायणं वर्त्तयतीति। तथालुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूद् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थकत्वादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेपि नावयवानामानर्थक्यं तस्यापि शब्दसंस्कारायहि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात् ॥ रामः ८

द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेतिसमासेकृते शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञोरन्यतरस्याध्यर्द्धेतिलुक्। ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञभावे सामान्यविहितष्ठञ्भवति। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। शताच्च॥ संख्याया इति। कनिप्राप्तेठन्यतौ विधीयेते। तत्राशत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेरसंभवात्। नहि शतशब्दस्याशते वृत्तिः संभवति। तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम्। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र पूर्वं यथा। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अपरं तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति। अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा तात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव। यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्त्तते। तत्राद्यस्य निषेधो माभूदित्याह। शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थो वार्त्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य श

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति॥ द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। शताच्च ठन्यतावशते॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अन्यशतत्व इति किम्। शतकं निदानमिति ॥

तस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्ग-महेयं संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शत्यं शाटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते। तत्र यथा वृक्ष इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं न भवति। एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः। ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते। एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य शतको गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति। आपि शलकाशकृत्त्वयोस्त्वग्रन्थ इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालास्त्रस्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनायत्वे साध्वसाधुप्रविभागः ॥

संख्यायाः॥डतेश्चेति। विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्वदिति ज्ञापकात्कन्न भवति। नच डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तद्वयवस्ति शब्दोनर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शतिच प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन्न सिद्धः। नैषेति। लौकिकार्थ वत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानांच नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः। यान्येतानीति। यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः। यथोक्तं संग्रहणे पाय संकरोतीति सुण्न भवति। उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न भवति गर्मुत्स्यास्यतीति। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीहानाविति। केवलेनापीति। शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकग म्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः। अत एव शेर्थवद्ग्रहणात्काशेकुशेइत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः। उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयो

संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥ डतेश्च॥ डतेश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कतिभिः क्रीतं कतिकम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तिप्रतिषेधाड्डुतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्ध म्। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्। न डतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुम्। न हि केवलेन प्रत्य येनार्थो गम्यते। किं तर्हि। सप्रकृतिकेन। क्व तर्ह्येषा परिभाषा भवति। यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेना र्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति। केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते। कथम्। उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॥ व तोरिड्वा॥ कस्यायमिड्विधीयते। कन इत्याह। तत्कनोग्रहणं कर्तव्यम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययो यं विज्ञायेत। टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति। अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम्। टितइतिई्कारो यथा स्यात्। अकारान्तप्रकरणे ईकारः। न चैषोऽकारान्तः॥

गाभावा ल्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थापैवासावाश्रीयते॥ वतोरि॥ कस्यायमिति। टित्वादस्या गमत्वं निश्चितम्। आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः। वतोरिति पञ्चमीनिर्देशादुत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम्। कन इति। वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेणाविहितस्येति भावः। आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते। तदिति। संख्यायास्तावदनेक स्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः। प्रत्ययाधिकाराच्चरेड्इत्यादिवट्टिः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः॥

अनकारान्तादिति। यथाडित्यभस्यापिटिलोपः। अथप्रयोजनाभावा इकारस्येत्संज्ञानभवतीतिकस्मान्नकल्प्यते। नैतदस्ति
हलन्त्यमितिश्रुतेर्बलीयस्त्वादुतइतिप्रकरणस्यदुर्बलस्यबाधोपपत्तौप्रयोजनलाभात्। नन्वेति। पञ्चमीहिप्रत्ययस्वरूपम्
त्पादयति। यथागुप्तिज्किद्भ्यः सनितिनतुषष्ठींप्रकल्पयति। अस्ततः षष्ठीप्रकल्पनाभावादितिभावः। प्रकृतेश्चेति। स्वरितत्व
प्रतिज्ञानादितिभावः। ननुविधानार्थापिकनोनुवृत्तिः संभवति। इटामावाधीतितत्रेट्कनोवाभवतः पक्षेठञिप्रत्ययत्रयंस्या
त्। नैषदोषः। पूर्वसूत्रेणतावत्कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्थानभवतीतिप्रतीतिरुपजायते। तस्मादित्युत्तरस्येषापरि
भाषावतिष्ठतेतत्रकिमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोस्तुअथेष्टप्रकल्पनयासर्वानुग्रहइति। तत्र सर्वानुग्रहोन्याय्यःलक्ष्यस्य

एवमपिकृतएतदित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यतिनपुनरकारान्तप्रकरणेअनकारान्तादपिईकारःस्यात्।
तस्मात्कनोग्रहणंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। संख्यायाअतिशदन्तायाःकनिति।
तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। वतोरित्येषापञ्चमीकनितिप्रथमायाःषष्ठींकल्पयिष्यतितस्मा
दित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति। नायंप्रत्ययविधिः। विहितः
प्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुनसंज्ञायाम्॥ असंज्ञायामितिकिमर्थम्। त्रिंशत्कोविंशतिकः।
कथंचात्रकन्भवति। संख्यायाःकन्भवतीति। अतिशदन्तायाइतिप्रतिषेधःप्राप्नोति। एवंतर्ह्याचार्य्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयतिभवत्यत्रकन्निति। यदयंविंशतिकात्खइतिप्रत्ययान्तनिपातनंकरोति। विंशतेरेतज्ज्ञापकंस्या
द्वनेत्याह ॥

तथास्यानाञ्च॥ विंशति॥ प्रत्ययान्तनिपातनमिति। कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः। ननुविंशतिशब्देशतिचःप्रत्ययत्वातिशब्द
स्यानर्थक्यात्प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किंज्ञापकाश्रयणेन। उच्यते। द्विदशशब्दस्यविंशादेशस्तिप्रत्ययइत्येषाप्रक्रियाश्रीय
ते। एवंहिज्ञापकाश्रयेणत्रिंशत्कशब्दोपिसिध्यति। अन्यथात्रिंशच्छब्देशतोर्थवत्त्वादशदन्तायाइतिप्रतिषेधःस्यात्। ननुविं
शतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायांकन्प्रत्ययेविंशतिकशब्दःस्यादितिकथंज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्वार्थिकेकन्प्रत्ययेविंशति
कायाइतिनिर्देशःस्याद्असंज्ञायांड्वुनोविधानात्संज्ञाविषयमेवज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

योगापेक्षमिति। यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्यर्थेनञ्स्नञोरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति। एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः॥ कंसात्॥ अर्द्धिकइति। अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढइति भागवद्पेक्षायाम सामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्य सामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः॥ अध्यर्द्ध॥ द्विगोर्लुक्युक्तमिति। द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति।

योगापेक्षं ज्ञापकम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति ततो ड्वुन संज्ञायामिति॥ कंसादिठन्॥ टिठन्नर्द्धाच्च॥ टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी॥ कार्षापणाद्वा प्रतिश्च॥ कार्षापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः। वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। द्विगोर्लुक्युक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि। अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी। द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। आहोस्वित् स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः। तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्।

तत एव बोद्धव्यम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इह दृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते। नचेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति पाञ्चलोहितिकपाञ्चकलापिकशब्दौ च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ्भवति ॥

वार्त्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं संनिधानादवगम्य प्रत्याचष्टे। तन्निमित्तत्वादिति॥ पाञ्चलौहितीति। तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः। पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगुकृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। पञ्चलोहितीति। समाहारद्विगुसंज्ञां मन्यते। ततश्च न लोपनिमित्तैव संज्ञा॥ अत्रापीति॥ अव्यविकन्यायेन वाक्यवि

यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद— पीति। तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति। द्विशूर्प्यां क्रीतमिति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति। द्विशूर्प्यां क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थम्। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति। यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात्। एवं तर्हि इदं स्यात् पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती। पञ्चलोहित्या क्रीतमिति। अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम्। कथम्। उक्तं ह्येतत्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम्। उक्तं संख्यात्वेऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम्। किमुक्तम्। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति। । तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकम्। द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः॥

यस्य एव समाहारद्विगुरित्यर्थः। अध्यर्द्धग्रहणं चेति। बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम्। न च संख्याकार्यभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम्। कन्समासाभावप्रसङ्गात्। तस्मात्तत्रत्यं वार्त्तिकमेव कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च सति इहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात्॥

विभाषाकार्षापण॥अध्यर्द्धसुवर्णमिति।अध्यर्द्धेनसुवर्णेनक्रीतमितिद्विगौकृतेठञोलुक्।अलुक्पक्षेपरिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। उन्मानस्यापिवृद्धौशाणप्रतिषेधाद्ग्रहणात्।द्विशतमानमिति।शतमानादिसूत्रेणाण्॥द्वित्रि॥द्वयोर्योगयोरिति।तद्धितार्थे द्विगौकृतेबहूचोन्तादात्तादृञ्।द्विगोर्लुगनपत्येद्दतिलुक्।अथद्विगुर्नव्याख्यातव्यनामतदाअणएवलुक्।द्वैयोग्यशब्देनचा

विभाषाकार्षापणसहस्राभ्याम्॥कार्षापणसहस्राभ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्।कार्षापणसहस्राभ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।अध्यर्द्धसुवर्णम्।अध्यर्द्धसौवर्णिकम्।अध्यर्द्धशतमानम्।अध्यर्द्धशातमानम्।द्विशतमानम्।द्विशातमानम्॥द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥बिस्ताच्च॥द्वित्रिभ्यांद्वैयोग्यम्॥द्वित्रिभ्यामितियदुच्यतेतद्द्वैयोग्यमितिद्रष्टव्यम्।किमिदंद्वैयोग्यमिति।द्वयोर्योगयोर्भवंद्वियोगंद्वियोगयोर्भावोद्वैयोग्यमिति।तद्द्वैयंविजानीयात्।अविशेषेणेतउत्तरंद्वित्रिभ्यामिति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेद्वित्रिभ्यांद्वैयोग्यमिति।तत्रचबहुग्रहणम्।तत्रचबहुग्रहणंकर्त्तव्यम्।बहुनिष्कम्।बहुनैष्किकम्।बहुबिस्तम्।बहुबैस्तिकम्॥खार्यादीकन्॥खार्यादीकन्केवलायाश्च॥खार्यादीकन्केवलायाश्चेतिवक्तव्यम्।खारीकम्।काकिण्याश्चोपसंख्यानम्।काकिण्याश्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।अध्यर्द्धकाकिणीकंद्विकाकिणीकम्।केवलायाश्च॥केवलायाश्चेतिवक्तव्यम्।काकिणीकम्॥शाणाद्वा॥शतशाणाभ्यांवा॥शतशाणाभ्यांवेतिवक्तव्यम्।अध्यर्द्धशतम्।अध्यर्द्धशत्यम्।पञ्चशतम्।पञ्चशत्यम्।अध्यर्द्धशाणम्।अध्यर्द्धशाण्यम्।पञ्चशाणम्।पञ्चशाण्यम्।द्वित्रिपूर्वादण्च।द्वित्रिपूर्वादण्चेतिवक्तव्यम्।द्विशाणम्।त्रिशाणम्।द्वैशाणम्।त्रैशाणम्।द्विशाण्यम्।त्रिशाण्यम्॥तेनक्रीतम्॥तेनक्रीतमितिकरणात्॥तेनक्रीतमित्यत्रकरणादितिवक्तव्यम्।इहमाभूद्देवदत्तेनक्रीतंयज्ञदत्तेनक्रीतमिति।अकर्त्रैकान्तात्॥अकर्त्रैकान्तादितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।देवदत्तेनपाणिनाक्रीतमिति।संख्यैकवचनान्ताद्द्विगोश्चोपसंख्यानम्।संख्यायादितिवक्तव्यम् ॥

धाराधेयभावउच्यते।समासकृत्तद्धितेषुसंबन्धाभिधानमितिवचनात्॥खार्याः॥केवलायाश्चेति।अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलायानप्राप्नोतीति वचनम्॥शाणा॥शतशाणाभ्यामिति।शतान्तात्पूर्वेणनित्येयतिप्राप्तेविकल्पार्थंवचनम्।यदभावपक्षेकनोलुक्।द्वित्रिपूर्वादण्चेतिसूत्रेष नार्षःपाठइतिवार्तिकारम्भः॥तेनक्रीतम्॥संख्यैकवचनादिति।समाहारद्वन्द्वः ॥

परिमाणस्येति। परिमाणस्ययासंख्यातस्यायद्वाचकंद्योतकंवैकवचनंतदन्तादितिवक्तव्यमितिवचनाद्वा मुद्रादीनांद्व्यादीनांचाप्रतिषेधः। अनभिधानादिति। वृत्तौसंख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्योद्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थेतेषांस्वभावतोवृत्त्येकवचनान्तेभ्यएवप्रत्ययः। द्व्यादयस्तुशब्दालुप्तायामपिविभक्तौस्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतांसंख्यामवगमयन्तीतितेभ्यः प्रत्ययोभवत्येव। एकयाचमुद्रादिव्यक्त्याक्रयासंभवाद्बहुवचनान्तादेवप्रत्ययः। यदातुजातिशब्दत्वंमुद्रादीनामभ्युपेयतेतदैकवचनान्तेभ्योपिप्रत्ययः। ननुयन्निष्केणक्रीतंतत्स्वनिष्कोवस्त्रोभवतीतिसोस्यांशवस्नः

इहापियथास्यात्। पञ्चभिः क्रीतंपञ्चकम्। किंपुनः कारणंनसिध्यति। एकवचनान्तादितिवक्ष्यति। तस्यायंपुरस्तादपकर्षः। एकवचनात्॥ एकवचनान्तादिति वक्तव्यम्। इहमाभूत्। शूर्पाभ्यांक्रीतंशूर्पैः क्रीतमिति। द्विगोश्चेतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पंत्रिशूर्पमिति। यद्येकवचनान्तादित्युच्यते। मुद्रैः क्रीतंमौद्रिकंमाषैः क्रीतंमाषिकमितिनसिध्यति। परिमाणस्यसंख्यायाश्चयदेकवचनंतदन्तादितिवक्तव्यम्। तत्तर्ह्येकवचनान्तादितिवक्तव्यम्। तस्मिंश्चक्रियमाणेबहुवक्तव्यंभवति। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवतिशूर्पाभ्यांक्रीतंशूर्पैः क्रीतमिति। उक्तंवा॥ किमुक्तम्। अनभिधानादिति। यद्येवंकरणादकर्त्रेकान्तादित्यपिनवक्तव्यम्। कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्नभवति। अनभिधानात्॥ तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ॥ संयोगोत्पातयोः कोविशेषः। संयोगोनामसभवति। इदंकृत्वेदमवाप्यतइति। उत्पातोनामसभवतियादृच्छिकोभेदोवाछेदोवापद्मंवापर्णंवा। तस्यनिमित्तप्रकरणेवातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्॥ तस्यनिमित्तप्रकरणेवातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम् ॥

भतयइत्यनेनप्रत्ययाः सिद्धाइतिनार्थोनेनयोगेन। अत्राहुः। यस्यघृतंमूल्यंनभवतिअथचतेनक्रीतंकार्यवशात्तदर्थमिदम्॥ तस्य॥ संयोगोत्पातयोरिति। कोनयोः शब्दयोरर्थइतिप्रश्नः। नन्वेकार्थत्वंमन्यमानस्यप्रश्नः। कोसौविशेषः येनसंयोगोत्पातौप्रतिपद्यामहे। इदंकृत्वेति। यथाकाम्यैर्यागैः पुत्रादयोऽवाप्यन्तेतत्रसंयुज्यन्तेफलविशेषेणयेनयागादिनाकरणेनसयागादिरर्थः संयोगः। यादृच्छिकइति। अतर्कितोपनतः। भेदइति। वस्त्रादेः। छेदइति। उपानदादेः। भाविनः शुभस्याशुभस्यवासूचकोर्थउत्पातइत्यर्थः। तस्यचनिमित्तत्वंफलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्। नतुफलंप्रतिकारणत्वात् ॥

वातिकमिति। शमनकोपनेएवात्रप्रत्ययार्थः। नतुनिमित्तम्। ठगत्रप्रत्ययः। प्रकरणादिवशाच्चक्कचिच्छमनंप्रतीयते। क्वचित्कोपनम्॥ गोद्व्यचो॥ ब्रह्मवर्चस्यदिति। ब्रह्मणोवर्चोब्रह्मवर्चसंवृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते। ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसइत्यच्समासान्तः॥ तदस्मिन्॥ यत्रनदीद्वारादौ शुल्कादिदीयतेतत्रप्रत्ययोविधीयमानः संप्रदानेनप्राप्नोतीत्याह। तदस्मिन्निति। तस्मिन्नपीति। संप्रदानमेवदानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेनविवक्ष्यते। यथासममब्राह्मणेदानमिति॥ पूरणा॥ अन्नन्तादिति। यथागोस्त्रियोरित्यत्रस्त्रीशब्देनस्त्र्यधिकारविहितानांटाबादीनांग्रहणमेवमिहापिपूरणाधिकारविहिताएवडडादयोगृह्येर

वातस्यशमनंकोपनंवावातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्। संनिपाताच्च। सन्निपाताच्चेतिवक्तव्यम्। सान्निपातिकम्। गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्च। यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। ब्रह्मवर्चसस्यनिमित्तंसंयोगः ब्रह्मवर्चस्यः। उत्पातोवा॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते। तदस्मिन्दीयतेस्मादितिच॥ तदस्मिन्दीयतेस्मादितिचवक्तव्यम्। पञ्चवृद्धिर्वाआयोवालाभोवाशुल्कोवाउपदावादीयतेअस्मैपञ्चकः। सप्तकः। अष्टकः। नवकः। दशकः। तत्तर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। यद्धियस्मैदीयतेतस्मिन्नपितद्दीयतेतत्रतदस्मिन्दीयतइत्येवसिद्धम्॥ पूरणार्द्धाट्ठन्॥ ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसंख्यानम्॥ ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। द्वितीयिकः। तृतीयिकः। किंपुनःकारणंनसिध्यति। पूरणादित्युच्यते। नचैतत्पूरणान्तम्। अनैतत्पर्यवपन्नम्। पूरणंनामार्थः। तमर्थमाहतीयशब्दः। पूरणंसोसौभवति। पूरणान्तात्स्वार्थेभागेअन्सोपिपूरणंभवत्येव॥ संभवत्यवहरतिपचति॥ तत्पचतीतिद्रोणादण्चेतिवक्तव्यम्। द्रोणंपचतिद्रौणीद्रौणिकी ॥

न्नितिवचनम्। द्वितीयिकइति। द्वयोःपूरणोभागइतिद्वेस्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागेतीयादन्निति स्वार्थेअन्प्रत्ययः। ततोद्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन्दीयतइतिठन्प्रत्ययः। पर्यवपन्नमिति। व्यवहितमित्यर्थः। पूरणंनामेति। अर्थग्रहणमिहनतुपूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमितिभावः। स्वार्थइति। स्वस्याःप्रकृतेरर्थःस्वार्थः साहिप्रत्ययस्यात्मीयातदर्थेचान्विधीयमानःपूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः॥ संभ॥ द्रोणादिति। द्रोणपरिमितेव्रीह्यादौवर्त्तमानाद्द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यैवपाकसंभवात् ॥

कुलि॥ कुलिजाच्चेति सिद्धइति। कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु तत्र द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोऽन्यतरस्यामिति च तत्र ष्ठंन्खाभ्यां मुक्तेप
क्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्। न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्त्तिक
कृता प्रत्याख्यातम्॥ तदस्य॥ संज्ञायां स्वार्थ इति। इह द्वादशभ्यः संख्याः संख्येय एव वर्त्तन्ते। न तु संख्यानमात्रे। ततः परात्तु संख्या संख्या
ने संख्येये च। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमा
णिभावाभावात् स्वार्थे एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते। तथा च द्व्येकयोरिति

कुलिजाल्लुक्खौ च॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं ना
र्थो लुक्खग्रहणेन। किं कारणम्। पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। पूर्वस्मिन्योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते। द्व्याढकी। द्व्याढ
किकी। द्व्याढकीना॥ तदस्य परिमाणम्॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ संज्ञायां स्वार्थे॥ संज्ञायां स्वार्थे कन् प्रत्य
य उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मलक्षाः। ततः परिमाणिनि॥ ततः परः प्रत्य
यः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः संघः। दशकः संघः। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम्। जीवितपरिमाणे चो
पसंख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादि
ति सिद्धत्वात्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। कालादिति सिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य ष
ष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमसौ भूतो भवति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इह व
चने हि लुक्प्रसङ्गः। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अनेन सति लुग्भवति। तेन सति क
स्मान्न भवति। आर्हादित्युच्यते। न सिध्यति। किं कारणम्। न हीमे कालशब्दाः। किं तर्हि। संख्याशब्दः ॥

सूत्रकारेण हि त्वेकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात्तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रये
णापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्। जीवितपरिमाणे चेति। पूर्वापेक्षः समुच्चयः। संघादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नो
तीति वचनम्। द्विषाष्टिक इति। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। अर्हादिति। अध्यर्द्धपूर्वेत्यत्रार्हादित्यनुवर्त्त
नादार्हीयस्य लुका भाव्यम्। तमधीष्ट इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः। न हीम इति। मासादय एव कालशब्दा न तु
निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः ॥

संख्यासंख्येयइति। कालेसंख्येयेवर्त्तमानस्यसंख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमितिभावः। वार्षशतिकइति। संख्यायाः प्रत्ययोविधीयमानस्तदन्तान्नप्राप्नोति। संख्यापूर्वपदानामेवप्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते। खारशताद्यर्थमिति। खारशब्दोऽकारान्तोवार्त्तिककारवचनात्साधुः। तदस्यपरिमाणमितियोगविभागः कर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। अनभिधानादिति। नहिरमणीयादयोवृत्तिविषयेकालेवर्त्तन्तेषष्ट्यादयस्तुवृत्तौसंख्येयेषुसंवत्सरेषुस्वभावतोवर्त्तन्तइ

इमेऽपिकालशब्दाः। कथम्॥ संख्यासंख्येयेवर्त्तते। यदितर्हियोयः कालेवर्त्ततेसस कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। रमणीयंकालंभूतः शोभनंकालंभूतः। अथमतमेतत्कालेदृष्टः शब्दः कालशब्दः कालंयोनव्यभिचरतीति। नरमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। जीवितपरिमाणेतूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। इहचोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। वार्षशतिकोवार्षसहस्रिकइति। किंपुनः कारणंनसिध्यति। नहिवर्षशब्दः संख्या॥ किंतर्हि। संख्येयेवर्त्ततेवर्षशब्दः। ॥एवंतर्ह्यन्येभ्योपिदृश्यतेखारशताद्यर्थम्। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। खारशताद्यर्थम्। खारशतिकोराशिः। खारसहस्रिकोराशिः। अयंतर्हिदोषः। इहवचनेहिलुक्प्रसङ्गइति। नब्रूमोयत्रक्रियमाणेदोषस्तत्रकर्त्तव्यमिति। किंतर्हि। यत्रक्रियमाणेनदोषोभवति तत्रकर्त्तव्यम्। क्वचक्रियमाणेनदोषः। परमाहीत्। नतर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। कालादित्येवसिद्धम्। ननुचोक्तंनेमेकालशब्दाः किंतर्हिसंख्याशब्दाइति। ननुचोक्तमिमेपिकालशब्दाः। कथंसंख्यासंख्येयेवर्त्तते। ननुचोक्तंयदितर्हियोयःशब्दः कालेवर्त्ततेसस कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवतीति। उक्तंवा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्नभविष्यति॥ स्तोमेडविधिः पञ्चदशाद्यर्थः॥ स्तोमेडोविधेयः। किंप्रयोजनम्। पञ्चदशाद्यर्थम्। पञ्चदशस्तोमः। सप्तदश स्तोमइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपञ्चमाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

तियुक्तंतेषांकालवाचित्वम्। लोकेचसंवत्सरसंख्ययाजीवितंप्रायेणपरिच्छिद्यतइतिसंवत्सरवृत्तित्वंषष्ट्यादीनामुच्यते। स्तोमेडविधिरिति। डित्करणंविंशस्तोमत्रिंशस्तोमइत्यादौटिलोपार्थम्। पञ्चदशइत्यत्रतुनस्तद्धितइतिटिलोपः सिध्यति। स्तोमोमन्त्रसमूहः। इतिश्र्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपेपञ्चमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

पङ्क्ति॰॥ इमे विंशत्यादय इति। सूत्रे पठितानां प्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शः। पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषे संनिवेशविशेषे च रूढः नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्त्तत इति तत्परित्यागेन विंशत्यादय एव विचार्यन्ते। वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्य उपक्षेपः। सप्रकृतिका इति। प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चारणादिति भावः। सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः। न तु तुल्ययोगार्थः। तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्त इति। प्रकृतित्वमेषां कस्मान्न विज्ञायते। पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात्। प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति। लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात्। शताच्च ठन्यतावशते विंशत्यादिभ्य इति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात्। विधिनिपातनयोश्चायं भेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिः। यत्र तु समुदायः श्रूयते अवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनम्। का प्रकृतिरिति। प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयः प्रश्नः। प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति। प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात्। कः प्रत्ययार्थ इति। लोके विंशत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥ इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते। तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति। तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति। इमे ब्रूमः द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च द्वौ दशतौ विंशतिः। विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः॥

दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणकं प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्वाय येषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः। इमे ब्रूम इति। वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थं सर्वनामोपादानम्। वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम्। द्विशब्दादिति। दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः। समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच्प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते। स्वार्थ इति। प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्या अर्थ इत्यर्थः। अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः पितृधनमिव पुत्रस्य तत्रैवार्थे प्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेर्न्याय्यत्वात्। समासवचनानुपपत्तिरिति। द्वयोः समासवचनयोरनुपपत्तिरित्यर्थोऽभिमतः। न हि समासमात्रं वचनमात्रं वा न सिध्यति॥

 विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम्। ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेको
पजननात् षष्ठ्याभाव्यम्। गवां विंशतिरिति। ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति। उप
सर्जनं पूर्वमितिलक्षणेन। गुणे न षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्यायां न भवति शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति प्रत्यय
विधानाज्ज्ञापकात् क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च। द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्रकृतलिङ्गमेव के
चिदतिवर्त्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्तरविरोधात्। लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं त
र्हीति। तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्परिमाणोपाधेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसं
घातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद्विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पू

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते॥ विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहि
तत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविं
शतिरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समा
नाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्वि
वचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधा
नम्। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः॥

लीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणिनि चेदिति। द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधी
यते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः संघ इति सिद्ध्यै विंशतित्रिंशद्
भ्यां ड्वुन्न संज्ञायामिति ड्वुन् प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परि
माणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्रा
प्नोति न चेष्यते। विंशतिर्गोसंघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयो
गो माभूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः॥

षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघेपरिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्प त्त्या वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद्व्यतिरेकाभावाद्गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद्बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह। अनारम्भो वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्त्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च

षष्ठिवचनविधिश्च। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः कथं सिध्यति। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु। तद्यथा। सहस्रमयुतमर्बुदमिति। न चानुगमः क्रियते। भवति चाभिधानम्। यथा सहस्रादिष्विष्यते। अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्। सहस्रं गवाम्। सहस्रं गावः। सहस्रगवम्। गोसहस्रमिति। यावताऽत्रापि संदेहः। नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते। ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्स्वनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति। नैष दोषः ॥

नियतलिङ्गसंख्याः यथा आपो दारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह। यथेति। अयमत्रार्थः। अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः। विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुक्लादिवद्गुणिनि यौगिका एव। न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्येत। अत्रापि संदेह इति। क एषां मुख्यार्थः को वासोऽयमिति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः। नासूयेति। अननुगमो हि दोषाय शक्यो वानन्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वननुगम एव स्वप्रज्ञापराधाद् शक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

समुदायइति। अस्येतिप्रत्ययार्थस्यानुवर्त्तनात्समुदायः परिमाणीप्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयतेनतुभिन्नानिद्रव्याणीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। अस्येत्यनुवर्त्तनात्परिमाणिमात्रेप्रत्ययोलभ्यतेनतुतद्विशेषइतिमत्वाप्रश्नः। संघइतिवर्त्तनइति। पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापिसंघशब्दस्यैवस्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननुप्राणिसमूहः संघः। ततश्चत्रसाणांविंशतिरितिनप्राप्नोतीत्या ह। संघःसमूहइति। सामान्येनप्राणिनामप्राणिनांचसमुदायः संघइत्यर्थः। ननुचोक्तंपरिमाणिनिचेत्पुनःस्वार्थेप्रत्ययवि धानमिति। नैषदोषः। द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघेप्रत्ययोनिपात्यतेनतुद्रव्यसंघे। इहद्रव्याणांद्रव्यसंघस्यदशतांदशत्संघस्य चपारमार्थिकोभेदोनास्तिकेवलंबुद्ध्यापरिकल्प्यते। बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्चशब्दाबुद्धिमेवार्थाकारामुपजन यन्तोऽसत्यपिवास्तवेभेदेभेदमवगमयन्ति। तएतइति। निपातनसामर्थ्याद्धि शिष्टेदशतेसंघेवर्त्तमानाभाववचनाभव

समुदायेविंशत्यादयोभविष्यन्ति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। संघइतिवर्त्तते। संघः समूहः समुदायइत्यनर्थान्तरम्। एतेविंशत्यादयः समुदायेसन्तोभाववचनाभवन्ति। भाववचनाः सन्तोगु णवचनाभवन्ति। गुणवचनाः सन्तो अविशिष्टाभवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः। अन्येषुचगुणवचनेषुकदाचिद्गुणःगु णिविशेषकोभवति। तद्यथा। शुक्लः पटइति। कदाचिद्गुणिनागुणोव्यपदिश्यते। तद्यथा। पटस्यशुक्लइति। तद्यदातावदुच्यतेविंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समासवचनानुपपत्तिरिति ॥

न्ति। भावशब्देनात्रधर्ममात्रमुच्यते। भावइवभावः। यथापाकादिभावः। पराश्रयएवमन्योपिधर्मः पराश्रयत्वाद्भावः। गु णवचनाइति। गुणमुक्तवन्तोगुणवचनागुणमुक्त्वाद्रव्यमभिदधतीत्यर्थः। अन्यैरिति। शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इ त्यर्थः। गुणिविशेषकइति। भाष्यकारवचनात्कर्त्तरिचेतिअनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः। शेषषष्ठ्यावासमासः। अथवागु णिनंविशिनष्टीतिकर्मण्यण्। ततः स्वार्थेकन्प्रत्ययः। पटः शुक्लइति। गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायामतुब्लोपाद्वासा मानाधिकरण्यमेवंविंशत्यादीनामपिद्रव्येणसामानाधिकरण्यम्। कदाचिदिति। आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यति रेकेणगुणिनागुणोविशेष्यते। पटस्यशुक्लः नशङ्खादेरित्यर्थः। दशदर्थेचेदिति। अस्मिन्पक्षेयोदोषः सपक्षान्तराश्रयेण परिह्रियतइत्यर्थः ॥

वचनपरिहार इति। समुदायाभिधानेन वचनदोषो नावतरति। सामानाधिकरण्ये त्ववतरति। स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहनन इति। संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तौ विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति। वर्त्तिष्यत इति। पदार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता ननु विंशतिशब्दः कदाचिदपि गोसंघे वर्त्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननु दशतस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ। नैष दोषः। गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात् तत्राव्यभिचाराद्दशता विंशतिर्विशेष्यते दशतौ विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते। गवां विंशतिरिति। यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्का

सामानाधिकरण्ये तदा गुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत्। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यते। संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते। अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते। वचनपरिहारः उभयोरेवम्। उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः। यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सर्वैर्भिरेभिर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते। अन्ये पि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते ॥

दिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावाद्वचनपरिहारः। उभयोरिति। समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यत इति भावः। तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति। विंशत्यादयः पुनरिति। प्राक्शतात्तेषां त्रिलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः। विंशतिर्विंशतयः शतं शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशेषो भवति ॥

गावो धनमिति। धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्देदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं चवस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यं परतन्त्रं द्रव्यानयन मन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः। एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानये — त्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति। अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्। तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात्। तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम्। अथवोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्। अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात् करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्तरि तृतीयाविधानात्। धिनोतेर्धनमिति। समुदायस्य प्रीति

गावो धनं पुत्रा अपत्यम्। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्तेतांवाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति। अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम्। बाढं शक्यो वक्तुम्। कामं तर्ह्युच्यताम्। इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्च वध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति। न चासयो युध्यन्ते। असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति। इह तावद्गावो धनमिति। धिनोतेर्धनम्। एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यम् एको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। यावन्तस्तेतांवाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति। दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ॥

हेतुत्वादनन्त्वं नत्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं नत्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं नत्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इन्द्राग्नी देवतेति। संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा स्वादिरे बध्नाति पालाशे वा बध्नातीति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। सर्वे ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ॥

विंशत्यादिष्विति। विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते। पञ्चाद्यस्तु नित्यं संख्येयवचनादिति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः। भावानयन इति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम्। न हि दण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद्द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातिवदितो गुणगुणिनोस्तात्विकभेदाभावाद्द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहत्वादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः। छेदादि॥ पन्थ्यो ण॥ छेदादिपथिभ्य इति। नित्य

विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति। भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनूबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्त इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथवा अव्यतिरेकात्। छेदादिभ्यो नित्यम्। पन्थ्यो ण नित्यम्॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥

ग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमिति नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथा हि। छेदादिभ्य इति ठञ्विधीयते न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। पथिशब्दात्ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्ययान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथाक्रेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्रात्यन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासंभवात्। न हि कश्चित्सदार्थो नित्यं छेदमर्हतीति योऽपि वेतसादिर्यश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य छेदप्रवर्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः संभवति तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते कदाचिद्गच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात् ॥

विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण संबध्यते। विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयौ भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः। अकङादिभिरिति। सुधातुरकङ्। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानाना मादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन्विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोपि न प्रयुज्यते। यथा श्रुवः शृ चेति श्रुसंनियोगे विधीयमानस्य शृभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावो ऽस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। इदं कर्त्तव्यमिति। धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येक

केदारादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। केदमर्हति पन्थानं गच्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते। विकारेण विग्रहो माभूदिति। विरागविरङ्गं च पन्थो णनित्यमिति। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यम्। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यमेतत्। यथा कङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति। किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहोस्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते। इहाकर्त्तव्यं क्रियते। एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति॥ यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

स्य संदेहसंभवादनधिकारः। यज्ञर्त्विक्॥ तत्कर्मार्हतीति। ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्ग वादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात् ठञ्भवति मार्दङ्गिक इति। नैतदस्ति। तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्तत्श्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते। इह तु यश्च यज्ञमर्हति यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते। तत्र मुख्यार्थसंभवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति। यस्य यज्ञेधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेण पर्युदस्तस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते ॥

पारा॥ अनिर्दिष्टइति। इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। परस्येति। शिष्यस्य करोतीति। उच्चारयति अध्यापकइत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति। यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तु सीमात्त इति भावः। उभौताविति। अन्यतरा संनिधौक्रियायाअनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति। यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम्। तदेव भाष्यकारेण

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात्। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। द्वयोर्ज्योश्चादर्शनात्। द्वयोर्ज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तु तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते। यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति। उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥ योजनं गच्छति॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्। योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति। ततोभिगमनमर्हतीति च॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः। उत्तरपथेनाहृतं च॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः। वारि। जङ्गल। जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल ॥

यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। अनभिधानादिति। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात्। उत्तरप॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्तातृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठे युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्ते नाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते ॥

मधुकमरिचयोरिति। अत्रमुख्यगमनासंभवादाहृतएवचप्रत्ययमिच्छन्ति। अन्येतुगौणगमनाश्रयेणगच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसंदेहार्थोन्यतरप्रयोगः॥ तमधी॥ अधीष्टभृतयोरिति। यावन्तंकालमध्येषणंभरणंचक्रियतेततःप्रत्ययोनेष्यते। अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्त्यातुकालादिष्यते। ततोनप्राप्नोति। तस्याध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त्याद्वितीयानुपपत्तिरितिनिष्प्रयोजनोद्वितीयानिर्देशः। सिद्धंत्विति। तेनमासायाधीष्टोभृतोवेतिनादर्थ्येचतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः। मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः। तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दाअध्येषणभरणव्याप्यमुहूर्त्तादिकालवाचिनएवाश्रीय

स्थल। स्थलपथेनगच्छतिस्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतंस्थालपथिकम्। स्थल। कान्तार। कान्तारपथेनगच्छतिकान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतंकान्तारपथिकम्॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यांच॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यांचेतिवक्तव्यम्। अजपथेनगच्छतिआजपथिकः। अजपथेनाहृतम्। आजपथिकम्। शङ्कुपथेनगच्छतिशाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतंशाङ्कुपथिकम्॥ मधुकमरिचयोरण्स्थलात्॥ मधुकमरिचयोरण्स्थलादुक्तव्यः। स्थालपथंमधुकम्। स्थालपथंमरिचम्॥ तमधीष्टोभृतोभूतोभावी॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रादर्शनात्। अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः। किंकारणम्। तत्रादर्शनात्। नह्यसौमासमधीष्यते। किंतर्हि। मुहूर्त्तमसावधीष्टोमासंतत्कर्मकरोति। सिद्धंतुचतुर्थीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। चतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। तस्मायधीष्टइति। सतर्हिचतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। मासार्थो मुहूर्त्तोमासः॥ अवयसिठंश्च॥ अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः। अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षोद्रष्टव्यः। द्वैष्यंविजानीयाद्द्वयमप्यनुवर्त्ततइति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेअवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षइति॥ षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणम्॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणंकर्त्तव्यम्। मुद्गाअपिहिषष्टिरात्रेणपच्यन्तेतत्रमाभूदिति ॥

तेभूतभाविनोस्तुप्रत्ययविधौमुख्यार्थवृत्तयइतिविभागोलक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य॥ अवय॥ अनन्तरस्येति। ण्यतः। द्वैष्यमिति। विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापिक्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथाद्वितीयाटौस्स्वेनइत्यत्रैतदइद्वइदमइतिदर्शनादिहापिकश्चिद्भ्राम्येदित्यर्थः॥ षष्टिका॥ बहुवचनमतन्त्रम्। एकवचनान्तस्यापिषष्टिकशब्दस्यलोकेप्रयोगात्। संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेणपच्यन्ते इत्यत्रार्थेनिपात्यमानस्यधान्यविशेषएवप्रयोगार्थम् ॥

अनभिधानादिति। लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न तु तदर्थनियोगः क्रियते॥ तदस्य॥ द्वितीयेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति। मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव भवति न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। न च तादिति। चरणमनुष्ठानं तच्च

उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम्॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥ महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम्। आदित्यव्रतिकम्। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्॥ तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति। महानाम्न्यो नाम र्चः न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। महानाम्नीसहचरितं व्रतं माहानाम्न्यो व्रतमिति। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिः। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। चातुर्मासकः। चातुर्मासी। अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति। चातुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे। चतुर्मासाण्ण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः॥ संज्ञायामण्॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

क्रियाविषयमिति भावः। महानाम्न्यो व्रतमिति। लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते। डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम्। अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात्। अष्टाचत्वारिंशक इति। रूढिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरन्ति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात्। चातुर्मासीति। तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः। तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण्विधिः। कालाट्ठञित्यस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च। केचित्तु यथाकथंचित्कालत्वेऽपि अदृष्टत्वात् ठञेव प्राप्तः तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥

तस्य॥आख्याग्रहणमिति। यज्ञेभ्यइतिबहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणाभावाच्च दर्शाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः। संज्ञीभूतकाः। सर्वलोकप्रसिद्धाः। प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः। यत्र वेति। बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन्नान्ये। एवं यज्ञशब्दस्तु तिबहुवचनं श्वानुगृहीतं भवतीति भावः। आख्याग्रहणइति। ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा वक्ष्यते सर्वेभ्य एव भवति॥ तत्र च॥ दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः कालवाचिभ्यो भववत्प्र

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः॥ आख्याग्रहणं किमर्थम्। तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति। नावयज्ञिक्यः। पाकयज्ञिक्यः इह न स्यात्। पाञ्चौदनिक्यः। दाशौदनिक्यः। आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत्॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रभवेन कृतत्वात्। यद्धि मासे कार्यं मासे भवन् तद्भवति तत्र तत्रभवइत्येव सिद्धम्। किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि। यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति। एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। न तन्मासे दीयते। किं तर्हि मासे गते॥

त्यया भवन्तीति सूत्रार्थः। तत्र कार्यस्य भवेन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाह। कार्यग्रहणमिति। मासे गते इति। मासे दीयत इति नेयमधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति। तत्रभव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिहत्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। औपश्लेषिकमिति। मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्रभव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम्॥

एवंतर्हीति।प्रत्ययविध्यर्थंदीयतइत्युपात्तं नत्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमेदीयतेआग्निष्टोमिकंभक्तमित्येवमादिसिद्धम्।
केचिदाहुः।दीयमानस्यभवत्वात्क्रतुयज्ञेभ्यश्चेतिठञ्सिद्धइति।तदयुक्तम्।व्याख्यातव्यनाम्नइति तत्रानुवर्त्तनात्।त
देवंकार्यग्रहणमेववार्त्तिककृताप्रत्याख्यातम्।प्राग्वतेःसंख्यापूर्वपदानामितिवचनाद्द्वयोर्वाजपेययोर्दीयतेद्वैवाजपे
यिकमित्यत्रापियोगविभागाट्ठञ्भवति॥व्युष्टा॥अण्प्रकरणइति।प्रकरणंप्रस्तावः।अग्निपदादिभ्यइति।आदिशब्दःप्रका

एवंतर्हिऔपश्लेषिकमधिकरणंविज्ञास्यते।एवंतर्हियोगविभागोत्तरकालमिदंपठितव्यम्।तस्यदक्षिणा
यज्ञाख्येभ्यः।तत्रचदीयते।ततःकार्यंभववत्।कालादिति॥व्युष्टादिभ्योण्॥अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानम्।अण्प्रकरणेग्निपदादिभ्यउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि।व्युष्टादिभ्योण्।स
मयस्तदस्यप्राप्तम्।ऋतोरण्।प्रयोजनम्।विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोरितित्रीण्यपि।तत्रनज्ञायतेकतरस्मिन्न
ण्प्रकरणेअग्निपदादिभ्यउपसंख्यानम्।अविशेषात्सर्वत्र।व्युष्टादिभ्योण्भवतीत्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्यश्चेतिव
क्तव्यम्।अग्निपदेदीयतेकार्यंवाआग्निपदम्।पैलुमूलम्।समयस्तदस्यप्राप्तमृतोरण्।अग्निपदादिभ्य
श्चेतिवक्तव्यम्।उपवस्त्राप्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम्।प्राशिताप्राप्तोस्यप्राशित्रम्॥प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मन्थ
दण्डयोः।अग्निपदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।चूडाप्रयोजनमस्यचौडम्।श्रद्धाप्रयोजनमस्यश्राद्धम्॥अनुप्रवच
नादिभ्यश्छः॥छप्रकरणेविशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम्।छप्रकरणेविशिपूरिप
दिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।विशिः।गेहानुप्रवेशनीयम्।पूरिः।प्रपापूरणीयम्।पदिः।
गोप्रपदनीयम्।अश्वप्रपदनीयम्।रुहिः।प्रासादारोहणीयम्।स्वर्गादिभ्योयत्॥स्वर्गादिभ्योयत्प्रत्ययोभवति।
स्वर्ग्यम्।धन्यम्।यशस्यम्।आयुष्यम्॥पुण्याहवाचनादिभ्योलुक्।पुण्याहवाचनादिभ्योलुग्वक्तव्यः।पु
ण्याहवाचनम्।शान्तिवाचनम्।स्वस्तिवाचनम् ॥

रे।तत्रक्वचिदर्थेकृतश्चिदण्प्रत्ययोभवतितत्राण्दर्शनमात्रकृतंसादृश्यमाश्रीयते॥अनुप्र॥अनादिति।अनस्यकेवलस्यपू
र्वपदेनसंबन्धाभावात्तामर्थ्यीतदन्तग्रहणम्।स्वर्ग्यमिति।स्वर्गःप्रयोजनमस्येतिठञिप्राप्तेयद्विधिः।पुण्याहवचनादि
भ्यइति।साहचर्यादभिधानेसिद्धेभेदविवक्षायांप्रत्ययश्रवणनिरस्त्यर्थंलुग्विधानम् ॥

ऐका ॥ एकागारादिति। प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः। ठञ्प्रकरणादिति। प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः। एकशब्दोऽसहायवाची। असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः। ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम्। ठञ्प्रकृत इति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हीति। नियमार्थमेतदित्यर्थः। भिक्षोरिति। एकामेव यो भिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं माभूदित्यर्थः। यद्येतावदिति। अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यत इति भावः। न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम्। ञित्स्वरस्येष्टत्वात्। एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणाद् ज्ञायते॥ आकालि॥ आकालादिति। आकालशब्दात्प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतष्ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्रावृत्तः कालो यस्यासावकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति। उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः। एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति। य

ऐकागारिकट् चौरे॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्। एकागारान्निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं चौर इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् एकागाराच्चौर इत्येव ब्रूयात्॥ आकालिकडाद्यन्तवचने॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्। आकालान्निपातनानर्थक्यम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति॥ आकालाट्ठंश्च। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी। आकालिका॥

दिय एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः। न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति। निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात्स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः। आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हीति। निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य वा कालआदेशो निपात्यते। समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्य सावाकालिकः। आदिर्जन्मान्तो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम्। विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम्। उक्तं च। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति। यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि। आकालाट्ठंश्चेति। आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ्। अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः॥

तेन॥इदमयुक्तमिति। सूत्रोपात्तंवस्तुइदमापरामृश्यते। यत्तत्तृतीयासमर्थमिति। तेनतुल्यमित्यनेनक्रमेणप्रकृतिप्रत्ययार्थौ
निर्दिष्टौतत्रक्रियाग्रहणंप्रकृत्यर्थस्यैवप्राथम्यादुत्क्रमहेत्वभावाद्विशेषणंन्याय्यम्। एतत्त्वासंभवादयुक्तमित्यर्थः। न
तुतेनेत्यस्यविविभक्तिकत्वेनक्रियाग्रहणेनकथंसंबन्धः। सोपस्कारत्वात्सूत्राणांयत्तत्तृतीयासमर्थंक्रियाचेत्साभवती
त्येवंसंबन्धसंभवाद्दोषः। कथंचेति। तृतीयासत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते। क्रियातुसाध्यरूपत्वादसत्त्वभूतात
तोविशेषणविशेष्य भावोऽसंभवादयुक्तः। पाकादयोघञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात्क्रियाधर्मातीतास्तथाचत
त्रकृत्वोर्थप्रत्ययाभावः। भोक्तुंपाकइत्यादौधातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययोविभक्तिस्तुतृतीयादिः पाकादेः सत्वरूपाश्रया
नक्रियारूपताश्रया। पचत्यादीनांतुक्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चतृतीयाद्यभावः। कृत्वाहृ
त्वाकर्त्तुंहर्त्तुमित्यादीनामव्ययकृतांयद्यपिक्रियावाचित्वंतथाचपञ्चकृत्वः कृत्वेतिकृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचि
त्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः। प्रातिपदिकार्थमात्रेतुप्रथमायाएवोत्पत्तिः। शयितव्यादयोयद्यपिक्रियावचनाः पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति
कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनात्तथापितत्रोपमानोपमेयभावासंभवोनहिभवतिशयितव्येनतुल्योदेवदत्तः शयितव्येनतुल्यः शुक्लइ

तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः॥इदमयुक्तंवर्त्तते। किमत्रायुक्तम्। यत्तत्तृतीयास
मर्थंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते। कथंतृतीयासमर्थंनामक्रियास्यात्॥

ति। उपमानंहिप्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकंभवति। यथास्याच्चन्द्रइवमुखमिति। नापिशयितव्येनतुल्यः शायकइतिक्रियावतःक्रियोपमा
नंसंभवति। क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात्। क्रियाणामपिभिन्नजातीयानांनास्त्युपमानोपमेयभावः। शयितव्येनतुल्यमासितव्यमित्यत्यन्त
भेदात्। नास्त्येकजातीयानांशयितव्येनतुल्यंशयितव्यमिति। यथागौरिवगौरिति। येनैवहेतुनैकोगौस्तेनैवापरोपीतिकउपमानोपमेय
भावः। नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपिभेदाश्रयउपमानोपमेयभावोभवति। यथाराज्ञः शयितव्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमि
ति। सापेक्षत्वादत्रप्रत्ययेननभाव्यमित्यदोषः। ननुयदाप्रकरणादिवशादपेक्ष्यंनिर्ज्ञातंभवतितदाप्रत्ययप्रसङ्गः। तथाराजशयित
व्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमित्यत्रसापेक्षत्वाभावात्तथास्यातव्येनतुल्यंगमनंमन्दत्वान्नृत्येनतुल्यंगमनंबहुविकारत्वादिति
भोक्तुंपाकइत्यादौचक्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेनतुल्योघृतपाकइत्यादावस्तितृतीयासमर्थस्यापिक्रियावाचित्वंतत्किमु
च्यतेकथंतृतीयासमर्थंनामक्रियास्यादिति। अत्रोच्यते। उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तो येनोपमीयतेयच्चोपमीयतेय
श्चतयोः साधारणोर्थः। एतत्त्रयमवश्यापेक्ष्यंतत्रयदाक्रियोपमानत्वेनविवक्ष्यतेतदासावश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वा
त्क्रियारूपतांहित्वासत्त्वरूपतांप्रतिपद्यतइतिमत्वाभाष्यकृतैदुक्तम्॥
ते

सर्वएतइति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दाएतच्छब्देनपरामृश्यन्ते। तपइति। चान्द्रायणादिः। श्रुतमिति। वेदवेदाङ्गादीनाम्। योनिरिति। ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यांजन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यांकर्त्तरि कर्त्तरि चेत्येताभ्यांतुकर्त्तरियाषष्ठीयाचतृजक निमित्ताकर्मणितस्याएवसमासनिषेधोनतुशेषषष्ठ्याः। नहिसातृजकसंबन्धनिमित्ता। ब्राह्मणव्यपदेशस्यनिमित्तमेतदित्यर्थः। तपः श्रुताभ्यामिति। नासौपरिपूर्णोब्राह्मणः। जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तुतत्रब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अतएवचतस्यसर्वासुब्राह्मणक्रियासुनास्त्यधिकारः। शुच्याचारोऽनुपहताचारः। एतानिति। गौरत्वादयोब्राह्मण्यस्यपुराकल्पदर्शनेनाद्यत्वेपिक्वचित्तदन्वयदर्शनेनव्यञ्जकाइतितानपिशब्दार्थान्त

नैतद्युक्तम्। सर्वएतेशब्दाः गुणसमुदायेषुवर्त्तन्ते। ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रइति। आतश्चगुणसमुदाये। एवंह्याह। तपः श्रुतंचयोनिश्चएतद्ब्राह्मणकारकम्। तपः श्रुताभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएवसः। तथागौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेशइति। एतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्येगुणान्कुर्वन्तीति। समुदायेषुचशब्दाः प्रवृत्ताअवयवेष्वपिप्रवर्त्तन्ते। तद्यथा। पूर्वेपञ्चालाः उत्तरेपञ्चालाः। तैलंभुक्तम्। घृतंभुक्तम्। शुक्लोनीलः कृष्णइति ॥

र्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वेपञ्चालाइति। समुदायरूपारोपादवयवेसमुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्नतूपात्तार्थत्यागेनार्थान्तराभिधानंशब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वेहिपञ्चालानांपूर्वइतिषष्ठ्याभाव्यम्। तैलंभुक्तमिति। यदाद्रव्यंसंस्कृतेविशिष्टमात्रायुक्तेर्थेतैलादयोवर्त्तन्तेतदैषांसमुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगेचयदातैलंभुक्तमितिप्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमवसेयम्। यदातुजातिशब्दास्तैलादयस्तदासंस्थानप्रमाणनिरपेक्षाजातिसमाश्रयेणवर्त्तन्तइत्यनुदाहरणमेतत्। शुक्लइति। स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबन्धात्तद्रूपारोपात्शुक्लइत्युच्यते ॥

एवमयमिति।यैवक्रियोपमेये श्रूयतेतस्यामेवब्राह्मणादिशब्दोवर्त्ततेइत्यर्थः।ब्राह्मणेनतुल्यमधी तेब्राह्मणवद
धी तेक्षत्रियइति।अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमितिद्वितीयानपुंसकत्वंच।ब्राह्मणाध्ययनेनक्षत्रियाध्ययन
स्यतुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद्ब्राह्मणाध्ययनेब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्यक्रियावाचित्वम्।ननु
भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वेआश्रीयमाणेऽन्यःसाधारणोधर्मोपेक्षणीयःकर्त्रोरेवतूपमानोपमेयत्वेऽध्यय
नमेवसाधारणोधर्मइतिनास्तिधर्मान्तरापेक्षा।उच्यते।शब्दानुपात्ताअपियथाचन्द्रइवमुखमस्यादित्यादौकान्त्यादयः
प्रतीयन्तेतथात्रापिसौष्ठवादयःप्रत्येष्यन्ते।ननुचोक्तंसाधारणधर्माधारत्वात्स्वरूपापत्त्याक्रियारूपहानिरिति।ए
वंतर्हिसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणम्।यस्यार्थस्यक्रियारूपताभूत्ससंप्रतिक्रियारूपातीतोपिसत्त्वभावापन्नस्तती

एवमयंब्राह्मणशब्दःसमुदायेप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्त्तते।यदितर्हितृतीयासमर्थंविशेष्यते।प्रत्ययार्थोऽवि
शेषितोभवति।तत्रकोदोषः।तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनःगुणतुल्येपिप्रत्ययःस्यात्।पुत्रेणतुल्यःस्थूलः।पु
त्रेणतुल्यःपिङ्गलइति।अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणम्।यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्साभवतीति।एवमपितृतीया
समर्थमविशेषितंभवति।तत्रकोदोषः।तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनःक्रियातुल्येपिप्रत्ययःप्राप्नोति।स्थू
लेनतुल्यःपुत्रःस्थूलेनतुल्योयाति ॥

यान्तशब्दवाच्यःपरिग्रहीष्यते।अतएवब्राह्मणादयःशयितव्यादयश्चभूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेनतुल्यादितिसंप्रतिक्रि
यारूपार्थवाच्यसंभवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते।अविशेषितइति।एकेनविशेषणेनद्वयोःसंबन्धाभावादितिभावः।गुणतुल्य
इति।गुणेनतुल्यइतितृतीयासमासः।पुत्रेणतुल्यःस्थूलइति।पुत्रशब्दोत्रश्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावे
णस्वार्थमभिदधातीतिसंभवतिक्रियावाची।अस्त्वितर्हीति।समानविभक्तित्वात्प्रधानत्वाच्चप्रत्ययार्थःक्रमबाधेनविशेष्यतइ
तिभावः।क्रियातुल्येपीति।अत्रोदाहरणमूह्यम्।क्वचित्तुपुस्तकेभाष्यएवपठ्यतेस्थूलेनतुल्यःपुत्रःस्थूलेनतुल्योयातीति
तत्रपुत्रादयोनिर्देशस्थानादिभिःक्रियावत्तत्स्थौल्यगुणयुक्तेनपित्रादिनास्थौल्येनैवगुणेनतुल्यादितिविवक्षायामपिवति
प्रसङ्गः।क्रियाग्रहणंचक्रियावतउपलक्षणंनिष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेणपक्षद्वयेप्यतिप्रसङ्गचोदना ॥

नैषदोषइति। एकस्मिन्नप्यर्थेविशेषितेसामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्। तुलयाचसंमितमिति। सदृशमित्यर्थः। यथातुलापरिच्छिनत्तिद्रव्यविशेषमेवंयत्सादृश्येनवस्त्वन्तरंपरिच्छिनत्तितत्तुल्यमुच्यते। ततः प्रत्ययार्थेविशेषितेसामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपिविशेषितोभवति। नह्यक्रियस्याक्रियातुल्याभवतीतिसामर्थ्यात्क्रियावाचिनएवप्रत्ययोविज्ञायते। नचक्रियाशब्देनक्रियावान्गृह्यते। मुख्यार्थसंभवेगौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्। नचस्थूलेनतुल्यः पुत्रइत्यादौक्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः। क्रियापदानुपादानात्। अतएवनपुत्रादेः क्रियाक्तत्वप्रतीतिः। स्थूलेनतुल्योयातीत्यत्रापिनक्रियातुल्या। स्थूलेनयस्तुल्यः स्थौल्ये

नैषदोषः। यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते। तुलयाचसंमितंतुल्यम्। यदिचतृतीयासमर्थोपिक्रियाप्रत्ययार्थोपिक्रियाततस्तुल्यंभवति। अथवापुनरस्तुयत्तत्तृतीयासमर्थं क्रियाचेत्साभवतीत्येवानुचोक्तंप्रत्ययार्थोविशेषितइति। तत्रकोदोषः। तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनोगुणतुल्योपिप्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेणतुल्यः स्थूलः पुत्रेणतुल्यः पिङ्गलइति। नैषदोषः। यत्तत्तृतीयासमर्थंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते। तुलयाचसंमितंतुल्यम्। यदिचतृतीयासमर्थमपिक्रियाप्रत्ययार्थोपिक्रियाततस्तुल्यंभवति। किंपुनरत्रज्यायः। प्रत्ययार्थविशेषणमेवज्यायः। कुतएतत्। एवंचैवहिकृत्वाऽऽचार्येणसूत्रंपठितंवतिनासामानाधिकरण्यंकृतम् ॥

नगुणेनसयातीत्यर्थावगमात्। यदातुस्थूलेनतुल्यंयातीतिक्रियातुल्यत्वविवक्षातदावतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति। अथवेति। पूर्वोक्तेनैवन्यायेनप्रकृत्यर्थविशेषितेप्रत्ययार्थोपिविशेषितइत्यर्थः। किंपुनरिति। उक्तदोषपरिहाराद्द्वयोरपिपक्षयोस्त्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः। वतिनेति। वतिशब्देनवत्यर्थउच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेवाक्याध्याहारेणसमर्थनीयम्। तेनक्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्। तुल्यंक्रियेत्यनयोस्तुपदयोरेकविभक्तिकत्वात्श्रुत्यैवसामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्येतुवतिप्रत्ययेनैवसामानाधिकरण्यंव्याचक्षते। वतिर्भवतिसचक्रियावाची। एवंचक्रियायांतुल्यायांवतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥

अपिचेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेमुख्याक्रियासाध्यमानस्वभावाऽसत्त्वभूतासंभवति। तस्यांवतिर्विधीयमानोविनापिगण पाठेनाव्ययसंज्ञांप्रतिपद्यते। यत्त्वव्येति लिङ्ग-संख्यानुपादानात्तदव्ययमितिअव्ययलक्षणंगणपाठस्तुप्रपञ्चार्थइतिभा ष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रंचेहवतिनाभिधीयतइतितद्विशेषप्रतिपत्तयेक्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेतुभू तपूर्वगतिर्वाश्रयणीयाक्रियाग्रहणेनवाक्रियावत्उपलक्षणेक्रियाद्वारकंक्रियावतःसादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्रगत्यन्त रसं भवेभूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीयेतुपक्षेक्रियावान्प्रत्ययार्थःस्याद्ब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेति। तथाचलिङ्ग-संख्याव दर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थोवतेःपाठःकर्त्तव्यःस्यात्। पाठ सामर्थ्याच्चसत्त्ववाचित्वेव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवंस्थितमेतत्प्र त्ययार्थविशेषणंक्रियाब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेत्येवमादौक्रियावतोःसादृश्यंविवक्षितंनतुक्रिययोरितिप्रत्ययाभावः। उत्तरसू त्रेणापिवतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापिक्रियायांवतिर्विधीयतइतितदर्थोपकृयेषुव तेःपाठोनकर्त्तव्यः॥ तत्र॥ किमर्थमिति। तुल्यार्थैरितियात्तृतीयातयैवयोगेसर्वाविभक्त्यर्थः। व्याप्ताः। यथाब्राह्मणइवाधीते

अपिचवतेरव्ययेषुपाठोनकर्त्तव्योभवति। क्रियायामयंभवन्लिङ्ग-संख्याभ्यांनयोक्ष्यते॥ तत्रतस्येव॥ किम र्थमिदमुच्यते। नतेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्येवसिद्धम्। नसिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्रप्रत्ययः। यदाऽन्येन कर्त्तव्यांक्रियामन्यःकरोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यते ॥

ब्राह्मणेनतुल्यमधीतेब्राह्मणमिवपश्यति। ब्राह्मणेनतुल्यंपश्यति। ब्राह्मणेनेवाधीनम्। ब्राह्मणेनतुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेववै श्यायददातिब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यायददाति। ब्राह्मणादिववैश्यादधीतेब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येवक्षत्रियस्यस्वंब्राह्मणे नतुल्यंक्षत्रियस्यस्वम्। ब्राह्मणइवक्षत्रियेवर्त्ततेब्राह्मणेनतुल्यंक्षत्रियेवर्त्ततेइति। तत्रतृतीयायाषष्ठीसप्तम्यर्थस्यव्याप्तत्वात् तृती यान्तादेवपूर्वेणप्रत्ययोविधास्यते। क्रियाग्रहणंचनकरिष्यते। एवचार्थोमधुरायामिवपाटलिपुत्रेप्राकाराइतिसएवमधुरयातु ल्याःपाटलिपुत्रेप्राकाराइति। तथादेवदत्तस्येवयज्ञदत्तस्यशुक्लादन्ताःदेवदत्तेनतुल्यायज्ञदत्तस्यशुक्लादन्ताइति। मधुराशब्देनत द्वयनाःप्राकाराउच्यन्तेदेवदत्तशब्देनापिदन्ताइतिप्रश्नः। नसिध्यतीति। पूर्वसूत्रेअवश्यंकर्त्तव्यंक्रियाग्रहणंगवातुल्योगवयइ त्यादौप्रत्ययनिरस्यर्थंतस्मिन्क्रियमाणेगुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वेप्रत्ययोनप्राप्नोतीतिषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेवतिर्विधीयतइत्यर्थः। इ वशब्दस्यद्योतकत्वान्नव्यतिरेकहेतुःगौरिवगवयइति। यथाचशब्दोधवश्चखदिरश्चेतितुल्यशब्दस्तुवाचकत्वादुपमानेव्यतिरे कहेतुःदेवदत्तेनतुल्योदेवदत्तस्यतुल्यःइतिवातत्रदन्तप्राकारादिसंबन्धोयजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेनेनप्रत्ययः ॥

नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु। पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तयः इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यत इत्याशङ्क्याह। न चकाचिदिति। अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणे न तृतीयानाप्तिनापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृती यां विभक्त्यन्तरमाश्रितम्। ननु चेति। तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीति भावः। एवं तर्हीति। तृतीयानुवृत्त्यैवेवयोगे स्मादेव ज्ञापकादनुमित तृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति। तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते। देवेष्विति। देवानामिवेत्यर्थः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति। अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम्। किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात्। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः। तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते। द्वितीये

न चकदाचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते। ननु सप्तम्यपि न विधीयते। एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति ॥

नन्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते। सप्तम्याः षष्ठीमात्राधिदिति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते। महाविभाषाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिति। इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधीयते। राजानमर्हति वृत्तम्। ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते। ब्राह्मणवद्वर्तत इति। तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः। राजानमर्हति छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात्प्रत्ययेन न भाव्यम्। राजवद्रूपमस्ये त्यादावपि तत्र तस्येवेति सिद्धो वतिः। तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदके नोपलक्षणायोपात्तम्। इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते। अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्तद्दानीं तनानां राज्ञामुपमाना नीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः। न सिध्यतीति। यदा राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः। तथापि च्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु सादृश्यम् ॥ रामः २४

आत्माहीयामिति।द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनार्हीयाक्रियातस्यामित्यर्थः।अर्हतिवत्कर्तरीति।अर्हतेः कर्तरिक्रियारूपे
वृत्तादिकइत्यर्थः।निश्चितबलाधानइति।निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थंबलाधानंपुनरुपादानेननिश्चयनमित्यर्थः।
यदाराज्ञः किंचनवृत्तंप्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थंपुनरुपादीयतेराजानमेतदर्हतिवृत्तंनत्वराजानमितितदार्थवदेतत्सूत्र
म्।यदात्वेकमेववस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेनविवक्ष्यतेतदानार्थोऽनेनयोगेन।तथाचइवशब्द
स्यापिप्रयोगोदृश्यते।राजेवायंराजायुध्यतेवैयाकरणइवायंवैयाकरणोब्रूतेत्वमिवब्रुध्यस्वेति।तथासदृशस्त्वंतवैवेति॥
उपसर्गात्॥अर्थग्रहणमिति।धाताविव्येवधात्वर्थोलभ्यइतिभावः।धातुर्वैशब्दइति।तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्यग्रहणं न
स्यादितिभावः।येनाभिप्रायेणप्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह।शब्देकार्यस्येति।नहिवतिप्रत्ययस्यधातुर्वाच्यउपपद्यतइतिसामर्थ्या

तृतीयासमर्थात्तत्रयदान्येनकर्तव्यांक्रियामन्यः करोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यतेइहपुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्ही
यांक्रियायामर्हतिकर्तरिनिश्चितबलाधानेप्रत्ययउत्पाद्यते।ब्राह्मणवद्वानवर्त्ततेएतद्वृत्तंब्राह्मणमर्हती
ति॥उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे॥अर्थग्रहणंकिमर्थम्।नद्रुपसर्गाच्छन्दसिधाताविव्येवोच्येत।धातुर्वैशब्दः।शब्दे
कार्यस्यासंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते।कः पुनर्धात्वर्थः।क्रियाइदंतर्हिप्रयोजनम्।उत्तरपदलोपोयथाविज्ञायेत।
धातुकृतोर्थोधात्वर्थइति।कः पुनर्धातुकृतोर्थः।साधनम्।किंप्रयोजनम्।साधनेऽयंभवन्लिङ्गसंख्याभ्यांयोक्ष्य
ते।उद्गतानिउद्वतः।निगतानिनिवतइति।स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानम्।स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।स्त्रीव
त्पुंवदिति ॥

द्धातुसहचरितोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः।अथवाधातुर्वैशब्दः शब्देकार्यस्येत्येकग्रन्थएवायम्।उत्तरपदलोपइति।गम्यमाना
र्थत्वादप्रयोगएवशब्दस्यलोपः।धातुकृतइति।धातुशब्देनात्रधात्वर्थ उच्यते।क्रियाकृतोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः।क्रिययाका
रकंकर्मादिव्यपदेशयुक्तंक्रियते।क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य।बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थोगृह्यते।धातुर्धात्वर्थः क्रियासा
अर्थः प्रयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थेवतिप्रत्ययोवृत्तिविषयेचोपसर्गः क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्या
धारेचद्रव्येवर्ततइतितस्यार्थेविधीयमानस्यवतेः सत्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्यविधीयमानाव्ययसंज्ञा
नप्रवर्त्तते।साधनशब्देनात्रशक्त्याधारोद्रव्यंविवक्षितम्।उद्गतान्युद्वतइति।पुंस्त्वमत्रनपुंसकप्रसङ्गे छान्दसम्।वत्युपसं
ख्यानमिति।वतिप्रत्ययेविधीयमानइत्यर्थः ॥

इमौनञ्स्नञावितिप्राग्भवनाद्येर्थास्तान्सर्वानपेक्ष्यप्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौप्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्यसर्वस्यप्रत्ययस्यसर्वेष्वर्थेषुनञ्स्नञौबाधकौततोवत्यर्थेवतिरुपसंख्यायते।तेनचोपसंख्यानेनविशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरेसावकाशौनञ्स्नञौबाध्येते।योगापेक्षमिति।स्त्रीपुंसाभ्यामितियोगोवत्यर्थेनप्रवर्ततेइत्यस्यार्थस्यपुंवदितिज्ञापकमित्यर्थः॥तस्य॥वावचनंचेति।अन्यथार्थान्तरेसावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यांविशिष्टार्थविषयाभ्यांत्वतलाभ्यांबाधःस्यात्।अपवादसमावेशाद्वेति।वाशब्दःपूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थोवावचनंनकर्तव्यम्।अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः।यथाप्रकृ

किंपुनःकारणंनसिध्यति।इमौनञ्स्नञौप्राग्भवनादित्युच्येतेतौविशेषविहितौसामान्यविहितंवतिंबाधेयाताम्।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनवत्यर्थेनञ्स्नञौभवतइति।यदयंस्त्रियांपुंवदितिनिर्देशंकरोति।एवमपिस्त्रीवदितिनसिध्यति।योगापेक्षंज्ञापकम्॥तस्यभावस्त्वतलौ॥स्त्रीपुंसाभ्यांत्वतलोरुपसंख्यानम्।स्त्रीपुंसाभ्यांत्वतलोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।स्त्रीभावःस्त्रीत्वंस्त्रीता।पुंभावःपुंस्त्वंपुंस्तेति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।इमौनञ्स्नञौप्राग्भवनादित्युच्येतेतौविशेषविहितौसामान्यविहितौत्वतलौबाधेयाताम्।वावचनंच।वावचनंचकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।नञ्स्नञावपियथास्याताम्।स्त्रीभावःस्त्रैणंपुंभावःपौंस्नमिति।अपवादसमावेशाद्वासिद्धम्।अपवादसमावेशाद्वासिद्धमेतत्।तद्यथा।इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोभवति।एवमाभ्यामपिभविष्यति।नैवेश्वरआज्ञापयतिनापिधर्मसूत्रकाराःपठन्ति।इमनिच्प्रभृतिरपवादैःसमावेशोभवतीति।किंतर्हि।आचत्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोभवति।नचैतावत्राभ्यन्तरौ।एतावप्यत्राभ्यन्तरौ।कथम्।अपवादसदेशाअपवादाभवन्तीति ॥

तिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौसमाविशतएवंनञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः।नैवेश्वरइति।ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते।नापीति।तेषांहिवचनमदृष्टेर्थेप्रमाणम्।एतेनदृष्टादृष्टार्थाभावउक्तः।यत्नादिति।नञ्स्नञोश्वासौयत्नोनव्याप्रियतेआचत्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात्नञ्स्नञोरसंनिधानात्।एतावप्यत्रेति।प्राग्भवनात्प्रतिसूत्रमुपस्थानात्त्वतलापवादैरिमनिजादिभिःसमानदेशौनञ्स्नञावित्यर्थः ॥

एतच्चैवनजानीमहइति।विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात्।तत्राधिकारपक्षेकार्यकालपरिभा
षापक्षेचप्रतिसूत्रंप्रत्यर्थंचोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम्।यदातुप्राग्भवनाद्येर्थास्तानपेक्ष्यनञ्स्नञौविधीयेतेयथोद्दे
शंवापरिभाषाश्रीयतेतदानास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम्।तथाचण्याद्योऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति
पूर्वविप्रतिषेधोविधीयते।यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेवसंभवति।नतुप्रतिसूत्रमुपस्थाने।नपुनरिति।कार्यकालपरिभा
षापक्षेपिप्राग्भवनाद्येर्थास्तत्रनञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम्।तत्रयदितावद्भावइत्यर्थनिर्ज्ञानमात्रएवनञ्स्नञावुपतिष्ठेतेतस्य
भावस्त्वतलौस्त्रीपुंसाभ्यांभावेनञ्स्नञाविति।तदास्मिन्प्रदेशेसंनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौनञ्स्नञौभवतो।ना।

एतच्चैवनजानीमः।अपवादसदेशाअपवादाभवन्तीति।अपिचकृतएतद्दएतावप्यत्राभ्यन्तराविति।नपुनः
पूर्वौवास्यातांपरौवा।एवंतर्हिवक्ष्यतेआचत्वादित्यत्रचकारकरणस्यप्रयोजनंनञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशोभव
तीति।तस्यभावइत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः।तस्यभावइत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गोभवति।इहापिप्राप्नोति।अ
भिप्रायोदेवदत्तस्यमोदकेषुभोजने।येनोभावास्तेनोभावाः।पुत्राःपौत्रैश्चेष्टन्तइति।सिद्धंतुयस्यगुणस्यभावाद्
द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलौ।सिद्धमेतत्।कथम् ॥

भ्यन्तरौ॥अथतूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरंनञ्स्नञोरुपस्थानंतदाब्राह्मणस्त्वइत्येतस्मात्परौनञ्स्नञौ
भवतः।तथापिनाभ्यन्तरौगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेत्यत्रतुप्रकृतिविशेषसंबद्धस्यकर्मार्थस्योपादानात्प्रकृ
त्यन्तरेणतस्यासंबन्धात्कर्मणिनञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वंनाशङ्कनीयम्।एवंतर्हीति।चशब्देनयत्नेनसमावेशः
सिध्यति।एतच्चतत्रैवव्याख्यास्यते।अभिप्रायादिष्विति।अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषोभावशब्दवाच्योयावत्कश्चिद
र्थस्तस्यसर्वस्यविशेषानुपादानाद्ग्रहणस्यन्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः।येनोभावाइति।अस्माकंयेभिप्रायास्तेनित्यमेवास्मा
कंभवन्तीत्यर्थः।भवन्तीतिभावाः।भवतेश्चेतिवक्तव्यमितिकर्त्तरिणः ॥

यस्य गुणस्येति। गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते। यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्र
स्य भावात् पितरि पितृशब्दस्य प्रवर्त्तनात् पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्। भावाद्विद्यमानत्वादि
त्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्तत्त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते। तस्मिन्द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वा
भावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। रूपत्वमिति।
ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। गुण
वृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्त्तन्ते न तु परिमाणमात्रे। तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः। षत्वं णत्वमिति
भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथा हि। अर्थे जातौ
शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गौः शब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्। द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जा
तौ प्रत्ययः। समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति हे
तोः संबन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते। पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः। औपगवत्वमिति अप

यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चाभिप्रायादीनां भावाद्द्रव्ये
देवदत्तशब्दो वर्त्तते ॥

त्यापत्यवत्संबन्धः। केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते थीन्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः। उ
क्तं च। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति। रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्याद
यो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति। तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः। एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति। अभिन्नरूपाः शुक्ला
दयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु संबन्धे। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्य
भिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्यान्यथाभावाद्गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थीय
त्तिरित्याख्यायते। अव्यभिचरितसंबन्धात्सत्तोभावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः। न हि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपे
क्षणान्न संबन्धे प्रत्ययः। राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः।
तस्मात्सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्त्वतयोः संबन्धः समवायाख्यः। धवखदिरत्वमि
ति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये। कुलत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिनि च ध्वस्ते प्रत्ययः। अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः ॥

किंपुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणंपराँग्रस्यसर्वस्यभेदकस्यजात्यादेरिहगुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्यसर्वनाम्नाप्रत्यवमृश्यस्यद्रव्यत्वेन ततएतदुक्तंभवति। यथाशब्दादयआश्रिताःसंसर्गिणोगुणाएवमन्योपिजात्यादिधर्मोगुणइति। किंपुनरन्यदिति। भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेणलोकप्रसिद्धंभेदमाश्रित्यप्रत्ययार्थआचार्येणव्यवस्थापितइत्यर्थः। नह्यन्यदिति। असत्यपिभेदेलोकेभेदव्यवहारदर्शनान्नास्तिततोभेदनिश्चयः। नचरूपादिव्यतिरेकेणद्रव्यंप्रत्यक्षेणोपलभ्यतेरूपादिसंनिवेशमात्रेघटादिव्यवहारात्। पशोःखल्वपीति। उपलब्धिलक्षणेनप्राप्तस्यद्रव्यात्नुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोयुक्तइतिभावः। पर्णशतेन्यस्तस्येति। बहुधाविभक्तस्येत्यर्थः। एतेनभागानांपरस्पराव्यवधानेनव्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागात्संयो

किंपुनर्द्रव्यंकेपुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धागुणास्ततोन्यद्द्रव्यम्। किंपुनरन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमाहोस्विदनन्यद्गुणस्यायंभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशंकुर्वन्नूत्वपयस्यन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। नह्यन्यदुपलभ्यते। पशोःखल्वपिविशसितस्यपर्णशतेन्यस्तस्यनान्यच्छब्दादिभ्यउपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। तत्त्वनुमानगम्यम्। तद्यथा। औषधिवनस्पतीनांवृद्धिह्रासौ। ज्योतिषांगतिरिति। कोसावनुमानइह ॥

गनिमित्तावयविद्रव्यस्यविनाशादनुपलम्भःस्यात्। एवंतर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यसर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु। अनुमानगम्यमिति। यद्यपिगुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिःप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यंद्रव्यमभ्युपगतंरूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात्, तथापिप्रत्यक्षेविप्रतिपन्नंप्रतिसाक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनंप्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते। औषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावोनभवति। औषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वकोदेशविशेषसंबन्धोदृष्टइतिवनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासुदृष्टानांकालान्तरेदेशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम्। ज्योतिषांगतिरिति। गतिपूर्विकांदेशान्तरप्राप्तिंमस्थादीनामुपलभ्यादित्यादीनांदेशान्तरप्राप्त्यागत्यनुमानम्। कोसावनुमानइति। अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देनहेतुरुच्यते।

समानइति। वर्ष्मोच्छ्रायः। परिमाणं पारिमाण्डल्यम्। क्वचित्परिणाहइति पाठः। परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव। अन्यत्तुलाग्र
मिति। तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद्गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसि
द्धिः। विशेषइति। तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेदइत्यर्थः। स्पृशन्नेवेति। खङ्गादिः। लम्बमानोपीति। कार्पासादिः। व्यपवर्गमि
ति। विभागम्। तत्त्वमिति। एकाकारबुद्धिनिमित्तत्वमित्यर्थः। यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादि
विनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्ति
स्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यम्। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति। तन्मतेन द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्त

समानेवर्ष्मणि परिणाहे च। अन्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्य। अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा
कश्चित्स्पृशन्नेवच्छिनत्ति। कश्चित्तु लम्बमानोपि न च्छिनत्ति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा कश्चिदेकेनैव
प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। अथवा यस्य यस्य गुणान्तरेष्व
पि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम्। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम् । । तद्यथा। आमलकादी
नां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं बदरमित्येव भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वच
नं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति। यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पाद्यन्ते। किमियता सूत्रेण। एतावद्वक्तव्यं षष्ठीस
मर्थाद्गुणइति। षष्ठीसमर्थाद्गुणइतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः। अत्रापि प्राप्नोति ॥

म्। ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदेपि जातेरेकत्वाज्जा
तिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद्द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भा
भावाद्द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः। अन्वर्थमिति। अर्थान्वितात् द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः। गु
णसंद्रावइति। संद्रूयते संगम्यते आश्रीयतेइति संद्रावः। समि युद्रुदुवइति घञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः। किमि
यतेति। यस्य गुणस्य भावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः। द्विगुणा रज्जुरिति। विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दा
त्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणेत्वतल्प्रसङ्गः ॥

कथंप्रसङ्ग इत्याह। गुणशब्दोयमिति। क्वचित्तु पाठः नैषदोषो गुणशब्दोयमिति। तत्रायमर्थः। यतोयंगुणशब्दो बह्वर्थः ततो यस्यगुणस्यभावादित्यस्मिन्न्यासेऽतिप्रसङ्गो नभवति शब्देनविशिष्टस्यगुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथवेति। पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः। त्रिगुणमध्ययनमिति। पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चर्चागुणाः। पदविच्छेदगुणाः। पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते। नहि संहितागुणांश्चर्चागुणांश्चेति। वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते। अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात्।

नैषदोषः। गुणशब्दोयंबह्वर्थः। अस्त्येवसमेष्ववयवेषुवर्त्तते। तद्यथा। द्विगुणारज्जुः त्रिगुणारज्जुरिति। अस्तिद्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। गुणवानयंदेश इत्युच्यते। यस्मिन्गावः सस्यानिचवर्त्तन्ते। अस्त्यप्रधानेवर्त्तते। तद्यथा। योयत्राप्रधानो भवतिसआह। गुणभूतावयमत्रेति। अस्त्याचारेवर्त्तते। तद्यथा। गुणवानयंब्राह्मण इत्युच्यते। यः सम्यगाचारंकरोति। अस्तिसंस्कारेवर्त्तते। तद्यथा। संस्कृतमन्नंगुणवदित्युच्यते। अथवासर्वत्रैवायंगुणशब्दः समेषुअवयवेषुवर्त्तते। तद्यथा। द्विगुणमध्ययनंत्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चर्चागुणान्क्रमगुणांश्चापेक्ष्यभवति। नसंहितागुणांश्चर्चागुणांश्च। यद्येवंगुणवदन्नमिति गुणशब्दोनोपपद्यते। नह्यन्नस्यसूपादयोगुणाः समाभवन्ति। नावश्यंवर्ष्मतः परिमाणतएववासाम्यंभवति। किंतर्हि। युक्तितोपि। आतश्चयुक्तितः। योहिमुद्गप्रस्थेलवणप्रस्थंप्रक्षिपेत्। नादोयुक्तंस्यात् ॥

यद्यपिक्रमपाठेपदावृत्त्याधिक्यंभवति। तथापियुक्तितः साम्योपपत्तिः। गुणवानयंदेश इत्यत्रापि गोसस्यादयोयुक्तितः समाः। देशावयवत्वाद्गुणा उच्यन्ते गवादीनांदेशावयवत्वमुपचरितं गुणभूतावयमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः। गुणवानयंब्राह्मण इत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितस्त्वाचारस्य साम्यम्। यद्येवमिति। यथाद्विगुणारज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यंन तथान्नेति प्रश्नः। युक्तित इति। अर्थक्रियायांयोग्यं तत्सममित्यर्थः ॥

भा॰कै॰ यदितावदिति। युक्तितःसाम्याभावेअन्नमेवतन्नस्यात्। कुतःपुनस्तस्यगुणवत्त्वमित्यर्थः। तदेवंषष्ठीसमर्थाद्गुणइत्युच्यमा ५१२
२८ नेऽतिप्रसङ्गाद्यस्यगुणस्याभावादित्याश्रयितव्यम्। अत्राप्यव्याप्तिंचोदयति। शुक्लादिष्विति। पटस्यशुक्लइतिव्यतिरेकदर्श
नाद्गुणमात्रवचनाःशुक्लादयः। पटस्यशुक्लत्वमित्यादौगुणएवत्वतलादिप्रत्ययोदृश्यते। नचगुणेवर्त्तमानानांतेषांगुण
एवप्रवृत्तिनिमित्तमितिमत्वाप्रश्नः। गुणसमवायिनितुसामान्येस्यात्प्रत्ययः। किंतुपटस्यशुक्लत्वमितिपटेनसंबन्धाभा
वप्रसङ्गः। वर्त्यभावादिति। वर्त्तनंवर्त्तोवृत्तिरित्यर्थः। वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति। वर्त्तीप्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावा
दित्यर्थः। नपुनर्वृक्षादयइति। तेऽपिजातिमात्रवचनास्ततोजातौप्रत्ययप्रसङ्गः। द्रव्यं चाहुरिति। विशिष्टजातियुक्तमित्य

यदितावददेरन्नेनादोऽत्तव्यंस्यात्। अथानितेरन्नेनादोजग्ध्याप्राण्यात्। शुक्लादिषुतर्हिवर्त्यभावाद्वृत्ति
र्नप्राप्नोति। शुक्लत्वंशुक्लतेति। किंपुनःकारणंशुक्लादयएवोदाह्रियतेनपुनर्वृक्षादयोऽपि। वृक्षत्वंवृक्षतेति।
अस्त्यत्रविशेषः। उभयवचनाह्येतेद्रव्यंचाहुर्गुणंच। यतोद्रव्यवचनास्ततोवृत्तिर्भविष्यति। इमेऽपितर्हिउभ
यवचनाःकथम्। आरभ्यतेमतुब्लोपःगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्भवतीति। यतोद्रव्यवचनास्ततोवृत्तिर्भवि
ष्यति। डित्थादिषुतर्हिवर्त्यभावाद्वृत्तिर्नप्राप्नोति। डित्थत्वंडित्थता। डाम्भिट्ठताडाम्भिट्ठत्वमिति। तत्रापिकश्चि
त्प्राथमकल्पिकःडित्थोडाम्भिट्ठश्चेति। तेनकृतांक्रियांगुणंवायःकश्चित्करोतिसउच्यतेडित्थत्वंतएतद्डा
म्भिट्ठत्वंतएतदेवंडित्थाःकुर्वन्ति। एवंडाम्भिट्ठाःकुर्वन्ति। यस्तर्हिप्राथमकल्पिकोडित्थोडाम्भिट्ठश्चतस्यवर्त्य
भावाद्वृत्तिर्नप्राप्नोति। नैषदोषः

र्थः। गुणंचेति। जातिलक्षणम्। यतोद्रव्यवचनाइति। यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौप्रवृत्तिनिमित्तेप्रत्ययः। आरभ्यतेमतु
ब्लोपइति। वृक्षादयोजातितद्वतोरभेदविवक्षायांद्रव्यमाहुः। नहियथापटस्यशुक्लइतिव्यतिरेकोदृश्यतेतथाधवस्यवृक्ष
इति। तत्रगुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुप्श्रवणनिवृत्त्यर्थोलुगारम्भः। डित्थादिष्विति। डित्थादयोयदृच्छाशब्दाअ
र्थगतंनकिंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तेपुरुषेच्छावशेनप्रवर्त्तनात्। तेनकृतार्थमिति। डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शना रामः
दन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्यडित्थशब्दस्यगुणक्रियेएवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ २८

कार्थंचित्कइति। विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। शब्दस्वरूपमर्थोऽस्यायं डित्थइति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते। ततः शब्दस्वरूपासंज्ञाद्यस्यायं डित्थ शब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेऽर्थेऽस्ति प्रत्ययः। अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति। यद्दर्शनादवस्थान्तरेऽपि स एवायं डित्थइति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः। यद्वेति। पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः। किमेभिरिति। भावशब्दत्रयस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति। भवन्तीति भावाः शब्दाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। द्वाभ्यामिति। स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ्। तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो गुणसमवायि सामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्तत इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम्। स्वेनार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन

यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगः एवं वृत्तिरपि भविष्यति। यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने। किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः। यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति। तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम्। नैवमन्यत्र भवन्ति। नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्दे नरक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थे नरक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

भवन्ति। तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इत्यर्थः। वाच्योऽर्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम्। स तेषामर्थ इति। यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्देऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन रागाद्यसंभवात्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते। तथाहि। शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्तनात्। गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिभ्यां पूर्वोक्तार्थवृत्तौ पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः॥

तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। नहि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसंबन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शक्त्यादेस्त्वतलादय इति स्थितम्। त्वतल्भ्यामिति। नब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्यो

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतल्भ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्। ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः। अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते। प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

दात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्याद प्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोरप्रसङ्गः। प्रधानमत्रेति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य। यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः ॥ रामः

इदंतर्हीति।न्यायेनैवपूर्वंनञ्समासेसिद्धेत्वतल्भ्यामितिवचनंनियमार्थम्।त्वतलोरेवकर्त्तव्ययोःपूर्वंनञ्समासोनान्यत्रभावप्रत्ययइत्यन्योभावप्रत्ययःप्राग्भवतिपश्चान्नञ्समासः।न्यायस्यनियमार्थेनवचनेनबाधात्।ततश्चसतिशिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौनञ्स्वरोभवत्यतःशौक्ल्यमित्यादौचनञःप्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिःसिध्यति।यदितुपूर्वंनञ्समासःस्यात्ततोननञ्पूर्वादितिप्रतिषेधात्ष्यञोप्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादिनसिध्येत्।वाछन्दसीति।छन्दोविषयेक्वचित्पूर्वंत्वतलौततोनञ्समासःक्वचित्तुविपर्ययः।अयोनित्वायेति।प्रत्ययस्यपश्चान्नञ्समासेसतिनञ्स्वरोभवति।भवेदिदमिति।अत्रहिनञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः।नह्यसौसमासभावमिति।समासशब्देनसमासार्थोजात्यन्तरयुक्तंवस्तूच्यते।तद्भावमसौनाशास्ते।अपशुःपशुसदृशोभूयासमिति।किंतर्हिउत्तरपदार्थस्याभावमिति।उत्तरपदार्थस्यपशुत्वस्याभावमाशास्तेपशुर्माभूवमिति।ततश्चपूर्वंभावप्रत्ययःपश्चान्नञ्समासोविनापिवाछन्दसीतिवचनेनसिध्यति।नपशोर्भावइति।भावस्यनञ्संबन्धात्पशोरसंबन्धात्॥आचत्वात्॥वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौमाबाधिषातांगुणवचनादिभ्यःकर्मणिचयथास्यातामितिसूत्रम्।किमर्थश्चकारइति।वक्ष्यमाणोभिप्रायः।अथत्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेवसिद्धत्वात्सूत्रमेवकस्मान्नाक्षिप्तम्।नैतदस्ति।गुणवचनादिभ्यःकर्मणिविधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैःसंदिग्धतदर्थस्यानौत्वतलौबाधेयातामितिसूत्रमवश्यंकर्त्तव्यम्।किंचासत्यस्मिन्सूत्रेत्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना।उत्तरेषांप्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपिपूर्वसूत्रेणप्रातिपदिकसामान्याद्भावेविधानादाकाङ्क्षायाअभावात्॥

इदंतर्हिप्रयोजनम्।नञ्समासादन्योभाववचनःस्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमितिवक्ष्यति।तत्रायमप्यस्यार्थइदंवक्तव्यम्॥वाछन्दसि॥वाछन्दसिनञ्समासोवक्तव्यः।निर्वीर्यतांवैयजमानआशास्ते।अपशुतांगोः।अयोनित्वाय।अशिथिलत्वाय।अगोतामनपत्यताम्।भवेदिदंयुक्तमुदाहरणम्।अयोनित्वायअशिथिलत्वायेति।इदंत्वयुक्तम्।अपशुतामिति।नह्यसौसमासभावमाशास्ते।किंतर्हि।उत्तरपदाभावमाशास्तेनपशोर्भावइति।नञ्समासादन्योभाववचनःस्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्।नञ्समासादन्योभाववचनोभवतिविप्रतिषेधेन।किंप्रयोजनम्।स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्।स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थंच।स्वरार्थंतावत्।अप्रथिमा।अम्रदिमा।उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्।अशौक्ल्यम्।अकार्त्स्न्यम्॥आचत्वात्॥किमर्थश्चकारः॥

अनुकर्षणार्थइति। अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात्। प्रकृताविति। विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेवसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौत्वतलावपेक्षिष्येतेइत्यर्थः। अपवादसमावेशार्थमिति। नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः भाष्यकारस्तुन्यायव्युत्पादनायवक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्यदूषयित्वाचनञ्स्नञ्समावेशार्थत्वंविवरिष्यते। इमनिच्प्रभृतिभिरिति। असतिचकारेप्राकृत्वादर्थेत्वतलौभवतइत्ययमेवार्थः स्यादितिकर्मण्येवगुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यात्त्वपवादेनसमावेशः। चशब्दात्तौपिभवतीतिभावः। नैदस्तीति। आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौभवतइतिविज्ञायमानेसूत्रार्थेसिद्धोऽपवादैः समावेशः। आत्वाद्याः प्रकृतयइति। गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः। ताभ्यश्चेति।

अनुकर्षणार्थः। त्वतलावनुकृष्येते। नैतदस्तिप्रयोजनम्। प्रकृतौत्वतलावनुकृष्येते। अतउत्तरंपठति। आचत्वादिति। चकारकरणमपवादसमावेशार्थम्। आचत्वादितिचकारकरणंक्रियते। अपवादसमावेशार्थम्। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आत्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्चत्वतलौयथास्याताम् यतश्चोच्येते। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। आत्वादित्येवआत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौभविष्यतः यतश्चोच्येते। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आत्वाद्येर्थास्तत्रत्वतलौयथास्याताम् यत्रचोच्येते। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। आत्वादित्येवआत्वाद्येर्थास्तत्रत्वतलौभविष्यतः॥

कर्मणीतिभावः। अनेनसूत्रार्थोव्याख्यातः। यतश्चोच्येतइति। अनेनचशब्दस्यप्रयोजनमाख्यायते। यतोविशेषप्रकृतेर्भावेपूर्वसूत्रेणप्रसक्ताविमनिजादिभिश्चबाधितौततोपियथास्यातामित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथाकर्मणित्वतलोर्विधानस्यसूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात्। एतदपिनास्तीति। आत्वात्प्रकृतीः सर्वाअपेक्ष्यत्वतलौविधीयमानावपवादविषयेकर्मणिचभविष्यतइतिनार्थश्चशब्देनेत्यर्थः। आत्वाद्येर्थाइति। जातौबहुवचनम्। कर्मणएकस्यैवार्थस्यवक्ष्यमाणत्वात्। अयमर्थोयदावधिमत्यः प्रकृतयआश्रीयन्तेतदापवादैः समावेशः सिध्यतिप्रतिप्रसवार्थत्वादस्यसूत्रस्य। गुणवचनादिभ्यस्तुकर्मणित्वतलोर्विधानंनसिध्यति। तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेणकर्मणित्वतलौसूत्रेणविधीयेतेचकारेणतुभावेअपवादैः समावेश्येते॥

यत्र चोच्येत इति। भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः। एतदपीति। अर्थान्प्रकृतीश्चाविशेषेणावधिमत्त्वेनापेक्ष्य त्वतलविधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः। केचित्तु प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते। तत्त्वयुक्तम्। प्रकृतिविशेषसंबन्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य संबन्धायोग्यत्वात्। तस्माद्गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वाद्या विशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव च प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद्भावे तु प्राक्त्वादेतस्मात्सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः। पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सिद्धान्तः। यस्याश्चेति। प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलौ बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषय

यत्र चोच्येत। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्विशेषेऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते। किं कृतं भवति। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः॥ कस्यायं प्रतिषेधः। त्वतलोरित्याह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ। अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति। अत उत्तरं पठति। न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः। न नञ्पूर्वादिति। उत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते। न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्। पत्यन्ताद्यग्भवति। नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति।

ले त्वतलौ प्राप्येते। प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा प्राग्वतेरित्येव वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गाच्च भाव्यम्॥ न नञ्पूर्वा॥ कस्यायमिति। प्रतिषेध्यस्यानुपादानादनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। त्वतलोरिति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते। उत्तरस्य प्रतिषेध इति। अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः। परिगणिताभ्य इति। पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः। यत्र तर्हीति। एतच्चोपलक्षणम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इगन्ताच्च लघुपूर्वात् योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः। यद्येतावदिति। अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् पत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥

एवंतर्हीति।अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादमनिज्ञादीनामपिप्रतिषेधोविज्ञायतेतेनत्रवदन्ताविध्यभावात्प्रसङ्गाभावा
त्किंप्रतिषेधेनकृतस्यासौनञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्चतत्पुरुषात्प्रत्ययविधानंज्ञापयतीतिपूर्वःपक्षः।अनिष्टत्वेनतूत्तरम्।एवंतर्ही
ति।प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधोनकर्त्तव्यःकृतस्तुज्ञापयतियत्रापिविषयेउत्तरोभावप्रत्ययोनप्राप्नोतितत्रापिभवतिनपृथोर्भावइति।अत्रहि
प्रकृत्यर्थस्यनञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्नप्राप्नोतीतिज्ञापकाद्भवत्यपृथिमेति।नञ्पूर्वस्यतत्पुरुषस्यप्रत्यासन्नत्वा
दर्थविग्रहवाक्यावस्थेतितद्विषयमेवज्ञापनमाश्रीयते।त्वतलौतुकृतेनञ्समासेभवतोनतुसापेक्षादुत्तरप्रत्ययविषयत्वाज्ज्ञाप
नस्यायदयमिति।वत्तेभ्योनहितद्दृत्यादौप्रतिषेधापेक्षणात्तद्धितानुत्पत्तौनञःपरस्यसंपाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनु
पपन्नम्।तत्क्रियमाणंसामान्येनसर्वस्तद्धितोनञर्थापेक्षाद्भवतीतिज्ञापयतितदेवंसूत्रमेतत्प्रत्याख्यातम्।त्वतल्भ्यांनञ्समासइत्ये
तदिदानींविध्यर्थंननियमार्थम्।चतुरादिभ्यस्तुनञपेक्षेभ्योनभिधानात्ष्यञ्नभवति।कृतेतुनञ्समासेब्राह्मणादेराकृतिगणत्वा

एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःउत्तरोभावप्रत्ययोनञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीतिनेष्यते।त्वतलावेवेष्यते।अविद्यमा
नाःपृथवोऽस्याऽपृथुःअपृथोर्भावःअपृथुत्वम्।अपृथुतेति।एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःउत्तरोभावप्रत्ययोऽन्यपू
र्वाच्चतत्पुरुषाद्भवतीति।नैवेष्यते।त्वतलावेवेष्येते।परमःपृथुःपरमपृथुःपरमपृथोर्भावःपरमपृथुत्वम्।पर म
मपृथुता।एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यः।उत्तरोभावप्रत्ययःसापेक्षाद्भवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।नञ्स
मासादन्योभाववचनःस्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तंतदुपपन्नंभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति।सर्वएतेतद्धिताःसापेक्षाद्भवन्तीति।यदयंनञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताइत्याह॥

स्यजिसत्याचतुर्थ्यमित्यादिभवति।यथातथयथापुरयोःपर्यायेणेत्यत्रतल्सूत्रंविवक्षाभेदेनरूपद्वयसिद्धिंमत्वाभाष्यकारेणप्रत्याख्या
स्यते।यदापूर्वंभावविवक्षापश्चात्प्रतिषेधविवक्षातदाअयाथातथ्यमयाथापुर्यमितिभवति।पूर्वंतुप्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्य
मायथापुर्यमितिभवति।नपटस्यभावइत्यत्रपतिशब्दःकेवलंप्रातिपदिकंनपत्यन्तमितियगभावेत्वतल्भ्यांनञ्समासइतिवचनान्नञ्स
मासेकृतेत्वतलौभवतः।नपटोर्भावोनमनुष्यस्यभावोनद्विहायनस्यभावइत्यादौपूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेपिपूर्वंप्रत्ययःपश्चा
न्नञ्समासः।अपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति।अशुचिशब्दात्तुतल्लुगणादिगन्तादितीष्यतएवाण्।अशौचमाशौचमिति।नञःशु
चीश्वरेतिपूर्वपदस्यवावृद्धिरुत्तरपदस्यनित्यम्।नशुक्लस्यभावइत्यादौसापेक्षात्ष्यञुत्पत्तौचाशौक्ल्यमित्यादिभवति।तदेवं
सूत्रेस्मिन्प्रत्याख्यातेलस्यदर्शनवशात्क्वचिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायांज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेपिपूर्वंयथाप्राप्तंभाव
प्रत्ययःपश्चान्नञ्समासः।त्वतलौतुकृतेनञ्समासेक्वचित्पूर्वंभावविवक्षाक्वचित्पूर्वंनिषेधविवक्षा॥

इष्वादि॥वावचनमिति।वक्ष्यमाणोभिप्रायः।आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति।अण्समावेशार्थमिति।यत्रोत्सर्गापवादौ वि
भाषातत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गोनप्रवर्त्तते।वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः।लिङ्गं चपारेमध्येषष्ठ्यावापीलामावेत्यादिषुविक
ल्पवचनमस्यार्थस्येत्यणसमावेशार्थमिहवावचनम्॥गुण॥चातुर्वर्ण्यादीनामिति।प्रत्ययान्तोच्चारणंभावकर्मसंबन्धनिवृ
त्त्यर्थमितिस्वार्थएवष्यञ्भवति।चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्।चतुर्वेदमेवचातुर्वैद्यम्।अथवाचतस्रोविद्याअधीतेविद्यालक्ष
णकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरितिठकः सर्वसादेर्द्विगोश्चलइतिलुक्।चतुर्विद्यएवचातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभ
यपदवृद्धिः।अर्हतोनुम्चेति।अर्हः प्रशंसायामितिशतृत्तोर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी।आर्हन्तीति।षित्वकरणात्स्त्रियामपि

इष्वादिभ्य इमनिज्वा॥वावचनंकिमर्थम्।वाक्यमपियथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रकृतामहाविभाषातया
वाक्यमपिभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।त्वतलावपियथास्याताम्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचत्वादित्येतस्मा
द्यत्नात्त्वतलावपिभविष्यतः।अतउत्तरंपठति।इष्वादिभ्योवावचनमणसमावेशार्थम्।इष्वादिभ्योवावचनंक्रियते।
अण्समावेशोयथास्यात्।पार्थवंप्राथिमा॥गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणिच॥ब्राह्मणादिषुचातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्या
नम्॥ब्राह्मणादिषुचातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।चातुर्वर्ण्यम्।चातुर्वैद्यम्।चातुराश्रम्यम्।अर्हतोनुम्च॥अर्ह
तोनुम्चष्यञ्चवक्तव्यः।अर्हतोभावः।आर्हन्त्यम्।आर्हन्ती।स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥किमिदंनलोपेवर्णग्रहणमाहोस्वित्सं
घातग्रहणम्।किंचातः।यदिवर्णग्रहणंस्तेयंनलोपेकृतेअयादेशः प्राप्नोति।अथसंघातग्रहणम्।अन्त्यस्यलोपः कस्मा
न्नभवति।सिद्धोन्त्यलोपोयस्येत्येव।तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्यभविष्यति॥हायनान्तयुवादिभ्योण्॥अण्प्रकरणेश्रोत्रि
यस्ययलोपश्च॥अण्प्रकरणेश्रोत्रियस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।यलोपश्चवक्तव्यः।श्रोत्रियस्यभावः श्रौत्रम् ॥ इ
तिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपञ्चमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

ष्यजन्तः प्रयोगः।तथाचौचितीमैत्रीत्यादिप्रयुज्यते। स्तेना।अयादेशः प्राप्नोतीति।यस्येत्यकारलोपस्यपूर्वविधौस्थानिवद्भावात्।
अथेति।नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येषापरिभाषाप्रयोजनाभावान्नादृता।आरम्भसामर्थ्यादिति।अलोन्त्यस्ये त्यनुसंहारोबाध्यतइ
त्यर्थः॥हायनान्त॥यलोपश्चेति।यदाछन्दसः श्रोत्रभावोघंश्चप्रत्ययइतिपक्षस्तदाघस्यलोपोयदातुवाक्यार्थेपदवचनमि
तिदर्शनंतदाद्यशब्देनइयेतिरूपंलक्ष्यते।क्वचित्तुयलोपश्चेतिपाठः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे
पञ्चमाध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकंपादश्चसमाप्तः ॥

धान्यानाम्॥विभाषा॥नयतामुक्तइति।मेहाविभाषयावाक्यसिद्धौविभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेतिभावः।उमाभङ्गयोरिति।निमित्ताभावात्ताभ्यांखञोप्राप्तिः।विभाषाग्रहणंतुतिलमाषाणुभ्यएवखञःप्राप्त्यर्थंस्यात्।चमेष्विति।यवाश्चमेमाषाश्चमइतिचमेशब्दस्यपुनःपुनरुच्चारणा च्चमेशब्देनतद्वन्तोनुवाकाउच्यन्ते।अथवाचमेशब्दस्यचमितियन्मकारान्तंतदनुकरणंच मिति।आगन्तुनाचाकारेणचमशब्दोभवति।चमेशब्दोविद्यतेयेष्वनुवाकेषु तेचमाः।अध्यायानुवाकयोर्लुगितिच्छस्यलुक्।संबन्धमनुवर्त्तिष्यतइति।धान्यग्रहणेनसंबन्धमनुरोत्स्यतइत्यर्थः।अथवासंबध्यइतिसंबन्धः।धान्यग्रहणसंबन्धम

विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः॥तिलादिभ्यःखञ्॥तिलादिभ्यःखञ्वेतिवक्तव्यम्।तिल्यम्।तैलीनम्।किमर्थमिदमुच्यते।नयतामुक्ते धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्त्येवसिद्धम्।नसिध्यति।किंकारणम्।उमाभङ्गयोरधान्यत्वात्।धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्युच्यते।नचोमाभङ्गे धान्ये।चमेषुयत्पठ्यतेतद्धान्यम्।नचैतेतत्रपठ्येते।तत्तर्हिखञ्ग्रहणंकर्त्तव्यम्।नकर्त्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञिति।यदेतदनुवर्त्तते॥व्रीहिशाल्योर्ढक्।यवयवकषष्टिकाद्यदितिखञ्वेतिखञपिप्राप्नोति।संबन्धमनुवर्त्तिष्यतेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्।व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति।धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्।यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति।धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्भवति।विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।भवनेक्षेत्रेखञ्ग्रहणमनुवर्त्तते।धान्यानामितिनिवृत्तम्।अथवामण्डूकप्लुतयोधिकाराः।यथामण्डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छन्तितद्वदधिकाराः।अथवाअन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादोविज्ञास्यते।यथोत्सर्गेणप्राप्तस्यापवादः।अन्यस्यप्रत्ययस्यवचनाच्चकारस्यचानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्यखञः ठग्यतौबाधकौभविष्यतः।यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति ॥

नुवर्त्तिष्यतेइत्यर्थः।ततोधान्यसामान्यसंबन्धंखञ्ग्रहणंव्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्नसंबध्यते।भवनेक्षेत्रइत्येतत्तुप्रत्ययेनाभिधायकेनसंबध्यते।अथवेति।यत्रैवार्थित्वंतत्रैवाधिकाराःसंबध्यन्तेनान्यत्रेत्यर्थः।यथोत्सर्गेणेति।उत्सर्गस्यान्यत्रचरितार्थत्वादपवादविषयेप्रवृत्तिःसंदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेनासौबाध्यते।एवंखञउत्तरार्थायामनुवृत्तौनान्तरीयकोपस्थानसंभवात्संदिग्धप्रवृत्तित्वादसंदिग्धप्रवृत्तिभ्यांढग्यद्भ्यांबाधः।धान्यानामित्यनेनप्राप्तस्यखञोठग्यतावपवादौनतुतत्रानुवृत्त्यासंनिहितस्येतिसाधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्येत्युक्तम् ॥

अथवेति। विभाषाग्रहणमेवज्ञापयति अनुवर्तमाना अप्यत्राधिकाराय त्रयत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रेति। अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात्। धिनोतेरिति। योगरूढिरियम्। उमाभङ्ग्योरपीतिभावः। चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानिचित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानिचिन्न पठ्यन्ते। नहि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्रापाठादुमाभङ्ग्योरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति। धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम्॥ यथामुख॥ समस्यान्तलोप इति। समं मुखं यत्रादर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये दृश्यते स संमुखीन इति प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्। संशब्दस्य निपातस्यार्थसंगत्यभवादनाश्रयणम्। प्रत्ययसंनियोगेनाकारलोपो पि निपात्यमानस्तदभावेन भवति। संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः॥ अनुपद॥ तत्र न ज्ञायत इति। अयनमय इति गमनमात्रम

अथवा एतज्ज्ञापयति अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि। यत्नाद्भवन्ति। अथवा यतामुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम्। ननु चोक्तं न सिध्यति। किं कारणम्। उमाभङ्ग्योरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोतेर्धान्यम्। एते चापि धिनुतः। अथवा शणसप्तदशानि धान्यानि॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः॥ संमुखेति किं निपात्यते। संमुखेति समस्यान्तलोपः। संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते। संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु॥ अयानयं नेय इत्युच्यते। तत्र न ज्ञायते कः अयः कः अनय इति। अयः प्रदक्षिणम्। अनयः प्रसव्यम् ॥

यशब्देनोच्यते। तत्र प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधायिना द्यानयं नेय इत्यसमन्वयशङ्कया प्रश्नः। अयः प्रदक्षिणमिति। एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणगमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयो रूढिवशादुच्यते। परैरिति। द्वितीयद्यूतकारसंबन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः। ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शा रेण परकीयेण बाध्यत इति द्यूतव्यवहारः। अयसहितो नय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। अथवा अयश्चासावनयो ऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवद्व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः। समाहारद्वन्द्वो वा ॥

अयानयमिति। नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेपिकर्मणिद्वितीया। प्रधानेतुकृत्यप्रत्ययः। तत्रकेचित्फलकस्थिरस्यस्यैवस्वशारवर्गमानस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तुशारएकपार्श्वएवसंचरतितत्रनभवतिप्रत्ययोयोहिशारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयतेसएवायानयंनीयतेऽन्यस्त्वयमेवनीयतेऽनयमेववा। परो॥ परस्योत्ववचनमिति। परशब्दस्यान्तस्यौकारोनिपात्यतइत्यर्थः। ततएङः पदान्तादतीतिपूर्वैकादेशः। शकन्ध्वन्यायेनेति। शकन्ध्वादिषुपररूपंवक्तव्यमितिपररूपेणनिर्देशः। परस्येति। अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्राद्गुणः। तत्रकेचित्सामान्येननिपातनमिच्छन्ति। ते

प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांशाराणांयस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोयानयः। अयानयंनेयअयानयीनः शारः॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति॥ परोवरेतिकिंनिपात्यते। परोवरेपरस्योत्ववचनम्। परोवरेतिपरस्योत्वंनिपात्यते। यद्येवंपरस्योत्ववचनमितिप्राप्नोति। शकन्ध्वन्यायेननिर्देशः। अथवानैवंविज्ञायतेपरस्योत्वंनिपात्यतइति। कथंतर्हिपरस्यशब्दरूपस्यादेरुत्वंनिपात्यतइति। परांश्चावरांश्चानुभवतिपरोवरीणः। अथपरंपरेतिकिंनिपात्यते। परपरतराणांपरंपरभावः। परपरतराणांपरंभावोनिपात्यते। परांश्चपरतरांश्चानुभवतिपरंपरीणः॥ समांसमांविजायते॥ इहसमांसमीनागौः। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्प्राप्नोति। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानंभविष्यति। यदयंयलोपंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योनात्रलुग्भवतीति। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेत् ॥

नखप्रत्ययाभावेपिप्रयोगउपपन्नोभवति पारोवर्यविदितिपारंपर्यमविच्छिन्नमितिच। अन्येतुपरंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते। तस्मात्स्वार्थेष्यञिपारंपर्यमितिभवति। परोवर्यवदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैवनिपातनस्ययुक्तत्वंमन्यमानाः॥ समाम्॥ विजायतेप्रसूयतइत्यर्थः। तत्रसमायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात्प्रत्ययोवचनाद्भवति। तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेसतितत्त्वपवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेपिसुपोलुक्प्राप्नोयलोपवचनान्नभवति। याटः सुबन्तत्वात्सुलुकैवयलोपेसिद्धेसूत्रेयलोपवचनंनियमार्थंयकारस्यैवलोपोभवतिनतुसर्वस्यप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

उत्तरपदस्यलुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात्पूर्वपदवदुत्तरपदेपिलुङ्‌प्राप्नोतीतिभावः। सिद्धंत्विति। तेनपूर्वपदस्यय
लोपनिपातनाद्यामः श्रवणंभवति। उत्तरपदेतुसुब्लुग्भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्ताविति। वाक्येपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवक्तव्यः। ते
नद्वैरूप्यंभवति॥ आगवीनः॥ किंनिपात्यतइति। काप्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थइतिप्रश्नः। गोराङ्‌पूर्वादिति। योगवा
भृतः आगोः प्रत्यर्पणात्कर्मकरोतिसआगवीनउच्यते। तत्रवृत्तिविषयेगोशब्दोगोप्रत्यर्पणेवर्तते। तत्रआङ्‌गोशब्दयो
राङ्‌मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेहूस्वत्वेचकृतेखोनिपात्यते॥ शालीनकौपीने॥ किंयः शालायामिति। अस्यांकल्पना
यांशालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितंभवतीतिभावः। शालायामधृष्टइति। अन्यत्रधृष्टः। कूपइति। लङ्घनादिकमित्यर्थः।
उत्तरपदलोपइति। लोकप्रसिद्ध्यनुवादेनसाधुत्वान्वाख्यानादधृष्टाकार्यमात्रेशालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादितिभावः।

उत्तरपदस्यलुग्वचनम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेदुत्तरपदस्यलुग्वक्त
व्यः। सिद्धंतुपूर्वपदस्ययलोपवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्ययलोपोवक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपद
स्यवावचनम्। अनुत्पत्तौपूर्वपदस्यउत्तरपदस्ययलोपोवावक्तव्यः। समांसमांविजायते। समायांसमायांविजा
यतइति॥ आगवीनः॥ आगवीनइतिकिंनिपात्यते। गोराङ्‌पूर्वादातस्यगोः प्रतिदानात्कारिणिखः। गोराङ्‌पूर्वा
दातस्यगोः प्रतिदानात्कारिणिखोनिपात्यते। आतस्यगोः प्रतिदानात्कर्मकारीतिआगवीनः कर्मकरः॥ शालीन
कौपीनेअधृष्टाकार्ययोः॥ किंयः शालायामधृष्टः सशालीनः। कूपेवायदकार्यंतत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलो
पोत्रद्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः सशालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यंतत्कौपीनम्॥ व्रातेनजीव
ति॥ व्रातेनजीवतीत्युच्यते। किंव्रातंनाम ॥

तत्रवृत्तिविषयेशालाकूपशब्दौतत्कर्मिकायांक्रियायांवर्तेतेइतिगम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवोत्तरपदस्यलोपः। शालाप्रवेशन
मिति। अन्यत्रप्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यंतत्प्रच्छादनीय
त्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपिकौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपिकौपीनम्।
अथवाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गंकौपीनमस्पृश्यत्वा
त्तदाच्छादनम्॥ व्रातेन॥ किंव्रातंनामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्रयः संघेनजीवतितत्रव्रातीनशब्दोनप्रयु
ज्यते। व्रातकर्मणाजीवतितुप्रयुज्यते। व्रातकर्मणिचव्रातीयशब्देनभाव्यमितिप्रश्नः ॥

नानाजातीया इति। एकजातीयस्त्रियादिनिराकरणम्। अनियतवृत्तय इति। नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिवैभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाऽण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते। हैयंगवीनम्॥ किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गन्धमेव घृतं हैयंगवीनमुच्यत इत्याहुः॥ पक्षा॥ मूल इति वक्त

नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः। तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः॥ हैयंगवीनं संज्ञायाम्॥ हैयंगवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशः संज्ञायां तस्य विकारे॥

ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् तत्र मा भूदिति॥ पक्षात्तिः॥ मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेऽपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्ङीप्। दामहायनान्ताच्च। संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम्॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत। द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः। न न सह सहैवेति। नैष दोषः ॥

व्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायि द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः। एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते। एकयोगनिर्दिष्टानामपीति। अर्थाधिकारपक्षेऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः। शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयत इति दोषाभावः। विनञ्॥ सहार्थो गम्येतेति। न सहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते। प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमिति भावः ॥

नायमिति। लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्यानात्। लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः। यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्। द्विगार्द्दभरथिकद्वत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात्। नैतदस्ति। क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत। विगतौ सह विकृतौ सहेति। इह तु विना देवदत्तेन नाना देवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति। वेः शा॥ कस्मिन्नर्थे शालजादय इति। वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम सहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः। विशाले इति। नानादेशगमनादस्य तत्रासहार्थत्वमिति भावः। किं वक्तव्यमिति। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचकाभावे द्योत्यार्थो

नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ् इत्येताभ्याम सहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति॥ वेः शालच्छङ्कटचौ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति। न सह इत्यनुवर्तते। भवेत्सिद्धम्। विशाले शृङ्गे। विशङ्कटे शृङ्गे इति। इह खलु संगतोर्थो गम्यते संकटमिति। प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते। उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते। एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति। इदं तु न सिध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

भावादनर्थका एवेति भावः। ससाधनामिति। क्रियोपसर्जनं साधनमाहुरित्यर्थः। नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशा इत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति। अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाले इति। शृंगयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले अस्येति। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्तेपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कंचिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति।

संप्रोद्॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादोरञित्यञिप्राप्ते तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञिप्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणिप्राप्ते रजसि कठञ् विधिः। गोष्ठादय इति। प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्वरार्थो ऽनुबन्ध आसङ्गव्यः। तथाहि। समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते। तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते। सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच् प्रत्ययः। अविकट इति। अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच्। अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच्। अप्रसृते समूहे ऽविकटः प्रसृते त्वविपटः। उष्ट्रगोयुगमिति। द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गो

संप्रोदश्च कटच्॥ कठच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्। कटच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः। उमाकटः॥ भङ्गायाश्च॥ भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः॥ गोष्ठजादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः। गोगोष्ठम्। अविगोष्ठम्। संघे कटज् वक्तव्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः॥ विस्तारे पटच्च वक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः॥ द्वित्वे गोयुगच्॥ गोयुगच् शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। उष्ट्रगोयुगम्। खरगोयुगम्। स्नेहने तैलच् शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इङ्गुदतैलम्। सर्षपतैलम्। संभवने क्षेत्रे शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकटम्। मूलशाकटम्। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकिनम्। उपमानाद्वा सिद्धम्। उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। गवां स्थानं गोष्ठम्। यथा गवां तद्वदुष्ट्राणां कटजुन वक्तव्य इति ॥

युगच् प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच् प्रत्ययः। इङ्गुदतैलमिति। लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण् प्राप्तः। सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्राग्गीषादित्यनुवर्तमाने यान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति। ततो ऽनुदात्तत्वादिञ् प्राप्तः। इक्षुशाकटमिति। इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनौ। गवां स्थानमिति। गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः। तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते। तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद्गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥

नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथा पट इति। विस्तारसामान्यादन्योपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठम्। तत्रयानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ्बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत्। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति। उपमानाश्रयेण

यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः। गोयुगच् शब्दश्च प्रत्ययार्थो न वक्तव्य इति। गोर्युगं गोयुगम्। यथा गोस्त द्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते। एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव॥ इनच्पिटच्चिकचि च॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च॥ इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः। चिकचिचिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल्च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्त्वार्थोस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति॥

पिट्ङ् इ तैलमित्यादि सिध्यति॥ तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्ये तैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टे वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति। इनच्॥ सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहितौ विस्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः॥

अकारोमत्वर्थीयइति। अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादितिपाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्नभवति॥ प्रमाणे॥ किमयमिति। सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसंभवाच्चप्रश्नः। अस्येत्यनुवर्तनादिति। नन्वेवमपिप्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः। उदकं प्रमेयमस्योरोरिति। नैष दोषः। अनियतप्रमेयविषयत्वात्। प्रमाणानामेकेनप्रमेयेणविशेषेणे त्वः संबन्धत्वात् प्रमेयस्यतु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्राद्यः शब्दालोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते। प्रथमश्चेति। यद्यायामवाच्येवप्रमाणशब्दः सूत्रउपात्तः। तदोर्ध्वमाने प्राप्तौद्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्यविधीयेते। अथतु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिहगृह्यते। तदोर्ध्वमानएवयथास्यातामिति नियमायवचनम्। प्रमाणेलइति।

अकारोमत्वर्थीयः। चिल्लेअस्यस्तः चिल्लः। पिल्ले अस्यस्तः पिल्ल इति॥ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ प्रमाण इति किमयंप्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थइति। प्रमाणइति नायंप्रत्ययार्थः। क्वतर्हिप्रत्ययाभवन्ति। तद्वति। कुतएतत्। अस्येत्यनुवर्तनात्। क्वप्रकृतम्। तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइ तजिति। प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौमम। ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्॥ प्रमाणेलः॥ प्रमाणे लोवक्तव्यः। शमोदिष्टिर्वितस्तिः। द्विगोर्नित्यंलोवक्तव्यः। द्विशमम्। त्रिशमम्। द्विदिष्टिः। त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः। त्रिवितस्तिः। किमर्थमिदमुच्यते। संशयेश्राविणंवक्ष्यति। तस्यायंपुरस्तादपकर्षः। डट्स्तोमेवक्तव्यः। पञ्चदशः स्तोमः। शन्शतोर्डिनिः। शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनोमासाः। पञ्चदशिनोर्द्धमासाः॥

प्रमाणशब्दालोके येप्रसिद्धादिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्यप्रत्ययस्यलुग्भवति। सचसंभवान्मात्रच एव। इतरयोरूर्ध्वमानएवहिविधानम्। मात्रचस्त्वविशेषेणपरिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात्। द्विगोर्नित्यमिति। तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः। किमर्थमिति। नित्यग्रहणमिति प्रश्नः। नहिविकल्पः प्रकृतइतिभावः। श्राविणमिति। श्रवणंश्रावः। सयस्यास्तीति श्रावी। मात्रच्प्रत्ययः। तस्यपरत्वाच्छ्रवणे प्राप्तेनित्यग्रहणाद्बाधकबाधनार्थोल्लुगेवभवति। द्वौशमौप्रमाणमस्यस्यात्। नवाद्विशममिति। प्रकरणादिवशाच्चनिश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम्। डट्स्तोमइति। अत्रायामस्यप्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमेडट्प्रत्ययः। पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्यस्तोमस्यपञ्चदशः॥

विंशिनइति। विंशतिशब्दात्संख्यामात्रवाचिनः संख्येयेप्रमेयेडिनिः। तिविंशतेर्डितीतितिलोपस्तस्ययस्येति चेत्यकारलो पेकर्तव्येः सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वंनभवति। भाष्यकारवचनात्तस्यसिद्धत्वात्। तदस्यपरिमाणंसंख्यायाः संज्ञेत्यत्रस्तो मेडविधिः पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपिस्त्रियांडीबर्थमिहडङ्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्चस्त्रियांप्रयोगः सप्तदशीरात्रिरिति। तत्रतुडविधानंटाबर्थं यदिप्रयोगोदृश्यते। तददर्शनेतुप्रपञ्चार्थम्। डिनेः सामान्यविधानात्तत्रशन्शतोर्डिनिः छन्दसि वक्तव्यइतिवचनंप्रपञ्चार्थमेव। प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति। रूढिशब्दौभेदेनोपात्तौ। शममात्रमिति। शमः प्रमाणमस्य स्यान्नवादिष्टिः प्रमाणमस्यस्यान्नवाकुडवं प्रमाणमस्यस्यान्नवेत्यत्रार्थेमात्रच्। पञ्चमात्राइति। पञ्चस्युर्नवेतिसंशय्य मानार्थवाचिनः स्वार्थेप्रत्ययः। अथवावृत्तिविषयेद्वोकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थेप्रत्ययः। पञ्च[illegible]लसं

विंशतेश्च। विंशतेश्चेतिवक्तव्यम्। विंशिनोङ्गिरसः। प्रमाणपरिणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेमात्रज्वक्तव्यः। शममात्रम्। दिष्टिमात्रम्। कुडवमात्रम्। पञ्चमात्राः। दशमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थेद्वयसज्मात्रचौबहुलम्। वत्व न्तात्स्वार्थेद्वयसज्मात्रचौबहुलंवक्तव्यौ। तावदेवतावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। यावदेवयावद्द्वयसम्। याव न्मात्रम्। यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुप्। किमर्थंपरिमाणइत्युच्यते। नप्रमाणइतिवर्तते। एवंतर्हिसिद्धेसति यत्परिमाणग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। डावतावर्थवैशेष्यान्नि र्देशः पृथगुच्यते। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥

ख्याप्रमाणमेषांस्यान्नवेतिसंशय्यपञ्चमात्राः। तावदेवेति। तत्परिमाणंयस्यधान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकंततः स्वार्थेप्रत्ययः। उत्तरसूत्रेतुभावः सिद्धश्चडावतोरित्यर्थान्तरेवत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम्॥ यत्तदे॥ किमर्थमिति। प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वंमत्वाप्रश्नः। नप्रमाणइतिवर्ततइति। काक्वानञः प्रयोगाद्वर्ततएवेत्यर्थः। अथवाऽनेकार्थत्वान्निपातानांननुशब्दस्यार्थेनशब्दोवर्तते। आचार्यदेशीयआह। एवंतर्हीति। आचार्यआह। डावताविति। पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षोनिर्देशः। इहतुवतुपंविधायासर्वनाम्नइत्यात्वंविहितम्। पूर्वाचार्यास्तुडावतुंविदधिरे। अर्थवैशेष्यादिति। विशिष्यतइतिविशेषः विशेषस्यभावोवैशेष्यमर्थस्यवैशेष्यमर्थवैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्यपृथङ्निर्देशः क्रियते ॥

उक्तोत्रेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वतइति। मात्राद्यप्रतिघातायेति। यदि प्रमाणइत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयते तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावः। तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति भावः सिद्धश्चेति। तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपै वोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्राद्यो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। सा दृश्य इति। विषयनिर्देशोयं सदृश

उक्तोत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति॥ भावः सिद्धश्च डावतोः॥ डावत्वन्ताच्च मात्राजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न त्वावाम न्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूवसो। यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति। किमिदंभ्यां वो घः॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति। यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुब्भवति। ततो वो घ इति॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च॥ बहुष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। कियान्। कियन्तौ। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते ॥

वस्तु प्रत्ययार्थः। किमिदम्। एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते॥ किमः॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति। कासंख्यापरिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कतिवर्ग इति। तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम्। तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। किमित्येतदिति। इहास्येत्यधिकाराद्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। तत्र यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु यद्वहितसंख्यासंबन्धे वर्गे ततः कतिगावोऽस्मिन्वर्ग इति भवति कति गावो यं वर्ग इति च संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम्। कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते। संख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥

संख्याया॥बह्ववोवयवाइति।उत्कृष्टभेदस्यसंख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादीन्विशेषानवयवान्मत्वाप्रश्नः।अवयवेयासंख्येति।अवयवेयः संख्यावाचीशब्दोवर्ततेतस्मादस्येत्यधिकारादवयविनिप्रत्ययोभवति।नचसामान्यविशेषयोरवयवावयविभावःसंभवतीतिभावः।बहुशब्दइति।बहुशब्दवाच्योर्थइत्यर्थः।अथैवंकल्प्यतेबह्ववएकत्वगुणाअस्याविंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपाया,साबहुतयीविंशतिरिति।तथापिप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थोविशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम्।संख्येत्येवेति।संख्याशब्दवाच्यासंख्यावयविनीत्यर्थः।नैषासंख्येति।संख्याशब्देनसंख्याविशेषोनाभिधीयतइत्यर्थः।संज्ञैषेति।एकत्वादीनांसंख्यात्वजातियुक्तानांसंख्येत्येषासंज्ञा।तत्रसंख्याशब्दप्रतिपाद्यस्यसामान्यविशेषस्यावयवित्वासंभवइत्युक्तमेतत्।बहुतयंयूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायांभवति।बहुतयंरूपमित्येत

अनिर्ज्ञातंचबहुषु।द्व्येकयोःपुनर्निर्ज्ञातंनिर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोःपरिप्रश्नोन।परिप्रश्नाभावात्किमेवतावन्नास्तिकुतःप्रत्ययः॥संख्यायाअवयवेतयप्॥इहकस्मान्नभवतिबह्ववोवयवाअस्याःसंख्यायाइति।अवयवेयासंख्येत्युच्यते।नचकाचित्संख्यास्तियस्याबहुशब्दोवयवःस्यात्।ननुचेयमस्ति।संख्येत्येव।नैषासंख्या।संज्ञैषा।अवयवविधानेऽवयविनिप्रत्ययः।अवय वविधानेऽवयविनिप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।पञ्चावयवादशावयवाइति।अथवाऽवयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनिकस्मान्नभवति।पञ्चपञ्चवयवादेवदत्तस्येति।अवयवशब्दोयंगुणशब्दः।अस्येतिचवर्तते।तेनयंप्रत्ययवयवोगुणस्तस्मिन्नवयविनिप्रत्ययेनभवितव्यम् ॥

श्चित्रस्यरूपस्यावयवित्वविवक्षायांभवति।यदातुरूपसामान्यंविवक्ष्यतेशुक्लादिविशेषविषयंतदासामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्नभवति।अवयविनीति।स्वार्थेप्रत्ययोमाभूदित्येवमर्थमवयविनीतिवक्तव्यम्।अवयवस्वामिनीति।अवयवाःसन्त्यस्येतिव्युत्पत्त्यास्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापिप्रत्ययेनभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः।अवयवशब्दोयमिति।संबन्धिशब्दान्नियतएवसंबन्धिनिमत्वर्थीयोभवति।यथापितृमानितिपुत्रएवाभिधीयते।पुत्रवानितिपितैवनत्वेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्धएवोच्यतेनतुस्वामीत्यर्थः।अस्येतिचवर्ततइति।अतइनिठनावित्यत्रतदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुबित्यतोऽस्येतिवर्त्तते।सप्तम्यर्थेत्विनिठनोरभावः।सप्तम्यांचनतौस्मृतावितिवचनात् ॥

अस्येतिवर्ततइति।तदस्यसंजातमित्यतः॥उभा॥उभयोमणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तोव्यपदेशः।उभौपीतलोहितावयवौयस्यसउभयः।उभयेदेवमनुष्याइति।वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानांवर्गिणामभिधानम्।किमर्थमिति।किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वंविधातुमुदात्तवचनमुतामन्त्रितत्वस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वंविधातुमितिप्रश्नः।उदात्तइति।आदेरितिभावः।स्थानिवद्भावात्पित्वादनुदात्तत्वंप्राप्तंबाधित्वाचित्स्वरेप्राप्तेआदेरुदात्तत्वंविधीयते।प्रत्ययस्वरेणापीति।स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरंपूर्वपक्षवादित्वान्नपश्यति।सर्वदर्शित्वेपूर्वपक्षमेवनविदधीत।कुतएतदिति।स्वरान्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमस्त्वितिमन्यते।हेउभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः।उदात्तेति।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधी

कंचप्रत्ययवयवोगुणः।समुदायम्।यद्येवमवयविनीत्यपि नवक्तव्यम्।अवयवेकस्मान्नभवति।अस्येतिवर्तते॥उभादुदात्तोनित्यम्॥किमर्थमुदात्तइत्युच्यते।उदात्तोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रत्ययस्वरेणाप्येषस्वरःसिद्धः।नसिध्यति।चितोन्तउदात्तोभवतीतिअन्तोदात्तत्वंप्रसज्येत।अथउदात्तइत्युच्यमानेकुतएतदादेरुदात्तत्वंभविष्यतिनपुनरन्तस्येति।उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तःस्वरस्तस्यभविष्यति।कस्यचाप्राप्तः।आदेः।अन्तस्यपुनश्चित्स्वरेणैवसिद्धम्।तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः॥इहकस्मान्नभवति।एकादशमाषाअधिकाअस्मिन्कार्षापणशतइति।अधिकेसमानजातौ।समानजातावधिकइष्यते।अथेहकस्मान्नभवति।एकादशकार्षापणाअधिकाअस्यांकार्षापणत्रिंशतीति।इष्टंशतसहस्रयोः।शतसहस्रयोरधिकाइष्यते।अथेहैकादशंशतसहस्रमितिकस्याधिक्येनभवितव्यम् ॥

न्बाधन्तेइतिचित्स्वरएवानेनबाध्यतेनामन्त्रितस्वरः॥तदस्मिन्न॥अधिकेसमानजाताविति।अधिकेयासमानाजातिस्तस्यांसत्यामधिकेर्थेवर्तमानात्प्रत्ययः।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वेप्रत्ययइत्यर्थः।न्यायप्राप्तएवायमर्थउक्तः।तथाह्येकादशाधिकाअस्मिन्गोशतइतिवाक्येशतविशेषणत्वेनाप्युपात्तागावःसंनिधानात्प्रकृत्यर्थमपिविशिंषन्ति।एवंवृत्तावपिएकादशंगोशतमित्युक्तेगावःप्रकृत्यर्थतयाप्रतीयन्ते।शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण धिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषयएवप्रसिद्धः।नचवृत्तौभिन्नजातीयसंख्येयवाचिनाशब्देनप्रकृत्यर्थोविशेष्टुंशक्यते।सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनेतिन्यायात्।

यस्यसंख्येति। शतानांसहस्रं शतसहस्रमितिव्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमितिच। संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः। तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते। एकादशशतान्यधिकान्यस्मि न्छतसहस्रे तदेकादश शतसहस्रमिति। शतसहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्। एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति। प्रकरणादिवशाच्छता— नां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः। यस्य संख्या तदाधिक्ये इत्येतत्तत्त्वयार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपू

यस्य संख्या तदाधिक्ये। डः कर्तव्यो मतो मम। यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम्। अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम्। डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः। डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। नह्येकादशानां शतमधिकरणम्। सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। तदस्मादधिकमिति। स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अद्यापि तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो नास्ति। औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिन्छते एकादशं शतम्॥ शदन्तविंशतेश्च॥ किमर्थं शद्ग्रहणेन्तग्रहणम्। शद्ग्रहणेन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम्। शद्ग्रहणेन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। इह न प्राप्नोति। एकत्रिंशं शतम्। इष्यते चात्रापि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति। अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। संख्याग्रहणं च। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोत्रिंशदधिका अस्मिञ्छत इति ॥ या। पा

र्थः। नह्येकादशानामिति। तेषां शतेन्तर्भावादिति भावः। पञ्चमीनिर्देश इति। यस्मादधिकमिति निपातनाद्बुद्धिप्रकल्पिताश्रयणाद्वा पञ्चमी। औपश्लेषिकमिति। एवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः। अधिको खारी द्रोणेनेति कर्तरि तृतीया भवति। शदन्त। अन्तग्रहणमिति। केवलस्य शतः प्रतिपादकस्यासंभवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः। संख्याग्रहणं चेति। संख्याया अवयवे तयविच्यतः संख्याया इत्यनुवर्तत इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादयइव जात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य ॥

विंशतेश्चेति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम्॥ संख्यायाः॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्ये त्यनुवर्तते। मेङ् प्रणिदाने इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किम्। यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्। निमानमिति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीचेऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु मा भू

विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्य मिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतम्। चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्य म्। इह मा भूत्। गोविंशतिरधिकास्मिन्निति॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ निमाने गुणिनि॥ निमाने गुणिनी ति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु मा भूत्॥ भूयसः॥ भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति। एकोन्यतरः। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति॥ समानानाम्॥ समानानां चेति वक्तव्यम्। इ ह मा भूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति ॥

दिति। स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयो यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यात् एकोऽवयवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। एकोन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। तत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथवा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षाया मुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहरणम्। तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्धमुद श्वित इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्धशब्दात्प्रत्ययनिरासार्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्धशब्दस्य समासकनोरेव सं ख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात्। अध्यर्धपक्षमाद्ये [illegible] समासकनोरेव संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योपि प्रत्ययाप्रसङ्गः।

अस्येतिवर्त्ततइति।तेनस्वार्थेमयण्नभवति।किंतर्हिनिमेयेक्षीरादौस्वभागापेक्षयालब्धगुणिव्यपदेशो निमेयगुणमात्रेतुप्र त्ययोनभवति।अनभिधानात्।तन्त्रमिति।पशुनायजेतेत्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता।एतदर्थमेवगु णनिमान इतिलघुरपिसमासनिर्देशोनकृतः।अनभिधानादिति।अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयंवक्तुंप्रत्ययान्तस्यसामर्थ्या दित्यर्थः।द्विमयायवाइति।उदश्वितोद्वौगुणौनिमेयौयेषामेकगुणानांयवानांतेद्विमयाः।यावतेति।तथाचनिमेयस्यापिनि मानत्वान्निमेयेचापिदृश्यतइतिनवक्तव्यमितिमन्यते।प्रसततरागतिरिति।आमुद्रागितिप्रतिपत्तिरित्यर्थः।अथवे

तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।यत्तावदुच्यतेगुणिनीतिवक्तव्यमिति।नवक्तव्यम्।गुणेषुकस्मान्नभव ति।अस्येतिवर्तते।यदुक्तंभूयसइतिवक्तव्यमिति।नवक्तव्यम्।अल्पीयसोवाचिकायाः संख्यायाउत्पत्तिः कस्मान्नभवति।अनभिधानात् । यदुक्तमेकश्चेदन्यतरोभवतीतिवक्तव्यमिति।नवक्तव्य म्।कस्मान्नभवति।द्वौयवानांत्रयउदश्वितइति।तन्त्रंविभक्तिनिर्देशः।यदप्युच्यते।समानानामितिवक्तव्य मिति।नवक्तव्यम्।कस्मान्नभवति एकोयवानामध्यर्द्धमुदश्वितइति।अनभिधानात्।निमेयेचापिदृश्यते। निमेयेचापिप्रत्ययोदृश्यते।द्विमयायवाः।त्रिमयाः।किंपुनरिहनिमानंकिंनिमेयम्।यावताउभयंत्यज्यते। सत्यमेवैतत्।क्वचित्तुकाचित्प्रसततरागतिर्भवति।तद्यथा।समानेत्यागेधान्यंविक्रीणीते।यवान्विक्रीणीतें इति।अथवायेनाधिगम्यतेतन्निमानंयदधिगम्यतेतन्निमेयम्॥ तस्यपूरणेडट्॥तस्यपूरणइत्यतिप्रसङ्गः॥ त स्यपूरणइत्यतिप्रसङ्गोभवति।इहापिप्राप्नोति।पञ्चानामुष्ट्रिकाणांपूरणोघटइति।सिद्धंतुसंख्यापूरणइतिवचनात्। सिद्धमेतत्।कथम्।संख्यापूरणइतिवक्तव्यम्।एवमपिघटेप्राप्नोति।संख्येयंह्यसावद्भिःपूरयति।संख्यापूरणइतिब्रू मः।नब्रूमःसंख्येयपूरणइति।यस्याभावादन्यसंख्यात्वंतत्राँयस्याभावादन्यासंख्याप्रवर्ततेतत्रेति वक्तव्यम्।अथव

नकश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत

ति।येनमूल्येनकरणेनकस्यंप्राप्नुमिष्यतेतन्निमानंयत्प्रेप्स्यतेतन्निमेयमित्यर्थः।देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमा ननिमेयभावस्य॥तस्यपूरणेडट्॥ तस्येतिसंबन्धमात्रंविवक्षितंनैकत्वम्। नह्येकस्यपूरणंसंभवतीतिद्व्यादिभ्यएवद्वि वचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः।तस्यपूरणइति।संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणेडट्प्रत्ययः इत्येतावानेवसूत्रार्थः। तथाचलब्धपञ्चत्वसंख्यानांसंख्येयानामुष्ट्रिकादीनांपूरणेघटेप्रत्ययोनिष्टःप्राप्नोति ॥

 एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणेनाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेण संस्पर्शादिति भावः। संख्यापूरण इति ब्रूम इति। द्वेः संख्या
ग्रहणे अनुवर्तते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम्। ततश्च येन पञ्चत्वसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः। अथवै
कस्मिन्नेव संख्याग्रहणे ऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादि संख्या संख्येये न
त्तर्भूते। यस्य चेति। न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः। तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति। एवमपीति। प्र
सिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयो ऽध्यायः। यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति।
तद्भावे ऽष्टत्वसंख्याया भावात्। तदभावे ऽभावात्। द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायो ऽप्यष्टमाद्य
भिधानप्रसङ्गात्। यदा तूत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयो ऽध्यायः पश्चाद्गण्यमानो ऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्यत एव। त

एवमपि द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते। चरम उपजाते पूर्वस्मिं
श्चानपगते इति वक्तव्यम्। एवमपि। एकादशी द्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दशदशमा
नीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति। परिहृतमे
तत्। सिद्धं संख्यापूरण इति वचनादिति। तत्तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते
क्व प्रकृतम्। संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति। एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते ॥

था च भाष्यकारो वक्ष्यति भवत्येवेति। पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात्। संनिवेशमात्रा
पेक्षया द्वितीये ऽष्टमव्यपदेशाभावः। द्वितीयं न्यासान्तरमाह। चरमोपजात इति। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन्संख्येये ऽन
पगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादपेक्षिते यद्बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। एकादशी द्वादश्याविति। द्वादशीनां संनि
धावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः। एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। दशदशमानीति। शततमस्यैव चर
मोपजननात्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः। सूत्रं चेति। न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत्सूत्रभेदो ऽपीति चशब्दस्यार्थः। ए
वं तर्हीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात्। तदयमर्थः। दृष्टविषयवदनिष्टे ऽपि विषये
प्रवृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते। किं तर्हि दृष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति। अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युक्ते ॥ च्य

वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थ इत्यर्थः। प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तते इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम्। अयमत्रार्थः। प्रकृ
त्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्। यथौपगवमिति। इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेऽन्तर्भूतः। तथाहि। पञ्चानीयतामि
त्युक्ते पञ्चमस्याप्यानयनं भवति। ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानां मुष्टिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैव
निष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्तना
दन्तरङ्गत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेऽपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्या इति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो
विधेयः पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपजननद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथार्द्धतृतीया
द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोऽपि द्रोणशब्देनाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। तथेहापि

किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वा
र्थिको भविष्यति। अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः। अथवा
न्यूनेऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः। अथवा सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीयेऽ
ध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते। पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वच
नादिति लक्ष्यताम्। तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः॥ आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्य
ति। न्यूने वा कृत्स्नशब्दोऽयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि॥ सामर्थ्यं च तथा तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति। अन्योन्यं वा व्यपा
श्रित्य सर्वस्मिन्द्व्यादयो यदि॥ प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥

वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते। तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति। तथाहि। पञ्चसु ल
ब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति। अथवेति। सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तत इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भ
वन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते। पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः भवत्येवेति। गणनापे
क्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः। वचनादिति।
स्वार्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्या न्यूनार्था
भिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबन्धस्त्वन्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्द
वाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः ॥ त्वा

बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन्पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पञ्च शब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयव स्तु नोपात्तो न चत्यक्तः। प्रत्ययेन त्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखा प्रत्ययार्थोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्रत्ययः॥ नान्ता॥ मडादिष्विति। षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र षष्ठीतियोगविभागात्। तत्र चाद्यन्तौ टकितावित्यस्यानुवर्तनात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्टद्त्यादिवन्मडादयोऽडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। तत्र मट्थट्थुकामागमत्वप्रत्यय

बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैकदृष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम्। नान्तादसंख्यादेर्मट्॥ मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः॥ मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्। अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात्। विंशतितमः। एष स्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पूरणे डडिति। तद्वै प्रथमा निर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नान्तादित्येषा पञ्चमी डडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ। आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः। तुरीयम्। तुर्यम्। अथ किमर्थं थट्थुकोः पृथक्क्रियेते। न सर्व एव थडेव वा स्यात् थुगेव वा। थट्थुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। थट्थुकोः पृथक्करणं क्रियते। पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदान्तविध्यर्थम्। पदान्तप्रतिषेधार्थं च। पदान्तविध्यर्थं तावत् ॥

त्वयोर्विशेषाभावः। तमट्तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। प्रकृतमिति। स्वरितत्वादिति भावः। विहित इति। नातो विधानार्थो डडुद्दिहानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः। षट्। आद्यक्षरलोप इति। अक्षरशब्देनात्र हितं व्यञ्जनमुच्यते। छ यतोश्च डण्न बाध्यते। डटि चतुरस्तु थुग्विधानात्। न सर्वमिति। सर्व एव थकाररूपं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः। पदान्तविप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः ॥

पञ्चथानीति। थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो न भवति। थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात्। षष्ठ इति
यद्यत्र थट् क्रियते तत्तस्य कारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात्। थुकि तु वदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः॥ बहु॥ लिङ्ग
विशिष्टादिति। लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्यया

पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति। रथः सप्तथः। पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्। पदान्तप्रतिषेधार्थम्। ष
ष्ठः। पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत्। इह चतुर्थ इति। पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति॥ बहुपूगगणसंघस्य
तिथुक्॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्त
व्या। इहापि यथा स्यात्। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयथी। तावतीनां पूरणी ताव
तिथी। बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा। कथम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं च। पुंवद्भावश्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थमिदम्। न भस्याढे तद्धि
ते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। ति
थुकाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। पर
त्वात्पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्। कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेपि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते
पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तर
ङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावोपि अन्त
रङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पु
नः प्रसङ्गविज्ञानात्तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी॥

न्तस्येत्यर्थः॥ उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्य
यावितिं। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः॥

षष्ट्यादेः। असंख्यादेः किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते। न लोकप्रसिध्या विप्रकृष्टस्तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः। इतरो व्याप्तिन्यायोऽश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह। षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरण इत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात्केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापके न सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्व

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह माभूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः एतत्सिद्धं भवति॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥

यस्यानुपस्थानज्ञापनादथवा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्यान्तरमनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड्भवति। केचित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्ति। एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादसंबद्धम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात्कथं त्यज्येत। मतौ छः। मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृतेर्गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्॥

अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठी प्रथमयोरुपलम्भा
त्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्यवामस्येति वेदे यत्पद
द्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञ
स्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वं रूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्नि
शब्दस्वरूप मग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्यच्छप्रत्ययप्रकृतिरस्य
वामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। नन्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं
रूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य। एवं योऽसाविति । एवं श

छप्रकरणे अनेकपदादपि। छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। क
याशुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्। सिद्धमेतत्।
कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वं रूपं
शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योऽसावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्ये आम्ना
यशब्दाः अन्य इमे। ओमित्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनि
यतत्वात्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वर। स्वरो नि
यत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य ॥

ब्दस्तथा शब्दस्यार्थो। यथात्र शास्त्रे वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति। अभिन्नरू
पत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति। आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य वस्तुत्वस्य भावोऽन्यभावः। अन्यभाव ए
वान्यभाव्यम्। ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात्स्वार्थे ष्यञ्। अथवा अन्यो भावोऽन्य द्वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम्। अन्यवस्तु
त्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। स्वर
इति। अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम्। वामशब्दः कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तः। अथवा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरे
णान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते। अनु
करण एकस्मिन्पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥

देशइति। अनुकरणस्यतु देशकालनियमाभावः। पदैकदेशे ति। आम्नायेअस्यवामस्येतिप्रयुज्यतेतदेकदेशस्यास्यवा
मशब्दस्यानुकरणमेकदेशएवास्यवामशब्दोदृश्यते। अस्यवामीयशब्देप्रकृतिरित्यर्थः। सुबूलोपदर्शनाच्चेति। यदिष
ष्ठ्यालुक्किंकृतेरूपमेतद्भवतीत्युच्यते। तदापूर्वपदेपिलुक्प्रसङ्गः। अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुपाभा
वाल्लुगभावः। मत्वर्थोनोपपद्यतइति। अनुकार्येणसूक्तनाम्नोस्तइत्तानत्वनुकरणेनेतिभावः। नसंज्ञेति। अनुकरणंप्रत्या
यकत्वात्संज्ञा। अनुकार्यंतुप्रत्याय्यत्वात्संज्ञि। अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्रयथागवादयःशब्दाः
सास्नावदर्थंप्रत्याययन्तस्तेनार्थेनतद्वतिमतुपमुत्पादयन्तिगोमानिति। तथाअनुकरणशब्दाःप्रथमासमर्थाःस्वे

देशः। देशःखल्वप्याम्नायेनियतः। श्मशानेनाध्येयम्। चतुष्पथेनाध्येयमिति। काल। कालःखल्वप्याम्नायेनियतः।
नामावास्यायामधीयीत। नचतुर्दश्यामिति। पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च। पदैकदेशःखल्वप्याम्नायेदृश्य
ते। अस्यवामीयम्। ननुचैषसुब्लोपःस्यात्। सुबलोपदर्शनाच्च। सुबलोपःखल्वपिदृश्यते। अस्यवामीय
मिति। तस्मादन्येआम्नायशब्दाअन्यइमे। यदितर्हिअन्यआम्नायशब्दाअन्यइमेमत्वर्थीयोनोपपद्यते।
अस्यवामशब्दोत्रास्तीति। नसंज्ञासंज्ञिनंव्यभिचरति॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ अध्यायानुवाकाभ्यांवा
लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यांवालुग्वक्तव्यः। स्तम्भःस्तम्भीयः। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। अनुवाकः। अनु
वाकीयः॥ धनहिरण्यात्कामे॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने॥ धनहिरण्यात्कामाभिधानइतिवक्तव्यम्।
षष्ठ्यर्थेह्यनिष्टप्रसङ्गः। षष्ठ्यर्थेहिसतिअनिष्टंप्राप्नोति। धनेकामोस्येति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्।
कस्मान्नभवति। धनेकामोऽस्येति ॥

नार्थेनानुकार्येणतद्वतिच्छप्रत्ययमितिनकश्चिद्दोषः। अनुकरणशब्दस्यानुकार्येस्वजातिसमवेतं वक्तीतिजातिशब्दइ
तिलृकारवार्तिकेभिहितम्॥ अध्याय॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति। तादर्थ्येएषाचतुर्थीअध्यायानुवाकार्थोयश्छस्तस्यवालुग्वक्त
व्यः। तेनपक्षेश्रवणंभवति। लुग्विधानमेवज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छोभवतीति। तत्रमतुप्प्रकरणएवास्मिन्सूत्रेकर्तव्येयद
त्रच्छस्यलुग्विधानंतस्मात्पाक्षिकोलुगनुमीयतेइत्याहुः॥ धन॥ कामाभिधानइति। इच्छामात्राभिधानइत्यर्थः। षष्ठ्यर्थेहीति। य
द्यप्यत्रषष्ठ्यर्थोनप्रकृतस्तथापिकामयतइतिकामःकर्तृसाधनकामशब्दोपादानेधनस्यकामयितादेवदत्तादिर्धनकश
ब्देनाभिधीयतइतिसामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थएवप्रत्ययःस्यादित्यर्थः ॥

अनभिधानादिति। कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते नतु कामयिता। ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति। धनको देवदत्तस्येति नतु तद्वतीति भावः॥ शीतो॥ किंयः शीतमिति। शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषे मुख्यार्थ इति तत्तं प्रत्यये नैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। उत्तरपदलोप इति। नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्यासंभवात्। किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतकइव शब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः। यथा मन्दतायुक्तं शीतं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते। एवमाशुकरणमुष्णम्। तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः। शीतं कारी शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारी उष्णको दक्षः। प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क्वचिद्भवति॥ अधिकम्। किं निपात्यत इति। यद्यधिशब्दात्तत्साधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधा

अनभिधानात्॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ किंयः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शीतमिव शीतम्। उष्णमिवोष्णम्। य आशु कर्तव्यान् अर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥ अधिकम्॥ अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकम्। भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्याम् अधिको द्रोणः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति। गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते। गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः। राजपुरुषेऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। पार्श्वमिव पार्श्वम्। य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति॥

नेन भाव्यम्। तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। अध्यारूढस्येति। लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्सप्तमी भवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः॥ पार्श्वेन॥ राजपुरुष इति। स हि राजपार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः॥ ऋजुनेति। यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथान्योऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः॥

अयः।शिवभागवतइति।भगवान्भक्तिरस्यभागवतः।शिवस्यभागवतइतिषष्ठीसमासः।अवयवसंस्पर्शद्वारेणसमुदा
यार्थविशेषणाच्छिवोभगवान्भक्तिर्यस्यसप्रतीयते।एवंतर्हीति।यथाऽयःशूलंतीक्ष्णमेवान्योपितीक्ष्णउपायोऽ
यःशूलमुपचारादुच्यते॥तावतिथम्।तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः।गृह्यतेनेनेतिग्रहणम्।तत्रायमर्थः।
पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थेकन्भवति।तस्यचकनोवालुग्भवति।पञ्चमंग्रहणंपञ्चकमिति।एतत्सू
त्राश्रयेणवार्तिकारम्भः।तावतिथमिति।महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनप्रत्ययोत्पादनाद्रूपद्वयस्यसिद्धत्वादि

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ॥किंयोऽयःशूलेनान्विच्छतिसआयःशूलिकः।किंचातः।शिवभाग
वतेप्राप्नोति।एवंतर्हिउत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः।अयःशूलमिवायःशूलंयोमृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्
रभसेनान्विच्छतिसउच्यते।आयःशूलिकः॥तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा॥तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा
वचनानर्थक्यंविभाषाप्रकरणात्।तावतिथंग्रहणमितिलुग्वावचनमनर्थकम्।किंकारणम्।विभा
षाप्रकरणात्।प्रकृतामहाविभाषातयैतत्सिद्धम्॥तावतिथेनगृह्णातीतिलुक्च॥तावतिथेनगृह्णाती
त्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।लुक्चवक्तव्यः।षष्ठेनगृह्णातीतिषट्कः॥शृङ्खलमस्यबन्धनंकरभे॥शृङ्खलमस्यब
न्धनंकरभइत्यनिर्देशः।शृङ्खलमस्यबन्धनंकरभइत्यनिर्देशः।अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः।नहितस्यशृङ्ख
लंबन्धनंशृङ्खलवत्यसौरज्वाबध्यते।सिद्धंतुतद्वन्निर्देशोलुक्च।सिद्धमेतत्।कथम्।तद्वन्निर्देशःकर्तव्यः।
लुक्चवक्तव्यः।शृङ्खलवद्बन्धनमिति।सतर्हितद्वन्निर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।इहयत्नान्तरेणयस्यप्रवृ
त्तिर्भवतितत्तस्यनिमित्तत्वायकल्पते।नचान्तरेणशृङ्खलंबन्धनंप्रवर्तते ॥

त्यर्थः।यदातुपूरणप्रत्ययस्यवालुग्विधीयतेपञ्चकंग्रहणंपञ्चमकंग्रहणमिति।तदालुग्वाग्रहणंचकर्तव्यमेव।अ
न्यथारूपद्वयंकथंसिद्ध्येत्।तावतिथेनेति।स्वार्थेप्रत्ययोविधीयमानोग्रहीतरिनप्राप्नोतीतिवचनम्।लुक्चपूरणप्र
त्ययस्यैवनतुकनः।शृङ्खलम्।शृङ्खलमिति।बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियतेऽनेनेतिबन्धनमुच्यते।रज्जोश्चास्वतन्त्रीकरणेक
रणत्वंनतुशृङ्खलस्येतिभावः।काष्ठमयंपाशकंपादेयद्बध्यतिपज्यतेतच्छृङ्खलमुच्यते।बालउष्ट्रः।करभः।इहेति।यद्यपि
रज्जोःकरणत्वंतथापिशृङ्खलस्यकरणत्वमस्त्येवतदन्तरेणबन्धनस्याभावात् ॥

अथवेति।रज्जुःशृङ्खलशब्देनतत्साहचर्यादुच्यतइत्यर्थः।तदस्मिन्नन्नम्।वटकेभ्यइनिरिति।कनिप्राप्तेवचनम्।मत्वर्थीयस्त्विनिःसप्तम्यांचनतौस्मृतावितिनास्ति॥श्रोत्रियन्।वाक्यार्थस्यसंबन्धरूपस्यक्रियारूपस्यवाऽसत्त्वभूतत्वात्श्रोत्रियशब्दस्यचसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेनतदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः।तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागःश्रोत्रियशब्दोनिपात्यते।नकारःस्वरार्थः।तेनाद्युदात्तत्वंनित्करणसामर्थ्याद्घपवर्गाभावेऽपिभवति।छन्दसोवेति।तस्मिन्पक्षेघनाऽणोबाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दोनसिध्यतीतितावतिथंग्रहणमित्यतोवाग्रहणमनुवर्त्यम्।अथवाविशेषतःछन्दोध्यायिनितदर्थानुष्ठायिनिश्रोत्रियशब्दस्यनिपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्यनास्तिबा-

अथवासाहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति।शृङ्खलसहचरितंबन्धनंशृङ्खलबन्धनमिति॥तदस्मिन्नन्नंप्राये संज्ञायाम्॥प्रायेसंज्ञायांवटकेभ्यइनिः॥ प्रायेसंज्ञायांवटकेभ्यइनिर्वक्तव्यः।वटकिनीपौर्णमासी॥श्रोत्रियंश्छन्दोधीते॥किंनिपात्यते।श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइतिवाक्यार्थेपदवचनम्।छन्दोधीतइत्यस्यवाक्यस्यार्थेश्रोत्रियन्नित्येतत्पदंनिपात्यते।छन्दसोवाश्रोत्रभावःतदधीतइतिघंश्च।छन्दसोवाश्रोत्रभावोनिपात्यते।तदधीतइत्यस्मिन्नर्थेघंश्चप्रत्ययः।छन्दोधीतेश्रोत्रियः॥श्राद्धमनेनभुक्तमिनिठनौ॥इनिठनोःसमानकालग्रहणम्॥इनिठनोःसमानकालग्रहणंकर्तव्यम्।अद्यभुक्तेश्वःश्राद्धिकइतिमाभूत्।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनभिधानादिति॥साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायाम्॥संज्ञायामितिकिमर्थम्।त्रिभिःसाक्षाद्द्रष्टव्यंभवतियश्चददातियस्मैचदीयतेयश्चोपद्रष्टातत्रसर्वत्रप्रत्ययःप्राप्नोति।संज्ञाग्रहणसामर्थ्यादिनिकान्तेवासिनोर्नभवति ॥

धः।श्राद्ध।समानकालग्रहणमिति।भुजिनासमानेकालेप्रत्ययप्रयोगोयथास्यात्।यस्मिन्कालेभुजिक्रियाहिततद्विलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेवश्राद्धिश्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम्नतुकालान्तरे।सचसमानःकालोलोकप्रतीत्यनुसारेणाद्यतनएवद्रष्टव्यःतेनयदाद्वितीयेऽहनिकस्यचिदन्नमपरिणतंतदाप्रत्ययाभावः॥साक्षात्।संज्ञायतइतिसंज्ञेत्यर्थएवव्यपदिश्यमानोऽभिधीयते।अथवासंज्ञायतेऽनयेतिसंज्ञानिपातनाद्ल्युडभावः।ततःशब्दएवसंज्ञाशब्देनोच्यते।संज्ञायांविषयेकार्यंभवतीत्यर्थः।लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षयाप्रश्नः।संज्ञाग्रहणंकिमर्थमिति।लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षयातूत्तरम्।त्रिभिरिति।अन्तेवासिशब्देनशिष्यसाधर्म्यात्तारतम्यादधमर्णउच्यते। ॥

क्षेत्रि
यं परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः। तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि ता
नि क्षेत्रियाणि। तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्क्षेत्रियम्॥ इति श्रीप्रथममाह्नि
कम्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति। तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छ
ति। किमर्थमिति। कस्मादिदं किमर्थम्। कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशः क्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकै
कवचननिर्देशः। नयस्येति। नशब्दः काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति। नैतयोरावश्यक इति। अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञा
देराकृतिगणत्वादेरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ्प्रत्ययः। अव्ययानां भमात्र इति टिलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः। अ
र्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः। इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः नाधारपूर्वक एव यथा। देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादि
क्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थेऽप्युपादानीयः।

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः। किं निपात्यते॥ श्रोत्रियवत्॥ क्षेत्रियः क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते। परक्षेत्राद्वा
तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतस्य दं निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति
परलोपो घंश्च। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः। परक्षेत्रे
चिकित्स्यः। क्षेत्रियः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ किमर्थ
मिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते। अस्यास्मिन्निति। न यद्यस्य भवति तत्तस्मिन्नपि तद्भवति। यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति। नै
तयोरावश्यकः समावेशः। भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति। भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति।

तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धनिमित्तसंबन्धित्वेनाविवक्षितम्। वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति तत्र प्रयोगो न स्या
त्। न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते। वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्। नावयवावयविभावः। आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवेऽपि तत्र म
त्वर्थीयैर्न भाव्यम्। तस्मादुभयोपादानम्। ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति। यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्सूत्रव्याख्या
नायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमी सिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यम्। परिग्रहीत्रधीनमित्यादि तथा च देवदत्ते गाव
इत्यपि भवितव्यम्। कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम्। यथा गङ्गायां
घोषः कूपे गर्गकुलमिति। ततश्च सप्तम्युपादानेऽपि गोमान्देवदत्त इति सिध्यत्येव। नैतदस्ति। सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे म
त्वर्थीयाः स्युः। वृक्षवान्पर्वत इत्यादौ तु गौणे गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम्। अयं तु प्रत्य
यविधिरिति स्यात्। न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः॥

अथास्तिग्रहणमिति। संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति। यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति। ताम
न्तरेण पदोच्चारणासंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः। सत्तायां प्रत्ययो यथा स्यादिति। सत्ताया वर्तमानात्सत्तो
पाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। यावद्बुध्या पदार्थेन विषयीकृतस्तावत्तदस्य प्र
योगाभावः। तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो निषेधविधिजननादिभिः संबध्यते। वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्तासतोऽपि ब
हिः शशविषाणादीनर्थान्बुध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद्बुध्यारूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभि
चारेत्यर्थः। सैव तु बुद्धिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयावभासते। यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टवस्तुवाच्यं स्यात्तदा
वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात्प्रयोगो न स्यात्। नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः। अङ्कुरो जायत इति च
प्रयोगो न स्यात्। सतो जन्मविरोधात्। उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिः सत्त्वासत्त्वजननप्रतिपाद
नायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात्। अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमा

अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। इ
दं तर्हि प्रयोजनम्। संप्रति सत्तायां यथा स्यात्। भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्। गावोऽस्यासन्। गावोऽस्य भवितार
इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति ॥

नोऽप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम्। तेषां संप्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपप
न्नः। राजपुरुष इत्यादौ च संबन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत्। संप्रति सत्तायामिति। वर्तमानसत्तायां बाह्यायां
सत्तायामित्यर्थः। भूतभविष्यत्सत्तायामिति। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरित
रूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः। या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते। सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविष
यत्वाद्भूतभविष्यतोः सत्तेति संबन्धायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन संबन्धोपपत्तिः। अथाश्र
यस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन गावोऽस्यासन् गावो
ऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति। न तर्हीति। विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय
गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते। तत्र प्रकृत्यर्थस्य संप्रतिसत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। गुणधर्मस्य च प्रधान आरो
पादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते ॥

भवतीति। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथेश्वरोऽयमासीदिति सिद्धान्तवादिनो ऽभिप्रायः। नत्वेतस्मिन्वाक्य इति। गावोस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यत इत्यर्थः। यथेति। प्रत्ययान्ते नैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथा दाण्डा क्रीडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः। सतिचेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः। यथोत्पुच्छयत इत्यादाववसनविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परीणमभिमनाय त इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवनविशेषावगमाय सुदुरुद्भीनामिति भावः। एवमिहापीति। प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। का तर्हीति। गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। एषैवेति। या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः। यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादित्यर्थः। गोमत्त्वस्येति। अतीतानागताचेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्था तुरतीता

भवति। नत्वेतस्मिन्वाक्ये। यदित्वेतस्मिन्वाक्ये स्यात्। यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति। गोमान्यवमानिति। एवमिहापि न स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोऽस्यासन्। गावोस्य भवितार इति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीन्। गोमान्भवितेति। एषैषा वाचोयुक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किं तर्हि। गोमतस्सैषा कथ्यते। अस्त्यत्र वर्तमानसत्ता कालोऽस्तिः। कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते। धातुसंबन्धे प्रत्यया इति ॥

नागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। अस्त्यत्रेति। चोदकः। गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपरइत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात्सत्तावाचिपदाप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम्। चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसंबन्ध इति परिहरति। तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनमधात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासंबन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते। तथेहापि गोमानासीद्गोमान्भवितेति विरुद्धकालक्रियासंबन्धाद्गोसत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति ॥

अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैवयुक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेनन्यायेनास्त्युपाधिकत्वेलब्धेपुन रस्तिग्रहणंविशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्य
र्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितंसमीपंतुव्यवहितमपीतिभावः। गावोस्यसन्त्यनन्तराइति। केवलानामन
न्तरादीनांभवत्वस्तिग्रहणान्निरासः। इहतुसत्तासद्भावात्प्राप्नोत्येवप्रत्ययइतिभावः। असामर्थ्यादिति। इहयः प्रकृत्यर्थोपाधिः
प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुंशक्यस्तदुपाधेरेवप्रत्ययेनभाव्यम्। नचगोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यंगमयितुंशक्नोतीतितद
भिधानायवाक्यमेवप्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तुसत्तयैवान्तर्भावितइतितत्प्रतीतिर्भवत्येवाक्रियमाणइति। प्रकृत्यर्थविष
यंयदपेक्ष्यंतृतीयत्वंगावःसन्त्यनन्तराअस्येति। तत्रास्तिग्रहणेक्रियमाणेकेवलएवास्त्यर्थउपाधिभावेनप्रत्ययान्तेऽन्तर्भव

इदंतर्हिप्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथास्यात्। अनन्तरादियुक्तान्माभूदिति। गावोस्यानन्तरागावोस्यसमीपइति। अ
थक्रियमाणेप्यस्तिग्रहणइहकस्मान्नभवति। गावोस्यसन्त्यनन्तरागावोस्यसन्तिसमीपइति। असामर्थ्यात्। क
थमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थंभवतीति। यथैवतर्हिक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषुनभवति।
एवमक्रियमाणेपिनभविष्यति। अस्त्यत्रविशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेनान्तरेणतृतीयस्यपदस्यप्रयोगम
नन्तरादयोर्थागम्यन्ते। अक्रियमाणेपुनरस्तिग्रहणेअन्तरेणापितृतीयस्यपदस्यप्रयोगमनन्तरादयोर्थाग
म्येरन्। अथेहकस्मान्नभवति। चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेहक
स्मान्नभवति। चित्रागावोयस्यसन्तीति। कुतःकस्मान्नभवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवय
वात्कस्मान्नभवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम् ॥

तिनत्वानन्तर्यादिविशिष्टइतिप्रतीतिर्भवति। असतित्वस्तिग्रहणेधर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भावआशङ्क्येते
त्यर्थः। तत्रक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्येयत्तृतीयंपदमनन्तराइतितद्वृत्तौस्वार्थप्रतिपादनाया
वश्यंप्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगेचासामर्थ्यम्। अक्रियमाणेत्वस्तिग्रहणेनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसंभावनयावृत्तावनन्तरपद
प्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यंनस्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीतिप्रश्नः।
बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थएवबहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतःकस्मादिति। समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः ॥

सापेक्षमिति। चित्रादृतिगुणपदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबन्धाद्भावइत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्गवौ चित्रादिगुणानपेक्ष्य प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यम् गावोस्य सन्तीति। अप्रातिपदिकत्वादिति। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तुपरः श्रूयतइत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम्। सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात्। प्रातिपदिकसमुदायस्यार्थान्तरोपजननाभावादेकाप्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम्। आकृताविति। जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वत्र प्रवर्तते। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्यइति। ततश्च प्रातिप्रदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्ति

सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति। सत्यमेवैतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये। अथेह कस्मान्न भवति। पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारम्। उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा। द्वैमातुरः। पाञ्चनापितिरिति। नैष द्विगुः। कस्तर्हि। बहुव्रीहिः। अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति ॥

प्रसङ्गः। अन्यस्यान्यस्य चेति। अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थ्यते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्य आश्रीयते। यथा पशुना यजेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद्गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु समुदायादित्यर्थः। उक्तेपीति। द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थ शब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थो द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगव शब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम्। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः॥

अन्तरङ्गत्वादिति। ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते। नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ताद्द्विगुबहुव्रीह्योः प्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यताम्। इह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते। तदाह। तस्मिंश्चास्तेति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थो ऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः। यदि तर्हीति। यदि वचनमन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अयनं सन्तीति। अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः। अव्ययमिति। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः। तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः। न चास्तेरिति। गवादीनां

अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते। विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियते। यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते। बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थो ऽस्तिग्रहणेन। सत्यमेवमेतत्। क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम्। तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः। नैषो ऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतद्द्बूनास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति। सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् ॥

संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषये ऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धने ऽस्तिशब्दो वर्तते। कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्। तस्माद्द्विगोरिति उपाध्यनुपादाने ऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव तु सिद्धमिति। द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद्द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥

अथेति। यवमानस्यास्तीत्यादौ। अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्तितस्य यवैरपि तत्संबन्धद्वारेण संबन्धोऽस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्संबन्धावगमादिति भावः। दण्डिमतीति। यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसंबन्धावगमान्मतुन्न प्राप्नोतीति भावः। अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति। षष्ठ्यर्थे वेति। एकजातीये हि संबन्धे मतुन्न भवति। यस्य हि यवमान्विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति। इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च। तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति क्ष्विन्नहस्तायामपि हस्तित्वजातिसंबन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्वाच्च। अथ मत्वन्तादि

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वादर्थान्तरे वृत्तिः। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम्। गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्तीति। तत्रोक्तो गोभिरभिसंबन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वा वर्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते। अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंबन्धे प्रत्ययः ॥

ति। पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात्प्रश्नः। यस्य गोमन्त इति। गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः। गावोपीति। द्विविधो हि गोभिः संबन्धः साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः। ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि संबन्धं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारंपर्येण गोसंबन्धे विधित्सिते गोमत्संबन्धोऽप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसंबन्धस्य। न तर्हीति। न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः। इहापीति। मत्वन्तादपि मतुप्प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। अन्यथाजातीयक इति। संबन्धे प्रत्ययावगम इत्यर्थः। गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः संबन्धः प्रतीयते। गोमत्संबन्धे गोसंबन्धो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः ॥

येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्... ...ति प्रसङ्गः। मत्वर्थीयान्मतुबादि प्रतिषेध इति।
न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते। यावता ठन्नन्तादि निठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम्। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशे
षप्रतिपादनायाह। तंचापीति। ———— । समानवृत्ताविति। समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थेन वर्तते सप्तम्यर्थे
वृत्तं सप्तम्यर्थेन वर्तत इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थ इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि
इनिष्ठन्नन्तान्न भवति। दण्डिका अस्य सन्तीति। तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति। यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति। अथ ह
स्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः। हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न संबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषो तत एवाह स्तीति
कृते मत्वर्थीयेन न समासः क्रियते न बहुव्रीहिः। न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरे
व भवति यथा। गुरुनम्र इति। न तु अगोमान नश्ववानिति। यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समा

अन्यथाजातीयकस्तद्धता। येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति। ते
नैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः।
तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम्। भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। शैषिका
न्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते। किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः स
न्मात्रे भवन्ति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गः। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चे
दतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोस्येति ॥

सो यथा। दण्डी अपुच्छी अवाग्मीति। दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषि
कादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः। यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्तात् छो न भवति। वि
रूपस्तु भवत्येव। यथा अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रस्तत्र भव आहिच्छत्रीय इति। तथा मत्वर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो
यथा यवमानस्यास्तीति। मत्वन्तान्मतुप् भवति। समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम्। पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः। स
न्नन्तादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते। सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते। तच्चार्थकृतम्। तेनेच्छा सन्नन्तादिच्छा सन्न भव
ति। अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषत इति। किं पुनरिति। विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानि
ष्टप्रसङ्गात्प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति ॥

भूमेति। यद्यपित्रिप्रभृतिषुबहुत्वंव्यवस्थितंतथाप्यभिधानमाश्रयणीयम्। नह्ययस्त्रयःयवाःसन्तिसयवमानित्युच्यते। इतिकरण इति। इतिशब्दस्यबह्वर्थत्वादिहविवक्षार्थत्वमितिभावः। नहिकस्यचिदिति। मत्वर्थीयान्तानभिधानस्यापिसंबन्धोस्तीत्येवंपरमेतत्। नहिकश्चिन्नसंखादकीति। संखादकोदशनःसचसर्वस्याप्यस्तीतिविशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः। नहीति। रूपमात्रसंबन्धेवगते। रूपवानयमितिविशेषणोपादानात्प्रशंसाप्रतीतिः। यावतीभिरिति। क्रियमाणेपि

तस्माद्भूमादिग्रहणंकर्तव्यम्। केपुनर्भूमादयः। भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने। संबन्धेस्तिविवक्षायांभवन्तिमतुबादयः॥ भूम्नि। गोमान्यवमान्। निन्दायाम्। ककुदावर्ती। संखादकी। प्रशंसायाम्। रूपवान्। वर्णवान्। नित्ययोगेक्षीरिणोवृक्षाः। कण्टकिनोवृक्षाः। अतिशायने। उदरिणीकन्या। संसर्गे। दण्डी। छत्री। तत्तर्हिभूमादिग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। कस्मान्नभवति। व्रीहिरस्ययवोस्येति। उक्तंवा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। इतिकरणःखल्वपिक्रियते। ततश्चेद्विवक्षाभूमादियुक्तस्यैवविवक्षा। गोमान्। यवमान्। भूमादियुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। तेनहिकस्यचिद्यवोनास्तिसंखादकी। ककुदावर्ती। निन्दायुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकश्चिन्नसंखादकी। रूपवान्वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैवसत्ता कथ्यते। नहिकस्यचिद्रूपंनास्ति। क्षीरिणोवृक्षाः। कण्टकिनोवृक्षाइति। नित्ययुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकस्यचित्क्षीरंनास्ति। उदरिणीकन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकस्यचिदुदरंनास्तीति। दण्डी। छत्री। संसर्गयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकस्यचिद्दण्डोनास्तिछत्रंवा। गोमान्। यावतीभिःखल्वपिगोभिर्वाहदोहप्रसवाःकल्प्यन्ते। तावतीषुसत्ताकथ्यन्ते। कस्यचिच्चतस्रभिःकल्प्यन्ते। कस्यचिच्छतेनापिनप्रकल्प्यन्ते। सन्मात्रेचर्षिदर्शनात्। सन्मात्रेचपुनःऋषिर्दर्शयतिमतुपम्। यवमतीभिरद्भिर्यूपंप्रोक्षतीति॥ गुणवचनेभ्योमतुपोलुक्॥ गुणवचनेभ्योमतुपोलुग्वक्तव्यः। शुक्लः। कृष्णइति। अव्यतिरेकात्सिद्धम्। नगुणोगुणिनंव्यभिचरतीति ॥

भूमादिग्रहणेविशिष्टमेवबहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयंततश्चाकरणमेवभूमादिनांज्याय इतिभावः। यवमतीभिरिति। संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोत्रविवक्षितः। गुणवचनेभ्यइति। शुक्लादयएवाभिन्नरूपागुणेतद्वतिचद्रव्येवर्तमानागृह्यन्तेनतुरूपादयःसर्वदागुणमात्रवाचिनः ॥

अव्यतिरेकादिति। गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। नगुणइति। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवयुतसिद्धभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्धइत्यर्थः। दृश्यतेव्यतिरेकइति। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद्द्रव्यंनजहातितदात्मैवप्रतीयतेशब्देनचाभिधीयतेगोः शाबलेयइति। नतुशाबलेयस्यगौरिति। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेनप्रतीयन्ते शब्देनचाभिधीयन्तइत्यर्थः। पटस्यशुक्लइति। ततश्चभेदविवक्षायाः सद्भावान्मतुपः श्रवणंस्यादितिलुग्वक्तव्यएवा। तथाचेति। यस्माद्द्रव्येवर्तमानाः शुक्लादयोयौगिकानतुवरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततोद्रव्य

अव्यतिरेकात्सिद्धमितिचेद् दृष्टोव्यतिरेकः। दृश्यतेव्यतिरेकः। तद्यथा। पटस्यशुक्लइति। तथाचलिङ्गवचनसिद्धिः। एवंचकृत्वालिङ्गवचनानिसिद्धानिभवन्ति। शुक्लंवस्त्रम्। शुक्लाशाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौकम्बलौ। शुक्लाः कम्बलाइति। यदसौद्रव्यंश्रितोभवति गुणस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतद्गुणस्यापिभवति॥ रसादिभ्यश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। नातदस्यास्त्यस्मिन्नित्येवमतुप्सिद्धः। रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। रसादिभ्यः पुनर्वचनंक्रियते। अन्येषांमत्वर्थीयानांप्रतिषेधार्थम्। मतुबेवयथास्यादन्येमत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्तितेमाभूवन्निति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। दृश्यन्तेह्यन्येरसादिभ्योमत्वर्थीयाः। रसिकोनटः। उर्वशीवैरूपिण्यप्सरसाम्। स्पर्शिकोवायुरिति॥ प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम्॥ इहकस्मान्नभवति। चिकीर्षास्यास्तिजिहीर्षास्यास्तीति। प्राण्यङ्गादितिवक्तव्यम्। तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवति। जिहीर्षास्यास्तिचिकीर्षास्यास्तीति। अनभिधानात्॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ सिध्मादिषुयान्यकारान्तानितेभ्योलचामुक्तेइनिठनौप्राप्नुतः। इनिठनौचनेष्येते। कथंतौनभविष्यतः। लजन्यतरस्यामितिसमुच्चयः। लजन्यतरस्यामितिसमुच्चयोयंनविभाषा। लश्चमतुप्च। कथंपुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामितिसमुच्चयोनविभाषेति ॥

गतलिङ्गसंख्योपादायिनोरूढत्वेनियतलिङ्गसंख्यत्वंसर्वत्रवासर्वलिङ्गसंख्यत्वंप्रसज्येत॥ रसा॥ दृश्यन्तेहीति। प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्यनियमार्थत्वायोगात्सूत्रंप्रत्याख्यातम्॥ प्राणि॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणीतत्रचैतन्यापगमेपिप्राणिव्यवहारस्यरूढत्वान्मृतावस्थायामपिचूडालादिव्यपदेशसिद्धिः॥ सिध्मा॥ प्राणिस्थादातइत्यतोन्यतरस्यांग्रहणंविकल्पार्थमनुवर्ततइतिमत्वाह। सिध्मादिष्विति। समुच्चयइति। अनेककार्यार्थत्वान्निपातानांसमुच्चयेन्यतरस्यांशब्दोथवाविकल्पार्थएवतत्रलचामुक्तेप्रकृतएवमतुब्भवतिनत्विनिठनौ। वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते ॥

पिच्छादिभ्य इति। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति। तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यापि
च्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः। पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः ए
थक्पाठात्तु ज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते। न तु यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते। तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ
न भवतः। नैतदस्तीति। तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीनिठनौ विधेयेते। तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादि
भ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्। अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्यो नकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामि

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य। यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषा स्यात्। नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। तुन्दादी
न्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। तुन्दादिषु यानि नका
रान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम्। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दा
दिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति। यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। पिच्छादीनपि तु
न्दादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। पिच्छादिषु यान्यनकारा
न्तानि तेभ्य इनिठनौ माभूतामिति। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। वस्यच पुनर्वच
नं सर्वविभाषार्थम्। वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम्। केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति। एतदेव
ज्ञापयत्याचार्यः। समुच्चयो न विभाषेति। द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहण मिच्छन्ति। कथम्। विभाषा
मध्येयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

त्यर्थः। यानि तर्हीति। कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानिचित्तु तुन्दादिषु पठितानि। तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक ए
व यथोक्तार्थस्येत्यर्थः। वस्य च पुनर्वचनमिति। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भ
विष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन। तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञा
पयतीत्यर्थः। द्युद्रुभ्यामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

लोमा। न प्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। महत् शाकं शाकी। नानाजातीयकशाकसमाहारो वा शाकी। पलाली। पलालसदृशः अथवाभिन्नानि शालिकोद्रवादिपलालानि पलाली। विषुगिति। विषुनानाञ्चतीति विषुञ्चितानि सन्त्यस्येति विषुणम्। विषुगातानीति। अर्थप्रदर्शनपरमेतत्। यानि हि विषुञ्चितानि विषुगातानि विषुग्गतं गमनमेषामित्यर्थः। तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते। तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य। तथा वायुर्मृत्युश्च विषुणस्तथान्योऽप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विषुग्गमनमस्यास्तीत्येव वाच्यादेरभिधानमित्याहुः॥ प्रज्ञा॥ वार्त्तमिति। वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते। इह प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे णि विहिते प्राज्ञो व्याकर

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥ न प्रकरणे दद्रू ह्रस्वत्वं च। न प्रकरणे दद्रू उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम्। दद्रुणः। अत्यल्पमिदमुच्यते। शाकीपलालीदद्रू ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम्। शाकिनम्। पलालिनम्। दद्रुणम्। विषुगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः॥ विषुगित्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः। विषुगातान्यस्य विषुणः॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः॥ वृत्तेश्च॥ वृत्तेश्चेति वक्तव्यम्। वार्त्तम्॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी॥ अण् च॥ किमर्थं तपःशब्दाद्विनिर्विधीयते। न अस्मायादित्येव सिद्धम्। तपसो विन्वचनमणि विधानात्। तपसो विन्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। अण्विधानात्। तपःशब्दादण्विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनिं बाधेत। अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्। अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः। कौण्डलः। कौतपः। वैपादिकः॥ ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥ अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। अस्ति रसवाची। आतश्च रसवाची ॥

णमिति भाष्यम्। यथा कृतपूर्वी कटमिति कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावो यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते। तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः संबन्धाभावः। केचित्तु तत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां संबन्धमिच्छन्तः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः। विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरण इति॥ अण् च॥ तामिस्रमिति॥ तमःसमूहस्तमिस्रम्। तद्यत्रास्ति तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति तत्तामिस्रम्। कुण्डलार्हः कौण्डल इत्याहुः॥ ऊष॥ द्रव्यपदार्थ इति। माक्षिके माध्वीके च प्रसिद्धस्येत्यर्थः। आतश्चेति। रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावादिति विषय एव यत्नप्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते ॥

मधुन्येवेति। नहितदेवतस्मिन्विद्यतइति सामर्थ्याद्वृत्तिविषयेरसविशेषवाचीमधुशब्दइत्यर्थः। तयोरसवाचीति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादितिभावः। मतुबपिरसवाचिनोनभिधानान्नभवति। खरइति। शब्दनिष्पत्तिकारणंकण्ठविवरंमहदस्यास्तीत्यर्थः। मुखरइति। स्वव्यापारेशब्दोच्चारणेऽप्रतिबद्धंमुखमस्येत्यर्थः। कुञ्जरइति। वृत्तिविषयेकुञ्जशब्देनहस्तिहनुरुच्यते। तेनतद्वान्कुञ्जरोहस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम्। नगरमिति। नगावृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोपिजातिशब्दएव। नगशब्देश्मादिषुपठ्यतेवुञ्छण्कठजिल्यादिनानगरशब्दस्यसिद्धत्वान्नगाच्चेतिनवक्तव्यम्॥ केशा॥ मणिवइति। नागविशेषस्येयंसंज्ञा॥ हिरण्यवइति। निधिविशेषस्य। केचित्तुकुञ्जरस्येत्याहुः। छन्दसीवनिपौचेति। चशब्दोवस्यसमुच्चयार्थोन्यतरस्यां

अपिमधुन्येवहिमध्विदंमधुरमितिप्रयुज्यते। तयोरसवाचीतस्येदंग्रहणम्। यदिहिद्रव्यपदार्थकस्यग्रहणंस्यादिहापिप्रसज्येत। मध्वस्मिन्घटेस्ति॥ रप्रकरणेखमुखकुञ्जेभ्यउपसंख्यानम्॥ रप्रकरणेखमुखकुञ्जेभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः॥ नगाच्च॥ नगाच्चेतिवक्तव्यम्। नगरम्। केशाद्वोन्यतरस्याम्॥ वप्रकरणेमणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम्॥ वप्रकरणेमणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। मणिवः। हिरण्यवः॥ छन्दसीवनिपौच। छन्दसिईवनिपौचवक्तव्यौ। वश्चमतुप्च। रथीरभून्मुद्गलानीगविष्टौ। सुमङ्गलीरियंवधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे॥ उद्वाच॥ उद्वतीच। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौवक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः। अपरआह। वप्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्। बिम्बावंकुरावमिष्टकावम्। रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच्॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपिदृश्यते॥ वलच्प्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यतइतिवक्तव्यम्। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः ॥

ग्रहणस्यसर्वसंबन्धान्मतुबपिभवतीतिमत्वाह। वश्चमतुप्चेति। रथीरिति। रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति। लाघवाद्बहुव्रीहिणाभाव्यमितिन्यायःछान्दसत्वादत्रनाश्रितः। मघवेति। मघमस्यास्तीतिमघवा। मतुपितुमघवत्शब्दः। मघवाबहुलमित्येतन्नकर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्यसिद्धत्वात्। उद्वाचेति। उद्गतमस्यास्तीतिसाधनक्रियावचनादुपसर्गात्प्रत्ययः। मेधारथाभ्यामिति। एतदपिछन्दोविषयम्। बिम्बावंकुरावमिति। अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः॥ रजः॥ भ्रातृवलइति। वलइत्यत्राणग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः। पुत्रवलइति। दीर्घत्वंवनगिर्योःसंज्ञायामित्यः संज्ञानुवृत्त्यासंज्ञायांविधीयते। तेनपुत्रावलउत्सङ्गावलइतिसंज्ञायांभवतीत्यसंज्ञायांदीर्घाभावः ॥

भा०॥ अत इनिठनौ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्ववान्। खवान्। अल्पल्पमिदमु
च्यते एकाक्षरादिति। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। एकाक्षरात्। स्ववान्। खवान्। कृतः। कारकवान्।
जातेः। वृक्षवान्। प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो ने
त्युच्यते। कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं स
मुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्। कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न
भविष्यति। यद्येवं नार्थोऽनेन। कथं स्ववान् वृक्षवान् प्लक्षवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अनभिधानान्न भविष्य
ति॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादि
भ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात्। शिखायवखदादिभ्यो नि
यमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्। एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्। नित्यग्रह
णं किमर्थम्। विभाषा माभूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे
सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते।
उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न
सिध्यति। अथ निवृत्तमिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्ती
ति। अनभिधानान्न भविष्यति॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥ बहुलं छन्दसि॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरु
जाहृदयानां दीर्घश्च॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। अष्ट्रावी। मेख
लावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी॥ मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्॥ सर्वत्रा
मयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृ
न्दारकः। फलबर्हीभ्यामिनङ्वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्॥ हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः।
अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालु
रुष्णालुः। तृप्रालुः॥ हिमाच्चेलुः॥ हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः। तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे। हिमेलुः॥

स्वामि॥स्वमस्येति।धनवाच्यत्रस्वशब्दः।नायंप्रत्ययार्थइति।प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थउच्यते।ऐश्वर्यइति।यदिविषय
सप्तमीस्यात्तदाईशितरिधनवाविनोपिप्रत्ययःस्यात्प्रकृत्यर्थस्वैश्वर्यमिहोपात्तमितिरत्तिविषयएवचस्वशब्दऐश्वर्येव
र्ततेतेनधनवान्निर्धनोवेशितास्वामिशब्दाभिधेयः॥पुष्क॥अर्थाच्चेति।विरोधादसीतिनसंबध्यते।अर्थोसंनिहितोस्येत्य
र्थेः प्राप्तेएवेनिर्विधीयते।तत्र कौण्डिन्यन्यायेनास्युपाधिकादिनेरभावः।धान्यार्थीति।धान्यमर्थइतिकर्मधारयोधान्य

बलाच्चोलः।बलाच्चऊलोवक्तव्य स्तन्नसहतइत्येतस्मिन्नर्थे।बलूलः॥वातात्समूहेच॥वातात्समूहेचातन्न
सहतेइत्येतस्मिन्नर्थेचऊलोवक्तव्यः।वातूलः।पर्वमरुद्भ्यांतप्॥पर्वमरुद्भ्यांतप् वक्तव्यः।पर्वतः।मरुत्तः।द
दातिरत्तंवा।ददातिरत्तंवापुनरेतद्भविष्यति।मरुद्भिर्दत्तोमरुत्तः॥आलजाटचौबहुभाषिणि॥कुत्सितइति
वक्तव्यम्।योहिसम्यग्बहुभाषतेवाग्मीत्येवसभवति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नानायोगकरणसाम
र्थ्यान्नभविष्यति॥स्वामिन्नैश्वर्ये॥इहकस्मान्नभवति स्वमस्यास्तीति।नैषदोषः।नायंप्रत्ययार्थः।किंतर्हि।प्रकृ
तिविशेषणमेतत्।स्वामिन्नैश्वर्येनिपात्यतेइति॥वातातीसाराभ्यांकुक्॥पिशाचाच्चेतिवक्तव्यम्॥पिशाचकी
वैश्रवणः॥पुष्करादिभ्योदेशे॥इतिप्रकरणेबलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानंकर्तव्यम्।बाहुबली।ऊरुबली॥स
र्वादेश्च॥ सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः।सर्वधनी।सर्वबीजी।सर्वकेशी॥अर्थाच्चासंनिहिते॥अर्थाच्चासंनिहितेइनिर्वक्त
व्यः।अर्थी।असंनिहितइतिकिमर्थम्।अर्थवान्।तदन्ताच्च॥तदन्ताच्चेतिवक्तव्यम्।धान्यार्थी।हिरण्यार्थी।किम
र्थंतदन्तादित्युच्यते।नतदन्तविधिनास्तिद्धम्।ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिःप्रतिषिध्यते।एवंतर्हिइ
नन्तेनसहसमासोभविष्यति।धान्येनार्थीधान्यार्थी।सहिसमासोनप्राप्नोति।यदिपुनरयमर्थयतेर्णिनिःस्यादेव
मपिक्रियाकुर्वाणेस्यात्।तूष्णीमप्यासीनोयस्तत्समर्थ्यानाचरतिसोभिप्रायेणगम्यते।अर्थीअयमनेनेति।एवंतर्हिअ
यमर्थशब्दोस्त्येवद्रव्यपदार्थकः।तद्यथा॥अर्थवानयंदेशइत्युच्यते।यस्मिन्गावःसस्यानिचवर्तन्ते ॥

र्थोसंनिहितोस्येतिप्रत्ययः।एवंतर्हीति।धान्येनार्थीधान्यार्थीतृतीयासमासोभविष्यतीत्यर्थः।सहीति।तृतीयातत्कृतार्थेने
त्यनेनार्थशब्देनसमासोविधीयमानोर्थीशब्देननप्राप्नोतीत्यर्थः।सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्।न्याय्यस्यपरिहारस्याभिधास्यमा
नत्वात्।एवमपीति।कृतासुइतक्रियासाधनाभिधायित्वात्।नह्यगच्छन्गन्तेत्यभिधीयते ॥

तद्यः क्रियापदार्थक इति। नन्वत्रापि निरीहेन प्राप्नोति। नैष दोषः। णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात्। क्रियां हि कुर्वन्कर्तेत्युच्यते। मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति। तत्र क्रियाकारकभावस्यान्यभावान्निरीहेपि सिद्धः प्रत्ययः। एवं च कृत्वेति यद्यर्थाद्यासंनिहितइत्युच्यते तदेनेरेव विधानादुन्नस्यात्। अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति। क्रियापदार्थकत्वे अतइनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति। मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोप्यनभिधानादिनिठनोरभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किं प्रयोजनमिति। प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः। इत्प्रतिषेध इति। अन्यथामि

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः। अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम्। एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च॥ । प्राग्दिशो विभक्तिः। विभक्तित्वे किं प्रयोजनम्। विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः। इदानीं न विभक्तौ तुस्मा इतीत्प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यद्येवम्। किमोत्। क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वाद्य मासाः। अत्रापि प्राप्नोति। तौ चोक्तम्। किमुक्तम्। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोतद्धित इति। इदमो विभक्तिस्वरश्च। इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम्। इतः। इह। इदमस्तृतीयादि विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति। त्यदादिविधयश्च। त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम्। यतः। यत्र। कुतः। कुत्र। विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा भवन्ति॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्। बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। बहोर्बहोरिति। अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते। न। सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम्॥

इचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थौ द्वानीमोमकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात्। तौ चोक्तमिति। तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः। इमो रित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति तद्धितपर्युदासोपि न वक्तव्यः। इत इहेति। इत इति मुख्यमुदाहरणम्। अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति। इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिध्यति। ननु मध्येपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरम्। लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते। नैष दोषः। ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते। तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति। तृतीयादिग्रहणे न च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते॥ किंस॥

किमउपसंख्यानमिति। उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः। त्यदादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च का वि
तित्यदादीनां यघत्परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो त्यदादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भवतः शेषः स्यात्॥ एतदो॥ इह केचिद् शं पठन्ति।
केचिदनम्। तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः। क्वायं नकार इति। इत्कार्याभावादित्त्वं त्याय्यमसत्यां श्रवणे न भाव्यमिति प्रश्नः।
लोपोस्येति। नेत्त्वं त्याह्वारेण लोपः। किं तर्हि। संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः। क्रियमाणेपी
ति। ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्नलोपाप्रसङ्गः प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः स

त्यदादिप्रतिषेधात्किमउपसंख्यानं क्रियते। अत्यदादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किमउपसंख्यानं क्रियते॥ एतदो
न्॥ क्वायं नकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते लोपोस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। यदि न क्वचिच्छ्रूय
ते किमर्थमुच्चार्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। क्रियमाणेपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति।
किं कारणम्। नलोपे कृते एकाल्त्वात्। इदमिह संप्रधार्यम्। नलोपः क्रियताम् सर्वादेश इति। किमत्र कर्तव्य
म्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चे
दं तत्र परिगण्यते। एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत्। नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। न चाकृतायां
प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अलोन्त्यस्य विधयो भ
वन्तीति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदका
रस्याकारवचने प्रयोजनम् ॥

र्वादेशः। एवं मन्यते। स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तोप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव। ततश्च नलोपे कृ
ते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति। आनुपूर्व्या सिद्धमिति। यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकमिति। त
दयुक्तम्। सर्वत्र स्वरूपप्रवृत्तिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तवाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रव
णं स्यात्। नात्राकृत इति। अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्यान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अकारस्याकारवचन इति। त्यदाद्य
त्वं कृत्वादेशं मन्यते। बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम्। तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्यास्य चात्वस्य विशेषो
नास्तीति वक्तव्यम् ॥

येन्यइति। एतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्येत। योगविभाग इति। अनुबाधनार्थम्। तत्र रेफादिरनद्यतने
र्हिलन्यतरस्यामिति र्हिल् प्रत्ययः। अविशेषविहित इति। प्रकारवचने थालिति भावः। इदमेति। एवं च थमुना थाल् बाध्य

किम्। येऽन्ये कारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्याद नु
स्वारादयो न भवन्ति। तस्मान्नकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अ अ इति। सोऽने
काल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। एतद इति योगविभागः॥ एतद इति योगविभागः कर्तव्यः। एतदः। एतद् त्। इत्येतावा
देशौ भवतः। रथोः। ततः अन्। अंश्च भवति। एतद इति। केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते। एतदश्च थमउपसंख्या
नं कर्तव्यम्। एतस्य प्रकार मि......त्थम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति। यद
यं थकारादावादेशं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति। न पुनर्यं एवासावविशेषविहितः
थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यादिदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः। इदमो यः थकारादिरिति। पञ्चम्यास्तसिलः स
प्तम्यास्त्रल्। इदं विचार्यते। इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति। कथं वा आदेशाः स्युः। कथं वा परे।
यदि पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठी तदादेशाः। अथ पञ्चमी ततः परे। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कश्चात्र विशेषः।
तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः। तसिलादयो विभक्त्यादे
शाश्चेत् सुब्लुक्स्वरदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुब्लुक्। ततस्त्यो यतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः।
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति। सुब्लुक्। स्वर। यदा। तदा। अनुदात्तौ सुप्पिताविति एष स्वरः प्राप्नोति।
स्वर। गुण। कस्मात्। कुतः। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। दीर्घ। तस्मिंस्तर्हि। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति।
दीर्घ। एत्वम्। तेषु। तत्र। बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति। एत्वम्। औत्वम्। कस्मिन्। कुत्र। इदुद्भ्यामौत्। अच्च घे रित्यौत्वं प्रा
प्नोति। स्मादादिविधिः। तस्मात्। तत्र। तस्मिंस्तत्र। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति। पञ्चमीनिर्देशा
त्सिद्धम्। सन्तु परे। यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः॥ यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

ते। पञ्चम्याः। पञ्चमीनिर्देशादिति। आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः ॥

तस्मात्तस्यतीति। पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः। पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति। तसेरिति निर्देशे इकार उ
च्चारणार्थः। ततश्च धातोरपि तस्यतेः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशवत्प्रसज्येत। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वे
पि लित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षे तु नायं दोषः। अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसि
स्तस्य तसिल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थे वर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादे

तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यति। पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल्प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञा
नात्समानशब्दाप्रतिषेधः। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्र
तिषेधः। तसिल्कस्मान्न भवति। स्वार्थविज्ञानात्। पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्।
न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते। तसेश्च। किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं
प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तसिल् तसिं बाधिष्यते।
न सिद्ध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोऽवकाशः। ततो हीयते। ततोऽवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छ
ति नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति। ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्तु
सूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति॥ पर्यभिभ्यां च॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते
तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः॥ इतराभ्योपि दृश्यन्ते। इह क
स्मान्न भवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे॥ भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घा
युर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। स भवान्। तत्रभवान्। ततो भवान्। तं भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। ततो भवन्तम्। ते
न भवता। तत्रभवता। ततो भवता ॥

शोपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति। ततः स्वार्थिको भवति। अथवा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चार
णार्थः। तसेश्च। स्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धि
रादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थमाश्रितः। तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधक
स्य तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम् ॥

दानीम्। केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति। अन्ये तु दानींचेति। एष स्वर इति। अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। आदेः सिद्धमिति। आदेः परस्येति वचनात्॥ तदो॥ दावचनमिति। सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः। स्वरे च विशेषः। अदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति। दाप्रत्यये त्वन्तोदात्तः। तयोर्योगयोर्वेति। तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः। चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासंख्यमाश्रीयते ततइदमः छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्व

तस्मै भवते। तत्रभवते। ततो भवते। तस्माद्भवतः। तत्रभवतः। ततो भवतः। तस्य भवतः। तत्रभवतः। ततो भवतः। तस्मिन्भवति। तत्रभवति। ततो भवति। स दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः। तं दीर्घायुषम्। तत्र दीर्घायुषम्। ततो दीर्घायुषम्। स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः। ततो देवानांप्रियः। तं देवानांप्रियम्। तत्र देवानांप्रियम्। ततो देवानांप्रियम्। स आयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। तत आयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। तत आयुष्मन्तम्॥ अधुना॥ अधुनेति किं निपात्यते। इदमोऽशभावो धुनाच प्रत्ययः। इदमो वा लोपः अधुनाच प्रत्ययः। अस्मिन्काले अधुना॥ दानींच॥ इदानीमिति इदमस्तृतीया द्विविभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति। उक्तं वा। किमुक्तम्। आदेः सिद्धमिति॥ तदो दा च॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्। तदो दावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोत्र दाप्रत्ययः। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति। तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि। तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयात् तयोर्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति॥

यमेव स्यान्नत्वधुना एतर्हीति। विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात्। तदस्तु तदानीं तदा तर्हीति रूपत्रयं सिद्ध्यत्येव। अथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमो र्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव। अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यान्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदमदादितिन सिध्येत्। प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानेन कश्चिद्दोषः॥

॥ भा० ॥ सद्यः परुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरप
रेद्युरधरेद्युरुभ येद्युरुत्तरेद्युः॥सद्य इतिकिंनिपात्यते।समानस्यसभावोद्यश्चाहनि।समानस्यसभावो
निपात्यतेद्यश्चप्रत्ययः।अहन्यभिधेयेसमानेअहनिसद्यः।परुत्परारीतिकिंनिपात्यते।पूर्वपूर्वतरयोः
परभावःउदारीचसंवत्सरे।पूर्वपूर्वतरयोः परभावोनिपात्यते।उदारीचप्रत्ययौसंवत्सरेभिधेये।पूर्व
स्मिन्संवत्सरेपरुत्।पूर्वतरेसंवत्सरेपरारि।ऐषमइतिकिंनिपात्यते।इदमःसमसण्।इदमःसमसण्
प्रत्ययोनिपात्यते।संवत्सरेभिधेये।अस्मिन्संवत्सरेऐषमः।परेद्यवीतिकिंनिपात्यते।परस्मादेद्यव्य
हनि।परस्मादेद्यविप्रत्ययोनिपात्यतेअहन्यभिधेये।परस्मिन्नहनिपरेद्यवि॰अद्येतिकिंनिपात्यते।इ
दमोऽशभावोद्यश्च।इदमोऽशभावोनिपात्यतेद्यश्चप्रत्ययोऽहन्यभिधेये।अस्मिन्नहनिअद्य।पूर्वेद्युर
न्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरितिकिंनिपात्यते।पूर्वान्यान्यतरेतरापराध
रोभयोत्तरेभ्यएद्युसुच्।पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्यएद्युसुचप्रत्ययोनिपात्यते।अहन्यभि
धेये॰पूर्वस्मिन्नहनिपूर्वेद्युः।अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युःअन्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः।इतरस्मिन्नह
निइतरेद्युः।अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः।अधरस्मिन्नहनिअधरेद्युः।उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेद्युः।उभयोर
ह्नोःउभयेद्युः।द्युश्चोभयात्।उभयशब्दाद्द्युश्चवक्तव्यः।तस्मान्मनुष्येभ्यउभयद्युः

दिक्शब्दे॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दाः रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। नत्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः। तत्र दिश उपल
क्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति पूर्वस्मिन्गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसंबन्धात्कालसंबन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तद
र्थं विशेषणोपादानम्। दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्।
तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपे
क्षाः। यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वाद्भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्दे
भ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वस
तीति। पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह। नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। वि
शेषणविशेष्ययोः कामचारात्। कामचाराद्यदा पूर्वोऽर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। य

॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। नै
ष देशो देशविशेषणमेतत्॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ किमर्थमतसुच् क्रियते। नतु सुजेव क्रियेत। तत्रा
यमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। दक्षिणतो ग्रामस्य। उ
त्तरतो ग्रामस्य। दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः ।

तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभि
व्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोऽर्थो विशे
षणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्पितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानम
न्तर्भावयितुं शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्य
यो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेऽवधि
निरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोऽहमिति
वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थः। नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिर
पेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव ॥ दक्षिण ॥

आकृत्यन्तर इति। अन्यादिगाकृतिरन्याव्यवस्थाकृतिरिति भावः। दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः। देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः। यदि पुनरिति। सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः। व्यवस्था मर्यादेति केचिदाहुः। एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते। दक्षिणा गाथका इति। सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः। मर्यादालक्षणव्यवस्था वादिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बूद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते। अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः। कथं यानीति। दिक्शब्देभ्यः सप्त

भवेत्सिद्धम्। यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। पुंवद्भावेन। कथं पुंवद्भावः। तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति। न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः। न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणोत्तरेति। दिक्शब्दौ। दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि। दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति। यदि तर्हि यो यः दिशि वर्तते स स दिक्शब्दः रमणीयादिषु अति प्रसङ्गो भवति ॥

मीत्यादिविहितानि। व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः। दिशो यदेति। निमित्तवतोऽप्यर्थस्योपलक्षणत्वात्। तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः। षष्टिवर्षाणि भूतः षाष्टिक इति भावः। एनत्प्रत्ययेऽतिप्रसङ्गमाह। यदि तर्हीति। रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः। दिशं योन व्यभिचरतीति। व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः। दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः। स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणादन्यथा दिग्भ्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः। यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति। पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः। पुंवद्भावस्त्विति। दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् ॥

सर्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्थानप्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः। वृत्तिमात्र इति। तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च। ततो ग्रामादिति।

रमणीयादिक् शोभनादिगिति। अथ मतमेतत्। दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न रमणीयादिष्विति प्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। विशेषणार्थं तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने ति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्। ततो ग्रामात्। यतो ग्रामादिति। उपर्युपरिष्टात्॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि। उपरिष्टात्॥ पश्चात्॥ पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः। अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात्। दिक्पूर्वपदस्य च। दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। अर्धोत्तरपदस्य च समासे॥ अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः॥ अर्द्धे च॥ अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः। अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद्द्रष्टव्यम्। द्वेष्यं विजानीयात्। अविशेषेणाद् उत उत्तरमपञ्चम्या इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागस इति॥ दक्षिणादाच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अञ्चारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥

अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात्। यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायाद् प्रसङ्गः षष्ठ्याः॥ दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थ इति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारो ननुबन्धकस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः॥

संख्या॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेपि विषये प्रसङ्गः। यदा तु विधानं विध इति घ
ञर्थे क विधानमिति केकृते पुंल्लिङ्ग निर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवच
नम्। गोविधेति। अन्नंविधोच्यते। कः पुनरिति। किं धातुकृतोर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथवा धातोरर्थो धात्वर्थः
क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः। कल्प इति। कल्पमहर्मुखमुच्यते। कालपृथग्भावात्पृथग्भावं मन्यते। कारकाणामिति। पूर्वप
दार्थविषय एव प्रश्नप्रतिवचने। पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात्। तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्यागमनक्रि
याया: शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः। यद्येवमिति। सूत्रन्यासे नैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीय

संख्याया विधार्थे धा॥ विधार्थ इत्युच्यते। को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवम्। एका गोविधा। एका हस्तिवि
धा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम्। कः पुनर्धात्व
र्थः पृथग्भावः। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति। नेत्याह। कारकपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि त
त्कल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्त इति। नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। गुणपृथक्त्वमे
तत्। कस्तर्हि धात्वर्थे पृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारे यं भवति। विधयुक्त
गताश्च प्रकारे भवन्तीति। एवंविधम्। एवंयुक्तम्। एवंगतम्। एवंप्रकारमिति ॥

मित्यर्थः। तथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रका
रः स्यात्। ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभा
वात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः। नैष दोषः। पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीति क्रियाप
दानुषङ्गादस्ति क्रियापृथग्भावः। एकधा भुङ्क्त इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रिया   पेक्ष एकप्रकारस्य भुजे
रस्त्येव पृथग्भावः। एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात्प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधा पाक इति। एभः
पञ्चपाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति। पञ्चधा पाक इत्यादौ तु भवत्येव। ५७

एकाद्धो॥ धाग्रहणेनुवर्तमानेपुनर्धाग्रहणंधामात्रस्यादेशार्थमन्यथानेनाद्ध्यमधिकरणविचालएवध्यमुञ्विज्ञायेत। त
तश्चविधार्थेनस्यादेकध्यंभुङ्क्ते इति। सहभावइति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणंसहभावः। इहाधिकरणविचालएकस्यद्रव्य
स्यविभागेनावस्थापनम्। यथैकंराशिंपञ्चधाकुरु इति। ऐकध्यंराशिंकुर्वित्यत्रत्वेकस्यविभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधि
करणविचालइतिमन्यते। वचनंतुविधार्थमेवस्यात्। धाग्रहणंतूत्तरार्थमेवस्यात्। द्वयोरर्थयोर्धमुञर्थे द्वैधंभुङ्क्ते। एकंराशिं
द्वैधंकुर्विति। नचावश्यमिति। अधिकरणंद्रव्यमुच्यते। तस्यविचालोन्यथाकरणंतच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्यवा
एकीकरणमितिसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः। अनेकस्ययदेकीकरणंतत्रप्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरण

एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम्॥ सहभावेध्यमुञ्॥ सहभावेध्यमुञ्वक्तव्यः। ऐकध्यंराशिंकुरु। सतर्हिवक्तव्यः।
नवक्तव्यः। अधिकरणविचालइत्युच्यते नचावश्यंसएवाधिकरणविचालः। यदेकमनेकंक्रियते। यदप्य
नेकमेकंक्रियतेसोप्यधिकरणविचालः॥ द्वित्र्योश्चधमुञ्॥ धमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनम्। धमुञन्तात्स्वार्थे
डोदृश्यते। सचविधेयः। पथिद्वैधानि। संशयेद्वैधानि॥ याप्येपाशप्॥ पाशपिकुत्सितग्रहणम्। पाशपिकुत्सि
तग्रहणंकर्तव्यम्। वैयाकरणपाशः। याज्ञिकपाशः। योहियापयितव्योयाप्यस्तत्रमाभूदिति। अथवैयाकरणः
शरीरेणकृशःव्याकरणेनशोभनः कर्तव्योवैयाकरणपाशइति। नकर्तव्यः। कथम्। यस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवे
शस्तदभिधानेतद्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यम्। नचकार्श्यस्यभावाद्द्रव्येवैयाकरणशब्दः ॥

विचालेचेतिसूत्रमेकस्यानेकीकरणेप्रकारस्यापिसंभवात्पूर्वेणैवसिद्धत्वादित्याहुः। द्वित्र्यो॥ पथिद्वैधानीति। स्वार्थिकत्वे
स्वभावात्सत्ववाचित्वाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेणबहुवचनम्। क्वचित्तुमतिद्वैधानीतिपाठः॥ याप्ये। याप्यशब्दोय
स्यपादानसाधनोयापिताअस्माद्गुणाइति याप्यःकुत्सितः। अस्तिकर्मसाधनोयापयितव्योयाप्यःदेशान्तरंप्रापयितव्य इ
त्यर्थः। तत्रविशेषानुपादानादतिप्रसङ्गंमत्वाह। पाशपीति। तद्गुणइति। कुत्सितत्वेनप्रतिपाद्यइत्यर्थः। एतच्चान्तरङ्गत्वाज्ञ
नेप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्यन्याय्यत्वात्। यत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तस्यकुत्सानसंभवत्यश्वकोदेवदत्त
सकइत्यादौतत्रसहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेणप्रत्ययोभवत्येव। एवंचदेवदत्तपाशइत्याद्यपिभवतियद्यभिधानमस्ति।

एकाद्॥ एकादाकिनिच्चाति। एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते। असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ माभूद् इति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह। सिद्धं त्विति। संख्यैवादेशः संख्यादेशः स च द्विबहुशब्दयोरसहायस्य वेत्यर्थः

पूरणाद्भागे तीयादन्॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात्। ननु चायमस्ति मुखतीयः। पार्श्वतीय इति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति। एवमस्य न भविष्यति। उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति पूरणाद्यथा स्यात्। एकादाकिनिच्चासहाये॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम्॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकी। एकाकिनौ। एकाकिन इति। किं पुनः कारणम्। न सिध्यति। एकशब्दोऽयं संख्यापदम्। संख्या याश्च संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी। असहायौ एकाकिनौ। असहाया एकाकिनः। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। अयमेकशब्द अस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा। एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। अयमेकशब्द इति। उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम्। प्राधान्येऽपि हि वर्तते। एके अल्पप्राणाः। एको गोत्र इति। समानार्थेऽपि वर्तते तेनैकदिगिति। साधारणेऽपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति। एकाग्नय इति। अत्राकिनिचः कनो वानुग्विज्ञेयः॥ भाष्यप्रदीपे तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं ण्यन्तस्य निर्देशः आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति संदिहानः पृच्छ-
ति। देश्या इति। देश्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्यायते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गे न साधुत्वप्रतिपादनार्थम्। ततो निपातनाद्दी-
र्घत्वमित्युक्तं भवति। यावदिति। यावन्तौ उच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। प्रकर्ष इति। अने-
कार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते। स एव गतावपि। प्रश-
ब्दस्तु तद्वत्तस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति। द्रव्यवाचिनी ह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्र-
श्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति। ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं प्रियकृत्स्ना-
दिषु ततः प्रवर्तते सौ विभक्त्यन्त इति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। नैष दोषः। प्रकृतेरिदमुपलक्ष-
णम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। न च शब्दस्येति। शब्दस्याभिधानत्वादभि-

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति। देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते॥
यावद्ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति। कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। ङ्याप्प्रातिपदि-
कादिति वर्त्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः। न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। शब्दे-
संभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः। द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ॥

धानस्य चाभिधेये गुणभावाद्गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रक-
र्षयोगः। उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन त-
था शब्दस्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षा-
श्रयः। शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात्स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोऽवगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्य-
नपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया
अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्या-
पि प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात्प्रकर्षः ॥

भा॰कै॰ एवंतर्हीति।आश्रितोभिधेयधर्मोगुणःसचकश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तंशुक्लतरःपटइतियथा।पटस्यस्वतोनशुक्लत्वस्यनाप्यशु ५२२
५८ क्लस्यशुक्लोगुणोव्यपदेशहेतुरेवंस्वगतप्रकर्षद्वारेणद्रव्यस्यस्वतोप्रकृष्टस्यप्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति।तदुक्तंहरिणा।द्रव्यस्या
व्यपदेशस्ययउपादीयतेगुणः।भेदकोव्यपदेशायतत्प्रकर्षोभिधीयतइति।अरूपंपररूपेणद्रव्यमाख्यायतेयथा।अप्रकर्षंप्रकर्षे
णगुणस्यापीष्यतेतथेति।यद्यपितत्रद्रव्येबहवोगुणाःसन्तितथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयःप्रत्ययः।क्रिया
शब्देभ्यःपाचकादिभ्यःक्रियायाःप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तत्प्रकर्षेप्रत्ययोजातिशब्देभ्यस्तुजातेःप्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धत्वा
हदोहादिप्रकर्षेप्रत्ययः।उपाधिसंसर्गेणतुविनाद्रव्यस्यनप्रकर्षोनापिशब्दवाच्यत्वमस्ति।तदुक्तम्।सर्वस्यैवप्रधानस्यनवि
नाभेदहेतुना।प्रकर्षोविद्यतेनापिशब्दस्योपैतिवाच्यतामिति।तत्रवास्तवःप्रकर्षोद्रव्येभवतुमावाआश्रितधर्मद्वारकस्तुतत्र

एवंतर्हिगुणः।एवमपिगुणग्रहणंकर्त्तव्यम्।द्रव्यमपिङ्याप्प्रातिपदिकार्थोगुणोपि।तत्रकुतएतत्।गुणस्य
प्रकर्षेभविष्यतिनपुनर्द्रव्यस्यप्रकर्षइति।क्रियमाणेचापिगुणग्रहणेसमानगुणग्रहणंकर्त्तव्यम्।शुक्ला
त्कृष्णेमाभूदिति।नतर्हीदानीमिदंभवति।अध्वर्युर्वैश्रेयान्।पापीयान्प्रतिप्रस्थाता।अन्धानांकाणतमइति।
समानगुणेएषास्पर्द्धाभवति।अध्वर्युर्वैश्रेयान्अन्येभ्यःप्रशस्येभ्यः।पापीयान्प्रस्थाताअन्येभ्यःपापेभ्यः।अ
न्धानांकाणतमइति॥काणिरयंसौक्ष्म्येवर्त्तते।सर्वद्रूमेकिंचित्पश्यन्तिअयमेषांकाणतमइति॥

कर्षःशब्देनाभिधीयतेनतुतन्निरपेक्षःस्वगतः।अद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयोद्रष्ट
व्यः।एवमपीति।यथागुणस्यनित्यस्यनित्यद्रव्यसमवेतत्वेतस्यकस्यचिन्महत्त्वादेःस्वतःप्रकर्षोनित्यस्यतुकारणकृतस्तथा
द्रव्यस्यापीतिमन्यते।समानगुणग्रहणमिति।द्वयोःपरिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्यपरिपूर्णतरत्वेसतिप्रकर्षस
द्भावात्।कृष्णाच्छुक्लतरइतिमाभूदित्येवमर्थमित्यर्थः।अध्वर्युर्वैश्रेयानिति।अध्वर्योःपरिपूर्णप्रशस्यत्वम्।प्रस्थातुरपिपा
पत्वंतयोःपरस्परापेक्षःप्रकर्षइतिमन्यते।अन्धानांकाणतमइति।अन्धानेत्रद्वयेननपश्यन्तिकाणस्त्वेकेनेतितदपेक्षंका
णस्यप्रकर्षंमन्यते।समानगुणइति।समानगुणेभिन्नाश्रयवर्त्तिनिविवक्षितेतदाश्रयास्पर्द्धेत्यर्थः।काणिरयमिति।ततश्चान्धा एभः
नामपिवास्तवंकाणत्वंविद्यतेनतुलोकप्रसिद्धम्।तत्रदर्शनप्रकर्षाश्रयःप्रत्ययस्तथाचलोकेप्रसिद्धिरन्धानांकाणोराजेति॥ ५८

महान्हिमवानिति। सर्षपान्महीयान्हिमवानितिमाभूदित्यर्थः।जातेरिति।आश्रयप्रकर्षाज्जातेःप्रकर्षमन्यते।कस्यतर्हीति।प्र
श्नः।गुणस्येति।परिहारः।अभिधेयसहचरितलोकेप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयोद्रव्यस्यप्रकर्षइत्यर्थः।केचित्तुगुणसमुदायेशब्दप्र
वृत्तिंमन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायंगुणस्यप्रकर्षइत्याहुः।साधनप्रकर्षेमाभूदिति।ननुचसाधनस्यगुणभावात्प्रधानस्य
चक्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्षएवप्रत्ययोभविष्यति।एवंमन्यते।प्रधानानिखगतेनापिधर्मेणतद्वत्तेनव्यपदिश्यन्तेगु
णगतेनापितत्रसाधनप्रकर्षाश्रयेक्रियाप्रकर्षेप्रत्ययोमाभूत्।स्वगतेपियथास्यादित्येवमर्थंक्रियाग्रहणंकर्तव्यम्।नैषदोष

अदूरविप्रकर्षइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।महान्सर्षपःमहान्हिमवानिति॥जातेर्न॥जातेर्नेतिवक्तव्यम्।इ
हमाभूत्।वृक्षोयंप्लक्षोयमिति।नतर्ही˜दानीमिदंभवति।गोतरः गोतरा।अश्वतरः।अश्वतरेति।नैषजातेःप्रक
र्षः।कस्यतर्हि।गुणस्य।गौरयंयः शकटंवहति।गोतरोयंयः शकटंवहतिसीरंच।गौरियंयासमांसमांविजायते।
गोतरेयंयासमांसमांविजायतेस्त्रीवत्साच।अश्वोयंयश्चत्वारियोजनानिगच्छति।अश्वतरोयंयोष्टौयोजना
निगच्छति।तथातिङश्चेत्यत्रक्रियाग्रहणंकर्तव्यम्।साधनप्रकर्षेमाभूत्।नैषदोषः।यत्तावदुच्यते गुणग्रह
णंकर्त्तव्यमिति।नकर्त्तव्यम्।यस्यप्रकर्षोस्तितस्यप्रकर्षेभविष्यति।गुणस्यचैवप्रकर्षोनद्रव्यस्य।कथंविज्ञाय
ते।एवंहिदृश्यतेलोकेइहसमानेआयामेविस्तारेपटस्यान्योर्घोभवतिकाशिकस्यान्योमाथुरस्य।गुणान्तरंच
खल्वपिशिल्पिनउत्पादयमानः द्रव्यान्तरेणप्रक्षालयन्ति।अन्येतुमुद्धौतकंकुर्वन्तिअन्येनशैफालिकमन्येन
माध्यमिकम्।यदप्युच्यतेक्रियमाणेचापिगुणग्रहणेसमानगुणग्रहणंकर्त्तव्यम्।शुक्लात्कृष्णेमाभूदिति।
नकर्त्तव्यम्।समानगुणएवस्पर्द्धाभवति ॥

इति।बहूनामपिदोषाणांप्रक्रमेसामान्यस्यविवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः।यस्यप्रकर्षोस्तीति।संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपा
धिनिर्देशस्येतिभावः।काशिकस्येति।काशिषुभवइतिठञ्ठिठयोरेकतरः प्रत्ययः।गुणान्तरमिति।पूर्वंमूल्यान्तरदर्शना
द्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्रतुप्रयत्नभेददर्शनादितिविशेषः।शुक्लादिति।कृष्णेप्रतियोगिनिविवक्षितेशुक्लशब्दात्प्र
त्ययोमाभूदित्यर्थः ॥

नह्याढ्याभिरूपाविति। स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाश्रयणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति। नच शुक्लादिति। शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः। नहि निष्कधन इति। अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः। जननेनेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यस्यायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति। यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद्गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति। ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति। नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। नच प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति। पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः। प्रकर्षयुक्तेपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात्। क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात्। क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः। बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावो न्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः ॥

नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। यद्यप्युच्यते। अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्द्धा भवति। नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते। तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

किंपुनरेकमिति। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम्। नैष दोषः। एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते। पटु द्वावन्पटुरासीत्पटुतरश्चैषमः। अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते। यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयत इत्येकोच्यते। तत्त्वतो हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि। एकत्वं चाश्रित्योक्तं न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदाच्चोपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात्प्रश्न उपपन्नः। यद्येकमिति। एकत्वे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः। समानगुणग्रहणमिति। तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णाद्यपेक्षोपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिरस्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया। नैष दो

किंपुनरेकं शौक्ल्यमाहोस्विन्नाना। किंचातः। यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति। अथ नाना। समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे माभूदिति। अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत्। किंकृतो विशेषः। अल्पत्वमहत्त्वकृतः। अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च। ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। गुणान्तरेण प्रच्छादनात्प्रकर्षो भविष्यति। अथवा पुनरस्तु नाना। ननु चोक्तम्। समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे माभूदिति। न कर्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धी भवति। न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते। वाचकेन खल्वप्युत्तव्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे उच्यमानो वाचकः स्यात्। किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम्॥

षः। एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोपि प्रकर्षो नोपपद्यते। यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। विशेषवदिति। ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः। अल्पत्वमहत्त्वकृत इति। क्वचिदाश्रयेल्पं शौक्ल्यं क्वचिन्महदित्यर्थः। गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति। संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः। यथा जात्युत्पलादिवासितायाः मल्लिकायाः। किमस्मादिति। अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः॥

द्वितीयान्तादिति। यदातिङन्तेन विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते। तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम्। शुक्लस्यातिशायन इति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति। कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा। करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति। अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। कालितर इति। घरूपकल्पेति ह्रस्वः। गर्गतर इति प्राप्नोतीति। वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्ति रविरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थीं वयः प्रतिपत्तिः वयः प्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षीच्छाब्दी तु वयः प्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीपोऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्द्येव वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः। तरपोक्त

द्वितीयान्ताद् अतिशय्यमानात्। शुक्लमतिशेते शुक्लतरः। कृष्णमतिशेते कृष्णतरः। यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालोऽतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति। कालतर इति चेष्यते। तथा काली अतिशेते कालं कालतरा इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते। तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति। कालोऽतिशेते कालतरः। काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः। कुमारितरा। किशोरितरा। अव्यतिरिक्तं वयः कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति। तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्। स्वार्थिका टाबादय इति ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते ॥

त्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्यत इति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य संनिधानादपवादे नैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेतेऽनेनेति अतिशायनो गुणोऽभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धृन्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितर इति। सामानाधिकरण्याभावाद्घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येऽपि भविष्यति ॥

एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्गः स्त्रुद्रव्यवचनात्वचोदितः। सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदात्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेद विवक्षायांम स्वादिवत्स्वलिङ्गसंख्यापरित्यागप्रसङ्गः। आश्रयतइति। विशेषणानां चाजातेरितिवचनात्। तत्र हि विशेष णशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथ वा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधा नात्। आश्रयो भवतइति। उभयोर्निर्वर्त्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात्। कर्मापदिष्टइति। अतिश

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रय तो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं व स्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति। गुणस्तस्य यल्लि ङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथ वा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भ वतः। नैष दोषः। कथं शेतिरकर्मकः। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विध यः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यद्येवं द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि गुणोभिधीयते। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतर स्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड्भविष्यति। यदा गुणोभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव। यदापि क्रिया तदा पि न्यायसिद्धमेव। अथ वाऽतिशायतीत्यतिशायनम्। कः प्रयोज्यार्थः। गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः ॥

यत्क्रियाकर्तर्येव समवेता न तु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टाइति द्विवचनमिह कर्मापदिष्टे विधिः कर्माश्रितत्वस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः। ल्युड्भविष्यतीति। कर्त्तृ साधनः। कः प्रयोज्यार्थइति। अचेतनत्वाद्गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते। गुणा गुणिनमिति। अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वमतिशेष्वेति। तत्समर्थाचरणे लक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम्। कः पुनरिति। शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥

योयत्रेति। स्थानार्थः। शेतिर्यथा जला शय्य इत्यत्रेतिभावः। गुणागुणिनीति। अवतिष्ठन्त इत्यर्थः। तान्गुणान्गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः। पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः। शेत्यर्थ इति। प्रकृत्यर्थोण्यर्थोपि वात्र गृह्यत इत्यर्थः। शेत्यर्थे नास्तीति। तस्याप्रसिद्धत्वात्। गुणी वेति। गुणसंबन्धाद्गुणवानतिशेते गुणिसंबन्धाद्गुणो वा। अभिव्यज्येतेति। प्रकृष्टत्वेनेतिभावः। कारितार्थ इति। गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः। परत्वादिति। सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति। सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते। प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः। आतिशायिकादिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः। उत्तरपदातिशय इति। विप्रतिषेधेन तत्रस्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहु

इह योयत्र भवति शेते सोतत्र। गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं समीक्षितः। शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते। गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति। इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति। अतिशायने बहुव्रीहावुक्तम्। किमुक्तम्। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति। उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थ इति। इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि। तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते। तत्र द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति। शुक्लशब्दादेव चेष्यते ॥

ढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति। बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः। तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति। बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात्। यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरब्वेदितव्यः। प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयाप्रकर्षयुक्तमन्त्यं तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम्। तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

शुक्लतरस्येति। न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसंभवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्स्यत इत्यर्थः। शुक्लतरश
ब्द इति। शुक्लतरशब्दो वाचकोयस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः। उत्पत्तिः प्राप्नोतीति। अनिष्टमपि प्राप्नो
तिस स्यामपीष्टसिद्धाविस्यर्थः। श्रेष्ठतमायेति। श्रेष्ठायेत्यर्थः। मध्यमादिति। मध्यमवाचिनः शुक्लादन्त्येभिधेये प्रत्ययो वक्त
व्यः। शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति। अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्य
ते। मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति। तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेवम
ध्यमशब्दवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। न च न्यूनः प्रवर्त्तत इति। स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः। ततश्च पूर्व

शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम्। शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते। शुक्लतरशब्दे
शुक्लशब्दोस्ति। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। नैतद्विवदामहे। शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति नास्तीति। किं तर्हि शुक्ल
तरशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति। तदन्तादातिशायिका
न्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते। देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। एवं तर्हि मध्यमात् शु
क्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या। मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः। न च
न्यूनः प्रवर्त्तते। अथवा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्य
मानो वाचकः स्यात्। न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम्। केन तर्हि तमपा। पूर्वेण स्पर्द्धमानो योसध्य
मो लभतेसितः। परस्मिन् न्यूनत्वामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥

मतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति। लुग्भविष्यतीति। गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक्। एकेनैव
तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षया तृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात्। न चेति। शुक्लशुक्लतरशब्दस्य प्रयोगाभावाद्वाचकत्वम्। न ख
ल्वपीति। यदि तावत्त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते। तदा शुक्लतममिति भाव्यम्। न तु शुक्लतरमित्यर्थः। पूर्वमनपेक्ष्यद्व
योरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति। शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति
न कश्चिद्दोषः। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। पूर्वेणेति। सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते। तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः॥

अपेक्ष्येति। पूर्वेण समानार्थे दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः। नापशब्द इति। गतार्थत्वात् तुम्भावाद्वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्य इति। त्वं मन्यसे तदाशुक्लतरत्वरमिति। यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥ द्विवचन॥ द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम्। निपातनाद्यजेः विपूर्वाद्यत्प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः। तसिन्सतीति ङन्तात् सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः। तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते। एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम्। तत्रेदं न सिध्यतीति। पारिभाषिक द्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः। अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः। अस्माकं चेति। अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन् बहुवद्भावः। यदि पुनरिति। पूर्वोक्ते पूदाहरणेषु क्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्वचिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वा

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः। परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे। अस्तु वापि तरस्तस्मान्नापशब्दो भविष्यति। वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम्॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ॥ द्विवचनइत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः। पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ। अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोभिरूपतरः। यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः। विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति। इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम्। नैवं जातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति। अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम्। बहूनां विभागस्तदर्थम्। सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति। तत्तर्हि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यम् ॥

त्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः। इहापीति। सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात्। सांकाश्यकानामिति। अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप् स्यात्। सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते। पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते। एवं निर्द्धारणमुपपद्यते। बहूनां विभाग इति। बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरब् न स्यात्। तत्तर्हीति। ननु चैवं जातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम्। नैष दोषः। इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्य देशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमर्थ इति च। तत आचार्येणैवं जातीयिकेति राशिद्वयापेक्षार्थता दूषिता। ततोन्या द्व्यर्थताचार्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह। तत्तर्हीति ॥

आचार्य्य आह। न वक्तव्यमिति। इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता। इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकदन्तोष्ठलक्षणार्थ इत्याश्रयाद्द्व्यर्थताऽस्ति। यदा त्वितरेतरयोगे द्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरप् भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति। अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम्। सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनः शब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षार्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावात्तरबभावः। अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमी विभक्त इति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम्। नैष दोषः। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोऽस्तीति विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप् प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयं संनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव ष

न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य द्विर्वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि? अर्थग्रहणम्। उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम्। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परुद्भवान्पटुरासीत्। पटुतरश्चैषम इति। सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत् ॥

ष्ठीसमासनिषेधो भवति। इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरूपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयककार्याभावः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विप्रकर्षआक्षिप्ते विभज्यग्रहणाद्विद्याप्यवधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्द उच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः। परुद्भवानिति। पाटवस्यातिशयेऽपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद्गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते। तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते। तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥

अजादौ। नियमार्थ इति। अन्यथा प्रकर्षे ऽजाद्योर्विधानात् प्रकर्षे विधिः स्यात्। सिद्धे विधिरिति। स्वरितत्वाद् इतिशायनस्यानु
वर्तनात्तस्मिन्नेव पुनर्विधानं नियमार्थम्। प्रशस्य॥ एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभाव
स्य। यदि पुनरिति। अजादीत्यस्यानुवर्त्त्यं प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात्। व्यञ्जनादी इति। विशेषविहिताभ्यामजा
दिभ्यां बाधनात्। ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात्त्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानात् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः॥ द्विवचनविभ

ज्यश्च। गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानो ऽयं निर्देशः क्रियते। गुणान्तरयोगाद्धान्यत्वं भवति। तमेव गुणान्तरयुक्तं व
क्तारो भवन्ति। अन्यो भवानन्य इवेति॥ अजादी गुणवचनादेव॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयो
जनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतो ऽवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत
अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादी एव गुणवचनादिति। किं च स्यात्। न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याता
म्॥ प्रशस्यस्य श्रः॥ इदमयुक्तम्। किमत्रायुक्तम्। अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वा ऽगुणवचनानामपि अजाद्यो
रादेशा उच्यन्ते। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्योपि अजादी इति। यदयमजाद्योः पर
तः आदेशाञ्छास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्। तयोः परत इति। यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्य
ञ्जनादी हि न स्याताम्। उपाधीनां च संकरः स्यात्। पुनर्विधानादजाद्योः। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन्। यद्यप्ये
ते अनुवर्त्तेरन् व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो
प्यजादी इति। यदयमजाद्योरादेशं शास्ति। ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। प्रकृतमजादिग्रह
णमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अजादी गुणवचनादेवेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥

ज्योपपदे ईयसुनन्यत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति। ननु चैतदिति। अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्तिष्यत
इत्यर्थः। व्यञ्जनादी तर्हीति। यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि श्रादय आदेशाः स्युः। तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ। ततश्च विशेषविहिता
भ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव। आचार्यप्रवृत्तिरिति। नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादीभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्ज
नाद्योर्बाधः स्यात्। क्व प्रकृतमिति। अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र संबध्यत इति प्रश्नः॥

अर्थादिति। सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु चाजादीइति। यथाश्रुतविभक्तिसंबन्धेअजादिविधानार्थेसंभवति कथं विभक्तिविपरिणामः श
क्यआश्रयितुम्। नैषदोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्यविधीयमानत्वात् प्राधान्यंप्रतीयते। तत्रा
जादीइत्यनुवर्त्तनादादेशविधौप्रत्यययोर्गुणभावः। ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः। विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थउच्यते। तस्य
पूर्वशक्तित्यागेनशक्त्यन्तरोपजननेनविपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थयोगएवहिनानाशक्तियोगात् कर्मादिशक्तिवाच्यइति
सएवविशिष्टशक्तियुक्तोविभक्त्यन्तरवाच्यः। अथवा तात्त्विकेपिभेदे शब्दस्यसारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्या
गोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्यविपरिणामव्यवहारोवसीयते। विभक्तेस्तूपचरितोविपरिणामव्यवहारः। नहिप्रथमायाः सप्तमीरूपे
णविपरिणामसंभवः। प्रशंसा। इह प्रत्ययस्यविधीयमानतयाप्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्चप्रकृतेः प्राधान्येन प्रशंसायाः संबन्धसन्न्याय्यत्वात
स्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह। स्त्रीलिङ्गेनायमिति। ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेतिप्राप्नोति। अथपटुरूपोदेवदत्तइतिसामानाधिकरण्या

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामोभविष्यति। तद्यथा। उच्चानिदेवदत्तस्यगृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति
गम्यते। देवदत्तस्यगावोश्वाहिरण्यंमाढ्योवैधवेयः देवदत्तः इतिगम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टंसदर्थात्प्र
थमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टंचभवति। एवमिहापिपुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंसत्सप्तमीनिर्दिष्टंभविष्यति॥
प्रशंसायां रूपप्॥ स्त्रीलिङ्गेनायंनिर्देशः क्रियतेएकवचनान्तेनच ॥

प्रसङ्गः कस्मान्नचोदितः। तत्रकेचिदाहुः। दोषोपलक्षणायैतदुक्तम्। अन्येत्वाहुः। सोयमित्यभेदविवक्षायांसामानाधिकरण्यंभवि
ष्यति। भेदविवक्षायांतु तथात्वस्यप्रयोगाभावान्नक्रियते। यद्येवंगुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्तीत्यतिशायनप्रत्यया
न्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाभावाद्दोषाभावः। अत्राहुः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात्न्याय्यत्वादयंपरिहारोभाष्यका
रेणनाश्रितः। अन्येत्वाहुः। प्रशंसामात्रेप्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययेनभाव्यम्। पश्चात्सोयमित्यभिसंबन्धात्तदभिधानेप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्र
त्ययोननिवर्त्तते। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेकुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तंचयदितिङीपकस्मान्नभवति कुमारी
शब्दादुत्पन्नेनङीपावयोर्विशिष्टार्थगतस्यस्त्रीत्वस्यद्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तुं टाबेवक्रियते। ननुङीपैवतदभि
व्यक्तमितिटाप्नप्राप्नोति। नैतदस्ति। कुमारिरूपदत्त्यमानेकुटीरादिवल्लिङ्गान्तरंप्रतीयेत। तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यंस्त्रीत्वमितिटा
बुत्पद्यते। अयमेवचपरिहारआतिशायिकप्रत्ययानांस्वार्थिकत्वपक्षेकुमारितरेत्यादावभिधानीयः ॥

तिङ्प्रकृतेरिति। तिङ्प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरभावो वक्तव्यः। एका च क्रियेति। आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते। भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात्। पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः। एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्रत्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः। द्रव्यप्रधानं नामेति। प्रसङ्गे नोक्तं नत्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः। किं च देवदत्तः करोतीति करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः। तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्तते क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च। प्रकरणादिवशाच्च क्रियाशब्दावगतिः। गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात्। वाक्यकः

तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च। पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनान्ताच्च न स्यात्। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। प्रशंसायां यस्मात्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपप्भवति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङन्तप्रकृतेरभाववचनम्। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङन्तप्रकृते रूपपोऽभावो वक्तव्यः। पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति। एका च क्रिया। द्रव्यप्रधानं नाम। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति। यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे। किं देवदत्तः करोति। पचतीति ॥

किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति। केचित्तु क्रियाप्रश्नेऽप्यभूततद्भाववचनं करोतिमन्यन्ते। किं करोति कां क्रियां निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः। एकपदोपात्तार्थापेक्षया च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते। व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम्। अथवा यद्यप्यार्थं व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दं प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात् ॥

द्रव्यं प्रष्ट इति। यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति। तथापि सर्वनाम्नः परामृश्य पाकक्रियायां कृतीस देवदत्त इत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनत्वाप्रसङ्गः। पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाद्गुणभावं क्रियानीयते। यदि तर्हीति। क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते। नैतानीति। लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः। तिङोक्तत्वादिति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्। एकवचनमपीति। पचतिरूपमित्यत्रापि तिङोक्तत्वादिति भावः। समयादिति। परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवं रूपात्। द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैरपि समयस्य परिपालनात्। यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसंभवः। तथापि परिहारान्तरमाह।

द्रव्यं प्रष्टः कृताचष्टे कतरो देवदत्तो यः कारको हारक इति। यदि तर्ह्येका क्रिया। द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति। पचतः पचन्तीति। नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि। इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति। पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति। तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति। एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति। एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः। एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। वृषलादिभ्य उपसंख्यानम्। वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृषलरूपः दस्युरूप इति ॥

एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम्। द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम्। तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति। तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थे अभेदैकत्ववति च संख्यारहिते व्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचनम्। तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्यामित्यर्थः। लिङ्गमशिष्यमिति। शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या। वृषलादिभ्य इति। वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसाया अस्तत्राभावं मन्यते ॥

भा॰कै॰ ९६ न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह। सिद्धं त्विति। ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारेऽतिशयात्प्रशंसाभिव्य- ५।३ २
तेरजादीनामप्येतावन्ति। एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूपदस्युरूपेत्येवमादि प्रत्ययाप्रसङ्गाद्वापकं वैयाकरणस्य ग्रहणमे-
व कर्तव्यम्। सत्येव पाटवादेर्वैयाकरणस्य प्रशंसासद्भावाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्य-
ते। यथा राक्षस इति। पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते। निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। अथ तमबादीनां रूपपश्चको विष-
यविभागः। यावता अतिशायनमपि पूजा निन्दाविषयः। पटुतमः पापीयानिति। रूपप्प्रत्ययोस्तूभयविषयः। पटुरूपः चोररूप
इति। उच्यते। अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैयाकरण्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ
गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः॥ ईषदस॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह। ईषदसमाप्ताववि-

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैयाकरण्यवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थस्य वैयाकरण्यं वक्तव्यम्। वृषलरूपोयमप्ययं
पलाण्डुना सुरां पिबेत्। चोररूपोयमप्यक्ष्णोरञ्जनं हरेत्। दस्युरूपोयमप्यर्धे धावतो लोहितं पिबेत्॥ ईषद-
समाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः। ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधा-
नत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः। पटुकल्पम्। पटुकल्पा। पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोयमर्थः ईषद-
समाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्। सिद्धमेतत्। कथम्। नायं प्रत्यया-
र्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्॥

ति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति। गुणगुणि-
नोरिह सर्वदा सोयमित्यभेदसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात्। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानीति लिङ्गवचनदोषोपि नास्ति। नैवं शक्यम्। इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति। यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा ब-
हुगुड इति न सिध्यति। अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति। का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गणेन द्राक्षा-
यां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति। उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भ-
वति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति। यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञाप- रा॰भ॰ ९९
केन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते॥

प्रकृत्यर्थे चेदिति। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्रा
क्षादिगतलिङ्ग वचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दा इवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसंबन्धेन द्रा
क्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्ग संख्या एव वर्तन्ते तत्र बहु गुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति। गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पा
दिषु दोषाभावो जातिशब्दो यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्ग संख्य जात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः। सिद्धं त्विति। यद्य
प्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादि
पदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता

ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृ
तितो लिङ्ग वचनान्यनुवर्त्तन्ते। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग वचनानुपपत्तिः। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग वचनयोरनुपपत्तिः।
गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचना
त्। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सू
त्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्ग वचनानुपपत्तिरिति।
परिहृतमेतत् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग वचनानुपपत्तिरिति। नैष
दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते लिङ्ग वचनानीति। यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं
करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते बहु गुडो द्राक्षा बहु तैलं प्रसन्ना बहु पयो यवागूरिति। अत्रापि प्राप्नोति ॥

गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभाव आश्रीयते। पट्वादिभ्योपि तत्रैव प्रत्ययोत्प
त्तिर्यस्य परिपूर्ण पाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्संबन्ध इति वचनादी
षत्वाहस्ये प्रत्ययाभावः। सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहु गुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्ग वचनप्रसङ्गात्तथा
प्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीत्युक्तम्। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्ग भावेण चो विधानात्तदन्ता
दञ् प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्क्रियमाणं लिङ्ग वचनातिवृत्तिं ज्ञापयति ॥

नापीति। उत्तरसूत्रेतुग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्येलिङ्गवचनेतेएवबहुव्रीहौस्त्रीत्वेनभवतः। अथवा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनि
यमाभावोज्ञाप्यतेइत्यनुवृत्तेःस्वंवृत्तौ यथाप्रयोगंभवतः। अथवाकासूगोणीभ्यांष्टरजितिविकरणेनस्त्रियांङीषर्थेनानुवृत्ति
रपिज्ञाप्यतइत्युभयसिद्धिः। किंपुनरिति। गुणशब्दानामनन्तपरिमाणविषयत्वाद्गुणसंबन्धमात्रेणमन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे
सर्वत्रवर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावंमत्वाप्रश्नः। निर्ज्ञातस्येति। अयमेवेत्येवंनिश्चितस्येत्यर्थः। विसमाप्तिश्चेति। नञर्थेविश
ब्दः। गुणश्चानिर्ज्ञातइति। इयदेवपाटवमितीयत्तयानज्ञायतेगुणः। द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति। इदंतर्हीति। नन्वत्रनगुडाद
य ईषदसमाप्ताः किंतर्हिद्राक्षादयइतिद्राक्षादिभ्यएवप्रत्ययेनभाव्यम्। नैषदोषः। यदपेक्षयापरस्येषदसमाप्तिर्भवतित

नाप्यतिवर्त्तन्ते। किंपुनरिहोदाहरणम्। पटुकल्पोमृदुकल्पइति। नैतदस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्यसमाप्तिर्वा
विसमाप्तिर्वाभवति गुणश्चानिर्ज्ञातः। इदंतर्हिगुडकल्पाद्राक्षातैलकल्पाप्रसन्नापयस्कल्पायवागूरिति।
द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्। इदंतर्हिकृतकल्पम्। भुक्तकल्पम्। पीतकल्पम्। क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः। क्त
स्यभूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनांचासमाप्तिवचनात्। क्तान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिविधेरनुपपत्तिः। किंकारणम्। क्तस्य
भूतकाललक्षणत्वाद्भूतकाललक्षणःक्तः। कल्पादीनांचासमाप्तिवचनात्। विसमाप्तिवचनाश्चकल्पादयः।
नचास्तिसंभवोयद्भूतकालश्चस्यादसमाप्तिश्चेति ॥

द्राचिनः प्रत्ययेनभाव्यम्। तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्याभेदोपचाराद्गुडइवगुडोद्राक्षेतिमाधुर्याद्द्राक्षायांगुडत्व स्यारोपा
दारोपनिमित्तस्यमाधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद्गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति। इयतामाधुर्येणद्राक्षागुडउच्य
तेइत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेनचगुडस्यभेदात्कंगुडमपेक्ष्यद्राक्षागुडईषदसमाप्ताउच्यतइत्येवमपरिज्ञानम्। कृतक
ल्पमिति। आशंसायांभूतवच्चेतिभविष्यतिप्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरितिभावः। इतरोयथोक्तम
भिप्रायमप्रतिपद्याह। क्तान्तादिति। क्रियाफलनिवृत्तौक्रियापवर्गोभवतिसतिचक्रियापवर्गेकुतः क्रियाया ईषद
समाप्तिरित्यर्थः ॥

सिद्धं स्विति। भविष्यत्कालायाईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंस्यमानत्वादित्यर्थः। जीतः क्तोमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यम्। ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति तथा तिङन्तादपि पचतिकल्पमिति। यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति। कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवं च कृतात्कृतादय एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिस

सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति। इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पो मृदुकल्प इति। ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्न भवति विसमाप्तिर्वा। गुणश्चानिर्ज्ञात इति। लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम्। तद्यथा। पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति। पटुकल्पोऽयमित्युच्यते। यो न तथा साधयति। इदं चाप्युदाहरणम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं द्रव्यमनिर्ज्ञातमिति। लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम्॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम्। विभाषा बहुच्यथा स्यात् बहुचा सुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति। ननु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽप्युच्यन्ते। तदुभयं वचनाद्भविष्यति। नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणेऽनवकाशो बहुच् कल्पादीन्बाधेत। कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशाः कल्पादयः। कोऽवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः। अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् ॥

माधाने। एवं च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पम् अपाक्षीत्कल्पमिति। लोकत इति। यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसंभवः। अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षाया गुडदृशं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः॥ विभाषा॥ अथ सुब्ग्रहणमिति। सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्त्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः ॥

भा॰कै॰ प्रातिपदिकान्माभूदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिप्रत्ययानामिहशास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपिस्वार्थे ५।३।२
९८ दिपञ्चके प्रवर्त्तमानंप्रियकृत्स्नादिषु प्रवर्त्तत इति ततोपिप्रत्ययप्रसङ्ग इतिभावः। नास्त्यत्रविशेषइति। ननुसुबन्तादुत्प
त्तौसत्यांबहुसेचइत्यादौसात्पदाद्योरितिषत्वप्रतिषेधः सिध्यति। प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौषत्वप्रसङ्गः। नैषदोषः। सुबन्तादुत्प
त्तावपश्यंपदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थोयत्नः कर्त्तव्यः। बहुचूर्वस्यलुमतालुप्तेपदादिविधौप्रत्ययलक्षणमितित

प्रातिपदिकान्माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। नास्त्यत्रविशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यांप्रातिपदिकाद्वा। यद्ये
वमिहापिनार्थःसुब्ग्रहणेनसुपआत्मनःक्यजिति। इहापिनास्तिविशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यांप्रातिपदिका
द्वा। अयमस्तिविशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यांपदसंज्ञासिद्धाभवति। प्रातिपदिकादुत्पत्तौसत्यांपदसंज्ञानप्रा
प्नोति। ननुचप्रातिपदिकादुत्पत्तौसत्यांपदसंज्ञासिद्धा,कथम्।आरभ्यतेनःक्यइति। तच्चावश्यंवक्तव्यम्। सुब
न्तादुत्पत्तौसत्यांनियमार्थम्। तदेवप्रातिपदिकादुत्पत्तौसत्यांविध्यर्थंभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। सु
बन्तादुत्पत्तिर्यथास्यात्, तिङन्तान्माभूदिति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादितिवर्त्तते। अ
तउत्तरंपठति। बहुचिसुब्ग्रहणात्पूर्वत्रतिङोविधानम्। बहुचिसुब्ग्रहणंक्रियतेपूर्वत्रतिङोविधिर्यथा
विज्ञायेत। नैतदस्तिप्रयोजनम्। प्रकृतंतिङ्ग्रहणमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। अतिशायनेतमबिष्ठनौतिङश्चे
ति। एवंतर्हिबहुचिसुब्ग्रहणंपूर्वत्रतिङोविधानात्। बहुचिसुब्ग्रहणंक्रियतेपूर्वत्रतिङोविधानात्। पूर्व
त्रतिङश्चेत्यनुवर्त्तते। तदिहापिप्राप्नोति। ननुचतिङ्ग्रहणंनिवर्त्तते। अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यम्। अव्ययसर्व
नाम्नामकच्प्राक्टेरिति। पचतकिजल्पतकीत्येवमर्थम्। यदिसुब्ग्रहणंक्रियतेस्वरोनसिध्यति। बहुपटवएवंस्व
रःप्रसज्येत। बहुपटवइतिचेष्यते। पठिष्यत्याचार्य्यःचितःसप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति ॥

न्नियमार्थंपदादिविधावेवचनपदान्तविधाविति। एवंचप्रातिपदिकादप्युत्पत्तौयत्नःकरिष्यते। सात्पदाद्योर्बहुचश्चेति। अत
एवतुल्यन्यायतयासुपआत्मनःक्यजित्यस्यसुब्ग्रहणस्यापेक्षः। पूर्वत्रतिङोविधिरिति। अस्यैवार्थस्यज्ञापनार्थमिहसुब्ग्र
हणंतेनपूर्वत्रप्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चकल्पादयःसिध्यन्तीत्यर्थः। नैतदस्तीति। ज्ञापकमन्तरेणापितिङोनुवृत्तिःसिध्यती एमः
त्यर्थः। एवंस्वरइति। जसउदात्तत्वंस्यात्। पटुशब्दोकारस्यचेष्यतइत्यर्थः ॥ ९८

स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति। बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाज्जसो विधानात्तस्या प्रत्ययान्तत्वात्प्रा
तिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति। या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा
प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः। ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
न प्राप्नोति। नैष दोषः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणे न प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्य

स्वरः कथम्। स्वरः प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति। अथ तुग्रहणं किमर्थ
म्। तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम्। तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति। यदा च भ
वति तदा पूर्वो भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेऽपि यथा स्यात्। बहुगु
डो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वार्थिकोऽयम्। स्वार्थिकाश्च प्र
कृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अ
तिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्क
ल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन। तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रति
षेधेन। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम्। ईषदसमाप्तेरवचनम्। पटुतरः पटुतमः। कल्पादीनामव
काशः ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकल्पो मृदुकल्पः। उभयत्रवचने उभयं प्राप्नोति ॥

तदिति। अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमिति। पुरस्तादेवेत्यवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः। अन्य
था प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। किं तर्हि बहुजिति। बहुजेव विधे
यत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते। तस्य तु परदेशप्राप्तस्य पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन विशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रह
णेन पुरस्तादित्यस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्। प्रागुत्पत्तेरिति। तुशब्दो नियमा
र्थः पुरस्तादेव सर्वं भवतीति। तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः। प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः ॥

पटुकल्पतरइति। ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमपावयं नभाव्यम्। नैष दोषः। कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्सु नः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षज्ञापनायतरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति। कल्पबादीनां या प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति नत्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षसमाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः॥ अव्यय॥ अन्यतरदिति। प्रातिपदिकस्य प्राक्टेरकज्भवति सुबन्तस्य वा प्राक्टेरित्येवं प्राक्टेरित्यनेनान्यतरच्छब्दक्यते विशेषेण्यवस्थापयि

पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रत्ययः प्रकर्षे दृश्यते। तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोऽस्ति॥ प्रकृतेरेव। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥ कस्य च टेः॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवत्याहोस्वित्प्राक् प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। किं चातः। यदि सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्रातिपदिकस्य। त्वयका मयका त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति। अस्तु सुबन्तस्य। कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोरावकयोरिति। अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम्। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम्। शीले कोमलोपश्च॥ शीले कोमलोपश्च वक्तव्यः। तूष्णीं शीलः तूष्णीकः। इह भिनत्ति च्छिनत्तीति श्नमि कृते शप्प्राप्नोति। बहुभुक्तं बहुपीतं बहुविकृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति। उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति। ननु श्नम् बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति॥

तुमित्यर्थः। तूष्णीमः कामिति। मित्त्वादचोन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। शीले क इति। शीलं स्वभावो नियमश्च। अज्ञाताद्यपवादः। शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते। इह भिनत्तीति। भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यांष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति। भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत्।

कविधेरिति। अत्रातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति। छिन्नकतरमिति। अनन्त्यन्तगतौ क्तादिति कनि कृते तरप्। अर्द्धपिप्पलिकेति। कुत्सितमर्द्धं पिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः। नवग्रामकमिति। समासात् संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति। पूर्वं तु कनि सति पश्चात् समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। अत्र संज्ञाकुत्सनादि हेतुकाविषयभावेनास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रति

अम्बकृजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः। अम्बकृजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कविधेरवकाशः। कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकः मृदुकः। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम्। पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। पटुतरकः पटुतमकः। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कदाचित् छिन्नकतरादयः। कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमम्। एकदेशिप्रधानश्च समासः॥ एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अर्द्धपिप्पलिका अर्द्धकौशातकिका। उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम्॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। संज्ञायां कन्विध्यर्थम्। संज्ञायां कन्यथा स्यात्। नवग्रामकम्। नवराष्ट्रकम्। नवनगरकम्। कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधाविति वा॥ कुत्सिते॥ इह कुत्सितः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

षेधः॥ कुत्सिते॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेष एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वादुच्चरितार्थत्वात् प्रत्ययाप्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने नवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥

कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्ययइत्यर्थः। अथवेति। कुत्सितकुत्सायामपिकुत्सित क इतिभवतीत्यर्थः। स्वशब्दोत्रा
त्मीयवचनोर्थशब्दोर्थशब्दाभिधेयवचनः। स्वोर्थः स्वार्थः। सचानेकप्रकारोजातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः
शुक्लः पाचकोराजपुरुषोडित्थइति। तंस्वार्थमभिधायतेनस्वार्थेनसमवेतंसंबद्धंद्रव्यमाह। शब्दोनिरपेक्षइत्यनेनैत
द्दर्शयति। यथाद्रव्येभिधातव्येस्वार्थोपेक्षतेनतथास्वार्थेभिधातव्येर्थगतंनिमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देनचइदंतदि
तिपरामर्शयोग्यंवस्त्वभिधीयते। तत्रजातिशब्दोयदाजातौवर्त्ततेतदापोपितस्वरूपंस्वरूपेणैकीकृतांजातिमाहेति
तदातेषांस्वरूपंस्वार्थः। जातिस्तुद्रव्यम्। यदातुजातिविशिष्टंद्रव्यमाह। तदाजातिः स्वार्थः। शुक्लादयोयदागुणजातौव
र्त्तन्तेतदातेषांस्वरूपंस्वार्थःजातिर्द्रव्यम्। यदातुगुणेवर्त्तन्तेतदागुणसामान्यंस्वार्थोगुणोद्रव्यम्। यदाद्रव्येवर्त्तन्तेतदा

नैषदोषः। कुत्सितकस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथवास्वार्थमभिधायशब्दोनिरपे
क्षोद्रव्यमाहसमवेतम्। समवेतस्यवचनेलिङ्गंवचनंविभक्तिंच। अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाण
श्चकृत्स्नमात्मानम् ॥

गुणः स्वार्थः। समवेतस्यद्रव्यस्याभिधानेसतिलिङ्गंवचनंविभक्तिंचाहेतिसंबन्धः। तान्विशेषानिति। लिङ्गादीनामेवपरा
मर्शः। लिङ्गंस्त्रीत्वादिवचनम्। संख्याविभक्तिः कारकंकर्मादि। क्वचिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येवस्वार्थोयथास्त्रीपुमान्नपुं
सकम्। एकोद्वौबहवः कर्मकरणंसंप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथास
नपुंसकोभवत्। गावोविंशतिरिति। तत्रायमेवक्रमोयत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवः स्त्रीपुमानेको
द्वौबहवइति। तत्रपुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः। यद्यपिलोकेपदादुच्चरिताद्युगपत्सर्वार्थाःप्रतीयन्तेशब्दस्यविरम्यव्या
पाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांशास्त्रेसंव्यवहारायकल्पिताभ्यांप्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्यकल्पितामर्थवत्तां
कल्पितन्यायवशात्क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। ॥

तथाहि। —नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात्पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्य लिङ्गस्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन। ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याभिधानानन्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान्विशेषाननभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कुत्सामात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः पुनः प्रवर्त्तते। पुनः शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यन्तस्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्ययस्त्वुपपन्नो भवति। यथा प्रकृष्टतम इति। प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः। तथा कुत्सिततकम्। यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिबन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना तु कुत्साप्रत्ययनिबन्धनम्। अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्र

प्रियकुत्सनादिषु पुनः पुनः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

पोत्कर्षे। अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः। केचित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद्बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते। तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः। यस्मात्स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः। तथाहि। कश्चित्स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते। पटुकः पण्डितक इति। कश्चिल्लिङ्गेन। यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान्स्त्रिय[?] इति। कदाचित्संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति। शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरण इति शतत्वारोपेण कुत्सा। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति देवदत्त—को डित्थक इति। तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयकुत्साश्रयः प्रत्ययः ॥

कथंपुनरिति। यदाकुत्सितशब्दोभावसाधनः कुत्साकुत्सितमितितदाप्रत्ययार्थपक्षः। यदातुकर्मसाधनः कुत्स्यतइतिकु त्सितंमत्यादिसूत्रेचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्वर्तमानेक्तः। क्रियायाअपवर्गापवर्गाश्रयोभूतेवातदाकुत्सार्थवाचिनः कः प्रत्ययोभवतीतिसामानाधिकरण्यपक्षोपपत्तिः। कःपुनर्वक्ष्यमाणस्यप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्यसामानाधिकरण्यपक्ष स्यचविशेषःउच्यते। समानाधिकरणपक्षउपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सोवाकुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयतिप्र कृत्यर्थविशेषणपक्षेत्वङ्गीकृतकुत्सादेवप्रत्ययेनभाव्यम्। तत्रप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेअनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिक रण्येव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेनभाव्यम्। पटुकोनीचैरयंदेवदत्तइति। यदात्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा

कथंपुनरिदंविज्ञायतेकुत्सितादीनामर्थइति। आहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्रविशेषः। कुत्सितादीनामर्थेचे लि ङ्ग वचनानुपपत्तिः। कुत्सितादीनामर्थेचेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकं पटुकापटुकः पटुकौपटुकाः। पटुकीपटुकाइति। एकोयमर्थः कुत्सितंनाम। तस्यैकत्वादेकवचनमे वप्राप्नोति। अस्तुतर्हिकुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्राति पदिकादितिचेदतिप्रसङ्गोयथाटाबादिषु। कुत्सितादिसामानाधिकरण्यात्प्रातिपदिकादितिचेदतिप्रसङ्गोयथाटा बादिषु। कथंचटाबादिषु। उक्तंतत्र। स्त्रीसमानाधिकरणादिचेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गइति। एवमिहाप्यतिप्रस ङ्गोभवति। इदंघृतकमिदंतैलकम्। इदंशब्दादपिप्राप्नोति। सिद्धंतुयेनकुत्सितादिवचनंतद्युक्तात्स्वार्थेप्रत्य यविधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। येनकुत्सितादयोर्थागम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थेप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्। सिद्ध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ॥

तेभ्यएवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययोभवति। नीचकैरस्तिकोदेवदत्तइति। लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोलपक्ष णंकुत्सनमात्रस्यप्रत्ययेनाभिधानेपक्षद्वयेपिद्रव्यवाचिनः प्राप्नोति। यद्यपिगुणगुणिनोरत्रसर्वदासोयमित्यभेदसंबन्धेनषष्ठ्याअप्र सङ्गोगुणवचनानांचाश्रयतोलिङ्गवचनानीतिदोषपरिहारोस्तितथापिनिर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्प्रत्यया र्थपक्षोभाष्यकारेणनाश्रितः। इदंशब्दादिति। कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य। सिद्धंत्विति। येनधर्मेणकुत्सादयस्तद्धर्म युक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थेप्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

ठाजा॥ अप्रत्यय इति प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः। भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम्। उवर्णादि
ति। लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः। कादेशो न भवतीति। संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात्।
यदा च देवभान्वादिभ्यष्ठज्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम्। तदादेरिति। संध्यक्षरा

ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशे
षणमेतत्। कुत्सितादिषु यस्मात्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृ
तितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः॥ चतुर्थ्यात्। चतुर्थ्याल्लोपो वक्तव्यः। बृहस्पतिदत्तकः। ब
हस्पतिकः। प्रजापतिदत्तकः। प्रजापतिकः। अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञकः।
लोपः पूर्वपदस्य च। पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः। यज्ञदत्तको दत्तकः। अप्रत्यये तथैव ष्टः। दे
वदत्तो दत्तः। उवर्णाल्ल इलस्य च। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः। भानुदत्तको भानुलः। वसुदत्तको वसुलः। अथ
ठग्रहणं किमर्थम्। न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम्। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम्। ठग्रहणं क्रियते। उ
कः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात्। वायुदत्तको वायुकः। पितृदत्तकः पितृकः। अजादिलक्षणे हि माथितिका
दिवत् प्रसङ्गः। अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथा माथितं पण्यमस्य माथितिक इति अका
रलोपे तान्तादिति कादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात्। द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरस्य द्वितीयत्वे तदादेः
लोपो वक्तव्यः। लहोडः लहिकः। कहोडः कहिकः। शेवलसुपरि॥ वरुणादीनां च तृतीयात्। सचाकृतसंधीनां व
रुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते। स चाकृतसंधीनां च वक्तव्यः। सुपर्याशीः। सुपरिकः। सुपरियः। सुपरिलः। इह
षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। जश्त्वं न स्यात्। षडिके जश्त्वे उक्तम्। किमुक्तम्।

स्वरस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम्॥ शेवल॥ वरुणादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे। एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमित्तम्। सु
परिक इति। संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यात्। जश्त्वं न स्यादिति। भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्र
याया स्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधायाअप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात् ॥

सिद्धमचइति। षडङ्गुलिशब्दे। अङ्गुलिशब्दस्यानेनलोपेकृतेयस्येतिचेत्यकारलोपः क्रियते। तस्यस्थानिवत्वाद्भसंज्ञाप्रत्यकारान्तमेतद्भवति। अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयात्तु षकारान्तस्यपदसंज्ञा ततोभिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञयापदसंज्ञानबाध्यतइतितन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः। यात्त्वादौपदमितिपदसंज्ञासैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञयाबाध्यते। नचपदान्तविधिंप्रतिनस्थानिवदितिस्थानिवत्त्वनिषेधोत्रावतरति। विधिशब्दस्यभावसाधनस्यतत्राश्रयणात्। इहपदान्तस्यकस्यचिद्विधेयत्वात्। पदकृत्तप्रतिषेधइति। पदस्ययदुक्तंकार्यंतत्प्रतिषेधइत्यर्थः। सिद्धमिति। उत्तरपदस्याज्झलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्वात्तुल्यावधिकयाभसंज्ञयाद्विविधापिपदसंज्ञाबाध्यतइतिपदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अत्रेदंबोध्यम्। संज्ञाशब्दैकदेशेलुप्तेसंज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथंसंज्ञिनोऽवगमः। नहियस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाकृतासदेवशब्दादृत्तशब्दाद्वाप्रतीयते। नचैकदेशेनसमुदायोनुमीयतेसमु

सिद्धमचःस्थानिवत्वादिति। यद्येवंवाचिकादिषुपदकृत्तप्रतिषेधः॥ वाचिकादिषुपदकृत्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। वागाशीः वाचिकइति। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्यलोपोवक्तव्यः। वाचिकः। इहापितर्हिप्राप्नोति। षडङ्गुलिः षडिकइति। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्॥ अल्पे॥ ह्रस्वे॥ किमर्थमिमावुभावर्थौनिर्दिश्येते। नयदल्पंह्रस्वमपितद्भवति। यच्चह्रस्वमल्पमपितद्भवति। नैतयोरावश्यकःसमावेशः। अल्पंतैलमल्पंघृतमित्युच्यते। नकश्चिदाहह्रस्वंघृतंह्रस्वंतैलमिति। तथाह्रस्वःपटः ह्रस्वःशाटकउच्यते। नहिकश्चिदाहअल्पःपटःअल्पःशाटकइति ॥

दायस्यार्थवाचकइतियुक्तंकल्पयितुमुच्चार्यमाणस्यप्रत्यायकत्वादेवंतर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपिसंज्ञात्वम्। तत्रवर्णानामनुनिष्पादिनांशास्त्रेणानन्वाख्यानादसाधुत्वम्। पदानामेवतुसंज्ञैकदेशानांसाधुत्वमिष्यतइतिलोपविधानद्वारेणतदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तम्। तुल्यायामनुनिष्पत्तौयोज्याख्यादृत्यसाधवः। नह्यन्वाख्यायतेशास्त्रेतेषुदत्तादिवत्स्मृतिरिति। दृष्टश्चायंलोकेव्यवहारोयत्समुदायस्यसंज्ञात्वेतदेकदेशःप्रयुज्यते। तत्रसमुदायस्यमुख्यसंज्ञात्वमवयवानांत्वनुनिष्पन्नम्॥ अल्पे॥ किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोःसमावेशदर्शनादन्यतरोपादानेनसिध्यतीतिप्रश्नः। नकश्चिदाहाल्पःपटइति। ननुवोच्यतएवलोकेऽल्पःपटइति। यद्यप्युच्यतेतथाप्यायामविस्तारहीनोल्पउच्यते यस्त्वायामहीनोविस्तीर्णश्चसह्रस्वउच्यतेनस्वल्पोऽपितुमहान् ॥

कुटी। पुंवद्वचनमिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते॥ वत्सो॥ कार्श्ये प्रतिषेध इति। तनुत्व इति सामान्येनोपादानादति प्रसङ्ग इति भावः। यस्य गुणस्येति। अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः॥ किंय॥ उपाध्यानर्थक्यमिति। अयं भावः। द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच इष्टत्वात् जातिपरिप्रश्नेपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अथवा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादे

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम्। कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डार इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। स्वार्थिकोयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त उक्तं वा। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते लिङ्गवचनानीति॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः। वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृशो वत्सो वत्सतर इति माभूदिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वत्सशब्दः॥ किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्॥ किमादीनां द्विबहुर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किमादीनां द्विबहुर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्॥ किमादीनां द्विबहुर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति। यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति। अपर आह। बहूनाम्। किं कारणम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातं च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम्। निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न। परिप्रश्नाभावात् किमो वनास्ति कुतः प्रत्ययः॥ एकाच्च प्राचाम्॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। विभाषा यथा स्यात् ॥

कस्येति न वक्तव्यम्। बहुग्रहणमिति। डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात्। बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः। किं कारणं किमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः। किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः। नन्वीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्ध एवेहायं ग्रन्थः। एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् कोर्थोनेकतरो भवतोःक ठ इति ॥

 अवक्षे॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति। यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कं क्षेत्येव वक्तव्यम्। न तु पृथग्यो
गद्वयं पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयत इति प्रश्नः। अवक्षेपणमिति। येनावक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः क
न् प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः। अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति। न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवती
त्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः। यत्त्वरस्य कुत्सार्थमिति। व्याकरणादि स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरद्

प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विभाषाप्रकरणात्। प्रकृताम
हाविभाषा तयैव सिद्धम्। अवक्षेपणे कन्॥ अवक्षेपणे कन्विधीयते। कुत्सिते कः। क एतयोरर्थयोर्विशेषः। अ
वक्षेपणं करणम्। कुत्सितं कर्म। अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति। तत्र कुत्सि
त इत्येव सिद्धं भवति। एवं तर्हि यत्त्वरस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम्। व्याकरणकेन नामायं गर्वि
तः। याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः। यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्त्रोदाहरणम्। देवदत्तको यज्ञदत्तकः॥ लुम्मनुष्ये॥
किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। न लुगेवोच्येत। लिङ्ग·सिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये। लिङ्ग·सिद्ध्यर्थं मनुष्ये
लुबुच्यते। चञ्चेव चञ्चा वध्रिकेव वध्रिका। खरकुटीव खरकुटी॥ जीविकार्थे चापण्ये॥ अपण्य इत्युच्यते त
त्रेदं न सिध्यति। शिवः स्कन्दो विशाख इति। किं कारणम्। मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्च्याः प्रकल्पिता भवेत्तासु न स्यात्।
यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। छः।
कथं पुनः समासो नाम छविषयः स्यात्॥

वक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन् प्रत्ययः॥ लुम्मनुष्ये॥ लिङ्ग·संख्यासिद्ध्यर्थमिति। वचनं त्वभिधेयवदेव भवति च
ञ्चेव मनुष्याविति। तदुक्तम्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति। लुकि मनुष्यलिङ्ग·प्रसङ्गः। जीविकार्थे॥ यास्त्वेता इति। याः परि
गृह्य गृहाद्गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति। शिवकान्विक्रीणीत इति॥ समा॥ तदित्यनेनेति। द्वा
र्थच्छ इत्युप्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। छ इति। कथं पुनरिति। अनेनैव छस्य विधानाच्छविष
यस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः॥

एवं तर्हीवार्थ इति। प्रधानस्यापि च्छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद्गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञा
पकादिवार्थसमासः सुप्सुपेति वा। समासेनोक्तत्वादिति। वचनसामर्थ्यात्स्यादिवेच्छस्त्रीस्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः। एवं तर्हि
शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गात्। काकागमनमिवे
ति। वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ। तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं द
स्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सं
पद्यते॥ अभि॥ अणो गोत्रादिति। गोत्रेणाण्विशेष्यते। गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ्यथा स्यात्। आभिजित

एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे प्रत्ययोऽपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एवं तर्हि द्वाविवा
र्थौ। काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्॥ अभिजिद्विदभृच्छाला
वच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम्। अणो गोत्रात्। गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम्। गो
त्रादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आभिजितो मुहूर्त्तः। आभिजितः स्थालीपाक इति। गोत्र इति वक्तव्यम्। किं प्र
योजनम्। आभिजितकः। गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात्। गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुम्। कथमाभिजितिकः। गोत्राद
यं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

इति। एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। अपरत्र सास्य देवतेति। गोत्रमिति च वक्तव्यमिति। एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञि
त्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद्गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न
स्यात्। गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति। अभिजितक इति। अभिजित्यस्यायमिति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः। गो
त्राद्यमिति। गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्माद्यपि यञो भवति। गोत्रा
धिकारप्रत्ययग्रहणे लोपगवद्गत्वाद्वावर्ण्यन्ताद्वुञ्न स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

भा॰कै॰ पादशतस्य॥ पादशतग्रहणमिति। द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गेन भवत्यनभिधानात्। अस्येति लोपेन सिद्धे पुनर्लोप ५४१
७४ विधानमपरनिमित्तकत्वार्थम्। तेन लोपस्य स्थानिवत्त्वात् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति॥ स्थूल॥ चञ्चत्क
इति। सादृश्यस्य द्योतकः कन्प्रत्ययः। अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्पन्दमानप्रभत्वात्। अबृ
हन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः॥ अनत्यन्त॥ भिन्नतरकमिति। भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षा
यां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह। तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतिस्तु क्तस्य न तु शुद्धे

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। पादशतग्रहणमन
र्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते। द्विमोदकिकां ददाति॥ स्थूलादिभ्यः प्रका
रवचने कन्॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्। कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्।
चञ्चत्कः बृहत्कः॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। अनत्यन्तगतौ क्ता
त्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनत्यन्तगतौ क्तात्कन्भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यन्तगतेर्वचनं
प्रकर्षस्यावचनम्। छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः। प्रकर्षस्य वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुतरः प
टुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। तदन्ता
च्च स्वार्थिकवचनम्। तदन्ताच्च स्वार्थिकः कन्वक्तव्यः। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्॥ न सामिवचने॥ सामिवचने प्रतिषे
धानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात्। सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। प्रकृत्याभिहितत्वात्। प्रकृ
त्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा न भविष्यति ॥

हि स्वार्थिके निसत्यनत्यन्तगतिर्नाद्योतिता स्यात्। नन्वेष स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति।
बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यत इति। एवं तर्हि न सामिवचन इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नास्तीति ज्ञाप्यते। न हि सामिकृता
दिभ्योऽनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गोऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्र राम॰
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति। ७४

अथ॥ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा याचो याचक इति। यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रेर्मम्नित्यमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति। प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः। सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति। तस्मात्तत्रेदमिति। तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमायत्तमिति पक्षे प्रत्ययः। राजाधीनमिति। भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति। यदीति। पदसंज्ञा चलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया। तमादय इति भवक्षेपणेकन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः। शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षार्थं तु पाधिद्योतनाय

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदे न विग्रहो दृश्यते। तस्मात्तत्रेदमिति सप्तम्यधीनः प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीदं राजाधीनम्। यदि सप्तम्यधीनः क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति। इह च स्वधीनोऽध्यधीन इत्यङ्गस्येति इयङुवङौ स्याताम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। नैष दोषः। अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति। किं कारणम्। नित्यप्रत्ययोऽयम्। के पुनर्नित्यप्रत्ययाः। तमादयः प्राक्कनः। ज्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते। किं तर्हि। प्रकृतिरुपालभ्यते। अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः। न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं कृतं भवति। भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। तद्यथा। शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति। नैवं शक्यम्। इह हि महदधीनमित्यात्वं कपच प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति। एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥

वश्यप्रयोज्यास्तमादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः। आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादेत्यारभ्य तत्कृतवचनेन मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः। बृहतीजात्यन्ता इति। बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य सर्वस्य ग्रहणम्। किं तर्हि प्रकृतिरिति। प्रकृत्यभावात्प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते। एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति। वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते। विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः। यदि तर्हि खट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते। तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात्। कष्टेति शेषाद्विभाषेत्यनेन। तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात्खो न स्यात्। एवमप्यधेरिति। यथाधिस्त्रीति ॥

राजदन्तादिष्विति। ननु विभक्त्यर्थे वर्त्तमानस्याव्ययीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यात् नाधेयप्रधानः। नैष दोषः। साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति। खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवदर्थे लिङ्गसंख्यं भविष्यति। राजदन्तादिषु चाधेयाधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानविधेः परनिपाताभावः। अधिः शौण्डादिष्विति। अधिरीश्वर इत्यस्य कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते। एवं च वाक्यमपि भवति। यथाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इत्येवं राजन्यधि राजाधीनमिति इति विषये चाधिशब्द ईशितर्येव वर्त्तते। अथवाधिकरण एव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोऽधिर्नतु वाक्ये इत्यस्य पदविग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः॥ विभाषाञ्चे॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम्। इयोर्विभाषयोर्म

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते। अथवा सप्तमीसमासोऽयम्। अधिः शौण्डादिषु पठ्यते॥ अषडक्षा॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। दिग्ग्रहणं किमर्थम्। अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव। भवति वैकश्चिद्दिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि। प्राक् प्राचीनम्। उदक् उदीचीनम्॥ विभाषा॥ णचः स्त्रियामञ्॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न स्वार्थिकोऽयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्त्तन्ते लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत् सिद्धं भवति॥ णचः॥ एकस्य सकृच्च॥ सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम्॥

ध्ये नित्याविषय इति न्यायात्। दिग्ग्रहणमिति। अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्तेत इति प्रश्नः। प्राचीनब्राह्मणीति। क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः। प्रागिति। प्राचीशब्दो दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक्। ततोऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम्। एकस्य। सकृदादेश इति। अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात्संख्याशब्दात् कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते। यदा त्वमिसृष्टा वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः। अस्मिन्पक्षे धात्वर्थस्यानुवादरूपक आङ्। यथा अधिपरी अनर्थकाविति॥

किंप्रयोजनमिति। अभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थेन दोष इति प्रश्नः। नचैकस्येति। ननु चैकस्यैव पुनःपुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति। एकैवात्र भुजिक्रियानिवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते। तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्ययागण्यन्ते। सत्यमेतत्। अयंत्वत्रार्थः। नचैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवतीति। इह सकृद्भुङ्क्त इति। भोजनमेककालं विवक्षितस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्तभावस्तत्र यथा साधु पचतीति। भवत्येवमेकं भुङ्क्त इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम्। अथ क्रियाग्रहणमिति। प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। किंचार्थ इति। यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्तिष्यत इति भावः। एको भुङ्क्त इति। तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दप्रयोगः। अथानुवर्त्तमानेपीति। यथा तु मुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादि सिध्यर्थं तथेहा

किंप्रयोजनम्। पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। नचैकस्य पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्भवति। अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न। किंचार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। इह माभूत्। एको भुङ्क्त इति। अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इहकस्मान्न भवति। एकः पाक इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति। द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

पि ग्रहणेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। द्वौ पाकाविति। यदैकमेव पाकं द्विष्यकं तदैतदुदाहरणम्। सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति। एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाकस्य भेदो यदा तु पाकद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः। नैतत्क्रियागणनमिति। अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः। नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति। साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः। तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाभिधीयते। सिद्धता घञादिविधानात्। यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावात् क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धत्वधर्मयुक्तपाकाद्यग्रहो न्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिभिर्ग्रहणार्थं भवति। यादृशी च सूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्तत इत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः ॥

भा॰ कै॰ यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषणं कुर्यादिच्छति। इहापि त
१६ र्हीति। दोषान्तरं चाह। यदि खल्वपीति। आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भव—ति। किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणा

इहापि तर्हि द्रव्यगणना न प्राप्नोति। सकृद् भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्। पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम्। दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणना न प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम्। न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी। परे च पूर्वां प्रत्यभिमुखा। यदप्युच्यते। अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। ननु चोक्तमिहापि द्रव्यगणना न प्राप्नोति सकृद् भुक्त्वा सकृद्भुक्तमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भुक्तं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भुक्तं पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणना न प्राप्नोति। नैष दोषः। क्रियागणनाद् भविष्यति ॥

लभ्यते। अन्यथा हि क्रियागणन इति ब्रूयात्। पूर्वा चेति। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावेव प्रवृत्त (स्य एताः) राम:
य इति। सकृद्दुङ्क्ष्वित्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति ॥ ७६

द्रव्यवदपीति। यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाववदित्यर्थः। अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात्साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्बहुवत्त्वेव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्चक्रियावदित्यतिदेशः। पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थम्। ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः। अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्च पाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणाच्च क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विर्वृत्तिः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः प्रयोगाः

न्या० कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्॥ देवतान्तादित्युच्यते। तत्रेदं न सिद्ध्यति। पितृदेवत्यमिति। न हि पितरो देवता। नैष दोषः। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल्। एवं च कृत्वा देवदेवत्यम पि सिद्धं भवति॥ देवात्तल्॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम्। तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम्। देवता। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। देवशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते लिङ्गवचनानीति ॥

द्विर्वचने चेति ज्ञापकात् क्वचित् घञाद्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेत इत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोऽपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति॥ देवता॥ न हि पितर इति। देवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः। देवदेवत्यमिति। जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥

लोहिता॥ लोहितादिति॥ प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च लोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गा
र्थे प्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति॥ वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम्। अपस्यो वसाना इति। अपू श

लोहितान्मणौ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा। लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहिनिका लोहितिका। अक्ष
रसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्। अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौष
डिति चतुरक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनु विहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं
कर्तव्यम्। हस्तैः पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा॥ किमुक्तम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमि
ति। अपस्यो वसनाः। अपो वसनाः। स्व ओक्यः। स्व ओकः। कव्योऽसि हव्यसूदन। कविरसि। रौद्रेणानीकेन। कव्य
तायै कवितायै। आमुष्यायणस्य। अमुष्यपुत्रस्य। क्षेम्यस्येशे। क्षेमस्येशे। क्षेम्यमध्यवस्यति। वायुर्वै च स्यवम्।
वँस्यम्। निष्केवल्यं निष्केवलम्। उक्थ्यमुक्थम्। जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः। जनन्ताभिः सजनन्ताभिः। स्तोमैर्ज
नयामि नव्यं नवम्। प्र णो नव्येभिः। नवैः। ब्रह्म पूर्व्यम्। पाथः पूर्वं तनुष्व पूर्व्यम्। पूर्वं पूर्व्याहः। पूर्वाहः। पूर्व्या विशः। पूर्वा विशः। पूर्व्यासः
पूर्वासः। समपूर्व्यः समपूर्वः। अग्निं वः पूर्व्यं तं जुषस्व। यविष्ठ्य यविष्ठ। होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम्। त्वं
ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ। समावद्वसति। समावद्गृह्णाति। समं वसति समं गृह्णाति। समावद्देवयज्ञे हस्तौ। समांसमा
वद्वीर्याणि वहानि। समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि। यद्देवते लोके यद्देवते ब्राह्मणः। यद्देवते। नवस्य नूत्नप्तनखाश्च।
नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। नूत्नं नूतनं नवीनम्। नश्च पुराणे प्रात् वक्त
व्यः। त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। प्रत्नं प्रणं प्रतनं प्रीणम्॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दि
श्यते। वागेव। यदेव वाचा द्रियते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि।

ब्दाद्द्वितीया बहुवचनान्तात् यत् प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक्॥ तद्युक्तात्॥ यदेव वाचेति। इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवा
चं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः॥

कृभ्वस्तियोगे स॥ च्विँ धाविति॥ अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम्। संपद्यन्ते अस्मिन्निति। अभूता भवन्ति। संप
द्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः। एतच्चोपलक्षणम्। कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम्। भवत्यस्मिन् क्षे
त्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति। तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः। यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना
विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः। अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। कौलालः। वारुडः। नैषादः। चा
ण्डालः। आमित्रः। भागरूपनामभ्यो धेयः॥ भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः। भागधेयं रूपधेयं नामधेयम्। मित्रा
च्छन्दसि धेयो वक्तव्यः। मित्रधेयेयतस्व। अण् मित्राच्च। अण् मित्राच्चेति वक्तव्यम्। मैत्रमामित्रः। सान्नाय्यानुजाव
रानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते। सान्नाय्यः। आनुजा
वरः। आनुषूकः। चातुष्प्राश्यः। राक्षोघ्नः। वैयातः। वैकृतः। वारिवस्कृतः। आग्रायणः। आग्रहायणः। सांतपनः। आ
ग्नीध्रसाधारणादञ्॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः। आग्नीध्रम्। साधारणम्। अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ् वक्त
व्यः। आपवसेवर्द्धन्तं मारुतं शर्द्धः॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत्॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः। नव्यः। सूर्यः।
मर्त्यः। यविष्ठ्यः॥ क्षेमाद्यः॥ क्षेमाद्यो वक्तव्यः। क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः। बहूल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्। ब
हूल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्। बहूल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम्। बहुशो देहि। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु
माभूत्। दृष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्। अल्पशो देहि। दृष्टेषु प्राशित्रादिषु माभूत्। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्॥ प्र
तियोगे पञ्चम्यास्तसिः॥ तसिप्रकरणे आद्यादीनामुपसंख्यानम्॥ तसिप्रकरणे आद्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्य
म्। आदितः। मध्यतः। अन्ततः॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम्॥ च्विविधावभूततद्भा
वग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। संपद्यन्ते यवाः। संपद्यन्ते शालय इति। अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इहक
स्मान्न भवति। संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम्॥

व्याख्यातत्वादाहुः। येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः॥ संपद्यकर्त्तृत्वादेवाभूतत
द्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोऽथवाऽजन्यग्रहणे कर्त्तव्येऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः। विकारशब्दाच्च प्र
कृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात्स्वार्थे च्विप्रत्ययः॥

समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम्। तात्स्थ्यादिति। असमीपस्यस्य तस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धः सूत्रेणप्रत्ययइत्यर्थः॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति॥ समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः॥ अवयववचनाभिप्रायेणोत्तरमाह॥ अ

समीपादिभ्यः उपसंख्यानम्। समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। समीपीभवति। अभ्याशीभवति। अन्तिकीभवति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि। असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणात्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैवसिद्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि विवक्षितं विशेषणार्थम्। डाचि विवक्षितं द्वित्वं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डाडिति उच्यमाने इडाडित्यपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभाएष्यिव्यानिहितोदविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्तव्यः॥ मद्रात्परिवापणे। मद्राच्चाभद्राच्चेति वक्तव्यम्। मद्राकरोति॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवं द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरं त्रिपुरी। द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति॥

न्तो यथा स्यादिति॥ इतरो गृहीताभिप्राय आह॥ नैतदस्तीति। इतरोभिप्रायं प्रकाशयन्नाह॥ इदं तर्हीति॥

॥भा०॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विधुरी त्रिधुरी द्विगोरकारान्तादिति ङीब्यथा स्यात्। द्विगुद्वन्द्वः। द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयो
जनम्। वाक्त्वचं स्रक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति
प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोश
निषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यात्। तत्पुरुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम्।
परमधुरा उत्तमधुरा। परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उत्तरपदार्थप्रधान
स्तत्पुरुषः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धधुरा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग
स्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। निर्धुरः। अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। बहुव्रीहिः। ब
हुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्। उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥
न पूजनात्॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते। न
च तत्र काचन पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासा
न्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति। कथं तर्हि। न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति। पूजायां स्वतिँ॥
पूजायां स्वति ग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। इह मा भूत्। परमगवः उत्तमगवः। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं
च। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्ष इति। किमः क्षेपे॥ क्षेप इति किमर्थम्। क
स्य राजा किंराजः। क्षेप इति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति। लक्षणप्रतिपदोक्त
योः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ बहुव्रीहौ संख्येये डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्य
नि र्थम्॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निस्त्रिंशाद्यर्थम्। निस्त्रिंशा
नि वर्षाणि। निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात्। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एका
धिका विंशतिः एकविंशतिः। द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। गोच
त्वारिंशदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्ह्यन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥

त्र्यक्षूरब्धूः॥ कथमिदमिति। यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहणमक्षपूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास
इत्ययं पक्षो भवति। यदा त्वक्ष इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः। उभयथापि दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अक्षधूरन्त
इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्तदन्तः समास इति। न चेदक्षस्य धूरिति। अक्षस्य धूरपेक्षयाधिकरणत्वादक्ष
इत्यधिकरणसप्तमी। चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः। शकटावयवोऽक्षः॥ अक्ष्णो॥ अदर्शनादिति वचनादक्षी वाक्षीत्यसिद्धं प्राप्तमर्थे

त्र्यक्षूरब्धूः पथामानक्षे॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते। न चेदक्षधूरन्तः समास इति। आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति। किं चातः। यदि विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति। सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति। इदं तु न सिध्यति। दृढधूरयमक्षः। अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति। सिद्धं दृढधूरक्ष इति। इदं तु न सिध्यति। अक्षस्य धूः अक्षधूरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते। अक्षधूरन्तः समास इति। नापि न चेदक्षः समासार्थ इति। कथं तर्हि। न चेदक्षस्य धूरिति। एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः समास इति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति। अथ वोभयोर्न भवति॥ अक्ष्णोऽदर्शनात्॥ अदर्शनादित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। कम्बराक्षम्। अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम्। कथं ब्राह्मणाक्षिति। अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥ आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अद्रष्टा चतुर्णाम् अचतुरः। विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः। सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः। ततः परे एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्। ऊर्वष्ठीवम्। पदष्ठीवम्। नक्तंदिवम्। रात्रिंदिवम्। अहर्दिवम्। ततोऽव्ययीभावः। सह रजसा सरजसम्। ततस्तत्पुरुषः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्। ततः षष्ठीसमासः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगुः। द्वे आयुषी द्व्यायुषम्। त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् ॥

प्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः। लवणाक्षमित्युदाहरणं दर्शनवाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः। कम्बराक्षमिति। अक्ष्णां बहु
च्छिद्रकं मुखावरणमुच्यते। तेनाक्ष्णा पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्तप्रसङ्गः। एवं गवाक्षेऽपि। अप्राण्यङ्गादिति। तेन गवाक्षकम्बराक्षे सिध्य
तः॥ अच॥ अद्रष्टा चतुर्णामिति। अर्थप्रदर्शनमेतदक्षानि चत्वार्यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः॥

अह्नो॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति। अह्न एतेभ्य इति सूत्रमज्विधानार्थं कर्तव्यम्। टजचोरत्र विशेषाभावात्। रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात्। तत्राह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावादल्लोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थो ह्नादेशविधानेनेत्यर्थः॥ बहु॥ अनन्तोदात्तार्थमिति। सक्थ्यं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते। तत्रान्तोदात्ता न ङीब्ङीषोर्नास्ति विशेषः। ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति। ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्य

जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः। जातः उक्षा जातोक्षः। महानुक्षा महोक्षः। वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः। ततोऽव्ययीभावः। शुनः समीपमुपशुनम्। ततः सप्तमीसमासः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्। चतुरोऽच्प्रकरणेऽत्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिचतुराः। उपचतुराः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ पल्यराजभ्यां च॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्। अहः सर्वैकदेश॥ संख्यातपुण्याच्च रात्रेः॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति। न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात्। न हि राज्यन्तोः हरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति॥ अह्नोह्न एतेभ्यः॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नोह्नवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम्। ब्रह्मसामम्। ब्रह्मसाम। देवच्छन्दसं देवच्छन्दः॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते। न टच्प्रकृतः सोऽनुवर्तते। अत उत्तरं पठति। षचि प्रत्ययान्तरकरणमन्तोदात्तार्थम्। षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते। अन्तोदात्तार्थम्। अन्तोदात्तता प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी॥ द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः किमर्थम्। मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोऽनुवर्तते। मूर्ध्नः षवचनं किम्। अनन्तोदात्तार्थमित्येव। द्विमूर्धः॥

र्थः। चक्रसक्थीति। अयुक्तोऽयं पाठोऽत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेनाभाव्यम्। तस्माद्गौरसक्थीत्यन्तोदात्तताभावपक्ष उदाहार्यः॥ द्वित्रिभ्याम्॥ द्विमूर्द्ध इति। यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वम्। यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम्। षे तु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम्। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः॥

प्रपूरणी। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदा
र्थत्वात्। प्रधार इत्यस्य शब्दस्यावयवाभिधेयो न तु शास्त्रवादयोऽवयवा अनुमीयमानस्यान्यपदार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः।
कल्याणीपञ्चमा इति। अत्रावयवेन विग्रहः। समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थ
त्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्च भृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्।
पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्। अञ्नासि। खुरखराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं च।

अप्पूरणीप्रमाण्योः॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम्। अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम्॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः। सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः। उपसर्गाच्च वेग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः। ऊधसोऽनङ्॥ ऊधसो नङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्। गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति। अथानुपलिप्ते कथं भवितव्यम्। यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्ध इति भवितव्यम्। अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

चनम्। उप॥ विग्रह इति। विगता नासिका यस्य स विग्रः। गन्ध॥ गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची गन्धानि पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची च
न्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह। गन्धस्येत्त्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धो लक्षणो गुण एकान्तो भवति।
रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्तद्वैकान्तस्तत्त्यस्योपलम्भादित्याश्रीयते। यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभा
गापन्नं कुङ्कुमादि यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्त्वं भवति। प्रविशीर्णमिति। विभागेनावस्थितं देव
दत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥

शेषा॥कः शेषइति।अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेषआश्रीयतइतिप्रश्नः।इतरःसामान्येनाह।याभ्यइति।समासान्तविशेषस्तुनप्रदर्शितः।किमर्थमिति।सामान्येनविभाषाकब्विधीयताम्‌तस्यविशेषेसमासान्ताबाधकाभविष्यन्तीतिप्रश्नः।परत्वात्कप्प्राप्नोतीति।उपदशाउपविंशाइत्यादिषुनित्यंडजादयइष्यन्ते।किंपुनरिति।पूर्वंयाभ्यःप्रकृतिभ्य इतिसामान्येनोक्तंततोविशेषज्ञापनायप्रश्नः।यद्यपिकबपेक्षेशेषत्वेशेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापिशेषग्रहणमशेषान्नित्यंकब्विधान

शेषाद्विभाषा॥शेषादित्युच्यते।कः शेषः।याभ्यःप्रकृतिभ्यःसमासान्तोनविधीयते।सशेषः।किमर्थंपुनः शेषग्रहणंक्रियते।याभ्यःप्रकृतिभ्यःसमासान्ताविधीयन्तेताभ्यःकब्माभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्। येप्रतिपदंविधीयन्तेतेऽत्रबाधकाभविष्यन्ति।अनवकाशाहिविधयोबाधकाभवन्तिसावकाशाश्चसमासान्ताः।कोवकाशः।विभाषाकप्।यदानकप्सोऽवकाशः।कपःप्रसङ्गेउभयंप्राप्नोति।परत्वात्कप्प्राप्नोति।तस्माच्छेषग्रहणंकर्त्तव्यम्।किंपुनरिदंशेषग्रहणं कबपेक्षम्।यस्माद्बहुव्रीहेःकप्नविहितइति।आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्।यस्माद्बहुव्रीहेःसमासान्तोनविहितइति।किंचातः।यदिविज्ञायते कबपेक्षम्।अनृचोबह्वृचइत्यत्रापिप्राप्नोति।अथसमासान्तापेक्षम्।अनृक्कंसामबह्वृक्कंसूक्तमितिनसिद्ध्यति। अस्तुकबपेक्षम्।कथमनृचोबह्वृचइति।विशेषएतद्वक्तव्यम्।अनृचोमाणवे।बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। इदंतर्हिऊधसोनङ्स्त्रीग्रहणंचोदितंतस्मिन्क्रियमाणेपिप्राप्नोति।एवंतर्हिनैवकबपेक्षंशेषग्रहणम्।नापिसमासान्तापेक्षम्।किन्तर्ह्यनन्तरोयोबहुव्रीह्यधिकारःसोपेक्ष्यते ॥

सामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेवकब्विकल्पविज्ञानात्।तथापिविचारमात्रंक्रियते।अनृचइति।ऋगन्तात्कप्नविहितइतिशेषत्वात्पक्षेपरत्वात्कप्प्रसङ्गः।कबभावपक्षेऽस्त्वकारस्यावकाशःसमासान्तरंच।विशेषएतदिति।ततएवविशेषविषयाद्वचनादत्रकप्नभविष्यतीत्यर्थः।तस्मिन्क्रियमाणेपीति।अक्रियमाणेस्त्रीग्रहणेकुण्डोध्नीत्यत्रपक्षेपरत्वात्कप्प्राप्नोति।क्रियमाणेपिस्त्रीग्रहणेतस्यपुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात्पक्षेपरत्वात्कपःप्रसङ्गएव।एतच्चोदाहरणमात्रम्।उपदशादिषुपक्षेकप्प्रसङ्गात्।नैवकबपेक्षमिति।शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्।यस्माद्धिनित्यःकब्विहितस्तस्माद्विभाषानप्राप्नोतिविरोधादितिपूर्वोक्तन्यायात्।समासान्तापेक्षमपिनभवति।अनृक्कंबह्वृक्कमित्यत्रकपोऽप्रसङ्गात् ॥

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार इति। एवं चोपसोनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे नङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति। कथमनृच इति। बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः। वक्तव्यमेवैतदिति। यद्येवं समासान्तापेक्षे पिशेषत्वे ऋचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्कबह्वृक्कयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्यचिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। बहुव्रीह्यधिकाराच्चतत्पुरुषादिभ्यः कपोप्रसङ्गः। किंचोपदशादित्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथा प्रियपथप्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्समासापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम्॥ ईय॥ उपसर्ज्जनदीर्घत्वमिति। ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम्। पुंवद्वचनादि

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति। कथमनृचो बह्वृच इति। वक्तव्यमेवैतत्। अनृचो माणवो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। ईयसश्च॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम्। बह्व्यः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्। पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत्। पुंवद्भावोत्र भवति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पञ्चमाध्यायः समाप्तः॥

ति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते। यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति। एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते। केचिदाहुः। हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम्। ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने वदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान्ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात्। अन्ये त्वाहुः। दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिरस्त्यर्थं कृतम् अतिखट्व इत्यत्र लोपो माभूदिति। यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोध्यायः॥ रा·मः ८१

॥ विद्योदयोनिराकुर्याद्‌विद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवादैवंमुद्राकिरणराजिभिः ॥

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयमिति। निर्देशस्यसमानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चएकवचननिर्देशाच्च
द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिःशेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्यदर्शनाद्दीर्घइगःकितीतितत्पुरुषलिङ्गोपलम्भा
त्स्वरस्यदुरवधारणत्वादेकश्रुत्यावासूत्रपाठात्स्वरानिश्चयाभावात्प्रश्नः। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनंविरुद्धार्थप्रति
पादनार्थम्। नहिसंज्ञाभेदमात्राद्दोषः। किंतुविरुद्धार्थप्रतिपादनात्। किंचातइति। द्वयोर्विशेषंपृच्छति। सिद्धंपपाचेति। प्रथम
त्वाभावेपिव्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणयोगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षेपचेर्द्विर्वचनंसिध्यतिनतुतत्पुरुषपक्षे। बहुव्रीहिनिर्दे
शइति। बहुव्रीहेर्निर्देशउच्चारणंबहुव्रीहिणावार्थस्यनिर्देशःप्रतिपादनमित्यर्थः। व्याप्तिन्यायाश्रयेणबहुव्रीहिराश्रीयते। वक्ष्य

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयंबहुव्रीहिः। एकोऽच्यस्मिन्सएकाच् एका
चइति। आहोस्वित्तत्पुरुषोयंसमानाधिकरणः। एकोऽच्एकाच्एकाचइति। किंचातः यदिबहुव्रीहिः। सिद्धं
पपाचपपाठइयायआरेति नसिध्यति। अथतत्पुरुषःसमानाधिकरणः। सिद्धमियायआरेति। पपाचपपाठे
तिनसिध्यति। अतउत्तरंपठति। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनिर्देशः। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनि
र्देशोयम्। एकवर्णेषुचकथम्। एकवर्णेषुव्यपदेशिवद्वचनात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीतिवक्तव्य
म्। एवमेकवर्णेषुद्विर्वचनंभविष्यति। एकाचोद्वेभवतइत्युच्यते। तत्रनज्ञायतेकस्यैकाचोद्वेभवतइति। वक्ष्य
तिलिटिधातोरनभ्यासस्येति। तेनधातोरेकाचइतिविज्ञायते। यदिधातोरेकाचइतिसिद्धंपपाचपपाठ ॥

माणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्यबहुव्रीहिणाकृतत्वादतएवप्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्र
यणंलिङ्गमप्यनेकंबहुव्रीहेरस्तिहलादिःशेषःशर्पूर्वाःखयः लिङ्घ्यभ्यासस्योभयेषामितिअज्मात्रस्यद्विर्वचनेऽभ्यासस्य
हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात्। एकवर्णेषुचेति। मुख्यएकाज्व्यपदेशोयेषांतेव्यपदेशिनः पचादयस्तेयथाद्विर्वच
नंप्रतिपद्यन्तेतथैकवर्णाअपि। कस्यैकाचइति। विधिंमत्वाविशेषानुपादानात्पृच्छतिवक्ष्यतीति। नायंविधिः। किंतर्हिअ
धिकारइत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्यव्यवस्थानम्। धातोरेकाचइति। वैयधिकरण्येनसंबन्धोभिमतोधातोर
वयवस्यैकाचइत्यर्थः। इतरस्तुसामानाधिकरण्येनसंबन्धंमत्वाह। यदिधातोरिति ॥ राम: १

नैषेति। सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते। तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य प्रथमग्रहणाच्च सामानाधिकरण्ये च व्यव
च्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात्। यत्रैव प्रथमश्चेति। प्राथम्यस्य द्वितीयापेक्षत्वात्। अवचनादिति। वचनरहि
तं यल्लोकविज्ञानं वचनेनानिबद्धं लोकव्यवहारात्मकं तस्मात्सिद्धमित्यर्थः। तथा हि। लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति ब
हिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदस्य व्यवहारो ऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते। शिलापुत्रः क्रीयमाणविक्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो
यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते। एकमेव हि वस्तु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्य
यः। तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति। तथा हन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरण

जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिद्ध्यति। धातोरिति नैषैकाच्समानाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इति। किं त
र्हि अवयवयोगे षा षष्ठी धातोर्य एकाज् अवयव इति। अवयवयोगे षा षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार। पुपुत्रीयिष
तीति। पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति। एषो ऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाज् अवयव इति भवति। एकाचो द्वे प्र
थमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात्। जजागार पुपुत्रीयिषतीति। पपाच पपाठेत्य
त्र न स्यात्। प्रथमत्वे च। प्रथमत्वे च किम्। व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्त
व्यः॥ न वक्तव्यः। उक्तं वा। किमुक्तम्। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसंप्रत्यया
र्थम्। नैष दोषः। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव ॥

भावः। इयायेत्यत्रापि प्रयोगभेदादेति इतो यन्ति आयन्। जिगमिषतीत्याद्यनन्तरूपस्येण एकोयमिकारो ऽजिति व्यप
दिश्यते। अथवान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णो ऽजिति व्यपदिश्यते।
एवं पचेरनन्तप्रयोगं विषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदिश्यते। प्रथमव्यपदेशो ऽपि प्रयोगभेदादेवे
ति प्रथमगर्भेण हतेत्यादि लोके व्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते। असतो ऽपि द्वितीयादीन्बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारानुरूप्यं प्रथम
साधर्म्याद्वा। प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वम्। सत्यपि गौणत्वे लिङ्ग्याभ्यासस्योभयेषां दीर्घ इणः कि
तीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

योगविभागो वेति। तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः। तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते। एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात्। तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते। धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्येकं वाक्यम्। धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम्। अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम्। एकाच इति। अवयवा अप्येकाचः। समुदायोपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवस्तस्मात्ततो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। निजशब्दोपीति। यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोपि। एवमिकारेण सर्व एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः। इकारोपीति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्येकारोपीत्युक्तम्। न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः। अर्थवतो भेदकस्यासंभवादनर्थकोपि। यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः। शक्यते चैकारोप्यनेकसमुदायान्तर्भावान्नानारूपत्वेनोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम्। नन्वर्थवत्समुदा

योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः। अथवा योगविभागः करिष्यते। एकाचो द्वे भवतः। किमर्थं योगविभागः। एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः। एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात्। इयाय। आर। ततः प्रथमस्य। प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्। अप्रथमस्य मा भूदिति। जजागार। पुपुत्रीयिषतीति। एकाचोऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः। एकाचोऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति। नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोप्येकाच्। इजशब्दोप्येकाच्। इकारोप्येकाच्। निशब्दोपि ॥

यस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम्। नैतदस्ति। यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपतिष्ठते। यथा शेङित्यत्र। अन्यथाऽर्थवद्धातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यवयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीह तत्परिभाषोपस्थानम्। अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते। न तु युगपत्। न ह्येकोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योपेक्षितुमवय व स्वगुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रतिगुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते। एकस्यैवैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरचोपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगे परस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसङ्गः। प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य। तस्मात्प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

इञ्शब्दस्येति।इकारस्यलघूपधगुणेसत्यभ्यासस्यासवर्णइतिईकारस्यइयङिनियेजेतिरूपंस्यात्।इकारस्यापिद्विर्वचनएतदेवरूपम्।दोषाअपिनसन्तीति।रूपासिद्धेरन्यस्यजुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्।स्वरविधौव्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरसिद्धिरितिचेन्न।हल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवंव्यवस्थापनात्।यत्परिवेविषतीति।यच्छब्दप्रयोगोनिपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषेधार्थः।शास्त्रहानिश्चेति।एकस्मिन्नेकाच्यवयवेद्विरुच्यमानेपूर्वोक्तेनन्यायेनान्येषांतस्मिन्नेव

तत्रनिज्शब्दस्यद्विर्वचनेरूपंसिद्धम्।दोषाश्चनसन्ति।इञ्शब्दस्यद्विर्वचनेरूपंनसिध्यति।दोषाअपिनसन्ति।इकारस्यद्विर्वचनेरूपंनसिध्यति।दोषाश्चसन्ति।निशब्दस्यद्विर्वचनेरूपंसिद्धम्।दोषास्तुभवन्ति।तत्रकोदोषः।तत्रजुस्भाववचनम्।तत्रजुस्भावोवक्तव्यः॥अनेनिजुः।पर्यवेविषुः।अभ्यस्तात् झेर्जुस्भवतीति।जुस्भावोनप्राप्नोतिजकारेणव्यवधानात्।स्वरश्च।स्वरश्चनसिध्यति।नेनिजतियत्परिवेविषतीति।अभ्यस्तानामादिरुदात्तोभवतीत्यजादौलसार्वधातुकइत्येषस्वरोनप्राप्नोति।अड्भावश्च।अड्भावश्चनसिध्यति।नेनिजति।परिवेविषतीति।अदभ्यस्तादित्यद्भावोनप्राप्नोति।नुम्प्रतिषेधश्च।नुम्प्रतिषेधश्चनसिध्यति।निनिजत्।परिवेविषत्।नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधोनप्राप्नोति।जकारेणव्यवधानात्।शास्त्रहानिश्च।शास्त्रहानिश्चभवति।समुदायैकाचःशास्त्रंहीयते।सिद्धंतुतत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः।सिद्धमेतत्।कथम्।तत्समुदायैकाच्त्वात्।किमिदंतत्समुदायैकाच्त्वादिति।तस्यसमुदायस्तत्समुदायः।एकाज्भावएकाच्त्वम्।तत्समुदायस्यैकाच्त्वंतत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति।तत्समुदायैकाचोर्द्विर्वचनंभविष्यति।कुतएतत्।शास्त्राहानेः।एवंहिशास्त्रमहीनंभवति।ननुचसमुदायैकाचोद्विर्वचनेक्रियमाणेऽवयवैकाचःशास्त्रंहीयते।नहीयते।किंकारणम्।अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य।अवयवात्मकःसमुदायः।अभ्यन्तरोहिसमुदायेऽवयवः।तद्यथा।वृक्षःप्रचलन्सहावयवैःप्रचलति ॥

प्रयोगेऽवयवान्तराणांद्विर्वचनाभावात्तद्विषयंशास्त्रंत्यक्तंस्यात्।सिद्धंत्विति।समुदायेद्विरुच्यमानेऽवयवानामपितत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसंबन्धान्नकस्मिंश्चिच्छास्त्रहीनमित्यर्थः।नन्विति।शास्त्रेणसाक्षात्समुदायएवानुगृहीतःस्यात्।नत्ववयवाइतिप्रश्नः।नहीयतइति।यद्यपिसमुदायेद्विरुच्यमानेसाक्षादवयवेषुशास्त्रंनप्रवृत्तंतथापिशास्त्रीयफलसंपत्त्याशास्त्राहानिरुच्यते।अवयवेतुद्विरुच्यमानेतस्मिन्प्रयोगेऽवयवान्तराणांसमुदायस्यचशास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेवशास्त्रंस्यात् ॥

अनच्कस्येति। एकस्य वाऽनेकस्य वा हलएव द्विर्वचनप्रसङ्गः। तद्यथेति। चित्रगु शब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्त्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः। सिद्धं त्विति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं सवर्त्तिपदार्थो गुणो यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम्। संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केनचिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः। शुक्लवाससमिति। सत्यपि स्वस्वामिभावे वासःसंयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति। शुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते। इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि। तया च तानि युक्तान्येव दर्शनक्रियात्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानम्॥ चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्त्तिपदार्थसंनिधानम्। इह तु एकोऽच्य

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात्। तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। आटतुः। आटुः। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। तेन यदन्यदच्कस्तस्य द्विर्वचनं स्यात्। तद्यथा। चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः। सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके। सिद्धमेतत्। कथम्। तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य। यथा लोके तद्यथा लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। एवमिहापि। अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते। किं तस्य स्थाने भवति। आहोस्वित्प्रयोग इति ॥

स्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनो भावात्तस्य कार्ये विधीयमानं तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते। अथ यस्येति। सोपस्कारत्वात्सूत्राणां तन्निबन्धनानि लस्य संस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युप [illegible] प्लवन्ते। तत्र द्वे द्विर्त्वे तत्संख्येये वर्त्तते। तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि वोच्चारणम्। तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति। यथास्तेर्भूरिति। यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य चस्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते। उच्चारणशब्दाध्याहारेण वा शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति ॥

तत्रगुणदोषपरीक्षार्थोविचारःक्रियते। आटिटदिति। प्रागुद्विर्वचनंभवति। द्विर्वचनंयणयवायावैकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। अथवाकृतेयणिलोपेद्विर्वचनेचीतिरूपस्थानिवद्भावात्कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। तच्चैकस्याटिशब्दस्यशब्दान्तरंसमुदायरूपमादेशस्तत्रणेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः। नचस्थानिवद्भावासिग्रहणेनादेशस्यग्रहणम्। नह्ययंणेरादेशः। किंतर्हिसमुदायस्याटिशब्दस्य। यत्रचद्वौस्थानित्वेन निर्दिष्टौयथैकः

कस्मात्रविशेषः। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपवचनंसमुदायादेशत्वात्। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपोवक्तव्यः॥ आटिटत्। आशिशत्। किंकारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायस्यसमुदायआदेशः। तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यनष्टोणिर्भवतीतिणेरनिटीतिणिलोपोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्। द्विर्वचनंक्रियतांणिलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाणिलोपः। नित्यद्विर्वचनंकृतेपिणिलोपेप्राप्नोत्यकृतेपि। द्विर्वचनमप्यनित्यम्। अन्यस्यकृतेलोपेप्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। नित्यमेवद्विर्वचनम्। कथम्। रूपस्यस्थानिवत्त्वात्। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचने। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचनेचोद्यंतदिहापियोज्यम्। किंपुनस्तत्। सन्यङन्तस्येतिचेदशेः सन्यनिटःदीर्घकुत्वेसंप्रसारणषत्वमधिकस्यद्विर्वचनात्। आटद्यरेभ्याभ्यस्तविधिप्रतिषेधः॥ सन्यङाश्रयेचसमुदायादेशत्वात्। झलाश्रयेवाव्यपदेशआसिश्रत्वादिति। अस्तुतर्हिद्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्। द्विष्प्रयोगोद्विर्वचनमितिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्ववचनम्। लिटिद्विष्प्रयोगइतिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्वंलिटिवक्तव्यम्॥

पूर्वपरयोरिति। तत्रान्यतरेणादेशस्यव्यपदेशोभवति खट्वर्ष्यइति। इहतुसमुदायेणिरन्तर्भूतत्वादादेशेनसंबध्यतेनतुसाक्षादित्यविषयोयंस्थानिवद्भावस्य। अनित्यंद्विर्वचनमिति। द्विर्वचनेऽचीतिकार्यस्थानिवद्भावंमन्यते। अशेःसन्यनिटइत्यादिसन्यङोरित्यत्रव्याख्यास्यते॥

नेमतुरिति। णो नदूति नत्वे कृते धातु रादेशा दिर्भवति। ततो द्विष्प्रयोगेप्यादे शादित्वे नव्या वर्त्तते। स्थाने द्विर्वच ने तु शब्दान्तरत्व
दादे शादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात्स्यानिवत्त्वाभावः। लिटीति। सत्वनत्वयोर नैमित्तिकत्वाल्लिणि
मित्तत्वाभावः। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात् जल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट् प्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वस्माद पि विधौ स्थानिवद्भा
वद्भूस्य नाश्रित्वचोद्य प्रतिसमाधाने। एकाचोङ्गादिति। उपदेशग्रहणे नानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः। आवृत्तिसंख्य

नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदा
य आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न
दोषः। वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति। इड्वचनं च यङ्लोपे। इड्भावश्च
यङ्लोपे वक्तव्यः। बेभिदिता। बेभिदितुम्। एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वच
ने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेनु
दात्तः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः। एकाचोङ्गादिति। ननु चैकैक
मत्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमही
नं भवति। इड्दीर्घप्रतिषेधश्च॥ इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। ग्रहोलिटि
दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्यय
स्य नष्टो ग्रहिः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः। ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्य
त्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं
भवति। पदादिविप्रतिषेधश्च। पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

याचैदृहजङ्गं नैकाच्। ननु चैकैकमिति। एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सो परस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परंय
देकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा। समुदाय इति। एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न
पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदायव्यवहारो व्यावृत्तिसंख्याश्रयः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यश
ब्दात्तृच्। ग्रहिणाङ्गमिति। अत्र तत्त्वो जरीगृह्यस्याङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्वि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम्॥

सिषेचेति। सिचेर्लिड्डिहितइतिलिङन्तंपदमितितदादेरेवपदत्वात्सदादिः सकारइतिषत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्र
त्ययस्येति। प्रत्ययोज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथवाप्रकृतेः प्रत्ययस्यचेत्यर्थः। तावेवेति। परिहारान्तरम्। उच्चा
रणक्रियायाएवद्वित्वंनतूच्चार्यमाणस्यशब्दस्य। ततश्चैकस्मादेवप्रत्ययविधिः। नतुद्वाभ्यामित्येकैवाङ्गसंज्ञापदसं
ज्ञाचेतिनास्तिदोषः। आदिग्रहणंचेति। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणंभवतीत्यत्र। समुदायप
दत्वमिति। सिषेचशब्दस्यपदसंज्ञानतुसेचशब्दस्यतदवयवस्य। नन्वेवंबिभिदितेतिसएवैकाज्धातुरितीट्प्रतिषे
धः प्राप्नोति। नैषदोषः। उच्चारणभेदाद्द्विशेषिसंख्याप्रादुर्भावात्पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथाचकिरिणेत्या
सिषेच। सुष्वाप। सात्पदाद्योरितिषत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानेपुनर्द्विर्वचनेसतिनदोषः। समुदायस्य
समुदायआदेशस्तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्यनष्टः सपदादिर्भवति। द्विःप्रयोगेचापिद्विर्वचने
नदोषः। सुप्तिङ्भ्यांपदंविशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तंपदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादिसुबन्तंतिङन्तंच।
ननुचैकैकस्मादप्यत्रसुप्तिङ्विधिः। समुदायेयावाक्यपरिसमाप्तिः तयापदसंज्ञाभविष्यति। कुतए
तत्। शास्त्राहानेः। एवंहिशास्त्रमहीनंभवति। तावेवसुप्तिङौयौततःपरौसैवचप्रकृतिराद्या। आदिग्रह
णंचकृतंसमुदायपदत्वमेतेन॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरितिकर्मधारयात्पञ्चमी।
द्वितीयस्येतिशक्यमवक्तुम्। कथम्। अजादेरिति नैषाबहुव्रीहेःषष्ठी। अजआदिर्यस्यसोयमजादिः अजा
देरिति। किंतर्हिकर्मधारयात्पञ्चमी अच्आदिः अजादिः अजादेःपरस्येति। तत्रान्तरेणद्वितीयग्रहणंद्वि
तीयस्यैवभविष्यति। तत्रद्वितीयद्विर्वचनेप्रथमनिवृत्तिः

दैसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंनभवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्यसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितिपरिहारउ
क्तः। रूपभेदानङ्गीकरणेतुतावेवसुप्तिङावितिद्वितीयःपरिहारः॥ अजादेः॥ द्वितीयस्येतिशक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति
बहुव्रीहिपक्षेसामर्थ्यादप्रथमार्थप्रारम्भेविज्ञायमानेततीयानामप्येकाचांद्विर्वचनप्रसङ्गाद्द्वितीयस्येतिवक्तव्यम्। कर्म
धारयपक्षेत्वजादेरितिपञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैवकार्येणभाव्यंनव्यवहितस्ये
तिनार्थोद्वितीयग्रहणेन। तत्रव्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाकर्मधारयएवाश्रयितव्यइतिभावः॥

प्राप्तत्वादिति। यद्यपिसत्यामेवप्राप्तौनिवृत्तिरुच्यतेनत्वसत्यांतथापिविशिष्टप्राप्तिरिहहेतुत्वेनविवक्षिताप्राप्तेर्विघातका
भावादित्यर्थः। नन्वेति। येननाप्राप्तिन्यायात्। कथमन्यस्येति। विरोधाद्धिबाध्यबाधकभावंमन्यते। यथाकाणोः। इहचवि
रोधाभावः। अविरोधेहिसमुच्चयोदृश्यते। यथाकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम्। भिन्नफलत्वात्तत्संज्ञानांसमुच्चयइतिचेदिहाप्य
स्त्येवफलभेदः। एकेनप्रथमस्यद्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनतुद्वितीयस्य। नवेति। अनेनासंभवःप्रदर्श्यते।
यस्यद्वितीयस्यैकाचोद्विर्वचनंविधेयम्। तस्यप्रथमद्विर्वचनेकृतेऽद्वितीयत्वात्द्वितीयद्विर्वचनंनप्राप्नोतीत्यर्थः। ननुय
दिनियोगतःप्राक्प्रथमद्विर्वचनंस्यात्ततोऽयंविरोधःस्यात्। यदातुपूर्वंद्वितीयद्विर्वचनंतदाविरोधाभावात्स्यादेवप्रथम

प्राप्तत्वात्। द्वितीयद्विर्वचनेप्रथमस्यनिवृत्तिर्वक्तव्या॥ अटिटिषति। अशिशिषतीति। किंकारणम्। प्राप्तत्वा
त्। प्राप्नोत्येकाचोद्वेप्रथमस्येति। ननुचद्वितीयद्विर्वचनंप्रथमद्विर्वचनंबाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमान
मन्यस्यबाधकंस्यात्। असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति। अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्। नवाप्रथमस्य
विज्ञानेहिद्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात्। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। प्रथमविज्ञानेहिसतिद्वितीयस्या
प्राप्तिःस्यात्। किंकारणम्। अद्वितीयत्वात्। नहीदानींप्रथमद्विर्वचनेकृतेद्वितीयोद्वितीयोभवति। कस्तर्हि।
तृतीयः। तद्यथा। द्वयोरासीनयोस्तृतीयउपजायमानेनद्वितीयोद्वितीयोभवति। कस्तर्हि। तृतीयः। नहिकिंचि
दुच्यतेअकृतेद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यभवितव्यमिति। किंतर्हि। कृतेद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यद्विर्वचनंभविष्य
ति। अनारम्भसममेवंस्यात्। अटेःप्रथमस्यद्विर्वचनंस्यात्हलादिःशेषः। द्वितीयस्यद्विर्वचनम्। हलादिःशेषः।

द्विर्वचनम्। नैतदस्ति। नित्यत्वाच्चाथस्याक्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात्पूर्वंप्रथमद्विर्वचनंतत्रकृतेऽद्वितीयत्वाद्द्वितीयद्विर्वच
नाप्रसङ्गइत्यनवकाशत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनेनप्रथमद्विर्वचनंबाध्यते। तद्यथेति। यदाद्वयोःपुरस्तान्मध्येवातृतीयउपजायते
तदायंदृष्टान्तोयदातुपरतःउपजायतेतदानभवति। नहिकिंचिदिति। द्वितीयत्वनिर्देशात्। विशेषानुपादानात्। सामर्थ्यादत्रवि
शेषआश्रीयतइतिमत्वाह। अनारम्भसममिति। अटिसइतिस्थितेप्रथमद्विर्वचनम् अट्अट्हलादिःशेषइतिटकारस्यनिवृत्तिः। द्वि
तीयद्विर्वचनम् अट्अट्। ततोहलादिःशेषःतत्रद्वयोरकारयोर्वाऽकाराणांपररूपेविशेषाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकंस्या
दित्यर्थः। हलादिःशेषोद्वितीयद्विर्वचनमित्ययंक्रमःकथंलभ्यते। विपरीतक्रमःकस्मान्नभवति ॥

उच्यते। नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यम्। तद्विकृते हलादिःशेषे ऽटः प्राप्नो-
ति। अकृते तु टट् शब्दस्य। अन्तरङ्गत्वात्ततो गुण इति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते। इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्ष-
त इति बहिरङ्गम्। प्रागभ्यासविकारेभ्यो ऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति। सत्य-
पि चेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो
द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम्। स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्य-
ते। कृतेपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह। नानारम्भसमिति। इत्वमिति। आसप्तमपरि-
समाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम्। सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इ-
त्वमेव प्रवर्तते। न पररूपम्। तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीय-

त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतीत्येतद्रूपं स्यात्। नानारम्भसमनटेः प्रथमस्य द्विर्वचनम्। हला-
दिःशेषः। इत्वम्। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिःशेषः। इत्वम्। द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्। अभ्यासस्या-
सवर्ण इतीयङादेशः। इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात् ।

द्विर्वचनम्। इयङादेशो ह्यनित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्ण इति वचनादियङोऽप्रसङ्गात्। ननु पर-
स्य कृतेपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। सवर्णे च यो
विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात्। द्वयोरिकारयोरिति। अथ परस्येयङा-
देशः कस्मान्न भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते। एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वे विशेषाभावान्नोक्तम्। इयटिषतीति। अ-
स्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः। अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात्। प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेषः इत्व-
मियङिति कार्यप्रवर्तनादत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा
स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङाभावं न त्वेकादेशेन। तस्मिन्कृते एकादेशस्तस्य त्व-
न्तवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न भवति। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वदत्वन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् ॥

ओणेश्चेति। अत्रापिर्उवोणिषतीति पाठे न भाव्यम्। उवोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात्। नानिष्टार्थेति।
द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः। याचाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति वि
रोधाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। यथावेति। भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहित
स्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा द्वीपमितीत्यादावादेः परस्येत्यादेर्विधीयमानं पीत्वमन्त्यस्य न भ
वत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति। ननु चापद्इत्येकाषष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृते

ओणेश्चेत्यवोणिषतीति। नानिष्टार्थाशास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। यथावादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभा
वः। यथावा आदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवति। एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति।
विषम उपन्यासः। नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति। इदमप्येवं
जातीयकम्। नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्यते अस
ति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। नैतदस्ति। सत्यपि संभवे बाध
नं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं
निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते। तत्र पूर्व
स्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या। अटिटिषतीति।
यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्व
स्य। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा। कुतः ।

स्य। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा। कुतः ।
तिकुतोलोन्त्यस्य प्रसङ्गः। इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः। नैतदस्ति। अपद्इत्येका
षिषष्ठीवचनद्वयप्रामाण्याद्याद्यन्तावुपसंह्रियेत। अपआद्यन्तयोरीत्वं भवतीति। एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लस्य सं
स्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते। यथैवाचो निवृत्तिरिति। यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य
द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं स व्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अशासनात्पूर्वस्येति।अप्राप्त्यनुमानंबाधोनहिप्रमाणेनप्राप्तंबाधितुंशक्यतेप्रमाणत्वाविशेषात्तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषयेप्रथमद्विर्वचनंनवि हितंनप्रतिषिद्धम्।नटभार्यावद्व्यञ्जनानिभवन्तीतिद्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानिद्विरुच्यन्तइत्यर्थः।न्यायसिद्धेऽर्थेलिङ्गदर्शनमाह।न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति।न्द्राश्चतेआदयस्तेषांद्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानिद्वितीयेनाचासहद्विरुच्यन्ते।तत्रद्वितीयाभावइति।इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्रद्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणंप्रथमद्विर्वचनस्यबाधकमितियस्यामप्यजादिव्यक्तौद्वितीयाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपिप्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः।अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौविधीयमानंद्वितीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपिप्रथमद्वि

अशासनात्पूर्वस्य।नेहवयंपूर्वस्यप्रतिषेधंशिष्मः।किंतर्हि।द्वितीयस्यद्विर्वचनमारभामहे।व्यञ्जनानिपुनर्नटभार्यावद्भवन्ति।तद्यथा।नटानांस्त्रियोरङ्गगतायोयःपृच्छतिकस्ययूयंकस्ययूयमितितंतंतवतवेत्याहुः।एवंव्यञ्जनान्यपियस्ययस्याचःकार्यमुच्यतेतंतंभजन्ते।न्द्रादिप्रतिषेधाच्च।यदयंन्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःपूर्वनिवृत्तौव्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति।तत्रद्वितीयाभावेप्रथमद्विर्वचनंप्रतिषिद्धत्वात्।तत्रद्वितीयस्यैकाचोऽभावेप्रथमस्यद्विर्वचनंनप्राप्नोति।आटतुः।आटुः।किंकारणम्।प्रतिषिद्धत्वात्।अजादेर्द्वितीयस्येतिप्रतिषेधात्।नैषदोषः।सतितस्मिन्प्रतिषेधः।सतिद्वितीयस्यद्विर्वचनेप्रथमस्यप्रतिषेधः ॥

र्वचनंबाधेतेत्यर्थः।अप्राप्तिरेवात्रप्रतिषेधत्वेनविवक्षिता।सतितस्मिन्निति।अजादेरितिव्यक्तिनिर्देशोनत्वाकृतिनिर्देशः।अतोनायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनोद्वितीयस्यैकाचःसंभवमभिसमीक्ष्यप्रवर्तते।यत्रेदानींद्वितीयोनास्तितत्रानुपजातनिमित्तोऽपवादएवनप्रवर्ततइतिप्रथमैकाचोद्विर्वचनमुत्सर्गःप्रवर्ततएव।तेनयस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयद्विर्वचनंप्रवर्ततेतस्यामेवप्रथमद्विर्वचनंबाध्यतेनान्यस्यामित्यर्थः।जात्युपलक्षिताव्यक्तिःप्राधान्येनाश्रीयतेनतुजातिः।तेनसर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयवत्यामिदंशास्त्रंप्रवर्तते ॥

व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह। सतितस्मिन्निति। लोकवदिति। आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयतइति भावः। प्रागाङ्गमिति। यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात्क्वचिदपि ग्रामेवर्तमानोब्राह्मणोमनुष्यान्तरानयनंनिवर्तयतितथाभ्यासजातेराश्रयणात्क्वचिदप्यभ्यासेवर्तमानोहलादिः सर्वत्रानादेर्हलोनिवृत्तिंकरोतीत्यर्थः। तस्मादस्त्विति। इहव्यक्तिपक्षआश्रीयते। हलादिःशे

सतितस्मिन्प्रतिषेधइति चेद्धलादिःशेषे दोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेधइतिचेद्धलादिःशेषेदोषोभवति। हलादिःशेषेसत्याद्येहल्यनाद्यस्यहलोलोपः स्यात्। इहैवस्यात्। पपाच। पपाठेति। इहनस्यात्। आटतुः। आटुरिति। लोकवद्धलादिःशेषे। लोकवद्धलादिःशेषेसिद्धम्। तद्यथा। लोकेईश्वरआज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्याआनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्योब्राह्मणाआनीयन्तामिति। येषुतत्र ग्रामेषुब्राह्मणानसन्तिनतर्हीदानींततोऽन्यस्यानयनंभवति। यथातत्रक्वचिदपिब्राह्मणस्यसत्तासर्वत्राब्राह्मणस्यनिवर्तिकाभवति। एवमिहापिक्वचिदपिहलाद्यःसन्सर्वस्यानाद्यस्यहलोनिवर्तकोभवति। क्वचिदन्यत्रलोपइतिचेद्द्विर्वचनम्। क्वचिदन्यत्रलोपइतिचेद्द्विर्वचनमप्येवंप्राप्नोति। क्वचिदपिद्वितीयःसन्सर्वस्यप्रथमस्यनिवर्तकःस्यात्। तस्मादस्तुसतितस्मिन्प्रतिषेधइत्येव। ननु चोक्तंसतितस्मिन्प्रतिषेधइति चेद्धलादिःशेषेदोषइति। प्रतिविधास्यतेहलादिःशेषे॥ नन्द्राः संयोगादयः॥ किमर्थमिदमुच्यते। न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्रन्द्राणांप्रतिषेधः। न्द्रादेरेकाचोद्विर्वचनंप्राप्नोति। तत्रन्द्राणांसंयोगादीनांप्रतिषेधउच्यते॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यद्वेभवतः॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यद्वेभवतइतिवक्तव्यम्। केचिदाहुः। एकाचइति। ईर्ष्यिषिषति। अपरआह। व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यिषिषति॥ कण्ड्वादीनांच॥ कण्ड्वादीनांचतृतीयस्यद्वेभवतइतिवक्तव्यम्॥ कण्डूयियिषति। असूयियिषति। वानामधातूनांतृतीयस्यद्वेभवतइतिवक्तव्यम्॥ अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपरआह। यथेष्टंवा॥ यथेष्टंवानामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति ॥

येतुजातिपक्षः। व्यक्तिपक्षेपिया प्रतिविधास्यतेअहलभ्यासोभवति ततआदिःशेषइति॥ नन्द्राः॥ किमर्थमिति। पूर्वस्याचोव्यञ्जनानीतिपूर्वपक्षोनटभार्यावद्व्यञ्जनानीत्युत्तरःपक्षः ॥

पूर्वोभ्यासः॥ कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति। इह त्ववयवावयवि
संबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तित्यागेन
सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः॥ उभे॥ सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येव
मर्थं सहेति कर्त्तव्यम्। आद्युदात्तत्व इति। यस्मात्तु दात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते सवर्ज्य इति

पूर्वोभ्यासः॥ पूर्वोभ्यास इत्युच्यते। कस्य पूर्वोभ्याससंज्ञो भवति। द्वे इति वर्त्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि
तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि।
आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते।
पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं स
दर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति॥ उभे अभ्यस्तम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं क
र्त्तव्यम्। उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम्। आद्युदात्तत्वं सहभूत
योर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये दोषस्तदेव पठितम्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। ना
स्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत। पर्याये च तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति।
परस्य तर्हि स्यात्। तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न परस्य भवतीति। यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तं
भवतीत्याह। एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य। उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति। तत्र स ए ति
व दोषः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्सहग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते।
अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः सं
ज्ञिनिर्देशः। कथम्। द्वे इति वर्त्तते॥

व्याख्याने प्रधानत्वाच्चिन्त्ये कशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः। एकवर्जमिति। संख्यावचनेन तु विरोधाद्यौगपद्यासंभवात्पर्यायप्रस
ङ्गः। उभेग्रहणमिति। सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः। द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धा
यामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थम्॥

ईर्त्सीतीति। कृते द्विर्वचनेऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञाकृतेऽभ्यासलोपे परस्य नन्नि
वर्त्तेत उभे ग्रहणात्तु निरस्यत इति भावः। ऋध आपश्च सन्। सनीवन्तर्द्धेतीड्भावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधे
र्बलवत्त्वादाप्ज्ञप्यृधामीदितीत्वं रपरत्वं च। नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वच
न इति वचनाद् धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्स इत्यस्य द्विर्वचनम्। अन्ये त्वाहुः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमा
नं द्विर्वचनं प्रतीक्षत इति प्राग्द्विर्वचनम्। तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनि
त्यत्वाद् नाश्रीयते तदा धिसित्यस्य तदाश्रयणे तु त्स इत्यस्य। तत ईत्वाभ्यासलोपौ। ईर्त्स ईप्स इति स्थिते ले तृभिः। अड्वा व
श्च प्राप्नोति शप्च। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप्। अड्वावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। किम्। यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयते। तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत्। ईर्त्सति। ऐ
र्त्सन्। ईप्सन्ति। ऐप्सन्। किं च स्यात्। अड्वा वो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अड्वा वे
तावन्न दोषः। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्त्यदभ्यस्तादिति। तत आत्मनेपदेषु। तत आत्म
नेपदेषु चाद्भवति। अनत इत्युभयोः शेषः। यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभा
वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नु
म्प्रतिषेधः। नित्य एकादेशः कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥

तोऽभ्योऽन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततोऽड्वावः प्राप्नो
ति। अथवा शपः प्रागेव परत्वादड्वावः प्राप्नोति। सोपि हि नित्यः। शप एकादेशे कृतेऽन्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात्। ईर्त्स
न्निति। शतरि कृते शप्च प्राप्नोत्ये — कादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपव
र्गाभावाच्छपोऽप्राप्तिः। तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयो
रकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति। पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रति
षेधप्रसङ्गश्चोद्यते। ऐर्त्सन्निति। ईर्त्सेर्लङ्। झिः शप्। अकारयोः पररूप एकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति ॥

अन्यस्याकृतद्वति। मितः पूर्वभक्तत्वान्नुमिकृतेशब्दान्तरत्वम्। निमित्तवानिति। अन्तादेशेप्राक्कृतेएकादेशेचव्यपवर्गाभावाज्जुसोः प्रसङ्गः। पूर्वंहीति। उत्सर्गाणांविषयान्तरस्यापिसंभवादपवादविवर्जितेविषयेप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्।

एकादेशोप्यनित्यः। अन्यस्यकृतेनुम्प्रतिषेधेप्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। विधिविषयेनुम्प्रतिषेधः। विधिश्चनुमःसर्वनामस्थाने। प्राक्चसर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्रनित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नुम् प्रतिषेधोनभविष्यति। यदप्युच्यतेजुस्भावइति। एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नभविष्यति। एकादेशइत्युच्यते। केनचात्रैकादेशः। अन्तिना। नात्रान्तिभावःप्राप्नोति। किंकारणम्। जुस्भावेनबाध्यते। नात्रजुस्भावःप्राप्नोति। किंकारणम्। शपाव्यवहितत्वात्। एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।

।किंपुनःकारणम्। निमित्तवानन्तिरेकादेशंतावत्प्रतीक्षतेनपुनस्तावत्येवनिमित्तमस्तीत्यन्तिभावेनभवितव्यम्। इहापितर्हितावत्येवनिमित्तमस्तीत्यन्तिभावःस्यात्। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अस्तुअन्तिभावेकृतेस्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेनग्रहणाज्जुस्भावोभविष्यति। अथवायद्यपिनिमित्तवानन्तिरयंतस्यजुस्भावोऽपवादः। नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गःप्रवर्तते। तत्तावदत्रनकदाचिदप्यन्तिभावोभवति। अपवादंजुस्भावंप्रतीक्षते। नखल्वपिकश्चिदभ्यस्तानांझेश्चानन्तर्यम्। सर्वत्रविकरणैर्व्यवधानंतेनावश्यंविकरणनाशःप्रतीक्ष्यः। क्वचिल्लुकाक्वचित्श्लुनाक्वचिदेकादेशेन। सयथैवश्लुलुकौप्रतीक्षतेतथैकादेशमपि। एवंतर्हीदमिहव्यपदेश्यंसदाचार्योनव्यपदिशति। किम्। स्थानिवद्भावम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। व्यवधानान्नभविष्यति। पूर्वविधौस्थानिवद्भावः ॥

प्रकल्प्यचेति। यथानसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवचनात्परस्ययणःपूर्वंसंप्रसारणंप्रवर्तते। पूर्वस्यतुतन्निमित्तःप्रतिषेधः। यदितुपरस्ययणःपूर्वंनप्रवर्तेततदापूर्वस्यापिप्रतिषेधोनस्यात् ॥

जक्षित्या॥ जक्षितिरादिर्येषान्ते जक्षित्यादयः षट्। त्रिसहजक्षित्यादिष्विति। वेव्यत इति। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति। अन्यथा धातुस्वरेडिः लाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यणादेशे चकृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं प्रसज्येत। आङः शास्विति। वेवीङोनन्तरमयं कैश्चिल्लक्ष्यत इति भावः। भूयिष्ठानीति। बहुतराणीत्यर्थः। षसिवशी इति। ष(स)स्(?)शास्ति

न चायं पूर्वस्य विधिः। पूर्वस्मादपि विधिः। तदेतदसति प्रयोजने उभे ग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते। कथं चैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यते। इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सहग्रहणेन॥ जक्षित्यादयः षट्॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम्। जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम्। सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। वेवीत्यर्थम्। वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्। वेव्यते। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति। अपरिगणनं वा गणान्तत्वात्। न वार्थः परिगणनेन अस्त्वा गणान्तमभ्यस्तसंज्ञा। इहापि तर्हि प्राप्नोति। आङः शासु अस्तु। अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति। भूयिष्ठानि कार्याणि परस्मैपदेषु। आत्मनेपदी चायम्। स्वरस्तर्हि प्राप्नोति। यच्चाप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा। षसिवशी छान्दसौ। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवन्ति। चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव। ह्नुङः स्तर्हि प्राप्नोति। अस्तु। अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति। भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु। आत्मनेपदी चायम्। स्वरस्तर्हि प्राप्नोति ॥

स्वप्न इति येन पठन्ति केवलं षसस्वप्ने वशकान्ताविति तन्मते नैतदुक्तम्। अन्ये त्वाहुः। शास्तीति धातुपाठ एव शासश्चिया निर्देशः कृतोऽर्थभेदात्तु द्विः पठ्यते। अन्ये तु। षसस्वप्न इति न पठन्ति। वशेर्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः साधुः। चर्करीतमिति। यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

अह्लिङोरिति। यदि ह्रुङोभ्यस्तसंज्ञा स्यात् ह्रुवाते ह्रुवत इत्यादौ कृते ऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव विघाते नेतिप्रतिषेधो नर्थकः स्यात्। तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वर एव भवति नाभ्यस्तस्वरः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकम्। अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं ह्रुते ह्रुष इत्यादावनुदात्तत्वं माभूत् प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात्। अन्नह्यभ्यस्तानामादिरिति नत्रवर्तते। अजादौ तस्य विधानात्। तत्रासति प्रतिषेधे अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तं पदं स्यात्। सति तु प्रतिषेधेन्तोदात्तं भवती

अह्लिङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति। अथवा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते जक्षुअभ्यस्तसंज्ञो भवति। इत्यादयश्च षट् जक्षित्यादयः षडिति॥ तुजादीनाम्। तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणम्॥ तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यम्। अस्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। तुतोजशबलान्हरीन्। अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात्। अनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्यन्याय्यः। कुतः। अपरिगणितत्वात्। नहि छन्दसि दीर्घत्वस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम्। किं कारणम्। अन्येषां च दर्शनात्। येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते। तद्यथा। पूरुषो नारक इति। अनेकान्तत्वाच्च। येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः। यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च प्रत्ययेन दृश्यते। मामहानउक्थ्यपात्रम्। ममहान इति च॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य। धातोरिति किमर्थम्। ईहाञ्चक्रे। नैतदस्ति। लिटीत्युच्यते। न चात्र लिटं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमतातस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। इदं तर्हि सस्वांसो विशृण्विरे। लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम्। योजागारतमृचः कामयन्ते। योजजागारतमृचः कामयन्ते। अनभ्यासस्येति किम्। कुसोनोनावद्वृषभो यदीदम्। नोनूयते र्नोनाव ॥

तिज्ञापकत्वं नोपपद्यते। एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राह्लिङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थोभिप्रेतः। अथवेति। नायं श्लिपा निर्देशः किं तर्हि जक्षिति पृथक्पदम्। इत्यादय इत्यत्र इति शब्देन जक्षितिः परामृश्यते। आदिशब्दश्च समीपवाची। तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः॥ लिटि धातोः॥

अभ्यास प्रतिषेधानर्थक्यमिति। जुगुप्सिषते। लोलूयिषतइत्यादौ सन्कृतस्य गुरुत्वालक्षणस्यचरितार्थत्वात्पुनः प्रसङ्गा भावादुत्तरार्थोप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनकर्तव्यः। चङीत्येतदर्थस्तुकर्तव्यएव। यदासन्यङन्तात्सिचिकृते चङ् भवति। अजुगुप्सत् लोलूयदिति तदाद्विर्वचनंमाभूदिति चिन्त्यमेतत्॥ सन्यङोः॥ किमियंषष्ठीति। विभक्तिविचारद्वारेणतदर्थोविचार्यते। किंचातइति। अर्थभेदप्रश्नः। सन्यङन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्येति षष्ठीपक्षेतदन्तविधिः। स

अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यंचछन्दसिवावचनात्। अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः। किंकारणम्। छन्दसिवावचनात्। अवश्यंछन्दसिवाद्वेभवतइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे। सिषाचिषामहइतिप्राप्ते। देवतानोदातिप्रियाणि। ददातिप्रियाणि। मघवादातु। मघवाददातु। सनस्तुतोवीरवद्धातु। वीरवद्दधातु। यावतेदानींछन्दसिवाद्वेभवतइत्युच्यते। धातुग्रहणेनापिनार्थः। कस्मान्नभवतिसस्वांसोविशृण्विरइति। छन्दसिवावचनात्। तदेतद्धातुग्रहणंसान्यासिकंतिष्ठतुतावत्॥ सन्यङोः॥ किमियंषष्ठीआहोस्वित्सप्तमी। कुतःसन्देहः। समानोनिर्देशः। किंचातः। यदिषष्ठीसन्यङन्तस्यद्विर्वचनेनभवितव्यम्। अथसप्तमीसन्यङोःपरतःपूर्वस्यद्विर्वचनेनभवितव्यम्। कश्चात्रविशेषः। सन्यङोःपरतइतिचेदिटोद्विर्वचनंपरादित्वात्। सन्यङोःपरतइतिचेदिटोद्विर्वचनंकर्तव्यम्। अटिटिषति। अशिशिषति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। परादित्वात्। इट्परादिः। हन्तेश्चेटोद्विर्वचनंकर्तव्यम्। जेघ्नीयते। ननुचयस्यापिसन्यङन्तस्यद्विर्वचनंतस्यापिस्थानिवद्भावप्रसङ्गः। ईटिस्थानिवद्भावादीटोद्विर्वचनंनप्राप्नोति। नैषदोषः। द्विर्वचननिमित्तेःचिस्थानिवदित्युच्यतेनचासौद्विर्वचननिमित्तम्। यस्मिन्नपिद्विर्वचनंयस्यापिद्विर्वचनंसर्वोसौद्विर्वचननिमित्तम्। तस्मादीटोद्विर्वचनम्। तस्मादुभाभ्यामेवईटोद्विर्वचनंकर्तव्यम् ॥

प्तमीपक्षेतुतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्चपूर्वस्यधातोःकार्यभाक्त्वम्। कश्चात्रविशेषइति। लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः। हन्तेश्चेति। गमहनेत्युपधालोपस्यस्थानिवद्भावाद्घनएवद्विर्वचनप्रसङ्गः। यस्यापीति। सतितस्मिन्कार्यभावादस्यैवनिमित्तत्वमितिभावः। यद्यपिरूपस्थानिवद्भावादीटोनभवतिद्विर्वचनंतथापिप्राप्तिमात्राश्रयेणद्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते ॥

अनुदात्तविशेषणंचेदिति। यदातूभयविशेषणंतदानदोषः। उपदेशएकाचूत्वात्। सन्नन्तस्यापिद्विःप्रयोगेद्विर्वचनेदो षएव। स्थानेद्विर्वचनेतुप्रकृतिप्रत्ययस्यसंप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेवनास्तीतिनदोषः। इ यक्ष्यमाणाद्विति। अश्नोतेःसन्। स्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनीतिप्राप्तइट्छान्दसत्वान्नभवति। द्विर्वचनम्। हलादिःशेषः। सन्यतइतीत्वम्। अभ्यासस्यासवर्णे

यण्वोभयोर्दीर्घोनतमेकश्चोद्योभवति। एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम् नुदात्तविशेषणं चेत्तनइट्प्रतिषेधः। एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणंचेत्तनइट्प्रतिषे धोवक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचनेकृतेउपदेशेनुदात्तादेकाचःश्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधोन प्राप्नोति। अस्तुतर्हिसन्यङन्तस्य। सन्यङन्तस्येतिचेदशेःसन्यनिटः। सन्यङन्तस्येतिचेदशेःसन्यनिटोद्वि र्वचनंवक्तव्यम्। इ यक्ष्यमाणाभृगुभिःसजोषा। यस्यापिसन्यङोःपरतोद्विर्वचनम्। तेनाप्यत्रावश्यमिड्भा वेयत्नःकर्तव्यः। अशेर्हिप्रतिपदमिड्विधीयतेस्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनीति। तेनैवद्वितीयद्विर्वचनमपिनभवि ष्यति। अथवानैतदश्नोरूपम्। यजेरेषच्छान्दसोवर्णलोपः। तद्यथा। तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्नयइतिप्राप्ते। आ म्बानांचरुम्। नाम्बानांचरुमितिप्राप्ते। आव्याधिनीउगणाः। सुगणाइतिप्राप्ते। इष्कर्तारमध्वरस्य। निष्क र्तारमध्वरस्येतिप्राप्ते। शिवा उद्रस्यभेषजी। शिवारुद्रस्यभेषजीतिप्राप्ते। अथवार्थेवैगम्यते। कःपुनर श्नोत्यर्थः। अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा। एवन्तर्हियजिरप्यश्यर्थेवर्तते। कथंपुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्तते। बह्वर्था अपिधातवोभवन्ति। तद्यथा। वपिःप्रकिरणेदृष्टश्छेदनेपिवर्तते। केशान्वपति। ईडिःस्तुतिचोदनायाञ्चा सुदृष्टईरणेचापिवर्तते। अग्निर्वाइतोवृष्टिमीट्टेमरुतोमुतश्च्यावयन्ति ॥

इतीयङ्। षत्वकत्वषत्वानि। पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदंज्ञानञ्च। अविक्षमाणाइतितु पक्षीपक्षेप्राप्नोति। तेनैवेति यथाछान्दसत्वादिण्नभवत्येवंद्वितीयद्विर्वचनमपि। तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम्। वर्णलोपइति। यियक्षमाणाइतिप्रा प्ते यकारस्यलोपः। उपेयप्राप्त्यर्थत्वादुपायानांधातूनांचानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः ॥

दीर्घङ्कृत्वेति। यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति। समुदायादेशत्वात्संप्रमुग्धत्वात्। यदा
तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन श
ब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थाने द्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विष्प्रयोगे। तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमोहाभा

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्य
ते। निक्षेपणे चापि दृश्यते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवं तर्हि दीर्घकु
त्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति। तुष्टूषति।
समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति। तत्राजन्ता नोस
नीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वा
द्दीर्घत्वम्। नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम्। कृतेपि द्वि
र्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदाय
स्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। द्विर्वचन
मप्यनित्यम्। अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उ
भयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति। जुहूषति। कुत्वं द्विर्व
चनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्र
मुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तेर्हकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्र
सारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति ॥

वात्। सर्वे सर्वपदादेशाद् त्वाश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह। इदमिहे
ति। नित्यं द्विर्वचनमिति। आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति। व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥

जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचने ऽभ्यस्तत्वाभावात्संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसारणं ततो हलइति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम्। क्षीरोदक इति। व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिप

जुहूषति। जोहूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्वयतिर्भवति। तत्र ह्वः अभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्। ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं यस्य तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तस्य न सिध्यतीति। षत्वं च द्विर्वच ̄नाधिक ̄स्य न सिध्यति। पिपक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति। तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्षत्वं पूर्वत्रासिद्धे षत्वं सिद्धं तिद्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। आरब्धोऽभ्यस्तविधिप्रतिषेधः। आरब्धो ह्याभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति। ईर्त्सन्ति। ईप्सन्। ईर्त्सन्। ऐप्सन्। ऐर्त्सन्। किं च स्यात्। अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। नैष दोषः। उक्तो ऽत्र परिहारः। सङ्घाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात्। सङ्घाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्झलाश्रये चाव्यपदेशः। किं कारणम्। आमिश्रत्वात्। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन्वाऽवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति। तत्र को दोषः। सङ्झलीति क्त्वादीनि न सिध्यन्ति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां क्त्वादीनीति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्क्त्वादीनि। पूर्वत्रासिद्धे क्त्वादीनि सिद्धानि सिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कर्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। विभाषिताः प्रयोजयन्ति। दोग्धा। दोग्धा। द्रोढा। द्रोढा ॥

रत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। सप्तम्येकवचनं वा प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम्। सङ्झीति। सन इः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। विभाषिता इति। विषय इत्यर्थः ॥

दाश्वान्। षह मर्षणे इति चौरादिकस्याधृषादेर्विभाषितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम्। चक्रमिति। घञर्थे कविधानमिति कः।

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति। इहस्थाने द्विर्वचने णिलोपः परिहृतः। सन्यङोः परतो द्विर्वचनमिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेह न्तेः कुत्वमपरिहृतम्। तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्देशः। तत्रेदमपरिहृतं सन इट् प्रतिषेध इति। एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति। कथं जेघ्रीयते। वक्ष्यत्येतत्। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति। दाश्वान् साह्वान्। दाश्वानिति किं निपात्यते। दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान्। साह्वानिति किं निपात्यते। सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान्बलाहकः। साह्वान्। मीढ्वानिति किं निपात्यते। मिहेर्ढत्वं तिचयस्य पूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च। मीढुस्तोकाय तनयाय मृड। यथेयमिन्द्र मीढ्वः। मह्यर्थे वै गम्यते। कः पुनर्मह्यर्थः। महिर्दानकर्मा। अतः किम्। ढत्वमपि निपात्यम्। मह्यर्थ इति चेद्मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्। मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनरन्यत्रापि क्वचिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। अस्तीत्याह। मिहेर्मेघः। मेघश्च कस्माद्भवति। अपो ददातीति। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उपसंख्यानं कर्तव्यम्। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसमिति। क्वादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। बभ्रुः पप्रुरिति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्काभ्यासस्य॥ चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। आक्काभ्यासस्य। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घश्च॥ हन्तेर्घश्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत आक्काभ्यासस्य। घनाघनः। पाटेर्णिलुक्क दीर्घश्चाभ्यासोक्क। पाटयतेर्णिलुग्वक्तव्यः। अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्कागमः। पाटूपटः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः। यणयवायावादेशाआल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥

ययुरिति। योद्वेचेत्यन्नद्वेचेतिनवक्तव्यंभवतीतिभावः। चराचरइति। अभ्यासस्यानचीतिवचनाद्धलादिःशेषाभावः। सोपुप्यत

द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र। मध्वत्र। इहोभयंप्राप्नोति। च
क्रतुः। चक्रुरिति। अयवायावादेशानामवकाशः। चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः। द्विर्वचनस्य
सएव। इहोभयंप्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। आल्लोपस्यावकाशः। गोदः। कम्ब
लदः। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। ययतुः। ययुः। तस्थतुः। तस्थुः। उपधालोपस्यावकाशः।
श्लेष्मघ्नंमधु। पित्तघ्नंघृतम्। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। णि
लोपस्यावकाशः। कारणा। हारणा। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। उत्व
स्यावकाशः। निपूर्त्तीः पिण्डाः। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। मित्रावरुणौततुरिः। दूरेह्यध्वा
जगुरिः। द्विर्वचनंभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। इष्टवाचीपर
शब्दः। विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति। द्विर्वचनात्प्रसारणाल्लधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धि
विधयः। द्विर्वचनात्प्रसारणाल्लधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयोभवन्तिविप्रतिषेधेन।
द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। संप्रसारणस्यावकाशः। इष्टम्। सुप्तम्। इहोभयंप्राप्नोति। ईज
तुः। ईजुरिति। नैतदस्ति। अस्त्वत्रद्विर्वचनंद्विर्वचनेकृतेपरस्यरूपस्यकितीतिभविष्यतिपूर्वस्यलिट्य
भ्यासस्योभयेषामिति। इदंतर्हिसोपुप्यते। इदंचाप्युदाहरणम्। ईजतुः। ईजुः। ननुचोक्तमस्त्वत्रद्विर्वचनं
द्विर्वचनेकृतेपरस्यरूपस्यकितीतिभविष्यतिपूर्वस्यलिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। नसिध्यति। नसंप्रसा
रणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधःप्राप्नोति। अकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति। एकादेशेकृतेनास्तिव्यव
धानम्। एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवंतर्हिसमानाङ्गग्रहणंत
वचोदयिष्यति। आत्वस्यावकाशः। ग्लाता। म्लाता। द्विर्वचनस्यसएव। इहोभयंप्राप्नोति। जग्ले। मम्ले।
धात्वादिविकाराणामवकाशः। नमति। सिञ्चति ॥

इति। स्वपिस्यमिव्येञांयङीतिसंप्रसारणम्। जग्लइति। भावेलकारः। अशितीतिपर्युदासपक्षेविप्रतिषेधः। प्रसज्यप्र
तिषेधेत्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम्। एवंसत्यनन्त्वेअपि ॥

 चेक्रीयतइति।यङिरीङ्॰नइतिरीङादेशः।उवोणेति।अमन्त्रइतिप्रतिषेधादिजादेरित्याम्नभवति।नैकमुदाहरणमिति
 अन्यथाऽभ्यासस्यानैरितिब्रूयात्।उवोणेत्यादौतु छन्दस्त्वाद्यथाम्नदृश्यते।ततइयङादिप्रकरणेतन्वादीनांछन्दसि

द्विर्वचनस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।ननाम।सिषेच।ससौ।रीत्वस्यावकाशः।मात्रीयति।पित्रीयति।द्विर्वचनस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।चेक्रीयते।जेह्रीयते।ईत्वस्यावकाशः।पीयते।गीयते।द्विर्वचनस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।पेपीयते।मेमीयते।इत्वोत्वयोरवकाशः।आस्तीर्णम्।निपूर्तम्।द्विर्वचनस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।आतेस्तीर्यते।निपोपूर्यते।गुणवृद्ध्योरवकाशः।चेता।गौः।द्विर्वचनस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।चिचाय।चिचयिथ।लुलाव।लुलविथ।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्रद्विर्वचनं।द्विर्वचनेकृतेपरस्यगुणवृद्धीभविष्यतः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।इयाय।इययिथ।ननुचात्राप्यस्तुद्विर्वचनं।द्विर्वचनेकृतेपरस्यगुणवृद्धीभविष्यतः।नसिध्यति।अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वंप्राप्नोति।वार्णादाङ्गंबलीयइतिगुणवृद्धीभविष्यतः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिवार्णादाङ्गंबलीयोभवतीति।यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणंकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।नह्यन्तरेणगुणवृद्धीअसवर्णपरोऽभ्यासोभवति।नैतदस्तिज्ञापकम्।अर्त्यर्थमेतत्स्यात्।इयृतः।इयृथः।उवोण।उवोणिथ।यत्तर्हिदीर्घइणःकितीतिदीर्घत्वंशास्ति।एतस्याप्यस्तिवचनेप्रयोजनम्।किम्।सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात्।सयथैवतर्हिसवर्णदीर्घत्वंबाधतेएवंयणादेशमपिबाधेत।एवंतर्हियणादेशेयोगविभागःकरिष्यते।इदमस्ति।इणोयण्भवति।ततएरनेकाचः।तस्मान्नेकाचः इणोयण्भवति।ततोऽसंयोगपूर्वस्य।एरनेकाचइत्येव।असवर्णग्रहणमेवतर्हिज्ञापकम्।ननुचोक्तमर्त्यर्थमेतत्स्यादिति।नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणंप्रयोजयति।एवमपिस्थानिवद्भावादियङ्प्राप्नोति।अथसत्यपिविप्रतिषेधेयावतास्थानिवद्भावःकथमिवैतत्सिद्ध्यंकस्मादेवात्रनभवति।योनादिष्टादचःपूर्वस्तस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भावः।आदिष्टाच्चैषोऽचःपूर्वइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

बहुत्वमित्युवङ्भविष्यति।यथासुवर्गौलोकइतिभावः।एवमपीति।यदिपूर्वंद्विर्वचनंक्रियतेपश्चाद्गुणवृद्धीइत्यर्थः ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणम्॥ कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति। पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते। यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव। वर्णग्रहणादिति। वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः। न च तदादिविध्यभावेपि तदादौ पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो यस्मात्तत्पुरुष इत्यनेनाधाहारः। ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते। यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः। ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति। पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। कारीषगन्ध्यापतिकुलम्। वर्णग्रहणात्सिद्धम्। वर्णग्रहणमेतद्भवति। यस्मिन्विधिस्तदादाविति। न चेदं वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः। वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः। कारीषगन्ध्यापरमपतिः। कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः। कौमुदगन्ध्यापरमपतिः। किं कारणम्। अत्र हि तदाविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम्। सिद्धं तूत्तरपदवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात्। पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् ॥

गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्य उक्तं न ज्ञायते कडङ्करस्य वाकुररस्य वेति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदन्तप्रतिषेध इति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम्। तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे। विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते। तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपद एव पुत्रपती गृह्येते। पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः ॥

भा॰कै॰ ष्यङन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात्। हंसशिरांसीति। अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्धकाराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः। ६१२
१४ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति।
सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति। न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। कारीषगन्धीपुत्रः। का
रीषगन्धीपतिरिति। किं कारणम्। पूर्वपदमित्युच्यते। न ह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति। ष्यङन्तमेतत्पूर्वपद
म्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भव
तीत्युच्यते। परमकारीषगन्धीपुत्रः। परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिध्यति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्यये नेति। यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते। अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारी
षगन्ध्यः। तस्य पुत्रः। अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः। अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति। अस्त्रीप्रत्यये
नानुपसर्जनेन। यो ह्यनुपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भव
तीति। ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति। वाराहीपुत्रः। तार्णक र्णीपुत्रः। तत्राप्र
त्ययस्यस्य प्रतिषेधः। तत्राप्रत्ययस्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्येति सि
द्धम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्यस्य न भविष्यति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा।
अथवाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा प
रिभाषा क्रियेत। अप्रत्ययस्यस्य वा प्रतिषेध उच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः प
रिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमित्ये
तन्न वक्तव्यं भवति। कथं व्यधेर्विद्ध इति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। नैत
दस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम्। पयांसि। यशांसि। पय इत्यस्यापि प्रा
प्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नोपधाया इति
तत्रवर्तते। एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति। सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगस्य नो— रामः
पधाया इति। एवमपि हंसशिरांसि। ध्वंसशिरांसि अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। हम्मते हंसः ॥ १४

हन्तेरिति।वृत्रवदिहनीतिलक्षणसद्भावात्।हन्तीति।गच्छतीत्यर्थः।यथापरिभाषितमिति।परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः।

कः पुनराह।हम्मतेर्हंसइति।किंतर्हिहन्तेर्हंसः।हन्त्यध्वानमिति।एवंतर्हिसर्वनामस्थानइतिवर्तते।
सर्वनामस्थानपरतयासान्तसंयोगंविशेषयिष्यामः।सान्तसंयोगेननोपधांविशेषयिष्यामः।सर्वनामस्थानपरस्यसान्तसंयोगस्यनोपधायाइति।अन्कारान्तस्यात्ल्लोपेप्रयोजनम्।तक्ष्णा।तक्ष्णइति।तद्इत्यत्रापिप्राप्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अनाकारंविशेषयिष्यामः।अनोऽकारइति।एवमप्यनसानसेइत्यत्रापिप्राप्नोति।अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः।अनाअकारम्।अन्कारान्तस्यानोयोऽकारइति।एवमप्यनस्तक्ष्णानस्तक्ष्णे इत्यत्रापिप्राप्नोति।एवंतर्हिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।भस्येतितत्रोपस्थितमिदंभवति यचिभमिति।तत्रयजादिपरतयाऽन्कारंविशेषयिष्यामः।अनाऽकारम्।यजादिपरस्यानोयोऽकारइति।मृजेर्वृद्धिविधौप्रयोजनम्।न्यमार्ट्।अटोपिवृद्धिःप्राप्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।यथापरिभाषितमिकोगुणवृद्धीइतिइकएववृद्धिर्भविष्यति।एवमपिमिमार्जिषतीत्यत्रप्राप्नोति।अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेनह्रस्वोभविष्यति।वसोःसंप्रसारणे।वसोःसंप्रसारणेचप्रयोजनम्।विदुषःपश्य।विदिवकारस्यापिप्राप्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधोभविष्यति।इदूकारेणव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति।एवंतर्हिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिनभविष्यति।युवादीनांचसंप्रसारणेप्रयोजनम्।यूनःपश्य।यूना।यूने।यकारस्यापिप्राप्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिनभविष्यति।उकारेणव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति।एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।एवंतर्हिसमानाङ्गग्रहणंतत्रचोदयिष्यति।र्वोरुपधाग्रहणंच।र्वोरुपधाग्रहणंनकर्तव्यंभवति।र्वोरुपधायादीर्घइकइति ॥

अबिभरिति। डुभृञो लङ्। तिप्सिपोरन्यतरः। शपश्लुः। द्विर्वचनम्। भृञामिदितीत्वम्। सोतेति। धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्वप्रसङ्गः। स्यदित्यत्रेति। तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति। मङ्क्तव्यमिति। पदान्त्यसदेशत्वाभावात् संयोगादिलोपाप्रसङ्गः। माषवापाणामिति। विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः

इह कस्मान्न भवति। अबिभर्भवान्। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः। आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति। धात्वादेः षः सः। णो नः। इहैव स्यात्। नेता। सोता। इह न स्यात्। नमति। सिञ्चतीति। आदि। त्यदादिविधिः। इहैव स्यात्। तद् सः। त्यद् स्यः। इत्यत्र न स्यात्। त्यदादिविधिः। संयोगादिलोपः। इहैव स्यात्। मङ्क्ता। मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात्। संयोगादिलोपः। कुत्वम्। इहैव स्यात्। पक्ता। पक्तव्यमित्यत्र न स्यात्। ढत्वम्। इहैव स्यात्। लेढा। लेढव्यमित्यत्र न स्यात्। भष्भावः। इहैव स्यात्। अभुत्त। अभुत्सातामित्यत्र न स्यात्। षत्वम्। इहैव स्यात्। द्रष्टा। द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात्। णत्वम्। इहैव स्यात्। माषवापेण। माषवापाणामित्यत्र न स्यात्। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या। लक्षणं वा न प्रणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु। इदं प्रतिविधीयते। उदात्तनिर्देशात् सिद्धम्। यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देशादिति। स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः। अन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति ॥

उदात्तनिर्देशादिति। यथा स्वरितेनाधिकारः। एवमुदात्तेनैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्तव्य इति। सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

इदमेकमिति। अविभरित्यत्रान्त्यसदेशस्यैको ऽसंभवादनन्त्यसदेशस्यैकः प्राप्नोति दीर्घउपधाग्रहणेन निवर्त्यते॥ बन्धु॥ कारीषगन्ध्यामातास्येति बहुव्रीहौ कृते ऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ब

इदमेकं यथादोषास्त्यथावौरुपधाग्रहणमिति। अविभर्भवान्। तच्चापि क्रियते न्यास एव। ष्यङः संप्रसारणम्॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङ्‌प्रसार्यो विभाषया। मातच्। कारीषगन्ध्यामातास्य कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। मातच्। मातृक। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृ। कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च॥ वयिग्रहणं किमर्थम्। न वेञ्यजादिषु पठ्यते। वेञश्च वयिरादेशः क्रियते। तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम्। तन्त्रेतत्स्यात् ङिदर्थोयमारम्भ इति। तच्च न। लिड्यमादेशः। लिट् च किदेव। अत उत्तरं पठति। वयि ग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्। वयिग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। सः वयेर्माभूदिति। यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्राप्यते एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति। न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापको ऽप्रतिषेधस्य। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात्। वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणं माभूदिति। ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः। न सिध्यति। किं कारणम्। कितीति तत्रानुवर्तते। एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति। किं कारणम्। हलादिः शेषेण बाध्यते। नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति। किं कारणम्। वक्ष्यति ह्येतत्। अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति। स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति। पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात्। पित्यभ्यासार्थमिति चेत् तन्न। किं कारणम्। अविशिष्टत्वात्। अविशेषेण प्रतिषेधः। निवृत्तं तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण। वेञोपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते। ववौ। ववियथेति ॥

धित्वान्तोदात्तत्वं न भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानान्नदृतश्चेति पक्षे समासान्ताभावः॥ ग्रहिज्या ॥

विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि। वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणाल्लिटि संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति। यद्यपि वयो यकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोऽस्ति तथापि पुष्कलपरिहारं वक्तुमेतन्नाश्रितम्। अथवा लिटि वय इति योगविभागः करिष्यते। तत्र वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति। ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारस्यान्यस्यास्ति तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवतीत्याशङ्क्यो।

विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते। न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः। यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति। तन्न। यद्यन्तरे रेफस्य संप्रसारणं न स्यात्। वकारस्य प्रसज्येत। रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्माद्वक्तव्यमेतत्। ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति। अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। वचिस्वपियजादीनाम्। ग्रहादीनां च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतमुभयेषां ग्रहणमनुवर्तते। यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति। ग्रहादीनां ङिति च। वचिस्वपियजादीनां किति। ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। किति ङितीति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवैकयोगः करिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति ततो लिट्यभ्यासस्येति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवोभयंनिवृत्तम्। तदपेक्षिष्यामहे ॥

क्तं विकृतिग्रहणमिति। प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्न तु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः। तदेवं वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ लिट्यभ्या॥ ग्रहीति॥ असति सूत्रे यद्दूषणं तदेव सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। भाष्यकारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारेणैतदुक्तं तच्चायुक्तमिति मन्यमान आह। यदुच्यत इति।

इदंतर्हीति।उभयेषांग्रहणात्पुनःसंप्रसारणस्यविधिर्भवन्विध्यन्तरस्यबाधकोभवति।आकारलोपश्चेति।सतिचाकार

इदंतर्हि उभयेषांग्रहणस्यप्रयोजनम्।उभयेषामभ्यासस्यसंप्रसारणमेवयथास्यात्।यदन्यत्प्राप्नोति
तन्माभूदिति।किंचान्यत्प्राप्नोति।हलादिशेषः।अभ्यासस्यसंप्रसारणंहलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेतिवक्ष्य
ति।सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति।अभ्याससंप्रसारणंहलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन।अभ्याससंप्रसार स्य
णंभवति हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन।अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः।इयाज।उवाप।हलादिशेषस्याव
काशः।बिभिदतुः।बिभिदुः।इहोभयंप्राप्नोति।विव्याध।विव्यधिथ।अभ्याससंप्रसारणंभवति पूर्वविप्रति
षेधेन।सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवासंप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि।नवावक्तव्यः।किंका
रणम्।संप्रसारणाश्रयस्यबलीयस्त्वादन्यत्रापि।संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीति वक्त
व्यम्।अन्यत्रापिनावश्यमिहैववक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।प्रयोजनंरमाल्लो।पेयङ्।यणः।रम्।भृष्टः।भृष्टवा
न्।संप्रसारणंचप्राप्नोतिरम्भावश्च।परत्वाद्रम्भावः स्यात्।संप्रसारणंबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।संप्रसा
रणंयथास्यात्।आल्लोपः।जुहुवतुः।जहुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोत्याकारलोपश्च।परत्वादाकारलोपःस्यात्।
संप्रसारणंबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।संप्रसारणंयथास्यात्।संप्रसारणेकृतेपूर्वत्वंचप्राप्नोत्याकारलोप
श्च।परत्वादाकारलोपःस्यात्।संप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।पूर्वत्वंयथास्यात्।इयङ्।शु
शुवतुः।शुशुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोति।इयङादेशश्च।परत्वादियङादेशःस्यात्।संप्रसारणंबलीयोभव
तीतिवक्तव्यम्।संप्रसारणंयथास्यात्।यण्।संप्रसारणेकृतेपूर्वत्वंचप्राप्नोति।यणादेशश्च।परत्वाद्यणा
देशःस्यात्।संप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।पूर्वत्वंयथास्यात्।नैतानिसन्तिप्रयोजनानि।
यत्तावदुच्यतेरमिति।इदमिहसंप्रधार्यम्।रम्भावःक्रियतांसंप्रसारणमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वाद्र
म्भावः।नित्यंसंप्रसारणंकृतेपिरम्भावेप्राप्नोत्यकृतेपि।रम्भावोपिनित्यःकृतेपिसंप्रसारणेप्राप्नोत्यकृतेपि॥

लोपेतस्यस्थानिवद्भावादुवङ् नस्यात्ततश्चयणादेशःप्रसज्येत।यणादेशश्चेति।एरनेकाचइत्यनेन ॥

उपदेश इति। तेनोपदेशे यो रेफस्तस्याभावः। उरुव्यचा इति। उरु विचतीति मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः॥
स्वापेः॥ ङितीति वर्तत इति। कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यत इति भावः। तच्च ङिद्ग्रहणं लिट्यभ्यास
स्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते। लिटो ङितोऽसंभवादिहैवानुवर्तते। न चान्यदिति। यङ् तावदनेकाच्त्वात् स्वापेर्नास्ति। अ
पित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम्। ङादयः स्वापेर्न विहिताः॥ नवशः॥ वशेर्यङीति। यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङिद्ग्रह
णानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्ग्र

कथम्। योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति। अनित्योरभावः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं का
रणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि गृह्यन्त एवमप्यनित्यः। उपदेश इति वर्तते। तच्चाव
श्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यत इत्येवमर्थम्। आल्लोपे यङ्यण इति। नित्यं संप्रसारणम्। अन्तरङ्गं
पूर्वत्वम्। तदेतदन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः।
उभयं न वक्तव्यम्। उक्तमुभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। य
दन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्णिति संप्रसारणार्थम्। व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्त
व्यम्। किं प्रयोजनम्। अञ्णिति संप्रसारणार्थम्। अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता। उद्विचितुम्। उद्वि
चितव्यम्। अनसीति किमर्थम्। उरुव्यचाः। कण्टकः॥ स्वापेश्चङि॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। ङिती
ति वर्तते। न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः॥ नवशः॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः। वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः
संप्रसारणस्य। वावश्यते। क्व माभूत्। उष्टः। उशन्तीति। स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यङीति व
र्तते। एवं तर्हि न्वाचष्टे यङीति वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्याय्यो यदुता
धिकारा अनुवर्तेरन्निति॥ शृतं पाके॥ किं निपात्यते। श्राश्रप्योः शृभावः॥ श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते॥

हणानुवृत्तिमन्वाचष्टे। नैतदन्वाख्येयमिति। स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव। ततश्चङीत्यस्यानधिकाराद्यङेव संबध्य
ते। अनन्तरत्वात्॥ शृतं पाके॥ श्राश्रप्योरिति। श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते। श्रै पाक इति भ्वादौ। घटादिषु तु मित्त्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते।
श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीति योऽर्थः स एव श्रपय
तीति गम्यते। तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदा कर्मकर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं क्षीरं देवदत्तेन॥

अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति। हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षणः उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरुस्वत्वस्य णिचोभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति। तत्र श्राप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते। एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते। द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च। पाचयितृव्यापारे तु णिविकृते पाचनालक्षणोर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वाच्चेति। आङ्पूर्वाच्च

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्। शृतं क्षीरम्। शृतं हविः। क्व मा भूत्। श्राणा यवागूः। श्रपिता यवागूरिति। अपेः शृतमन्यत्र हेतोः। अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः। आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम्। आपीनोन्धुः। आपीनमूधः। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव। क्व मा भूत्। आप्यानश्चन्द्रमा इति। उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः। अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति। क्व मा भूत्। प्रप्यानोन्धुः। प्रप्यानमूधः। आङ्पूर्वाच्चेष नियमो द्रष्टव्यः। भवति हि पीनं मुखम्। पीनाः शंवल्यः। श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति॥ विभाषा श्वेः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्वियतुः। शिश्वियुः। किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति। न पुनः किल्लक्षणस्यापि। किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति। किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते। यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधत एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत॥

यणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः॥ विभाषा श्वेः॥ लिटः कित्वाकित्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम्॥ तत्र संप्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह। श्वेर्लिटीति। यथैवेति। किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वाद्विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति भावः॥

भा॰कै॰ अन्येयजादयइति।केषुचिदवयवेषुकृतंशास्त्रंसमुदायेप्रवृत्तंभवति।नहिश्वयतेरिति।यजादीनामितिव्यवस्थावाच्यादि ६१२
१८ शब्दोपादानाद्यथापाठंसर्वेषांचोदितत्वात्कार्येणभाव्यम्।सर्वकार्यार्थश्चगणपाठः इतिकितिसंप्रसारणंयजादिषुश्व
यतिपाठस्यावकाशइत्यपिनशक्यतेवक्तुम्। ह्वः सं॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागइति।इहैकमनेकंवाकार्यंविधातुंकाल
विच्छेदाभावेननिर्देशएकयोगः।तत्रैकस्मिन्यो गेपठ्यमानेऽव्याप्तिरितियोगविभागः कर्तव्यः।ह्वोऽभ्यस्तस्ये त्युच्य

नन्वमोऽपवादत्वात्श्वयतिलक्षणंकिल्लक्षणंबाधिष्यतइति।किंतर्हिपरत्वात्।श्वयतिलक्षणस्यावका
शः। यिट्टिवचनानि।शुशाव।शुशविथ।शिश्वाय।शिश्वयिथ।किल्लक्षणस्यावकाशोऽन्येकितः।शूनः।शू
नवान्।इहोभयंप्राप्नोति।शिश्वियतुः।शिश्वियुरिति।श्वयतिलक्षणंभवतिविप्रतिषेधेन।अभ्यासल
क्षणादपितर्हिश्वयतिलक्षणंभविष्यति विप्रतिषेधेन।अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्येयजादयः।इ
याज।उवाय।श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परंधातुरूपम्।शुशुवतुः। शुशुवुः। शुशविथ।श्वयतेरभ्यास
स्योभयंप्राप्नोति।शिश्विशुः। श्वयतिलक्षणंभविष्यतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।नहिश्वयते
रभ्यासस्यान्येयजादयोऽवकाशः।श्वयतेर्यजादिषुयः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिषेधः।तस्मात्सुष्ठूच्यतेश्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधइति॥ ह्वः संप्रसारणम्॥ अभ्यस्त
स्यच॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः। ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः कर्तव्यः। ह्वः संप्रसारणंभवति। णौच
संश्चङोः।ततोऽभ्यस्तस्यचसंप्रसारणंभवतीति।किमर्थोयोगविभागः।णौचसंश्चङ्विषयार्थः।णौचसं
श्चङ्विषयेह्वः संप्रसारणंयथास्यात्।जुहावयिषति।अजूहवत्।किंपुनः कारणंनसिध्यति।ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यते।

तद्व्यभिहितेएवंतर्हिह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः।तत्रपौनरुक्त्यंपरिहरति।जिह्वाय
कीयिषतीत्यादौसंप्रसारणंमाप्रवर्तिष्टेतिह्वयतेरर्थाव्यतिरेकोरूपाव्यतिरेकोवाश्रयितव्यस्तत्रपूर्वग्रन्थोऽर्थव्यतिरे
काश्रयउत्तरस्तुरूपव्यतिरेकाश्रयः।इहह्वयतेरर्थोयत्रनव्यतिरिच्यतेयथाजुहावजुहविथेति।तत्रसंप्रसारणेनभाव्य एमः
म्।नत्वर्थव्यतिरेके।ह्वाययतौचण्यर्थस्यप्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थोह्वयतिरितिपूर्वपक्षः ॥ १८

नचैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येतिभावः। अव्यतिरिक्तार्थत्वाद्धीयमाणेन तु ह्वयतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्या त्प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह। ह्व एतदिति। णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्याव्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणाप्राप्तिरिति मत्वा ह। एवं तर्हि ह्वयतेरिति। युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह। ह्वयतिरिति। प्रकारान्तरेण संप्रसङ्गं परेणाव प्राप्तिमाह। एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति। अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। व्यवहितत्वादिति। अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इ ति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। तद्यथेति। ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रती

नचैतद्ध्वोऽभ्यस्तम्। कस्य तर्हि ह्वाययतेः। ह्व एतदभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयते रभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम्। कस्तर्हि ह्वाययतिः। ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम्। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयो जनम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहूषति। जोहूयते। अभ्यस्त प्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः। अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात्। न संप्रसारणे संप्र सारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रति षेधः। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। कृदन्तप्रतिषे धार्थं वा। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। अन्तरे णापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलो दकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्वै घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथवाऽकारो म त्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्यास्मिन्सोऽयमभ्यस्तोऽभ्यस्तस्येति। अथवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी।

यते। इह तु मुख्यार्थसंभवे कथं गौणस्य ग्रहणम्। तस्य संस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददो षः। अथवेति। यौगिकत्वान्निमित्तेऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते। ननु सनादिः प्रत्ययइ ति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः। प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्यास्थाने ष ष्ठी कृता। व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ। अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्या ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः ॥

अभ्यस्तस्य योह्वयतिरिति। एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः। जिह्वामकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपाद्भ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये ऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणाभावाद् दसन् चङ्परे णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः॥ अपस्पृ॥ कस्यांचिच्छाखायामपस्पृधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते। पदद्वयं चान्यस्याम्। तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम्। तदुभयमप्यनेन संगृह्यते। एकश्रुत्या स्वरस्तर्वनाम्ना पाठात्। तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः

कातर्हि संबन्धषष्ठी। अभ्यस्तस्य योह्वयतिः। किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः प्रकृतिः। ह्वोऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति। योगविभागस्तु कर्तव्य एव। नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः। किं तर्हि ह्वाययतिः। अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे तित्याज श्राताश्रितमाशीराशीर्तः। अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते। स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विर्वचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह। अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विर्वचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। श्राताश्रितमिति किं निपात्यते। श्रीणातेः क्ते श्राभावश्श्रिभावो निपात्यते। क्व पुनः श्राभावः। क्व वा श्रिभावः। सोमे श्राभावः अन्यत्र श्रिभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रितः सोम इति। बहुवचने श्राभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रिता नो ग्रहा इति। सोमबहुत्वे श्राभावः। अन्यत्र श्रिभावः॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तम्। तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति। इष्यते च परस्य यथा स्यात् न पूर्वस्येति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणम्। एवमर्थमिदमुच्यते। किमन्ये ऽप्येवंविधयो भवन्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। घटाभ्याम्। अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोन्त्यस्येति॥

प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः। ततो ह्रस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम्। तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः। सोमवद्दत्वदति। सोम [illegible]

किं नर्हीति। संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

ननुचेदानीमेतयापरिभाषयेहापिशक्यमुपस्थातुम्।नेत्याह।नहिवचिस्वपियजादीनांग्रहादीनांचान्त्योयणस्ति।एवंतर्ह्यनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति।अन्त्यसदेशोयोयण्तस्यकार्यंभविष्यति।नैतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।यदयंप्यायःपीभावंशास्ति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।पीभावएतत्प्रयोजनम्।आपीनोन्धुः।आपीनमूधः।एतद्रूपंयथास्यादिति।यदिचात्रसर्वस्ययणःसंप्रसारणंस्यात्।पीभाववचनमनर्थकंस्यात्।संप्रसारणेकृतेसंप्रसारणपूर्वत्वेद्वयोरिकारयोरेकादेशेसिद्धंरूपंस्यात्।आपीनोन्धुः।आपीनमूधइति।पश्यतित्वाचार्यः।नसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।ततःप्यायःपीभावंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।सिद्धेहिविधिरारभ्यमाणोज्ञापकोभवति।नचप्यायःसंप्रसारणेनसिध्यति।संप्रसाणेहिसत्यन्त्यस्यप्रसज्येत।एवमपिज्ञापकमेव।कथम्।प्यायइति।नैषास्थानषष्ठी।कातर्हिविशेषणषष्ठी।प्यायोयणिति।तदेतज्ज्ञापयत्याचार्योनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।यदयंप्यायःपीभावंशास्ति।एवमप्यनैकान्तिकमेतत्।एतावज्ज्ञाप्यतेनसर्वस्ययणःसंप्रसारणंभवतीति।तत्रकुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।उच्यमानेप्येतस्मिन्कुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।एकयोगलक्षणंखल्वपिसंप्रसारणंतद्यदितावत्परमभिनिर्वृत्तंपूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव।प्रसक्तस्यचानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषेधेननिवृत्तिःशक्याकर्तुंनाभिनिर्वृत्तस्य।योहिभुक्तवन्तंब्रूयान्माभुङ्क्थाइति किंतेनकृतंस्यात्।अथापिपूर्वमनभिनिर्वृत्तम्।परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव।तत्रनिमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नः।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमिति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यते।उच्यमानेऽप्येतस्मिन्कुतएतत्परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।इङ्गितेनचेष्टितेननिमिषितेनमहतावासूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायोगम्यते।एतदेवज्ञापयति।परस्यभविष्यतिनपूर्वस्येति।यदयंनसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधंशास्ति।यदप्युच्यते।एकयोगलक्षणंखल्वपिसंप्रसारणंतद्यदितावत्परमभिनिर्वृत्तंपूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव।प्रसक्तस्यचानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषेधेननिवृत्तिःशक्याकर्तुमिति।अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः।नचवयंपूर्वस्यप्रतिषेधंशिष्मः।किंतर्हि ॥

हलादिःशेषापवाद इति। उत्सर्गस्तदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य। एकादेशे कृते इति। प
रं प्रत्यादिवद्भावात्। उपो षुषेति। उपपूर्वाद्वसेर्भाषायां सद्वसश्रुव इति क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते

संप्रसारणाश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधम्। ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम्। यदप्युच्य
ते। अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तन्न निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति। तादर्थ्यात्ताच्छ
ब्द्यं भविष्यति। तद्यथा। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति। एवमिहापि संप्रसारणार्थे संप्रसारणम्। तत्र यत्प्रसारणा
र्थं प्रसारणं तस्मिन्प्रतिषेधो भविष्यति। अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थम्।
संप्रसारणप्रकरणे पुनः संप्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्र प्रसारणप्रतिषेधार्थम्। प्रसारणमिति वर्तमाने पु
नः संप्रसारणग्रहणे एतत्प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत्संप्रसारणं तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यात्। व्यचो
लिटि विव्यथे नैतदस्ति प्रयोजनम्। हलादिःशेषापवादोऽत्र संप्रसारणम्। इदं तर्हि श्वयुवमघोना
मतद्धिते। यूना। यूने। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिद्ध्यति। किं कारणम्। उकारेण व्यवधानात्। एकादेशे कृते ना
स्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्ग
ग्रहणं चासमानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम्। न संप्रसंप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्तव्यम्। तत्रो
पो षुषि दोषः। तत्रोपो षुषि दोषो भवति। उपो षुषा। उपो षुषे। उपो षुषि। न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्रा
प्तिस्तस्मिन्प्राप्तिप्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्द्वितीया या
प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। अत्र च वसिः क्वसावङ्गम्। क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ ॥

तस्य क्वसुर्वचिस्वपीति संप्रसारणम्। द्विर्वचनमकः सवर्णे दीर्घः। वस्वेकाजाद्घसामिती ट्। शासिवसीति षत्वम्। ततो
यैकवचनम्। वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम्। वलादित्वाभावादिडभावः। अत्र समानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपी
ति संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः ॥

तृचमिति।तिस्रऋचोऽस्मिन्नितिसमासः।ऋक्पूरब्धूरितिसमासान्तः।कक्ष्याया इति।आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्रकक्षीव
च्छब्दस्यनिपातनाद्वार्तिकंनारब्धव्यम्॥वश्चास्यान्यतरस्याम्॥अन्यतरस्यांकितिवेञइतिसूत्रंकर्तव्यम्।तत्र

अथवायस्याङ्गस्यप्रसारणप्राप्तिरित्यनेननकिंचित्क्रियते।यावद्ब्रूयात्प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषे
धेननिवृत्तिःशक्याकर्तुमिति।अत्रचयदावसेर्नतदाक्वसोः।यदाचक्वसोरभिनिर्वृत्तंतदावसेर्भव
ति।अथवायस्याङ्गस्यप्रसारणप्राप्तिरित्यनेननकिंचित्क्रियतेयावद्ब्रूयादसिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्ग इति।असि
द्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यवसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणःप्रतिषेधोनभविष्यति।ऋचित्रेरुत्तरपदा
दिलोपश्छन्दसि।ऋचित्रेःसंप्रसारणंकर्तव्यम्।उत्तरपदादिलोपश्छन्दसिवक्तव्यः।तृचंसूक्तम्।तृ
चंसाम।छन्दसीतिकिम्।त्र्यृचानि।रयेर्मतौबहुलम्।रयेर्मतौसंप्रसारणंबहुलंवक्तव्यम्।आरेवाने
तुनोविशः।नचभवतिरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः।कक्ष्यायाःसंज्ञायाम्॥कक्ष्यायाःसंज्ञायांमतौसंप्रसारणंक
र्तव्यम्।कक्षीवन्तंयऔशिजः।काण्वःकक्षीवान्।संज्ञायामितिकिमर्थम्।कक्ष्यावान्हस्ती॥वश्चास्यान्य
तरस्यांकिति। वश्चास्यग्रहणंशक्यमकर्तुम्।अन्यतरस्यांकितिवेञोनसंप्रसारणंभवतीत्येवसिद्ध
म्।कथम्।प्रसारणेकृतेउवङादेशेचद्विर्वचनम्।सवर्णदीर्घत्वम्।तेनसिद्धम्।ववतुः।ववुः।ऊवतुः।
ऊवुः।वयेरपिनित्यंयकारस्यप्रतिषेधःसंप्रसारणस्य।ऊयतुः।ऊयुः।नैशब्द्यंचेहसाध्यम्।तच्चैवंस
तिसिद्धंभवति।यद्येवंववौवविथेतिनसिद्ध्यति। ल्यपिचेत्यनेनचकारेणलिडप्यनुकृष्यते।त
स्मिन्नित्येसंप्रसारणप्रतिषेधेप्राप्तेकितिविभाषाआरभ्यते ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचि
तेमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

लिटीत्यनुवर्तनात्कितिलिटिवेञःसंप्रसारणविकल्पेसत्यकितिलिटिल्यपिचेतिचकारेणलिटोऽनुकर्षणात्सं
प्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरितिभाष्यार्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्याय
स्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेचउपदेशेऽशिति॥ कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदाविशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति
तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति एज्यउपदेश इति। यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी
तदा उपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति एजन्तं यदुपदेश इति। समुदायश्च ग्लैप्रभृति प्राधान्येनोप
दिश्यते। धातुसंज्ञायर्थो नान्तरीयकत्वेन त्ववयवः। एतदपीति। उपदेशोऽप्ययमैकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदे
शादित्युक्तत्वात्। अर्थवतेति। यः शब्दोऽर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनाद्य

आदेचउपदेशेऽशिति॥ कथमिदं विज्ञायते। एज्यउपदेश इति। आहोस्विदेजन्तं यदुपदेश इति। किं चातः। यदिवि
ज्ञायते एज्यउपदेश इति। ढौकिता। त्रौकिता। अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भ
वति। ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति। एतदपि ह्युपदेशिवद्भावेनैजन्तं भवत्युपदे
शः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैज्यउपदेश इत्यपि विज्ञायमानेन दोषो भवति। अशितीत्युच्यते। न चात्रा
शितं पश्यामः। ननु च ककार एवात्राशित्। न च ककारे भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिक
रणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते लोके। अब्राह्मण
मानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यशिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नशि
ति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदशित्छित्सदृशम्। प्रत्ययः। इदं तर्हि। ग्लै ग्लानीयम्। वेञ् वानीयम्। शो
निशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः
प्राप्नुवन्ति। सन्तु। आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति। ननु चैज्यउपदेश
इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति ॥

येयायेतीण एकाज्व्यपदेशः। लोकेपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षया व्यप
देशो भवति। न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यति
देशोपि न प्रवर्तते सहायलाभाभावादौकारस्य। इदं तर्हीति। एज्यउपदेश इत्यस्मिन्पक्षे दोषोद्भावनम्। परत्वादिति। प
र्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्यायादीनां चानित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

अल्विधिश्चायमिति। नन्वेजन्तं यदुपदेश इत्यत्रापि परस्यात्वमल्विधिरेव गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात्तथा च प्रपठ्येत्यादाविड्भावः। नैतदस्ति। एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमल्विधिः। यदा त्वेवं व्याख्यायते उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवतीति तदात्वस्याल्विधित्वाभावः। एज्यउपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वाद् यादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावाद् प्राप्तिः। नन्वायादिषु कृतेषु लोन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति। तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति। यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सह एकादेशश्च प्र

अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अल्विधिश्चायम्। एवं तर्हि एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने हूतः। हूतवानित्यत्रापि प्राप्नोति। भवत्येवात्रात्वम्। श्रवणं कस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भवति। न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वत्वम्। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। नित्यं संप्रसारणम्। कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। आत्वमपि नित्यम्। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यमात्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। तेन बाध्यते। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्। संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं कार्यं कृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति ॥

प्नोति लोपश्च। तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गस्तथापि वार्णादाङ्गं बलवदित्याकारलोपः प्राप्नोति। यथा आहूः प्रहूइत्यादौ। तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम्। अत एवात्र परिहारेऽसमासाश्वासादपीतीतिज्ञापकाद् यादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति। हूत इति। ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति वचनादूकारस्यात्वप्रसङ्गः। भवत्येवेति। प्रागेव संप्रसारणादिति भावः। इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह। श्रवणमिति ॥

अपा पीति। यदि ण्यस्य लक्षणान्तरेणेति नाश्रीयत इति भावः। उपदेशग्रहणमिति। उपदेशग्रहणात्संप्रसारणादिषु कृते ष्यात्त्वप्रसङ्गान्न कर्तव्यम्। अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्राश्रयणादात्वस्यालिधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात्संप्रसारणादिषु कृते च प्रसङ्गः। शित्यपि बाधेरन्निति। ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वाद् शितीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यान्न स्यात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते। नत्वशितीत्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति द्यतिस्यतीत्यादौ हलादावात्वं माभूत्।

अथापि कथंचिदात्वमनित्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। उपदेशग्रहणं न करिष्यते। यदि तन्न क्रियते चेतास्तोवेत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति। यदयं क्रीङ्जीनां णावित्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति। यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति। इह तर्हि ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। शो। अवनिशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्वं बाधन्त इति। यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति। यदि हि बाधेरन्। शित्यपि बाधेरन्। तत्राशित्करणमनर्थकं स्यात्। अथवा। पुनरस्त्वेज्य उपदेश इति। ननु चोक्तम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। वेञ्। वानीयम्। शो। निशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापकः। नायादय आत्वं बाधन्त इति। आत्व एश्युपसंख्यानम्। आत्वे एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। जग्ले। मम्ले। अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। शकार इद्यस्य सोऽयं शित् न शित् अशित्। अशितीति। कथं तर्हि। शकार इत् शित् न शित् अशित् अशितीति। यद्येवं स्तनंधय इत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्रापि शब्शिद्भवति ।

नैतदस्ति। ओतः श्यनीत्योकारलोपविधानादात्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते। शकार इदिति। तन्नेता शकारेण प्रत्ययस्याक्षेपाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्वनिषेधादेश्यात्वं भवत्येव। यद्येवं स्तनंधय इति। विकरणोत्तरूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भवतीति मन्यते॥ अत्रापि शबिति। आत्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम् ॥

किं पुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः। उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धाद् असमर्थसमासः। स चा कर्तरि च कारकग्रहणेन ज्ञापितः। ग्लायन्तीति। सावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्तते। ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्याद् अशितीति वचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः शइत्येषोः शितिवचनस्यावकाशः इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथाऽशइति ब्रूयात्। अथवा। नित्यत्वान्तरङ्ग- त्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति। तेषु कृतेषु नित्य

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छितइति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः। शितिनेति। कश्चात्र विशेषः। अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लायन्ति। म्लायन्ति। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। शिदशितोरेकादेशोऽशित आदिवत्स्यात्। अस्त्यन्यच्छितइति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति। सुग्लः। सुम्लः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्वम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। अभ्यासरूपं च॥ अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति। जग्ले। मम्ले। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। अयवायावां प्रतिषेधश्च॥ अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लैग्लानीयम्। म्लैम्लानीयम्। शोनिशानीयम्। वेज्ञावानीयम्। परत्वादयादयः प्राप्नुवन्ति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः। शितिनेति। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम्। ररीध्वम्। शिशीते। त्राध्वम्। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दिवो नो रष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

त्वाच्छव्भवति। ततोऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः। जग्ले इति। एशि परत आत्वं तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्वै शब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यास इवर्णान्तता स्यात्। ररीध्वमिति। रै शब्द इत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ध्वं शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति। शबाश्रय प्रतिषेधप्रसङ्गात्। पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति। श्लौ द्विर्वचनम्। ई हल्यघोरितीत्वम्। शिशीत इति। श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। शपस्य श्लुः। तस्य द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम्। ई हल्यघोरितीत्वम्। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने। लोट्। ध्वम्। शपो बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

स्यत्यर्थ इति। वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति। रक्षसे रक्षोर्थं विनिक्षे विनिपातनायेत्यर्थः। त्राध्वमिति। लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ्। धि चेति सलोपः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीति अडभावः। यद्यमिति। आत्वमादिनरेजन्तादाकारान्तनिमित्तकः। प्रत्य यो ज्ञाप्यते सर्वे ह्वावामश्चेत्यणा पुनः॥ प्रत्याख्यायत इति। द्विर्वचने चीत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। त

नैष दोषः। इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्दैङ्त्यस्य रूपम्। कस्य तर्हि। रातेर्दानकर्मणः। शिशीते शृङ्गे इति। नैतच्छ्यतेरूपम्। कस्य तर्हि। शीङः। स्यत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनः स्यतेरर्थः। स्यतिर्निशाने वर्तते। शीङपि स्यत्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्य था। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते। केशाञ्वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्चासु दृष्टः। प्रेरणे चापि वर्त ते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः। निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कु रु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निःक्षेपणे चापि वर्तते घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। सर्वेषा मेष परिहारः। शितीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे धः। त्राध्वमिति। लुङेव व्यत्ययेन भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेध आ दिवत्त्वादिति। नैष दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। यदपि प्रत्ययविधि रिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति। यदयं ह्वावामश्चेत्यणं क बाधनार्थं शास्ति। यदप्यस्या सरूपमिति। प्रत्याख्यायते स योगः। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः। कथम्। लि टीत्यनुवर्तते। द्विलकारकश्चायं निर्देशः। लिटि लकारादाविति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तमात्व ए श्युपसंख्यानमिति। यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति। शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्त इति। प्रातिपदिकप्रतिषेधः॥ प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

त् प्रत्याख्यानात् स्थानिवत्त्वाभावः। द्विलकार इति। लिटि वयो य इत्यत्र द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजना भावादिहार्धत्वं विज्ञायते। लावस्थायामेव लिट्यात्वं न ल्यजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जुग्लइत्यादि सिध्यति। प्रातिपदिकप्रतिषेध इ ति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोर्ग्लानुदिभ्यां डौ इत्यादावुपदेशे भवत्ययमेच् एजन्तो वाऽर्थवत्त्वाद्यपदेशिवद्भावादिति भावः॥

अमिवृद्धिबाधनार्थमिति। गांपश्येत्यत्र गोतोणिदितिणित्वे वृद्धिप्रसङ्गात्। गाः पश्येत्यत्राशिती त्यात्वाप्रसङ्गः। उद्देश इति। उणादयोव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीतिभावः। एतच्चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते। उणादयोबहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननूगवादिभ्योयदित्यत्र गवादिगणे गोहविस्अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नौवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्य। नैषदोषः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमानः। प्रत्ययविधानाय परार्थी गवादयउपात्ताः। येषांतु स्वरूपज्ञानाय पूर्वमुच्चा

गोभ्याम्। गोभिः। नौभ्याम्। नौभिः। स तर्हि वक्तव्यः। नवावक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति। यदयं रायोहलीत्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायोहल्येवेति। यत्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। अमिवृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति प्रकृतम्। क्व प्रकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथापि निवृत्तम्। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ क्रीङ्जीनांणौ॥ आत्वेणौलीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः। आत्वेणौलीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रलम्भनशालीनीकरणयोः। किंप्रयोजनम्। प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथास्यात्। प्रलम्भने तावत्। जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनोवर्तिकामुल्लापयते। रथीरथिनमपलापयते॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥

रणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः॥ क्रीङ्जीनांणौ॥ आत्वेणाविति। विभाषालीयतइति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। संमाननेतु विकल्प एव भवति। अन्येत्वाहुः। प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति संमाननेपि नित्यमात्वं भवति॥ सिध्यते॥ परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम्। प्रयोजनमस्येति ठञ्। अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिश्चायं न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेर्थे वर्ततेतदात्वं भवति॥

भा॰कै॰ सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति। सांकाश्ये सिद्धइत्यादौ सिध्यति र्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते। सांकाश्ये ज्ञायतइत्यर्थावगमात्। इहतु ज्ञा
२४ पमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति। राजकुले देवदत्तं साधयतीति। ज्ञातृव्यापारवृत्तेस्त्वाल्लं नि
षिध्यते। तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् सिध्यति तापसः। आविर्भूत ज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः। तपः सेधयतीति। ज्ञा
नपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावा त्प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति। अन्नं साधयती
ति। ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते। ननु पदान्तरात्वर्थस्य तत्र निष्पत्तिमात्रम्। अन्नं निष्पा
दयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात् सिद्ध्यर्थस्य

सिध्यतेरज्ञानार्थस्य॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अपारलौकिकइत्युच्यमा
नेऽनिष्टं प्रसज्येत। अन्नं साधयति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति। अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचित् ज्ञानार्थे वर्तते। अ
स्तीत्याह। तपस्तापसं सेधयति। ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। ज्ञानमस्य प्र
काशयन्तीत्यर्थः॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। मीना
त्यादीनामात्व उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्य
यविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामात्वे कृते दृष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्र
योजयन्ति। का। कास्तावन्न प्रयोजयन्ति। किं कारणम्। एचइत्युच्यते ॥

पारलौकिकत्वं प्रतीयतइति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्या
ख्यातइत्याहुः। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिद्ध्यर्थस्येति निषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीका
रलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ मीनाति॥ उपदेशवचनमिति आद्युच्चारणेऽनुत्पन्न एव प्रत्य
यआत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथाव्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्यइति। उपदेशिन आकारान्ताया वा राम॰
प्रभृतय आकारान्तनिमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते। तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः। कादृति। आतश्चोपसर्गइति कः। २४
आतोऽनुपसर्गेइति कः। कौ च अङ्। चकाः आतश्चोपसर्गइत्यङ् तत्र निर्दिष्टः ॥

नचकेष्विति। शकन्ध्वादित्वात्पररूपमन्यथा कास्त्विति स्यात्। क्ङितिचेति गुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः। आतस्तु विज्ञाय तइति, सामर्थ्यात्। तथाहि। मीनात्यादीनामुपदेश एवात्वे कृते इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रवर्ततइति घञेव स्यात्। इदं विप्रतिषिद्धमिति। नहि मीनात्यादीनामुपदेश एजस्ति प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः। तेनैवंविषयमिति। स तु विषयः

नचकेष्वेजस्ति। णघञ्युञ्विषयस्तर्हि प्रयोजयन्ति। णः अवदायः। आत इति णः सिद्धो भवति। घञ् अवदायो वर्तते। आत इति घञ् सिद्धो भवति। किंच भोः आत इति घञुच्यते। न खल्वप्यात इत्युच्यते। आतस्तु विज्ञायते। कथम्। अविशेषेण घञुत्सर्गः। तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाजपावपवादौ। तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृतेऽपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वा उत्सर्गेण घञ् सिद्धो भवति। एवं च कृत्वा न च आत इत्युच्यते। आतस्तु विज्ञायते। युच्। ईषदवदानम्। स्ववदानम्। आत इति युच् सिद्धो भवति। इदं विप्रतिषिद्धम्। एच उपदेश इति। यदेचः। नोपदेशे। अथोपदेशे। नैचः। एचश्चोपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहायमेच उपदेश इति यदेचो नोपदेशे। योपदेशे नैचः। तेनैवंविषयं विज्ञास्यामः। एज्विषय इति। तत्तर्हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आदेच उपदेशेऽशितीति॥ तद्वै प्रकृतिविशेषणम्। विषयविशेषविशेषणेन चेहार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यदनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते। ताभ्यश्च पानीयं पीयते। उपस्पृश्यते च। शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्॥

प्रत्ययो यस्मिन्प्रत्यये एचामात्वं तस्मिन्ननुत्पन्न एवात्वम्। अन्ये त्विवर्णमेज्विषयमाहुः। यस्येवर्णस्यैत्वाभाव्यं तस्यात्वम्। केचित्त्वेज्विषय इत्याहुः। एचि भाविलेन बुद्ध्याश्रिते आत्वं भवतीत्यर्थः। न चान्यार्थमिति। तस्यैव तदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्तनादिति भावः। तत्रैतस्मादन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरेणानुमीयते इत्याशङ्क्याह। न खल्वपीति। अन्यार्थमपीति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते तस्य यदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते॥

शब्दस्त्विति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सदृशंशब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते। सादृश्यात्तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो
भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति। तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोभिधीयते। उपदिश्यते तस्मिन्नेजित्युपदेशः। विषयसप्तमी चेयम्।
नचेयंपरसप्तमी। तेनानुत्पन्नएव प्रत्यय आत्वम्। इवर्णोवोपदेशः। अथवोपदेशनमुपदेशः। एच्प्रतिपादनम्। तत्र पूर्वसू
त्रउपदेशग्रहणंप्रकृत्याभिसंबध्यात्तद्विशेषणमिहतु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः। खलचोरिति। पचाद्यच एरच
श्च सामान्यग्रहणम्॥ विभाषालीयतेः॥ यकानिर्देश इति। श्यनानिर्देशे लीनातेर्ग्रहणं न स्यादिति सामान्यग्रहणाय यका
निर्देश आश्रीयते। यक्श्चिपः शित्करणसामर्थ्याद्भावकर्मवाचिल्येपि प्रवर्तते। यथाशबादयोः कर्तृवाचिल्येपीति भावः।

शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। तद्यथा। गौः शुक्लः। अश्वः श्वा शुक्ल इति गम्यते।
निमिमीलियांखलचोः प्रतिषेधः॥ निमिमीलियांखलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ईषन्निमयः सुनिमयः। नि
मयो वर्तते। निमयः। मी। ईषत्प्रमयः सुप्रमयः। प्रमयो वर्तते। प्रमयः। लीः। ईषद्विलयः सुविलयः। वि
लयो वर्तते। विलयः॥ विभाषालीयतेः॥ किमिदं लीयतेरिति। लीनातिलीयत्योर्यका निर्देशः॥ बिभेतेर्हे
तुभये॥ हेतुभय इति किमर्थम्। कुञ्चिकयैनं भाययति। अहिनैनं भाययति। हेतुभय इत्युच्यमानेप्यत्र
प्राप्नोति। एतदपि हेतुभयम्। हेतुभय इति नैवं विज्ञायते। हेतोर्भयं हेतुभयं हेतुभय इति। कथं तर्हि हे
तुरेव भयं हेतुभयं हेतुभय इति। यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

बिभेतेर्हेतुभये॥ हेतुभय इति किमर्थमिति। इह णाविति वर्तते प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयत इति सर्वत्र हेतुसंबन्धि भयस
द्भावाद्व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। हेतुरेव भयमिति। अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भा
वसाधनः। समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः। तेन यदा साक्षात्प्रयोजको भयस्यापादानम् तदैतदात्वम्। य
दा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदात्वाभावः। एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे
च तदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षेपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते। तथापि षष्ठीसमासनिराकर
णपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्यमाश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते ॥

सजिद॥अकितीतियदिपर्युदासोऽथापिप्रसज्यप्रतिषेधोऽन्त्यम् भवतिकितिझलिनेतिसर्वथारज्जुसृड्भ्यामित्यादौप्राप्नोतीतिम
त्वाह।अमिसङ्ग्रहणमिति॥शीर्षन्॥आदेशप्रतिषेधार्थमिति।यद्यपिशिरसइतिस्थानीसाक्षान्ननिर्दिष्टस्तथापिसमाना
र्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते।यथाशिवादिषुविश्रवणशब्देनविश्रवश्शब्दइतिस्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगःस्यादिति स्थान्यादे
शभावपरिहारेणप्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः।यद्यपिपूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति।तथाप्यु
त्तरत्रतदनुवृत्तिराशङ्क्येतेतितत्परित्यागेनप्रकृत्यन्तरपक्षोनिर्दोषआश्रितः॥येच॥वाकेशेष्विति।तत्रशिरस्शब्दस्यकेशवि

सजिदशोर्झल्यमकिति॥अमिसङ्ग्रहणम्॥अमिसङ्ग्रहणंकर्तव्यम्।किमिदंसङिति।प्रत्याहारग्रहणम्।
क्सन्निविष्टानांप्रत्याहारः।सनःप्रभृत्यामहिङोङकारात्।किंप्रयोजनम्।क्विप्प्रतिषेधार्थम्।क्विबन्तस्यमाभू
त्।रज्जुसृड्भ्यांरज्जुसृड्भिः।देवदृग्भ्यांदेवदृग्भिः।उक्तंवा।किमुक्तम्।धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययविज्ञानात्सि
द्धमिति॥शीर्षंश्छन्दसि॥शीर्षन्छन्दसिप्रकृत्यन्तरम्।शीर्षन्छन्दसिप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम्।किंप्रयोजनम्।आदे
शप्रतिषेधार्थम्।आदेशोमाविज्ञायि।प्रकृत्यन्तरंयथाविज्ञायेत।किंचस्यात्।अकारान्तस्यच्छन्दसिश्रवणंनस्या
त्।शिरोमेशीर्यतेमुखेइदंते शिरोमेभिनद्मीति।तद्वाअथर्वणःशिरः॥येचतद्धिते॥येचतद्धितेशिरसआदेशा
र्थम्।येचतद्धितइत्यत्रशिरसोग्रहणंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।आदेशार्थम्।आदेशोयथाविज्ञायते।प्रकृत्यन्त
रंमाविज्ञायि।किंचस्यात्।यकारादौतद्धितेऽकारान्तस्यश्रवणंप्रसज्येत।शीर्षण्योहिमुख्योभवति।शीर्षण्यःस्वरः॥वा
केशेषु॥वाकेशेषुशिरसःशीर्षन्भावोवक्तव्यः।शीर्षण्यःकेशः।शिरस्यः॥अचिशीर्षः॥अचिपरतःशिरसःशीर्षभा
वोवक्तव्यः।हास्तिशीर्षिः।पैलुशीर्षिः।छन्दसिच॥शिरसःशीर्षभावोवक्तव्यः।इदंशीर्षं।इदंहास्तिशीर्ष्यापै
लुशीर्ष्यैतिशिरसोग्रहणेनग्रहणात्शीर्षन्भावःप्राप्नोति।अस्तुनस्तद्धितइतिटिलोपोभविष्यति।नसिध्य
ति।येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावःप्रसज्येत ॥

वयत्वाच्छिरस्यशब्दादेवकेशार्थावगमात्केशशब्दोनप्रयोक्तव्यः।शीर्षण्यशब्दस्तुसामान्यवाचीतितत्प्रयोगेविशेषाव
गमायकेशशब्दःप्रयुज्यतइत्याहुः।अचिशीर्षइति।वार्तिकंदृष्ट्वाकैश्चित्सूत्रेषुप्रक्षिप्तम्।हास्तिशीर्षिरिति।बाह्वादिषुशिर
स्शब्दस्यपाठात्केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तविधिः।छन्दसिचेति।अतद्धितेप्यजादौयथास्यादितिवचनम्।यद्येवमजादौ
छन्दसिशिरस्शब्दप्रयोगोनप्राप्नोतिशीर्षादेशेनबाधात्।सतिदर्शनेसर्वेविधयःछन्दसिविकल्प्यन्तइतिदोषाभावः ॥

येचि तद्धित इति। यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन्भवति। तत्रेञि प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च ष्यङादेशः करिष्यत इत्यर्थः॥
पद्दन्नो॥ सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति पादादयोपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते। दोषणी याचत इति। औटि दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः
यत्तसस्क्षुद्रेष्विति। यत्तसी प्रत्ययौ। क्षुद्रशब्द उत्तरपदम्। नस्यमिति। नासिकायां भवो नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाद्य
त्। नस्त इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। नःक्षुद्र इति। नासिकया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः। अवर्णनगरयोरिति। यतस

यदि पुनर्येचि तद्धित इत्युच्येत। किं कृतं भवति। इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम्। नैवं हि शक्यम्। इहहि
स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति। पाक्षिकस्य दोषः। कस्मिन्पक्षे ष्यङ्‌ङ्वि धौ द्वैतं भवति। अणिञोर्वा देशः ष्यङ्। अणि
ञ्यां वा पर इति। तद्यदा तावदणिञोरादेशः तत्रैष दोषः। यदा ह्यणिञ्यां परः। न तदा दोषो भवति। अणिञ्यां
व्यवहितत्वात्॥ पद्दन्नो मास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥ शस्प्रभृतिष्विति
उच्यते। अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते। शलादोषणीककुद्दोषणी याचते महादेवः। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसं
ख्यानम्॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पन्नीक्षणं मांस्पचन्याः मांसपचन्या इति प्राप्ते।
मांस्। पृत्। पृत्सु मर्त्यम्। पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते। स्नु। न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु। अधि सानुष्विति प्राप्ते।
नस्‌ नासिकाया यत्तसस्क्षुद्रेषु॥ यत्तसस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्‌भावो वक्तव्यः। यत्। नस्यम्। तस्। न
स्तः। क्षुद्र। नःक्षुद्रः। अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। नासिक्यो वर्णः। नासिक्यं नगरम्। तत्त
र्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति। परिमुखादिषु पाठः करिष्यते। नासिक्यं नग
रमिति। संकाशादिषु पाठः करिष्यते ॥

तद्विशेषणम्। परिमुखादिषु पाठ इति। तत्रञ्ये कृते सिद्धं नासिक्यमिति। ननु तित्स्वरितमिति यतिस्वरितत्वं भवति। ण्य
ज्योस्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः। राजन्यसांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वान्तो वेति
प्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः। यत्प्रत्यये च सत्यनासिक्यमित्य
त्रयतोऽनावः इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणत्वाद्युदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेवयुक्तम्।

धात्वादेः॥उपदेशग्रहणानुवृत्त्याप्रातिपदिकानांसत्वंनभविष्यतीतिमत्वाह।धातुग्रहणंकिमर्थमिति।इतरःपूर्वसूत्रेषुविच्छि
न्नउपदेशाधिकारइत्याह।षोडन्निति।षड्दन्ताअस्येतिबहुव्रीहिः।वयसिदन्तस्यदतृइतिदत्रादेशः।षषउत्वंदतृदशधासूत्तर
पदादेःष्टुत्वंचेतिउत्वष्टुत्वे।षण्ढशब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकम्।षडिकइति।अनुकम्पितःषडङ्गुलिरिति।बह्वचोमनुष्यना
म्नःठज्वेतिठच्।ठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्यलोपः।ठस्येकइतिकादेशः।यस्येतिचेत्यकारलोपः।लषितेति।षकारोपदेश

धात्वादेःषःसः॥धातुग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।षोडन्।षण्ढः।षडिकः।अथादिग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।पे
ष्टापेष्टुम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अन्तरङ्गत्वात्सत्वम्।सत्वेकृतेइणउत्तरस्यादेशसकारस्येतिषत्वंभविष्यति।इदंतर्हिलषितालषि
तुम्।इदंचाप्युदाहरणम्।पेष्टा।पेष्टुम्।ननुचोक्तमस्त्वत्रसत्वंसत्वेकृतेइणउत्तरस्यआदेशसकारस्येतिषत्वंभ
विष्यतीति।नैवंशक्यम्।इहहिपेक्ष्यतीतिषत्वस्यासिद्धत्वात्षढोःकःसीतिकत्वंनस्यात्।सादेशेसुब्धातुष्ठिवु
ष्वष्कतीनांप्रतिषेधः॥सादेशेसुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनांसत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः।सुब्धातुः।षोढीयति।षण्ढीयति।ष्ठि
वु।ष्ठीवति।ष्वष्क।ष्वष्कते।सुब्धातूनांतावन्नवक्तव्यः।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः।य
द्येवंनार्थोधातुग्रहणेन।कस्मान्नभवति।षोडन्।षण्ढः।षडिकइति।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनो
पदेशः।ष्ठिवेरपिद्वितीयोवर्णष्ठकारः।यदिठकारः।तेष्ठीयतइतिनसिध्यति।एवंतर्हिथकारः।यदिथकारः।टु
ष्टयूषतितेष्ठीव्यतइतिनसिध्यति।एवंतर्हिद्वाविमौष्ठिवू।एकस्यद्वितीयोवर्णष्ठकारः।अपरस्यथकारः।यस्यथ
कारस्तस्यसत्वंप्राप्नोति।एवंतर्हिद्वाविमौद्विषकारकौष्ठिवुष्वष्कती।किंकृतंभवति।पूर्वस्यषकारस्यसत्वेकृतेप
रेणसन्निपातेष्टुत्वंभविष्यति।नैवंशक्यम्।इहहिमधुलिट्ष्ठीवति।मधुलिट्ष्वष्कते।ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्डःसिधु
डितिधुट्प्रसज्येत।एवंतर्हियकारादीष्ठिवुष्वष्कती।किंयकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥

सुप्रतिलषतीत्यादौशेषेविभाषाकखादावषान्तउपदेशइतिनेर्णत्वप्रतिषेधार्थःस्यात्।षोडीयतीति।षोडन्तमाचष्टइतिणि
चिटिलोपेपचाद्यचिकृतेषोडमिच्छतिआत्मनइतिक्यच्।क्यचिचेतीत्वम्।उद्देशइति।लक्षणेनप्रतिपादनंसुब्धातूनांनतु
साक्षादुच्चारणमित्यर्थः।द्वितीयोवर्णष्ठकारइति।तत्रषस्यसत्वेकृतेष्टुत्वंक्रियते।लुप्तनिर्दिष्टइति।लोपोव्योर्वलीतिलक्षणे
नलुप्तः।ततउपदेशेधात्वादित्वाभावात्सत्वाभावः।तत्रयदाष्ठिवुद्वितीयोवर्णस्थकारस्तदापूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिकृ
तष्टुत्वस्यापिद्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयइतिशरोलोपेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धत्वात्ष्टुत्वनिवृत्तौतेष्ठीव्यतइतिभवति ॥

केपुनरिति। पाठभ्रंशसंभवात्प्रश्नः। अजदन्त्यपरादिति। ह्रस्वग्रहणेन वकारोगृह्यते इत्याशङ्कास्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टाः॥ लोपोव्यो॥ कण्डूयतेरप्रत्ययइति। ननु च कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः। एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विप् क्रियते। द्विविधा हि कण्ड्वादयः। तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव। तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे वलः परस्याभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। न चात्र वलादिमिति। यद्यपि विशेष्यासंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम्। संभवति हि कूतमित्यादौ वलादिप्र

अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य स आदेशः क्रियते। न सकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। कथम्। अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति। आदेशप्रत्यययोरिति। इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः। अथ कोऽत्र भवतः पुरुषकारः। यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथम्। अजदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः। स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपश्च। सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसवर्जम्॥ णोनः॥ अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकार आदेशः क्रियते। न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति। इतरथा हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः। कोऽत्र भवतः पुरुषकारो यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथं सर्वे णादयो णोपदेशाः। नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथ्नाध्नृवर्जम्॥ लोपोव्योर्वलि॥ व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानम्। व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वलीत्युच्यते। न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चायं क्विवेव वलादिः॥

त्ययः। ननु चायमिति। अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्रसङ्गः तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति। यणादेशस्तर्ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। भवतु तस्य क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते। ऊठि च कर्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः। आदिशदचः पूर्वत्वादकारस्य। अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठुवङ्कर्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ् भवति कण्डूं

परत्वादिति। न चकृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तत्राल्लोपादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विल्लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः। एवं तर्ह्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् क्विबिति भवति विप्रतिषेधः। यद्वेति। यथाऽस्तृणेडित्यत्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते। तद्वत्तु प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः। यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादि

क्विल्लोपे वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं क्विल्लोपः क्रियतां यलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विल्लोपः। नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्विल्लोपः। कृतेपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विल्लोपः। क्विल्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यद्वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथवैवं वक्ष्यामि। लोपो व्योर्वलि ततो वेः। व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति। ततो ऽपृक्तस्य। अपृक्तस्य च लोपो भवति। वेरित्येव। वलोपाप्रसिद्धिरूठ्भाववचनात्। वलोपस्याप्रसिद्धिः। अस्रेमाणं जीरदानुरिति। किं कारणम्। ऊठ्भाववचनात्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् प्राप्नोति। अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु। व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रश्चनः। व्रीहयः। वृण इति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम्। उपदेशसामर्थ्याद्व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम्। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम्। संप्रसारणहलादिःशेषेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्। वृक्णः वृक्णवान् वृश्चति विव्रश्चिषतीति ॥

स्याद्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह। अथवेति। वेरपृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते। वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति वर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणम्। तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्यान्त्यस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम्। जीरदानुरिति। ननु नात्रोठ् प्राप्नोति। एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम्। वलोपावकाशप्रदर्शनेन चास्रेमाणमित्यत्र वलोपसिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

वे

अन्तरङ्गो लोप इति। ततश्चाकृतयोरेव संप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति। अनारम्भो वे
ति। वाग्रहणात्समाधानं वा स्ते माणमित्यत्राश्रयणीयम्। छान्दसत्वादूठ् न भवतीत्युक्तं भवति। वलोपश्चात्र प्रत्याख्याय
तेन यलोपः। गौधेरः पचेरन्नित्यादौत स्योपयोगात्॥ वेरपृक्तस्य॥ भवति वै किंचिदिति। यत्सूत्रे क्रियते वस्तुतदाचार्याश्चोद
यन्ति। तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय तत्र भवति वै किंचिदित्येकं वाक्यम्। किं तदित्याह आचार्याः क्रियमाणमपि चोद

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गाः संप्रसा
रणहलादिःशेषाः। अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ अनारम्भो वा॥ अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः। कथमस्मे मा
णंजीरदानुरिति। अस्मेमाणंजीरदानुरिति वर्णलोपात्। अस्मेमाणंजीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम्।
॥ वेरपृक्तस्य ॥ दर्वि
यथा संस्फानो गयस्फानः। तद्यथा। संस्फायनः। संस्फानः। गयस्फायनः। गयस्फान इति॥
जागृव्योः प्रतिषेधः॥ दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दर्विः। जागृविः। किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्त
व्य इति। यदा पृक्तस्येत्युच्यते। भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति। तद्वा कर्तव्यम्। दर्विजागृ
व्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात्। वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। लोपः कस्मान्न भवति। अनुनासिकपरत्वात्। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्र
हणम्। न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः। मुट्परश्चात्र विशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्यु
च्यते। घृतस्पृक्। दलस्पृक् अत्र न प्राप्नोति। न ह्येतस्मादिशब्दादनुनासिकं परं पश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति।

यन्तीति। अथवा चोदनक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम्। अप्रतिषेध इति। अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्य
र्थः। अनुनासिकपरत्वादिति। परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची। यस्य विशब्दस्य पर इकारोऽनुनासिकोऽस्ति स एवेत्संज्ञकः राम:
स एवानुकृतो लोपविधानायेनत्वननुनासिकपर इत्यर्थः। इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति। यदीति। किन्नो नकारस्य २८
लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव न प्राप्नोति किन्नो नकारस्य लुप्तत्वात् ॥

नैवं विज्ञायत इति। एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमन्यइत्यादौ स्यादिष्टे च विषये न स्यात्। प्रियदर्वीति। अत्राणो प्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः। प्रियादर्वियस्य तत्प्रियदर्वि। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। अर्थवत इति। किंबादयः कर्त्तरि क्विदिति प्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवन्तः। वस्येति। अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति॥ हल्ङ्याभ्यो॥ द्विहलपृक्तग्रहणमिति। ङ्याप्पोर्दीर्घात्सोरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः। राजेति। नलोपे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति।

नैवं विज्ञायते। अनुनासिकः परोऽस्मात्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति। कथं तर्हि। अनुनासिकः परोऽस्मिन्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति। एवमपि प्रियदर्वि अत्रापि प्राप्नोति। असिद्धोत्रानुनासिकः। एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः॥ धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। इ्विदिविधिवि। धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान्। वस्य चानुनासिकत्वासिद्धम्। अथवा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम्। सन्ति हि यणः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत। किं कृतं भवति। द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पचन्निति। हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः। राजा तक्षा। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति। यथा पचन्निति। तद्यथा। पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति। नैष दोषः। आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोप इति। यदयं नङि संबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। पचन्। यजन्। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति ॥

किं तर्हि सकारान्तम्। यदा तु स्वादिषु सर्वनामस्थाने यचीति। अयचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति। कृते तु लोपे संयोगान्तत्वाभावात्सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः। पचन्निति। ननु चात्र नकारलोप एव न प्राप्नोति। सुलोपस्यासिद्धत्वात्। नैष दोषः। पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते। ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्भवत्येव तलोपः। तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः। आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः ॥

यः संबुद्धावनन्तर इति। पचन्नित्यत्र नकार स्सकारेण व्यवहितः। उखास्रदिति। उखास्रत्सु इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति। परोपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गैककर्तव्ये नासिद्धो भवति। संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात्संयोगान्तलोपाभावः। ततो विभक्तिसकारः संसतेरवयवो न भवति इति दत्वं न प्राप्नोति। काष्ठतडिति। काष्ठं तक्ष्णोतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वं डकारः। दत्वे कृते इति। सावपि पदमिति दत्व भावः। उभयतस्पाशेति।

कश्चित्तुल्यजातीयः। यः संबुद्धावनन्तरः। वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। वस्वादिषु दत्वं च न सिध्यति। उखास्रत्। पर्णध्वत्। किं कारणम्। संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति। यथा काष्ठतडिति। तद्यथा। कूटतट् काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति। ननु च दत्वे कृते न भविष्यति। असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति। तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते। वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव। एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति। अथ सावपि पदं भवति। राजा। तस्मान्नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति। सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति। रात्तलोपो नियमवचनात्। रात्तस्य लोपो वक्तव्यः। अबिभर्भवान्। अजागर्भवान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। नियमवचनात्। रात्सस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति। नैष दोषः। रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते। यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति। कीर्तं इति चेष्यते। यथा लक्षणमप्रयुक्ते। रोरुत्वं च। रोरुत्वं च वक्तव्यम्। अभिनोत्र। अच्छिनोत्र। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्य स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत्। रात्सस्येति। रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः। तकारोपीति। रात्सस्येति द्वितकारको निर्देशः। यथा लक्षणमिति। लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः। तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति। अभिनोत्रेति। भिदेर्लङि सिपि भिनस्मि इति संयोगान्तलोपः। स च परत्वादुत्वस्य तत्रासिद्ध इति दृश्येति रुत्वम्। उत्वे तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानादुत्वं न प्राप्नोति ॥ एमः २९

उत्वेसिद्ध इति। संयोगान्तलोपो रोरुत्वेसिद्धो वक्तव्य इत्यवश्यंवक्तव्यमित्यर्थः॥ एङ्॥ हेकतरदिति। कतरस्इतिस्थितेसं
बुद्धिलोपश्च प्राप्नोति। अड्वाधश्च। शब्दान्तरप्राप्त्यासंबुद्धिलोपोऽनित्यः। अड्वा वस्तु कृतेसंबुद्धिलोपेनप्राप्नोतीत्यनित्यः। उभयोरनि

नवासंयोगान्तलोपस्योत्वेसिद्धत्वात्। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। संयोगान्तलोपस्योत्वेसिद्धत्वात्। संयोगा
न्तलोपउत्वेसिद्धः। तद्यथा। हरिवोमेदिनमिति। तद्यथा। हरिवोमेदिंनंत्वा इत्यत्रसंयोगान्तलोपउत्वेसिद्धोभव
ति। सएवतर्हिदोषः उभयतस्पाशेति। तस्मादशक्योहलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपोविज्ञातुम्। नचेद्विज्ञायते।
द्विर्हलपृक्तग्रहणंतिस्योश्चग्रहणंकर्तव्यमेव॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥ संबुद्धिलोपेडतरादिभ्यः प्रतिषेधः॥ संबु
द्धिलोपेडतरादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः। हेकतरत्। हेकतमत्। किमुच्यतेडतरादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्य इति।
यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते। अपृक्ताधिकारस्यनिवृत्तत्वात्। निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः। किंडतरादिभ्यः प्रतिषेधंव
क्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारोनिवर्तते। नेत्याह। तच्चामर्थम्। सचावश्यमपृक्ताधिकारोनिवर्त्यः। किमर्थम्। अमर्थ
म्। अमोलोपोयथास्यात्। हेकुण्डहेपीठ। निवृत्तेपिवैअपृक्ताधिकारेअमोलोपोनप्राप्नोति। किंकारणम्। नहिलो
पः सर्वापहारी। माभूत्सर्वस्यलोपः। अलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्यलोपेकृतेद्वयोरकारयोः पररूपेसिद्धंस्या
त्। हेकुण्डहेपीठेति। यद्येतल्लभ्येतकृतंस्यात्। तत्तुनलभ्यम्। किंकारणम्। अनन्तरहितस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्य
कारस्यलोपः प्राप्नोति। अकारलोपेचसतिमकारेऽतोदीर्घोयञिसुपिचेतिदीर्घत्वेहेकुण्डांहेपीठामित्येतद्रूपंप्र
सज्येत। एवंतर्हिहल्लोलोपः संबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। ह
ल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। नैषदोषः। एङ्ह्रस्वादित्येषा
पञ्चमीहलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति। एवमपिप्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे
कृतेहेकुण्डाहेपीठाइत्येतद्रूपंप्रसज्येत। अमिपूर्वत्वमत्रबाधकंभविष्यति। अमीत्युच्यते ॥

त्वयोः परत्वादड्वा वेकृतेपुनः प्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः। अकारलोप इति। अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ
प्रतिषेधाद्वास्यानिवत्त्वाभावः। एवमपीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादितिभावः ॥

भा॰कै॰ नचात्राममिति। मकारस्यलुप्तत्वात्। अथवेति। सत्यामेवहल्ग्रहणानुवृत्तावयंविचारः। व्यपवर्गाभावादिति। ह्रस्वात्संबुद्धे
३० रित्युच्यमानेकृतेचैकादेशेनास्तिह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः। ह्रस्वादुत्तरस्येति। पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमेतद्भवति। संबुद्ध्यासिद्धंहिप्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेनविशेष्यतइतितदन्तविधिः। उक्तंवेति। वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षोवाशब्दः। अनुनासिकोप धत्वादिति। आदेशस्याकारोनुनासिकइत्वंतत्कोलुप्तइतिद्कारोवक्ष्यते। सचभेदाभावात्संबुद्ध्यवयवोनभवतीतिनलुप्य

नचात्रामंपश्यामः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। अथ वेदमिहसंप्रधार्यंसंबुद्धिलोपः क्रियतामे का देशइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादेकादेशः। एवमप्येकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपोनप्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेनव्यपवर्गोभविष्यति। उभयतआश्रयणेनान्तादिवत्। नोभयतआश्रयः करिष्यते। कथम्। नैवंवि ज्ञायते। ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपोभवति। कथंतर्हि। ह्रस्वादुत्तरस्यहलोलोपोभवतीति। सचेत्संबुद्धेरिति। ड तरादिभ्यः सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति। एवम पिहलोलोपः साधीयः प्राप्नोति। दुक्करणाद्वा। अथवाडुकृडतरादीनामितिवक्ष्यामि। डित्करणाद्वा। अथवा ह्र डिदच्छब्दः करिष्यते। सतर्हिडकारः कर्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। द्विडकारकोनिर्देशः। अद्ड्डतरादिभ्यइति। एवमपिलोपः प्राप्नोति। विहितविशेषणंह्रस्वग्रहणम्। यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति। अपृक्तसंबुद्धिलोपा भ्यांलुक्॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यांलुग्भवतिविप्रतिषेधेन। अपृक्तलोपस्यावकाशः। गोमान्। यवमान्। लु कोऽवकाशः। त्रपु। जतु। इहोभयंप्राप्नोति। तद्ब्राह्मणकुलम्। यद्ब्राह्मणकुलम्। संबुद्धिलोपस्यावकाशः। अग्नेवायो। लुकः सएव ॥

तइतिभावः। साधीयइति। व्यपदेशिवद्भावाद्यथाहेवत्सेत्यादावितिभावः। दुक्करणाद्वेति। दुकिकृतेस्वमोर्नपुंसकादितिस्वमोर्लुक्क्रि यते। एवमपीति। अकाराद्ध्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येतिभावः। विहितविशेषणमिति। प्रतिपादितात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्यसंबुद्धि संबन्धिनोहलोलोपोभवतीतिसूत्रार्थः। ततश्चसामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद्यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितातस्मादेवप रामः
रस्यहलोलोपइत्यर्थेवतिष्ठते। तेनकतरदित्यत्रटिलोपेकृतेप्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपाभावः ॥ ३०

हेत्रषिति। लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तं तु द्विगुणाभावः। इकोचि विभक्ताविस्यत्र त्वजग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते। इह किंचित्त्रपो इति तत्तो गुणेनभाव्यम्। न वक्तव्य इति। न व्याख्यातव्यः। कस्मादित्याह। नचेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधमानो लुग्बलवानित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः। अनडुह्यत इति। सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणे ननुम

इहोभयं प्राप्नोति। हेत्रपु। हे जतु। लुम्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यत इति। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। लोपलुकोर्लुगवधारणात्। लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते। लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो यथानडुह्यत इति। तद्यथा। अनड्वानिवाचरति अनडुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते। ॥ छन्दसि बहुलम्॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम्। कथमग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था। ताता पिण्डानामिति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। न सिध्यति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ मधोर्गृह्णाति। मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम्। तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः। नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था। इदं तु न सिध्यति। ताता पिण्डानामिति। इदमपि सिद्धम्। कथम्। साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति। एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। जसादिषु वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। आराशस्त्रिच्छत्रम्। धानाशष्कुलिच्छत्रम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। द्विगुस्वरः। पञ्चारत्निच्छत्रम्। दशारत्निच्छत्रम्। तुकि कृते ऽजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

मौ स्याताम्। लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः॥ शेष्वङ्गं॥ नुमो निवृत्तिरिति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः। ताता पिण्डानामिति तदिति स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोति। साप्तमिक इति। सुपां सुलुगिती कारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। जसि गुण इति। अग्ने त्री त इत्यत्रेति भावः॥ ह्रस्वस्य॥ पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्र विचारः।

ग्रामणिपुत्र इति। अत्र तु गन्तरङ्गोऽह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्र तु बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि क्वौ च गमादीनामित्यनुनासिकलोपः। अत्र तु रि परादौ क्रियमाणे दृष्टप्रसङ्गः। नहिरतीतिदीर्घः॥ संहितायाम्॥ परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णभूम्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता। ह्रादाविरामो वा॥ ह्रादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते। तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता। सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया। तत्र ह्य

इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः। सेनानिपुत्रः। ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति। ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः। ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्ति। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादेव। अथवा परादिः करिष्यते। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति। अपच्छायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। विलोपवचनं च। वेश्च लोपो वक्तव्यः॥ अग्निचित्। सोमसुत्। अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अपृक्तग्रहणं न करिष्यते। यदि न क्रियते। दर्विः। जागृविः। अत्रापि प्राप्नोति। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। एवमपि स तुक्कस्य लोपः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। इट्प्रतिषेधश्च॥ इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। परीतत्। सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। यद्यभक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति। दधिच्छादयति मधुच्छादयति। तिङ्‌ तिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु च तुगेवातिङ्‌। न तु कः परस्य निघातः प्राप्नोति। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञियुक्तमिवयुक्तं वा ऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत्। तिङ्‌ तिङ्सदृशम्। पदम्॥ संहितायाम्॥

अयं योगः शक्यो वक्तुम्। कथम्। अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम्। व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति ॥

ग्निचिदत्रेत्यादाविकाराकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः। त्रिप्रकारमिति। आधारस्याधेयभेदात्तद्भेदा नान्त्वानन्त्यमित्याहुः। व्यापकमिति। यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति। औपश्लेषिकमिति। यथा कटे तिष्ठति। मथुरायां वसतीति। सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः। वैषयिकमिति। यथा खे शकुनयः। गुरौ वसतीति ॥

अन्य द् तउपश्लेषादिति। ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धाभावः। उच्यते। यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वापर्याभावादि विषयभाव आश्रीयते। विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम्। तत्रेको यणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते। न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्। व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात्। उपश्लेषनिमित्तकार्यप्रसङ्गात् संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्यातैव। आङ्। आङ्माङोरिति। कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेनेषदर्थस्याप्या

शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात्। इकोयणचि उपश्लिष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति॥ आङ्माङोश्च॥ अथ किमर्थं माङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह मा भूत्। आ छाया मानयति। प्रमा छन्दः॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि॥ दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्य च्छत्रम्। नछायां कुरवो पर्णां नच्छायां कुरवोपराम्॥ इकोयणचि॥ इग्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। नैतदस्ति प्रयोजनम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति। जश्त्वे न सिद्धं यणमत्र पश्य। असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। यश्चापदान्तो हल च यश्च पूर्वः। यश्चापदान्तो हल् अच यश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति। पचतीति। एवं तर्हि दीर्घस्य यण्। दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि। तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। दीर्घात्पदान्तादिति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥

ङो ग्रहणम्। ईषच्छाया आछायेति। वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति। आच्छाया। आछायेति॥ इको यण॥ इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। जश्त्वमत्रेति। परत्वादिति भावः। उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणो नित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृते यणः प्राप्त्या जश्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्यति ह्यन्दिनं प्राप्तं पश्य। यश्चेति। पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलो वि यणस्यादेवेत्यर्थः॥

अचीत्येवेति। अकृतार्थासप्तमीदीर्घादितिपञ्चम्याः पूर्वत्रपौर्वापर्यकल्पनेकृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेतिभावः। पूर्वत्रतु छेइतिसप्तम्याम्छेचेत्यत्र कृतार्थायाअपिदीर्घादितिपञ्चम्याःशब्दसाहुत्यादेर्ज्ञापकात्षष्ठीनप्रकल्पिता। ह्रस्वादपीति छेचेत्यस्यतुअपदान्तोह्रस्वोऽवकाशःइच्छतिगच्छतीति। संबन्धमिति। यद्येवंछेचेत्यत्रापिदोषः। पितिकृतीतिसंबद्धस्यह्र स्वस्यछेनसंबन्धाभावप्रसङ्गात्। नैषदोषः। छेचेतिसमुच्चयस्यचशब्देनद्योतनाच्छेचपितिकृतिचह्रस्वस्यतुग्भवति। तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यणविधानात्प्लुतस्यप्रकृतिभावस्येष्टत्वानार्थइग्ग्रहणेनहलव्यावृत्त्यर्थेन। चयनमिति। व्यक्तौपदार्थेप्रतिव्यक्तिलक्षणे

अचीत्येषासप्तमीदीर्घादितिपञ्चम्याः षष्ठींप्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति। भवेत्सिद्धम्। कुमार्यै त्रब्रह्मबन्ध्वर्थमिति। इदंतुनसिद्ध्यति। दध्यत्रमध्वत्रेति। ह्रस्वइतिप्रकृतम्। ह्रस्वग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ह्रस्वस्यपितीति। यदितदनुवर्तते। दीर्घात्पदान्ताद्वाह्रस्वस्येतिह्रस्वादपिपदान्ताद्विकल्पेनप्राप्नोति। सं बन्धवृत्त्या। संबन्धमनुवर्तिष्यते। ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्संहितायाम्। ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्छेच। ह्रस्वस्यपिति कृतितुक्आङ्माङोश्च। ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्दीर्घात्पदान्ताद्वा। ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्। इकोयणचि। ह्रस्वस्येतिवर्तते। पितिकृतितुगितिनिवृत्तम्। इहतर्हिप्राप्नोति। चयनम्। चायकोलवणम्। लावकः। आयादयोऽत्रबाधकाभविष्य न्ति। इहतर्हिप्राप्नोति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैलका। मालैलका। गुणवृद्धिबाध्यम्। गुणवृद्धीअत्रबाधिकेभविष्यतः। इदंतर्हिप्रयोजनम्। इकःअविषयएवयथास्यात्। यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। शाकलंसि न्नित्यसमासयोःशाकलप्रतिषेधंचोदयिष्यते सनवक्तव्योभवति। यणादेशःप्लुतपूर्वस्य। यणादेशःप्लुतपूर्वस्य चेतिवक्तव्यम्। अग्ना३इइन्द्रम्। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३उउदकम्। पटा३वुदकम्। अग्ना३इआशा। अग्ना३याशा। पटा३उआशा। पटा३वाशा ॥

नप्रवर्तितव्यमित्येचोपियणादेशोयादयश्चपर्यायेणप्रवर्तेरन्। आयादयोत्रेति। द्रव्येपिपदार्थेउत्सर्गापवादाभावःसंदिग्धासंदिग्धा श्रयोस्त्येव। सनवक्तव्यइति। इग्ग्रहणमन्तरेणापिइकोयणिसिद्धेपुनरिग्ग्रहणंशाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयो र्व्यवस्थितविभाषार्थंविज्ञायते। तेनसिन्नित्यसमासयोर्यणादेशएवान्यत्रतूभयम्। अग्ना३यिइन्द्रमिति। अग्नेइन्द्रइतिस्थितेएचोऽ प्रगृह्यस्येतिपूर्वस्यार्द्धस्यमात्रायाआकारआदेशः। सचप्लुतः। उत्तरस्यतद्धस्यमात्रायाइदुतावुदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्चयुगपद्भवति ॥

प्लुतविकाराविति। प्लुतस्तद्धितौ विकारावित्यर्थः। यद्यपि स्वतोऽसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते। वार्त्तिकारम्भे तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम्। स्वरसन्धिष्विति। सन्धिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः। यद्वयमिति। ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैष दोषः। अनेककल्पनासंभवेऽपीष्टसिद्ध्यर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते। स्वरसंधिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घे

किं पुनः कारणं न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारावपि। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घत्वं शाकलं च माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः। तयोर्य्वावचि संहितायामिति। तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति। तन्न वक्तव्यं भवति। ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अवश्यमिदं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो ३ इ इन्द्र। भो ३ यिन्द्र। भो ३ उ उदक। भो ३ विहेति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम्। अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येतेति। तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो ३ यिन्द्रम्। भो ३ वि हेति। छान्दसमेतत् ॥

ति। अग्नायिन्द्रमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्नाया इत्यादौ इको सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः। भो ३ यिन्द्रमिति। भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः। इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधानम्। अनेन हीति। स्वरे कर्तव्ये यणः सिद्धत्वात्तयोर्य्वावित्यनेन तु यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरः सिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः ॥

दृष्टानुविधिरिति। सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः। एषोपीति। छान्दसस्ये दमनुकरणम्। साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियत इति। अनुकरणे गीत्यभावः। सामर्थ्ययो गादिति। शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किंचित्पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः॥ वान्तोयि॥ वान्तादेश इति। पूर्वत्र स्थानिविशेष

दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। यत्तर्हि न छान्दसम्। भो३ इयिन्द्रा भो३ यिहे इति साम गायति। एषोपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते। जश्च नसिद्धं यणमत्र परस्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः॥ दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणव द्विवाच्यम्। नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार॥ सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदस्मिन्पश्यामि शा स्त्रे यदनर्थकं स्यात्॥ वान्तो यि प्रत्यये॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकार योरिति वक्तव्यम्॥ एकारैकारयोर्मा भूदिति। स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः। वान्तग्रहणं न करिष्यते। एचो यि प्रत्य ये ऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम्। यदि वान्तग्रहणं न क्रियते। चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इ त्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैच इति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापम्। जेयो वृषलइ ति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यम्। प व्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरे च्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयति। अत्रापि प्राप्नोति। रायिश्छान्दसः। दृष्टानुवि धिश्छन्दसि भवति। गोर्यूतौ छन्दसि॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्ष तम्। गोयूतिमित्येवान्यत्र। अध्वपरिमाणे च॥ अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गव्यूतिमध्वा नं गतः। गोयूतिमित्येवान्यत्र॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सि द्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि॥

लाभो यथासंख्यसंबन्धात्। इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः। उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। रायिश्छा न्दस इति। एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दो साधुरिति लभ्यते। अथवा कच्चस्वर एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते॥

क्रय्यः॥ तदित्यनेनेति। प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः। प्रत्ययार्थपरामर्शेपि तदर्थग्रहणमयुक्तम्। तथाहि। यदि
स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेवस्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तत इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन। अथ सोर्थो
यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति। स एवेति। प्रधानस्य परा
मर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादि द्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्य
शब्दो निपात्यते। क्रेयमिति। मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति। आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः।

यद्येवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति। मैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातो
स्तन्निमित्तस्य न स्यात्। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पास इति॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दि
श्यते। स एव क्रीणात्यर्थः। इह माभूत्। क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति॥ भय्यप्रवय्ये
च च्छन्दसि॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानम्। भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। हृ
दय्या आपः। अव् शरस्य च॥ अवादेशो भवतीति वक्तव्यम्। शरस्य च हृ दस्य च वान्तो वादेशो वक्तव्यः॥
हृद्व्या आपः। शरव्या वेतेजनम्। शरव्यस्य पशूनभिधातुकः स्यात्। शरुरन्ताद्वा सिद्धम्। शरुरन्ताद्वा पुनः
सिद्धमेतत्। ऋज्जती शरुरित्यपि दृश्यते। ऋज्जती शरुरित्यपि शरु शब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते। शरुहस्त इ
ति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्या
यस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तत इति व्याचक्षते। तेनापणे विक्रयार्थं यद्द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः॥ भय्य॥ हृद
य्या इति। हृदे भवाः। भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः। अकारस्याया देशः। शरव्यस्येति। शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः।
शरुरन्तादिति। शरुशब्दः शृस्वृस्निहीत्यौणादिकः तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्यय इति वान्तादेशे सिद्धः श
रव्य इति॥ इति उपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्रउपादानात्संख्यायाश्चविवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसं ६।१४
ख्यात्यागेकारणाभावाद्गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेतिप्रश्नः। पृथगादेशप्रतिषेधार्थ
मिति। आदेशस्यविधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधानेचग्रहैकंसंमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद्द्वावादेशौ स्यातामि

एकः पूर्वपरयोः॥ एकवचनंकिमर्थम्। एकवचनंपृथगादेशप्रतिषेधार्थम्। एकवचनंक्रियते। एकश्चा
देशोयथास्यात् पृथगादेशोमाभूदिति। नवाद्रव्यवत्कर्मचोदनायांद्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः। नवाएतत्प्रयो
जनम्। किंकारणम्। द्रव्यवत्कर्मचोदनायांद्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेकआदेशोभविष्यति। तद्यथा। द्रव्येषु
कर्मचोदनायांद्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अनयोः पूलयोः कटंकुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटंकुर्वि
ति। नचोच्यतेएकमिति। एकंचासौकरोति। किंपुनः कारणंद्रव्येषुकर्मचोदनायांद्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्ति
र्भवति। तत्रैकवाक्यभावात्। एकवाक्यभावाद्द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावाद्व्या
करणेपिह्यन्यत्रद्वयोः स्थानिनोरेकआदेशोभवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ अस्त्रोरोपधयोरम
न्यतरस्यामिति। यत्तावदुच्यते। एकवाक्यभावादिति। तत्र। अर्थात्प्रकरणाद्वालोकेद्वयोरेकस्याभिनि
र्वृत्तिर्भवति। अर्थोवास्यैकेनभवतिप्रकरणंवातत्रभवति। इदमेकमेवकर्तव्यमिति। आतश्चार्थाद्वाप्रक
रणाद्वा। व्याकरणेपिह्यन्यत्रद्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौभवतः। रदाभ्यांनिष्ठातोनः पूर्वस्यचदः। उभौसाभ्या
सस्येति। कथंयत्तदुक्तंव्याकरणेपिहिअन्यत्रद्वयोः स्थानिनोरेकआदेशोभवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवा
मुपधायाश्च। अस्त्रोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति। इहतावज्ज्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेतिस्त्रांद्वावूठौ।
नास्तिदोषः। सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धम्॥

त्येकग्रहणंकृतम्। नवेति। कर्मचोदनाकर्मणः कारकस्यक्रियमाणत्वेन याचोदनातस्यामित्यर्थः। एकवा
क्यभावादिति। यत्रोपात्तकारकान्विताक्रियैवसाध्यमानावाक्यार्थइत्यर्थः॥

आगमोरमिति। तेननासीद्द्वयोः स्थानेविधीयतेइत्यनेकोनभविष्यतीत्यर्थः। उभौग्रहणसामर्थ्यादिति। प्राणिणिषती
त्यादौअनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्यनकारस्यणत्वेसिद्धेसाभ्यासस्येत्येतावतैवद्वयोर्नकारयोर्णत्वंसिद्धमित्यु
भौग्रहणमादेशनिर्देशार्थंविज्ञायते। साभ्यासस्यानितेरुभौणकारौभवतइति। तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आद्

इहभ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति। वक्ष्यतिह्येतत्। भ्रस्जोरोपधयोर्लोप आगमोरम्विधीयतइति।
यदुच्यते। अर्थात्प्रकरणाद्वेति। तन्न। किंकारणम्। एकवाक्यभावादेवलोकेद्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भव
ति। आतश्चैकवाक्यभावात्। अङ्ग हिभवान्ग्राम्यंपांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतंब्रवीतु। अनयोः पूलयोः
कटंकुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटंकुर्विति। एकमेवासौकरिष्यति। कथंयदुक्तम्। व्याकरणेपिह्यन्यत्र
द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौभवतः। रदाभ्यांनिष्ठातोनः पूर्वस्यचदउभौसाभ्यासस्येति। इहतावद् रदाभ्यां
निष्ठातोनः पूर्वस्यचदइतिद्वेवाक्ये। कथम्। योगविभागः करिष्यते। रदाभ्यांनिष्ठातोनः। ततः पूर्वस्यचदइति।
इहापिउभौसाभ्यासस्येति। उभौग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौभविष्यतः। तत्रावयवेशास्त्रा र्थसंप्रत्ययो
यथालोके। तत्रावयवेशास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति। यथालोके। तद्यथा। लोकेवसन्तेब्राह्मणोग्नीनादधीते
ति सकृदाधायकृतः शास्त्रार्थइतिकृत्वापुनः प्रवृत्तिर्नभवति। गर्भाष्टमेब्राह्मणउपनेयइति सकृदुप
नीयकृतः शास्त्रार्थइतिकृत्वापुनः प्रवृत्तिर्नभवति। तथात्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति
सकृदुपस्पृश्यकृतः शास्त्रार्थइतिकृत्वापुनः प्रवृत्तिर्नभवति। एवमिहापिखट्वेन्द्रेकृतः शास्त्रार्थइतिकृत्वा
मालेन्द्रादिषुनस्यात् ॥

णइत्यादौसंख्यायाः शब्दोपात्ताया अविवक्षणात्। यत्रतुसंख्यानविवक्ष्यते तत्रलक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वेहेतुः। तत्रावय
वइति। व्यक्तिसमुदायापेक्षयाएकाव्यक्तिरवयवस्तत्रैवशास्त्रीयंकार्यंप्राप्नोति तावतैवशास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्नतुसर्वा
सुव्यक्तिष्वित्यर्थः ॥

भा॰ कै॰ सिद्धं त्विति। साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेन क्रियत इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रम ६१४
३५ न्वाख्यानाय प्रवर्तते न तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्ताविर्त्यर्थः। अवयवेनेति। साकल्येनेत्यर्थः। तथा पूर्ववया इति। न केवलं नि

सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु। सिद्धमेतत्। कथम्। धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्। धर्मोपदेशनेऽस्मिंश्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्। ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं च ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति। पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात्। तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत। उभयमिह लोके दृश्यते। अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽनवयवेनापि। कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते। लभ्यमित्याह। कथम्। इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनयेदिति उपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति। अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिः शब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम्। सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः। सुरा न पेयेति ॥

षेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधा रा॰ म॰
नं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमाद्यधिकारात्। यज्ञमुखमिति। यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः ॥ ३५

ब्राह्मणवध इति। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते। ऊर्ध्वं प्राणा इति।
अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। वसन्त इति। अङ्ग भूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति। काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारि
भिरनुष्ठीयन्ते। यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति। नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदाव

ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः। स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः। अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रा
र्थः संप्रतीयते। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः। प्रत्युत्थाने च गुणः। कथ
म्। ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति। स च पूर्ववयो
मात्रे प्रसक्तोऽतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजे
तेति। इज्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम्। किं तत्स्वर्गे लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते। तच्च द्वितीय
स्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति। अतोऽत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा शब्दस्यापि
ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम्। किम्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। यद्ये
कः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते। न वै कामानां
तृप्तिरस्ति। अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम्। पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। पूर्वपरग्रहणं क्रियते।
परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। परस्यादेशो मा भूत्। आद्गुण इति। कथं च प्राप्नोति। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य। पञ्च
मीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति। तद्यथा। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु पू
र्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थोऽप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे
षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य स्थाने यो गतस्य ॥

न्यनुष्ठेयानि। नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः। अथ पूर्वेति। आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति।
अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः। पूर्वपरग्रहणमिति। परस्यैवादेशो मा भूत्पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः। षष्ठीनिर्दिष्टा
र्थं त्विति। निर्देशो निर्दिष्टम्। तुश्च शब्दार्थे। अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः ॥

भा॰कै॰ ३६ यदुक्तमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र। सप्तमीपञ्चम्योश्चेति। आनेमुगीदासइत्यादौ। न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत्तु। तत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके। पष्ठ्या विभक्तौ तेनात्र ज्ञापकार्थत्वमाश्रितम्॥ अन्ता॥ किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायोह्येकादेशस्य स्थानी न प्रत्येकं पूर्वपरौ वितित दाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाभावः। यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं योह्युभयोः स्थाने भवति लभते सावन्यतरतो व्यपदेशमिति खट्वेर्यइत्यादौ रपरत्वं भवतीति समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावाद्वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः। स्थानिवद्भावे

नैष दोषः। आदित्येषापञ्चमी भवतीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। तयोः चेत्येषा सप्तमी। आदितिपञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवं तर्हि सति सिद्धे यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठी प्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति॥ अन्तादिवच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्। अन्तादिवद्वचनं क्रियते। आमिश्रस्यादेशवचनात्। आमिश्रस्यायमादेश उच्यते। स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते। नापि परग्रहणेन। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन। इष्यते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति ।

तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात्स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते। यथोदाहृतमेरुः पचतु। अत्र हीकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन। एवं तर्हि नल्विधाविति स्थानिवद्भावउक्तो ऽल्विध्यर्थमिति। तथा च क्षीरपेणेत्यादावेकाज्उत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावादुव ॥ रामः ३६
ति। यत्त्विह वार्त्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन

तत्रयस्येति।अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्राक्षेपेपिअवयवविशेषप्रतिपादनायतन्निर्देशःकर्त
व्यइत्यर्थः।पूर्वस्येति।क्वचिदादेशविधानात्प्राग्यौपूर्वपरौतौगृह्येतेयथारुस्औरुस्ावित्यत्रसुपमौकारंपरंप्रत्यादिवद्भा
वादेकादेशस्यसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञाभवति।क्वचित्तुकृतएकादेशेयौपूर्वपरौतौगृह्येते।उभयतइति।यथाएतेलिङ्गीति
ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्यविधीयमानमतीयात्परीयादित्यादौनभवति।तथाह्यन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ।तत्रयदिपू

तत्रयस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः।तत्रयस्यान्तादिवद्भावउच्यतेतन्निर्देशःकर्तव्यः।अस्यान्तवद्भवतिअस्यादिवद्भव
तीतिवक्तव्यम्।सिद्धंतुपूर्वपराधिकारात्।सिद्धमेतत्।कथम्।पूर्वपराधिकारात्।पूर्वपरयोरितिवर्ततेपूर्वस्य
कार्यंप्रत्यन्तवद्भवतिपरस्यकार्यंप्रत्यादिवद्भवति।अथयत्रोभयमाश्रीयतेकिंतत्रपूर्वस्यान्तवद्भवतिआहो
स्वित्परस्यादिवद्भवति।उभयतआश्रयेनान्तादिवत्।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।लौकिको
यंदृष्टान्तः।तद्यथा।लोकेद्वयोस्तुल्यबलयोरेकःप्रेष्योभवतिसतयोःपर्यायेणकार्यंकरोतियदातमुभौयुगपत्
प्रेषयतःनानादिक्षुचकार्येभवतःतत्रयद्यसाववियोधार्थीभवतिउभयोर्नकरोति।किंपुनःकारणमुभयोर्न
करोति।यौगपद्यासंभवात्।नास्तियौगपद्येनसंभवः।अथान्तवत्त्वेकानिप्रयोजनानि।अन्तवत्त्वेप्रयोजन
म्।बहुच्पूर्वपदाट्ठज्विधानेप्रयोजनम्।द्वादशान्यिकः।पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशःपूर्वस्यान्तवद्भवति।य
थाशक्यतेकर्तुम्।बहुच्पूर्वपदात्ठञ्भवतीति।क्वतर्हिस्यात्।यत्रकृतेप्येकादेशेबहुच्पूर्वपदंभवति।त्रयो
दशान्यिकः॥प्रत्ययैकादेशःपूर्वविधौ॥प्रत्ययैकादेशःपूर्वविधौप्रयोजनम् ॥

र्वंप्रत्य वयववद्भावएकादेशआश्रीयतेतदातस्यैवपरंप्रतिकथमादिवद्भावःस्यादेवंपरंप्रत्यादिवत्त्वेपूर्वंप्रत्यन्तवद्भा
वोनस्यादेकस्योभयापेक्षयापारतन्त्र्यविरोधादितिभावः।द्वादशान्यिकइति।द्वादशान्यानिकर्माणिअध्ययनेप्रवृत्तान्यस्ये
तितद्धितार्थेसमासः।एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बहुच्पूर्वपदंभवतीतिठञ्सिध्यति।अत्रोत्तरपदविशेषःशब्देननाश्रितइत्युभ
याश्रयाभावात्प्रतिषेधाभावः।क्वतर्हीतिवचनाद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यतइतिमन्यते।यत्रेति।सांप्रतिकसद्भावेभूत
पूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् ॥

पिबन्तीति।पाअ अन्तिइति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोतीति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति।वर्णाद्ङ्गमि त्यनाश्रित्येदमुक्तम्।वैभक्तस्येति।विभक्तौ भवो वैभक्तः।अमीइति।अदसस्त्यदाद्यत्वमतो गुण इति पररूपे जसः शी आद्गुणः।अ दइति स्थिते ईत्वमत्वे।अमूइति।अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे।क्व तर्हीति।अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी।आनन्तर्यसंब

मधु पिबन्ति।शिदशितोरेकादेशः शितोऽन्तवद्भवति।यथा शक्यते कर्तुम्।शितीति पिबादेशः।क्व तर्हि स्यात्।य त्रैकादेशो न भवति,पिबति।वैभक्तस्य णत्वे।वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम्।क्षीरपेण सुरापेण।उत्तरपदविभक्त्यो रेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति।यथा शक्यते कर्तुम्।एकाज्जुत्तरपदे णो भवतीति।क्व तर्हि स्यात्।यत्रैकादेशो न भवति,क्षीरपाणां सुरापाणाम्।अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम्।अमी अत्र अमी आसते।अमू अत्र अमू आसाते।अदस्विभक्त्यो रेकादेशोऽदसोऽन्तवद्भवति।यथा शक्यते कर्तुम्।अदसोऽसेर्दादु दो मः।एत ईद्बहुवचन इति।क्व तर्हि स्यात्।यत्रै कादेशो न भवति।अमीभिः अमूभ्याम्।स्वरितत्वे प्रयोजनम्।कार्या हार्या।तित इतितोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्।तित्स्वरितमिति।क्व तर्हि स्यात्।यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः।स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति।किमत्र कर्तव्यम्।परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन।नैष युक्तो विप्र तिषेधः।नित्य एकादेशः।कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि।अनित्य एकादेशः।अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नो त्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति।स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति।अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः।का न्तरङ्गता।वर्णावाश्रित्यैकादेशः।पदस्य स्वरितत्वम्।स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्।कथम्।उक्तमेतत्।पदग्रहणं परिमाणार्थमिति।उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्।स्वरितत्वे कृते आनन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादे शः स्वरितो भविष्यति ॥

न्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः।अमीभिरिति।पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यात् ता मीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्या श्रीयते।कार्येति।कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः।यदा तु स्वार्थमभिधायेति क्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात्स्वरि तान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः।नित्य एकादेश इति।स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽनच्कत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्य म्।आन्तर्यत इति।स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात् ॥

लिङ्गविशिष्टेति। तित्स्वरितमित्यत्र तिदिति प्रत्ययग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितम्। गुडोदकमिति। उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात्पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्त्व

लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा। अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्। गुडोदकं मथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति यथा शक्येत कर्तुम्। उदके केवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नास्ति। उदश्विदुदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः। उदश्विदुदकम्। एकादेशस्यावकाशः दण्डाग्रं सुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। मथितोदकं गुडोदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। एकादेशे हि स्वरिताप्रसिद्धिः। एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात्। यो हि मन्यते स्वत्रैकादेशः। एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति। स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति गुडोदकं मथितोदकम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् ॥

योजननिराकरणायाह। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति। ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात्स्वरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। नेदमपूर्वं चोद्यते। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादिति वक्ष्यमाणत्वान्नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण परिहरिष्यते। स्वरितत्वं तस्य न सिद्ध्यतीति। एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात्। पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति॥

प्राशितेतितृचात्‌निवुत्तादौचनितिकृत्यतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति।नहीदानीमिति।एकादेशेनव्यवधानात्‌। नचैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदंपरंभविष्यति।एकादेशस्यतुपूर्वंप्रत्यन्तवद्भावेनस्वरःसेत्स्यतीतियुक्तंकल्पयितुम्‌।प्राशनमित्यादौदोषप्रसङ्गात्‌।तथाह्यशनशब्दोलित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्यपूर्वंप्रत्यन्तवत्त्वेप्रत्ययात्पूर्वउदात्तभावोनास्तीतिकथमुत्तरपदस्यस्वरःस्यात्‌।तस्मात्पूर्वंस्वरःकर्तव्यःपश्चादेकादेशः।पूर्वैत्रैगर्तकइति।पूर्वेषुत्रिग

प्राटिताप्राशिता।कृद्दृत्योरेकादेशोगतेरन्तवद्भवति।यथाशक्यवेकर्तुम्‌।गतिकारकोपदात्कृदन्तमुत्तरपदंप्रकृतिस्वरंभवतीति।कुवर्हिस्यात्‌।यत्रनैकादेशः।प्रकारकः।प्रकरणम्‌।कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंविप्रतिषेधात्‌।कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंक्रियतामेकादेश इति।किमत्रकर्तव्यम्‌।कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंभवतिविप्रतिषेधेन।कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः।प्रकारकः।प्रकरणम्‌।एकादेशस्यावकाशः।दण्डाग्रंस्रुपाग्रम्‌।इहोभयंप्राप्नोतिप्राटिताप्राशिता।कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंभवतिविप्रतिषेधेन।सचावश्यंविप्रतिषेध आश्रयितव्यः।एकादेशेह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात्‌।योहिमन्यतेत्वत्रैकादेशः।एकादेशेकृतेकृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यतीति।कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंतस्यनसिध्यति।किंकारणम्‌।उत्तरपदस्यापरत्वात्‌।नहीदानीमेकादेशेकृतेउत्तरपदंपरंभवति।ननुचान्तादिवद्भावेनपरम्‌।उभयतआश्रयेनान्तादिवत्‌।उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्‌।उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवतिविप्रतिषेधेन।उत्तरपदवृद्धेरवकाशः।पूर्वैत्रैगर्तकः।अपरत्रैगर्तकः।एकादेशस्यावकाशः।दण्डाग्रंस्रुपाग्रम्‌।इहोभयंप्राप्नोति।पूर्वैषुकामशमः।अपरैषुकामशमः।उत्तरपदवृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन।एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गःबलीयस्त्वात्‌।एकादेशस्तुप्राप्नोति।किंकारणम्‌।अन्तरङ्गःबलीयस्त्वात्‌।अन्तरङ्गंबलीयोभवति।तत्रकोदोषः।तत्रवृद्धिविधानम्‌।तत्रवृद्धिर्विधेया।नैषदोषः ॥

र्तेषुभवइतितद्धितार्थेसमासः।सुसर्वार्धादिति कृशब्देभ्योजनपदस्येतितदन्तविधिनाऽवृद्धादपीतिवुञ्प्रत्ययः।दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः।ननुप्राचांग्रामनगराणामित्यस्यावृद्धेरवकाशोदर्शनीयः।एवंतर्हिप्रकरणाश्रयेणोक्तमाइदंतूदाहरणंपूर्वकार्ष्णमृत्तिकइति।तत्रवृद्धिविधानमिति।एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गात्‌॥

अथाहतइति। वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि। धारयइति। धारयतीति धारयः। अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः। कर्तरि शप्।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं
शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येति लोपेन ह्रियते ऽपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संपन्नः
तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य प
रस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम्। आदिवत्त्वे प्र
योजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति। अग्नी इति वायू इति। द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति। य
था शक्येत कर्तुम् ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। त्रपुणी इति जतुनी इति।
सुप्तिङोर्विधिषु प्रयोजनम्। सुप्। वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति। सुब्वसु पोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति। यथा श
क्येत कर्तुम् सुबन्तं पदमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। वृक्षास्तिष्ठति प्लक्षास्तिष्ठति। सुप्। तिङ्। पचेयजेइ
ति। तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं तिङन्तं पदमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न।
पचन्ति यजन्ति। आप्। खट्वा। आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुम् आबन्तात्सोर्लो
पो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कुब्जा उष्णिहा देवविशा। आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम्। अथाह
ते। कदाहते। आङ्नाङोरेकादेश आङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवती
ति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। आहते। आट्श्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। आद्यैहिष्ट कदैहिष्ट। आटोऽच्शब्द
स्य चैकादेश आट आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। ऐक्षि
ष्ट। कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम्। धारयः पारयः। कृदकृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते। यथा शक्येत
कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कार्यं हार्यम्। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे।

 उपेयाजेति। उपइयाजइति स्थिते आद्गुण स्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्ध्रस्वत्व प्रसङ्गः। प्रोह्यतइति। अण्ग्रहणानुवृत्तिमुभ
यत आश्रयणेनान्तादिवदित्यनपेक्ष्योक्तम्। अम्बात्रेति। अम्बार्थनद्यो र्ह्रस्वत्वे कृते एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात्पुनर्ह्रस्वत्व
प्रसङ्गः। निकौशाम्बीदमिति। नपुंसकह्रस्वत्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः। जुहावेति। ह्वयतेर्लिटि तिपि णल्यभ्यस्तस्य चेति
संप्रसारणम्। संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावाच्छलत औत्वप्रसङ्गः। अस्या अम्बइति। इदमस्त्वतुर्थ्येक

अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। के पुनरभ्यासादयः। अभ्यासोऽम्बार्थनदीनपुंसको
पसर्जनह्रस्वत्वानि। अभ्यासह्रस्वत्वम्। उपेयाय उपेयाज। ऊहेर्ह्रस्वत्वम्। उपोह्यते प्रोह्यते। अम्बार्थनदी
नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अम्बात्र। अक्कात्र। कुमारीदम्। किशोरीदम्। आराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुली
दम्। निकौशाम्बीदं निर्वाराणसीदम्। अभ्यासोऽम्बा नदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणे न ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नो
ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा एतद्वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं
बहिरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वर्णाश्रयविधौ च। वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति
वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। खट्वाभिर्जुहाव। अस्या अम्बइति। इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्ये
स्भावः प्राप्नोति। नैष दोषः। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्।
कीलालपाभिः शुभंयाभिः। जुहाव। आत औ णलइत्यौत्वं प्राप्नोति। अस्या अम्बइति। एङः पदान्तादिति पूर्व
त्वं प्राप्नोति। न वा तादूप्यातिदेशात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अतादूप्यातिदेशात्। न हि तादूप्यमतिदि
श्यते। रूपाश्रया एते विधयः। अतादूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

वचनम्। त्यदाद्यत्वं टाप्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्चेति। रद्विरेकादेशः। हलि लोपइति इदूपस्य लोपः। ए
चोऽयवायावइत्यैकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। न वेति। कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम्। वि
शिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते तु क्वसिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम्। यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्ये
तनदाधीत्यप्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तु क्वसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥

षत्वतु॥उत्सर्गेति।उत्सर्गः स्थानीसामान्येनोत्सृष्टत्वात्।नान्यस्येति।कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते।आदेशेनस्थानिनोनि
वर्तितत्वात्सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात्।असिद्धत्वंचेति।षत्वेऽसिद्धत्वंस्थानिवद्भावेतुस्वाश्रयस्थानि
वर्तनात्षत्वप्रसङ्गः।एकादशशास्त्रमिति।ततश्चपूर्वंतुक्शास्त्रंप्रवर्ततेपश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तंभवति।शकहूषिति।

षत्वतुकोरसिद्धः॥किमर्थमिदमुच्यते।षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावा
र्थंच॥षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते।आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच।आदेशलक्षणप्रति
षेधार्थंतावत्।कोसिचत्।सोऽसिचत्।एकादेशेकृते इणइतिषत्वंप्राप्नोति।असिद्धत्वान्नभवति।उत्सर्गलक्षणभा
वार्थंच।अधीत्यप्रेत्य।एकादेशेकृतेह्रस्वस्येतितुग्नप्राप्नोति।असिद्धत्वाद्भवति।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंत
र्हीति।तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात्।तत्रोत्सर्गलक्षणस्यकार्यस्याप्रसिद्धिः।अधीत्यप्रेत्य।किंकारण
म्।उत्सर्गाभावात्।ह्रस्वस्येतिउच्यते।नचात्रह्रस्वंपश्यामः।ननुचात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्।असिद्धवचनात्सि
द्धमितिचेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्यभावः।असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेन्न।किंकारणम्।नान्यस्यासिद्धवच
नादन्यस्यभावः।नह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्यप्रादुर्भावोभवति।नहिदेवदत्तस्यहन्तरिहतेदेवदत्तस्यप्रादुर्भा
वोभवति।तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वंच।तस्मात्स्थानिवद्भावोवक्तव्यः।असिद्धत्वंच।अधीत्यप्रेत्येतिस्थानि
वद्भावः।कोसिचत्सोसिचदित्यत्रासिद्धत्वम्।स्थानिवद्वचनानर्थक्यंशास्त्रासिद्धत्वात्।स्थानिवद्वचनमनर्थकम्।
किंकारणम्।शास्त्रासिद्धत्वात्।नानेनकार्यस्यासिद्धत्वंक्रियते।किंतर्हिशास्त्रासिद्धत्वमनेनक्रियते।एकादे
शशास्त्रंतुक्शास्त्रेऽसिद्धंभवतीति।संप्रसारणङीट्सुसिद्धः।संप्रसारणङीट्सुसिद्धएकादेशइतिवक्तव्यम्।
शकहूषुपरिवीषु।संप्रसारणा।ङि।वृक्षेछत्रंवृक्षेच्छत्रंप्लक्षेछत्रंप्लक्षेच्छत्रम्।ट्।अपचेछत्रम पचेच्छत्रम्।अय
जेछत्रमयजेच्छत्रम्।

शकान्हूयतीक्विप्।संप्रसारणम्।पूर्वैकादेशः।हलइतिदीर्घत्वम्।तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिणउत्तरस्यविधीयमानंष
त्वंनस्यात्।वृक्षेछत्रमिति।एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्योह्रस्वाश्रयस्तुक्स्यात्।दीर्घात्पदान्ताद्वेतिविकल्पेननिष्यते॥

पदान्तपदाद्योरिति। ननु तुल्येवाचनिकत्वे को विशेषो येन संप्रसारणङीट्सुसिद्ध इति प्रत्याख्यायते पदान्तपदाद्यो
रिति तु क्रियते। उच्यते। लाघवात्यदस्येत्येव वक्तव्यम्। अचादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते। तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशो
सिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ओषधीस्कृधीति। ओषधिशब्दाद्द्वितीयाबहुवचनम्। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दी
र्घः। ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्वविसर्जनीयौ। कः करत्करतीति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते। इणः षइत्यधिकारादिण उ
त्तरस्य षकारस्तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः। असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रस

संप्रसारणङीट्सुसिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् संप्रसारणङीट्सुसिद्ध एकादेशः। किंकारणम्। पदा
न्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते। न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः। य
दि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः। सुसस्या ओषधीस्कृधि। सुपिप्पला ओषधीस्कृधि। अत्र षत्वं प्राप्नोति। तुवि
धिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्। यदि षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्।
शकहूषु परिवीषत्र षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृ
धि नैष दोषः। भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्र
हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। शकहूषु परिवीषु
अत्र षत्वं न प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। किं च तुल्यजातीयम्। यः कुपोः। यद्येवं वेञोऽप्रत्यये पर
त उरिति प्राप्नोति। उदिति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

ज्ञात्सकारः सिध्यति। भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक्। ऋत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं
ग्नात्सस्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वा
र्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति। वेञ इति। वकारस्य संप्रसारणं प्रथमैक
वचनं ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद्धस्वा रामः
न्तत्वाभावात्तुग्न प्राप्नोतीति भावः। यथालक्षणमिति। माभूत्तुगागम इत्यर्थः ॥ ५०

अथवेति। पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। अन्तादिग्रहणं च। तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वस्य पदस्यान्तस्य परस्य पदस्यादेश्चैकादे
शोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते। आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तु भवत्येवेत्यर्थः। किमर्थं षत्वतु
कोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावताद्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम्। एवं तर्हि ज्ञापनार्थम्। एत
ज्ज्ञापयत्यचोऽनन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति। तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठः सिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति॥ आ
द्गुणः॥ गुणग्रहणमिति। वक्ष्यमाणान्नियमाद्गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः। स्थानेऽन्तरतमो हि स इति। पूर्वपरयोः कण्ठतालव्य

अथवा नैवं विज्ञायते। पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति। कथं तर्हि। परस्य च पदादेः पूर्वस्य च पदान्तस्ये
ति॥ आद्गुणः॥ गुणग्रहणं किमर्थम्। न आदेको भवतीत्युच्येत। आदेकश्चेद्गुणः केन। आदेकश्चेद्गुणः केनेदा
नीं भविष्यति। खट्वेन्द्रो मालेन्द्रः। खट्वोदकं मालोदकम्। स्थानेऽन्तरतमो हि सः। स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरत
म आदेशो भवति। ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः। ऐदौतौ नैचितावुक्तौ। ऐदौतौ न भविष्यतः। किं कारणम्। एचिरे
दौतावुच्येते। इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः। ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति। ऋकारो नोभयान्तरः। उभयोर्योऽन्तरतम
स्तेन भवितव्यम्। न च ऋकार उभयोरन्तरतमः। आकारस्तर्हि प्राप्नोति। आकारो नर्तिधातौ सः। आकारोऽत्र
न भविष्यति। किं कारणम्। ऋतिधातावाकार उच्यते। तन्नियमार्थं भविष्यति। ऋकारादौ धातावेव ना
न्यत्रेति। प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति। प्लुतश्च विषये स्मृतः॥ विषये प्लुत इत्युच्यते। यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा
प्लुतेन। आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतु
र्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकं खट्वोदकम्। खट्वा ईषा खट्वेषा।

योरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठ्ययोस्तु कण्ठोष्ठ्य ओकारः। ऐदौतावपीति। ऐकारस्यापि कण्ठतालव्यत्वादौकारस्य कण्ठो
ष्ठ्यत्वाच्चेति भावः। ऐदौतौ नैचीति। ऐदौतोरनेन सिद्धयोर्वृद्धिरेचीति नियमार्थं भविष्यति। एच्येव वृद्धिर्भवतीति। उभयतो नियमश्च
व्याख्यास्यते। वृद्धिरेवैचीति। नोभयान्तर इति। अकारस्तु शिष्यमाण एव परो भवतीति स्थानत उभयान्तरः। प्लुतश्चेति। प्लुतविधाने
सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम्। अस्मिन्कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वादिति पक्षेऽनुवादप्रसङ्गात्
प्लुतो न भविष्यतीत्यर्थः। त्रिचतुर्मात्रा इति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायेन तु प्लुतप्रसङ्ग इति त्रिमात्रप्रसङ्ग उच्यते॥

तपरत्वान्न ते स्युतादृति। सति हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञाया विधौ तपरकरणात् त्रिमात्र चतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया अभावादप्र
सङ्ग इत्यर्थः। वृक्ष इन्द्र इति। वृक्षेन्द्र इति स्थिते आद्गुण इत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च। तत्र शब्द
परविप्रतिषेधाद्दीर्घप्रसङ्गे गुण उच्यते। नवेति। एकपदाश्रयत्वाद्गुणोऽन्तरङ्गः॥ एत्ये॥ एत्येधत्यूठ्सु। एङि पररूपमिति प्र

खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा ऐलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा
औपगवः खट्वौपगवः। अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्र चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्र चतु
र्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरत्वान्न ते स्युताः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि
परस्तपरः। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। क
स्तर्हि दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। असंदेहार्थस्तकारः। यद्यसंदेहार्थस्तकारः। दकारोऽपि। य
दि मुखसुखार्थस्तकारः स्यात् दकारोऽपि। गुणे ङिशीटाम् उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ङि। वृक्षइन्द्रः प्लक्षइन्द्रः। शी। यद्
न्द्रं तदिन्द्रम्। आद्गुणः। अपचदिन्द्रम् अयजदिन्द्रम्। किं प्रयोजनम्। दीर्घत्वबाधनार्थम्। सवर्णदीर्घत्वं माभूदिति। नवा
बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तर
ङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ आदेकश्चेद्गुणः केन स्यान्नेन्तरतमो हि सः। ऐदौतौ नैचिता वुक्तावकारो
नोभयान्तरः॥ आकारो न त्रिधा तौ सः प्लुतश्च विषयेस्मृतः। आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः॥ एत्ये
धत्यूठ्सु॥ किमिदमेत्येधत्योः रूपग्रहणम् आहोस्विद्धातुग्रहणम्। किं चातः। यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति। उ
पैषु पैमि प्रैमीति न सिद्ध्यति। अथ धातुग्रहणं सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। इणीकारादौ प्रतिषेधः॥ इणीकारादौ
वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उपेतः प्रेत इति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। वृद्धिरेचि। तत एत्येध
त्योः। एत्येधत्योश्चेचि वृद्धिर्भवति। तत ऊठि। ऊठि च वृद्धिर्भवतीति ॥

प्रेऊढ्यादुणे च वृद्धिविधानम्। किमिदमिति। एति रेवात्र विचार्यते। एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः। साहचर्यात् इदुयो निर्देशः।
मद्येतीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम्। अथेकृ श्तिपाविति श्तिपा निर्देशः। ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः। योगविभागादि
ति। एकस्मिन्योगे एचीत्यस्योठा संबन्धाभावाद्विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागसंश्रयः ॥ रामः ४१

सायथैवेति। बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाध्याप्रसङ्ग इति भावः। येन नाप्राप्त इति। कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापि बाधस्यान्याय्यत्वात्। अथवेति। अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधयावचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सहस्पर्द्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः। अक्षादिति। अक्षानूहते। वश्यमित्यावश्यके णिनिः। साधनं कृतेति समासः। प्रादिति। प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति। प्रोढाशब्द आऊढा ओढा प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति। स्वैरीति। स्वेनात्मने ईरंगन्तुत्वमवश्यमिति णिनिः। इनिने

एवमपि आ इत एतः। प्रेतइत्यत्रापि प्राप्नोति। आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति। न भविष्यति। नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। सा यथा एङि पररूपं बाधते एवमाङि पररूपं बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम्॥ अक्षादूहिन्याम्॥ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहिणी॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु॥ प्रात् ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या। प्रौहः प्रौढः प्रौढिः। प्रैषः प्रैष्यः॥ स्वादीरेरिणोः॥ स्वात् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या। स्वैरं स्वैरी। ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं स्वैरीति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी॥ ऋते च तृतीयासमासे॥ ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्तो दुःखार्तो। ऋत इति किम्। सुखेतो दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किम्। परमर्तः। समास इति किम्। सुखेनर्तः॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे वृद्धिर्वक्तव्या। प्रार्णम्। वत्सतरार्णम्। कम्बलार्णम्। वसनार्णम्॥ ऋणदशाभ्यां च॥ ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या। ऋणार्णं दशार्णम्॥ आटश्च॥ किमर्थश्चकारः। वृद्धेरनुकर्षणार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। पररूपम्। उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। उपसर्गादृति धातौ॥ धाताविति किमर्थम्। इह माभूत्। प्रर्षभं वनम्। उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति ॥

ति। णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः। दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा॥ उपसर्गा॥ प्र ऋषभमिति। प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुत्वं ऋषभशब्देनास्ति। उपसर्गादिति। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यम्। यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणे न प्रादयो लक्ष्यन्ते। यथा नासिकायानसूभावविधौ नत्वं संभवत्युपसर्गत्वे।

भा·वै· प्रर्च्छक इति।प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः।यदन्यदिति।सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयत इति शाकलं ई १४
४२ बाध्यते।अग्नेछत्रमिति।अग्निस्छत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद्गुणो
न स्यात् पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः।बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति।द्विपदाश्रयत्वात्।आचार्यदेशीयः पण्डितं

क्रियमाणेपि धातुग्रहणे प्रर्च्छक इति प्राप्नोति।यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति इति वचनान्न भवति।इदं तर्हि प्रयो
जनम्।उपसर्गादृति धातोरिति वृद्धिरेव यथा स्यात्।इह यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति।किं चान्यत्प्राप्नोति।ह्रस्वत्वमल्प
क इति।ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति।छे तुकः संबुद्धिगुणः।
छे तुग्भवतीत्यस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन।छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः।इच्छति यच्छति।संबुद्धिगु
णस्यावकाशः।अग्ने वायो।इहोभयं प्राप्नोति।अग्नेच्छत्रं अग्नेछत्रं।वायोच्छत्रं वायोछत्रम्।संबुद्धिगुणो भवति
विप्रतिषेधेन।स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः।न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्।न वा वक्तव्यः।किं कारणम्।बहिरङ्गलक्ष
णत्वात्।बहिरङ्गलक्षणस्तुक्।अन्तरङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः।असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।अन्तरेणापि विप्रति
षेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम्।कथम्।इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति।किमत्र कर्त
व्यम्।परत्वाद्गुणः।नित्यः संबुद्धिलोपः।कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि।गुणोपि नित्यः।कृतेपि संबुद्धिलोपे प्राप्नो
त्यकृतेपि।अनित्यो गुणः।न हि कृते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति।तावत्येव च्छे नानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम्।तस्मा
त्सुष्ठूच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति।संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणाद
यश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन।संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः।हूतः।जीनः।संवीतः।मूनः।तुकोवकाशः।
अग्निचित्।सोमसुत्।इहोभयं प्राप्नोति।परिवीषु शकहूषु।णिलोपस्यावकाशः।कारणा हारणा।तुकः स एव।इ
होभयं प्राप्नोति।प्रकार्यगतः।प्रहार्यगतः।अल्लोपस्यावकाशः।प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता।तुकः स एव ॥

मन्यत्वादाह।अन्तरेणापीति।आचार्य आह।अनित्यो गुण इति।तस्मादिति।पूर्वोक्तार्थं निगमयति।शकहूष्विति।हूयतेः क्विपि
संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च।प्रकार्येति।तुकि सति तेन व्यवधानाण्णि राम:
लोपाप्रसङ्गः ॥ ४२

अपचच्छतुरिति। छो छेदने आत्वम्। अतुस्। आतो लोप इटि चेत्यालोपः। तस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्। दाधा इति स्थिते यदि दी धीदिति पूर्ववत् स्यात् तदाजन्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यात्। अपचच्छदतुरिति। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् ततन्नकारान्तत्वाभावादुरदित्त्वं न स्यात्। चिच्छर्दयिषतीति। छर्द वमने चुरादिः। रुसोत्रेति। रुसस् अत्रेति स्थिते ससजुषो रुः। अतो रोरित्युत्वम्। तत उकारस्याकाराश्रयो यण् प्राप्नोति पूर्वेण सहाद्गुणश्च। ततु रि रिति। आद्गमेति कि

द्द्वोभयं प्राप्नोति। प्रचिकीर्ष्यगतः। प्रजिहीर्ष्यगतः। अभ्यासगुणाद्यणश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन। के पुनर भ्यासगुणाद्यः। ह्रस्वत्वाल्लेत्वगुणाः। ह्रस्वस्यावकाशः। ययतुः ययुः। तस्यतुः तस्थुः। तुकः स एव। द्द्वोभयं प्राप्नो ति। अपचच्छतुः अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। तुकः स एव। द्द्वोभयं प्राप्नोति। अपचच्छदतुः अपच च्छदुः। इत्वस्यावकाशः। यियक्षति पिपक्षति। तुकः स एव। द्द्वोभयं प्राप्नोति। चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुण स्यावकाशः। लोलूयते बेभिद्यते। तुकः स एव। द्द्वोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते। यणादेशादाद्गुणः। यणादेशाद द्गुणो भवति विप्रतिषेधेन। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। आद्गुणस्यावकाशः। खट्वेन्द्रः खट्वोदकम्। द्द्वोभयं प्राप्नोति। र सोत्र प्लसोत्र। इह गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन। इह रोरवकाशः। आस्तीर्णं निपूर्त्तोः पिण्डाः। यणादेशस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। द्द्वोभयं प्राप्नोति। दूरेह्यध्वाजगुरिः। मित्रावरुणौ ततुरिः। किरति गिरति। गु णवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। यणादेशस्य स एव। द्द्वोभयं प्राप्नोति। चयनं चायकः। लवनं लावकः। भलोपधातुप्राति पदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन। भलोपस्यावका शः। गार्ग्यः वात्स्यः। एकादेशयणादेशयोरवकाशः। दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र। द्द्वोभयं प्राप्नोति। दाक्षी दाक्षा यणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। अचि भलोपस्यावकाशः। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। द्द्वोभयं प्राप्नोति ॥

किनोरन्यतरः। लिड्द्वावाद्द्विर्वचनं बहुलं छन्दसीत्युत्वम्। रपरत्वं च। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतो मनुष्यजाते रिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेरपत्यं युवा। यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः। ततइकारस्य यणव प्राप्नोति लोपश्च ॥

गाङ्गेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते। गाङ्ग इति। शिवाद्यण्। सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते। श्र्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीषेति। इ षेरिगुपधलक्षणः कः। श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा। अथवा श्रियमिच्छतीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम्। समानाधिकरणाधिकारे क्तः।

गाङ्गेयो गाङ्गः। धातुस्वरस्यावकाशः। पचति पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। श्र्यर्थम्। श्रीईषा श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः। आम्रः शालः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अग्न्युदकम्। वृक्षार्थम्। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। चिकीर्षुः। औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्वर्थम्। औपगवार्थम्। समासान्तोदात्तस्यावकाशः। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। राजवैद्यार्थम्। राजवैदीहते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः। नदी कुमारी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कुमार्यर्थम्। कुमारीहते। अल्लोपाल्लोपौ चार्द्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषेधेन। अल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। जिहीर्षिता। एकादेशस्यावकाशः। पचन्ति। पठन्ति। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। आल्लोपस्यावकाशः। पपिः सोमं ददिर्गाः। एकादेशस्यावकाशः। यान्ति। वान्ति। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः ययुः।

तृतीया पूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निरुदकमस्तु सत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिक———स्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति। पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत्। वृक्षार्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिद्ध्यति। पूर्वं त्वेकादेशे न सिद्ध्येत्। चिकीर्ष्वर्थमिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम्। औपगवार्थमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम्। राजवैदीहत इति। राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः। ईहत इत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

चिक्षिपिवेति। क्ङिति चेलिट्। क्रादिनियमादिट्। सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ्। येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोऽपवादाद् इयङ्वङौ सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधु चिनोतीति। साधुचायी। साधुकारिणि चेति णिनिः। सुचिनोतीति तच्छीलः सुचायी। सुप्यजातावि ति णिनिः। सुपीति वर्तमाने सुब्ग्रहणं सुस्मान्नेयथा स्यादिति भाष्ये ह्युक्तम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नंभावुकः। आढ्यसुभगे त्यत्र वर्तमाने कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः। वृक्षाणामिति। नुडागमम त्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। नहि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पञ्चानामित्यादिरवकाशः। क्वचिद्ग्नौ।

इयङ्वङ्गुणवृद्धिदीर्घत्वपूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्तीति विप्रतिषेधेन। इयङुव ङोरवकाशः। श्रियौ श्रियः। भ्रुवौ भ्रुवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। चिक्षियिव। चिक्षियिम। लुलुवः पुप्लुवः। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। साधुचायी। सुचायी। नग्नंभावुकोऽध्वर्युः। शयिता शयितुम्। टितोऽवकाशः। वर्णानां सप्तानां पञ्चानाम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। कितोऽवकाशः। साधुदायी। सुष्टुदायी। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। दायको धायकः। मितोऽवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। अस्थीनि। दधीनि। अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामवकाशः। होतापोतारौ। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्नेन्द्रम्। उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः। समीपं दुरीपम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। द्वयोर्भयं प्राप्नोति। नीपं वीपं प्रेपं परेपम् ॥

नामिति पाठः। तत्रायं भावः। अधिकविषयत्वादपि नो यण एवापवादो नुट् दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायक इति। येन ना प्राप्तिन्यायेन युगागम आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अस्थीनीति। येन नाप्रा प्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्। अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति। अत्र यणप्र सङ्गः। प्रेपमिति। सवर्णदीर्घत्वं चेत्त्वेन बाध्यते। ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते ॥

औतो॥ ओतस्तिङीति। साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते। सुप एव हि शसोऽत्र संभवो चीत्यधिकारात्तद्धितस्याग्रह
णात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप्। अमादेशः। विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः। न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह। गोग्रह

औतोऽम्शसोः॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः। ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। स तर्हि प्रतिषेधो
वक्तव्यः। न वक्तव्यः। गोग्रहणं करिष्यते। आ गोत इति वक्तव्यम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम्। गोग्रहणे द्योरुपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। द्यां गच्छ। समासाच्च प्रतिषेधः॥ समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य। शबलगुं पश्य। ननु च
औतदित्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां
ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्ष
णत्वात्। बहिरङ्गलक्षणमात्वम्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। ननु च आ गोत इत्युच्यमानेऽपि समा
सात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। कथम्। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चौतदित्युच्यमानेऽपि स्थानिव
द्भावात्प्राप्नोति। नेत्याह। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। आ गोत इत्युच्यमानेऽपि न दोषः। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः।
गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथा
न्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमोतस्तिङि प्रतिषेध इति। सुबधिकारात्सिद्धम्। सुपीति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। वा सुप्या
पिशलेरिति। यद्यनुवर्तते इहापि विभाषा प्राप्नोति। सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनि
र्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव। एकयोगनिर्दिष्टानामप्ये
कदेशानुवृत्तिर्भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधि
कारात्। एवमप्यस्तु पसंख्यानं वृद्धिर्बलीयस्त्वात्। अस्तु पसंख्यानं कर्तव्यम्। गां पश्य। किं पुनः कारणं न सिध्यति।
वृद्धिर्बलीयस्त्वात्। परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति। न वानवकाशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अ
नवकाशमात्वम्। वृद्धिं बाधिष्यते। सावकाशमात्वम्। कोऽवकाशः। द्यां गच्छ॥

णइति। अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति। समासाच्चेति। एकयोगे चेति। यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः। रभः ५४
द्योश्चेति। ओतोऽणिदिति सूत्रं पठितव्यं गोतइत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम्। वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम्॥

एङि॥ नुन्वोरिति। सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः। नु आवत् त्वावत्। नुवानीति। वाते र्लोडुत्तमैकवचने वानीतिरूपम्। एक एवेति। अर्थभेदाभावादेको निपातः। एवे चानियोग इति। नियोगोऽवश्यंभावोऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति। यथाऽद्येव भोक्ष्यते। अत्रानवक्लृप्तावेवशब्दः। यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः। शकन्ध्वादिष्विति। अन्धुरुदपानम्। कुलटेति। अटतीत्यटा। पचाद्य

ते

चोऽप्सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः॥ चोऽप्सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया। किं प्रयोजनम्। यद्यावद्वन्द्वे तिदर्शनात्। यद्यावद्वन्द्वं शतं शतं भूमीरुतस्थुः। यावता चेदानीं घोरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते। अनवकाशमालं वृद्धिं बाधिष्यते॥ एङि पररूपम्॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपातउपसंख्यानम्॥ पररूपप्रकरणे तुनु इत्येतयोर्वकारादौ निपातउपसंख्यानं कर्तव्यम्। तु वैतै। नु वैन्वै। वकारादौ किमर्थम्। त्वावत्। न्वावत्। निपात इति किमर्थम्। नुवानि। नुवानि नवानि पातैकत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। निपातैकत्वात्। एक एवायं निपातः। लैन्वै॥ एवे चानियोगे॥ पररूपं वक्तव्यम्। इह एव। इहेव। अद्येव। अनियोग इति किमर्थम्। इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः। शकन्ध्वादिषु च॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्। शक अन्धुः। शकन्धुः। कुल अटा। कुलटा। सीम अन्तः। सीमन्तः। केशेष्विति वक्तव्यम्। यो हि सीम्नोऽन्तः सीमान्तः स भवति॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा॥ पररूपं वक्तव्यम्। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्ब ओष्ठी। बिम्बौष्ठी॥ एमन्नादिषु छन्दसि॥ पररूपं वक्तव्यम्। अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्मन्सादयामि॥ ओमाङोश्च॥ किमर्थश्चकारः। एङीत्यनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। इह मा भूत्। आ अश्यीत्। अश्यीत्। अद्य अश्यात्। अद्याश्यीत्। कदा अश्यीत्। कैदाश्यीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अद्याश्यीदित्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। चो नर्थको नधिकारादेङः॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः॥ उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्रीयत्। औढीयत्। औङ्कारीयत्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम्। आटो चिरवृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥

च्। पश्चात्कुलेन संबन्धः। अन्यथा कर्मण्यणित्यण्प्रसङ्गः। ओत्वोष्ठयोरिति। ओतुर्बिडालः॥ ओमा॥ अद्याश्यीदिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते। औढायदिति। वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढमिति रूपं ततः क्यचि लङि रूपमेतत्॥

उस्य॥ अर्थवद्ग्रहणमिति। अस्तु त्वनन्तं प्रातिपदिकमुस्रशब्दइस्तुस आनर्थक्यम्। नैवेति। ननु न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति क
थमनाश्रयणमुपपद्यते। अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः। तच्चानित्यत्वमपृक्तग्रहणाज्ज्ञापितं तत्र चोभे द्वे नोपादानेनार्वादेशतन्निर
त्यर्थेन ज्ञापितम्। नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गान्निवृत्तेः सिद्धत्वात्। भिन्नुरिति। अनागमकानां सागमका आदे
शा इति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्य। यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्त
दार्थवत्त्वमेवोसः। एवं तर्हीति। उस्रशब्दो वसेः स्फायितञ्चीति रक्। किं संप्रसारणेऽत्र तु त्याद्यते। शासिवसीति षत्वं न रपरेति प्रतिषेधा

उस्यपदान्तात्। अपदान्तादिति किमर्थम्। काउस्रा कोस्रा। अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति।
काउस्रा कोस्रा। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। भिन्नुः। एवं
तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं
कर्तव्यम्। अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति। इह मा भूत्। दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥ इत्याव
नेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्रदर्थम्। इह मा भूत्। श्रदिति। नाम्रेडि
तस्यान्त्यस्य तु वा॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि। पररूपं कर्तव्यम्। पटपटायति। अकारान्तानुकरणाद्वा॥ अथवा अ
कारान्तमेतदनुकरणम्। भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तम्। यदा तु खलु अच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति। विचित्रास्तद्धितवृ
त्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते॥ अकः सवर्णे दीर्घः॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्। सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवा
भवतीति वक्तव्यम्। होतृ ऋकारो होतॄकारः। लृति लृ वा लृति लृ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतॢकारः। होतॢकारः।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

नभवति। एवमन्त्रोसितिलाक्षणिकं रूपम्। नाम्रेडि॥ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चित्प्रक्षिप्तम्। विचित्रा इति।
प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः॥ अकः॥ ऋ वेति। ऋ ऌ इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामकारल
काराभ्यामसावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणादर्द्धतृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम्॥ इत्युपाध्यायजै
यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमशब्दः संनिवेशविशेषापेक्षोभिधेयेवर्तते। तत्रविशेषानवधारणात्पृच्छति। कयोरिति। ननुधातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसंभवाद्विशेषविषयः प्रश्नोनोपपद्यते। नैषदोषः। दीर्घाज्जसिचेतिलिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वाग्रहणेयतः प्रतिषेधउपपद्यतेनतुधात्वादीनामन्यतमग्रहणात्। ननुसामान्यग्रहणेपिप्रतिषेधोपपत्तेर्लिङ्गत्वानुपपत्तिः। नैतदस्ति। प्रथमयोरितिकस्यचिदेवविशेषस्यग्रहणंनतुयौगपद्येनसर्वेषांविशेषाणाम्। सर्वविशेषविषयस्यसंनिवेशापेक्षस्यप्राथम्यस्ययुगपद्बुद्ध्यापेक्षितुमशक्यत्वात्। प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य। तत्रप्रसिद्ध्याश्रयेणविभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्। प्रातिपदिकार्थेत्यादौविभक्तिग्रहणस्यप्रसिद्धत्वात्। अन्तरङ्गत्वात्तुप्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम्। प्रत्ययस्यहिप्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्यतुबहिरङ्गम्। तत्रप्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापिप्रथमशब्देनाभिधानम्। यथार्द्धर्चाः पुंसिचेतिगोमयादीनामर्द्धर्चशब्देन। तथाचबहुवचनंकृतम्। अन्येत्वाहुः। द्वितीयस्यतुप्रथमापेक्षयाद्वितीयत्वंनान्यथा। ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपिपरापेक्षंप्राथम्यंमुख्यमेव। तत्रप्रथमयोरितिस्त्रीलिङ्गनिर्देशेविभक्ति

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदंप्रथमयोर्ग्रहणम्। किंविभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः। विभक्त्योरित्याह। कथंज्ञायते। अचीतिवर्तते। नचाजादीप्रथमौप्रत्ययौस्तः। ननुचैवंविज्ञायते। अजादीयौ प्रथमौ। अजादीनांवायौप्रथमाविति ।

ग्रहणम्। पुंल्लिङ्गनिर्देशेतुप्रत्ययग्रहणम्। समानश्चनिर्देशइतिसन्देहः। नचाजादी इति। प्रथमयोरितिविशेष्यंतद्विशेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिहग्रहणंनचसुशब्दोऽजादिर्भवतीतिनासाविहप्रथमशब्देनगृह्यतेविभक्त्योस्त्वजादित्वंसंभवतीतितयोरेवग्रहणम्। यद्यपिप्रथमेत्रिकेसुशब्दस्याजादित्वासंभवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याजादिव्यपदेशइतिअजाद्योः प्रथमयोरितिसंबन्धोपपत्तिः। प्रत्यययोस्तुग्रहणेसुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चाप्राथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरितिसंबन्धायोगः। अजादीयौप्रथमाविति। अजादीविशेष्यौतद्विशेषणंप्रथमयोरिति। तेनायमर्थोभवत्यजादीयौप्रत्ययौअन्यापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घइत्येवमौजसोरेवग्रहणंप्राप्नोतीतिविभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणेनलिङ्गम्। अजादीनांवेति। अचीतिवर्ततेनिर्द्धारणसप्तमीचेहाश्रीयतेजातौचैकवचनम्। तुल्यजातीयस्यचनिर्द्धारणंभवतीत्यजादीनांप्रथमौयावजादीअन्याजादिप्रत्ययापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौतौचौजसावेवेतिविभक्तिग्रहणेलिङ्गंभावः॥

अष्वेति। वासुप्यापि श्लेरित्यतः सुपीति वर्ततेतत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणाग्रुरुत्वात्सु पांप्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते। सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणि त्रीणी त्यनुवृत्यात्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्रहणं संपत्स्यते। अथ किमर्थमिति। खट्वांकुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह। न सिध्यतीति। यत्पूर्वस्मिन्निति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्थः। एवमपीति। अमीँत्यादि सिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम्। सवर्णग्रहणमिति। ततश्च वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्यवधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति। कुतो व्यवस्थे

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसी त्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथवा सुपीति वर्तते। अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते। न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्युच्यमानेऽम्यपि दीर्घः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। यत्पूर्वस्मिन्योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्। एवमपीदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्षम्। द्विमात्रः प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते। कुतो व्यवस्था। आन्तर्यतः। यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। द्विमात्रः प्राप्नोति। तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम्। तस्मिन्ननुवर्तमानेऽमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यम्। अथ किमर्थं पृथगुच्यते न हे वोच्येत प्रथमयोः सर्वसवर्णोमि चेति। यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि दीर्घः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते। एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते ।

ति। वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति। तथाहि। यदि पूर्वव्यक्तिराश्रीयते तदा अग्नीँत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः। अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः। आन्तर्यत इति। पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतश्च विषये स्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते। त्रिमात्रः प्राप्नोतीति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः। तस्मादिति। यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः। अमि चेति। पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः। दीर्घग्रहणमिति। अमि चेत्यत्रेति भावः। एवमपीति। ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः॥

पूर्वस्मिन्योग इति। पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नीद्दत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्तदोषः। प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्यापूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। अमि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत्। तस्मादुभयमिति। अथोभयस्मिन्नर्थकृत कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम्। यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। नैतदस्ति। व्यक्तिपक्षस्यापि संभवाद् अग्नीद्दत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात्। वृक्षा इति। अत्राद्गुणः प्राप्तः। ततो दीर्घः। ततः परत्वपूर्वसवर्णदीर्घः। ततः

पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम्। यदि पूर्वो न दीर्घः। अथ दीर्घो न पूर्वः। पूर्वश्च दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम्। तस्मादुभयमारब्धव्यम्। एवञ्च वक्तव्यम्। प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः। प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति। ततः पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति। किमर्थो योगविभागः। सवर्णदीर्घार्थः। सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते। नोत्सहते बाधितुम्। किं कारणम्। आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु। आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः। तत्सर्वबाधकम्। सर्वबाधकत्वात् प्राप्नोति। अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अम्यतिप्रसङ्गः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति। वृक्षम्। प्लक्षम्। यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधत एवममि पूर्वत्वमपि बाधेत। नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥

पररूपप्रसङ्गः। आद्गुणेति। तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेपीति। यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशमपि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथामि पूर्वत्वं न बाध्यते। पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदास्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथवा अयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति। योगविभाग इति। चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

णत्वस्येति। तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्ण इत्यनेन विहितस्य परामर्शाद् गिरीन् वायूनित्यादावेव णत्वं स्यात्। न तु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः। एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम्। यत्रोच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः। यत्रोच्यते उभयं निर्दिष्टं तदपेक्षिष्यामह इति। एतान् गा इति। औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः। इज्ग्रह

णत्वस्य चाभावः। वृक्षान्। प्लक्षान्। किं कारणम्। तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्। तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। तस्माच्छसो नः पुंसि। किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दिश्यते। इह मा भूत्। एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान्पश्येति। अस्तु तर्ह्येकयोग एव। ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य। यदयं नादिचीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न जश्शसोः पररूपं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। यदि च जश्शसोः पररूपं स्यादिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति तत इज्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। दीर्घाज्जसि चेति। यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत। इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात् इहैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नापि जस्ग्रहणं कुर्वीत एतावदयं ब्रूयात् दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रेति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति। अथवा पुनरस्तु योगविभागः ॥

णं त्विति। यदि जश्शसोः पररूपं स्यात्तदा नादिच्येव ब्रूयादिच्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौ वध्वावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यद्युत्तरार्थमिति। एवं सति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्च दीर्घादिज्जसोरिति लाघवं भवति। इहापीति। सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्येज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्त्वाद् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घाच्छसीति। दीर्घादिज्जसोरित्यस्मादपि लघुतरोऽयं सूत्रन्यास इति भावः। तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किं त्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

अमियदुक्तमिति। प्रथमयोरितियोगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादकोदीर्घादिति। एकयावुद्ध्याअकृस्यानिकल्लिसूत्रीविहि
तोदीर्घः परामृश्यतइत्यर्थः। अकः सवर्णेदीर्घइत्यनेनविहितस्यदीर्घस्यानर्थकः परामर्शइतिमत्वाह। अथवेति। प्रथमयोरि
त्येवंयोविहितोदीर्घः परामृश्यतेइतिसूत्रद्वयविषयेनत्वंसिध्यति। मध्येपवादादिति। न्यायश्चायंनतुवचनम्। यद्वस्यतिय
द्येतदस्तीति। नहिवचनस्यासत्वासंभावना। न्यायस्तुक्वचित्कश्चिदाश्रीयतइतियुज्यतेवक्तुम्। यद्येतदस्तीति। यदाबाध्या

ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यतिप्रसङ्ग इति। नैषदोषः। अस्यपियोगविभागः करिष्यते।
अमियदुक्तंतन्नभवतीति। ततः पूर्वः। पूर्वश्चभवत्यमीति। यदप्युच्यतेनकाराभावश्चतस्मादित्यनन्तरनिर्दे
शादिति। कः पुनरर्हतितस्मादित्यनेनानन्तरंयोगंनिर्देष्टुम्। एवंकिलप्रतिनिर्दिश्येततस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घा
दिति। तन्न। एवंप्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादकोदीर्घादिति। अथवातस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति। अथवापुनरस्तुअ
न्येकयोगः। ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यतिप्रसङ्ग इति। नैषदोषः। मध्येपवादाः पूर्वान्वि
धीन्बाधन्तेइत्येवमयंयोगविभागः पररूपंबाधिष्यते। अमिपूर्वत्वंनबाधिष्यते। यद्येतदस्तिमध्येपवादाः पु
रस्तादपवादाइतिनार्थएकेनापियोगविभागेन। पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तइत्येवंपररूपमकः
सवर्णेदीर्घत्वंबाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णत्वंनबाधिष्यते। अथवासप्तमेयोगविभागः करिष्यते। इदमस्ति।
अतोदीर्घोयञिसुपिचेति। ततोवक्ष्यामिबहुवचने। बहुवचनेचअतोदीर्घोभवति। ततोझल्येत्। एकारश्चभव
तिबहुवचनेझलीति। इहापितर्हिप्राप्नोति। वृक्षाणाम्। प्लक्षाणाम्। तत्रकोदोषः। दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्रा
प्नोति। इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांनुडिति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यंखल्वपिदीर्घत्वम्।
कृतेपिनुटिप्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्चदीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्राप्नोति ॥

नित्यलक्षणानिभेदेनापेक्ष्यन्तेतदाक्रमव्यतिक्रमेहेत्वभावात्पूर्वविज्ञातबाध्यविषयत्वलाभाद्वामध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादा
इतिचाश्रीयते। यदातुलक्षणसमुदायोबाध्यत्वेनापेक्ष्यतेतदातस्यैकत्वान्नास्त्येवैतन्मध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादाइति
। अथवासप्तमइति। वृक्षअसइतिस्थितेपूर्वस्यदीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकः सवर्णेदीर्घइतिदीर्घः शसितुप्रथमयोः पू
र्वसवर्णइति ॥

एवं तर्हीति। अकारेण चाण्त्वादाकारो गृह्यते। कीलालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वे बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते आतो धातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः। नपुंसकस्य नेति। ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराच्छन्दसीत्यतो नेति चानुवर्त्तते। आतो धातोर्लोप इति चकारो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः॥

एवं तर्ह्याद्गृहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। आज्जसेरसुक्। तेन कृतेपि दीर्घत्वे नुड् भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपां शुभंयाम्। आतो लोपोत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्य्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातो धातोरित्यातो लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम्। नपुंसकस्येत्यप्यनुवर्त्तिष्यते॥ तस्माच्छसो नः पुंसि॥ किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु। कश्चात्र विशेषः। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम्। तन्न सिद्ध्यति। भ्रुकुंसान्पश्येति। नपुंसके तथैवेष्टम्। तच्च न सिद्ध्यति। षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्येति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते। स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति। चञ्चाः पश्य। वध्रिकाः पश्य। खरकुटीः पश्य। अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्येन सिद्ध्यति। स्थूरान्पश्येति। कुण्डिन्याः अररकायाः। अपत्ये च न सिध्यति। कुण्डिनान्पश्य। अररकान्पश्य। पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति। पुंस्प्रधाना एते शब्दाः। ततो नत्वं भविष्यति। पुंस्प्राधान्येः तएव स्युर्ये दोषाः पूर्वं चोदिताः। भ्रुकुंसान्पश्य षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्य चञ्चाः पश्य वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति ॥

तस्मात्॥ किमिदमिति। पुंसीति किं शसो विशेषणं पुंबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति अथ प्रकृतेः पुंशब्दाद्यः शसिति प्रश्नः। भ्रुकुंसान्पश्येति। स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रुकुंसार्थस्य मन्यते। षण्ढानिति। षण्ढशब्देन प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम्। चञ्चा इति। चञ्चेव चञ्चा। इवे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन्। लुम्मनुष्य इति लुप्। चञ्चाशब्देन पुंसोभिधानान्नत्वप्रसङ्गः। स्थूरानिति। स्थूराया अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। यञञोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः। कुण्डिनानिति। कुण्डिन्या अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति यञो लुक्। कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात्स्त्रीशब्दः। अररकायाः पूर्ववद्यञादि ॥

तस्माद्यस्मिन्निति। अर्थपक्षं परतआश्रयिष्यति। द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः। तथाहि। पुंवाची शब्दः पुंशब्दउच्यते। ततो भ्रुकुं
सादयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दाउच्यन्तइति नानयोः पक्षयोः फलभेदः। षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगतए
व नपुंसकरूपोऽर्थउच्यते। यथा नपुंसकोभवदिति नपुंसकशब्देन। स्त्रीसूत्रे हि नवैयाकरणैः शङ्क्य लौकिकं लिङ्गमास्थातुमि
त्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम्। स्थूरादयोपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दाएव भवन्ति। व
ध्रिकादिषु युक्तवदिति। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाभावइत्यर्थः॥ अमि॥ वाच्छन्दसीत्येवेति। एत

तस्माद्यस्मिन्पक्षेल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रविधेयं दोषेषु। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम्। का
नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्येन सिध्यति। कुण्डिन्याऽररकायाः पुं
स्त्वाधान्यात्प्रसिध्यति॥ पुंस्त्वाधान्येतएव स्युर्दोषाः पूर्वचोदिताः। तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत्॥
अमि पूर्वः॥ वाच्छन्दसीत्येव। यमींच यम्यंच शमींच शम्यंच। गौरींच गौर्यंच किशोरींच किशोर्यंच॥ संप्रसार
णाच्च॥ वाच्छन्दसीत्येव। मित्रावरुणौ यज्यमानः। मित्रावरुणौ इज्यमानः। संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समाना
ङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अ
समानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। असमानाङ्गस्य माभूदिति। शकहूर्थम्। परिव्यर्थम्। सिद्धमसंप्रसारणात्। सिद्ध
मेतत्। कथम्। असंप्रसारणात्। कथमसंप्रसारणम्। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य ॥

च वाक्यभेदेन संबध्यते। अन्यथा भाष्यार्थो न स्यात्। शम्यं चेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि
न भवति तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेशएव भवति॥ संप्र॥ समानाङ्गग्रहणमिति। यदि संप्रसारणं तस्माच्च परोजेक
स्मिन्नङ्गे भवतस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा। शकहूर्थमिति। अन्यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाभा
वः। अत्रान्तवद्भावेनोकारस्य संप्रसारणत्वम्। सिद्धमिति। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा। स तु सं
प्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते। शकहूर्थमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तितउकार इति ना
स्ति संप्रसारणव्यपदेशः ॥

वर्णस्य चेति। यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः। अन्तवद्भावो पि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रति
षेधात्। अन्तरङ्गत्वाच्च हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः। संप्रसारणदीर्घे तु वचन
सामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात्संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते। कार्यकृतत्वादिति। शास्त्रस्यासिद्धिविषये प्रवृत्तत्वात्सकृत्प्रवृत्त्या
भा·त्वात्स्वे एव प्रयोगे प्रवृत्तिनाशे दोषात्। तदेव प्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते। तत्र योजना
वः। युक्तं यत्तस्यैवेति। पराङ्गमग्न्याधानं यत्तत्सुख प्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते। तत्र योजना

वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथम्। अन्यो यं संप्रसारणसंप्र
अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव। वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। अथवा सकृतागतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्य
सारणयोः स्थाने एक आदिश्यते। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा सकृत्। कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्या
यावसन्ते ब्राह्मणो ग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्या
सः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणो
ग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। सिद्ध
मसंप्रसारणादिति। यदि तर्हि नेदं प्रसारणं हल इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात्। अन
वकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति। अन्तवत्त्वाद्वा। अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं
भविष्यति। आटो वृद्धेरियङ्। आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन। आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्या
वकाशः। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। इयङो वकाशः। अधीयाते। अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अध्यैयाताम्। अध्यैय
त। इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। कान्तरङ्गता। वर्णाव
श्रिस्याटो वृद्धिः। अङ्गस्येयङादेशः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामियङादेश इति। किमत्र कर्त
व्यम्। परत्वादियङ् ॥

भावान्नानुष्ठीयते। यत्तु तदाश्रयमिति। यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः। अग्न्याधाननि
मित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमि
तिफलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्त्तयेदित्यपरिहारः। कार्यकृतत्वादिति। अध्यैयातामिति। कृते पुलादेशे षाट् क्रियते इति प्र राम: ४९
क्रियामाश्रित्य विचार्यते। अन्तरङ्गेति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते ॥

यस्यचलक्षणान्तरेणेति। एतत्क्व चित्। श्रीयते कश्चिन्न्यायोक्तं तद्ब्राह्मणकुलमित्यादौत्यदादिभ्योलुग्वक्तव्य इति। यस्यचलक्ष
णान्तरेणेति। श्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्स्निद्धस्तस्य ह्यतो मिति लक्षणेन निमित्तत्वविहन्यते न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैवेति नस्यादनित्य
त्वं लुकः। तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः किं लक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा च यस्य च लक्षणान्तरेणेति न्यायः। यदा तु कार्ययोर्वि
चारः कस्मिन्कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत इति तदा नास्त्येतद्यस्य च लक्षणान्तरेणेति। उपेद्दूजतुरिति। पूर्वं सवर्णदीर्घ

नित्य आडागमः। कृतेपीयङि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। इयङ् पि नित्यः। कृतेप्यादि प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य इयङ्। न
हि कृते आटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गत्वादाटो वृद्धिः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य
म्। न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङा दे
शः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। क्व। आङभ्यासयोः। आद्गु
णस्यावकाशः। खट्वा इन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकम्। खट्वोदकम्। सवर्णदीर्घस्यावकाशः। दण्डाग्रम्।
क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। अद्य आ ऊढा। अद्योढा। कदा आ ऊढा कदोढा। उपेद्दूजतुः। उपेजतुः। उपऊँपतुः। उ
पोपतुः। सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः। अस्त्वत्राद्गुणः। आद्गुणे कृते अयवौ च। हला
दिशेषः पुनराद्गुणो भविष्यति। भवेत्सिद्धमुपेजतुः उपेजुरिति। इदं तु न सिद्ध्यति। उपोपतुरुपोपुरिति। अत्र ह्याद्गु
णे कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति। पदान्तप्रकरणे प्र
कृतिभावः। न चैष पदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इ
ति। किं कारणम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं
सिद्धं स्यात् ॥

त्वं भवति पश्चादाद्गुणः। अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति। प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह। अभ्यासेति। हलादिः शेष इति।
अभ्यासानभ्या—सयोरेकादेश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते तत्स्थानिकोऽप्ययादेशः स्थानिवद्भावाद
भ्यास इति भावः। एकारस्य लभ्यासह्रस्वो न भवति। ह्रस्वे कर्तव्ये नाभ्यासादिषि तस्यान्तादिवद्भावनिषेधात्। पदान्तभक्त इति। अन्त
वद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः। इहापीति। विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

स्वरदोषस्त्विति। अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः। शिष्टमनुदात्तम्। तत्र यदि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तदा ह्रस्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तत आद्गुण एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्ष उदात्तः स्यात्पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्तव्ये एकादेश स्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेशे आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति। आङि पररूपवचनं चेति। न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि तथा न प्रमाणीकृतमित्यर्थः। विप्रतिषेधवादानर्थक्यं परिहर्तुमाह। नानर्थकमिति। यदा पूर्वमाद्गुणः प्रवर्तते तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम्। वि

स्वरदोषस्तु। स्वरे तु दोषो भवति। अद्योढा एवं स्वरः प्रसज्येत। अद्योढा इति चेष्यते। आङि पररूपवचनं चेद् नोमनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। ज्ञापनार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। आङि पररूपं तु ज्ञापकम्। अन्तरङ्गं बलीयस्त्वस्य। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति। किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम्। यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि। धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नाद्यशब्देन। किमर्थं तर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते। अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतद्धिलोपटेनङेयङिस्मिन्ङिणलोऽलमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात्। पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्। अग्नी अत्र। वायू अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वसवर्ण। पूर्वत्व। शाकह्वर्थं परित्यर्थं पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः ॥

प्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति। नाद्यशब्देनेति। अद्येत्यस्याधारार्थस्याङा संबन्धो नास्ति क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य। अङादित्यस्यार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ। परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्राममयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः। अग्नी अत्रेति। अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः। एवं शकहू आ अर्थम्। अकारित अत्र। पचहि इदम्। वृक्ष आ अत्र। वृक्ष ए अत्र। अग्नि इ इदम्। यथा अ अत्र। वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्ष अस् अ इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तच्च रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धमुत्वे त्वाश्रयासिद्धं रुत्वं सोऽत्रेति। ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम्। तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः ॥

प्रतिविधेयमिति। पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्र उक्ताः॥ ख्यत्यात्॥ किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे सुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशक्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः। साक्षान्निर्देशे तु सुस्पष्टावगतिः। अतिसखेरिति। अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः। अथवा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समा

सवर्णदीर्घत्वम्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वत्व। तर्हि लोप। अकार्यत्र। अहार्यत्र। पचेदम्। तर्हि लोपश्च प्राप्नुतः। बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। तर्हि लोपो भवतीन्तरङ्गतः। तर्हि लोप। टेन। वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र। इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। टेना। ङेर्य। वृक्षायात्र प्लक्षायात्र। ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः एङः पदान्तादतीति परपूर्वत्वम्। ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। ङेर्य। ङिस्मिन्। यस्मिन्निदम्। तस्मिन्निदम्। स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः। ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्। अग्नाविदम्। वायावत्र। ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः अतो गेरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥ ख्यत्यात्परस्य॥ किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते। न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात्। इह च प्रसज्येत। अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। इह च न स्यात्॥

तान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुच्यमाने ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः। अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति तदा नोत्वप्रसङ्गः। अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह। इह चेति। अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्॥

सखीयतेरिति। विद्यमानं खमस्य सखः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्विप्चेतीत्वम्। लून्युरिति। लूनमिच्छतीति क्यच्। अ
त्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात्सशब्दो भवति। अत्र चोदयन्ति। सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाल्लोप
स्य स्थानिवद्भावादिकोयणचीति ईकारस्य यणभाव्यम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाददिशादकः पूर्वत्वात्स्थानिव
त्त्वाप्रसङ्गाद्धलो लोपो व्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः। ततश्च सख्युरित्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति। नैतदस्ति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्था
निवत्त्वनिषेधात्॥ अतो॥ किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानादूर्ध्वं पश्चात्स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्यासिद्धत्वाच्च परप्रकरणेनैव उ
त्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। प्रकृतिभावस्यासिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वादुपचारात्स्यान्ये वाक्य

सखीयतेर प्रत्ययः। सख्युः पत्युः। लूनीयतेर प्रत्ययः। लून्युः। पून्युः॥ अतोरोरप्लुतादप्लुते॥ किमर्थमप्लुतादप्लुत
इत्युच्यते। प्लुतात्स्वरस्य प्लुते वा परतो मा भूत्। प्लुतास्वरस्य सुस्रोता३ अत्र त्वमसि। प्लुते परत स्तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त।
अतः अतोत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्स्वरस्य प्लुते वा परतः स्यात्। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। अथ प्लुता
दप्लुतइत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभाविनः अप्लुतभाविनी त्येवमेतद्विज्ञाय
ते नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति।
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः। अप्लुतादप्लुतवच
ने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयोऽ३ पयोदाः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारण
म्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्गमुत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता अत्र
त्वमसि। अन्तरङ्गोत्र प्लुतः॥

रः प्लुतशब्देनोच्यत इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेव परि
हारो नाश्रितः। पयऽ३ इति। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधस्य प्रति
षेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। ततः प्लुतः। पयोऽ३ इति। पयोऽ३ ददातीति क्विप्। ततः संबुद्धि
लोपे कृते चेत्सकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति। पयोददातीति क प्रत्ययः। ततः संयो राम: ५१
गपरस्याकारस्य गुरुत्वादुरोरनृत इति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति निषेधाद्यदि चेत्स्युत्वं न प्राप्नोति॥

वाक्यान्तस्येति। प्लुतो ता३इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उक्त प्रसङ्गकथनार्थं चैतत्। उक्तं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुत इति। दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्विविधे सिद्धत्वे संभवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाह ऊडित्य

बहिरङ्गमुक्तम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व चा बहिरङ्गमुक्तं प्लुतो वा बहिरङ्गः। वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि। एवं मन्यते असिद्धः प्लुतः। आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। असिद्धपरिभाषायाम्। बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च॥ नान्तः पादम्॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः। कथम्। अचीति वर्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः। नान्तः पदमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। एवं तर्ह्येतीति वर्तते। अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम्। अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम्। कालो अश्वः शतधारो यं मणिः॥

तत्रापि तं च दिप्रकृष्टत्वात् ययोडित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः। आश्रयात्सिद्धः स्यादिति। तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम्। अनाश्रयणं तु तस्यात्राभिमतम्॥ अन्तः॥ कस्यायमिति। यदेङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदा यवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेध इति। शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति। यणादेशस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्गः। आकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय इति न विप्रतिषिध्यते॥

अयवोश्चेति। अयवौ ह्यज्भ्यामाश्रयौ नाकाराश्रयौ। उत्तप्रतिषेध इति। एङ्ग्रहणमिहानुवर्तमानमतोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रा
पि अनुवर्तत इत्येङ्परस्यारोरुत्वप्रसङ्गः॥ अवङ्॥ गोरवचनमिति। अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः फिषित्यन्तोदात्त इत्योकार
स्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अविधेयः। स चागमो ऽनुदात्तादित्यनुदात्तः। तेन चौकारस्य पदान्तता

अयवोः प्रतिषेधश्च। अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। एङ्प्रकर
णात्सिद्धम्। एङः अतीति वर्तते। एङः अति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषे
धः। एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्नेरत्र वायोरत्र। अतो रोरप्लुतादप्लुते एङ इत्यु
त्वं प्राप्नोति। पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम्। पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त
ते। ननु चोक्तमेङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध इति। नैष दोषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्त
ते। न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति॥ अवङ् स्फोटायनस्य॥ गोरवचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम्। गोरवक्तव्यः। किं प्र
योजनम्। गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम्। गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। गवाग्रम्। अवङादेशे हि स्वरे दोषः। अवङादेशे हि
स्वरे दोषः स्यात्। अन्तोदात्तस्यान्तर्यतो ऽन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। कथं पुनरयमन्तोदात्तः। यदा एकाच्। व्यपदे
शिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि। तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्र
सज्येत। सत्यमेवं तत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तो भवतीति। सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। यदि पुनर्गामेडौ
विधीयते किं कृतं भवति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति। कथं पुनरय
माद्युदात्तः। यदा एकाच्। व्यपदेशिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोऽपि। तत्रान्तर्यतोऽन्तोदा
त्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेवं तत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्र
त्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ॥

विघातात्पूर्वैकादेशाभावे अवादेशो भवति। गवाग्रमिति। बहुव्रीहिः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तु
समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। यदि पुनरिति। आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयत इत्यर्थः ॥

एतदपीति। आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशाति — देशेलदुक्तंस्यात्। यदात्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्येवादित्वेन्तत्वेवा तिदिश्यते तदैकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम्। उदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षेऽनिष्ट स्वरप्रसङ्गः। सनिपातनस्वर इति। एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाप्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति। पर त्वात्पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्गः इत्युपदेशिवद्भावात्पूर्वमवङि सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति॥ इन्द्रे॥ इ न्द्रादाविति। इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन्परत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप

एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि। एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। सनिपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एव मप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि। गवाग्रं गवाक्षि। इन्द्रे च॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गवेन्द्रयज्ञे वीहीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं वि ज्ञायते इन्द्रे चेति। कथं तर्हि अचि भवति कतरस्मिन्निन्द्रे चेति॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थ म्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुत प्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलम्। अथाज्ग्र हणं किमर्थम्। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम्। प्लुतप्रगृह्येष्वच् ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इको यणचीति॥

दिकेनेति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः। इन्द्रे चेति। इन्द्रशब्दो विशेष्योऽचीति विशेषणम्। सिद्धान्ते त्वज्विशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावपि इन्द्रशब्दस्योऽजुभवतीत्यवङ्सिद्धिः। प्लुतः॥ नित्यग्रहणमिति। इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मतेनैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति। इन्द्रे चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादय मर्थो लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति। अथवा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्र कृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः॥

तत्तु तस्मिन्निति। यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः जानुउअस्येति।
उञ्निपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव। तत्रादिवद्भावादे
कादेशः प्रगृह्यः। तस्यैकोयणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति। मयउञो वो वेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति
प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात्प्लुतः
सिद्ध इति भावः। नवेति। शालेन्द्रे एकादेशोन्तरङ्गः। प्लुतो दूराद्धूतादर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। एवं तु सति देवदत्त अत्र न्वसीति प्लुते

तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थम्। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतिभावार्थम्। तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभा
वो यथा स्यात्। इह मा भूत्। जानुउअस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभा
व उच्यते। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। उच्यमानेप्येतस्मिन्स्वरसन्धिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतस्तस्या
सिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्र
कृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति
चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति। शालायामिन्द्रः शा
लेन्द्रः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वातिप्रसङ्गः किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतः। अन्त
रङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ आङोनुनासिकश्छन्दसि ॥ आङो नर्थ
स्य। आङो नर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुल
वचनान्न भविष्यति आङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥ इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ किमर्थश्चकारः। प्र
कृत्यैत्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

कादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेत
त्। आङो। आङोऽनर्थकस्येति। अभ्र आँ अप इत्यादौ सप्तम्यर्थे तदर्थस्योक्तत्वादर्थवृत्तिरेवाङनर्थकोऽनर्थान्तरवाचित्वात्। य
था अधिपरी अनर्थकावित्युक्तम्। आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ् ॥ इको। लुटि च क्लृप इत्यत्र व्याख्यानादधि
कारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकारामित्युक्तमेक्रियमाणेपि चकारे ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्स्वरसं राम: ५३
धभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह। किमर्थ इति ॥

भवेदिति। दीर्घा ह्रस्वाश्चैकः सन्ति। कुमारीअत्र दधिअत्रेति। ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्। स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात्। नहिभु
क्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात्फलाभावात्पुनर्भोजना प्रवृत्तिः। अनैकान्तिकमेतदित्याह। ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेष
सद्भावादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम्। इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। यणादेशबा
धनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूप प्रस्यापत्त्यर्थं किमित्यर्थः। अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः।

भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद् ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववच
नसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति। न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति। न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते। न च कृतश्मश्रुः पुनः
श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते। कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति। सा
मर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा। ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचनेन किंचित्प्रयोजनम
स्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्र
योजनं स्वरसन्धिर्मा भूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वं चाभि
वर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यन्ते। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या।
नित्यग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनम्। अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः॥ सिन्नित्य
समासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियाम्। वैयाकरणः। सौवश्वः। नि
त्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्न
द्यातिः। ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम्। ईषाअक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम्। ईषाअ
क्षः। काईमिरे पिशंगिला। यथाअङ्गदः॥ ऋत्यकः॥ किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थोऽयमारम्भः।
होतृऋश्यः। अनिगन्तार्थं च। खट्वऋश्यः। मालऋश्यः। ऋतिह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन॥

इहापि पुनर्न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह। कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितः समासो नित्यसमासः। यो
वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्व इति। प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम्।
व्याकरणं स्वश्व इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति। वाप्यश्व इति। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्यानित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः।

अप्लुत॥ अनार्षइति। पदस्येयत्तापरिज्ञानायस्वरूपेऽवस्थापनार्थइतिः प्रयुज्यतइत्यर्थः। अथेति। प्लुतस्यश्रवणेननभाव्यमि
तिप्लुतएवनिषिध्यतां किमतिदेशार्थेनवद्वचनेनेतिभावः। अग्नीइति। अत्रप्लुताश्रयोपिप्रकृतिभावः प्राप्नोतिप्रगृह्याश्रयोपित
त्रप्लुताश्रयेप्रतिषिद्धेपिप्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्यश्रवणंसिध्यति। प्लुतस्यतुनिषेधेक्रियमाणेश्रवणंनस्यात्॥ ईचाक्र॥

ऋतिह्रस्वोभवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन। ऋतिह्रस्वोभवतीत्येतस्यावकाशः। खट्वऋश्यः। मालऋश्यः। उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः। विभाषाह्रस्वत्वम्। यदानह्रस्वत्वंसोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्गे उभयंप्राप्नोति। उपार्ध्नोति प्रार्ध्नोति। उपसर्गाद्वृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन। सतर्हिविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंतत्र धातुग्रहणस्यप्रयोजनम्। उपसर्गादृतिधातौवृद्धिरेवयथास्याद् यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति॥ अप्लुतवदुपस्थिते॥ उपस्थितेइत्युच्यते। किमिदमुपस्थितंनाम। अनार्षइतिकरणः। सुश्लोकाइति। सुश्लोकेति। अथवद्वचनंकिमर्थम्। वद्वचनंप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। वद्वचनंक्रियते। प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतकार्यंप्रतिषिध्यते। त्रिमात्रतानप्रतिषिध्यते। किंचेदानींत्रिमात्रतायाअप्रतिषेधेप्रयोजनंयावताप्लुतकार्येप्रतिषिद्धेस्वरसन्धिनाभवितव्यम्। प्लुतप्रतिषेधेहिप्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वात्। प्लुतप्रतिषेधेहिसतिप्रगृह्यस्यापिप्लुतस्यत्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अग्नीइति। वायूइति। किंचेदानींतस्याअपित्रिमात्रतायाअप्रतिषेधेप्रयोजनंयावताप्लुतकार्येप्रतिषिद्धेस्वरसन्धिनाभवितव्यम्। नभवितव्यम्। किंकारणम्। अन्येनविहितत्वात्। अन्येनहिलक्षणेनप्लुतप्रगृह्यस्यप्रकृतिभावउच्यते। प्रगृह्यः प्रकृत्येति॥ ईचाक्रवर्मणस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। ईचाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम्। अनुपस्थितार्थोयमारम्भः। चिनुहीइइदम्। चिनुहीदम्। सुनुहीइइदम्। सुनुहीदम्। ईकारग्रहणेननार्थः। अविशेषेणचाक्रवर्मणस्याचार्यस्यप्लुतवद्भवतीत्येव। इदमपिसिद्धं भवति। वशाइइयं वशेयम् ॥

ईइइतित्रिमात्रस्यनिर्देशः। किमर्थमिति। किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्याप्राप्त विभाषेयम्। अथतन्निवृत्त्यापूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा। अथपरविप्रतिषेधादुभयतोविभाषेतिप्रश्नः। अनुपस्थितार्थमिति। उभयत्रविभाषेयं परविप्रतिषेधस्यन्याय्यत्वात्॥

दिवउत्॥ ऊठि कृत इति। शुभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते। ऊद्विधौ तु क्ङितीति नानुवर्त्तत इति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम्। ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न ग्रहीष्यतीति नार्थस्तकारेण एवं तर्हि तपरत्वमेवज्ञापकं भाव्यमानोऽप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णातीति। तेनामूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति॥ सुट्कात्॥ वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुड्विधीयत इति इच्छति। कात्पूर्वग्रहणमिति। अथवा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्वमे

दिवउत्। किमर्थस्तकारः। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आन्तर्यतो द्विमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक उकारो भविष्यति। न सिध्यति। ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः एवमर्थं तपरः क्रियते॥ सुट्कात्पूर्वः॥ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम्। कात्पूर्वो यथा स्यात्। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सुडित्यादिलिङ्गोऽयं क्रियते। करोतिश्च ककारादिः। तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यतीति। अत उत्तरं पठति। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम्। सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते। अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात्। संचस्करतुः। संचस्करुः। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम्। सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम्॥ कथम्। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन॥ द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति। सुड्भविष्यति विप्रतिषेधेन। तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः। विभिदतुः। विभिदुः सुटोऽवकाशः। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तुम्। इहोभयं प्राप्नोति। संचस्करतुः। संचस्करुरिति। सुड्भवति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥

व सुड्भविष्यति स च टित्त्वात्पूर्व इति प्रश्नः। अथवा वक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः। आदिलिङ्ग इति। आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः। सुटि कात्पूर्ववचनमिति। अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते। द्विर्वचनात्सुडिति। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्स्कृशब्दस्य द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे सिद्धं रूपम् ॥

शब्दान्तरस्येति। स्थानेद्विर्वचनेशब्दान्तरत्वम्। व्यक्तौपदार्थेचक्रकदोषानवतारः। सकृद्गतौविप्रतिषेधइतिसुटिकृतेद्विर्वचनाप्र
 शब्दान्तरस्येति। स्थानेद्विर्वचनेशब्दान्तरत्वम्। व्यक्तौपदार्थेचक्रकदोषानवतारः ... सङ्गात्। तस्मादाकृतिपक्षेपुनःप्रसङ्ग विज्ञानात्सुटिकृतेद्विर्वचनमितिव्यक्त्यन्तरेपिजातिसद्भावात्तद्द्वारेणपुनःकार्यप्रसङ्गाच
 सङ्गात्। तस्मादाकृतिपक्षेपुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सुटिकृतेद्विर्वचनमितिव्यक्त्यन्तरेपिजातिसद्भावात्तद्द्वारेणपुनःकार्यप्रसङ्गाच
क्रकदोषापत्तिः। सकृत्प्रवृत्तस्यैवलक्षणस्यचरितार्थत्वमाश्रित्यपरिहारः। चक्रमिवविपरिवर्त्तनात् चक्रकम्। द्वार्थेसंज्ञायामिति
कन् प्रत्ययः। पुनर्द्विवचनप्रसङ्ग। अनभ्यासस्येत्यस्यप्रत्याख्यानादुच्यते। अथवासाभ्यासाद्यःप्रत्ययोविधीयतेतत्रानभ्यासस्ये
तिप्रतिषेधः। अड्व्यवायइति। अड्भ्यासव्यवायेपीतिसूत्रस्यापाठेवार्त्तिकप्रवृत्तिः। परत्वाद्विकर्णान्तसाडागमेकृतेतेनव्यवधाना
त्समोनन्तरः करोतिर्नभवतीतिवचनम्। अभ्यासव्यवायेचेति। नाप्राप्तःसुडुपसंख्यायतेअपितुप्राप्तएववचनेनदेशविशेषेव

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेतिचेद्द्विर्भूतेशब्दान्तरस्याकृतःसुडितिपुनःसुट्स्यात्। द्विर्भूतेशब्दान्तरभावात्पुनःप्रसङ्गः इ
तिचेद्द्विर्वचनम्। सुटिकृतेशब्दान्तरस्याकृतंद्विर्वचनमितिपुनर्द्विर्वचनंप्राप्नोति। तथाचानवस्था। पुनःसुट्पुनर्द्विर्व
नमितिचक्रकमनवस्थाप्रसज्येत। नास्तिचक्रकप्रसङ्गः। नह्यनवस्थाकारिणाशास्त्रेणभवितव्यम्। शास्त्रतोहिनाम
व्यवस्था। तत्रसुटिकृतेद्विर्वचनंद्विर्वचनेनावस्थानंभविष्यति। अड्व्यवायउपसंख्यानम्॥ अड्व्यवायेउपसंख्यानंकर्तव्य
म्। समस्करोत्। समस्कार्षीत्॥ अभ्यासव्यवायेच॥ अभ्यासव्यवायेचोपसंख्यानंकर्तव्यम्। संचस्करतुः। संचस्करुः॥ कि
मुच्यतेअभ्यासव्यवायइति। यदिदानीमेवोक्तंद्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधोवाबहिरङ्गलक्षणत्वा
त्सुटः। अविप्रतिषेधोवापुनःसुटः। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणःसुट्। अन्तरङ्गंद्विर्वचनम्।
असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवमर्थमेवतर्हिकात्पूर्वग्रहणंकर्तव्यम्। कात्पूर्वोयथास्यात्। क्रियमाणेपिकात्पूर्वग्रह
णेऽत्रनसिध्यति। किंकारणम्। नह्ययंकात्पूर्वग्रहणेनशक्योमध्येप्रवेशयितुम्। किंकारणम्। आदिलिङ्गोयंक्रि
यते। करोतिश्चककारादिः॥

स्याप्यते। अविप्रतिषेधइति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुड्बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्तुद्विर्वचनमन्तरङ्गमितितुल्यबलत्वाभावा
द्विप्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचनेकृतेपरत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाडागमेमध्यानुप्रवेशार्थंसुटःकात्पूर्वग्रह
णम्। कालावधारणार्थंवा। करोतेःकादित्वावस्थायामेवसुड्भवति। कृतेसुड्द्विर्वचनेभवतः। क्रियमाणेपीति। परत्वान्तर
ङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोःकृतयोःशित्वात्सुटोमध्येअनुप्रवेशाभावः। करोतिश्चेति। संस्कर्त्तेत्यादौ। ततश्चात्रैवस्यात्। अड्द्विर्व
चनयोस्तुकृतयोःशित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्चविरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेवसुटःस्यात्॥

दृष्टश्चेति। अड्भ्यासवानित्यर्थः। सहिस्थानिवद्भावादातिदेशिकः। अनागमकानांसागमकाआदेशाइत्यडागमेयुक्तोप्याति
देशिकस्तत्रश्चकात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेवस्यात् नल भ्यासवतइत्यर्थः। सुड्डिधौद्वैतमिति। कात्पूर्वग्रहणमड्भ्यासव्य
वायनिरस्यर्थंवास्यात् प्राप्त्यर्थंवेतिपक्षद्वयसंभवः। अविशेषेणेति। कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः। तस्मिन्करोतौसु
ड्भवतियत्रभवन्कात्पूर्वोभवतीत्यड्भ्यासविषयेनिवृत्त्यर्थंकात्पूर्वग्रहणंभवति। विशेषेणवेति। यत्रानेकलक्षणसंनि
पाताभावस्तत्रानर्थकंकात्पूर्वग्रहणंकालावधारणार्थंविज्ञायतेकात्पूर्वः सुट्कर्तव्यः कार्यान्तराच्चप्राग्भवन्कात्पूर्वः कृतो
भवति। तद्यदाद्विःप्रयोगइति। उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दोभिद्यतइत्यभ्यासेनपरस्यककारादेरूपस्यव्यवधानात्संपरि

दृष्टश्चपुनरातिदेशिकःकरोतिरककारादिः। पाक्षिकएषदोषः। कतरस्मिन्पक्षे। सुड्डिधौद्वैतंभवति। अविशे
षेणवाविहितस्यसुटःकात्पूर्वग्रहणंदेशप्रक्लृप्त्यर्थंस्यात्। विशेषेणवाविधिरिति। द्विर्वचनविषयेचापिद्वै
तंभवति। स्थानेद्विर्वचनंस्याद्वाद्विःप्रयोगोवाद्विर्वचनमिति। तद्यदाद्विःप्रयोगोद्विर्वचनमविशेषेणविहित
स्यसुटःकात्पूर्वग्रहणंदेशप्रक्लृप्त्यर्थंतदैषदोषः। यदाहिस्थानेद्विर्वचनंतदायद्यविशेषेणविहितस्यसुटःका
त्पूर्वग्रहणंदेशप्रक्लृप्त्यर्थम्। अथापिविशेषविधिर्नतदादोषोभवति। द्विःप्रयोगेचापिद्विर्वचनेनदोषः। संपरि
भ्यामितिनैषापञ्चमी। कातर्हि। तृतीया। संपरिभ्यामुपसृष्टस्येतिव्यवहितश्चाप्युपसृष्टोभवति॥ उपदेशिव
द्वचनंच॥ उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः। किंप्रयोजनम् ॥

भ्यामुत्तरोनन्तरःकरोतिःककारादिर्नभवतीतिसुटोऽप्रसङ्गः। यदातुकालावधारणार्थंकात्पूर्वग्रहणंतदाविशेषविधि
र्भवतीत्युक्तत्तएवद्विर्वचनेसुट्क्रियतइतिनदोषः। स्थानेद्विर्वचनेस्थानिवद्भावादेकएवकरोतिःसचाव्यवहितइति
चकारात्पूर्वःसुट्प्राप्तःकात्पूर्वग्रहणेनककारात्पूर्वःक्रियतेइतिदोषाभावः॥ विशेषविधानेतुपूर्वमेवसुट्क्रियतेइतिप
क्षद्वयेपिदोषाभावः। उपसृष्टइति। संबद्धइत्यर्थः। द्विःप्रयोगेचद्विर्वचनेद्वयोःसाधारणोर्थइतिद्वावप्यर्थवन्ताविति
परस्यरूपस्यार्थद्वारकउपसर्गसंबन्धोनविरुध्यते। समुदायस्यत्वर्थवत्तामाश्रित्यवक्ष्यते। विसुषापेतिकेननअनर्थ
कइति। उपदेशिवद्वचनंचेति। अन्यथापदद्वयाश्रयत्वात्सुटोबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटिगुणोनस्यात्। चडि चदीर्घो
लघोरितिदीर्घप्रसङ्गः। संयोगोपधग्रहणमिति। ततोवचनेनासिद्धत्वंबाध्यते ॥

पदमिति। अनेनपदद्वयाश्रयत्वं सुटोनिवार्यते। अनुत्पन्नेषेवतिङ्सुधातूपसर्गसंबन्धे सुटाभाव्यमित्यर्थः। करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति। विशेष्यस्यासंनिधानात्। अतः कृ कमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेनाक्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यतइतिभवति तदादिविधिः। अनिगन्तोञ्चतौवप्रत्यये इत्यत्रवप्रत्ययग्रहणेनज्ञापितं धातुनाविशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति। युक्तमिति। यद्युक्तं तदेवदर्शनमर्हतितदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वंहि धातुरिति। विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यतइति पूर्वं विशेषणेन युज्यतइत्यर्थः। इतरो लब्धस्वरूपाक्रियाविशेषणमाका

लिटिगुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम्। लिटिगुणार्थं तावत्। संचस्करतुः। संचस्करुः। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च। समचिस्करत्। लिटिगुणार्थेन तावन्नार्थः। वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधानेसंयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति। चङि दीर्घप्रतिषेधेनापि नार्थः। पदमितीयं भगवतः कृत्रिमासंज्ञा। युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति। धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्। कुतएतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। योहि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्ते गुरुणेत्यकर्मकः। उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोन्तरङ्गतरको भवति। कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम्। यदि पुनरयं सुट् कात्पूर्वान्तः क्रियते। कात्पूर्वान्त इति चेद्वृद्धिविधिप्रतिषेधः। कात्पूर्वान्त इति चेद्रुः कश्चिद्विधेयः। कश्चित्प्रतिषेध्यः। संस्कर्ता समो विधेयः। सुटः प्रतिषेध्यः। समस्तावन्न विधेयः ॥

इतीतिमत्वाह। नैतदिति। इतरो विशिष्टक्रियासाधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभतइति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह। सत्यमिति। सर्वतइति। धातुसंज्ञयाअपीत्यर्थः। यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टक्रिया प्रतिपाद्यते। अडादिस्त्ववस्थार्थं तु एष्य धातूपसर्गप्रकल्पनम्। तत्र संकृशब्देभ्य वस्थितएव सुड्भवति पश्चात्समुदायावयवस्यते नार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा। यदि पुनरिति। सुगितिककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः। संस्कर्तेति। समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति। सुकस्तु पदान्तत्वादुत्वप्रसङ्गः।

संपुंकानामिति। एतच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यमिति भावः। सुटि सकारादाविति। यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते। सुटि सकारादाविति तु वक्तव्यं तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुको रुत्वाभावः। पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते। अभक्त इति। टकारोऽनुबन्धो न करिष्यते। स्वरेण न सिद्ध्यतीति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति। कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति। तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते। इड्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव। अथवा एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत उपदेशग्रहणमृतश्च संयोगादेरित्यत्रानुवर्तते। तेनोपदेशे सं

वस्य त्वेतत्संपुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति। सुटश्चापि न प्रतिषेधः। समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः। सुटि सकारादाविति। अथवा परादिः क्रियते। परादाविड्गुणप्रसङ्गः। यदि परादिः इड्गुणौ प्राप्नुतः। संस्कृषीष्ट। ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति। संस्क्रियते। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्राप्नोति। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। यद्यभक्तः स्वरेण न सिध्यति। संस्करोति। तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु चात्र सुडेवातिङ्। न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति। नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति। एवमिहापि अतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदतिङ्स्तिङ्सदृशम्। पदम्॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

योगादेरिड्विधानात्सुट्कृते न भविष्यति। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यं छन्दसीत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्तेर्नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्सुट्कृते संयोगादेर्गुणाभावः॥ अपा॥ किरतेरिति। हर्षादय एवोपाधय उपादातव्याः न चतुष्पाच्छकुनयः। तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः। न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात् ॥

अपरस्पराः॥ किमिदमिति। मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयेणेन बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः। इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह। समो हिततततयोर्वेति। अव्युत्पत्ति पक्षाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तु ष्यञिति सांतत्यमिति न भवति। संहितायां समासे चैवं मकारलोप इष्यते नान्यत्रेत्याहुः॥ गोष्पदम्॥ सेवितप्रसङ्ग इति। यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्। यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात्। असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते। तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः। अन्ये त्वविशेषेण गोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति। असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद् गोष्पदशब्दार्थमसेवित

अपरस्पराः क्रियासातत्ये॥ किमिदं सातत्यमिति। संततस्य भावः सातत्यम्। यद्येवं सांतत्ये इति भवितव्यम्। समो हिततततयोर्वा लोपः। समो हिततततयोर्वा लोपो वक्तव्यः। संहितम्। सहितम्। संततम्। सततम्। समम् तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः। सकामः। भोक्तुकामः॥ मनसि च। मनसि चेति वक्तव्यम्। समनाः। भोक्तुमनाः। अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः। अवश्यभाव्यम्॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु॥ इदमतिबहु क्रियते। सेवितासेवितप्रमाण इति। सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम्। केनेदानीमसेविते भविष्यति। नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः। नैवं शक्यम्। सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्। असेविते न स्यात्। असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते। अविद्यमानसेविते असेविते इति। तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम्। विष्किरः शकुनौ विकिरो देति वक्तव्यम्। शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् ॥

ग्रहणम्। इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते। यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते। यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपे प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इत्यसत्यपि पादपूरणे॥ विष्किरः॥ विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः। शकुनौ वा स्यादिति। इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषित इति। नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तर्ह्यालम्भनम्। ततश्चाधिकरण विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्। शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति ॥

नवावचनेनेति। सुटो भावो विकल्प्यत इत्यर्थः। आश्चर्यमा। आश्चर्यमद्भुत इति। अद्भुतं विस्मयहेतुः। अनित्य इत्येवेति। निपातनाच्चानित्यविशेषो विस्मयहेतुर्गृह्यते। साचानित्येति। वृक्षान्तरे तथाविधाया उच्चताया अदर्शनात्। नीलतेति। सा च सदादिविनदृश्यत इत्यनित्यता। पतनक्रियेति। नञर्थयुक्तेति भावः। अबन्धनस्यान्यस्यापतनं नदृश्यत इत्यनित्यम्॥ मस्क

नवावचनेन न शकुनिरभिसंबध्यते। किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते। विष्किर इत्येतन्निपातनम्। शकुनौ वा निपात्यत इति॥ आश्चर्यमनित्ये॥ आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। आश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्य। आश्चर्यं नीला द्यौः। आश्चर्य्यमन्तरिक्षे अबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अनित्य इत्येव सिद्धम्। इह तावदाश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोभिसंबध्यते। किं तर्हि। उच्चता। सा चानित्या। आश्चर्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसंबध्यते। किं तर्हि नीलता। सा चानित्या। आश्चर्य्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति नाश्चर्य्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते। किं तर्हि पतनक्रिया। सा चानित्या। तत्रानित्य इत्येव सिद्धम्॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥ मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं मस्करी परिव्राजक इति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। मस्करोस्यास्तीति मस्करी। नवै मस्करोयस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः। किं तर्हि। माकृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करी परिव्राजकः॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्पा नदी। किष्किन्धा गुहा। किष्कुः॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च वक्तव्यः। तस्करः। बृहस्पतिः॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा॥ प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

र॥ माकृतेति। अयं माकृत अयं माकृतेत्युपक्रम्य शान्तितः काम्यकर्मपरिहाणिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते। माङ्पूर्वात्करोतेरिनिः। सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते॥ पारस्कर॥ तत्करोतीति तस्करः। तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते। अस्कार इति। अस्यस्यानेऽस्कारोऽस्कारः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

अनुदात्तंपदमेकवर्ज्जम्॥ किमनुदात्तानीति। पदमितिजातावेकवचनंमन्यते। यथाग्रहंसंमार्ष्टीति। ग्रहार्थस्यसंस्का
र्यत्वात् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा तथापदमित्यत्रापिपदस्यसंस्कार्यत्वात्। अनुदात्तशब्दंचलौकिकंमन्यते। लोका
ह्यनुदात्तंपदमनुदात्तंपदमितिव्यपदिशन्ति। अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम्। तत्राचामनुदात्तयोगेव्यञ्जनमपितत्सा
हचर्यात्तद्धर्मिगृह्यत इत्यज्हल्समुदायरूपंपदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमितिसामानाधिकरण्येननिर्देशउपपद्य
ते। एकवर्जमित्यत्रैकशब्देनप्रत्यासत्त्यापदमेवोच्यते। तत्रायंसूत्रार्थोवाक्येपदमेकंवर्जयित्वापदान्तराण्यनुदात्तानि
भवन्तीतिपूर्वपक्षः। पदेयेषामिति। यथापशुनायजेतेतिव्यक्तिगतमेकत्वंपशोर्गुणत्वाद्यागस्यप्राधान्याद्विवक्ष्यते। तथा
पदमित्यत्रापिपदानुवादेनाच्यमनुदात्तविधानात्पदस्यगुणत्वाद्गुणेचसंख्यायाविवक्षितत्वात्। कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रि

अनुदात्तंपदमेकवर्जम्॥ किमनुदात्तानिपदानिभवन्ति एकंपदंवर्जयित्वा। नेत्याह। पदेयेषामुदात्तप्रसङ्ग
स्तेनुदात्ताभवन्ति एकमचंवर्जयित्वा। सतर्हितथानिर्देशःकर्त्तव्यः अनुदात्ताःपदेअनुदात्ताःपदस्येतिवा॥ न
कर्त्तव्यः। अनुदात्तंपदमेकवर्जमित्येवसिद्धम्। कथम्। मतुब्लोपोत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकाएषांतेपुष्पकाः।
कालकायेषांतेकालकाइति। अथवा। कारोमत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दोघाटइति। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। आग
मस्यविकारस्यप्रकृतेःप्रत्ययस्यच। पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जपदस्वरः ॥

मेसंप्रत्ययइतिचन्यायादनुदात्तशब्देनाचउच्यन्तेएकवर्ज्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेवगृह्यते। यदिह्येकशब्देनपदंगृह्येत
ततोनियमकारणाभावात्सर्वेषांपदानांपर्यायेणवर्जनात्स्वरनियमोनस्यात्। अचस्तुग्रहणेयस्याचःस्वरोबलवान्सवर्ज्य
इत्यनियमाभावः। सतर्हीति। अज्हल्समुदायवाचिनःपदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देनसामानाधिकरण्यमनुप
पन्नमितिभावः। मतुब्लोपइति। अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेवमतुब्लोपः। नतुगुणवचनेभ्योलुगितिमतु
ब्लोपः। अनुदात्तशब्दस्याचिसंज्ञात्वेनविनियोगाद्गुणवचत्वाभावात्। पुष्पकाइति। त्रयोबिन्दवउच्यन्ते तद्योगाद्विडालाःपु
ष्पकाइत्याहुः। अथवेति। भेदसंबन्धाश्रयेणप्रतिपाद्यते। अर्शआदेराकृतिगणत्वादकारः। किमर्थमिति। पर्यायेयौगपद्ययो
र्वक्ष्यमाणेनज्ञापकेननिरासान्नार्थःसूत्रेणेतिमत्वाप्रश्नः ॥

चत्वार इति। चतेरुरन्निति चतुःशब्द आद्युदात्तः। आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः। अनड्वाह इति। अनो वहतीति
अनसि वहेः क्विप् डश्चानस इति क्विप्। अनःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरे
ण धातुरन्तोदात्तः। अस्थ्नेति। अस्तिसञ्जिभ्यां क्थिन्नित्याद्युदात्तोऽस्थिशब्दः। दधिशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः॥ तवै
चान्तश्च युगपदिति॥ अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते। तवै प्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम्। तत्र युगपद्ग्रहणम
न्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम्। पर्यायस्तर्हीति। ज्ञापकेन यौगपद्ये निर
स्ते पर्यायप्रसङ्गः। रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्याययौगपद्यनिरा

आगमस्य। चतुरनडुहोरामुदात्तः। चत्वारः। अनड्वाहः। विकारस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अ
स्थ्ना। दध्ना। प्रकृतेः। गोपायति। धूपायति। प्रत्ययस्य च। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नो
ति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते। नैत
दस्ति प्रयोजनम्। यौगपद्यं तवै सिद्धम्। यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति। पर्यायो रिक्तशासनात्। यदयं रिक्ते विभा
षेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। एतदुदात्ते
ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशेत्। स्वरितेन तु समावेशः प्राप्नोति स्वरिते ह्युदात्तोऽस्ति। तस्मान्नार्थो
नैन योगेन ॥

से परनित्यादियुक्तस्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण। स्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन्पदे समावेश प्रसङ्गः। स्वरि
ते पीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृते ह्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध
इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम्।
सुस्पष्टस्योदात्तस्याचः संज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्। तथा चोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः ॥

आरभ्यमाणेपीति। ज्ञापकादस्पष्टासंदिग्धावाप्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधानेतुस्पष्टाअसंदिग्धाचेतियदियोगआरभ्यतेतदा
आरभ्यमाणेदोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्यविधायकंलक्षणमितिमत्वादोषोपन्यासः। एकमचंवर्जयित्वाशिष्टानामचा
मनेनानुदात्तत्वंक्रियते तत्रयेषामचामुदात्तत्वंस्वरितत्वंवासाक्षान्नविधीयतेतेऽस्यावकाशइतियेषांशास्त्रेणोदात्तत्वंस्व
रितत्वंवाविधीयतेतद्वेषांनानिवर्तयेत्। यथामलकीञ्जइत्यत्रचतुर्णामुदात्तत्वंशास्त्रेणविधीयतेङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्व
म्। गतिकारकोपपदात्कृदितिकृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजइतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वंबहूचइतिलकारस्यो
दात्तत्वमितिविरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयंस्यात्। शिष्टस्यचानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्विवचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरि
तविधानंसससवर्ज्यतइतिविप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथाचान्तश्चतवैयुगपदित्यादिषुपूर्वोक्तेनप्रकारेणद्वावपिवर्ज्ये

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्अनुदात्तेविप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवात्। अनुदात्तेविप्रतिषेधोनोप
पद्यते। पठिष्यतिह्याचार्योविप्रतिषेधम्। जेदीर्घाद्बहूचइति। सविप्रतिषेधोनोपपद्यते। किंकारणम्। एक
स्मिन्युगपत्संभवात्। असतिखलुसंभवेविप्रतिषेधोभवति। अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्। कथंसंभवः।
यदानुदात्तंपदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिहनास्ति। किंकारणम्। नानेनोदात्तत्वंप्रतिषिध्यते। किंतर्हि। अ
नुदात्तत्वमनेनक्रियते। अस्तिचसंभवोयदुभयोश्चोदात्तत्वंस्यात्। अन्येषांचानुदात्तत्वम्। यदिपुनर
यमधिकारोविज्ञायेत। किंकृतंभवति ॥

ते। उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वंनभवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामितिपक्षेप्रतिषे
धात्। एकस्मिन्निति। पदइत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वंप्रतिषिध्यतइति। यदिनोदात्तंपदमेकवर्जमितिसूत्रन्यासंकृत्वाउदा
त्तत्वंप्रतिषिध्येतनस्याद्दोषः। एकमचंवर्जयित्वापूर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठोनानेनोदात्तत्वंक्रियतइति। तत्रा
यमर्थोयद्यनुदात्तंपदमेकमितिसूत्रंकृत्वोदात्तमेकमेवपदंभवतीतिनियमायोदात्तत्वंक्रियते। तदानस्याद्दोषः। आचार्य
देशीयआह। यदिपुनरिति। अस्यस्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वेसतियस्यस्वरोविधीयतेतद्वर्जमन्येषामनुदा
त्तत्वंक्रियतइतिद्वयोरपियोगयोरस्योपस्थानेकएकोनुदात्तत्वेवर्ज्यतेएकोनवर्ज्यतइत्युपपद्यतेविप्रतिषेधः ॥

नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। सिद्धं त्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या। यस्याचः स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानोदात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इत्युदात्तनिषेधः संपद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठत इत्युभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरे यदि प

वैव

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। जेर्दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति। परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये सप्ताध्यायां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एकानुदात्तत्वात्। एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकानुदात्तत्वादिति। न उदात्तः अनुदात्तः। न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकानुदात्तम्। एकानुदात्तत्वादिति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपदसंभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जेर्दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात् ॥

रिभाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तमुत्तरपदादिर्नान्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्यानुपस्थानाद्द्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

अथवेति। लक्षणमिदमनुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यनेन न तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्न्य
देशं निपाते कोवर्ज्यतामिपपद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेप्युदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधो नेन विधीयते। एकवर्जमिति चाप्र
सिद्धिरिति। परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्थानामिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत इत्यर्थः। अनवका
शत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति मत्वाह। प्रकृतिप्रत्यययोरिति। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्याया इ
यइति। काम्यच श्चित्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव आयेयङोस्त्वपूर्वविप्रत्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम्। अन्यथा पूर्ववि

अथवा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति। एक
वर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात्। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः। कुतः। संदेहात्। न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति। सि
द्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स
एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वा
दप्रसिद्धिः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यावकाशः। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः। पचति। पठति। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। यत्रानु
दात्ता प्रकृतिः। समत्वम्। सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भवि
मा॰ ष्यति। नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः। प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे
परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादिचित्करणम्। विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर
इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको
भविष्यति। प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम्। सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्यय
स्वरभावः। सिद्धमेतत्।

प्रतिषेधाद्धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात्। प्रकृतिस्वर इति। धातुस्वरः सतिशिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः।
सिद्धमिति। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति समासः। सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बा
धित्वा प्रत्ययस्वरो भवति। गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्वराभावः ॥

कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं चोच्येतेत्याशङ्क्याह । तच्चेति । औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणो त्रस्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् । स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः । सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानाच्च तत्स्वरः सतिशिष्टः । तासेः परस्येति । परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदा

कथम् । प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः । कथम् । प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान्भवतीति वक्तव्यम् । सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम् । तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् । तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च । अनेकप्रत्ययार्थं तावत् । औपगवः । प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते । औपगवत्वम् त्वस्वरोऽण्स्वरं बाधते । औपगवत्वकम् । त्वस्वरं कस्वरो बाधते । अनेकसमासार्थम् । राजपुरुषः । राजपुरुषपुत्रः । राजपुरुषपुत्रपुरुषः । यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते । स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनतः । धिनुतः । स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः । कुतः । तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति । शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् । अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते । यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्त्तव्याः । पुत्रकाम्यति । गोपायति ऋतीयते ॥

त्तविधानस्य । शास्त्रपरेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति । किं तर्ह्येकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोऽप्यर्थ आश्रीयते । यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । नह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्स्वरस्येति भावः ॥

यत्रोभयोरिति। गोपाय्यतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिस्र इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिस्र इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्यथीति। जिहसी तौ निप्रत्ययः। अ

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः। न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनड्वाहः यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सह नञ् निर्दिष्टस्य च। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥ कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कर्षात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह माभूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारान्तादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः। न क्वचिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति ॥

न्नाव्ययेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात्पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्ययेति निपातान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्। कर्षात्व॥ यस्य कृषेरिति। विकरणे तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारोत्परो न क्वचित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः ॥

युकाव्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञ् धातुराशिष्टः। आत इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यत इति मत्वा निर्देशः सर्वसंग्रहार्थं क्रियते॥ अनुदात्तस्य॥ अनुदात्तस्येति किमर्थमिति। यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते न ह्यत्रोदात्तो लुप्यत इति प्रश्नः। प्रासङ्ग्य इति। प्रासज्यत इति प्रसङ्गः कर्मणि घञ्। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तद्वहतीति यत्स्वरत्वयतः तित्स्वरित इति स्वरितः। सोसाविति। अलब्धोदात्तगुण एवाकारो लुप्यत इत्यर्थः। तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम्। किं पुनरिति। यद्यन्तग्रहण

इहापि दायो धाय इति युकाव्यवधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। मन्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ अनुदात्तस्येति किमर्थम्। प्रासङ्ग्यः वहति प्रासङ्ग्यः। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम्। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्। न हि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते। सर्वोऽनुदात्त एव। ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते। प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति। एषोऽपि निघाते कृते ऽनुदात्त एव लुप्यते। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः। न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्याथादिस्वरो भवति। अपवादं निघातं प्रतीक्षते। तत्र निघातः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते। किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति। आहोस्विदादिः। कश्चात्र विशेषः। अन्त इति चेत्श्नमस्युष्मदस्मद्इदंकिम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति। श्नम्। विन्दाते खिन्दाते ॥

मनुवर्त्तते ततोऽन्तस्य भवितव्यम्। अथ नानुवर्तते तदाऽऽक्रमात्तुल्ल्डङ्गनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः। विन्दात इति। विद विचारणे खिद दैन्य इत्यनयो रूपे। तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्। श्नमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं श्नसोरल्लोपः तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते। एकारस्य तु प्राप्नोति। नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते ॥

माहिधुक्षातामिति। दुहेर्माङि लुङ्। आत्मनेपदम्। च्लेः क्सः। अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। क्सस्याचीत्यकारलोपः। माङ्प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः। अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति। हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः। युष्मभ्यमिति। भ्यसोभ्यमित्यस्य मादेशः। शेषेलोपष्टिलोपइति प्रक्रियाग्रन्थेणचोद्योद्भावनम्। यदा तु भ्यमादेशः शेषेलोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाभावः। इयानिति। किमिदम्भ्यां वो घइति वतुप्। स च पित्वादनुदात्तः। वकारस्य घः। घस्येयादेशः। इदंकिमोरीश्कीइतिईश्की शब्दावादेशौ। यस्येतीकारलोपः। इन्धीतेति। इन्धेर्लिङ्। तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट्। तस्यागमत्वादनुदात्तत्वम्। श्नम्। श्नान्नलोपः। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः। द्वयमिति। द्वाववयवावस्य। संख्याया अवयवे तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायजादेशः। अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः। यस्येति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गेऽन्त

स्त्रामाहिधुक्षाताम्। माहिधुक्षाथाम्। युष्मदस्मद्भ्यां युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। इदम् किम् लोपः। इयान्। कियान्। अस्तु तर्ह्यादिः। आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः। आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम्। इन्धीत। द्वयम्। त्रयम्। आदेः सिद्धम्। अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति। ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त इति। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाच्छिदि सिद्धम्। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम्। लिङ्ग्रहणेन नार्थः। अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। विन्दाते। अयचि कथम्। अयचि चित्करणात्। अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ धातोः॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहोस्विदादिरिति। कश्चात्र विशेषः। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यम्। अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। वग्रहणं च कर्तव्यम्। आन्तश्च पिबतिरप्याद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम्॥

स्य चेष्यते तदर्थं चिलमयचः कर्तव्यम्। इह लन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्तव्यमिति मत्वोपन्यासः। विदीन्धिखिदिभ्य इति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः। सीयुडागमत्वादनुदात्तः। अथवा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इति वर्ज्यमानस्वरेण श्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः। इदमपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः। अयचीति। चित्करणमेवज्ञापकमन्त इति इह न संबध्यते। तत्संबन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात्॥ धातोः॥ किं धातोरिति। यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाव्यम्। अथ न संबध्यते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेरिति प्रश्नः। अनुदात्त इति। ददाति इति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। पिबतीति। लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थो दन्तः पिबिरादेशः। ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम्॥

संश्चेति। धातुस्वरबाधनाय। क्रियतेन्यासएवेति। अनुदात्तेचेत्येतदेवज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य। अर्थवद्ग्रहणमि ति। अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यंमन्यते। जुगुप्सतइति। सनोर्थानिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वंमन्यते। अन्तइति। यस्यार्थान्तरंननिर्दिश्यतेसप्रत्यासन्नेस्वार्थेभवति। इहापीति। व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणचोद्यम्। पक्षान्तराश्रयेणपरि

संश्चनित्कर्त्तव्यः। किंप्रयोजनम्। चिकीर्षति। जिहीर्षति। नितीत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। अस्तुतर्ह्यादिः आद्युदात्तत्वम्। आद्युदात्तत्वम्। आदावुणुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वम्। आदावुणुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वंनसिध्यति। ऊर्णोति। प्रत्य य धातु। गोपायति। धूपायति। ऋतीयते। अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम्। अस्तुतर्ह्यन्तोदात्तोभवतीति। ननु चोक्तंधातोरन्तइतिचेदनुदात्तेचबग्रहणंकर्त्तव्यमिति। यत्तावदुच्यतेअनुदात्तेचबग्रहणंकर्त्तव्यमि ति। क्रियतेन्यासएव। अभ्यस्तानामादिरनुदात्तेचेति। बग्रहणंकर्त्तव्यमिति। पिबोनिपातात्। पिबाद्यु दात्तनिपातनंक्रियते। सनिपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। संश्चनित्कर्त्तव्यइति। अवश्यं सनोविशेषणार्थोनकारःकर्त्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। सन्यङोरिति। सयङोरितीयत्युच्यमानेहं सोवत्सः। अत्रापिप्राप्नोति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवंनभविष्यति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। जुगुप्स तेमीमांसतइति। अर्थवानेषः। नवैकश्चिदर्थआदिश्यते यद्यपिकश्चिदर्थोनादिश्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीत्यन्ततःस्वार्थेभविष्यति। कश्चास्यस्वार्थः। प्रकृत्यर्थः। इहापितर्हिप्राप्नोति। हंसोवत्सइ ति। उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि। सएषोऽनन्यार्थोनकारःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। क्रियतेन्यास एव। अथवाधातोरितिवर्त्तते। धातोःसशब्दान्तस्यद्वेभवतःइति ॥

हारः। उणादयइति। एतदनन्तरमथवाधातोरितिवर्त्ततइतिग्रन्थेनभाव्यम्। लेखकप्रमादात्तुस्थानान्तरेन्यस्तः। पाठ क्रमाद्धार्थक्रमस्यबलीयस्त्वादत्रप्रदेशेसंबध्यते। लिटिधातोरनभ्यासस्येत्यतोधातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्यधातो र्द्विर्वचनविधानात्हंसोवत्सइत्यादौद्विर्वचनाभावःसिद्धइतिस्वरार्थएवसनोनकारःकर्त्तव्यः। सचकृतएव ॥

 चितः॥अन्त इति वर्त्तते। चुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम्। बह्वकजर्थमिति। बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे
प्राप्ते चितः सप्रकृतेरिति वचनम्। मतुब्लोप इति। चित्त्वयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते। तस्यानुरोधाच्च गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्री
यते। अकचश्चित्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम्। अन्यथैकाच्त्वादकचश्चित्वं न कुर्यात्। अथवेति। मुख्य एव शब्दार्थ एवमाश्रितो भ
वति। नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह। पूर्वसूत्रनिर्देश इति। पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते। तेन चित्वात्समुदायो
न्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। कुण्डिनजादयोपि व्यपदेशिवद्भावाच्चितन्त उच्यन्ते॥ तिसृ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहु

चितः॥ चितः सप्रकृते बह्वकजर्थम्॥ चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बह्वकजर्थम्। बहुजर्थम
कजर्थं च। बहुजर्थं तावत्। बहुभुक्तम्। बहुकृतम्। अकजर्थम्। सर्वकैः। विश्वकैः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। वि
श्वके। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालकाः।
अथवा। कारोमत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दो घाट इति। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च चित इति॥ तिसृभ्यो जसः॥ जस इति किमर्थम्। ति
सृका। तिसृभ्यो जसो ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात्। तिसृभ्यो जसो ग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। अन्यत्राभावात्। न
ह्यन्यत्र तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयति। अन्यदतो जसः। किं कारणम्। बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः। तेनै
कवचनद्विवचनेन स्तः। शसि भवितव्यम् उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र षट्त्रि
चतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति। ननु चेदा
नीमेवोदाहृतं तिसृकेति नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते। स यथैवानुदात्तौ सु
प्पितावित्येतं स्वरं बाधत एवं नित्स्वरमपि बाधेत। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ
सुप्पितावित्येतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते। नित्स्वरे पुनः प्राप्तेऽप्राप्ते च॥

वचननिर्देशः। अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः। स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। ततः परस्य जसोऽनुदात्तत्वापवा
द उदात्तत्वं विधीयते। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्र सर्वनामग्रहणानुवर्त्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम्। तिसृके
ति। स्वार्थिकः प्रत्ययः। तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानमिति तिस्रादेशः। न चाप्राप्त इति। तिसृकेत्यत्रापि टापासहैकादे
शस्यादिवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोतीति भावः॥

अथवेति। पूर्वविज्ञातबाध्यविषयेप्रवृत्त्याचरितार्थेविधिविप्रतिषेधात्परो विधिर्बाध्यते। उपसमस्तार्थमिति। समासेपिति सृशब्दात्स्वरः सुबुत्पत्तिरित्यतितिसावित्यत्रातेरकृत्यदइत्यत्रातेर्धातुलोपइतिवक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वंबाधित्वाविभक्तेरुदात्तत्वंस्यात्। अत्रचोदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितोभवति। अतितिसृइत्यत्रत्विष्यतएवजसउदात्तत्वमित्युदाहरण

अथवामध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवंतिसृस्वरोनुदात्तौसुप्पितावितिस्वरंबाधिष्यतेनित्स्वरंनबाधिष्यते। उपसमस्तार्थमेकेजसोग्रहणमिच्छन्ति। अतितिसृौ। अतितिसृः॥ चतुरः शसि॥ शसित्रियांप्रतिषेधोवक्तव्यः। चतस्रः पश्य। चतुरः स्त्रियामप्रतिषेधआद्युदात्तनिपातनात्। चतुरः शसिस्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। शसिस्वरः कस्मान्नभवति। आद्युदात्तनिपातनात्। आद्युदात्तनिपातनंकरिष्यते। सनिपातनस्वरः शसिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। यथैवतर्हिनिपातनस्वरः शसिस्वरंबाधते। एवंविभक्तिस्वरमपिबाधेत। चतसृणामिति। विभक्तिस्वरभावश्चहलादिग्रहणात्। विभक्तिस्वरस्यचभावः सिद्धः। कुतः। हलादिग्रहणात्। यदयंषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिहलादिग्रहणंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्योननिपातनस्वरोविभक्तिस्वरंबाधते। कथंकृत्वाज्ञापकम्। आद्युदात्तनिपातनेहलादिग्रहणानर्थक्यम्। आद्युदात्तनिपातनेसतिहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्। नह्यन्यद्धलादिग्रहणंप्रयोजयति। अन्यद्तश्चतसृशब्दात्। षट्संज्ञास्तावन्नप्रयोजयन्ति। किंकारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः। जसिशसिचातोलुप्येते। अन्याः सर्वाहलादयोविभक्तयः ॥

त्वेनभाष्यकृतोपन्यस्तम्॥ चतुरः॥ स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेनप्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वेसिद्धेपुनराद्युदात्तनिपातनमस्यस्वरस्यबाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदेशिवद्भावात्ततिशिष्टेनविभक्तिस्वरेणनिपातनस्वरोबाध्यते। बहुवचनविषयत्वादिति। विहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्दासमासेनभाव्यमितिभावः ॥

तत्र चतसृशब्दादिति। यदि निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्। किं तर्हि तस्यार्थे न हलादिग्रहणेन तत्क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः। नचैवेति। चतस्रः पश्येत्यत्र। ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम्

त्रिशब्दोऽपि न प्रयोजयति। किं कारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भविष्यति। शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति। अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। तिसृशब्दोऽपि न प्रयोजयति। किं कारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेन द्विवचनैकवचने न स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम्। शसि भवितव्यम्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। चतुःशब्दस्यापि न प्रयोजयति। किं कारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम्। शसि भवितव्यं चतुरः शसीति। अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। तत्र चतसृशब्दादेकस्मात्सुप् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति। यदि चात्र निपातनस्वरः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। नैव वा पुनरत्र शसि स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। यणादेशे कृते शसः पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा। अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति। ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। नैषोऽस्ति विप्रतिषेधः। उक्तमेतत्। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। कथं ज्ञायते ॥

मा यणादेशे कृत इति। अविरकृतदस्यनेन स्वरात्पूर्वं परत्वादिति भावः। अवशिष्टस्येति। तकाराकारस्येत्यर्थः। ऋकारेणेति। पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात्॥ सावेकाः॥ साविति किमिति। यदि शास्त्रीयं सुरूपं गृह्यते तदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम्। अथ प्रायोगिकम्। ततः सप्तमीबहुवचनस्य। तद्धि प्रयोगे सुरूपं श्रूयते। प्रथमैकवचनं तु विकृतं रूपं प्रयोगे न सुरूपमिति संशयानः पृच्छति ॥

यद्यमिति। गोश्वस्विति सप्तमीबहुवचन एकाच्त्वाद्भ्यांभ्यस् भ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः। प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृते ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः। अनुगृहीताः स्म इति। प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणादिकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः। सप्तमीबहुवचने स्विषिति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात्स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम्। याद्भ्यामिति। सप्तमीबहुवचने यात्स्विति पदेका

यद्ययं न गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। ननु चार्थसिद्धिरेवैषा। अनुगृहीताः स्मः। यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। स्विना स्विना। अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्विस्विनैनस्तः। उक्तमेतत्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ स्ववान् स्ववान् इत्येवं भवितव्यम्। इह तर्हि याद्भ्यां याद्भिरिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। सावेकाचस्तृन्मदोरुदात्तत्वे प्रतिषेधः। सावेकाच उदात्तत्वे तृन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया। मया। सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मादत्र तृतीयादिर्न तत्सावस्ति। यद्यपि तत्सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। न च तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्य ज्ञापकम्। अन्ये त्वन्वादेशे शमुदाहरन्ति। एभ्यश्भिरिति। सप्तमीबहुवचन एषित्यशादेशे कृते भवत्येकाच्। प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः। ऊङिदमित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनमात्वन्मदोरिति। सोऽयमिष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः ॥

प्रकृतेरित्विति। सौ यदेकाच्त्वमस्मात्परात् तीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः॥ अन्तोदा॥ उत्तरपदग्रहणमिति। अनित्यसमा
स इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते। अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थ
आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः। समासविशेषणमिति। अनित्यसमास इति सत्सप्तमी विज्ञायेत। ततश्च समास
स्य श्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः॥ ऊडिदम्॥ पदादिष्विति। पद्दन्नो
मास्इति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तत इति निष्कर्षः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते। यदा तल्लोपे कृते ए

प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्। यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सा वेकाच् सा भवति। अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनि
त्यसमासे॥ उत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदं विशेषणं विज्ञायते। एकाजुत्तरपदादि
ति। अथाक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। समासविशेषणम्। अस्ति चेदानीं कश्चिदेका
च्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। पुनः ऊर्क्श्वोर्कूभ्यो जोभ्यो र्जइति॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥
पदादिषु निश्पर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि। ऊठ्युपधाग्रहणम्।
ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। अन्त्यप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्य मा भूदिति। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे॥ अष्टनो दीर्घात्॥ दी
र्घादिति किमर्थम्। अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणा आदधीत। दीर्घादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु
ब्राह्मण आदधीतेति। षट्स्वरो त्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनःस्वर आरभ्यते। स यथैव दीर्घाद्बाधते ए
वं ह्रस्वादपि बाधेत। न दीर्घात् षट्स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात्। अत उत्तरं पठति। अष्टनो
दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्॥

काचो भवन्तितदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येऽप्यनुदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्ते न्तोदात्तानिपात्य
न्त इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः॥ अष्टनो दी॥ दीर्घादिति। अ
ष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः। अष्ट
स्विति। अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः। अष्टनो दीर्घग्रहणमिति। न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लि
ङ्गम्। आत्वस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वाद् नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात्॥

एतदेवेति। दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते॥ शतुः॥ बृहन्महतोरिति। शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत्। पृषदादिभ्यो माभूदित्येवमर्थम्। ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठोऽनुपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगित्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवानेनोदात्तत्वम्। नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति। नैतदस्ति। तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः॥ उदात्त॥ उदात्तयणीति। उदात्तयण इत्यपनीयोदात्त हल इति वक्तव्यमित्यर्थः। वाक्पत्नीति। तत्पुरुषे नञ्भूवाक्चिद्दिधिषु इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम्। विभाषा सपूर्वस्येति न

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। आकारान्तस्य नुडर्थम्। आकारान्तस्य नुट् सिद्धो भवति। अष्टानामिति। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति। यदयं दीर्घग्रहणं करोति। इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात्॥ शतुरनुमो नद्यजादी॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम्। नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। बृहती। बृहता। महती। महता॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात्॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम्। अग्नये। वायवे। उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम्। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नकारान्तार्थम्। नकारान्तादपि यथा स्यात्। वाक्पत्नी। चित्पत्नी। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात्। हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायोऽत्रादेशः। स्वरितत्वे चावचनात्। स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्य चावचनाद्मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। यत्तावदुच्यते। उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारार्थमिति। क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः। उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति। अयमस्ति केवल आदेशः।

कारादेशः। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति। यणोरण्पर इत्यनेनाणनणः समुदायस्य सौधातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयणः समुदायोदात्तस्यस्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः। स्वरितत्वे चेति। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः। द्विनकारक इति। तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्य नद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः ॥

बहुतितवेति। बहूनितितऊन्यस्मादितिबहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्रविभक्तेरुदात्तत्व निवृत्तयेहल्पूर्वग्रहणंकृतमुदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनेनतुस्वरितत्वंभवति॥ ह्रस्वनु॥ आरेवानिति। रयिरस्यास्तीतिमतु प्। रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणंपूर्वैकादेशआद्गुणस्ततोह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरोनप्राप्नोतीतिवचनम्। त्रिवतीरिति। छन्दसीरइतिवत्वम्। वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ नाम॥ मतौह्रस्वान्तादिति। मतुपिह्रस्वान्तंयदृष्टंतस्मात्परोनामन्यतर

बहुतितवा। बहुतितवइति॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्॥ मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणम्। मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणंकर्तव्यम्। आरेवानेतुनोविशः॥ त्रिप्रतिषेधश्च॥ त्रेश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्ति॥ नामन्यतरस्याम्॥ इहकस्मान्नभवतिकिशोरीणांकुमारीणाम्। ह्रस्वादितिवर्तते। इहापितर्हिप्राप्नोति। अग्नीनांवायूनाम्। किंकारणम्। दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाभावात्। इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांस्वरइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। एवंतर्हिनाम् स्वरेमतौह्रस्वग्रहणम्। नाम्स्वरेमतौह्रस्वग्रहणंकर्तव्यम्। मतौह्रस्वान्तादिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। आहायंह्रस्वान्तादिति। नचनामिह्रस्वान्तोस्ति। तत्रभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तंभूतपूर्वमिति। सांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अयंचास्तिसांप्रतिकः॥ तिसृणांचतसृणामिति। नैतदस्ति। षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनेनात्रभवितव्यम्। तस्मिन्नित्येप्राप्तेइयंविभाषाआरभ्यते। एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते। त्रिचतुर्भ्योनामुदात्तोभवति। ततोहलादिः। हलादिश्चविभक्तिरुदात्ताभवति। षट्त्रिचतुर्भ्यइति। इदंतर्हित्वं नृणांनृपतेजायतेशुचिः। ननुचात्रापिनचान्यतरस्यामित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। नसिद्ध्यति। किंकारणम्। झल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। किंपुनःकारणंझल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। इहमाभूत्नाने॥ उदात्तयणोहल्पूर्वादित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। इदंतर्हिनरि। नैकमुदाहरणंह्रस्वग्रहणंप्रयोजयति ॥

स्यामुदात्तोभवतीत्यर्थः। भूतपूर्वगतिरिति। अकृतेदीर्घेह्रस्वान्तात्परोनामभूदितिदीर्घेकृतेस्वरःप्रवर्त्तते। षट्त्रिचतुर्भ्योनामिति। विकल्पेप्राप्तेनित्यार्थोयोगविभागइतिसांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते। नैकमुदाहरणमिति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्यत्रह्रस्वग्रहणस्यस्वरितत्वमिहार्थंप्रतिज्ञातंतच्चसर्वह्रस्वसंग्रहार्थमितिविषयसंकोचोनयुक्तोन्यथालाघवायनचान्यतरस्यामित्यनन्तरंनामितिब्रूयादित्यर्थः ॥

मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति। मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते। ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदा
त्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ न गोश्व॥ इहापीति। एकप्रकरणोपादानादिति भावः। ताभ्यामिति। सप्तमीबहुवचने ते षित्स्ववर्णा
न्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। विधिरप्यत्रेति। तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः। ताभ्य
इति। तास्विति सप्तमीबहुवचने वर्णान्तत्वात्। तेनेति। स इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं त

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात्। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अ
थवा नैवं विज्ञायते। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् इति। कथं तर्हि नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति॥
न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचन
स्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति। इहापि तदेव भवितुमर्ह
ति। यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न
सिध्यति। किं कारणम्। न ह्येतद्भवति यत्सौ भवति रूपम्। इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। विधि
श्च सिद्धो भवति। निषेधस्तु न प्राप्नोति। अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंविदिष्टं संगृहीतं भवति आ
होस्विद्दोषान्तमेव। अस्तीत्याह। इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति। विधिश्च सिद्धो भवति प्र
तिषेधश्च। अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्य
ति। न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च तेन ब्राह्मणेन। तया ब्राह्मण्या। तेन कुण्डेनेति। सप्तमीबहुव
चनस्यापि ग्रहणे एष दोषः॥

र्हि रूपान्तरयुक्तात्। तयेति। सेति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया। नपुंसके च तदिति साववर्णान्तमेव न
भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। सप्तमीबहुवचनस्यापीति। तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भव
ति। तास्विति। स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तयेत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥

तस्मादिति। प्रथमैकवचनस्यलिङ्ग्रहणमितिनिर्णयस्तेनवृक्षस्वानित्यादावपिमन्नुपउदात्तत्वप्रतिषेधोभवति। सप्रसी बहुवचनेत्ववर्णान्तावृक्षादयोनभवन्तीतिमतुपउदात्तत्वनिषेधोनस्यात्। तेनेति यदुपन्यस्तंप्राप्नस्तत्रकथंस्वरः। एका एत्तंमदेकाच्सौतस्मादत्रपरोनदा॥ नचाद्गुणेकृतेप्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये॥ विधावन्तादिवत्त्वस्यचिन्त्यंतस्मादिदंबधैः॥ ति त्वरितम्॥ किरतीति। इताप्रत्यायितःसंज्ञाधर्मेणसंज्ञीकथ्यतेइत्यस्तितिह्यपदेशआदेशस्यथाःचोयदितिप्रत्ययस्यादुर्त्तं त्वाप्रत्ययरूपएवव्यवस्थितस्यप्रवर्त्तते। लोपविधानद्वारेणचतस्यासत्वंप्रत्याय्येप्रतिपाद्यते। तथाचायमर्थो। जन्तात्द्वातोर्यःप्रत्य योभवतिसचतित्कार्यंलभतइतिअनेकप्रयोजनदर्शनाद्वानुबन्धानांतकारस्तत्कालग्रहणार्थश्चस्यात्त्स्वरितार्थश्च। प्रत्यया

तस्मादुभाभ्यामपिप्रतिषेधेयत्तदोश्चग्रहणंकर्त्तव्यमिति। नगोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृङ्भ्यो यत्तदोश्चेति॥ तित्स्वरितम्॥ तितिप्रत्ययग्रहणम्॥ तितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यम्। इहमाभूत्। कृतद्द्वातोः। किरति। गिरति। त॰ तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नैषतकारः। कस्तर्हि। दकारः। यदिदकारः। आन्तर्यतोदीर्घःप्राप्नोति। भाव्यमानेन सवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्यति। यदिभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्युच्यते। अदसोसेर्दादुदोमः अमूभ्या मित्यत्रनप्राप्नोति। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्युकारेणभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणमिति। यदयंदिव उदितिउकारंतपरंकरोति। एवमर्थमेवतर्हिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यमत्रमाभूदिति। नैषतकारः। कस्तर्हि दकारः। यद्दिकारोनज्ञापकंभवति। एवंतर्हितपरस्तत्कालस्येतिदकारोपिचर्त्वभूतोनिर्दिश्यते। यद्येवंचर्त्वस्यासिद्धत्वा द्रूशिचेत्युत्वंप्राप्नोति। सौत्रोनिर्देशः। अथवाअसंहितयानिर्देशःकरिष्यते। अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययस्तप रस्तत्कालस्येति ॥

प्रत्यययोःप्रत्ययेसंप्रत्ययइतिपरिभाषाभाष्यवार्तिककाराभ्यांनक्वचिदाश्रिता। एवमर्थमेवेति। उकारार्थमित्यर्थः। कस्त र्हिदकारइति। इत्तंज्ञायांचकर्तव्यायांवादसानइतिचर्त्वस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वा त्तित्वाभावात्स्वरितत्वाभावः। दकारोपी ति। नन्वेवंसतितपरस्तत्कालस्येत्यत्रपञ्चमीसमासस्याश्रयणाद्दोरबित्यत्रोकारस्यदपरत्वाद्विन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः। एवं तर्हियकारस्यस्थानेजश्त्वंकृत्वानिर्देशः। क्रदोरबितिकरिष्यते। जश्त्वस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः। अन्यत्रा पिभाष्येयदुक्तंनैषतकारःकस्तर्हिदकारइतितस्यापिचर्त्वस्यजश्त्वेनयोदकारःसविज्ञेयः॥

तास्यनुदात्ते॥ कथमिति। यदोपदेशोकारेणविशेष्यतेतदातदन्तविधिसद्भावादकारान्तउपदेशइत्यर्थः संपद्यते। यदातूपदेशेनाकारोविशेष्यतेनिपातनाच्चविशेषणस्यपरनिपातस्तदाऽकारउपदेशइत्यर्थइतिपक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हतइति। हन्तेरकारउपदेशोभवतिततःपरंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्तउपदेशेनभवतीत्यकारान्तउपदेशइतिविज्ञायमानेनदोषः। तदपीति। अथहकारएवादन्ततयाकस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्यनास्तिहकारस्योपदेशत्वम्। तथाहि। हन्तिर्नकारान्तोव्यवस्थितउपदेशेहकारस्तुकल्पितोकारान्तत्वेनेतिनासाविहगृह्यते। अर्थवतेति। यः

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः॥ अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते अकारो यउपदेशइति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेशइति। किं चातः। यदिविज्ञायते अकारो यउपदेशइति। हतोहयइत्यत्रापिप्राप्नोति। अथविज्ञायतेअकारान्तंयदुपदेशइति। नदोषोभवति। ननुचाकारान्तंयदुपदेशइत्यपिविज्ञायमानेऽत्रापिप्राप्नोति। एतदपिव्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तंभवत्युपदेशे। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावः। यदितर्हिअकारान्तंयदुपदेशइतिविज्ञायते। माहिधुक्षातांमाहिधुक्षाथामत्रापिप्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वेकृतेलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणसिद्धम्। नसिध्यति। इदमिहसंप्रधार्यम्। अनुदात्तत्वंक्रियतांलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवंतर्हिइदमद्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रत्ययस्वरस्यापवादः। नचापवादविषयउत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्यचापवादविषयंततउत्सर्गोभिनिविशते। तत्रतावत्कदाचित्प्रत्ययस्वरोभवतिअपवादविषयंलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वंक्रियतांलोपइति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वाल्लोपः॥

शब्दोर्थवान्सोर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांभेदंप्रतिपाद्यते। यथेमायेत्यत्रेण्धातुस्ततश्चैकाजितिव्यपदिश्यते। अनर्थकस्यतुभेदनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः। माहिधुक्षातामिति। लोपेकृतेऽकारादुपदेशात्परंलसार्वधातुकंनभवतीतिनास्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः। उपदेशेयदकारान्तमित्यत्रतुपक्षेक्सस्योपदेशेऽकारान्तत्वात्कृतेलोपएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तदुत्तरंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसङ्गः। तत्रतावदत्रेति। लसार्वधातुकस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वंनप्रवर्ततइत्यर्थः॥

सोऽसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशे अभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्। वचनसामर्थ्याच्च योगपद्यं स्यात्। यथान्तश्चतवै युगपदित्यत्र पर्यायो वा प्रसज्येत। न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्यप्युच्यमानेऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंभ

यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः। लसार्वधातुक इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अभ्यस्तसिजर्थम्। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात्। स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। चित्स्वरात् तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः। आस्ते। शेते। इहोभयं प्राप्नोति। आसीनः। शयानः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययोगः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि संभवोऽपि। न तु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। नैषोऽस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। कथम्। वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति। मुकश्चोपसंख्यानम् ॥

स्य संभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्। तास्यादिभ्य इत्येषेति। अकृतार्था हि पञ्चमी सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति। ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं न तादेः परस्येति वचनादादेः। तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोधः इति परत्वात् चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

वक्ष्यतीति। सप्तमेध्यायेङ्गस्ययोऽकारस्तस्यमुगितिसूत्रार्थव्यवस्थापनात् तत्रस्थावयवे नव्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मुकिसत्यप्यर्धमात्रत्वेपिप्रवर्ततेनिघातः। आतोङितइतीयादेशस्याकारस्यातइतितपरकरणान्नभवति। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिहारोनोक्तः। हल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवंव्यवस्थापनात्। इतश्चेति। तुदतइत्यादौसावकाशंवचनंपचतइत्यादौनप्रवर्तेत। शपउपदेशेहलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्यत्रकादनुदात्तार्थम्। अनेकान्ताइति। यद्यपितस्यलोपइत्यत्रैकान्तपक्षःस्थापितस्तथापिपक्षान्तराश्रयेणात्रपरिहारउक्तः। एकान्तपक्षेप्युदीचामाङ

मुकश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। पचमानोयजमानः। मुकाव्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तंभवतीत्यनुदात्तत्वंनप्राप्नोति। ननुचायंमुक् अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते। नसिध्यति। अङ्गस्यमुगुच्यते। विकरणान्तंचाङ्गम्। सोऽसौसङ्घातभक्तः। अशक्योऽसौमुक् अदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुम्। अथापिमतोभक्तःस्याद्गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन। बाढंगृह्येत। अङ्गकस्तर्हिभविष्यति। तत्कथम्। वक्ष्यत्येतस्यपरिहारम्। इतश्चोपसंख्यानम्। इतश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। इड्भिश्चव्यव–हितत्वादनुदात्तत्वंप्राप्नोति। पचतः। पठतः। इतश्चानेकान्तत्वात्। अनेकान्ताअनुबन्धाः। यद्यनेकान्ताअनुबन्धाः। अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। अत्तः। जुहुतइति। अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वंप्राप्नोति। तत्रादिप्रभृतिभ्योजुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधःस्थान्यादेशाभावात्। तत्रादिप्रभृतिभ्योजुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वंकस्मान्नभवति। स्थान्यादेशाभावात्। नैवात्रस्थानिनंनैवादेशंपश्यामः ॥

इतिकृतात्वस्यनिर्देशाज्ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते। अत्तइति। यथापचावइति कृतेपि दीर्घत्वउपदेशग्रहणान्निघातोभवत्येवंशब्लोपेपिप्राप्नोतीतिभावः। नैवात्रेति। आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्परंलसार्वधातुकंनभवति। नचस्थानिवद्भावोस्ति। अल्विधित्वात्। नापिप्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। पचावइत्यत्रतु दीर्घीभूतोकारोविद्यतएवेतिप्रवर्ततएवनिघातः ॥

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति। आस्तेशेत इत्येवमाद्यर्थात्। विन्दात इति। विन्दीधिखिदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम्। विकरणेभ्य इति। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते॥ आदिः॥ अनिटः पित इति। अनिटः सिचः परः पित्पक्ष उदात्तो भवति। पक्षे त्वनुदात्तः। तेन माहि कार्षमिति तिङन्तं पक्ष आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति। अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात्। माहिलाविषमिति पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम्॥ स्वपादि॥

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्श्लुविकरणेभ्यो नुदात्तत्वं भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अन्यमर्थमेतत्स्यात्। विन्दते खिन्दाते। यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति। नहि स्मम् विकरणो ङिदस्ति। ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधश्च वक्तव्यः। चिनुतः। लुनीतः। ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। ङितो अनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तेतः। उपदेशे ङितः। उपदेशेऽकारान्तादिति॥ आदिः सिचोन्यतरस्याम्॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानम्। सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। माहि कार्षम्। अनिट इति किमर्थम्। माहिलाविषम्॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः। ददति। दधति। इहोभयं प्राप्नोति। जाग्रति। अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ अनुदात्ते च॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्यमानोदात्तेऽनुदात्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। लोपयणादेशार्थं। लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। माहि स्म दधात्। दधात्यत्र ॥

आगणान्ताः स्वपादयः। स्वपन्तीति। पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्॥ अनुदात्ते॥ माहि स्म दधादिति। शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृते चोनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात्। बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति। दधात्यत्रेति। अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति ॥

सर्वस्य॥ सर्वशब्द उणादिषु वन्तो दात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽण् यथा स्यादिति। तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते। सर्वस्वरोनकच्कस्येति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्॥ भी ह्री॥ अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। भ्यादिग्रहणमिति। अनुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते। अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यस्य दर्शनवशाद्भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः। ददातीति। वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यत इति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह। अभ्यस्तस्वर इति। सिद्धान्तवाद्याह। अन्तत इति। विरोधात्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः। अथवा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपाद

सर्वस्य सुपि॥ सर्वस्वरोनकच्कस्य॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सर्वके॥ भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ भ्यादिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। ददाति। दधाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। अन्तत उभयं स्यात्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः। कोऽवकाशः। मिमीते। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आटः पूर्वस्य मा भूदिति। विभयानि। न चैवास्ति विशेषः। प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा। अपि च पिद्ग्रहणे न ग्राहिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आट एव मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते॥

यितुमाह। अनवकाशा इति। मिमीत इति। ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम्। अथ प्रत्ययग्रहणमिति। भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित्त्वं भवतीति प्रश्नः। आटः पूर्वस्येति। आडुत्तमस्य पिच्चेति पिल्लमाट एव विधीयत इति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम्। आट् चागमो न प्रत्ययः। प्रत्ययाद्वेति। अत्र हि यः प्रत्ययात्पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः। अपि चेति। पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट् सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति। ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः। आट एवेति। लोडादेशात्स्थितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट् सहितस्य प्रत्ययत्वात्। पिद्भक्त इति। ततश्चास्यावयवेन पौर्वापर्याभावः॥

एवंतर्हीति। प्रत्ययग्रहणमन्तरेणसङ्घातितः पूर्वस्योदात्तत्वेसिद्धेप्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात्पूर्वस्याचउदात्तत्वंयथास्यात्संघा
तस्यमाभूदित्येवमर्थम्। संघातस्यकार्यत्वेपर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः। यदि चस्वरविधौसंघातः कार्यीभवतिततस्तन्निवृत्त्य
र्थमिहप्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः। चित्स्वरादिति। यतोलसार्वधातुकस्यसर्वस्यानुदात्तत्वंनत्वादेस्ततोविप्रतिषेधउपप
द्यते। एकस्मिन्विषयेप्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः। पूर्वग्रहणमिति। प्रत्ययेपितीतिवक्तव्यमितिप्रश्नः। स्वरविधौसप्तम्यइति।
संघातस्यप्रत्ययान्तस्यकार्यनिवृत्त्यर्थंपूर्वग्रहणंस्वरविधौतदन्तस्यकार्यित्वंज्ञापयतीत्यर्थः। तदन्तपक्षेचायमर्थः स्यात्। म्यादि
विहितपिदन्तस्योदात्तत्वंभवतीति। उपोत्तमंरिनीति। अत्रहिरितिप्रत्ययेपरतउपोत्तमोदात्तप्रसङ्गोरित्प्रत्ययान्तस्यचोपोत्तमोदा

एवंतर्हिसिद्धेसतियत्प्रत्ययग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौसङ्घातः कार्यीभवतीति। किमेतस्यज्ञा
पनेप्रयोजनम्। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वंविप्रतिषेधेनेत्युक्तंतदुपपन्नंभवति। अथपूर्वग्रहणंकिमर्थम्। नत
स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपूर्वस्यभविष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतियत्पूर्वग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरवि
धौसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्योभवन्ति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। उपोत्तमंरितिरिदन्तस्य। चङ्यन्यतरस्यांचङन्त
स्य। यद्येतज्ज्ञाप्यते। चतुरः शसिशसन्तस्यापि प्राप्नोति। शस्ग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति। इतरथाहितत्रैवायंब्रूया
द्रुडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति। अथपिद्ग्रहणंकिमर्थम्। इह माभूत्। जाग्रति। नैतदस्तिप्रयोजनम्।
भवत्येवात्रपूर्वेण। इदंतर्हिप्रयोजनम्। दरिद्रति। आकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति। लोपेकृतेनास्तिव्यवधानम्।
स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः। स्वरविधिंप्रतिनस्थानिवद्भवतीति ॥

त्तत्वमिष्यते। चतुर्भ्यश्चेति। असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्याषड्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिहलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छसेवभविष्यती
तिभावः। भवत्येवात्रपूर्वेणेति। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननुचस्वरभेदोभवति। अनेनपूर्वस्यऋकारस्योदात्तत्वंभवति। ततश्चो
दात्तस्वरितयोर्यणइति ———————— स्वरितप्रसङ्गोभ्यस्तानामादिरित्यनेनतूदात्तत्वेपदमाद्युदात्तंभवति। एवंतर्हिनित्य
त्वात्पूर्वंयणादेशेकृतेनास्तिस्वरभेदः। ननुस्वरभिन्नस्यप्राप्नुवन्यणादेशोप्यनित्यः। एवंतर्हिसप्तशेदाहरणान्तरसद्भावान्नसुष्ठु
भाष्यकारेणैतन्निरूपितम्। दरिद्रतीति। अत्रेकारस्योदात्तत्वंमाभूदाद्युदात्तमेवयथास्यादित्येवमर्थंपिद्ग्रहणमित्यर्थः। लो
पेकृतइति। श्नाभ्यस्तयोरातइतिपरत्वाल्लोपः ॥

अचः कर्तृ॥ जायते स्वयमेवेति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः। एकं द्वादशधा जन्तुरित्यादौ चान्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः। न कर्तव्यमिति। योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। तत्रायेविभाषेतिय कारादिप्रत्ययविषयभावउपदेशेजनादीनामात्वविधानादिह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशेजन्तस्य कर्तृय क्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः॥ यलि॥ सेड्ग्रहणमिति। इड्ग्रहणादेव यल् सेड्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। प

अचः कर्तृयकि॥ यकि रपरउपसंख्यानम्। यकि रपरउपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्तीर्यते स्वयमेव। उपदेशवच नात्सिद्धम्। उपदेशादिति वक्तव्यम्। उपदेशेजनादीनाम्। उपदेशवचनेजनादीनां स्वरो न सिध्यति। जायते स्वयमेव। जायते स्वयमेव। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अजन्तानां कर्तृयकि। वा आदिरुदात्तो भवति। चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव। जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव। ततउपदेशे। उपदेशे वाजन्तानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति। स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। द न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति। ननु चोक्तमुपदेशेजनादीनामिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। उपदेशवचनेजनादीनां स्वरो न सिध्यतीति। कथं तर्हि। जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति। तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति॥ यलि च सेटीड न्तो वा॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। न यलीड न्तो वेत्युच्येत। इड न्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। पपक्थ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अच इति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पपायेति ॥

पक्थेति। यलीत्यनेन यलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वम्। पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्याल्लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते। इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थस्याद्यथा च लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्थाभावे पिपर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावे पिपपक्थेत्यत्र स्यात् ॥

संज्ञायाम्॥ प्रत्ययलक्षणेनेति। चञ्चेव चञ्चा वध्रिकेव वध्रिकेत्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुब्विधाना
त्। अङ्गाधिकार इति। सौवर्यः सप्तम्य इति वचनान्न लुमता तस्मिन्निति न्यासेपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः। अनुब
न्धलक्षण इति। अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयं ज्ञापकमित्यर्थः। उष्ट्रग्रीवेति। इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चा
पण्य इति लुप्। पथिप्रिय इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते। सर्वस्तो

संज्ञायामुपमानम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धम्। ञ्नितीत्युच्यते। न चात्र ञ्नितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताऽस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अङ्गाधिकारोक्तस्य सप्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति। अत उत्तरं पठति। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गार्ग्यः। वत्साः। विदाः। ऊर्वाः। उष्ट्रग्रीवा। वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति। इह वात्रय इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति। यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्पिरागच्छ सप्नागच्छतेति। आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। इह च माहिदाताम् माहिधाताम्। आदिः सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव। कथं पथिप्रियो मथिप्रियः। वक्तव्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥

म इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते। अनुबन्धलक्षण इत्येवेति। एवं च कित्स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति।
सिस्वरामन्त्रितस्वरास्तु न भवन्ति। अत्र यद इत्यत्रेतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक्। सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुं
सकादिति सोर्लुक्। माहिदातामित्यत्र गातिस्थाघ्विति सिचो लुक् ॥

निष्ठा च॥ निष्ठायां यजीति। अनाकारान्तायां निष्ठायामित्यस्य वार्त्तिकारम्भः। निर्देशादिति। अनात इति भाव्यमित्यर्थः। इह च प्राप्नोतीति। विधिः प्रतिषेधाभावात्। न चेदाकार इति। तेनाप्नोरादित्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याप्ट इति। एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेऽप्यवश्याश्रयितव्या बहिरङ्गपरिभाषेत्याह। तस्मादिति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति सुष्ठूच्यते। अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायास्तत्राद्याप्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्र

निष्ठायामनण्यर्थे॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्तीभ्यां गुप्ताभ्याम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गोऽत्र दीर्घः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। नैवं विज्ञायते। न चेदाकारान्ता निष्ठेति। कथं तर्हि। न चेदाकारात्परा निष्ठेति। यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते। न ह्येषा आकारात्परा पञ्चमी युक्ता। इह च प्राप्नोति। आप्नोरादि इति। एवं तर्हि न चेदवर्णात्परा निष्ठेति। भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति। आप्नोरादि इति। इह च न प्राप्नोति। यतः एत इति। एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति। एवमपि दत्तः। अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। आप्नोरादि इति। एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्। न चेदाकारः कार्यी भवतीति। एवमप्यद्याप्टः कदाप्टः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते। निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ आशितः कर्त्ता॥ किं निपात्यते। आशिते कर्त्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च। आशित इति क्तः कर्त्तरि निपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं निपात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धम्। उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्। आङ्पूर्वस्य प्रयोगः। यद्येवमन्ग्रहः प्राप्नोति। न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यम्॥

तिषेधाभावः॥ आशितः॥ सकर्मकत्वादशेः कर्त्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते। न चाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरि क्तो लभ्यते। पचि दा त्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्त्तरि क्तप्रसङ्गात्। तस्मादयस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः सो कर्मको नान्यः। आङ्पूर्वस्येति। थाथादिस्वरापवादआद्युदात्तत्वं विधीयते। न लक्षणेनेति। संहितैवापौरुषेयी पदानि तु पौरुषेयाणीति भावः।

रिक्ते॥वेणुरिक्तयोरिति।संज्ञायांपूर्वविप्रतिषेधान्नित्योविधिः प्रवर्त्तेतइतिभावः॥उपोत्तमम्।नरितीति। रइत्येतस्मात्प्रतिप्रत्ययाद्विवृर्णो
रिरितिवचनेनोच्यते।तस्मिन्पूर्वमुदात्तमितिविज्ञायमानेनार्थउपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः।माहिस्मदधदिति।धेटोविभाषाधेट्श्व्योरितिच्ले
श्चङादेशः।तत्रत्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमंचङन्तस्यनास्तीतिचङएवोदात्तत्वंभवति।पूर्वग्रहणेक्रियमाणेचङः पूर्वस्यधातोः
स्यात्॥चौ॥चोरतद्धितइति।चौयःस्वरोविधीयतेसचोःसंबन्धीभवतीतिषष्ठीनिर्देशःकृतःप्रत्ययस्वरोत्रेति।यत्रानुदात्तःप्रत्ययःस

रिक्तेविभाषा॥विभाषावेण्विन्धानयोः॥किमियंप्राप्तेविभाषाआहोस्विदप्राप्ते।कथंचप्राप्तेकथंवाप्राप्ते।यदिसं
ज्ञायामुपमानंनिष्ठावद्यञ्जनादितिचनित्येप्राप्ते आरम्भःततःप्राप्ते।अन्यथात्वप्राप्ते।वेणुरिक्तयोरप्राप्तेविभा
षाप्राप्तेनित्योविधिः।वेणुरिववेणुः।रिक्तोनामकश्चित्॥उपोत्तमंरिति॥उपोत्तमग्रहणंकिमर्थम्।नरितिपूर्वमि
त्येवोच्येत।तत्रायमर्थः।मतोःपूर्वमात्संज्ञायांस्त्रियामित्यत्रपूर्वग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति।एवंतर्हिउपोत्तमग्रह
णमुत्तरार्थम्।चङ्यन्यतरस्याम्॥उपोत्तममित्येव।इहमाभूत्।माहिस्मदधत्॥अन्तोवत्याः॥ईवत्या॥किमर्थमिद
मुभयमुच्यते।नवत्याइत्येवोच्येत।वत्याइतीयत्युच्यमानेराजवती।अत्रापिप्रसज्येत।अथावत्याइत्युच्यमानेक
स्मादेवात्रनभवति।असिद्धोनलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः।कस्तर्हि।अन्वतीशब्दः।यद्येवंतर्हिनलो
पस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः।एवंवत्वस्यासिद्धत्वान्न ऊतीशब्दः।आश्रयात्सिद्धत्वंस्यात्॥चौ॥चोरतद्धिते॥चुस्व
रः।अतद्धितइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।दाधीचोमाधूचइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।प्रत्ययस्वरोत्रबा
धकोभविष्यति।स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरःप्रत्ययस्वरस्यापवादः।अनुदात्तौसुप्पिताविति।अनुदात्तौसुप्पितावे
तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः।उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यचुस्वरः।सयथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरंबाधते।एवंप्रत्ययस्वरमपि
बाधेत।नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरःप्राप्नोति।किंकारणम्।नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधात् ॥

चुस्वरस्यावकाशः।दधीचोदधीचेतिभावः।स्थानान्तरप्राप्तइति।अपवादस्थानंप्राप्तोबलवानित्यर्थः।तदेवापवादत्वंद
र्शयति।प्रत्ययस्वरस्येति।प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्यापत्तिःक्रियतइतिप्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वरइत्यर्थः।
कृत्स्वरेणचाञ्चतेरकारउदात्तः।नगोश्वन्निति।अञ्चतिर्धातुरेवतत्रोपात्तोनतुनाञ्चेःपूजायामितिप्रतिषिद्धनलोपःक्विन्नन्तः।

तृतीयादिस्वरस्येति। न गोश्वन्नित्यत्र सावेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते। यत्र तर्हीति। नत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव तु स्वर इत्यर्थः। एवं तर्हीति। न गोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्त्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः। ततश्च स्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम्। प्रत्ययस्वरेणासिद्धत्वात्। हस्ववानिति। मतुपो विभक्तित्वाभावात्त्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति। वेतस्वानिति। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् इत्यत्र ड्मतुप्। तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। ड्मतुप् च्चेष इति। त

नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्तत्र नास्ति। दधीचः पश्येति। एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि। येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम्। । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। हस्ववान् प्लक्षवान्। अत्र न प्राप्नोति। मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति। यदि तदनुवर्त्तते। वेतस्वानत्रापि प्राप्नोति। मतुब्ग्रहणमनुवर्त्तते। ड्मतुबेषः। यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति। वेतस्वानिति वत्वं न प्राप्नोति। सामान्यग्रहणं वत्वे। इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम्। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीचा इति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। सतिशिष्टः खल्वपि चुस्वरः। कथम्। चावित्युच्यते। यत्रास्यैतद्रूपम्। क्व चास्यैतद्रूपम्। यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च। तस्मात्सुष्ठूच्यते। चोरतद्धित इति॥ समासस्य॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजदृषत्। ब्राह्मणसमित्॥

दनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुब्ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति। वत्वविधौ तु मतोरित्यपकारानुबन्धकनिर्देशात् परिभाषानुपस्थानाद्द्वयोरपि ग्रहणम्। यत्र तर्हीति। ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्यैव तु स्वरस्येत्यर्थः। कुमारीति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः। तस्माद्दधीचेत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव चुस्वर इति चोरतद्धित इति वक्तव्यमेव। सतिशिष्ट इति। दधि अञ्चू अस इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुङ्निमित्तं चेति पूर्वं तद्धितः पश्चादच इत्यल्लोपः। समासस्य। व्यञ्जनान्तेष्विति। उञ्छादीनां च रुदात्त इत्यत्राच इत्यनुवर्तनादजन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम्॥

हलस्वरप्राप्ताविति। हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते। स्वरप्राप्ताविति। प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते। द्विर्वचनमिति। उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः। स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हलस्वरप्राप्त्यभावादुकारस्याव्यवधायकत्वात्। भौरिकिविधमिति। भौरिकीणां विषयो देशः। भौरिक्याद्येषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विध

हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥ अथ वा हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न हलस्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत। स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति। यदि हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते। दध्नि। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्तात्स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं लिदाद्युदात्तत्वोदात्तविधयः॥ लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति। इहैव स्यात्। भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। चिकीर्षकी जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात्। ञित्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्त उदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। उर्णौति। पचतीत्यत्र न स्यात्। इदं तावदयुक्तम्। यदुच्यते हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति॥

त्प्रत्ययः। चिकीर्षक इति। रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात्। अहिचुम्बकायनिरिति। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वादच आदित्वाभावात्॥

कथंहीति। अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम्। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणम
नेकोपलक्षणार्थम्। सर्वविभक्तीनामिहानुपयोगात्। अविद्यमानोदात्तमिति। अज्झल्समुदायोऽनुदात्तउदात्तात्परइ

कथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिः स्यात्। तत्रापिब्रुवताउदात्ताच्चस्वरितविधाविति वक्तव्यम्। तथानुदात्तादेरन्तो
दात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। यदिपुनः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती
त्युच्येत। अथस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतत्किंसि
द्धंभवति। व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढंसिद्धम्। कथम्। स्वरविधिरितिसर्वविभक्त्यन्तः समासः। स्वरेणविधिः
स्वरविधिः। स्वरस्यविधिः स्वरविधिः। स्वरतोविधिः स्वरविधिरिति। नैवंशक्यम्। इहहिदोषः स्यात्। उदश्वित्वा
न्घोषः। विद्युत्वान्वलाहकइति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्येषस्वरः प्रसज्येत। अस्तुतर्हिहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जन
मविद्यमानवद्भवतीति। ननुचोक्तंकथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिः स्यादिति। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः इत्यत्र
पञ्चीतिनिर्दिष्टमज्ग्रहणंनिवृत्तम्। तस्मिन्निवृत्तेहलोपिस्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यतेउदात्ताच्चस्वरितवि
धाविति वक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। नेदंपारिभाषिकानुदात्तस्यग्रहणम्। किंतर्हि अन्वर्थग्रहणम्। विद्यमा
नोदात्तमनुदात्तंभवति। उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइति। यदप्युच्यते अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्य
ञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। तत्रसिद्धंतद्भवतिव्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति।
यदयंनोत्तरपदेऽनुदात्तादावित्युक्त्वा अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधंशास्ति। सातर्ह्येषापरिभाषाकर्त
व्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेति। यदयंयतोनावइतिनावः प्रतिषेधंशास्ति ॥ इतिश्री०
षष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः ॥

तादिषिशब्देस्वरितः सिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्।
पादश्चप्रथमस्समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। किमर्थमिति। अन्तरेणैतल्लक्षणमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासान्तविधेरिति। समासान्तस्यो
दात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः। सुकृदिति। शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप्। नञ्सुभ्यामिति। सिद्धे विधि
रारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात्। एवमपीति। नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ
द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। परस्येति। उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्र
कृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। क्षेपे विधिरिति। अनुदर सुदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। सुकृदाद्यर्थः
समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु। नञ्सुभ्या
मित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत इति। एवमपि कृत एतत् पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति। परस्य शितिशासनात्। शितेर्नित्याबह्वजित्येतन्नियमार्थं भविष्य
ति। शितेरेव नान्यत इति। यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिति नियमार्थमिति। क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः। उदराश्वेषु क्षे
पे इत्येतस्मिन्प्राप्ते न तत एतदुच्यते। यदप्युच्यते परस्य शितिशासनादिति। परस्य नियमो भवेत्। परस्यैष
नियमः स्यात्। शितेर्नित्याबह्वजेव नान्यदिति। यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत प्रियः।
वा प्रियः अत्रापि बाधेत। अन्तश्च वा प्रिये सिद्धम्। अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धम्। कुतः। संभवात्। असत्य
पि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॥

स्याद् ननु नियमार्थम्। विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणम्। सोऽपि क्षेपविषयत्वसंभवात्।
शितेर्नित्याबह्वजेवेति। शितिललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः। तदेवं सू
त्रं कर्त्तव्यत्वेन स्थापितम्। च प्रिय इति। चादयोऽनुदात्तादिति च वा शब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्त
त्वं न प्राप्नोति। अस्ति च संभव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात्॥

सत्यपीति। सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद्बाध्यबाधकभावस्य। ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति। न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः एवं तर्ह्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता। इदं तूदाहरणं समपादइति। समशब्दः सर्वानुदात्तः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त एव। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयेत। प्रकृताद्विधेरिति। उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्वा

सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते। एवं तर्हि प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। किं च प्रकृतम्। उदात्त इति वर्तते। एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति। स्वरिते ह्युदात्तोऽस्ति। अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तित्स्वरितमिति। बहुव्रीहावित्येते सिद्धम्। अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम्। तत्पुरुषे कस्मान्न भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति। इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिष्विति नियमार्थं भविष्यति। अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एवमपि कृत एतत्। एवं नियमो न भविष्यति। एतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति। न पुनरेवं नियमः स्यादेतेष्वेव तत्पुरुषादिष्विति ॥

रेणानुज्ञायमानात्प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः। स्वरितेपीति। नन्वच उदात्तसंज्ञाविहितावर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन न गृह्यते। एवं तर्ह्युदात्तावयववत्त्वात्स्वरितोप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते। गौणमुख्यन्यायस्त्वलक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते। अत एवास्मिन्पक्षे अस्वरसाच्च पक्षान्तरमाह। अथवेति। बहुव्रीहाविति। विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः। द्विगौ तर्हीति। यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनायं प्रश्नः ॥

इष्टत्वश्चेति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्थोऽशास्त्रप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीनामित्यर्थः। असति बहुव्रीहिग्रह णे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति। त्रिनगुरुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्या दौ यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्ये वेति नियमस्ततश्च पर्यायप्रसङ्गः। द्विपादिति। द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सि द्धाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्यन्तोदात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति। त

इष्टतश्चावधारणम्। इष्टतश्चावधारणं भविष्यति। एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति। द्विपाद्दिष्टेर्वितस्ते श्च पर्यायो न प्रकल्पते। यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ दिष्टिवितस्त्योश्चेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति त ज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात्। स्वरिते न समाविशेत्। स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति। स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शितिशासनात्॥ सेपे विधिर्नञो सिद्धः परस्य नियमो भवेत्। अन्तश्च वाप्रिये सिद्धं संभवात्स्वकृताद्विधेः॥ ब हुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम्॥ द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत्॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः। तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमं कारकम्। परमकार कम्। परमेण कारकेण परमकारकेण। परमे कारके। परमकारके इति। सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति पदोक्तस्यैव ग्रहणात्। सिद्धमेतत्॥

थादिष्टिवितस्त्योश्चेति ज्ञापकम्। येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्र त्याख्यातम्। उदात्ते ज्ञापकमिति। इहोदात्तग्रहणात्तु स्यादुभयोरुदात्तयोः पर्यायो माभूत्। कार्यप्रियद्वल्यादौ तूदात्तस्वरितयोः स मावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। स्वरितेऽपीति। एतत्पूर्वमेव व्याख्यातम्॥ तत्पुरुषे॥ कर्मधारये प्रतिषेध इति। विशेषणसमासानप्र थमान्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः॥

लक्षणोक्त इति। विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः। नञ्कुनिपातानामिति। निपातत्वा
देव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थम्। वा तेन यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीया
न्भवति सह निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति न वक्तव्यं भवति। क्त्वायां वेति। परिगणनं वा कर्तव्यम्। क्त्वायां प्रतिषेधो
वा वक्तव्य इत्यर्थः। ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामि कृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः। क्त्वा

कथम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया सप्तमी तृतीया समासस्तस्य ग्रहणम्।
लक्षणोक्तश्चायम्। अव्यये परिगणनं कर्तव्यम्। अव्ययेनञ्कुनिपातानाम्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्त
व्यम्। नञ्। अब्राह्मणः अवृषलः। नञ्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। निपात। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। कृत्वा भू
त्। स्नात्वा कालकः पीत्वा स्थिरकः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वा कालकः पीत्वा स्थि
रकः। उभयं न वक्तव्यम्। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्त
व्यम्। तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति॥ सदृश॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्॥ सदृशग्रहण
मनर्थकम्। किं कारणम्। तृतीयासमासवचनात्। सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते। तत्र तृतीया पूर्वपदं प्र
कृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम्। षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। पितुः सदृशः पितृसदृश इति। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीया
समासवचनेनार्थक्यम्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात्। किं कारणम्। इहास्याभिन्नेशब्दो
साध्यम्। पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहः। अपरेण वृ
त्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य। विकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवं
पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

यां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति विकल्प एतत्॥ अवश्यमत्रेति॥ अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः। तेनैवे
ति। अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः॥ सदृश॥ अविरविकन्यायेनेति। अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुब्भावाज्झ
लाभावः। अनेनैव दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति। किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृती
यासमासो भविष्यति ॥

भोजनसदृशइति। हेतावितिभोजनादिभ्यस्तृतीया अत्र षष्ठ्यभावात्षष्ठीसमासाभावः। दास्याःसदृशइति। षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक्। उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥ इगन्त॥ यणगुणयोरिति। पदस्यस्वरविधानात्सुप्युत्पन्नेनित्यत्वाद्यणगुणयोःकृतयोरिगन्तत्वाभावात्प्रकृतिस्वरोनप्राप्नोतीतिवचनम्। पञ्चारत्न्यइति। पञ्चारत्नयःप्रमाणमेषामितितद्धितार्थेद्विगुः। प्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिमात्रचोलुक्जस्तुजसिचेतिगुणोजसादिषुच्छन्दोवावचनमितिवचनान्नभवति। तयोर्यणादेशः।नवेति। पदग्रहणस्यपरिमाणार्थत्वात्प्राक्सुब्भ्युत्पत्तेःस्वरोभवन्नन्तरङ्गःसंपद्यते। यणगुणौतुसुबपेक्षत्वा

अवश्यंतृतीयासमासोवक्तव्यः यत्रषष्ठ्यर्थोनास्तितदर्थंभोजनसदृशो ध्ययनसदृशइति। यदितर्हितस्यनिबन्धनमस्ति। तदेववक्तव्यम्। इदंनवक्तव्यम्। इदमप्यवश्यंवक्तव्यम्। यत्रषष्ठीश्रूयतेतदर्थंदास्याःसदृशःवृषल्याःसदृशइति। इगन्तकालकपालभगालशरावेषुद्विगौ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वेयणगुणयोरुपसंख्यानम्। इगन्तप्रकृतिस्वरत्वेयणगुणयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। पञ्चारत्न्योदशारत्न्यः॥ पञ्चारत्नयः।दशारत्नयः। यणगुणयोःकृतयोरिगन्तेद्विगावित्येषस्वरोनप्राप्नोति। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गौयणगुणौ। अन्तरङ्गःस्वरः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। परिप्रत्युपापेभ्योवनंसमासेविप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापेभ्योवनंसमासइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्तम्। परिसौवीरम्। वनंसमासइत्यस्यावकाशः। प्रवणेयष्टव्यम्। इहोभयंप्राप्नोति। परिवनम्। अपवनम्। वनंसमासइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। नवावनस्यान्तोदात्तवचनंतदपवादनिवृत्त्यर्थम्। नवार्थोविप्रतिषेधेन। किंकारणम्॥

द्बहिरङ्गत्वात्स्वरेकर्तव्येअसिद्धावित्यर्थः॥ परिप्र॥ परिप्रत्युपापेभ्यइति। सर्वनिर्देशेप्यपपरीएवगृह्येते। तयोरेववर्जनविषयत्वसंभवादितरशब्दस्यचवर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवणइति। तत्पुरुषः। वनंसमासइत्येतत्सूत्रंक्रमापेक्षयाप्राप्तम्यात्बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधोपन्यासः। अनेनतुसूत्रेणपारिशेष्यादव्ययीभावेस्वरविधिः। परिवनमिति। वनंवर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः ॥

स्य यथैवेति। बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः। आचार्यो। अनेकस्यापीति। द्वयो र्द्वन्द्वे ऽस्यच
रितार्थत्वाद्बहूनां द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आद्यस्याव्यभिचारि पूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु प
रापेक्षया पूर्वपदत्वम्। पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम्। सर्वपूर्व इति। सर्वेषां पूर्व इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं वि

वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धम् त्वान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं ये
न्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तस्यथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते। एवमिममपि बाधिष्यते। आचार्यो
पसर्जनश्चान्तेवासी॥ आचार्योपसर्जने नेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहः॥ आचार्योपसर्जने नेकस्यापि पूर्वप
दत्वात्संदेहो भवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि। तत्र न ज्ञाय
ते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। तद्यथा। लोके मीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः
सर्वपूर्वः स आनीयते। एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वास
जाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते।
न कर्मधारये निष्ठेत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्। किं पुनः कारणं श्रेण्यादिस
मास इत्येवं तत्। इह मा भूत्। महानिरष्टो दक्षिणा दीयते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापा
रेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते॥ कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम्।
कुरुगार्हपतम्। वृजिगार्हपतम्। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलो दासीभारादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। देवहूतिः। देवनीतिः। वसुनीतिः। ओषधी चन्द्र
माः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् ॥

धारयसमासो विधेयः॥ महान्व्रीहि॥ श्रेण्यादिसमास इति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधा
रयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः॥ कुरु॥ दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति। दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थं अ यम
त्वावचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् ॥

योगविभागइति। नायं द्वन्द्वः। किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि। तथा च तैलिलकद्रूः पण्यकम्बलइति विभक्तिरुच्चारिता तत्र दासीभारशब्दस्य हृ चरितेषु तद्रूपारोपाद्बहुवचननिर्देशः। एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति। कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम्। संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रेति। तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बलइति संज्ञेत्याहुः। अपरआहेति। कम्बलएवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथा स्यादन्यत्र माभूदिति नियमः। पण्यगवइति। पण्यो गौरिति विशेषणसमासः। गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तः। अत्र तु चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम्। पण्यहस्तीति। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति एतत्तु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात्पूर्वनिपातानियमप्रस

योगविभागः करिष्यते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलइति। ततः दासीभाराणां चेति। तत्र बहुवचननिर्देशाद्दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते। पण्यकम्बलः संज्ञायाम्। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्। यो हि पणितव्यः कम्बलः। पण्यकम्बलएवासौ स्यात्। अपरआह। पण्यकम्बलएव यथा स्यात्। इह माभूत्। पण्यगवः पण्यहस्ती। अहीने द्वितीया॥ अहीनइति किमर्थम्। कान्तारातीतः। योजनातीतः। अहीने द्वितीयानुपसर्गे। अहीने द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम्। इह माभूत्। सुखंप्राप्तः। सुखप्राप्तः। दुःखंप्राप्तो दुःखप्राप्तः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते ।

ङ्के कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं नतु जातिप्रतिषेधार्थम्। अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवादएवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु पदानाश्रीयते। तदा नियमार्थमुच्यते। तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः। नापि पण्यगवइत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः॥ अहीने॥ थाथादिस्वरापवादो योगः। अहीनइति किमर्थमिति। प्रत्याख्यानाय प्रश्नः। कान्तारातीतइति। कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे द्वितीया श्रितेति समासः। हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादिस्वरो भवति। सुखप्राप्तइति। अत्रापि थाथादिस्वरः। अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्ररूढा दिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

गतिः॥ अनन्तरइति किमर्थमिति। किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैव पूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थम्। प्रकृतिस्वरविधानार्थम् अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः। अभ्युद्धृतमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषयाक्तान्तउद्धृतशब्दे परतोभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो माभूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्। ननु च क्रियमाणेप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयत इत्यदोषः। तद्बाधकमिति। परत्वादिति भावः। तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्र यस्येति। गतिर्गताविति निघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति। तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सति शिष्टत्वात्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं

अथ वैतर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते। इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इत्यनुपसर्गद्दत्येव सिद्धम्॥ गतिरनन्तरः॥ अनन्तर इति किमर्थम्। अभ्युद्धृतम्। उपसमाहृतम्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गतिर्गताविति वचनात्। गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते। तद्बाधकं भविष्यति। तत्र यस्या प्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। तत्र यस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। अन्तस्थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति। प्रकृतिस्वरवचनाद्ध्यन्तोदात्तत्वम्। प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। यदि हि स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम्। य एको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात्। प्रकृतं प्रहृतम्॥

प्राप्नोति वक्तव्यम्। उच्यते उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वरापवादस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वरे तु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते कस्यान्तरप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात्। तथा हि। समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोदुदात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादस्थाथादिस्वरप्रसङ्गः। प्रकृतिस्वरवचनादिति। नाप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः। य एको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम्। अभ्युद्धृतादौ तु कस्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सति शिष्टत्वाद् बलवत्त्वात् प्राप्नोति॥

एवमर्थमेवेति।कस्यानन्तरस्याप्रस्यापिथाथादिस्वरस्यबाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः।यत्रह्येकएवगति स्तत्रानन्तरग्रहण
स्यनप्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्यगतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेनपुनः श्रुत्याप्राप्तिः क्रियते।क्रियमाणेपीति।कुगति
प्रादयइत्यत्रसुपेतिनिवृत्तं सुबित्यनुवर्त्ततएवनिष्कृतादिषुपदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्।तत्रयुगपत्सुबन्तसमुदायस्यसुबन्त
त्वाभावात्समासस्याप्रसङ्गात् क्रमेणासौविधेयस्ततोभिशब्दस्योद्धृतशब्देनसमासेसत्यपिशब्दएवपूर्वपदंनोद्धृतइ
ति पूर्वपदस्यगतेःप्रकृतिस्वरोविधीयमानःसत्यप्यनन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदेनप्राप्नोतीत्यर्थः।अपूर्वपदार्थेतर्हीति।श्रुत्या
प्रकरणंदुर्बलंबाध्यते।तत्रयोगविभागःक्रियते।गतिः पूर्वपदंप्रकृतिस्वरोभवति।ततोनन्तरोगतिरपूर्वपदमपिप्रकृत्ये

एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणंकर्तव्यम्।अत्रयथास्यात्।क्रियमाणेपिवैअनन्तरग्रहणेअत्रनसिध्यति।किंका
रणम्।गतिरनन्तरः पूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीत्युच्यते।यश्चात्रगतिरनन्तरःनासौपूर्वपदम्।यच्चपूर्वपदंनासा
वनन्तरः।अपूर्वपदार्थेतर्हीदंवक्तव्यम्।अपूर्वपदस्यापिगतेःप्रकृतिस्वरत्वंयथास्यात्।अपूर्वपदार्थमितिचे
त् कारकेति प्रसङ्गः।अपूर्वपदार्थमितिचेत्कारकेऽतिप्रसङ्गोभवति।आगतः दूरात्।दूरादागतः।सयथैव
गतिपूर्वस्यगतेरपूर्वपदस्यभवति।एवंकारकपूर्वपदस्यापिप्राप्नोति।सिद्धंतुगतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात्।सिद्ध
मेतत्।कथम्।यत्तदन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्नप्रसङ्क्ष्यम्।किंकृतंभवति।कृत्स्वरापवादोयं
भवति।तत्रगतिरनन्तरइत्यस्यावकाशः।प्रकृतम्।प्रहृतम्।अन्तःथाथघञ्क्ताजपित्रकाणामित्यस्यावकाशः॥

ति।इदानीमतिप्रसङ्गमाह॥अपूर्वपदार्थमितिचेदिति।दूरादागतइति।अत्रकर्मणिक्तोविधेयः।तृतीयाकर्मणीत्यतःक
र्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्यग्रहणम्।अत्रथाथादिस्वरइष्यते।गतिस्वरोनन्तरग्रहणात्प्राप्नोति।सिद्धंत्विति।था
थादिसूत्रेकारकोपपदग्रहणमेवानुवर्तते।तेनगतिग्रहणमस्वरितत्वा ततश्चगतिस्वरःकृत्स्वरस्यापवादोन थाथादिस्व
रस्यतत्रदूरादागतेकृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोःप्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वरएवप्रवर्तते।अनन्तरग्रह
णंत्वपूर्वपदार्थमस्तुउद्धृतादावेवस्वरंसंपादयति।प्रकृतमिति।अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेनकृतमनन्तरइत्यस्यत्वभ्यु
द्धृतादिरवकाशःप्रदर्शयितव्यः ॥

अवश्यं गतेरिति। थाथादिसूत्रेऽवश्यानुवर्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत् स्वरेण घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदा
त्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति॥ थाथादिसूत्रात् तद्ग्रहणमपनीय पृथक् कर्तव्यम्। गतिग्रहणं निवृत्तमिति। ननु विश्वक् इत्यादौ कृ
त्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह।
कारकादिति। तत्र दूरयात इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य बाध
को विज्ञायते। एवं चेति। कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। कथमिति चेत्। उच्यते। आगत इत्यस्य ग
तिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कक्षान्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति। ततः कृत्स्वरस्त

दूरादागतः। दूरादायातः। इहोभयं प्राप्नोति। आगतः दूरात् दूरादागतः। अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रति
षेधेन। अवश्यं गतेस्तत्प्रसङ्ग्यं प्रभेदप्रभेद इत्येवमर्थम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्।
ततः क्तः। क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्तते। गतिग्रहणं निवृत्तम्। अथवोपरिष्टाद्योगवि
भागः करिष्यते। इदमस्ति सूपमानात्क्तः। संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति। ततो वक्ष्यामि कारकात्। कारकाच्च क्ता
न्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति। ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। कारकादिति। एवं च कृत्वानार्थोनन्तरग्रहणेन। कथमभ्युद्धृतम्।
उद्धरतिक्रियां विशिनष्टि। उदाविशिष्टमभिर्विशिनष्टि। तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गतावितिच। गतिरनन्तर इत्य
स्यावकाशः। प्रकृतं प्रहृतम्। गतिर्गतावित्यस्यावकाशः। अभ्युद्धरति। उपसमादधाति। इहोभयं प्राप्नोति। अभ्युद्धृत
म्। उपसंहृतम्। उपसमाहृतम्। गतिर्गतावित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

तः क्तस्वरः इत्येवं क्तस्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम्। तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते। तेनायमर्थः। कारकादेव परं
गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति। तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वादिति निघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृ
तिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कथमिति। अपूर्वपदत्वादु
च्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः। उद्धरतिक्रियामिति। अयमर्थः। उच्छब्देन ह
रतेः संबन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः। पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं बा
धित्वा निघातेन भाव्यम्। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोनन्तरग्रहणेन ॥

अथवोद्धरतिक्रियामित्यादिनाभेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते। एवं तर्हीति। परविप्रतिषेधमनपेक्ष्यव्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थम नन्तरग्रहणं क्रियते। यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात्। ततः क्तान्तउत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन ततः कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति। परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परप्रतिषेधो नापेक्ष्यते। ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते। उच्यते। पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता। इहत्वन न्तरग्रहणेन सैवाभ्यनुज्ञायते॥ तादौ॥ गतेः स्वरविधानात्‌ क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव संभवति नान्य इति

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रवृद्धेन कुलस्थितं वत एतत्। उदके विशीर्णतरएतत्। सगतिकेन सनकुले न च समासः सिद्धो भवति॥ तादौ च निति कृत्यतौ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायेत। तकारादौ निति कृतीति। अथ क्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। उत्तरपदविशेषणम्। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। प्रतरिता प्रतरितुम्। इह न स्यात्। प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुम्। तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम्। तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम्। क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम्। तकारादौ उत्तरपदे निति कृतीति। अक्रियमाणेपि चेष्टं नियुक्तकारादिस्तदन्तउत्तरपद इति। यावताक्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते। अक्रियमाणे चेष्टम्। अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः। कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम्। कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्त्तव्यम्। कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत। किं प्रयोजनम्। इडर्थम्। इडादावपि सिद्धं भवति। प्रलपिता प्रलपितुम् ॥

मत्वाह। कृद्ग्रहणं किमर्थमिति। यथेति। नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात्। कृद्ग्रहणे तु श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते। तादौ नितीति। यथोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणाविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निर्दिश्यते न तु तदन्तम्। कृदुपदेशे वेति। वा शब्दस्त्वर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥

अनिगं। अनिगन्तेति। प्रतीचेत्यादावर्थवद् निगन्तग्रहणमिति प्रत्यङि त्यन्त्रयणादेशे निगन्तात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। अनिगन्तवचनमिति। प्रतीचइत्यादिषु चुस्वरेणभाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणंमन्यते। यत्तर्हि न्यध्योरिति। न्यध्योरेवकृतेयणादेशे प्रकृतिस्वरो नान्यस्येतिनियमआश्रीयते। यत्रतर्हीति। अधीचेत्यादावित्यर्थः। यत्तर्हि नेरेवेति। निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचेत्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति। एषहि यणादिष्टार्थइति। ननु नेर्यणादेशे कृते। न चकृत्वात्कस्यस्वरः। एवंमन्य

अनिगन्तः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेद्यणादिष्टार्थम्। अयणादेशार्थमेतत्स्यात्। यदा यणादेशो न। कदा च यणादेशो न। यदा शाकलम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। एवं तर्हि अञ्चतेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चौ रनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति। यत्तर्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति। एषहि यणादिष्टार्थमारम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। यदा यणादेशो न। कदा यणादेशो न। यदा शाकलम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। यत्र तर्हि अञ्चतेरकारो लुप्यते अधीचः। अधीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चौ रनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति। यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति। एषयणादिष्टार्थ आरम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। कथम्। अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति। न्यङ्। तस्मात्सुष्ठूच्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्ग इति। चौ रनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये। चुस्वरादनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

ते। यत्र यणभविष्यति। तस्मिन्विषयेऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति। एवं प्रत्यङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्चाद्यणादेशः। एतदपीति। वचनसामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति। यणि कृते स्वरभाजोऽभावात् प्रत्यङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति। तस्मादिति। न च यणादेशस्यस्यानिवद्भावोऽस्ति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाद्पूर्वविधित्वात् ॥

यदितावदिति।सर्वापवादत्वंचुस्वरस्यनिवर्त्तयति।लक्षणगणना यांद्वयोरपिचतुर्थत्वमित्यर्थः।अव्ययस्वरइति।तत्पुरुषेतु ६२१
चुस्वरस्यावकाशः दधीचः पश्य।दधीचा।दधीचे।अनिगन्तोऽञ्चतौवप्रत्ययइत्यस्यावकाशः।पराङ्।पराञ्चौ।
पराञ्चः।इहोभयंप्राप्नोति।अवाचा।अवाचे।अनिगन्तोऽञ्चतौवप्रत्ययइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।नवाचुस्व
रस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादितरथाहिसर्वापवादप्रसङ्गः।नवाएतद्धिप्रतिषेधेनापिसिध्यति।
कथंतर्हिसिध्यति।चुस्वरस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधात्।चुस्वरःपूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनःप्रतिषे
ध्यः।इतरथाहिसर्वापवादश्चुस्वरः।अक्रियमाणेहिप्रतिषेधे सर्वापवादोयंचुस्वरः।कथम्।प्रत्ययस्वरस्याप
वादोऽनुदात्तौसुप्पितौ।अनुदात्तौसुप्पिताविस्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः।उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यचुस्वरः।सयथैवोदा
त्तनिवृत्तिस्वरंबाधते।एवमनिगन्तस्वरमपिबाधेत।यदितावत्लक्ष्यातःसाम्यम्।अयमपिचतुर्थःसमासान्तोदात्तत्व
स्यापवादोऽव्ययस्वरः।अव्ययस्वरस्यकृत्स्वरःकृत्स्वरसाम्यम्।उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तोविप्रतिषेधः।सतिशिष्टस्त
र्हिचुस्वरः।कथम्।चावित्युच्यते।यत्रास्यैतद्रूपंभवति।क्वचास्यैतद्रूपंभवति।यजादावसर्वनामस्थाने।भिनि
र्वृत्तेअकारलोपेनकारेलोपेचकृते।तस्मात्तुशूच्यते।नवाचुस्वरस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादित
रथाहिसर्वापवादइति।विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः।विभक्तिस्वरात्ईषत्स्वराच्चकृत्स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन।
विभक्तिस्वरस्यावकाशः।अक्षशौण्डः।स्त्रीशौण्डः।कृत्स्वरस्यावकाशः।इध्मव्रश्चनःपलाशशातनः।इहोभयंप्रा
प्नोति।पूर्वाह्णेस्फोटकः।अपराह्णेस्फोटकः।कृत्स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन।ईषत्स्वरस्यावकाशः।ईषत्कडारः।ईष
त्पिङ्गलः।कृत्स्वरस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।ईषद्भेदः।कृत्स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन।चित्स्वराद्धारिस्वरः।चित्
स्वराद्धारिस्वरोभवतिविप्रतिषेधेन।चित्स्वरस्यावकाशः।चलनः।चोपनः।हारिस्वरस्यावकाशः।याज्ञिकाश्वः।
वैयाकरणहस्ती।इहोभयंप्राप्नोति।पितृगवः।मातृगवः।हारिस्वरोभवति विप्रतिषेधेन।कृत्स्वराच्चहारिस्व
रोविप्रतिषेधेन।कृत्स्वरस्यावकाशः।इध्मव्रश्चनः।पलाशशातनः।हारिस्वरस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति ॥

त्यार्थेतिप्रकृतिस्वरः।इहचगतिग्रहणमनुवर्त्तते।सतिशिष्टइति।ततःसर्वापवादएवचुस्वरः।कृत्स्वरादिति।पूर्वविप्रति
षेधोऽत्रविवक्षितः ॥

अश्वहृत इति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। अत्र हि तृतीया कर्मणीत्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति। तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते। न कृत्स्वर इति। परोऽपीत्यर्थः। अनो भावकर्मवचन इत्यनेनोदात्तत्वं विधीयते। कर्मवाची हरणशब्दो वा। वाडवहरणमित्युदाहरणम्। किं पुनस्तमिति। कृत्स्वरमित्यर्थः। तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः। युक्तस्वरश्चेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्व विप्रतिषेधो विवक्षितः। गोसंख्य इति। नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः। एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः। उपमा

अश्वहृतः। वाडवहार्यः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। न वाहरण प्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। अहरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य। यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते। यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादोऽनो भावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते। किं पुनस्तं न बाधिष्यते। युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन। युक्तस्वरस्यावकाशः। गोवल्लवः। अश्ववल्लवः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गोसंख्यः। पशुसंख्यः। अश्वसंख्यः। युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ उपमानम्॥ उपमानमिति किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। इह न स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम्। उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। एकवञ्ची। एकपेसी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ॥

नम्। उपमानमिति किमर्थमिति। योगविभागकरणसामर्थ्यादिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टाव्यवस्था न लभ्यते। लक्ष्यानुसारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह। शब्दार्थप्रकृतावेवेति। अथ शब्दार्थग्रहणमिति। प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्थप्रकृतिर्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इति मत्वाह। उपमानमिति। एकवञ्चीति। कर्तर्युपमान इति णिनिः। कृत्स्वर एवात्र भवति ॥

शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति। उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दं वर्त्तते स इह गृह्यते। यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्यो
त्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। नभूत॥ दिवोदासायेति। दिव श्चदास इति अलुक्। सर्वे गु॥ यत्र गुणान्तरस्याभावः तत्र गुणका
र्त्स्न्यं भवति। यथा सर्वश्शुक्ल इति। शुक्ले न गुणे न सर्वावयवानां व्यापनात्। परमशुक्ल इति। आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्यपारस्यमिति ग।

शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् इह माभूत्। कोकिलाभिव्याहारी। गर्दभोच्चारी। अथैवकारः किम
र्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधा
रणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति। मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति।
शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी। विलम्बाध्यायी॥ दीर्घका॥ जेदीर्घान्तस्या
दिरुदात्तो भवतीत्येतस्माद् अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः।
कुटीजः शमीजः। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः। उपसरजो मन्दुरजः इहोभयं प्राप्नोति। आमलकीजः। वल्भीजः।
अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ नभूता॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्या
नं कर्त्तव्यम्। दिवोदासाय गायते। वध्र्यश्वाय दाशुषे॥ अ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। गुणका
र्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। परमशुक्लः। परमकृष्ण इति। सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भव
ति। अथ गुणग्रहणं किमर्थम्। सर्वं कार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वसौवर्णः। सर्वराजत इति।
गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम्। सर्वं गुण इतीयत्युच्यमाने इहा
पि प्रसज्येत। सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति। कथं चात्र समासः। षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति गुणेन नेति प्रति
षेधः प्राप्नोति ॥

णकार्त्स्न्यमस्ति। सर्वसौवर्ण इति। विकारविषय इत्यत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयम्। अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति। सर्वशब्दः कार्त्स्न्य
एव वर्त्तत इति प्रश्नः। सर्वेषां श्वेत इति। सर्वशब्दो न गुणिकार्त्स्न्ये वर्तते। न तु गुणकार्त्स्न्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥

गुणान्तरेणेति। गुणान्तरो यस्तरप्तदन्तेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति। गुणसंबन्धे षष्ठी। परस्य शौक्ल्यमिति। यथा श्वेततर इति। गुणवा
चिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तरव्यापारस्थे द्गुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः। उ

एवं तर्हि गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च॥ गुणान्तरेण समासो वक्तव्यः॥ तरलोपश्च। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ उ
त्तरपदवृद्धौ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। वृद्धिमत्युत्तरपद इति।
स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नैवं विज्ञायते। उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति। कथं त
र्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति॥ बहुव्रीहौ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तत्वं संज्ञा
यां मित्राजिनयोरन्तः॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तत्वं संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्री
हौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः। विश्वदेवः। विश्वयशाः। मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः। कुलमित्रम्। कुलाजिनम्। इहो
भयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादी म॥
नां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। मरुद्वृधः। सुवया उपतस्थे॥ उदराश्वेषुषु क्षेपे॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्यां उदराश्वेषुषु
क्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उदराश्वेषुषु क्षेप इत्यस्यावकाशः। कुण्डोदरो घटोदरः। नञ्
सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः। सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः सूदरः न
ञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी॥ सोर्मनसोः कपि॥ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येत
स्मात्कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः। सुशर्माणमधिनावं रु
हेम। सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः। सुस्रोताः। सुपयाः। सुवर्चाः। कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः। अयवकः। अतिलकः।
इहोभयं प्राप्नोति। सुशर्मकः। सुस्रोतस्कः। कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

त्तर॥ वृद्धावित्येव वृद्धिमद्ध उत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् ॥ उद
रा॥ सूदर इति। प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः ॥

कुण्डम्॥ कुण्डशब्दोस्ति भाजनविशेषवाची। अस्ति समुदायवाची। इह तु कुण्डमित्युसमुदाय इत्यर्थः। तत्र शब्देन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति। जलपर्यायोप्यस्ति। ततश्च यथा तटाकादयो विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोपि यथा नीलं कुण्डमिति। ततश्च वनग्रहणे प्युपादीयमानेनास्यतिप्रसङ्ग निवृत्तिरित्याह। कुण्डाद्युदात्तत्व इति। तच्छब्देन पूर्वपरामर्शः। वनसमुदायवाचीति॥ वनमेव समुदायोव

कूलतीर॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वम्। पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इत्यस्यावकाशः। परित्रिगर्त्तम्। परिसौवीरम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः। अनुकूलम्। अतिकूलम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिकूलम्। प्रतिकूलम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चेलखेटकटुक॥ अकर्मधारये राज्यम्। चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम्। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः। भार्याचेलम्। पितृचेलम्। ब्राह्मणराज्यम्। अव्ययस्वरस्यावकाशः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति। कुचेलम्। कुराज्यम्। अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। एतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। कुण्डं वनम्॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम्। कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्तव्यम्। वनसमुदायवाची चेत्कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। मृत्कुण्डम्। कुण्डं वनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

नसमुदायः वनशब्दवाच्यत्वाद्वनं समुदाय उच्यते। समुदायवाची वनशब्दोत्राश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। वनानां समुदायो वनसमुदाय इति। तेन शरवणसमुदायो वनसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते। मृत्कुण्डमिति। भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची चात्र कुण्डशब्दः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गतिका॥ परमकारकमिति। विचार्यं किंचिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः। यथासंप्रदानादयः शब्दा नकारकरूपतां प्रतिपादयन्ति। तथाकारकशब्दोपि। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति॥ एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम्। एतदपीति। नह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्। ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव। यथा कटं करोति भीष्ममित्यादौ। देवदत्तस्येति। शेषविवक्षायां षष्ठी। तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव। नैतत्कारकमिति। कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तूद्भूतां कारक

गतिकारकोपपदात्कृत्॥ गतिकारकोपपदादिति किमर्थम्। इह माभूत्। परमं कारकं परमकारकम्। गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकम्। इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम्। इदं चाप्युदाहरणम्। परमं कारकं परमकारकमिति। ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकमिति। नैतत्कारकम्। कारकविशेषणमेतत्। यावद्ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेव तत्स्यात्कारकमिति। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिरिति। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम् अन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम्। अन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। नह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति। अन्यदतः कृतः। किं कारणम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते। तिङः कृतश्च। तत्र कृता सह समासो भवति। तिङा च न भवति। तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

तां प्रतिपादयन्ति। परममित्येतच्च न करोति क्रियाविशेषणम्। यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते। अथ कृद्ग्रहणमिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं भवतीति प्रश्नः। निष्कौशाम्बिरिति। क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः। अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। गतिकारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यत इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम् ॥

कृत्स्वरकृतौ वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः। प्रणीरि
त्यव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः। यत्क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः॥ धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्र
ति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। यत्क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्
स्वान्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित्केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात्केवल इत्युक्तम्। इ
तरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति॥ ननु चायमिति॥ एषोऽपीति। तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रति

कृत्स्वरकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम्। कृत्स्वरकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ कृत्स्वरकृतिर्धा
तुः। धातुं च प्रति क्रियायोगः। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इतीहैव स्यात्। प्रणीरुन्नीरिति। इ
ह न स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते। यस्य क्रिया यत्क्रिया
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ कथं तर्हि याः क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसं
ज्ञे भवत इति॥ न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा
कृदधिकस्य भविष्यति॥ ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीरुन्नीरिति॥ एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि
तस्यैवार्थस्य वाचकः॥ प्रभवनमिति॥ तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ यदि कृद्ग्रहणं क्रियते। आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति॥ प्र
पचतितरामिति। प्रजल्पतितराम्। प्रजल्पतितमाम्॥ असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये
तरबुत्पद्यते॥ तरबन्तात्स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित्
केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति।
ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति ॥

पादनात्प्रणीप्रणायकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात्कारकासंसृष्टैव क्रियाभिधीयते। प्रप
चतितरामिति। प्रशब्दस्यामन्तेन समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यस्यायमर्थो य
दा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक्सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति। तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समा
सः प्रवर्तते। नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणेऽत्र स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया
इत्याह। असति पुनरिति ॥

द्रव्यविशिष्टस्येति।धातुःसाध्यरूपतांप्रतिपादयतिप्रत्ययस्तुद्रव्यधर्मैर्लिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमितिभावः।द्रव्यवदिति।प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षोवतिनिर्देशोयथाघटादिद्रव्यंघटादिभिःशब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयतेतथापाकादिभिःशब्दैःपाकादिकोभावः।क्रियावदपीति।तेनभोक्तुंपाकइत्यादौक्रियोपपदाश्रयःप्रत्ययस्तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात्प्रत्याख्यातंकृद्ग्रहणम्॥अन्तः॥उभयंप्रकृतमिति॥समासस्येत्यपिप्रकृतमुत्तरपदादिरित्यतउत्तरपदग्रहणमपि॥तत्रान्यतरदिति॥अन्तोदात्तविधानेनविशेषेवस्थापयितुमित्यर्थः।अथवासमासेनोत्तरपदमुत्तरपदेनवासमासइत्यर्थः।इदंप्रथमकाइति॥मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यतेकपस्तुसमासान्तत्वात्प्राप्नोतीतिकपिचेतिवक्तव्यम्।तेनकपिपरतःपूर्वस्योदात्तत्वंसिध्यति॥अनृचइति।अकारःसमासस्यावयवोनोत्त

एषोपिहिद्रव्यविशिष्टस्यवाचकः।कथम्।कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतिक्रियावदपीति॥अन्तः॥किंसमासस्यान्तउदात्तोभवति आहोस्विदुत्तरपदस्य। कुतःसंदेहः।उभयंप्रकृतम्॥तत्रान्यतरच्छक्यंविशेषयितुम्।कस्मान्नविशेषः।अन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कप्युपसंख्यानम्।अन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कप्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।इदमेतद्धाःप्रथमपूरणयोःक्रियागणनेकपिचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्॥इदंप्रथमकाः।अस्तुतर्ह्युत्तरपदस्य॥उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वम्॥उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वंवक्तव्यम्॥अनृचोबह्वृचः॥अपरआह॥उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वम्।उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वंचवक्तव्यम्॥अत्रकः॥अम्बकः॥ कपिपूर्वमित्यस्यापवादःह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति॥तत्रह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमुदात्तभावीनास्तीतिकृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वंप्राप्नोति ॥

रपदस्येतितस्योदात्तत्वंनप्राप्नोति॥अपरआहेति।प्रकारान्तरसद्भावात्पूर्वस्माद्भेदः।अत्रकइति।अत्रकपउदात्तत्वमिष्यतेतच्चउत्तरपदस्यकार्यित्वेनसिध्यति॥समासेतुकार्यभाजिसिध्यति॥कपिपूर्वमित्यस्यापवादइति॥अत्रकशब्देनञःपरस्यकपिपूर्वस्यएकाच्त्वाद्ध्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वउदात्तभावीनास्तीतिनञ्सुभ्यामित्यनेनस्वरेणभाव्यम्।स्वस्वरःकपोनसिध्यति।नन्वन्त्यात्पूर्वोयत्रोदात्तभाव्यस्तिअघवकइत्यादौतत्रकपिपूर्वमित्येतद्बाध्यताम्अत्रकादौतुकथंबाध्यते॥नह्यपवादेऽप्रवर्तमानएवोत्सर्गंबाधते।नैषदोषः।यथाहलादिःशेषइत्यभ्यासजातेराश्रयणाद्दाटतुरित्यादावप्यनादेर्हलोनिवृत्तिर्भवतिएवंह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यत्रापिह्रस्वजातेराश्रयणात्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्रह्रस्वान्तेकपिपूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथवाह्रस्वान्तेन्त्यादित्येववक्तव्यम्।कपिपूर्वमित्यतःपूर्वग्रहणमनुवर्तिष्यतेतत्रपूर्वग्रहणंनियमार्थम्।ह्रस्वान्तेन्त्यादेवपूर्वमुदात्तंभवतिनतुकपिपूर्वमिति ॥

एवंपक्षद्वयेदोषमभिधायलिङ्गेनसमासस्यकार्यित्वंप्रतिपादयितुमाह॥नवेति॥अकुमारीकइत्यादौकपिपूर्वस्यउदात्तार्थंकपिपूर्वमित्युच्यते॥यदि्त्वनञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंस्यात्ततस्तेनैवसिद्धत्वात्कपिपूर्वमितिनकर्त्तव्यंस्यात्॥ नञ्सुभ्यामिति॥नञ्सुभ्यामुत्तरपदं तदन्तस्यसमासस्येत्यर्थः॥कारकात्॥संज्ञायामनाचितादीनामितिविहितमन्तोदात्तत्वमनेननियम्यतेतेनदेवपालितइत्यादौनभवति॥तृतीयाकर्मणीत्यनेनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति॥अनाहतइति॥देवदत्तशब्दःशङ्खविशेषस्यसंज्ञा॥तत्राशीरभावात्

नवाकपिपूर्ववचनंज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यानवाएषदोषः॥किंकारणम्॥यदयंकपिपूर्वमित्याहतज्ज्ञापयत्याचार्यः॥उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंनभवतीति॥एवमपिकृतएतत्समासस्यान्तउदात्तोभवतीति॥प्रकरणाच्चसमासान्तोदात्तत्वम्॥प्रकृतंसमासग्रहणमनुवर्त्तते॥क्वप्रकृतम्॥चौसमासस्येति॥ननुचोक्तमन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कपिउपसंख्यानमिति॥नैषदोषः॥उत्तरपदग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते॥क्वप्रकृतम्॥उत्तरपदादिरिति॥तत्रैवमभिसंबन्धःकरिष्यते॥नञ्सुभ्यांसमासस्यान्तउदात्तोभवतीति॥इदमेतत्तद्भ्यःप्रथमपूरणयोःक्रियागणनेउत्तरपदस्येति॥कारकाद्दत्त॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधः॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधोवक्तव्यः॥अनाहतोनदतिदेवदत्तः॥सिद्धंतूभयनियमात्॥सिद्धमेतत्॥कथम्॥उभयनियमात्॥उभयतोनियमःकरिष्यते॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥आशिष्येवकारकाद्दत्तश्रुतयोरिति॥संज्ञायाम्॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रे॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रेवक्तव्यः॥विश्वामित्रऋषिः॥बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥किमर्थंबहोर्नञ्वदतिदेशःक्रियते॥ननञ्सुबहुभ्यइत्येवोच्येत॥नैवंशक्यम्॥उत्तरपदभूम्नीतिवक्ष्यति॥तद्बहोरेवयथास्यात्नञ्सुभ्यांमाभूदिति॥नैतदस्तिप्रयोजनम्॥एकयोगेपिहिसतियस्योत्तरपदभूमास्तितस्यभविष्यति॥कस्यचास्तिबहोरेव॥इदंतर्हिप्रयोजनम्॥नगुणादयोवयवाइतिवक्ष्यतितद्बहोरेवयथास्यात्॥नञ्सुभ्यांमाभूदिति॥एतदपिनास्तिप्रयोजनम्॥एकयोगेपिहिसतियस्यगुणादयोवयवाःसन्तितस्यभविष्यति ॥

दात्तत्वाभावः॥सिद्धंत्विति॥तन्त्रेणसूत्रद्वयस्योच्चारणादेकंसूत्रम्॥आशिष्येवेति॥भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येतिभावः॥संज्ञायांमि॥ विश्वामित्रइति॥मित्रेचर्षाविति दीर्घः॥परत्वादनेनान्तोदात्तत्वंप्राप्तंप्रतिषिध्यते॥ततोबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वंभवति॥बहोः॥यस्यगुणादयइति॥यस्यविशेष्याइत्यर्थः॥ननुचागुणःसुगुणइत्यादौनञ्सुभ्यामुत्तरेगुणादयःसन्त्येव॥एवंतर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेनपूर्वपदस्यविशेषणाद्बहोरेवपरेषांगुणादीनांप्रतिषेधोभविष्यतियस्योत्तरपदभूम्निवर्त्तमानस्येतिहि भाष्यकाराभिप्रायः ॥

उपसर्गात्॥ नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते। निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाटः। इति। ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम्। इह तु न भवत्य
न्तोदात्तत्वम्। उद्बाहुः क्रोशतीति। न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम्॥ प्रमुख इति। यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः। अत्राहुः। मुखं स्वा
ङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः। उच्यते॥ नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोऽस्त्वथोप
सर्गादिति। तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्त्तते॥ अतेर॥ अतिकारक इति। कारकमतिक्रान्त इति समासः। अ

कस्य च सन्ति। बहोरेव। अत उत्तरं पठति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थे॥ बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते। उत्तरपद
स्याद्युदात्तार्थम्॥ उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। विदेशस्यमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात्॥ नञो जर
मरमित्रमृताः। अजरः। अमरः। अमित्रः। अमृतः। बहुजरः। बहुमित्रः। बहुमृतः॥ उपसर्गात्॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वा
दुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन। मुखस्यान्तोदात्तत्वस्याव का
शः। गौरमुखः। श्लक्ष्णमुखः। उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्यस्यावकाशः। प्रस्फिक्। प्रोदरः। इहोभयं प्राप्नोति। प्रमुखः। उपस
र्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। सापवादः स विधिः। अयं पुनर्निरपवा
दः। अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोपवादः॥ अभेर्मुखम्॥ अपाच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्।
अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम्। अध्रुवार्थोऽयमारम्भः। अबहुव्रीह्यर्थो वा॥ अथवा बहुव्रीहेरिति वर्त्तते॥ अबहुव्रीह्यर्थोय
मारम्भः॥ स्फिगपूत॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम्। न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्। स्फिगपूतग्रहणं च। किं। अध्रु
वार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा॥ अतेरकृत्पदे॥ अतेर्धातुलोपे। अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्। अकृत्पद इत्युच्यमा
ने इह च प्रसज्येत। शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति। इह च न स्यात्। अतिकारकः। अतिपदा शक्करी॥ द्वित्रिभ्यां पाद्॥ कि
मिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् ॥

तिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोगस्यात्र लोपः। स्वरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः। यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभ
नः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः॥ द्वित्रि॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः। किमिदमिति॥ ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्द्धेषितिभा
व्यमिति निर्देतानुपपत्तिः। उच्यते॥ न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यिभेदाश्रयम्। यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इ
ति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद् भवति। यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृतेपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अ
न्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षो वतिष्ठते ॥

नकारान्तस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत्कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः। द्विमूर्ध इति
यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदाकृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति॥ उदात्तलोपादिति॥ उत्तरपद
स्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। परत्वाल्लोप
इति॥ ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः॥ एवं तर्हि इदमिहेति॥ यदाकृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेयं संप्रधारणा। यदा
तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैवात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति॥ नन्वकृतेपि समासान्ते नकारान्त एव
मूर्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमत्रायुक्तम्। एवं मन्यते। पथापादिति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्धे षिति समासान्तनिर्देश एव न्या

य्यः। किंचात्र विशेषः। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम्। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य॥ नकारान्ते
सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। उदात्तलोपात् सिद्धम्॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। अ
न्तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र क
र्तव्यम्॥ परत्वाल्लोपः॥ एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद
न्तोदात्तत्वम्। नित्यः समासान्तः। कृतेप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्। कृतेऽपि समासा
न्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति॥ अनित्यमन्तोदात्तत्वम्। न हि कृते समासान्ते प्राप्नोति। परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। भवत्येव
लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं
लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः। उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्। अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृ
ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्॥ नन्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्। या
वता मूर्धस्वित्युच्यते॥ यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धे षिति ब्रूयात्॥ सैषा समासान्तार्था विचारणा ॥

यः। एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते। न चैवं कृतम्। तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम्। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः स
मासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत। तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते।
तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धः स
मासान्तस्योदात्तत्वम्। यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम्।
ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्। नैतदस्ति। बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात्। बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन ॥

परादिः॥ व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति॥ बहुलग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः। त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं विधीयते॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च द्वितीयः समाप्तः॥ अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽयमिति। अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः। प्रागानङ इति। उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङा भाव्यम्। अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादृकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्येन स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुगधिकारः। अथवा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः। प्रागङ्गाधिकारादिति। प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः। कानीति। समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात्

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति॥ परादिश्छन्दसि बहुलम्॥ अत्यल्पमिदमुच्यते। परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते॥ पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः। अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽयमधिकारः। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्। कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि। उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनम्। स्तोकादिभ्योऽलुगानङ्कोर्ह्रस्वनलोपाः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। उत्तरपद इति किमर्थम्। निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः। आनङ्कोर्ह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम्। आनङ्। होतापोतारौ। उत्तरपद इति किमर्थम्। होतापोतृभ्याम्। इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनम्। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। उत्तरपद इति किमर्थम्॥

समासाधिकाराद्ध्युत्तरपदं लभ्यते। कार्यान्तरविधावपि वर्नं समास इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभ इति प्रश्नः। निःस्तोक इति। यद्यप्यत्र स्तोकान्निष्क्रान्त इति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणादलुङ्न भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोऽवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रिता। होतापोतृभ्यामिति। पोतृशब्दस्यानङ् न भवति। होतापोतारावित्यत्र तु परत्वाद्गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणान्तरोपन्यासः। अथ विभक्त्यपेक्षत्वाद्गुणो बहिरङ्ग आनङ् तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथा सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति॥ ग्रामणिकुलमिति। षष्ठीसमासः॥

ग्रामणीरिति।समासाधिकारेप्यत्रोत्तरपदस्यह्रस्वप्रसङ्गः।परमनेति।यथान्तरामितिप्रतिषेधस्यप्रकर्ष एवंपारम्यमपीतिभावः।
नैषोस्तिप्रयोगइति।प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंप्रवृत्तमितिभावः।नतरांगमनमिति।गमनस्यायुक्ततरस्यप्रतिपादनाभ्यप्रतिषे
धप्रकर्षोभ्ययस्तरपः प्रयोगः।अत्रतुसमासानुवृत्त्यापिनलोपः शक्यतेपराकर्त्तुम्।एकवच्चेति।अर्थातिदेशोयंतेनद्वावर्थौब
हवश्चैकवत्समासेभवन्तीतिस्तोकाभ्यांमुक्तः स्तोकेभ्योमुक्तइतिसमासेस्तोकान्मुक्तइत्येवभवति।द्विबह्वोरिति।भावप्रत्ययमन्तरे
णापिवृत्तिविषयेद्विबहुशब्दौद्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते।यथाद्व्येकयोरिति।अनभिधानादिति।समासउपसर्जनार्थस्यद्वित्वबहुत्वानव
गमादभेदैकत्वसंख्यायाएवोपजनाद्विशेषपरित्यागात्संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते।यथासन्तमसेरूपमात्रमव
धार्यतेनतुशुक्लकृष्णादिर्विशेषः।एवंराजपुरुषइत्यत्रसंख्यावान्राजार्थोनलभ्यायथैवदसंख्यइत्येतावान्संप्रत्ययोभव

ग्रामणीः।सेनानीः।नलोपःप्रयोजनम्।नलोपोनञः।अब्राह्मणः।अवृषलः।उत्तरपदइतिकिमर्थम्।परमन।
नैषोऽस्तिप्रयोगः।इदंतर्हिनतरांगमनम्।एकवच्च।एकवच्चात्रभवतीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।स्तोकाभ्यांमु
क्तःस्तोकेभ्योमुक्तइतिविगृह्यस्तोकान्मुक्तइत्येवयथास्यात्।एकवद्वचनमनर्थकम्।एकवद्भावश्चानर्थकः।
द्विबह्वोरलुक्कस्मान्न भवति।द्विबहुषुसमासः।द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।क
थमनुच्यमानंगंस्यते।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनभिधानादिति।तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।एकवद्वच
नेहिगोषुचरेऽतिप्रसङ्गः।एकवचनेहिगोषुचरेऽतिप्रसङ्गःस्यात् ॥

तिनतुसंख्याविशेषप्रतिपत्तिः।अन्येतुसर्वसंख्याविशेषाणामविभागोभेदैकत्वसंख्येत्याहुः।यथौषधिरसाःसर्वेमधु
न्यविभागेनावस्थिताएवमुपसर्जनार्थेसंख्याविशेषाः।क्वचित्तुवृत्तावपिसंख्याविशेषावगमोयथातावकीनइत्यादावादे
शप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः।मासजातःशौर्पिकइत्यादौप्रातिपदिकस्यैवविशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः।कुण्डशोदद्
तिवनशः प्रविशतीत्यादौप्रकरणादिवशादेकत्वावसायः।स्तोकाभ्यांमुक्तइत्यादावपितर्ह्यलुग्विधानाद्वित्वबहुत्वावगमा
त्समासोस्तु।नैतदस्ति।प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नचस्तोकाभ्यांमुक्तइतिसमासोलोकेप्रयुज्यते।तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याभा
वात्।स्तोकाभ्यांमुक्तइत्यादावपादानेपञ्चमी।नतुकरणेचस्तोकाल्पेत्यनेन।धर्ममात्रवाचित्वेद्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः।

गोष्वचरइति। ———— गोशब्दोबहुवचनान्तएवाप्शब्दवदुदकस्यवाचकस्तस्मिन्नेकवद्भावेसतिगविचरइतिप्राप्नोति।एवंव
र्षासुजइतिवर्षाशब्दोबहुवचनान्तएवर्तुविशेषवाची।नतुक्रतुप्रचयापेक्षमत्रबहुत्वम्।अप्सव्यमिति।अप्सुसाधुःतत्रसा
धुरितियत्॥पञ्चम्याः॥अन्यार्थइति।वृत्तिविषयेचद्वितीयार्थेपञ्चमीवक्तव्येत्यर्थः।युक्तएवेति।आहरणाङ्गे·शंसनेशंसिर्वर्त्त
तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम्।यथाबलाहकाद्विद्योततेविद्युदितिनिस्सरणाङ्गे·विद्योतनेविद्युतिर्वर्त्ततइतिबलाहकोपा

गोषुचरः।वर्षाभ्यश्चजे।वर्षाभ्यश्चजेऽतिप्रसङ्गोभवति।वर्षासुजः।अपोयोनियन्मतिषुचोपसंख्यानम्।अ
पोयोनियन्मतिषुचोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।जेचरेच।अतिप्रसङ्गोभवति।योनि।अप्सुयोनिः।योनि।यत्।अप्सव्य
म्।यत्।मति।अप्सुमतिः।मति।जे।अप्सुजः।जे।चरे।अप्सुचरोगह्वरेष्ठः॥पञ्चम्याः॥पञ्चमीप्रकरणेब्राह्मणाच्छं
सिनउपसंख्यानम्।पञ्चमीप्रकरणेब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।ब्राह्मणाच्छंसी।अन्यार्थेच।अन्या
र्थेचैषापञ्चमीद्रष्टव्या।ब्राह्मणानिशंसतीतिब्राह्मणाच्छंसी।अथवायुक्तएवात्रपञ्चम्यर्थः।ब्राह्मणेभ्योगृही
त्वाहृत्याहृत्यशंसतीतिब्राह्मणाच्छंसी॥ओजः॥तृतीयायामञ्जसउपसंख्यानम्।तृतीयायामञ्जसउपसंख्या
नंकर्त्तव्यम्।अञ्जसाकृतम्।पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्षइतिच।पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्षइतिचोपसंख्या
नंकर्त्तव्यम्।पुंसानुजः।जनुषान्धः।विकृताक्षः॥आज्ञायिनिच॥आत्मनश्चपूरणे।आत्मनश्चपूरणउपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्।आत्मनापञ्चमः।आत्मनादशमः।अन्यार्थेच।अन्यार्थेचैषातृतीयाद्रष्टव्या।आत्मापञ्चमोस्यआत्मना
पञ्चमः।आत्मनादशमः।अथवायुक्तएवात्रतृतीयार्थः।आत्मनाकृतंतत्स्यतद्येनासौपञ्चमः।कथंजनार्द
नस्त्वात्मचतुर्थएवेति।बहुव्रीहिरयम्।आत्माचतुर्थोस्येति॥वैयाकरणाख्यायाम्॥परस्यच।आत्मनेभाषपरस्मैभाष
योरुपसंख्यानम्।आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।आत्मनेभाषः।परस्मैभाषः।तत्कथंकर्त्तव्यम्॥

दानम्॥आज्ञायि।अन्यार्थइति।आत्मापञ्चमोस्येत्यस्मिन्नर्थेआत्मनापञ्चमइत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः।अत्रचवेतिवक्तव्यंतेनात्म
पञ्चमइत्यपिभवति।आत्मनाकृतमिति।वृत्तिविषयेप्रतीयमानाकरोतिक्रियाकारकत्वनिमित्तंभवति।हेतौवातृतीयाकार्या।अ
थवात्स्योदनादौउदपसेकादिवत्।करोतिक्रियायाअन्तर्भावात्करोतेरप्रयोगः।आत्मनापञ्चमइत्युक्तेआत्मनास्वकृतंपञ्चमत्व
मितिसंप्रत्ययात्।आत्माचतुर्थोस्येति।एकस्यैववस्तुनोबुद्धिप्रकल्पितभेदस्यवर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वंचनविरुध्यतेवैयाकर।

व्याकरणेभवेति। अणृगयनादिभ्यइत्यण्। अत्रपक्षेआख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौवचनकेषुविद्याकरणेषु संज्ञात्वेनविनियुक्ताविति अलुकोप्रसङ्गः। अयहीति। आख्याप्रतिपादनंव्यवहारइत्यर्थः। आत्मनेपदिनस्तथा तवोवैयाकरणेय समभाषशब्देनव्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक्सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देनसंव्यवहारमात्रमुच्यतइत्यर्थः॥ हलदन्तात्॥ हृद्यंस्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायांहृदयस्यकर्मत्वेनत्वधिकरण त्वमितिवृत्तिविषयेद्वितीयार्थेसप्तमीवक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमासृहृन्निशितिच्छाद्दसोहृदयस्यहृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तुभाषाया मपिभवति। लुकोऽवादेशइति। ननुचावादेशोन्तरङ्गोलुक्बहिरङ्गः इतिकुतोविप्रतिषेधः। अपिचान्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाध

यदिव्याकरणेभवावैयाकरणीवैयाकरणीआख्यावैयाकरणाख्यावैयाकरणाख्यायामिति। अथहिवैयाकरणाना माख्यावैयाकरणाख्यावैयाकरणाख्यायामितिनार्थउपसंख्यानेन। यद्यपिव्याकरणेभवावैयाकरणीवैयाकरणी आख्यावैयाकरणाख्यावैयाकरणाख्यायामिति। एवमपिनार्थउपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोज नम्। आत्मनेपदंपरस्मैपदमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किंनिपातनम्। अनुदात्तङितआत्मनेपदम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति॥ हलदन्तात्॥ हृद्युभ्यांङेरुपसंख्यानम्। हृद्युभ्यांङेरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थेच। अन्यार्थेचैषासप्तमीद्रष्टव्या हृदयंस्पृशतीतिहृदिस्पृक्। दिवंस्पृशतीतिदिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारेगोरुप संख्यानम्। हलदन्ताधिकारेगोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। गविष्ठिरः। नकर्तव्यम्। लुकोऽवादेशोविप्रतिषेधेन। लुक्प्रियतामवादेश इति। अवादेशोभविष्यतिविप्रतिषेधेन। अवादेशेकृतेहलदन्तादित्येवसिद्धम्। लुकोऽवादेशोविप्रतिषेधेनेतिचेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः।

तदृत्यवादेशेननभाव्यम्। एवंतर्ह्यन्तरङ्गभावमनपेक्ष्यविप्रतिषेधउच्यते। कृतेचावादेशेऽलुकाभाव्यमितिलुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति बाधकत्वमपिलुकः संदिग्धमितिविप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्येत्वाहुः। किंव्यक्तिपक्षाश्रयेएतद्विषयेलक्षणस्याचरितार्थत्वाद्भाविहलन्तत्वाश्रयेणालुकालुकोबाधनादेवादेशोऽस्त्वथजातिपक्षेसांप्रतिकहलन्तेषुसावकाशोऽलुगत्रानुपजातनिमित्तोनालंलुकंबाधि तुमितिलुक्प्रवर्ततामित्येवंविधोविप्रतिषेधः। जातौपदार्थेदृषदिमाषकादिषुसांप्रतिकहलन्तेष्वलुक्सावकाशोभाविहल न्तत्वाश्रयणेननशक्नोतिलुकंबाधितुमन्तरङ्गाणांचविधीनांबाधकोलुगितिमन्यमानआह। लुकइति। अत्रापियणादेशेकृतेहल न्तत्वादलुक्प्रसङ्गः ॥

अकद्ति। सप्तम्याः संज्ञायामिति कृतेऽलुकोऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमसंध्यक्षरार्थमित्यर्थः। संध्यक्षरार्थमिति। संध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः। असकृदिति। नाऽत्र विषयमेव निपातनमपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति। गविधुधिभ्यां स्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात् परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति॥ कार ॥ कारः स्वामिग्राह्यो भागः। यदि संज्ञायामिति। संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रूढो यः कारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। यस्तु सांप्रतिकः कारः केनचिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुक्प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते। अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वविप्रतिषेधाद्वा संज्ञायां नित्येनालुकाभाव्यम्। तदा सांप्रतिककाराभिधायिन्यप्राप्ते विभाषा लुग्विधीयत इति पक्षो व्यवतिष्ठते। तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दोऽयलुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति। भूम्यां पाशो भूमिपाशः। अकोत इति वा तत्संध्यक्षरार्थम्। एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वाऽकोऽत इति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। अकोत एव भवति नान्यत इति। तत्संध्यक्षरार्थम्। तेन संध्यक्षराणां सिद्धं भवति॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति। नैष दोषः निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते। असकृत्त्वल्त्वपि निपातनं क्रियते गविधुधिभ्यां स्थिर इति॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि संज्ञायामिति वर्त्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततोऽप्राप्ते। कश्चात्र विशेषः। कारनाम्नि वा वचनार्थं चेदज्जादावतिप्रसङ्गः। कारनाम्नि वा वचनार्थं चेदज्जादावतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अविकटे उरणो दातव्यः। अविकटोरणः॥

पदेशमात्राभिधायी। अविकटोरण इति। अवीनां संघातोऽविकटः। संघाते कटच्। उरणो मेषः। कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते। प्राचामाचार्याणां मते न हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुक् भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते। व्यवस्थितविभाषा च विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुक् भवति देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति। अथवा प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्यादाविति सामर्थ्याद्देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्था नाद्विकल्पः संपद्यते। यूथपश्वादयउदग्देशे कारः। हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशा अविकटोरणादयः प्रागुदक्चेति॥

एतदेवेति। समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाभावादलुग्विधानादत्र समासोऽनुमीयत इत्यर्थः। अस्मिन् स्थाने अविकटोरणः सांप्रतिककारद्वत्सभ्युपगमः। यथैवस्तूपेशाणादयः॥ अत्र हलादिग्रहणादजादिनिरस्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम्। यद्यपीति। यथा परमे कारके परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः। इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह। नैवात्रेति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः। एवं स्थिते निर्णेतुमाह। किं च भो इति। अयमर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृ

अस्तु तर्ह्यप्राप्ते। अप्राप्ते समासविधानम्। यद्यप्राप्ते समासो विधेयः। प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामित्येव समासः सिद्धः। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति। यदयं कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति। यद्यपि तावत् ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति। यद्धि तत्सप्तमी पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं तत्। नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यम्। किं तु सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरण इत्येतेनात्र स्वरेण भवितव्यम्। किं च भोः संज्ञा अपि शास्त्रे क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम्। लोके च कारनाम संज्ञा। ननु चोक्तं कारनाम्नि वा वचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। कारनाम्नि च प्राचाम्। ततो हलादौ। हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति नान्यत्र। क्व माभूत्। अविकटेउरणो दातव्यः। अविकटोरणः॥ मध्याद्गुरौ॥ गुरावन्ताच्च। गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तेगुरुः॥ बन्धे च॥ स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते सिद्धम्। हस्तेबन्धः हस्तबन्धः। चक्रेबन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति ॥

तौ स्तूपेशाणादयोरूढाः। तन्निवृत्तौ न रूढा इत्येतन्न क्रियते। एकस्य रूढित्वारूढित्वविरोधात्। लोके चेति। रूढा एव स्तूपेशाणादयस्तेतु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्त्वित्यर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे यैर्नामग्रहणं विस्पष्टार्थम्। एवं हि स्फुटा प्राप्ते विभाषा भवत्यन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत। कारनाम्नि च प्राचामिति। प्राचामेव कारनाम्नीति नियमादुदीचां कारेऽविकटोरणेऽलुङ्निवर्त्यते प्राचामपि कारेऽविकटोरणे हलादावित्यनेन द्वितीयेन नियमेनालुग्निवृत्तिः॥ बन्धे च॥ नेत्सिद्धेति निषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति। स्वाङ्गग्रहणमिति। स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः अन्यस्मात्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः ॥

अथनिवृत्तमिति। तदाविकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः। सर्वत्रेति। चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्रैव भ्राति धात्वादावुत्तरपदे लुक्प्रतिषेधः। अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तो न धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः॥ तत्पुरुषे॥ बहुलवचनादिति। प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम्। न्यायोऽप्यत्रास्ति। अन्तरङ्गाकृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते इह तु क्रियान्तरनिमित्तापरमेकारके निधेहीति बहिरङ्गेति न गृह्यते। अकृत्स्नलादिति। अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः नहि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभागनिश्चयः। इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह। यद्यकृत्स्नमिति। कृत्स्नं चेति एतावत्युक्ते अयमपवसाकल्यमपि कार्त्स्न्यं ग

अथ निवृत्ते सिद्धं चक्रेबन्धः चक्रबन्धः। हस्तेबन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति। किं कारणम्। नेन्सिद्धबध्नातिषु इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिषु इति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते। एवमपि न ज्ञायते कस्मिन् विषये विभाषा कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति। घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधे तु च धातुग्रहणम्। तेन घञन्ते विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः॥

तत्पुरुषे॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्मधारय इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। परमे कारके परमकारक इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति। अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम्। लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात्। लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नं बहुलवचनमिति। यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतं तत्। एवं तर्हि न ब्रूमो ऽकृत्स्नमिति। कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यदनेन कृतं सुकृतं तत्। किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति।

स्यत इत्याह। कारकं चेति। कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः। कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनात् प्रतिबन्धसद्भावाद् अकृत्स्नं स्यादित्याह। साधकं चेति। साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादित्याह। निर्वर्तकं चेति। सर्वदा सर्वं कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूयस्त्वादिति। भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञायन्त इत्यर्थः। लक्षणमिति। सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तम्। विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथा कारकम्। प्रपञ्चोऽप्यनन्तप्रसङ्गान्न कारक इति मध्यमावस्थाश्रीयत इत्यर्थः॥

भा॰कै॰ अवश्यंखल्विति। प्रातिशाख्यसद्भावेपिसर्ववेदसाधारणेनानेनशब्दानांप्रतिपादनंक्रियतेतच्चप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद्बहुला ६।३।१
८८ दिग्रहणेनकर्तव्यमित्यर्थः। सर्ववेदपारिषदमिति। अध्येतृसंघः परिषत् तत्रभवंपारिषदम्। सर्ववेदानांपारिषदमितिषष्ठीसमासः
नैकइति। वेदेषुवैचित्र्येणव्यवहारात्तद्वद्व्याकरणेपितथैवबहुलादिशब्देनव्यवहारः। तेनैतन्नचोदनीयम्। वाग्रहणमेवक्रिय
तांव्यवस्थिताविभाषावाश्रीयतां किंबहुलग्रहणेनेति॥ षष्ठ्या आ॥ पश्यतोहरइति। षष्ठीचानादरइतिषष्ठीपश्यन्तमनादृत्यहरती

अवश्यंखल्वप्यस्माभिरिदंवक्तव्यंबहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति। सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रंतत्रनैकः
पन्थाः शक्यआस्थातुम्॥ षष्ठ्याआक्रोशे॥ षष्ठीप्रकरणेवाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।
वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानंकर्त
व्यम्। आमुष्यायणः। अमुष्यपुत्रिका। अमुष्यकुलिकेतिचैववक्तव्यम्। अमुष्यकुलिका। देवानांप्रियइतिचेउपसं
ख्यानंकर्तव्यम्। देवानांप्रियः। शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञायामुपसंख्यानम्। शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञाया
मुपसंख्यानंकर्तव्यम्। शुनःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्चदासेउपसंख्यानंकर्तव्यम्। दिवोदासायगा
यते॥ ऋतोविद्यायोनि॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्त
रपदग्रहणंकर्तव्यम्। विद्यासंबन्धेभ्योविद्यासंबन्धेषुयथास्यात्। योनिसंबन्धेभ्योयोनिसंबन्धेषुयथास्यात्। व्यति
करोमाभूत्। अथैषांव्यतिरेकेनभवितव्यम्। बाढंभवितव्यम्। होतुःपुत्रः। पितुरन्तेवासी॥ आन॥ कथंनकारःश्रूयते। न
क्वचिच्छ्रूयते। लोपोऽस्यभवतिनलोपःप्रातिपदिकान्तस्येति। यदिनक्वचिच्छ्रूयतेकिमर्थमुच्चार्यते। रपरत्वंमाभूदि
ति। क्रियमाणेपिवैनकारेरपरत्वंप्राप्नोति। किंकारणम्। नलोपेकृतेएषोऽपिहिउःस्थानेअण्शिष्यते। नैषदोषः। उः
स्थानेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवतीत्युच्यतेनचायमुःस्थानेअणेवशिष्यते। किंतर्हिअण्चानण्च। कथंपुनरिदं
विज्ञायतेकिमृकारान्तानांयोद्वन्द्वइतिआहोस्विद्द्वन्द्वऋकारान्तस्येति ॥
त्यर्थः। शुनःशेपइति। ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्तोप्यस्तिशेपशब्दोनकेवलंसकारान्तः शुनइवशेपोस्येतिबहुव्रीहिः॥ ऋतो॥ त
स्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति। अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्यव्यतिकरेपिकार्यप्रवृत्तिः। आनङ्॥ कथमिति। कार्यार्थः श्रवणार्थोवावर्णाना रामः
मुपदेशइतिमत्वाप्रश्नः। क्रियमाणेपीति। उःस्थानेयः कृतोण्सरपरइतिसूत्रार्थंमन्यते। इतरः स्थानग्रहणद्वयात्तुरस्याश्रयेणा ८८
ह। नैषदोषइतिपुत्रेपीति। अनाक्रोशेपिभ्रातुःपुत्रादावित्यभिप्रायः॥

संबन्धमिति। आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् [illegible] इत्यर्थः॥ देवता॥ उभयत्रेति। पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः। लोकवेदयोरिति। साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङ् इत्यर्थः। सहनिर्वापः। सहदानम्॥ मातरः॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति। सप्तम्यन्तमेतत् तत्र मातरपितराविस्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु ऋतो

कस्मान्न विशेषः। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानम्। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पितापुत्रौ। कार्यी चानिर्दिष्टः। कार्यी चानिर्दिष्टो भवति। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङा भवितव्यमिति। अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति। अविशेषेण पितृपितामहादिषु अतिप्रसङ्गः। अविशेषेण पितृपितामहादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। पितृपितामहाविति। अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति। ननु चोक्तम् ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्तते विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे वेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। विभाषा स्वसृपत्योः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे। पुत्रग्रहणमनुवर्तते। षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम्। यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति। कार्यी च निर्दिष्टः। कथम्। उत्तरपद इति वर्तते। ङिच्चायं क्रियते। सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति। पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः। पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः। कथम्। ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति॥ देवता॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः। देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्निवायू। वाय्वग्नी॥ ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ॥ स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात्। कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः। वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः। न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः॥ इद्वृद्धौ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः। इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत्॥ मातरपितरावुदीचाम्॥ पितरामातरा च च्छन्दसि॥ किं निपात्यते। पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारारौ निपात्येते॥ मातरपितरौ भोजय। मातरपितरावानय। आ मा गन्तां पितरामातरा चा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्॥ इति श्री० षष्ठाध्यायस्य त० पा० प्रथममा०

ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च। पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तस्य निपात्यते समासाच्च परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः पूर्ववत् गुणरपरत्वे॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाःपुंवत्॥कथमिदमिति।भाषितःपुमान्यस्मिन्नर्थेप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेसभाषितपुंस्कइतिप्रवृत्तिनि मित्तस्यान्यपदार्थ त्वाश्रयणेनतद्योगाच्चशब्दस्यापिभाषितपुंस्कत्वविज्ञानेसमानायामाकृतावित्ययमर्थोलभ्यते।प्रत्यासत्त्याचयस्यशब्दस्यपुंवद्भावोवि धीयतेतेनैवपुमान्भाषितइतिगृह्यते।भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्चशब्दान्तरेणसर्वस्यार्थस्यभाषितपुंस्कत्वादन्ततोऽर्थशब्देना पीतिव्यवच्छेद्याभावादनर्थकंभाषितपुंस्कग्रहणंस्यात्।यदातुभाषितःपुमान्येनशब्देनसभाषितपुंस्कइतिशब्दोऽन्यपदार्थआ श्रीयतेतदासमानायामाकृतावित्यस्यविशेषणस्यनास्तिलाभः।गर्भिभार्यइति।स्त्रियांवर्तमानस्यगर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भ संबन्धःप्रवृत्तिनिमित्तम्।गर्भोव्रीहिरित्यादौतुपुंसिवर्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्धःइतिसमानाकृतित्वाभावः।प्रसूतप्र

स्त्रियाः॥भाषितपुंस्कादितिकथमिदंविज्ञायतेसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित्क्वचिद्यद्भाषित पुंस्कमिति।किंचातः।यदिविज्ञायतेसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमिति।गर्भिभार्यः।प्रसूतभार्यः।प्रजात भार्यः।अत्रनप्राप्नोति।अथविज्ञायतेक्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति।द्रोणीभार्यः।कुटीभार्यः।पात्रीभार्यः।अत्रापि प्राप्नोति।अस्तुतर्हिसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमिति।कथं गर्भिभार्यः।प्रसूतभार्यः।प्रजातभार्यइति। कर्तव्योऽत्रयत्नः।अथकिमर्थमूङःपृथक्प्रतिषेधउच्यतेनयत्रैवान्यःप्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येतनकोपधायाइत्यु क्त्वाततऊङश्चेत्येवोच्येत।तत्रायमप्यर्थः।हि प्रतिषेधोनवक्तव्योभवति।नैवंशक्यम्।पठिष्यतिह्याचार्यःपुंवत्कर्म धारयेप्रतिषेधार्थमिति।सपुंवद्भावोयथेहभवति।कारिकावृन्दारिकाकारकवृन्दारिका।एवमिहापिस्यात्।ब्रह्मबन्धू वृन्दारिकाब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति।अथपृथक्प्रतिषेधेप्युच्यमानेयस्मादेवसप्रतिषिद्धार्थआरम्भःकस्मादेवात्रनभवति।

जातशब्दौस्त्रियांवर्तमानौगर्भविमोचनंप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः।पुंसितुगर्भाधानमितिसमानाकृतित्वाभावः।द्रोणीभार्यइति। द्रोणशब्दःपरिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कःसएवचसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तत्त्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वाअभेदे नावसीयमानोगवादन्यांवर्ततइतिनास्तिसमानाकृतित्वमेवंकुटशब्दोघटेभाषितपुंस्कोगेहेस्त्रीलिङ्गः।पात्रशब्दोऽर्द्धर्चादित्वा द्भाषितपुंस्कोभाजनविशेषेस्त्रीलिङ्गः।कर्तव्योऽत्रयत्नइति।गर्भिशब्दस्यगर्भसंबन्धःप्रवृत्तिनिमित्तंपुंसिस्त्रियाचसमानमवान्तरभे दस्त्वविवक्षितः।प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धःसमानंप्रवृत्तिनिमित्तमस्तीतिदोषाभावः॥

पृथगिति। पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः। अथवानायमिति। तस्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्र
सज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षादस्य पक्षस्य भेदः। भाष्यकारेणात्रानूङ्ग्रहस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिषि
त्यस्य। तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति। किं पुनरिति। यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भ
वतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेन भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते।
यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं वस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति। त

पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथवा अनूङिति तत्रानुवर्तिष्यते। अथवा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः। किं तर्हि पर्युदा
सोऽयं यदन्यदूङ इति। स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः। किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्र
हणमाहोस्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे त
त्प्रतिषेधविज्ञानम्। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञायेत। क
स्य। स्त्रीप्रत्ययस्य। किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किंचित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समा
नाधिकरणउत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र च अनारम्भात् पुंसि। न किंचित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रति
षेधात्। कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्दे
शे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति।
एवमिहापि पुंवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिक
रणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न संभवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥

त्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः। शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वाप
र्योपपत्तिः। कथं पुनरिति। पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः। वतिनिर्देशोऽयमिति। उपमानोपमेयभावो वि
षयो वतिस्तत्रोपमाने सत्तासत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्री
प्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यत इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन् पक्षे यदुक्तं तदाह। प्रातिपदिकस्य
चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः ॥

एनीभार्येति। एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नइति ङीप्प्रकारस्य च नकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतश ब्दात्पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्य निवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः। ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृ त्तिर्भविष्यति। एवं तर्हि स्थानिवद्भावात्पुनर्नकारस्योन्मज्जनं नमन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भा वः। स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तत्रैवं व क्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति। नैष दोषः। अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिव

प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनी भार्या अस्य एतभार्यः। श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्। तस्यानिवृत्तत्वात् केनन शब्दो न श्रूयेत। स्त्रियामित्यु च्यमानः प्राप्नोति। स्थानिवत्प्रसङ्गश्च। स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति। पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रि यते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रातिपदि कस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत त्पठितम्। ततउत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सू त्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम्। वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। के पुनर्वतण्ड्यादयः॥

द्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति। पुरस्तादिदमिति। यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते। पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात्। तत्पठितमिति। पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः। प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याप्यमुपगम्य तां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह। न चेदानीमिति। सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां वि स्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः। तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् संभावितनिवृ त्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं नत्वीकारो नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सह विधानाद्यणादेशस्य तु नि मित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः ॥

लुगलुगिति। लुगलुकोरप्राप्योगमिष्यमाणेन सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थोऽतिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। यदि पुनरिति। लुक् स्त्रियामित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्प्रसङ्ग इति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः। स्त्रीई इति। स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः। एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रियादितियङादेशः। ईकारविधाविति। शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयङ्लुक् पठ्यते ततश्चाकृते लुकीकारे नास्त्यकृते चेकारे लुकोऽप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वाच्चेति। उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्ग-

लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः। लुक् गार्ग्यो वृन्दारिकाः। गर्गवृन्दारिकाः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते। लुक्। अलुक्। वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति। यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत। तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। स्त्रीई स्त्री स्त्रियामिति। ईकारविधाव प्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति। शार्ङ्गरवादौ वै स प्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते। स वै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति। अलुक्। अस्त्रीविषय। कौण्डीवृसी वृन्दारिका कौण्डीवृस्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते। अस्त्रीविषय। द्विस्त्रीप्रत्यय। गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते। यच्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैव तदुत्तरपदे यच्चोत्तरपदे न तद्भाषितपुंस्कात्परमिति ॥

त्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति। तत्रैतस्यान्निमित्ताभावाल्लुक् निवर्त्तिष्यत इति। एतच्च नास्ति। न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यानित्यादौ निवृत्तायामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च। कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति। स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति। गार्ग्यायणीति। ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति। ङीषस्त्वभाषितपुंस्काद्विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

 सर्वप्रसङ्ग इति। यथा प्रत्ययसमस्ते भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुं
स्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम्। शुक्लचूडादौ पुंवद्भावस्याप्रसङ्गः। नह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषितपुंस्कात्परः। अङ्गारकाद्
इति। अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधा

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः। तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य डुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं च नाम नोपादीयेत। यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च। द्व्यर्थे चायं चः पठितः। सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम्। अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम्। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्विति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः। किं च सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य डुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं नाम नोपादीयेत। यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति। नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ॥

सरूपेत्यनेनार्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादादेशप्रसङ्गः। शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापि योज्यम्। सर्वो हि शब्द इति। एताः कालिकावृन्दारिका इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः। अर्थातिदेश इति। स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरचो ह्रस्वोऽर्थस्य पुंवद्भावः ॥

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्या निवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते। यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्येत तदाऽकृतमेव तत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते। तस्मादस्त्विति। शब्दपक्षे त्वाशादुत्तरपदेन पौर्वापर्यासंभवात्। भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति। समुदायः समासार्थोऽवयवेन विग्रहः। निपातनादिति। नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपातनादिति परिहारः। लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम्। अथ लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते लुगप्यध्यवसीयतामि

ति

अयं तावद्दोषः। यदुच्यतेऽर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवेऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। पुंवद्भावोऽभिर्निर्वर्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। अयं तर्हि दोषः। सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः। ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति। नैष दोषः। समासनिर्देशोऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति। यदि चैवं लुक्प्राप्नोति। निपातनान्न भविष्यति। अथवा अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत्। अनूङ् ऊङ्सदृशं स्त्रीप्रत्यय इति। एवमपि इडविड्वृन्दारिका ऐडविडवृन्दारिका। पृथुवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका। उशिग्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका। दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका। अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

त्यदोषः। अथवेति। ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः संबन्धः। उच्यते अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत्। इडविडिति। इडविडोऽपत्यं पृथोरपत्यं जनपदशब्दादित्यञ्। उशिग्दरद्भ्यां द्व्यञ्मगधेत्यण्। उभयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् ॥

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः इति। नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य। लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव। यदा तु भाषितपुंस्का ६३२
दूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्य प्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव। पट्वीमृदुभार्य इति। पट्वीश
ब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात्पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः। इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह। पुंवद्भावः कस्मा
न्न भवतीति। भाषितपुंस्कादिति। एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः।
इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तमिति मत्वाह। ननु चेति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। समानायामिति। आ
कृत्यन्तर इति। पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणो भाषितपुंस्कौ भार्या द्रव्यौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः। आरभ्यत इति। ततश्च पाटवे मार्द

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्वी भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः। आहोस्वित् पटुमृदुभार्यः। पट्वीमृ
दुभार्य इति भवितव्यम्। पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुं
सि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। समानायामाकृतावपि भाषि
तपुंस्कौ। कथम्। आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः। एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्यु
च्यते। यस्मात्त्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः। यस्य चाकृतो नासौ भाषितपुं
स्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम्। पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्।
प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति।
अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रा
त्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

वे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते। इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति। कल्याणप
ञ्चमीक इति। पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम्। अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोऽपि प्रधानपू
रण्या एव विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यृतश्चेति कब् भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा पृच्छति। अथेह क
थमिति। रात्रयोऽत्रेति। उद्भूतावयवा रात्रयोऽत्र प्रधानं तत्र यथैव प्रथमा द्वितीया रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वृत्तिपदा रामः
र्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥ ६३

तसिला॥ पटुकल्पेत्यपपाठः। घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात्। तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः। वृकतिरिति। लिङ्गविशिष्ट
परिभाषया वृकीशब्दात् वृकज्येष्ठाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः। परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः। अज
थ्येति। पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन् प्रत्ययः। हास्तिकमिति। यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य
यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धित इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो वि

तसिला॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते। केचित्त्वन्यत्र पठ्यन्ते। येषु पुं
वद्भाव इष्यते। तत्र किं न्याय्यम्। परिगणनं कर्त्तव्यम्। तसिलादीत्र तसौ। त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां शा
लायां वसति। तत्र वसति। तस्याः ततः। यस्याः यतः। तरप्तमपौ। तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीय
तरा। दर्शनीयतमा। चरट्जातीयरौ। चरट्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। पटुचरी। पटुजातीया। कल्पब्दे
शीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। रूपप् पाशपौ। रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्ट
व्यौ। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। कया प्रकृत्या कथम्। यया प्रकृत्या यथा।
दाहिलौ। दाहिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां वेलायां तदा। तस्यां वेलायां तर्हि। तिल्थ्यनौ। तिल्थ्यनौ तसिलादी द्र
ष्टव्यौ। वृकी। वृकतिः। अजथ्या यूथिः। शसि बह्वल्पार्थस्य। बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि ब
हुशो देहि। अल्पशो देहि। त्वतलोर्गुणवचनस्य। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। पट्वीभावः पटुत्वम्। मृ
द्वीभावः मृदुत्वम्। पटुता। मृदुता। गुणवचनस्येति किमर्थम्। कठीभावः कठीत्वम्। कठीता। भस्याढे तद्धिते पुंव
द्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति किमर्थम्। श्यैनेयो रौहिणेयः। यद्यढ इत्युच्यते। अग्नायी
देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः। अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। कौण्डिन्यः। सापत्न इति॥

धीयते। ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति. कंसासहचरितस्य ठको ग्रहणात्। श्यैनेय इति। श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति
ङीप् नकारौ। पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात्। अग्नायीति। अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक्। अ
त्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति। कौण्डिन्य इति। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ्। तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड्य
इति प्राप्नोति। सपत्नीशब्दादण् सापत इति प्राप्नोति ॥

यदि पुनररिति। अढ इत्यपनीयानपत्य इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति। एवं रौहिणेयकौण्डिन्यसापत्न्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति। गार्ग्यायण्या इति। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे ऽपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति। सपत्नशब्द इति। त्यन्तसपत्न इति निर्देशोऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टान्ङ्गी निकृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सापत्नः सिध्यति। कर्त्तव्योऽत्रेति। स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्यस्मिन्निति व्याख्येयम्। ठक्छसोरिति। छसः सित्त्वात् तत्र सिति चेति पदसंज्ञाविधानाद् भत्वाभावाद्वचनम्। तान्तादितिका

यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात्। गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः गार्गीजाल्मः। अस्तु तर्हि अढ इत्येव। कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति। कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति। अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव। कथं गार्गीजाल्मः। गार्गाग्नेयौ न संवदेते। कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। ठक्छसोश्च। ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः। भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः। ठग्ग्रहणं किमर्थम्। न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम्। नैवं शक्यम्। अजादिलक्षणो हि माथितिकादिषु प्रसङ्गः। अजादिलक्षणो हि माथितिकादिषु प्रसज्येत। तद्यथा। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादितिकादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात्॥ तसिलादि॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणं किमर्थम्। मानिन्ग्रहणमस्वार्थमसमानाधिकरणार्थं च। मानिन्ग्रहणं क्रियते। अस्वार्थमसमानाधिकरणार्थं च। अस्वार्थं तावत्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः। असमानाधिकरणार्थम्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता दर्शनीयमानिनी इयमस्याः॥ न कोपधायाः॥ किमिदमेवमाद्युत्क्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये। आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य। किं चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये ॥

देशो न भवतीति। ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात्। संघातस्य तु स्थानित्वे सन्निपातपरिभाषोपस्थानात्॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणमिति। स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वाद्यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति। अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्त्रीत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम्॥ न कोप॥ आद्यस्येति। पाणिनिपठितसूत्रस्येत्यर्थः। पुंवद्भावमात्रस्येति। औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् ॥

माध्यमिकीयइति। मध्यमिकायां भवइतिवुञ्छण्कादिभ्यश्छण्। तत्वाद्इति छण् प्रत्ययः तत्र भस्याढइति पुंवद्भावप्रसङ्गः। शालू
किकीयइति। शालूका निविद्यन्तेऽस्यामिति वुञ्छण्केतिकः। शालूकिकायांभवइति वृद्धाट्ठकेकान्तखोपधादिति छः। विधिर
पीति। नगर्यांग्रामेवाभाषितपुंस्कत्वात्। वैलेपिकमिति। अण्महिष्यादिभ्यइत्यण्। एवंतर्हीति। प्रयोगमूलाद्व्याख्यानाद्यथेष्टवि
षयविभागलाभः। पाकभार्यइति। पाकशब्दः प्रथमवयोवाचीनतोङीबपवादोऽजादित्वाट्टाप्। भेकभार्यइति। भेकशब्दः क्रिया

माध्यमिकीयः। शालूकिकीयः। अत्रन प्राप्नोति। विधिरप्यत्रनसिध्यति। किंकारणम्। भाषितपुंस्कादनूङिःत्युच्यतेन
हीतद्भाषितपुंस्कादनूङ्। इह तर्हि विलेपिकायाधर्म्यंवैलेपिकंविधिश्चसिद्धोभवति प्रतिषेधश्चन प्राप्नोति। अथपुं
वद्भावमात्रस्यविषयेहस्तिनीनांसमूहोहास्तिकंजातिलक्षणःपुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवंतर्हिनकोपधाया
इत्ययंयोगः पुंवद्भावमात्रस्यविषये। ततउत्तरसेवमाद्यनुक्रमणमात्रस्ययोगस्यविषये। कोपधप्रतिषेधेतद्धित
वुग्रहणम्। कोपधप्रतिषेधेतद्धितस्ययःककारोवोश्चयःतस्यग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूत्। पाकभार्योभेकभार्यः॥
स्वाङ्गा॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनी। श्लक्ष्णमुखमानिनीतिनसिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणं
भवतीत्येवंभविष्यति॥ पुंवत्॥ किमर्थमिदमुच्यते। नसामान्येनसिद्धम्। पुंवत्कर्मधारयेप्रतिषिद्धार्थम्। प्रतिषि
द्धार्थोयमारम्भः। नकोपधायाइत्युक्तम्। तत्रापिपुंवद्भावोभवति। कारिकावृन्दारिकाकारकवृन्दारिका। कारकजाती
या। कारकदेशीया। संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तंतत्रापिपुंवद्भवति। दत्तावृन्दारिकादत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया। दत्तदे
शीया। पञ्चमीवृन्दारिकापञ्चमवृन्दारिका। पञ्चमजातीया। पञ्चमदेशीया। वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम्। तत्रापि
पुंवद्भावोभवति। सौघ्नीवृन्दारिकासौघ्नवृन्दारिका। सौघ्नजातीया। सौघ्नदेशीया। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम्॥

मन्दोमण्डूकजातिवाचित्वेतुभेकीभार्यइतिभाष्यम्। जातेश्चेतिपुंवद्भावनिषेधात्॥ स्वाङ्गाच्चेतः॥ स्वाङ्गाच्चेतइत्येतावत्सूत्र
मितिमत्वावार्तिकारम्भः॥ पुंवत्॥ किमर्थमिति। कर्मधारयेस्त्रियाःपुंवदितिसिद्धःपुंवद्भावोजातीयदेशीययोरपितसिला
दिष्विति मत्वाप्रश्नः। प्रतिषिद्धार्थमिति। प्रतिषिद्धोपिपुंवद्भावोयथास्यादित्येवमर्थम्॥

भा०र्द नि॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। दीर्घमुखमानी। श्लक्ष्णमुखमानी। यद्यमानिनीत्युच्यते। दीर्घमुखमानि

नवेति। पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः। स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति। इह तु कथमिति। न हि पुंसा क्षीरस्य संब
न्धसंभवः। अत्रापीति। जातस्य तदा निवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिङ्गविशेष उपकार
कस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथा जामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति। असतश्चेति। विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपाद्य
ते। समुद्रः कुण्डिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः। वायुवारुणमिति। उभयत्र

तत्रापि पुंवद्भावो भवति। श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया॥ जाते
श्चेत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भवति। कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंव
द्वचनम्। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। काक्याः शा
वः काकशावः। न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नात्र स्त्री
पूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम्। उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते व
क्तुम्। इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। अत्रापि न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामावि
वक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा।
समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति
विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौ। वरुणस्य वृद्धेरवकाशः। वायुवारुणम्। इहोभयं प्राप्नोति। आग्नि
वारुणीमनड्वाहीमालभेत। वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे
धः। नात्रैको द्विकार्ययुक्तः। कथं अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसं
भवोऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्त्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते। वरुणस्य वृद्धिर
भिनिर्वर्त्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते। एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु पुं
वद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन। पुंवद्भावस्यावकाशः। पटुभार्यः मृदुभार्यः। खितिह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः॥

वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ् न भवति। वायुवरुणौ देवतास्य सास्य देवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। आग्निवारुणीमिति। नन्वी
त्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गात् उत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। इद्वृद्धाविति ईत्वस्यापवाद इत्वं विधीयते ततो
पवादविषयापेक्षणात्तस्यान्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये। वरुणस्य वृद्धिमिति। दीर्घाच्च वरुणस्येति निषेधात् इत्वं बाधते इति इद्वृद्धाविति वचनात्।

कालिंमन्यइति। कालीमात्मानंमन्यते कालीवाहमितिमन्यतइत्यर्थः। नर्त्तकितरेति। अत्र नकोपधायाइतिपुंवद्भावः प्रतिषिद्धः। दा
रदिकेति। दरदोऽपत्यंस्त्री। द्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्यातश्चेतिलुक्। ततःप्रागिवात्कइतिकः। तसिलादिष्वितिपुंवद्भावः। ननुपरि
गणितास्त सिलादयो न चकप्रत्ययः परिगणितः। एवंतर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्ययोपितत्राभ्युपगतइत्यनुमीयते तेन

कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः। इहोभयंप्राप्नोति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। ह्रस्वोभवतिविप्रतिषेधेन। घादिषुनद्या ह्र
स्वोभवतीत्यस्यावकाशः। न र्त्तकितरा नर्त्तकितमा। पुंवद्भावस्यावकाशः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। इहोभ
यंप्राप्नोति। पट्वितरा। पट्वितमा। ह्रस्वोभवतिविप्रतिषेधेन। केह्रस्वोभवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्तकिका। पुंवद्भा
वस्यावकाशः दारदिका। इहोभयंप्राप्नोति। पट्विका। मृद्विका। ह्रस्वत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। अथेदानींह्र
स्वत्वेकृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्नभवति। सकृद्गतौविप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति॥ घ
रूप॥ ङीग्रहणं किमर्थम्। अनेकाचो ह्रस्वइतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापिप्रसज्येत। नैतदस्तिप्रयो
जनम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। एवमपिदत्तातरा गुप्तातरा अत्रापिप्राप्नोति। ईतइतिवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। स्वा
ङ्गाच्चेतोऽमानिनीति। एवमपिग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापिप्राप्नोति। स्त्रियामितिवर्त्तते॥ एवमपिग्राम
णीतरा सेनानीतरा अत्रापिप्राप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामितिवर्त्तते। शेषप्रकॢप्त्यर्थंतर्हिङीग्रहणंकर्त्तव्यम्। नद्याः शे
षस्यान्यतरस्यामिति॥ कश्चशेषः। अङीचयानदी ङ्यन्तं चयदेकाच्। अन्तरेणापिङीग्रहणंप्रकॢप्तः शे
षः। कथम्। ईतइतिवर्त्तते। अनीच्चयानदी ईदन्तंचापियदेकाच्। शेषग्रहणंचापिकर्त्तुमशक्यम्। कथम्।
अविशेषेण घादिषुनद्याअन्यतरस्यांह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाचइतिनित्यंह्रस्वत्वमपवादः। तस्मि
न्नित्येप्राप्ते उगितोविभाषेयमारभ्यते ॥

नासौपरिगणितः॥ घरूप॥ ईतइतिवर्त्ततइति। स्वाङ्गाच्चेतइत्यतः। स्त्रियाः स्त्रियांस्मितिवर्त्ततइति। तेनस्त्रीवाचिनई
कारस्यह्रस्वोविधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य नभविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य। शेषप्रकॢप्त्यर्थमिति। विशिष्टस्यशेषस्यप्रकॢप्त्यर्थमि
त्यर्थः। अनीच्चयानदीति। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति। इदन्तंचेति। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणेति। ईतोऽनेकाचइतिविशेषणाश्रयात्

यद्येवमिति। यदीतइत्यनुवृत्त्याङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रियाइत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्र्योरीकारः स्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति। नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रियाइत्यनुवर्त्तनात् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति। सतित्विह ङीग्रहणे स्त्रियाइत्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। इष्टमिति। सति इह ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यम सति तु ङीग्रहणे स्त्रियाइत्यस्य सूत्रद्वयेप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृत्स्त्रियाइतिनास्तितस्य भेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महद्भूत इति। महच्छब्दो भू

यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितराइति न सिध्यति। लक्ष्मीतरा तन्त्रीतराइति प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतराइत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ आन्मह॥ इह कस्मान्न भवति। अमहान्महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्येव ॥ अन्यो महान्। अन्यः अमहान् भूतप्रकृतौ वर्त्तते। महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्। तस्मादात्वं न भविष्यति ॥

तशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तत इति समानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति। अन्यप्रकृतिरिति। अन्यस्यामहतः प्रकृतिः कारणमन्यप्रकृतिरमहान्। भूतप्रकृताविति। भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणमर्थोर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते। तदयमर्थो भूतशब्दार्थो महान्न वर्त्तते। अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः। महान्महत्येवेति। महच्छब्दो महत्येव वर्त्तते न तु भूतार्थे द्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथाहि। संघीभवन्ति ब्राह्मणाः। पटीभवन्तितन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयं तथा अलं स्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति। न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः। ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवन क्रियायाः कर्त्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति ॥

पुंवत्त्विति। वैयधिकरण्यादात्ववत्पुंवद्भावोऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि। सुवर्णपिण्डः खदि
राङ्गारसवर्णकुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात्। तथा कॢपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते
न प्रकृतेः। मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति। तथा असंघो ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः सं
पद्यत इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा
गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसङ्गश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह। एवं तर्हीति। अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्त्त
त इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। महद्वाचीति। अयं भावः। च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययश्च य

पुंवत्तु कथं भवेदत्र। पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी। एवं तर्हि अ
महति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्। अमहति हि महत्शब्दो वर्त्तते तद्वाची भूतशब्दोऽयं प्रयु
ज्यते। किंवाची। महद्वाची। तस्मात् सिध्यति पुंवत्। तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः। यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति।
महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

दाप्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते। परिणामविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य। यदा चैकोऽर्थः प्रकृति
विकारात्मकतया आश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्। जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम्। तत्त्वादप्र
च्युतो धर्मी परिणामः स उच्यत इति। यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वानाश्रीयते तदा चैरभावस्तन्तवो भवन्ति पटो भवती
ति। उक्तं च हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्॥ संमूर्छितइवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयत इति। तत्र
विकारस्य कर्त्तृत्वाद्भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः ॥

भा० कै० ९७ निवर्त्यमिति। पुंवद्भाववचनात् तस्यापि प्रसङ्गात्। तदत्र कश्चित् सामानाधिकरण्यं कश्चिद् वैयधिकरण्यमाश्रित्य प्रयोगाः समर्थ्यन्ते ६३३
महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते। गोमती भूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृतिभागः संघीभवन्ति
ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्। अनन्तस्य गतित्वादूतीनां त्वक्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रिया
यां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात्। संघः संपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्त्ता। यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमा
त्रस्य सूत्रं कर्म। व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणमेवमिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्व
म्। तेन न द्वयोः प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूतेत्यत्र तु विकृतेरिति
दोषाभावः। तत्र तु विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरानुमानिकी। महती संपन्नाकेति सामर्थ्यादेवा महतीति गम्यते। प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सा

निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते। आत्वमपि प्राप्नोति। नैष दोषः। कथम्। यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदाश्रयं
ह्यात्वम्। कर्त्तव्यं —— मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तस्यायम्। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे
ति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य ग्रहणम्। कर्तव्यं —— मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तस्यायम्। इहापि तर्हि
न प्राप्नोति महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति। शेषवचनात्तु योसौ प्रत्यारम्भात् कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात् सिद्ध्यति
तस्मिन्। यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धेः नेकमन्यपदार्थे इत्याह तेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति ॥

मर्थ्यादिका तावस्याप्रतीयते। अमहान् संपन्नः केन धर्मेणेति महत्वेनेति गम्यते। अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र तु च चौ
वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति। तदाश्रयः पुरुषो भवति। मध्यमे तु क्रियमाणे युष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत तत्त्वमन्यो भ
वसीति सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणमेष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवाद् महद्भूतेत्य
त्र च पुंवद्भाववचनात् प्रसङ्गाद् भाष्यकृता नोक्तस्तद् दर्शयति। यस्तु महत इति। सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम्।
महद्भूत इत्यत्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः। शेषवचनादिति। शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा रामः ९७
महद्भूत...
कर्त्तव्यमन्यतरेणेष्टस्य लाभादुभयोपादानं तु पुनर्विधानार्थं पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद् बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते।

प्रधानतो वेति। यस्मात्प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद्गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः। गुणादागतो गौणः। मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः। शाखादिभ्यो यदिति यप्रत्ययः। लोके हि शब्दे उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते। व्याकरणेपि स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्ये ऽङ्गीकरणम्। कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य। उच्यते। यस्मादनुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः। अन्ते न तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थस्तमभिधीयत इति महत्त्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः। पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद्गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः। कथं तर्ह्यौदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता। एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावाभावः। गोभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः। अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति। प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थानेऽमशसोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम्। पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः। अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिदधाति तत्त्वे प्रसङ्गात् शब्दार्थसंबन्धस्य। गोत्वं तु क्वचिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति। क्वचित्तु मुख्यम्। यथा रज्जुः सर्पत्वेनाध्यवसायते सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः। तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येषु तस्य विपर्यस्तत्व एव चार्थे वृद्ध्यात्वे नु भूतगोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते। अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति। गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणत्वव्यवस्थायाः ॥

महदात्वइति। केचित्व्याच येच शब्दं मन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति। यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये चशब्द इति पुंवद्भाव सन्नियोगेनात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते॥ अष्टाकपाल इति। अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः। संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगिति लुक्। अष्टकपालमिति। समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषे

महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः। महत्या घासो महाघासः। महत्याः करो महाकरः। महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि॥ अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अष्टाकपालः हविषीति किमर्थम्। अष्टकपालं ब्राह्मणस्य। गवि च युक्ते॥ गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अष्टागवेन शकटेन॥ युक्त इति किमर्थम्। अष्टगवं ब्राह्मणस्य। अन्यप्रकृतिमहान्भूतप्रकृतौ महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र॥ अमहति महान्वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्॥ तस्मात्सिद्धाति पुंवन्निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते॥ २॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्। कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम्॥ ३॥ शेषवचनात्तु यो सौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात्सिध्यति तस्मिन्प्रधानतो वाऽयतो वृत्तिः॥ ४॥ द्व्यष्टनः॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्विशतम्। अष्टशतम्। द्विसहस्रम्। अष्टसहस्रम्॥ विभाषा॥ सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम्। चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात्। द्व्यष्टनः त्रेश्च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। त्रेस्त्रयस् द्व्यष्टनोरपि त्रयआदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः॥

ध इति स्त्रीत्वाभावः। अष्टागवेनेति। अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तस्तत्र दीर्घत्वे न युक्तार्थसंप्रत्ययाद्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः अथवा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्याद् अभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते॥ विभाषा॥ मण्डूकगतय इति। द्व्यष्टन्शब्दार्थं त्रयआदेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः॥

अथवेति। एका भवति क्रिया आत्वं त्रय आदेशकर्तृका वादीयते। ततो यस्मिन्काले द्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रय आदेश
इत्यर्थः। अथवोभयमिति। समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवेत्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति॥ इदम्॥ रूपग्र
हणमिति। स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तदन्तस्येत्यर्थः। लेखग्रहणादिति। एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते
न तु घञन्त इति घञि हृदयलेख इत्येव भवति। सर्वत्रैवेति। प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः। कुमा
री गौरितरेति। उदाहरणदिगियं समासस्तूदाहार्यः कुमारगौरितरेति। अत्र हि घान्त उत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्। सं

अथवा एकयोगः करिष्यते। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः त्रेस्त्रयः। ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषा
मिति। नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे॥ इदम्॥ यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्र
हणम्। तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते न प्राप्नोति। यदण्ग्रहणे रूपग्रह
णं लेखग्रहणात्। यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम्। कुतः। लेखग्रहणात्। यदयं लेखग्रहणं करोति तज्
ज्ञापयत्याचार्यो न यदणन्ते भवतीति। अपर आह। अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्य
यग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम्। कुतः। लेखग्रहणादेव। किं प्रयोजनम्। कुमारीगौरितरा। घादिषु नद्या ह्र
स्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्येतज्ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्येति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं
प्राप्नोति। खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते उत्तरपदे भविष्यति। ननु चायमस्ति स्तनंधय इ
ति। अत्रापि शपा व्यवधानम्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्था
निवद्भावाद्व्यवधानमेव। अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः खित्यनन्तरस्य न भवतीति यदयमनव्ययस्येति प्र
तिषेधं शास्ति। न हि खित्यनन्तरमव्ययमस्ति॥

ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य येन विशेषणात्स्यादेव तदन्तविधिः। संज्ञाविधौ त
दन्तविधिनिषेधस्य तु फलं दृषत्तीर्ण इत्यत्र धातुवकारस्य नत्वनिवारणम्। विशेष्यानिर्देशात्त्वेन निष्ठया तदन्तविध्यभावात्तु क्त
वतुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्तते। ननु चायमिति। खशैव कर्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिं मन्यते। अत्रापीति। यथा पचतीत्यत्र ले
नाभिहिते कर्तरि शप् भवति। एवमत्रापीति भावः। एकादेशे कृत इति। अयादेशात्परत्वादेकादेश इति भावः। स्थानिवद्भावादि
ति। श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिवद्भावो न बाध्यते। अथवेति। न ह्यव्ययात्परः खित्प्रत्ययः संभवति॥

पादशब्दो वृषादित्वात् स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति वाद्युदात्तस्तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह। पदादेश इति। पदोपहतमिति। अत्र तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तोदात्तत्वं भवति। ततएकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः पक्षे तूदात्तः। उपदेशिवद्वचनमिति। यथोपदेशिनः स्वरः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः। समासस्वरेणेति। समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः॥ पद्य॥ पदिक इति। पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् प्रत्ययः॥ उदक॥ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चाप्रसन्नः प्रसन्नोदमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते। संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनि

पादस्य प॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्। पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पदोपहतार्थम्। पादेनोपहतं पदोपहतम्। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात्। पदाजिः। पदातिः॥ पद्यत्य॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पादेन चरति पदिकः॥ वा घोष॥ निष्के चोपसंख्यानम्। निष्के चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पन्निष्केण। पदनिष्केण॥ उदकस्यो॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च। संज्ञायामुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। लोहितोदः क्षीरोद इति॥ एक॥ एकहलादाविति किमर्थम्। उदकस्थानम्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदप्येकहलादि। किं कारणम्। एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्त्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक् प्रवर्त्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न तावद्गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न तावद्गकारे नापि औकारे॥ उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति ॥

इत्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः। एतदन्ये न मृष्यन्ति। एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात्॥ एक॥ एकहलादाविति किमर्थमिति। अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमिति भावः। एतदपीति। सकारस्यैवादित्वात्। एकैकवर्णवर्त्तित्वादिति। यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात्। क्रमोच्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्रूपोपलम्भादादित्वं स्यात्। इतस्तु नोच्चारणेनाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यं तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥

तत्रप्रकर्षगतिरिति।असहायवाच्येकशब्दआश्रीयते।समानजातीयश्चसहायत्वेनप्रसिद्धतरइतिसएवनिवर्त्यतेतत्रय
दप्युच्चारणउपलब्धौवावर्णोवर्णान्तरसहायस्तथापिबुद्धौकृत्वासर्वोऽप्येषशब्दइत्यनेनन्यायेनयस्यानन्तरंद्वितीयोहलन्नो
च्चार्यतेसोऽसहायोहलादिरस्येत्याश्रीयते॥इको॥उत्तरपदमात्रइति।यस्यान्यापेक्षयाव्यभिचार्युत्तरपदत्वंतस्मिन्नपी

अथापरःप्रयुज्यतेनवर्णोवर्णान्तरस्यसहायः।एवं तर्हिएकहलादावित्युच्यतेसर्वेश्चैवैकहलादिः।तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते।साधीयोयएकहलादिरिति।कश्चसाधीयः।यत्रैकंहलमुच्चार्यानुच्यते॥इको॥

इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे।इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रेवक्तव्यम्।इहापियथास्या
त्।अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।सर्वान्तेलोकविज्ञानम्।लोकविज्ञानाद्धियदेत
त्सर्वान्तंपदंतस्मिन्पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंस्यात्।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते॥अलाबूश्चकर्कन्धूश्चअलाबुक
र्कन्ध्वौअलाबुकर्कन्ध्वौचदृन्भूश्चअलाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः।अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनांफल मलाबुकर्कन्धुदृन्भुफ
लमिति।यद्येवंदृन्भ्वाःपूर्वनिपातःप्राप्नोति।राजदन्तादिषुपाठःकरिष्यते।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते।दृ
न्भ्वाःफलंदृन्भुफलंकर्कन्धूश्चदृन्भूफलंचकर्कन्धुदृन्भुफलमलाबूश्चकर्कन्धुदृन्भुफलंचअलाबुक
र्कन्धुदृन्भुफलमिति।एवमपिफलेनाकृतोऽभिसंबन्धोभवति।नैषदोषः।प्रत्येकंफलशब्दःपरिसमा
प्यते।इयङ्उवङ्व्ययप्रतिषेधः।इयङ्उवङ्भाविनामव्ययानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।श्रीकुलम्।भ्रूकुल
म्।काण्डीभूतंकुड्यीभूतम्।वृषलकुलम्।अभ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम्।भ्रुकुंसः।भ्रूकुंसः।भ्रुकुटिः।
भ्रूकुटिः।अपरआह।अकारोभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्।भ्रकुंसः।भ्रकुटिः॥एक॥एकतद्धितेकिमुदाहर
णम्।एकत्वमेकतेति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्।कथम्।तसिलादिष्वाकृत्वसुचइ
ति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एकस्याआगतमेकरूप्यमेकमयम्।इदंचाप्युदाहरणमेकत्वमेकता।ननुचोक्तं
पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति।नसिध्यति।उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति ॥

त्यर्थः।अलाबुकर्कन्ध्वाविति।जातिपरत्वाभावादेकवद्भावोनकृतः।यद्येवमिति।अल्पाच्तरमित्यनेन।त्रयाणां तुद्वन्द्वेतन्त्रेतरप्रनि
र्दिष्टोऽल्पाच्तरत्वाभावात्पूर्वनिपाताप्रसङ्गः।प्रत्येकमिति।ओरजित्यत्रःफलेलुकिकृतेनपुंसकाश्रयंह्रस्वत्वमितिप्रकारान्तरेणोक्तं
भवति॥एक॥त्वतलोर्गुणवचनस्येति।एकशब्दोयदासंख्यावाचीतदागुणवचनःयदाअसहायवाचीतदागुणवचनोनभवति॥

उक्तमेतदिति। नकोपधाया इति। प्रतिषेधाभावे स्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन। तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात्। अथोच्येत। परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति। नैवदस्ति, परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वे नैवानेन परत्वाद्बाध्यत्। भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् रूपस्यान्यथासिद्धत्वात्॥ खित्य॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरिति। इह ह्रस्वश्रुत्याच्उपस्थापितेः चा पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन त्वविविशेष्यमाणे वाऽऽज्ञन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गः स्तत्र मुमि

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम्। एकशाटी। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। कथं पुंवद्भावः। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः। इदं तर्हि एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्। इदं चाप्युदाहरणम्। एकशाटी। ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति। न सिद्ध्यति। नकोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैषोऽस्ति प्रतिषेधः। उक्तमेतत्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति॥ खित्य॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात्। खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। किं कारणम्। अनजन्तत्वात्। मुमि कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम्। सन्नियोगाद्वा। अथवा सन्नियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम। चकारः कर्तव्यो मुम्च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति। तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

कृते ऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्रसङ्गः। अथ स्तनंधयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिंमन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम्न प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्तव्यः। अत्रोत्तरमाह। सिद्धं त्विति। सन्नियोगाद्वेति। सन्नियोगो योगपद्यमित्यर्थः। खितीत्येषा सप्तमीति। इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति। उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। तत्र कालिंमन्यादिषु स्तनंधयादिषु च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः ॥

अथवेति। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याह्रस्वस्यापिह्रस्वेनभाव्यमित्येकविषयत्वाद्ध्रस्वनुमागमयोरुत्सर्गापवादभावाभावात्
विरोधाभावाच्चनुमिकृतेभूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेणह्रस्वः प्रवर्तते। तत्रवचनादिति। पूर्वपदेनाज्विशेष्यतेखितीत्यनेनच। तत्र
येननाव्यवधानमितिन्यायेननुमिकृतेएकहल्व्यवहितस्याचोह्रस्वप्रवृत्तिः॥ इच॥ शसासहचरितइति। साहचर्यविशेषस्मृति
हेतुर्भवतियथारामलक्ष्मणाविति तथाऔतोऽम्शसोरित्यत्रशस्सहचरितस्यामोग्रहणादन्यस्यग्रहणाभावः। सामान्यातिदे

अथवाखितिह्रस्वोभवतीत्युच्यते। खित्यनन्तरोह्रस्वभावीनास्तीतिकृत्वाभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। अजन्तंयद्भूत
पूर्वमिति॥ अथवाकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यंखितिह्रस्वोभवतीत्युपस्थितमिदंभवतिअचइ
ति। तत्रवचनादनजन्तस्यापिभविष्यति। इहापितर्हिवचनात्प्राप्नोति। वाचंयमन्यइति। नैतदस्ति। इकइतिवर्त
ते। एवमपिखट्वंमन्यः अत्रनप्राप्नोति। नैषदोषः। आप्ग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। ङ्यापोःसंज्ञा
छन्दसोर्बहुलमिति। एवमपिकिलालयंमन्यः। शुभंयंमन्यः। अत्रनप्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्तावेवपरिहारौ॥ इ
च॥ अमःप्रत्ययवदनुदेशेकिंप्रयोजनम्। अमःप्रत्ययवदनुदेशेप्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङ्वङादे
शाः। अमःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णगुणेयङ्वङादेशाःप्रयोजनम्। आत्वंप्रयोजनम्। गांमन्यः। पूर्व
सवर्णःप्रयोजनम्। स्त्रींमन्यः। गुणःप्रयोजनम्। नरंमन्यः। इयङुवङौप्रयोजनम्। श्रियंमन्यः। भुवंमन्यः। अ
मःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात्। अमःप्रत्ययवदनुदेशेआत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः।
किंकारणम्। अप्रथमात्वात्। प्रथमयोरित्युच्यते। नचात्रप्रथमांपश्यामः। किंचभोः। आत्वंप्रथमयोरित्युच्यते। नख
लुप्रथमयोरित्युच्यतेप्रथमयोरितिविज्ञायते। कथम्। अम्शसोरित्युच्यतेतत एवंविज्ञास्यामः शस्सहचरितो
योऽम्शब्दःक्वचशस्सहचरितः। प्रथमैव। ननुचप्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति। नसिद्ध्यति। किंकारणम्। सामान्या
तिदेशेहिविशेषानतिदेशः। सामान्येह्यतिदिश्यमानेविशेषोनतिदिष्टोभवति ॥

शइति। सामान्यस्यशब्दार्थत्वाद्विशेषाणांत्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशःक्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव
कार्यंप्रापयतिनतुविशेषनिबन्धनम्। विशेषशब्दाश्रयेणत्वतिदेशेक्रियमाणेतस्मिन्विशेषेयत्कार्यंसामान्यनिबन्धनंवि
शेषनिबन्धनंचतत्सर्वमतिदिश्यते। आत्वपूर्वसवर्णवत्गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या ॥

 एकशेषनिर्देशाद्वेति। यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवोऽमागमस्य विधेयत्वाद्परस्यामः प्रत्ययविशेषण
त्वात्तथापि जातिपक्षाश्रयेण रूपाद्यर्थः प्रत्याख्यातएकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते।
अथेति। अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहा
य स्त्रीलिङ्गमुपाददते। नाप्राप्ते लुकीति। अमागमोऽम् प्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्याण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते। विधा

तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशि
ष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैक
वचने भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते। सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयैक
वचनवद्वचनात्। द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवैकशेषनिर्देशोऽयम्। अम्
च अम् च अमाद् च एकाचः अम् भवति अम् प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति। अथेह कथं भवितव्यम्। श्रियमा
त्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम्। श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्। आहोस्वित् श्रिमन्यमिति। श्रियंमन्यमिति भवितव्यम्। स्व
मोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवति। नाप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते
एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधते। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽ
पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादि
त्येतन्न बाधते। एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भवि
ष्यति। नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। द्विषन्तपः परन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्या
त्। तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम्। करे। अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानम्। अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम्।
न सामर्थ्याद्विलुकं न प्रतिपद्यते। यथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्तेऽतष्टाः परिधयो भवन्तीति
वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात्। द्विषन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः। एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रु
तौ विशेषानवधारणादन्येऽसाधु मन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः। एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

अस्तुंकार इति। अभ्युपगमकरणमुच्यते। सत्यंकारः शपथकरणम्। अशपथे ऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति। अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम्। भक्षंकारस्येति। यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः। धेनुंभव्या शब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते। भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः। लोकंपृणस्येति। पृणतिः पूरणार्थः। लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः। इत्यइति। अ

अस्तुंकारः। सत्यंकारः। अगदंकारः। भक्षस्य छन्दसि। भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तस्य ते भक्षंकारस्य। छन्दसीति किमर्थम्। भक्षकारस्य तन्मतमिति। धेनोर्भव्यायाम्। धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। धेनुंभव्या। लोकस्य पृणे। लोकस्य पृण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। लोकंपृणस्य धन्वितः। इत्ये ऽनभ्याशस्य। इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अनभ्याशमित्यम्। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य। गिलेऽगिलस्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तिमिंगिलः। अगिलस्येति किमर्थम्। गिलगिलः। गिलगिले च। गिलगिले चेति वक्तव्यम्। तिमिंगिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उष्णंकरणम्। भद्रंकरणम्। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा भवतीति वक्तव्यम्। सूतपुत्री। सूतदुहिता। सूता। उग्रपुत्री। उग्रदुहिता। उग्रा। राजपुत्री। राजदुहिता। राजा। भोजपुत्री। भोजदुहिता। भोजा। कुलपुत्री। कुलदुहिता। कुला। मेरुपुत्री। मेरुदुहिता। मेरु। रात्रेः। किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विद् प्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते। यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते। अथ नानुवर्त्तते ततो ऽप्राप्ते। रात्रेरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। रात्रिंमन्यः। अप्राप्ते विभाषा। रात्र्यटः। रात्रिमटः। नलोपो नञः। किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। ननस्येत्येवोच्यते। नस्येतीयत्युच्यमाने। कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत। नैष दोषः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति ॥

नभ्याशं दूरमित्यस्येति समासः। दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः। तिमिंगिलगिल इति। तिमेर्गिलगिल इति समासः। तिमिंगिलं गिलतीति। उत्सतौ नार्थ उपसंख्यानेन। रात्रेः प्राप्ते नित्य इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। नलो। किमर्थमिति। चादिषु ननु बन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः। अर्थवद्ग्रहण इति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थक्यम् अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारो ऽपि न भवति किं तर्हि णकारः। व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति ॥

तस्मादिति। अथक्रियमाणेपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति। प्रत्ययजित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातजित्वस्य तन्न्यायत्वात्। अवक्षेपे तिङीति। अवक्षेपो निन्दा॥ तस्मान्नजस्य वेति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मादिति तूच्यमाने पञ्चमी निर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुम् भवति। सप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते। अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्धविवक्षायान्तु षष्ठी भवति। तवर्गादिनिर्देश इति। तदो

एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये त्येवमस्य न भविष्यति। एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्त्तव्यम्। नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम्। नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अपचसि वै त्वं जाल्म। अकरोषि वै त्वं जाल्म। तस्मान्नुडचि। किमर्थं तस्मादित्युच्यते। नत्नुडचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्यते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः। तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्र हि तवर्गानिर्देशे एतत्प्रयोजनमिह मा भूत् अनेषः करोतीति। यावता पूर्वान्तोऽयं न दोषो भवति। नैवं शक्यम्। इह हि अनुस्र इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। नुग्वचनान्न भविष्यति। ङमुट् तर्हि प्राप्नोति तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम्। एकादिश्चैकस्य चादुक्। किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः। एकान्नविंशतिः। एकान्नत्रिंशत्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्यदुक् करिष्यते। अदुट् चाशक्यः कर्तुम्। आनुनासिक्यं हि न स्यात्। यद्धि तद्यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति। पदान्तस्येत्येवं तत्। किं पुनः कारणम्। पदान्तस्येत्येवं तत्। इह मा भूत् ब्रध्नः बध्नः। ब्रध्नाति दध्नाग्रह्णातीति। एवन्तर्ह्यनुट् करिष्यते। अनुट् चाशक्यः कर्तुम्। विभाषा ह्यानुनासिक्यम्। तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति। इदं न स्यादेकाद्नविंशतिरिति। अस्तु तर्ह्यदुगेव॥

रित्यपनीयतोरित्येवमनिर्देश इत्यर्थः। अनेषः करोतीति। परादावपि तुड् बहिरङ्गत्वात्तस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्। एकादिः। तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैरादुगाश्रितो भाष्यकारेण तु न्यायादुगेवस्यापितः। एवं तर्हीति। अदुक क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्सरूपाप्रसङ्गः।

सह निपात आद्युदात्तादिति सहस्य शब्द आद्युदात्तः। प्रकृतिस्वरस्येति। आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। एवमपीति। तेनैव तदाद्यु
दात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। ग्रन्थान्ताद्यस्तर्ही
ति। बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम्। सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः। उ

ननु चोक्तमतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुव
न्विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भव
ति स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव। नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकम्। सवर्णदीर्घत्व
स्य पुनर्निमित्तमेव। सहस्य सः संज्ञायाम्। सहस्य हलोपवचनम्। सहस्य हलोपो वक्तव्यः। सादेशे हि सति स्वरदोषः। सादेशे हि स्व
रे दोषः। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत। सपुत्रः। सभार्यः। स तर्हि लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आ
द्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः।
स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। एवं समासस्वरमपि बाधेत। सेष्टि सपशुबन्धमिति। ग्रन्थान्ताधिके च
ग्रन्थान्तवचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्। अव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धम्। यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्र
न्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं समुहूर्त्तम्। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्य वावचने स
र्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नो
ति सहयुध्वा सहकृत्वा। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्द
स्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात्। सिद्धमे
तत्। कथं। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः। एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नो
ति। बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम्॥

पाचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः। वोपस॥ नन्वेतदपीति। ननु बहुव्रीहेर्यदुत्तरपदं तत्स्वरः सह शब्दो न भव
तिव्यवधानाद्युध्वकृत्वशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनास्थितत्वान्नैतद्विचारितम्।

तद्यउपसर्जनानामिति।सहशब्दस्यतावदस्तित्ववाचित्वाद्द्वन्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तुसमासेसहशब्दउपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहण
सामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवःसमासः।उपसर्जनशब्देनमत्वर्थीयाकारान्तेनवोच्यते।प्रकृत्याऽगोवत्सौहलेष्वितिभाष्यवा
र्त्तिकदर्शनात्तत्रैकेनचित्रक्षिप्तंचरणेसब्रह्मचारिशब्देनचरणेनतुल्यउच्यतेअतएवचरणेसभावोविधीयतेतत्रब्रह्मणोग्र
न्थत्वाच्चर्यमाणतानसंभवतीतिनिपातनमाश्रयितव्यमितिमत्वाप्रश्नः।ब्रह्मण्युपपदइति।अवएवनिपातनद्वारेणविशिष्टे

एवन्तर्हिबहुव्रीहौयदुपसर्जनमित्येवंविज्ञास्यते।बहुव्रीहौचयदुपसर्जनम्।बहुव्रीहिंप्रतिचयदुपसर्जनम्।सतर्हिबहुव्रीहिनिर्देशःकर्त्तव्यः।नकर्त्तव्यः।इहकश्चित्प्रधानानामेवसमासःकश्चिदुपसर्जनानामेव।कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव।तद्यउपसर्जनानामेवसमासःतदुपसर्जनंतस्येदंग्रहणम्।अथवाऽकारोमत्वर्थीयः।तद्यथा।तुन्दोघाटइति।अथवामतुब्लोपोऽत्रद्रष्टव्यः।तद्यथा।पुष्यकायेषांतइमेपुष्यकाःकालकायेषांतइमेकालकाइति॥प्रकृत्याशिषि॥प्रकृत्याशिष्यगवादिषु॥प्रकृत्याशिष्यगवादिष्वितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।स्वस्तिभवतेसगवेसवत्सायसहलायेति॥चरणेब्रह्मचारिणि॥अत्रचरणेकिंनिपात्यते।ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च।ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिःप्रत्ययोव्रतलोपश्चनिपात्यते।समानेब्रह्मणिव्रतचारीसब्रह्मचारी॥दृग्दृशवतुषु॥दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानम्।दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।सदृक्षासःप्रतिदृक्षासः।समःसमि।नहिवृति।किमर्थमञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणंक्रियते।इहमाभूत्।समञ्चनम्।उपनहनम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।उत्तरपदइतिवर्त्तते।नचान्तरेणक्विपमञ्चतिनह्यादयउत्तरपदानिभवन्तितत्रान्तरेणक्विब्ग्रहणंक्विबन्तएवभविष्यति।तदादिविधिनाप्राप्नोति।अतउत्तरंपठन्ति।अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणानर्थक्यंयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे।अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे।अल्ग्रहणेह्येतद्भवति।नचेदमल्ग्रहणम्॥

र्थेसमुदायस्यैवसाधुत्वमन्वाख्येयमितिमत्वासमुदायमेवनिपात्यत्वेनोपन्यस्यति।समानेसाधारणेब्रह्मणिवेदेयोव्रतंचर
तिससब्रह्मचारीत्यर्थः।व्रतलोपश्चेति।गतार्थत्वादप्रयोगएवव्रतशब्दस्यलोपः।ब्रह्मशब्देनहितादर्थ्याद्व्रतमुच्यते।ब्रह्मणश्चसमा
नत्वात्समानोब्रह्मचारीत्युच्यते॥दृग्दृश॥सदृक्षासइति।दृशेःक्सोवक्तव्यः।जसआज्जसेरसुगित्यसुगागमः।समः।विचारस्य
समानत्वान्नह्यादिग्रहणंकृतम्।तदादिविधिनेति।अतःकृकमीत्यादौधातुग्रहणेदृष्टस्तदादिविधिरितिभावः॥

एवं तर्हीति। अनल्ग्रहणेऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च तदन्तविधिवत् विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति तत्रातः कृकमीत्यत्र समासानुरस्यासमासात्क्षिप्रमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः सुद्विधौ तु विशेष्यासंनिधानात्तदादिविध्यभावेन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्तु ट उच्यते। अयस्कृदयस्कार इत्यपीति॥ अयमपीत्यर्थः। अन्यथा यस्कृदित्यत्रैव स्यात्। विष्वग्देवा। विषुद्र्यङिति। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽञ्च स्यकारो भवति॥ ऊदनोर्देशे। अवग्रहे दोषः

एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चति नञादिषु क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र। अयस्कृत्। अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति। विष्वक्॥ सहस्य सध्रिः॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। कृत्स्वरो मा भूदिति। विषुद्र्यङ् विषुद्र्यञ्चौ विषुद्र्यञ्चः। सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः। तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः। तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्वाची घृताची। यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते। कथं साकद्रीची। एवन्तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम्। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्। समापईत्वप्रतिषेधः। समापईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। समापं नाम देवयजनम्। अपर आह। ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। समीपम् अन्तरीपम्। इह मा भूत् प्रापं परापम्। ऊदनोर्देशे। दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न उदनोर्देश इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। अनूपम्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अवग्रहे दोषः स्यात्। अषष्ठ्य॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। अन्यस्येदमन्यदीयम्। अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारक इति। एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक् कृत्कारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि॥ कद्भावे त्रावनुपसंख्यानम्। कद्भावे त्रावनुपसंख्यानं कर्तव्यम्। कत्त्रयः किमिदं कत्त्रय इति। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। के वा त्रयो न बिभृयुः कत्त्रय इति। पृषोदरादीनि॥ पृषोदरादीनीत्युच्यते। कानि पृषोदरादीनि पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि। येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते। अथ यथेति किमिदम्॥

स्यादिति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते। कोः कत्। के वा त्रय इति। किंशब्दस्याक्षेपार्थकस्य कद्भावः। पृषोद॥ कानीति। किमादिशब्दः प्रकारेऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात् प्रश्नः। पृषोदरप्रकाराणीति। प्रकार आदिशब्दो व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्॥

प्रकारवचनेथालिति।येनप्रकारेणोपदिष्टानितेनसाधूनिभवन्तीत्यर्थः।अथेति।उपदेशःशास्त्रेणभवतिसचैषांनास्तिसद्भावेवा किंनिपातनेनेतिप्रश्नः।प्रागादर्शादिति।आदर्शादयःपर्वतविशेषाः।प्राचिदेशेप्राक्दिक्शब्देभ्यइत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगि तिलुक्।अञ्चूत्तरपदलक्षणापञ्चमी।दक्षिणेनेति।दक्षिणस्मिन्देशइत्येनबन्यतरस्यामित्येनप्रत्ययेनपादिद्वितीयेतिद्वितीया।आ चारमाह।कुम्भीधान्याइति।कुम्भ्यामेवयेषांधान्यंदम्भार्थंकुम्भीधान्यंस्यादित्याह।अलोलुपाइति।अगृह्यमाणकारणाइति।दृष्ट

प्रकारवचनेथाल्।अथकिमिदमुपदिष्टामीति।उच्चारितानि।कुतएतत्।दिशिरुच्चारणक्रियः।उच्चार्यहिवर्णा नाह।उपदिष्टाइमेवर्णाइति।कैःपुनरुपदिष्टाःशिष्टैः।केपुनःशिष्टाः।वैयाकरणाः।कुतएतत्।शास्त्रपूर्विकाहिशिष्टिः वैयाकरणाश्चशास्त्रज्ञाः।यदितर्हिशास्त्रपूर्विकाशिष्टिःशिष्टिपूर्वकंचशास्त्रम्।तदितरेतराश्रयंभवति।इतरेत राश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते।एवंतर्हिनिवासतश्चाचारतश्च।सचाचारआर्यावर्त्तएव।कःपुनरार्यावर्तः।प्रागादर्शा त्प्रत्यक्कालकवनात्।दक्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रम्।एतस्मिन्नार्यावर्त्तेनिवासेयेब्राह्मणाःकुम्भीधान्या अलोलुपाअगृह्यमाणकारणाःकिंचिदन्तरेणकस्याश्चिद्विद्यायाःपारङ्गताः।तत्रभवन्तःशिष्टाः।यदितर्हिशिष्टाः शब्देषुप्रमाणम्।किमष्टाध्याय्याक्रियते।शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी।कथंपुनरष्टाध्याय्याशिष्टाःशक्याविज्ञा तुम्।अष्टाध्यायीमधीयानोन्यंपश्यत्यनधीयानंयेत्रविहिताःशब्दाःतान्प्रयुञ्जानंसपश्यति।नूनमस्यदैवा नुग्रहः।स्वभावोवायोयंनचाष्टाध्यायीमधीते।येचास्यांविहिताःशब्दाःतांश्चप्रयुङ्क्ते।नूनमयमन्यानपिजानाती ति।एवमेषाशिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति।दिक्शब्देभ्यस्तीरस्यतारभावोवा वक्तव्यः।दक्षिणतीरम्।दक्षिणतार म्।उत्तरतीरम्।उत्तरतारम्।वाचोवादेडत्वंवत्भावश्चोत्तरपदस्येति।वाचोवादेडत्वंवक्तव्यंवत्भावश्चोत्तर पदस्येतिवक्तव्यः।वाग्वादस्यापत्यंवाड्वलिः ॥

कारणमन्तरेणैवसदाचारानुवर्त्तिनइत्यर्थः।किंचिदन्तरेणेति।विनैवाभियोगादिनासर्वविद्यापारगाः तेहिसाधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम्।तदुक्तम्।आविर्भूतप्रकाशानामनपप्लुतचेतसाम्।अतीतानागतज्ञानंप्रत्यक्षान्नविशिष्यते।अतीन्द्रियानसंवेद्या न्पश्यन्त्यार्षेणचक्षुषा।येभावान्वचनंतेषांनानुमानेनबाध्यतइति।दक्षिणतीरमिति।विशेषणसमासः ॥

षोडन्निति।षड्दन्ता अस्येतिबहुव्रीहिः।वयसिदन्तस्यदत्रितिदत्रादेशः।धासुवेति।उत्वंविकल्प्यतेतेनष्टुत्वंनित्यमेवभवतिउत्तरपदशब्देनात्रभाष्येधाप्रत्ययोभिधीयते।पद्यतेनेनार्थइतिपदंप्रत्यय उच्यते।उत्तरंपदमितिविशेषणसमासः।नानाधिकरणवाचीति।अर्थगतंबहुत्वंशब्देसमारोप्यधाश्चेतिबहुवचननिर्देशइत्यर्थः।तेनाधिकरणविचालेचेतिविहितस्यधाप्रत्ययस्यग्रहणम्।षड्ढेति।नपदान्ताट्टोरनामितिष्टुत्वप्रतिषेधः।दूडाशइति।दुःखेनदाश्यतेनाश्यतेदभ्यतेइतिखल्।दमूर्भेनलोपःतएवनिपातनात्।दुर्ध्यंध्यायतीत्यातश्चोपसर्गेइतिकः।रोहावेति।लोडुत्तमद्विवचनम्।पीवोपवसनानामिति।पीवस्प

षषउत्वंदतृदशसूत्तरपदादेःष्टुत्वंच।षषउत्वंवक्तव्यमुत्तरपदादेःष्टुत्वंचवक्तव्यम्।षोडन्।षोडश।धासुवा।धासुवेतिवक्तव्यम्।उत्तरपदादेःष्टुत्वंचवक्तव्यम्।षोढा।षड्ढाकुरु।अथकिमर्थंबहुवचननिर्देशःक्रियतेनपुनर्धायामित्येवोच्येत।नानाधिकरणवाचीयोधाशब्दःतस्यग्रहणंयथाविज्ञायेत।इहमाभूत्।षड्दधातीतिषड्धेति।दुरोदाशनाशदभध्येषुउत्वंवक्तव्यम्।उत्तरपदादेश्चष्टुत्वम्।दूडाशः।दूणाशः।दूडभः।दूढ्यः।स्वरोरोहतौछन्दस्युत्वम्।स्वरोरोहतौछन्दस्युत्वंवक्तव्यम्।एहित्वंजायेस्वोरोहावेति।पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपः।पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यः।पीवोपवसनानाम्।पयोपवसनानां।श्रियेदम्॥ढ्रलोपे॥पूर्वग्रहणंकिमर्थम्।नतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपूर्वस्यभविष्यति।नसिध्यति।नहिढ्रलोपेनानन्तर्यमस्ति।अथेहकस्मान्नभवतिकरणीयंहरणीयमिति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायते।ढ्रोर्लोपोढ्रलोपः।ढ्रलोपइति।कथंतर्हि।ढ्रोर्लोपोस्मिन्सोयंढ्रलोपइति।यद्येवंनार्थःपूर्वग्रहणेन।भवतिढ्रलोपेनानन्तर्यम्।इदंतर्हिप्रयोजनम्।उत्तरपदइतिवर्त्ततेतेनानन्तर्यमात्रेयथास्यात्।औदुम्बरीराजाधूमाकीरथेन।पुनारूपाणिप्रकल्पयन्॥सहिवहोरोदवर्णस्य॥वर्णग्रहणंकिमर्थम्।नहिसहिवहोरोदस्येत्येवोच्येत।वृद्धावपिरुतायामोत्वंयथास्यात्।उद्वोढामुद्वोढमुद्वोढेति॥

यसइत्येतयोःसलोपः।श्रियेदमिति।श्रियेइदमितिस्थितेइकारलोपः॥ढ्रलोपे॥नहिढ्रलोपेनेति।आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषंमत्वापरिहरति।निर्दिश्यग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तंशब्देसप्तमीनिर्दिष्टेपरिभाषोपस्थानंयथास्यात्अर्थेमाभूच्छब्दोहिशब्दाद्बहिर्भूतः।अर्थस्तुबहिर्भूतोनिःशब्दोहिबहिर्भाववाच्याश्रीयते॥सहि॥उद्वोढामिति।वहेर्लुङितामादिषुसिचिवृद्धौसलोपेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषोलेचरूपम्।अत्रासतिवर्णग्रहणेतादपिपरस्तपरइत्यकारस्यतपरत्वाद्भिन्नकालस्यग्रहणंनस्याद्वर्णग्रहणात्त्ववर्णमात्रस्यभवति॥

परत्वादोत्वमिति। ननु ढ्लोपनिमित्तमोत्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः। अत्राहुः। वर्णमात्रापेक्षत्वाड्ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्कृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात्तं प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाड्ढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः। केचित्तु वर्णयन्ति।

अथावर्णग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ऊढ ऊढवानिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्रौत्वम्। अवर्णकस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादोत्वमन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमोत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादोत्वम्। नित्यं संप्रसारणम्। कृतेप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। ओत्वमपि नित्यम्। कथम्। कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्यमोत्वम्। नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम्। ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम्। तत्र कार्यकृतत्वात्पुनरोत्वं न भविष्यति॥ इकोवहेऽपीलोः॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। रुचिवहम्॥ चारुवहम्॥ उपसर्गस्य॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रसेवः। प्रसारः। प्रहारः। सादकारयोः कृत्रिमे। सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम्। इहैव यथा स्यात्। एषोऽस्य प्रासादः। एषोऽस्य प्राकारः। कृत्रिम इति किमर्थम्। एषोऽस्य प्रकारः। एषोऽस्य प्रसाद इति। प्रतिवेशादीनां विभाषा॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम्। प्रतिवेशः प्रतीवेशः। प्रतिकारः। प्रतीकारः ॥

ढ्लोपस्यौत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। ओत्वे कृते इति। ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तिष्यते ॥

दस्ति॥ कथमिदमिति। उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्नीत्यनेन पूर्वमुदात्तरपदं विशेष्यते तदायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पश्चाद्द इत्यनेन तकारो विशेष्यते दः संबन्धी यस्तकारस्तदादावित्यर्थः संपद्यते। अथ तु द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसंबन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते। चर्त्वस्य चासिद्धत्वादादिभूतो नास्तीति सामर्थ्याद् दन्तभूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते। तत्र नि

दस्ति॥ कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्तकारान्त इति। किं चातः। यदि विज्ञायते तकारादाविति। नीत्ता। वीत्ता। अत्र न प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते तकारान्त इति। सुदत्तं प्रति दत्तमत्रापि प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्तकारादाविति। कथं नीत्ता वीत्ता। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति। कथम्। सुदत्तं प्रति दत्तम्। नैतत्तकारान्तं किं तर्हि थकारान्तमेतत्॥ चौ॥ इहान्ये आचार्याः चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः। तदिहापि साध्यम्। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति॥ संप्रसारणस्य॥ इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वस्यावकाशः। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वम्। सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति। कारीषगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः। संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गाद्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः ॥

णीयायप्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः। नीत्तेति। दाशब्दस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे टापि च कृते रूपम्। थकारान्तमिति। तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः। क्वचित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्त इक इत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात्॥ चौ॥ प्राचा दधीचेत्यादौ अन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोः रनजन्तत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह। इहान्य इति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरं सदा॥

॥ इतिषष्ठाध्यायस्यतृतीयः पादः॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः॥

५ पञ्चमोभागः

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥अथाङ्गाधिकारआरभ्यते॥

श्वरा
॥श्रीविघ्नैरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

॥श्रीगणेशायनमः॥अङ्गस्य॥आकुतइति।अवधिविशेषनिश्चयेप्रमाणमद्दष्ट्वापृच्छति।इतरोऽवश्चेत्यादिसिद्धिंप्रयोजनम
भिसन्धायाह।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति।इतरोऽस्मिन्पक्षेगौरवमुद्भावयितुमाह।यदितर्हीति।नन्वनुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गा
धिकारविहितेकार्येप्रतिषिध्यमानइतिभावः।नन्वनुमतानस्मिन्निति पाठेतूभयथादोषप्रसङ्गाद्युग्रहणंकर्तव्यमेव।उरदत्व
स्येति।व्रश्चेर्लिटिद्विर्वचनेकृतेरेफस्यसंप्रसारणंचप्राप्नोति।हलादिःशेषेणनिवृत्तिश्च।तत्रहलादिःशेषात्संप्रसारणंविप्रतिषे
धेनेतिपूर्वविप्रतिषेधादुभयेषांग्रहणाद्वासंप्रसारणमुरदत्वम्। तस्याङ्गाधिकारेविधीयमानस्याङ्गेनप्रत्ययस्याक्षेपात्परनि

अङ्गस्य॥आकुतोयमधिकारः।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः।यदितर्हिआसप्तमाध्यायपरिस
माप्तेरङ्गाधिकारःगुणोयङ्लुकोरितियङ्लुग्ग्रहणंकर्तव्यम्।प्रागभ्यासविकारेभ्यःपुनरङ्गाधिकारेसति
प्रत्ययलक्षणेनसिद्धम्।अस्तुतर्हिप्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः।यदिप्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः
वव्रश्च।वकारस्यसंप्रसारणंप्राप्नोति।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेःपुनरङ्गाधिकारेसतिउरदत्वस्यस्थानिव
द्भावान्नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधःसिद्धोभवति॥सचेदानीमपरिहारोभवति॥

मित्तत्वात्तस्यस्थानिवद्भावान्नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवकारस्यसंप्रसारणनिषेधःसिध्यति।प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गा
धिकारेउरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाप्रसङ्गः। तत्रयदाप्रतिषेधवचनात्परस्यनावयवाणःसंप्रसारणंक्रियते पूर्व
स्यतुप्राप्तंसंप्रसारणंसंप्रसारणेपरतःप्रतिषिध्यतेतदैतदुदाहरणम्।यदातुसंप्रसारणभाविनियणिपरतःपूर्वस्यसंप्रसा
रणप्रतिषेधइतिपक्षःसमाश्रीयतेतदावव्रश्चेतिसिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वेङ्गाधिकारस्य। ॥

अङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यत्रामीमयदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहा
रोऽङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते। एतान्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः। सति चाभ्यास
विकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा। एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते। इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः। किं पुनरि
ति। यदाङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थाने योगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति।
अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याः परिभाषायाः। यदा त्वर्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्था
नमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः। आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह। एवं भवितुमर्हतीति। चोदक आह। अङ्गस्येति स्थानष

यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति। अस्तु तर्हि सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः। ननु चोक्तमिदानीं गु
णो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमिति। क्रियते न्यास एव। किं पुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थान इति। ए
वं भवितुमर्हति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः। अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारः कर्तव्यः। अङ्गादित्यपि वक्तव्यम्। अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस् भवतीति। अत इति पञ्चमी अङ्गस्ये
ति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुम्। तत्र को दोषः। अतो भिस ऐसिति
अकारान्तस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीति। इहापि प्रसज्येत। ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सटा इति। अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः।

ष्ठीति चेदिति। चशब्दात्पञ्चम्यन्तस्य चेति विज्ञेयम्। तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति। ननु चात इति संबन्धादङ्गस्येत्यस्या
विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति। उच्यते। सर्वनामपरामर्शादत्र विपरिणामः
। इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः। यद्येवं विशेष्यस्यासंनिधानादका
रान्तादिति कथं तदन्तविधिः। नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्सप्तमी शौण्डैरित्यादेर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति। क्वचिदका
रान्तस्येति पाठः। भिस्सा भिस्सटाशब्दौ वोदनतद्विकारयोर्वाचकौ। अवयवषष्ठ्यादीनामिति। आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहा
र्थः। ठस्येक इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इत्याश्रीयते। ननु च षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते।
उच्यते। ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गोह इत्येषा षष्ठी स्यादित्येवं तत्र विचारितम्। इह त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमाना
यां तत्सामानाधिकरण्याद्गोह इत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते। ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्ये ल्लुपसंहारादुपधाग्रहणाच्च
गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्येत उपधामात्रस्य च।

॥

आयंतावच्चोद्यंपरिहर्तुमाह।सिद्धंत्विति।प्रत्ययोत्पत्तौप्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेणप्रत्ययोनास्ति।प्रत्ययेप
रतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गंनास्ति।तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याक्षेपइत्यर्थः।इ
तरस्तुसत्यपिपरस्याक्षेपेस्थानषष्ठ्यांसत्यांसंबन्धान्तरस्यविनाशंमत्वाऽऽह।किमनइति।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति।
तत्रायंभावः।प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्यशब्दरूपस्योपस्थानेयत्रविशिष्टसंबन्धोनिमित्तनिमित्तिभावादिकःसंभवति
तत्रपरिभाषायाउपस्थानाभावः।यत्रानेकसंबन्धसंभवस्तत्रसंबन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाःपरिभाषायाउपस्थानम्
।तत्रसंबन्धसामान्येऽनाश्रितविशेषेऽङ्गस्येतिषष्ठीनतुस्थान्यादेशसंबन्धएवेत्ययमर्थः।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चे-

अवयवषष्ठ्यादयश्चनसिध्यन्ति।तत्रकोदोषः।शासइदङ्हलोरितिशासेश्चान्त्यस्यस्यादुपधामात्रस्यच।ऊ
दुपधायागोहइतिगोहेश्चान्त्यस्यस्यादुपधामात्रस्यच।सिद्धंतुपरस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात्।सिद्ध
मेतत्।कथम्।यत्परस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञेभवतः।अङ्गसंज्ञांप्रतिप्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञांप्रत्यङ्ग
संज्ञा।किमतोयत्परस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञेभवतः।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं
कृतोभवति।अङ्गस्ययोनिमित्तंशब्दइति।किंचाङ्गस्यनिमित्तंशब्दः।निमित्तम्।यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति।क
स्मिंश्चैतद्भवति।प्रत्यये।

ति।अस्याधिकारस्यपारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेकसंबन्ध्यनुग्रहायसंबन्धसामान्यमुपादायप्रवृत्ताषष्ठीप्रतियोगमुप तिष्ठमानायथा
संभवंसंबन्धविशेषफलोपतिष्ठते।इहतुप्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ताविशेषमवगमयितुम्।ततोयथादेवदत्तस्यसंबन्धमा-
त्राश्रयेणोपात्ताषष्ठीपुत्रःपाणिःकम्बलइत्येवमादिभिर्विजातीयैःसंबन्धिभिःसंबध्यमानाविशेषावगतिनिमित्ततांयात्येवम
ङ्गस्येत्यपि।तत्रशब्दस्वरूपंवाधिक्रियतामर्थोवासंबन्धमात्रलक्षणः।उभयथादोषाभावात्।तत्राङ्गस्यनिमित्तसंबन्धान्त
रंनसंभवतीतिनिमित्तानिमित्तनिमित्तिभावःसमाश्रीयतइतिब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः। ॥ रामः २

इतरोयथोक्तमर्थमप्रतिपद्यनिमित्तनिमित्तिभावएवसंबन्धेऽङ्गस्येतिषष्ठीत्यनेनोक्तमितिमत्वापृच्छति।एवमपीति
।इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह।अवयवषष्ठ्यादयइति।स्थानसंबन्धःसर्वथापरित्यक्तइतिमत्वाऽऽह।।एवमपीति।स्था
नमपिसंबन्धएवेति।संबन्धनिमित्तत्वात्संबन्धइत्यर्थः।यत्रषष्ठीति।।सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठतइत्यर्थः।
ऊदुपधायागोहइत्यवयवस्यऊयादानादङ्गस्यगोहइत्युपधापेक्षाअवयवषष्ठीसंपद्यते।अतोभिसऐसइत्यादौतुनिमित्तष
ष्ठी।संबन्धविशेषावधारणहेत्वभावेतुस्थानषष्ठीत्यर्थः।कानिपुनरिति।अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यांसर्वस्येष्टस्यसिद्धिं
मत्वाप्रश्नः।संप्रसारणदीर्घत्वमिति।हलइत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेनहल्विशेष्यते।संप्रसारणेन-

एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिताःभवन्ति।अवयवषष्ठ्यादयोपिसंबन्धएव।एवमपिस्थानमविशे
षितंभवति।स्थानमपिसंबन्धएव।एवमपिनज्ञायतेक्वस्थानषष्ठीक्वविशेषणषष्ठीति।यत्रषष्ठीअन्ययो
गंनापेक्षतेसास्थानषष्ठी।यत्रह्यन्ययोगमपेक्षतेसाविशेषणषष्ठी।कानिपुनरङ्गाधिकारस्यप्रयोजनानि
।अङ्गाधिकारस्यप्रयोजनंसंप्रसारणादीर्घत्वे।हलउत्तरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घत्वंभवति।हूतः।जीनः।संवी
तः।शूनः।अङ्गस्येतिकिम्।निरुतम्।दुरुतम्।नामसंनोदीर्घत्वेप्रयोजनम्।नामिदीर्घोभवति।अग्नीनाम्।वायू
नाम्।अङ्गस्येतिकिम्।क्रिमिणांपश्य।पामनांपश्य

चाङ्गंविशेष्यतइतितदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थोभवति।अङ्गावयवाद्धलोयदुत्तरंसंप्रसारणंतदन्तस्याङ्गस्यदीर्घोभवती
ति।हूतइति।ह्वेञःक्तः।जीनइति।ज्यावयोहानौक्तः।ग्रहिज्येतिसूत्रेणसंप्रसारणंल्वादिभ्यइतिनिष्ठातकारस्यनत्वम्।संवीतइति
।व्येञ्संवरणेक्तः।यजादित्वात्संप्रसारणम्।संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्धिङ्इत्यादौदीर्घाभावः।निरुतमिति।वेञोनिरुपसृष्ट
स्यनिष्ठायांसंप्रसारणम्।क्रिमिणामिति।क्रिमयोस्यांसन्तीतिपामादित्वान्नप्रत्ययः।टाप्प्रत्ययः।द्वितीयैकवचनम्।णत्वस्य
णिकत्वादस्यनभवतीतिचेन्न।प्रतिपदोक्तस्यनामोऽभावात्।षष्ठीबहुवचनस्यापितुटिकृतेणत्वाक्लिकमेवनामितिरूपम्।

दधिसनोतीति। सानुबन्धोयंधातुरितिचेत् प्रत्ययोपिनकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः। धातोश्चाव्यभिचारान्नकारइतितस्यैवग्रहणप्रसङ्गः। पचहिइति। हितु निपातौ। तत्राशिषिलोटोहेरन्यतरस्यांतातङ्धातोरात्मनेपदभावादतोहेरितिहेर्लुकि कृतेनिपातयोरप्यितुलोः प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्त्यावभावोपक्रमेपितातङ्प्रसङ्गः। तथाचोच्यते। विभाषितास्तु प्रयोजयन्ति द्रोग्धाद्रोग्धाद्रोढाद्रोढेति। प्राणइति। प्रपूर्वस्यानितेर्घञिरदुपधोदत्तनायांप्रआनइतिस्थितेमुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारे

सनिदीर्घोभवति। चिचीषति। तुष्टूषति। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। दधिसनोति। मधुसनोति। लिङ्येत्वेप्रयोजनम्। ग्लेयात्। म्लेयात्। अङ्गस्येतिकिम्। निर्वायात्। निर्यायात्। अतोभिसऐस्त्वेप्रयोजनम्। वृक्षैः। प्लक्षैः। अङ्गस्येतिकिम्। ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सया। लुङादिष्वडाटौप्रयोजनम्। अकार्षीत्। ऐहिष्ट। अङ्गस्येतिकिम्। प्राकरोत्। अवैहिष्ट। इयङुवङुयुष्मदस्मदोरातङ्गामित्यु डोनेमुक्हस्वयिदीर्घाणिनत्वानि। इयङुवङोच प्रयोजनम्। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। अङ्गस्येतिकिम्। श्र्यर्थम्। भ्र्वर्थम्। युष्मदस्मदोः प्रयोजनम्। साम आकम्। युष्माकम्। अस्माकम्। अङ्गस्येतिकिम्। युष्मत्साम। अस्मत्साम। तातङ्प्रयोजनम्। जीवतात्। जीवताद्भवान्। अङ्गस्येतिकिम्। पचहितावत्त्वम्। पचतुतावत्त्वम्। जल्पहितावत्त्वम्। जल्पतुतावत्त्वम्। आमिनुट्प्रयोजनम्। किशोरीणाम्। कुमारीणाम्। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। कुमारीआमित्याह। किशोरीआमित्याह। आनेमुक्प्रयोजनम्। यजमानः। पचमानः। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। प्राणः। केह्रस्वः प्रयोजनम्। कुमारिका। किशोरिका। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। कुमारीकायतिकुमारीकः। यिदीर्घः। प्रयोजनम्। चीयते। स्तूयते। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। दधियानम्। मधुयानम्। भितत्वंप्रयोजनम्। अद्भिः। अद्भ्यः। अङ्गस्येतिकिमर्थम्। अब्भारः। अब्भक्षः। नैतानिसन्तिप्रयोजनानि॥

ऽनपेक्षमाणोनतुधातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्भाव्यंनतुतद्व्यानैतदस्ति। वार्णादाङ्गस्यबलीयस्त्वात्। तथाचप्रत्ययइत्यादौसवर्णदीर्घत्वाभावः। अत्रतुलाक्षणिकत्वेनापिमुकोनिरासोवक्तुंशक्यते। कुमारिकेति। अल्पार्थावर्थेप्रागिवात्कः। कुमारीकइति। अत्रापिलाक्षणिकत्वात्कस्यह्रस्वाभावः सिध्यति। ॥ रामः ३

क्वचिदर्थवद्ग्रहण इति। अयं परिहारो निरुतं विद्धइत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वेन संभवति। तत्र क्रिमिणामित्यत्र नाम्न प्रत्ययो
नाप्यर्थवान्। प्रत्ययत्रयार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घप्रसङ्गः। दधिसनोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः। नियीयादित्या
दौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः। अडाटोस्तु नायं परिहारः। ब्राह्मणाभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चऐसो प्रसङ्गः।
इयङ्वङोस्तु नायं परिहारः। वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानादर्थेको यणचीति दध्याश्यती ———
त्यादावप्रत्ययेप्यनर्थकेप्यचि यणादेशो भवत्येवं श्र्यर्थमित्यादावियङ्वङ् प्रसङ्गः। युष्मत्सामेति साम्नोऽप्रत्ययत्वादा
नर्थक्याच्चाकमो प्रसङ्गः। तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वान्नातङोऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः। प्राण इ

कथम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि। क्व
चिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति। क्वचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्येति। अथवा प्रत्यय इति प्र
कृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये। यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे। प्राकरोत्। उपैहिष्ट। उपसर्गात्पूर्वमडा
टौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्र
हणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः॥

त्यत्रानस्याप्रत्ययत्वान्नुगभावः। भितत्वेयं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्। अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वा
ह। अथवेति। सिद्धं त्विति। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्य
ते। एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम्। यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परि
भाषे। अङ्गाधिकारप्रत्याख्याना यत्प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते। अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभ-
क्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः। हलइति संप्रसारणदीर्घत्वं च निरूतं दुरूतमित्यादौ न परिहृतं भवति।

भा॰ वै॰ हलः॥ अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाह। इह कस्मादिति। अविशेषणमिति। प्रकाश इत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्य
५ र्थमिकाण् विशेष्यत इत्यर्थः। अवाचेति। चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घप्रसङ्गः। यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभा
वादणिकोः संबन्ध एवं योगान्तरेऽपीति भावः। लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह। नैष दो
ष इति। एवमपीति। केवलाण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः। तन्निवृत्तौ त्वच्परिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्य-
ति। यथालक्षणमिति। माभूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः। अथानन्त्यात् प्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यतेनेनत्रा

हलः॥ इह कस्मान्न भवति। तृतीयः। अण्प्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः॥ अण्प्रकरणादकारस्य दीर्घत्वं न भवि
ष्यति। अणिति वर्तते। क्व प्रकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। तद्वै इकः काश इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं
न शक्यमनुवर्तयितुम्। इग्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्। अविशेषणमिग्ग्रहणमणिक इति। यदि तर्हि
अविशेषणमिग्ग्रहणम्। चौ दीर्घो भवतीति। इह न प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। नैष दोषः। अण्ग्रहणमनुव
र्तते। इग्ग्रहणं निवृत्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अथवोभयं
निवृत्तम्। कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात्। किं निपातनम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्या
मिति॥ नामि॥ किमर्थं नामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत। केनेदानीं सनकारस्य भ
विष्यति। नुडयमामूभक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अत उत्तरं पठति। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न-
नुड्भवेत्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् स्यात्। अग्नीनाम्। इन्दूनाम्

पिब्रूमः। अथवेति। चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात् कर्तृच इत्यादिसिद्धिः॥ नामि॥ नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पू
र्वं नुटि कृते व्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकनिर्देशमिति मत्वाह। किमर्थमिति। इतरः श्रोदकबु
द्धिपरीक्षार्थमाह। केनेदानीमिति चोदकः स्वाभिप्रायमाह। आमिति। नामि दीर्घ इति। योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यथा मीति सू राम॰
त्रन्यासे नामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घप्रवृत्तेर्ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुड् न स्यादित्यर्थः। ५

इतरस्त्वनवकाशत्वात् शक्नोति नुटं बाधितुमिति मत्वाह। इदमिहेति। नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते पर-
त्वान्नुडिति। एवं मन्यते द्वावपि नुट्दीर्घावनवकाशौ। तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे वि
प्रतिषेधोपपत्तिः। वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रित्योक्तम्। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध इति
। तत्रानवकाशत्वात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम्। नित्यं दीर्घत्वमिति। तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट्। अग्नी-
नामित्यत्र नित्यत्वाद्दीर्घेण बाध्यते। तत्र वचनादिति। भूतपूर्वगत्यैवेति भावः। वचनादिति। वचनात्स्यादिति चेत्। यत्र दीर्घत्वं

इदमिह संप्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यं दीर्घत्वम्। कृतेपि नुटि प्रा
प्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याह। यं ह्रस्वान्तान्नुडिति। न च ह्रस्वान्तोस्ति।
तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनाद्यत्र तन्नास्ति। नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्।
यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते। तिसृणां च तसृणामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह तावच्चतसृणामिति षट्चतु
र्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति। तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। त्रेस्त्रय इति। इदं त
र्हि। त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः। नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञा
स्यते। ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति। उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम्। नोपधायाश्च चर्मणाम्। नोपधा
या नामि यथा स्यात्। इह माभूत्। चर्मणाम्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत्। वचनाद्यत्र तन्ना
स्ति नोपधायाश्च चर्मणाम्॥

नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुगनस्या
दित्यर्थः। तिसृणामित्यादौ नुटोन्यथासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह। नैकमुदाहरणमिति। अन्यथा
नृन पापो नुडिति ब्रूयात्। तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोज-
नान्तरोपन्यासः। उत्तरार्थमिति। नोपधायाश्चेति। चशब्दस्तर्ह्यर्थे। ॥

भा· कै· इन्नू हन्नू॥ हनः क्वाविति। वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्। तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति। सर्वनामस्था
५ ने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति॥ तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्घ-
ञुभयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति। तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति
वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षेऽनुनासिकलक्षणाद्दीर्घप्रसङ्गः। सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रस
ङ्गान्न क्वचिदल्लोपः स्यात्। इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति। वृत्रहणाविति। अत्र चे

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ सौ च॥ हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः॥ हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती
ति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृत्रहणौ वृत्रहण इति। नियमवचनात्सिद्धम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मा-
न्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः।
नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति। क्वान्यत्र। ब्रह्महणि।
भ्रूणहनि। एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्। दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तंस
र्वनामस्थाने विनियम्य इन्हन्पूषार्यम्णाम्॥ सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्।

द्दीर्घत्वं मन्यसे तन्न। यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः॥ इदानीं चोदकः
स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह। नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति॥ एवं तर्हीति॥ अत्र तु योगविभागः क्रियते। तत्राद्येन नियमेनान्त
रङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते। द्वितीयेन तु वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः॥ सुट्प्रग्रहणं सर्वनामस्थानो
पलक्षणमिति शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते। इति शब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः। न दुष्येदित्यनेन च संबध्यते। ॥

शावेवेति। अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सौ संपद्यते। यदा च शौ सौ चेति यौगपद्येन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नि
यमः क्रियते। भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे। ततः साविति। एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्न
पि योगे परिहर्तुमाह। शास्मीति। शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेपि दोषाभावः। पूर्ववत्सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं ल-
क्ष्यते। सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु। असत्यपि शास्त्रीये
ऽधिकारेऽपेक्षाकृतः संबन्धः स्याद्दू इति तन्निवृत्त्यर्थमाह। असमीक्ष्येति। सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमा
णः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः। वृत्रहापीति। विशेषानाश्रयणात्। वृत्रहेवाचरतीति

इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र। शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्॥ ततः शौ। शावेव सर्वनामस्थाने नान्य
त्र। ततः सौ। सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र। भ्रूणहनीति तथा स्यन्न दुष्येत्॥ तथा स्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति
। शास्मि निवर्त्य सुटीत्य विशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य॥ अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशे
षेण शौ नियमं वक्ष्यामि॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव। ततः सौ। सावेव। वृत्रहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। वृत्रहेव वृ
त्रहायते॥ दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तीति यि दीर्घविधौ च न दोषः॥ उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः। न चै
तदुपधालक्षणं दीर्घत्वम्।

कयङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। दीर्घविधेरिति। वृत्रह यदि येन नाप्राप्ते इत्यादिन्यायेन तदाऽनुनासिकलक्षणस्येव दीर्घ
स्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात्। अथ मध्येपवादा इत्यादिन्यायेन तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्य
नपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते। तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्त राम:
स्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः॥ हन्तेर्यः हन्नियस्तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः। क्वचित्तु हन्तेति निपातो भिमुखीक ५
रणार्थः पठ्यते। यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूत इत्यादौ चावपि न दोषः॥ ॥

एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह। सुप्यपि वेति। अपिशब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेधद्वृत्य-
नेन संबध्यते। इह हि द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च। शिर्नपुंसकसंबन्धी। सुट् स्त्रीपुंसयोः। सुडनपुंसकस्येति वचनात्।
तत्र तुल्यजातीयापेक्षो नियमः आश्रीयमाणोऽव्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्य दी-
र्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः। यस्य हीति। यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एत-
न्नपुंसकं नास्य नपुंसकस्येति वचनात्। तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्याद्वि-

सुप्यपि वाप्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे। अथवानुवर्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणेऽनवका-
शः शौ नियमः अप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति। कथम्। यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत् तेन न तत्र
भवेद्धि नियम्यम्॥ यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट्। यस्य च सुट् सर्वनामस्थानं न च तस्य शिः। तत्र
सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते। दीर्घविधिर्यद्वदिन्प्रभृती-
नां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्॥ शौ नियमं पुनरेव विदध्याद्ब्रह्मणि हन्तीति तथा स्यन्न दुष्येत्॥ शास्मिन्निवर्त्ये
सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य॥ दीर्घविधे रूपधानियमान्मे हन्ति यदि दीर्घविधौ च न दोषः॥ सु-
प्यपि वाप्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे॥ यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत् तेन न तत्र भवेद्धि नियम्यम्॥

शेषेण नियम आश्रीयते। एतदुक्तं भवति। यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वं सर्वनाम-
स्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमानेऽयमर्थः स्यात्। द्वन्द्वनूपूर्वार्यम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो-
भवति न सर्वनामस्थानान्तरे इति। न च तेषां नपुंसकानामन्यत् सर्वनामस्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणपत्वं
सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबन्धि-
नि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्वमिष्टं सिद्धम्॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ अत्वसन्तस्येति। सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम्। अत्वन्तविषयं तु वचनम्। अननुबन्धकग्रहण इति। उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम्। भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाह। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यत इति। परिभाषान्तरमाश्रित्याह। एवं तर्हीति। स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः। स चान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः॥ यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद्ग्रहणं न प्राप्नोति। उच्यते। आनन्तर्यलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोः संब-

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम्। अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमान्। यवमान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते। सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम्। एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोऽपि न प्राप्नोति। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। पकारलोपे कृते न अतुबन्तं भवति। अत्वन्तमेव। यद्येवं तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेव मतुकारलोपे कृते नात्वन्तम्। ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम्। यद्येवं तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेवमतुबन्तमपि। एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः॥ अत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम्।

न्धे तवतुशब्दस्य ककारोऽनुबन्धो न त्व तुशब्दस्य। मतुपि तु पकारोऽतुप्शब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः। पकारलोप इति। अयमत्रार्थः। पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्य न तु तदेकदेशस्य। ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः। श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् न च पकारः श्रूयते। इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोऽपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह। यद्येवेति। इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह। यद्येवेति। इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाह। एवं तर्हीति। ॥

इतरस्तु यथोपलब्धि स्मरणं न्याय्यं न च मतुपः क्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाह। न सिध्यतीति। सानुबन्धकप्रस्तावात्। सानुबन्धके च्वित्युक्तम्। रूपनिर्ग्रहश्चेति। रूपनिश्चय इत्यर्थः। नान्तरेण लौकिकमिति। अव्यभिचाराद्धि लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम्। तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रसङ्गाश्रय इत्याह। तस्मिंश्चेति। उपदेशे चैतदिति प्रकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात्। अतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते। यदि पुनरिति। सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः। तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन। जगदिति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप्। गमः क्वाविति मलोपः। जनं गच्छतीति क्विप् चेति क्विप्। पचन्निति। अच्छब्दोऽत्रार्थवा

न सिध्यति। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ। उपदेशः। उपदेशे चैतदनुबन्तं नात्वन्तम्। यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत॥ जगत्॥ जनगत्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। कृतवान्। भुक्तवानिति। क्व तर्हि स्यात्। पचन्। यजन्। न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति। इष्टं च न सिध्यति। तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अज्झनगमां सनि॥

नित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः। तस्माद्व्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उपसंख्यानं कर्त्तव्यमेव। अन्ये त्वसैवान्तशब्दसंबन्धो न त्वतुनैवेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति। अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद्यथा कथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते॥ अज्झनगमां सनि॥ इह वह वेगमयः। गम्लृ गताविति धातुः। णौ गमिरबोधने सनि चेतीणादेशो गमिः। इण्वदिक इति वक्तव्यमिति इकादेशः। इङश्चेति इङादेशश्च।

तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह। गमेर्दीर्घत्व इति। इक इण इङ्श्चगमिरेकएवादेश इङोपलक्ष्यते। तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति। अचः स्थाने यो हनिगमी इति। एवं चेणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपदे इङ्भावे दीर्घत्वे न भाव्यमित्याहुः। संजिगांसतीति। संपूर्वाद्गमेः सन्। छान्दसत्वादिडभावः। लङ्। सकर्मकत्वात्परस्मैपदम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। तस्मादिङ्ग्रहणमिति। भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः। ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मते न इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः। योगविभाग इति। अचः सनीत्येको योगः। तत्र दीर्घश्रुत्याच्यरिभाषापगमे

गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम्। गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इङो गमेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संजिगंसते वत्सो मात्रेति। अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत। संजिगंसते वत्सो मात्रेति। न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम्। न वा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात्। छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते। स्वर्गं लोकं संजिगांसत्। छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम्। यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति। एवं भाषायामपि प्राप्नोति। तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अचः सनि। अजन्तानां सनि दीर्घो भवति। ततो हनिगम्योः। हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति। अच इत्येव। अचः स्थाने यो हनिगमी। अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किं चातः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनप्रतिषेधः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिचीषति। तुष्टूषतीत्येवमर्थम्। एवं तर्हि निवृत्तम्। अनधिकारे उक्तम्। किमुक्तम्। हनिगमिदीर्घत्वेऽजग्रहणमिति।

स्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धे अज्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते। अचः स्थाने इति। संभवाद्गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सह निर्देशात्तूभयोपादानम्। चिचीषतीति। अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्। हनिगमिदीर्घत्वेजिति। अच इत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः। ॥

उक्तमेतदिति। नतच्छेषोनापितदपवादः। किंतर्हि। द्वितीयाषष्ठीप्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते। तत्रविशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वादुनिगमिभ्यामज्विशेष्यतेइतिसिद्धम्। च्छ्वोः शूडनुनासिकेच। अथेति। च्छ्वोरिति एकापिषष्ठीहग्रहणकवाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्येसंबन्धिभेदाद्भिद्यते। क्वचित्स्थानषष्ठी। क्वचिदवयवषष्ठी। यथाफलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधतश्चेति भावः। अस्त्विति। रूपभेदाभावादङ्गस्ययोवकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्ययेपरे क्वौझलादौचपरतःऊठिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्यादिरूड्भवति। लोपोभविष्यतीति। ननुनाप्राप्तेलोपआरभ्यमाणऊठ् लोपस्यबाधकः प्राप्नोति। अत्रकेचिदाहुः। भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशोनबाध्यते यथादधिब्राह्मणेभ्योदीयतांकम्बलःकौण्डिन्या

नेषदोषः। उक्तमेतत्। ह्रस्वोदीर्घः प्लुत इति यत्रब्रूयात् अचइत्येततत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्॥ च्छ्वोः शूडनुनासिकेच॥ अथऊडादिः कस्मान्नभवति। आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति। कस्यपुनरादिः। वकारस्य। अस्तुवकारस्यकाप्रतिपत्तिः। लोपोव्योर्वलीतिलोपोभविष्यति। नैवंशक्यम्। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेतिद्यावूठौस्यातात्। एवंतर्हि नैषटित्। कस्तर्हि। ठित्। यदितर्हिठित्। धौतः पटइति। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्नप्राप्नोति। चर्त्वेकृतेभविष्यति। असिद्धंचर्त्वंतस्यासिद्धत्वान्नप्राप्नोति। आश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति। असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वंस्यात्।

येतिदध्नःकम्बलोनबाधकः। अन्येत्वाहुः। व्यक्तौपदार्थेप्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवर्तनादूठिकृतेयद्वलोपलक्षणंतदकृतार्थम्। नचतस्मिन्नप्रसेऊडारभ्यतेइतितत्प्रवर्त्तनएव। अकृतेऊठियद्वलोपशास्त्रंतदेवबाध्यते। संसर्गिभेदाद्विवकारोभिद्यते। द्यावूठाविति। आगमिभेदादेकोवकारात्पूर्वऊट्स्यात्। अपरउपधायाइतिदोषः। वृद्धिर्नप्राप्नोतीति। ठितस्तत्रनिर्देशादस्यचठित्वात्। चर्त्वेकृतइति। धौतइत्यत्रवकारस्योठिकृतेठकारस्यखरिचेतिचर्त्वंक्रियते कृतेचर्त्वेएत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृतइतिभावः। असिद्धंचर्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति। उकाएतानुकरणेचर्त्वमसिद्धमित्येत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रवाहऊठित्यस्योठोग्रहणम्। ॥

रामः ८

आश्रयादिति। एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृते चर्त्वे स्यात् अनुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः। अस्ति चान्यदिति। ननु तस्यैव स्वरूपेण निर्देशो युक्तः। तत्रोभयोरिति। धौतइत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यदृकारान्तं रूपं यच्च वाहऊडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वावसान इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते। उभयोस्तु ठित्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृते एत्येधत्यूठ्स्विति निर्देशोपपादनान्न किंचिच्चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत्। अथेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ च शंषइति क्ङ्ग्रहणस्य लिङ्गं स्याद्दर्शनान्निवृत्तौ दिवउदितितप रकरणं लिङ्गं दर्शनाच्च प्रश्नः। शूट्त्वे इति। इह क्ङिः दधिकारे क्ङितितजादेशकाराभावात् षत्वे च ग्रहणं कर्तव्यम्।

अस्ति चान्यो वाहऊडिति। एषोपि ठित्करिष्यते। तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। अथ क्ङिङ्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किंचातः। शूट्त्वे क्ङिद्दधिकारश्चेत् तुकः षत्वम्। शूट्त्वे क्ङिद्दधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम्। प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम्। तुक्प्रसङ्गश्च। तुक्च प्रसज्येत। निवृत्तेपि वै क्ङिङ्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। च्छ्वोरिति तुका सह संनिपातग्रहणं विज्ञायते। ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति।

क्ङितस्त्वननुवृत्तौ क्ङिति चाक्ङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथक् कर्तव्यं भवति। तुक्प्रसङ्गश्चेति। क्रियमाणेपि षत्वविधौ छग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रतुष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः। अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुग्न भवति। निवृत्तेपीति। परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्त्वाङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणाय सतुङ्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। ननु चैवमपीति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति परिभाषाप्रयोजनाभावान्नादृता॥ सतुक्केन वा छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः॥

संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यविधौ सतिसतुगिति निर्देशोनर्थकः स्यात्। वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेद्व्यक्ष्यतइत्तत्। यथालक्षणमप्रयुक्त इति। उत्सुच्छयतेरिति। पुनंछादयनीति पुच्छन्। कर्मण्यण्। पृषोदरादित्वाद्वाद्यन्तूपपदयोर्लोपः। पुच्छमुदस्यतीति णिङ्। क्विप्। सतकारस्य च्छकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्सुडिति भवति। यद्यात्तु केवलः च्छः स्थानी तदा च्छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति। तथेति। तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिनो निर्देशे न केवलस्य शकारेण प्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उत्सुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः। अथवाऽप्रयुक्तेन किंचिल्लक्षणं प्रवर्तते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात्। दिवङ्भावः प्राप्नोतीति। कुठोऽवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति।

संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। एवमङ्गस्य न भविष्यति। यद्येवमुत्सुच्छयतेरप्रत्ययः उत्सुडिति प्राप्नोति। उत्सुदिति चेष्यते। तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः। वान्वांशौ वांश इति न सिध्यति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। तत्रत्वे तावान्विशेषः। अनुवर्तमाने क्विग्रहणे च्छः षत्वं वक्तव्यम्। तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम्। निवृत्ते दिवङ्भावः। अथ निवृत्तं। दिवङ्भावः प्राप्नोति। द्युभ्यां द्युभिः। अस्तु। कथं द्युभ्यां द्युभिरिति। कुठिकृते दिवङदित्युत्वं भविष्यति। न भविष्यति। आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति। तदर्थं तपरः क्रियते।

उत्वस्यावकाशः विमलद्यु अहरिति। द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः। उत्वं भविष्यतीति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् दीर्घः प्राप्नोतीति। भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीति ज्ञापनाय तदिति न परत्वेन ज्ञापनात्। तदर्थमिति। दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम्। किमुच्यते एतावान्विशेष इति। यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिबादिषु भेदो भवति। कुठि सति देद्योतीति भवति। असति तु देदेतीति। नैष दोषः। छान्दसो यङ्लुक्। न चैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते। एमः १ भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात् क्वचिदेव यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। अन्यथा यङोचि चेत्यत्र छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम्। ॥

कपुनरिति। क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापितयोगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। सनिझलादाविति। तेनेणिगादेशस्य गमेरज्झादौ सनि दीर्घो न भवति। जिगमिषतीति अधिजिगमिषन्तीति। यद्यमिति। वाक्यकारेण च्वादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति। तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्ङिद्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः॥ इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवत्। इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियते ऽयं ब्रह्मदत्त इति। शास्त्रेपि षत्वतुकोरसिद्धः। लिट्कितूगोतो णिदिति च। तत्र सामर्थ्याद निर्देशप्रतिपत्तिः।

। क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमेव तिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति। इहापि असिद्धवदत्राभादिति। अन्ये त्वाहुः। स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रये कहल्मध्यगतात्श्रयावेत्वाभ्यासलोपौ

कपुनः क्ङिद्ग्रहणं प्रकृतम्। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति। यदि तदनुवर्तते। अज्झनगमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति। झलि तावन्न दोषः। सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति। क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति। यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवदत्राभात्। असिद्धवचनं किमर्थम्।

भवन्तइति। एतद्परे नम्ष्यन्ति॥ सत्यसति वा वतावतिदेशो घातिदेशिका विरुद्धस्वाश्रयकार्यनिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम्। कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते। स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते। श्नसोरल्लोप इति तत्परकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम्। अन्यथा आस्ताम् आसन्नित्यादावाटोऽसिद्धत्वा ल्लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन। असिद्धवचनं किमर्थमिति। इहणत्वस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्याद सिद्धत्वेन भाव्यम्। तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वान्न लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः।

इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एवं स्थापितं मन्यमान आह। असिद्धवचने उक्तमिति। उत्सर्गशब्देन सामान्यविष-
यत्वसाधर्म्यात्तु स्थान्यभिधीयते। आगहीति। शपो बहुलं छन्दसीति लुक्। जहीति। हन्तेर्जः। गतमिति। अवयवलोपिनाम
नो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषायामुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संपादयिष्यति। एधीति। परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम्
एधीत्यत्रापि नित्यत्वात्पूर्वं श्नाभावोऽल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिवद्भावः। अथात्रग्रहणमिति। यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिका
रा अवध्युपादानमन्तरेण विव्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथासिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते। तत्राभाद्ग्रहण-

असिद्धवचने उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्ग
लक्षणभावार्थं चेति। इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। तत्रादेश
लक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्। आगहि। जहि। गतं गतवानिति। अनुनासिकलोपे जभावे च कृते अतो लोपः अ
तो हेरिति च प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। एधि शाधीति। अस्तिशास्त्योरेत्वशा
भावयोः कृतयोः झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अथात्रग्रहणं किमर्थम्। अत्रग्रहणं वि
षयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्। इह मा भूत्।
अभाजि रागः। उपबर्हणमिति।

स्वविषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। अत्रग्रहणं विषयार्थमिति। विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्त-
न्निर्देशार्थम्। तेन समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः। भाष्यकारोऽप्यमुमेवार्थम
त्रग्रहणस्य परस्तात्स्थापयिष्यति। संप्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वासिद्धव राम॰
द्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे। अभाजि राग इति। भञ्जेश्च चिणि। रञ्जेश्च। घञि च भा १०
वकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति। उपबर्हणमिति। तृहि बृहि वृद्धावित्यस्य बृंहेरच्य-
निटीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति। ॥

कानि पुनरिति। अन्यथासिद्धिं मत्वा पृच्छति। शास इदाविति। इ हेत्वबाधनाय शासिरेवादेशः शासो विधीयते। ततोऽसत्यन्तत्वा त्सिद्धं धित्वमित्यर्थः। धि चेति सकारस्य लोप इति। धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते। चकाधीत्येवं भवतीति निर्णेष्यते। ए त्वमपीति। श्नसोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एत्वं विधीयते। श्नसोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्त्तनात्ते न लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः संपद्यते तदाह। न च सकारस्येति। कुर्विति। कृ उ हि इति स्थिते हिलुकः परत्वात्प्राग्गुणः उत्वा

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ प्रयोजनं शेत्वं धित्वे॥ शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम्। एधि शाधीति। अ स्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। शाभावस्तावन्न प्रयोजयति। एवं वक्ष्यामि। शास इदौ शा हाविति। यत्तद्भूतः सकारः तत्र सात् धित्वं धि चेति सकारस्य लोपः। अथवा आ हावि ति वक्ष्यामि। एवमपि सकारस्य प्राप्नोति। उपधाया इति वर्तते। तत्रोपधाया आत्वे कृते सात् धित्वं धि चेति सकार लोपः। अथवा न हाविति वक्ष्यामि। तत्रेत्वप्रतिषेधे सात् धित्वं धि चेति सकारलोपः। एत्वमपि लोपापवादो वि ज्ञास्यते। न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति। करोतेर्हि लोप उत्वे प्रयोजनम्। कुर्वित्यत्र हि लोपे कृते सार्वधातुके प रे उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनम्। सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे यथा स्यादुत्वम्। तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ॥ तलोपोऽस्ति लोप इण्श्च यणादेशा अडाड्विधौ प्रयोजनम्। अकारि ऐहि इति। तलोपे कृते लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः। अ सिद्धत्वाद्भवतः। अस्तिलोप इण्श्च यणादेशः प्रयोजनम्। आसन्। आयन्। इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरन जादित्वादाडुन प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। लोपादा ड्बलीयानिति। यदयं श्नसोरल्लोप इति तपरकरणं करोति।

त्वप्राङ्नित्यत्वाद्धिलुक्। ततउत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति। तलोपे कृते इति। नित्यत्वात्। यदयमिति। तपरकर णस्य प्रयोजनमास्तामासन्नित्यादावाटि कृते वाणीदाड्बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा माभूदाकारस्य लोप इति। यदि प्रा ग्लोपः स्यात्ततोऽनजादित्वादाटो भावात्तल्लोपनिवृत्तये तपरत्वं न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः॥ ॥

एरनेकाचइति। आटमन्तरेणानेकाजिएनभवतीति पूर्वमाडुभवतीत्यनुमीयते। ईयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेणयणः सिद्धत्वादाड्विध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते तेन नित्योपि यणादेशोऽकृतआटिनभवति। तत्रोपदेशावस्थायामिति। अन्तरङ्गानपिविधीन्बाधित्वालुङाद्युपदेशएवाडाटौभवतइत्यर्थः। अथवेति। आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृते घुलुङादेशेषुत्वावस्थायांलब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौभवतइत्यर्थः। सर्वथेति। त्रिष्वपिपरिहारेष्वियजादीनांत्वाव-

इणयणादेशस्यापिनप्रयोजयति। यणादेशे योगविभागः करिष्यते। इणोयणभवतीति। ततः एरनेकाचः। इणोयणभवतीति। ततः। असंयोगपूर्वस्य। असंयोगपूर्वस्ययणभवति। एरनेकाचइत्येव। सर्वेषामेषपरिहारः। उपदेशइतिवर्तते। तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौभवतः। अथवार्धधातुकइतिवर्तते। अथवालुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडितिद्विलकारकोनिर्देशः॥ लुङादिषुलकारादिष्विति। सर्वथाप्यतओप्यतइति नसिध्यति। वक्ष्यत्येतदजादीनामटासिद्धमिति। अनुनासिकलोपोहिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च॥ अनुनासिकलोपोहिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चप्रयोजनम्॥ आगहि। जहि। गतः। गतवानिति। अनुनासिकलोपेकृतेजभावेचकृतेअतोहेरतोलोपइतिचलोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्नभवति। अनुनासिकलोपस्तावन्नप्रयोजयति। अल्लोपेउपदेशइतिवर्तते। यद्युपदेशइतिवर्तते। धिनुतः। कृणुतः। अत्रनप्राप्नोति। नैषदोषः। नोपदेशग्रहणेनप्रकृतिरभिसंबध्यते। किंतर्हिआर्धधातुकमभिसंबध्यते।

स्थायांसंप्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादटप्राप्नोतीत्यर्थः। अटासिद्धमिति। आटश्चेतियत्सूत्रंतदटश्चेतिक्रियते। अचीत्यधिकाराच्चहलिवृद्ध्यभावः। कथमायन्नासन्निति। यावतेणस्योर्यणलोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः। नानाश्रयत्वाद्ववर्णादङ्गंबलीयइतिनास्ति। कृतायांवृद्धावासन्नितितपरकरणादाकारलोपाभावः। इणोपिवृद्धेरैकारस्ययणनभविष्यतीतिइणोयणएरितियोगविभागात् इकारान्तस्येणोयणविधानात्तदभावाच्चयादेशेकृतेआयन्नितिभविष्यति।

आर्धधातुकोपदेश इति। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः। तत्र धिन्वि कृण्व्योरचेति उप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानाददकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्धात्य- ल्लोपस्तस्य च परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाद्धिनुतइत्यादौ गुणाभावः। प्रत्ययादित्तु मयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते न तु तदिति। संख्यातानुदेशो माभूदिति। यद्यपि प्रयोजना- ख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराकर- णायैवं निर्देशः कृतः। आगहीति। अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुगभावः सिद्ध्यति। मघोन इति। मघमस्यास्तीति

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति। जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते। अतो हेः। ततउतश्चेति। हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्। प्रत्ययादित्तु मयोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलो पाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते। न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। अनुनासिकलोपो हिलोपेऽपि प्रयोजयति। मण्डूकिताभिरागहि। सोहिदम्बइहागहि। मरुद्भिरग्न आगहि। संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम्। मघोनः पश्य। मघोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। असि द्धत्वान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। रेभावे आल्लोपे प्रयो जनम्। किंस्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतद पि नास्ति प्रयोजनम्। छान्दसो रेभाव इति।

न्सीवनिपौ चेति वनिप्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति। एषा हि परिभाषा त्राहक्डित्य त्राज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया। न स्याप्रवर्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्था नान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा। अव्युत्पन्नमिति। ततश्च तद्धिते विधीयमानो कारलोपो न भवति। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वम- पि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः। रेभावे कृत इति। नित्यत्वात्। ॥

लिट् चेति। सार्वधातुके शपुः श्लौ द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वनिषेधादाकारलोपः। वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः। उतश्च प्र॰ इति। सार्वधातुके परइति। अथ सार्वधातुकएव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते। नैवं शक्यम्। उकारलोपएव सत्युत्वं स्यात्। कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात्। कुर्व इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमिति चेन्न। वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते। ननु च सार्वधातुकपरउकार इत्याश्रीय माणे नित्यत्वात्कृतेप्युकारलोपे न लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति। अत्र हि परत्वाद्गुणे कृते उकारलोपः। ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः। प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत्। एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्थानिवत्त्वं भाष्यकारेणनाश्रि-

लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपित् ङिद्भवतीति ङित्त्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति। यदि तर्हि अयं योगो नास्ति॥ उतश्च प्र॰ कथमोर्विनिवृत्तौ॥ इह कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे उकारे इति उत्वं न प्राप्नोति॥ णेरपि चेट्टि कथं हि निवृत्तिः॥ इह चकारयतेः कारिष्यते। णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति॥ अब्रुवतस्तव योगमिमं स्यात् लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य॥ इह चाकारितराम् अहारितराम् इति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात्॥ चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः ॥ इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। किं च णिलोपश्च॥

तम्। अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम्। ततो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम्। ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति नह्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः। ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति। म्वोरुकारलोपविधानात्। सार्वधातुके परत उत्वविधानात्। नैतदस्ति। मकारवकारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम्। कारिष्यत इति। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम्। चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम्। इट्चेति। चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः।

म्वोरिति। अतउत्सार्वधातुकेइत्यत्र म्वोर्यैचेत्यनुवर्त्तनात् कृतेउकारलोपेअतउत्वंभविष्यतीत्यर्थः। मकारादिभिश्चवाक्यभेदेन सार्वधातुकस्यविशेषणात्कुमिइत्यादावुत्वाभावः। आरभ्यमाणेपीति। अनेकपरिहाराश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवंमाभूदित्येवमर्थमारभ्यमाणेइत्यर्थः। पपुषइति। ननुचान्तरङ्गत्वादिटाभाव्यम्। नचसंप्रसारणेकृतेपीटोनिवृत्तिः। निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइत्यस्याःपरिभाषायाभाष्यकारेणानाश्रयणात्तथाचचावित्यत्रोक्तमिहान्येचौप्रत्यङ्गस्यप्रतिषेधमारभन्ते। तदिहापिसाध्यमित्यकारस्यनिवृत्तावपियणाद्यादेशानिवर्त्तनाश्चैतदुक्तम्। तथाचचक्रूरित्यत्रोक्तमवश्यमत्रनुगभावार्थोयम्वोरपियेचतथाप्यनुवृत्तौ॥ इहापिकुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। म्वोर्यैचेति। एतदप्यनुवर्तिष्यते॥ चिण्लुकिचक्ङित एवहिलुक्स्यात्॥ चिण्लुक्यपिहिप्रकृतंक्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते। क्वप्रकृतमृगमहनजनखनघसांलोपःक्ङित्यनङीति। तद्धि सप्तमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। चिणइत्येषापञ्चमीक्ङितीतिसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। उत्तुकृञः कथमोर्विनिवृत्तौणेरपिचेटिकथंविनिवृत्तिः॥ अन्नुवतस्तवयोगमिमंस्याद्धुक्चिणोनुकथंनतरस्य॥ चंभगवान्कृतवांस्तुतदर्थंतेनभवेदिटिणेर्विनिवृत्तिः॥ म्वोरपियेचतथाप्यनुवृत्तौ चिण्लुकिचक्ङितएवहिलुक्स्यात्॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगेसिद्धंवसुसंप्रसारणमज्विधौ॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगेवसोःसंप्रसारणमज्विधौसिद्धंवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पपुषःपश्य। तस्थुषःपश्य। निन्युषःपश्य। चिच्युषःपश्य। लुलुवुषः पश्य। पुपुवुषः पश्यइति। वसोःसंप्रसारणेकृतेअचीत्याकारलोपादीनियथास्युरिति।

तःकर्त्तव्योन्तरङ्गत्वाद्धितुक्प्राप्तिरिति। कृतेपिशकारेकृतस्यतुकोनिवृत्तिंमत्वाचैतदुक्तम्। एवंतर्हिनित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषुकल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोनास्तीतिपपावसअसइतिस्थितेनित्यत्वादिटंबाधित्वासंप्रसारणंभवत्यल्विधित्वाच्चस्यानिवत्त्वाभावादिटोप्रसङ्गः। अथवासंप्रसारणंतदाश्रयंचबलीयोभवतीतिअत्रविषयेपूर्वमिट्नप्रवर्त्तते।

पप्रुषइति। पप्रुंसनोनीतिजनसनेतिविट्। विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातोधातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः। लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषात्वाह्लोपेनाश्रीयते। अव्याप्तिप्रसङ्गः तु। चाखायितेति। खनतेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्येविभाषेत्यात्वे द्विर्वच
नेचतद्विरूपम्। अधिकारादपीति। ततश्चाभाङ्ग्रहणंविषयार्थमत्रग्रहणंतुसमानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थंसंपद्यते। असि

किंपुनःकारणंनसिध्यन्ति॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणंचैवहिवसुसंप्रसारणमसि
द्धंच। आत्वंयलोपाल्लोपयोः। पप्रुषोनवाजान्। चाखायिता। चाखायितुम्॥ आत्वंयलोपाल्लोपयोः सिद्धंव
क्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पप्रुषोनवाजान्। पप्रुषइत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतोधातोरित्याकारलोपोनप्राप्नो
ति। चाखायिता। चाखायितुमिति। आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्यहलइति यलोपःप्राप्नोति॥ समानाश्रयवचनात्सि
द्धम्॥ समानाश्रयमसिद्धंभवति। व्याश्रयंचैतत्। इहतावत्। पपुषःपश्य। तस्थुषःपश्य। निन्युषःपश्य। चिच्युषः
पश्य। युयुवुषःपश्य। लुलुवुषःपश्येति। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्यविभक्तौसंप्रसारणम्। पप्रुषइति।
विटिआत्वंविडन्तस्यविभक्तावाकारलोपः। चाखायिताचाखायितुमितियङ्यात्वंयङन्तस्यचार्द्धधातुकेलो
पइति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। अत्रग्रहणसामर्थ्यात्। ननुचान्यदत्रग्रहणस्यप्रयो
जनमुक्तम्। किमुक्तम्। अत्रग्रहणंविषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति। इहपपुषः। चिच्युषः। लुलु
वुषः। द्वौहेतूव्यपदिष्टौ। बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वंचेति। तत्रभवेदसिद्धत्वंप्रत्युक्तम्। बहिरङ्गलक्षणंतुनैव
प्रत्युक्तम्। नैषदोषः।

द्धत्वंप्रत्युक्तमिति। समानाश्रयत्वपरिग्रहात्। बहिरङ्गल क्षणंत्विति। यद्यपिनाजानन्तर्यइत्ययमत्रनिषेधोऽवतरतित
थापिपरिभाषायाःकारणाभावात्प्रसङ्गएवनास्तीतिप्रतिपादयितुमुपन्यासः। ॥

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति। नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति। परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तेन योरवस्थानात्। यथा स्योन इत्यत्र यणगुणयोः। पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति। संप्रसारणप्राप्तिकाले आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः। आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणं ततश्च निमित्तमेवाल्लोपादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः। यद्येवं पपवेदमित्यादावपि नाकृते आद्गुणे एतैत्त्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः। एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया। अथवा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानापि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वादूठ्संप्रसारणादेशत्वा

बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ। कथम्। सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्। न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥ नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति। तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य। ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। प्रबेभिद्य्य गतः। प्रचेच्छिद्य्य गतः। प्रस्तनय्य गतः। ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। णावेते विधयः। णौ ल्यप्ययादेशः। वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ॥

दाभाच्छास्त्रीया। आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्तव्येषु असिद्धमिति न प्रवर्तते। तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः। पदान्यस्मिन्नर्थे योज्यन्ते। सत्यन्तरङ्ग इति। बुद्ध्यापेक्षितमित्यर्थः। तत्र निमित्तमेवेति। परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः। वस्तुसंप्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः। प्रशमय्य गत इति। ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति। प्रबेभिद्य्येति। भिदेर्यङन्तात् णिच्। तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज् न भवति यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः। प्रस्तनय्येति। अदन्ताधिकारे स्तनगदी देवशब्द इति पठ्यते। तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानादयादेशाप्राप्तिः॥

 बभूवतुरिति। भू अतुस् वुक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति। ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति। सत्यपि
संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः। नैन दोषः। बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते न तद्बाधकेननिवर्तितं न प्रवर्तते। उवङ् तु
निरवकाशत्वात् प्रवर्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्नपि कथं बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त
ते। तेनोवर्णस्येति। उवर्णस्योपधाया उः स्ववतिद्वत्येवमाश्रयणादुवङि च कृते उवर्णउपधा भवति नान्यथा। इन्धिभव-

बभूवतुः। बभूवुः। वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति। उपदिदीये। उपदिदीयाते। युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः
प्राप्नोति। वुकस्तावन्नवक्तव्यम्। वुकं न वक्ष्यामि। एवं वक्ष्यामि। भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति। अत्रोवङा
देशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भविष्यति। एवमपि कुतो नु खल्वेतत्। उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं
भविष्यति। न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्यात् भकारस्येति। नैष दोषः। ओरिति वर्त्तते। तेनोवर्णस्य भवि
ष्यति। भवेत्सिद्धं बभूवतुः। बभूवुः। इदं तु न सिध्यति। बभूव। बभूविथेति। किं कारणम्। गुणवृद्ध्योः कृतयो
रुवर्णाभावात्। नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। कथं कित्त्वम्। इन्धिभवति
भ्यां चेति। नह्येकित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका। इह तु कित्त्वेन वुक् प्रत्याख्यायते। किं पुनरत्र न्याय्यम्। वुग्व
चनमेव न्याय्यम्। सति हि कित्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी। किं कारणम्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषेधः
। न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः। एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन। स्तामत्र गुणवृद्धी। गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावो
श्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्वं भविष्यति। कथम्। ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते।

तिभ्यां चेति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह। भवेत्सिद्धमिति। नह्येकित्त्वं वयमिति। भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्। इह तु कि
त्वेनेति। क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात्। स्यातामेवेति। गुणग्रहणप्रसङ्गेन चारितम्।
सिगुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः। न चैषेति। अचो ञ्णितीत्यत्रेकइत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः। ओरि
त्यत्रावर्णमिति। अकारोकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्।

इहापीति। ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशात् यणः प्रसङ्गे लोपोऽत्रापि परत्वादिति भावः। आतो धातोरिति लोपस्यावका-
शः संयोगपूर्वोकारान्तो धातुः। अकारप्रश्लेषस्यैतत्रावकाशः। बभूवा बभूविथेति। कीलालपइत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकार
लोपः। विप्रतिषिद्धे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते। कीलालपाविति। असर्वनामस्थानइत्यनुवर्तनादूसंज्ञाया अभावादा
कारलोपाप्रसङ्गात्। एवं तर्हि य्वोरिति। यदेव योरिति प्रकृतं तदेव वर्णक्रमव्यत्ययेन य्वोरित्युक्तम्। तत्राकारोकारसमुदायनि-

इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपः पश्य। शुभंयः पश्येति। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इह तर्हि प्राप्नोति। कीला
लपौ कीलालपाइति। एवं तर्हि य्वोरिति वर्तते। तेनो वर्णं विशेषयिष्यामः। य्वोरोरिति। इहेदानीमोरित्यनुवर्त
ते। य्वोरिति निवृत्तम्। युवश्चापि न वक्तव्यम्। युङ्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्युङ्वचने प्रयोजनम्।
किम्। द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात्। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति।
किं पुनः प्राग्भादसिद्धं आहोस्वित्सह तेन। कुतः पुनरयं संदेहः। आङयं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः संदेहं ज
नयति। तद्यथा आपाटलिपुत्राद्दृष्टो देव इति संदेहः। किं प्राक्पाटलिपुत्रात्सह तेनेति। एवमिहापि संदेहः प्राग्भा
त्सह तेनेति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम्। प्राग्भादिति चेच्छुनामघोना
भूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। शुनः पश्य। शुना। शुने। संप्रसारणे कृते ह्लोपो नेति प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेना
सिद्धत्वम्। असिद्धत्वात्तस्य न संयोगादेमन्तादिति प्रतिषेधो भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न
दोषः। कथम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपे नवा निवृत्ते सत्यां पूर्वत्वे नवा निवृत्ते सत्याम्।

ईशोऽपि य्वोरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति नत्ववर्णस्येति। इहेति। भुवो वुग्लुङ्लिटोरूदुपधाया इत्यत्रा नव्य
ञ्जनपरस्येति। व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः। श्रुतिभेदपक्षेऽपि यणो भयदिति द्विर्वचनविधानाद्लोपमायमिल्लो
पइति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति। शुन इति। श्वन्शब्द
स्य इति स्थिते संप्रसारणं वार्णादाङ्गं स्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति। ॥

उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह। अयमस्तीति। अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य। एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्ते
नोदात्त इत्यायुदात्तं पदं भवति। श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। उपसंख्यानवाद्या
ह। नैषेति। तृतीयादिस्वरस्येति। साववेकाच इति प्राप्तस्य। तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इ
ति विशेषोऽस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति। सराव्वाह। यत्र तर्हीति। चार्थे तर्हि श
ब्दः। न केवलं शुना शुन इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्रा
प्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। नहि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं येन केनचिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषे

अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नान्तोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति।
किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्व
रस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। शुनः पश्येति। एवं तर्हि नवायं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन
केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति। यदि पु
नरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति।

धइति। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। न साववेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः। किं तर्हि। विभक्तेः प्राप्तस्योदा
त्तमात्रस्येत्यर्थः। विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति। अत्रोपसंख्यानवाद्याह। यत्र
तर्हीति। बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः। तत्राल्लोपवादिमतेनानउपधालोपिन इति ङीप्। बहोर्नञ्वदुत्तरपद
भूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भा
वः। उपसंख्यानवाद्याह। नैवं शक्यमिति।

प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं न हीति। न गोश्वन्निति यत्नेन निषिध्यमानेऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः श्वनि ङ्यापकाण्वावतरतीत्यर्थः। एवं प्रत्याख्यानवादिनाविशेषाभावः प्रतिपादितः। विद्यते तु विशेषः। अल्लोपेऽसत्युपधालोपित्वाद्‌ङीपाभावं बहुश्वुनीति। तदभावे तु बहुश्वेति भवति। गोरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः। सहतेनासिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते। तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम्। स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु प्रत्याख्यानैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम्। डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम्। क्वचित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीया-

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्ति ज्ञापयति। नोदात्तनिवृत्तिस्वरः श्वन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति। अन्तोदात्तार्थं यत्नमकरोति। सिद्धं हि स्यात् ङीपैव। मघोनः पश्य। तं घोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येतिलोपः प्राप्नोति। यस्य पुनः सहतेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। भूगुणः। भूयान्। भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति। यस्य पुनः सहतेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्। भूमेति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति। अथवा पुनरस्तु सहतेनेति।

दिस्वरस्य। एवं तर्हि येन केनचित्स्यात्तस्य तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति। अत्र पाठे तर्हि शब्दस्वार्थे व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात्। यस्य पुनरिति। ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः। नैष दोषः। गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे कृते भूभावः। न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषश्चक्रकेदृष्टतो व्यवस्थाश्रयणात्। भूमेति। भत्वाभावादत्र गुणाभावः। निपातनादिति। ह्रस्वान्तेयादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः।

 आभादिति चेदिति। प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानाद्भिविधावाकारो बोद्धव्यः। पपुष इत्यादीनां परिहृ
तानामपि पुनरुपादानमस्मिन्पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम्। सौरीति। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेत्युपधाया इति लोपस्ततो ङी
प्। पुनर्यस्येति लोपः। तत्र इयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः। ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे ल्लोप
इयस्यासिद्धत्वादुपधा यकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव। स्थानिवद्भावोपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः। भूतपूर्वगत्योप
धाश्रयणाददोषः। वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते। नित्यत्वेप्यकारलोपस्य। टिले

आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः॥ आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां
प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्यात स्तुषः। निन्युषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। युयुवुषइति। वसुसंप्रसारणे
कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। समानाश्रयवचनात्सिद्धमि
ति। कथम्। वसावाकारलोपादीनि बहिरङ्गलक्षणस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति। यलोपः। सौरी। बलाका। योस्मा
वण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् इति यकारलोपो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः समानाश्रयवचनात्सि
द्धमिति। कथम्। अणि अकारलोपः। अणन्तस्येति यलोपः। प्रस्थादिषु। प्रेयान्। स्थेयान्। प्रस्थादीनामसिद्ध
त्वात्प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न
प्राप्नोति। एवं टिलोपोपि न भविष्यति॥ श्नान्नलोपः॥ अथ किमर्थं श्नमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नान्नलोप
इत्येवोच्येत।

पोपीति। नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम्। टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति। नैष दोषः। आ
देशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः। तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोपः क्रि
यते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः। उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात्। अनवकाशत्वा
च्च प्रादीनां च क्रकदोषोपि नास्ति॥ श्नान्नलोपः॥ किमर्थमिति। यथान्तरेण मकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यते अन्यस्यासंभवा
त्तथापि विनापि शित्निर्देशे नश्नमेव ग्राहिष्यत इति भावः।

नन्दितेति। इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेद् उपदेशावस्थायां नुमि सत्य प्रत्ययादित्यकारार्थं तथा ननन्दतुरित्यादौ कृतेपि नल्लो
पे तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्याससलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात्। क्ङितिसतीति। अमेवडिदस्तिदिति हि नस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः। कथं पुनः संभ
वत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम्। यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः। क्ङितिसतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्याना
श्रयणान्नास्ति तस्मिन्निति नीत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम्। यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ पर
स्येति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम्। नन्दमान इति। ताच्छील्यादिषु चानश् कृते शपि च चानशो व्यवहि
तस्यापि ङितो भावान्नलोपप्रसङ्गः। क्वचिन्नन्द्यमान इति पाठः। तत्र यगाश्रयो न लोपप्रसङ्गः। अर्थवत्परिभाषा तु विकरणान्ना

नान्नलोपइतीयत्युच्यमाने नन्दितानन्दकइत्यत्रापि प्रसज्येत। एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपोनिदिता
म्। ततो हलउपधायाः क्ङितीति। अनिदितामिति। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात् इहि नस्ति। तस्मान्नैवं शक्यम्। नचे
देवं नन्दितानन्दकइत्यत्रापि प्रसज्येत एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते। एवमपि हि नस्तीत्यत्र न प्राप्नोति। नैषा परसप्तमी। का
तर्हि। सत्सप्तमी क्ङितिसति। एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्य
ते क्ङिच्चेन्नशब्दो भवतीति। एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। इदमि
त्र संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्।
अथ क्रियमाणेपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति। विश्नानां प्रश्नानामिति।

मानर्थक्यान्नोपन्यस्ता। नशब्द एवेति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणम्। प्रत्य-
याप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्यत्र परिहारः संभवति। यज्ञानामिति। पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो-
नकारः। परत्वान्नलोप इति। अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हि नस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादा
वुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः। यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति। ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात्। यदा तु विकरणनाम पित्वार्थे नार्थवत्ताश्री
यते तदार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्रानां प्रश्रानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः॥ अनिदितां हलः॥ विलगित इति। गत्यर्थत्वा
त्कर्त्तरि क्तः। कष्टप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते न तु रोगो दुःखोपतापगर्ह्यो इति यथा॥ अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्या
त्। विकपित इति। गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः। शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते। न तु स्थौल्यादिः कम्प्यरतद्विष

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिक
म्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम्॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसं-
ख्यानं कर्त्तव्यम्। विलगितः। विकपितः। उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम्। विलङ्गितः। विकम्पितः। बृंहे
रच्यनिटि। बृंहेरच्यनिट्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। निबर्हयति। निबर्हकः। अचीति किमर्थम्। निबृंह्यते। अनिटीति
किमर्थम्। निबृंहिता। निबृंहितुम्। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं ज्ञाय
ते। अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीत्युच्यते इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। नि
बर्हितुम्। अजादावपि न दृश्यते। निबृंहयति। निबृंहकः। रञ्जेर्णौ मृगरमणे। रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्या
नं कर्त्तव्यम्। रजयति मृगान्। मृगरमण इति किमर्थम्। रञ्जयति वस्त्राणि॥ घिनुणि च॥ घिनुणि चोपसं-
ख्यानं कर्त्तव्यम्। रागी॥ घिनुणि निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। त्यजरजेति। अशक्यं धातुनिर्देशे निपा
तनत्वमाश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। दशनं दंशः करणे। दंष्ट्रा। नैतद्धातुनिपातनम्। किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यै
तद्रूपम्। तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति। रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्॥ रजकरजन
रजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। रजकः। रजनं। रजइति। रजकरजनरजःसु कित्वात्सिद्धम्।

यत्वात्। बृंहेरिति। बृहि वृद्धावित्यस्य। बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। बृह बृहि वृद्धाविति पाठात्। अजादावपि न दृश्यत इति।
ततश्च दोषाये वोपसंख्यानं स्यादिन धातुलोप इति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्त्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमे रा॰म॰
वोपसंख्यानम्। रजयतीति। नलोपे बृंहौ वजनीज्मृषूक्तसुरञ्जो मन्ताश्चेति मित्वाद्ध्रस्वः। प्रत्ययान्तस्येति। शबन्तस्येत्यर्थ ९७
ः। यङ्लुङिनिवृत्त्यर्थश्च तत्र शपा निर्देशः। घिनुणस्तु नाच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिकादिति यङ्लुगन्ता द्रञ्जे
र्न भवति। ॥

औणादिकाइति। रजकइत्यत्र क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन्प्रत्ययः। रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। अपुंयोगे तु ङीषानभाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः। रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन्प्रत्ययः। स च बाहुलकात् द्रष्टव्यः। तेन रजनीति ङीन्भवति। रजइत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति॥ शास इदङ्हलोः॥ शासिमात्रस्येति। शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः। नियमार्थमिति। क्वावेव शास इत्त्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ माभूदित्यर्थः। यस्माच्छासेरिति। शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च   त्यत्र परस्मैपदाधिकारात्तत्राङः संसर्गाद्धि शिष्टस्य

कित एवैते औणादिकाः। तद्यथा। रजकः। मुवनं शिर इति॥ शास इदङ्हलोः॥ शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम्। शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आशीरिति। किं पुनरिदं नियमार्थम्। आहोस्विद्विध्यर्थम्। कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम्। यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम्। अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम्। यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव। कथम्। अङ्हलोरित्युच्यते। न चात्र हलादिं पश्यामः। ननु च क्विबेव हलादिः। क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्त्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादङ्हलोरित्त्वम्। नित्यः क्विब्लोपः। कृतेऽप्यङ्हलोरित्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति।

शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात्। यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते। यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम्। अथ हलोऽप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते। तन्न साधारणासाधारणसन्निपाते हि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते। यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः। एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः। यद्यपीति। आचार्यदेशीयस्येदं वचनम्। विध्यर्थे चाशासे इत्यादावित्त्वमनिवारितं स्यात्। आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति।   ॥

यदि वेति। यथै वेत्यर्थः। तथा चेति। तथैवेत्यर्थः। यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति। यथा राय: कुलं रैकुलमित्यायादेशः। यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव। यथाऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः। इत्त्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङितीति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्ययलोपेऽपि भवति। अथ वेति। वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्त्वं क्वावित्यनेन विधीयते। अविशेषेणेति। प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः। अङ्घ्रो वाजादाविति। तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः। हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्त्वं भवत्येव। तुल्य

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति। अथैवं वक्ष्यामि। शास इदङ्हलोः। ततः क्वौ। क्वौ च शास इद्भवति। आर्यशीः। मित्रशीः। तत आङः। आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति। आशीरिति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव। क्व माभूत्। आशास्ते आशासते आशासमान इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। अङ्घ्रे वाजादौ नान्यस्मिन्नजादौ। इहापि तर्हि नियमादित्त्वं प्राप्नोति। आशास्त आशासते आशासमान इति। यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणम्। न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः। कथमाशीरिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति॥ अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च॥ अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम्। प्रमत्य। प्रतत्य।

जातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते। इहापीति। शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति। यस्माच्छासेरिति। वाक्यान्तरेऽपि श्रुतः सम्सर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति। यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते। निपातनादिति। यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्त्वं भवति। आशीरित्यत्र तु निपातनादेव॥ अनुदात्तो॥ राम॰
वाल्यपीति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः। तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां १९
तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः। ॥

गमः क्वौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृषीति पूर्वपदस्य दीर्घः। संयदिति। यमेः क्विप्। ऊङ् चेति। अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् चादिनापि ङित्त्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन। अग्रेगूरिति। ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति। भ्रूरिति। अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात्॥ जन॥ अथ किमयमिति। यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः। अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः।

ततो वामः। वा अम इति वक्तव्यम्। प्रगत्य। प्रगम्य। प्रयत्य। प्रयम्य। प्ररत्य। प्ररम्य। प्रणत्य प्रणम्य। गमः क्वौ। गमादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। परीतत्। तत्सह कुण्डिकया। संयत्। सुनदिति। ऊङ् च। ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्। लोपश्च। अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ चेति आहोस्वित् सनो विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति। किं चातः। यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति। सिसनिषति। जिजनिषते। चिखनिषति। अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम्। जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्समुच्चयः। ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति। अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम्। कथं जातो जातवानिति। प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्तते। यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन। योगविभागः करिष्यते। जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति। ततः सनि च। सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव। तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन। सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः अन्ये तनोत्यादयः। आत्वस्यावकाशः।

सिसनिषतीति। सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः। ततः सनि चेति। अक्ङिदर्थमेतत्। जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्थो हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः। सनोतेरनुनासिकलोपस्येति। सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इत्यर्थः। सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उः तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः।

भा. कै. अन्येजनादयइति। समुदायस्य कार्ये विधीयमानमवयवानां प्रवर्ततेतत्र कस्यचिदवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति ६ ४ २
१९ भावः। जनादयइति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः। आत्वंभवतीति। सातः सातवानित्यादौ। सनूग्र
हणं तुसनोत्यर्थमेव सिषासतीति। जनखनाभ्यां तु सनः सेट्त्वाद्झलादित्वाभावः। भवतीह विप्रतिषेधइति। विप्रतिषेधेन

अन्येजनादयः सनोतेरनुनासिकस्योभयंप्राप्नोति सातः सातवानिति। आत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तो विप्रतिषेधः। नहि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्यतनोत्यादयोवकाशः सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोनवकाशः। नखल्वप्यात्वस्यान्येजनादयोवकाशः। सनोतेर्यदात्वेग्रहणं तदनवकाशम्। तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। एवंतर्हि तनोत्यादिषु पाठः सावकाशः। कोवकाशः। अन्यानितनोत्यादिकार्याणि। तनादिभ्यस्तथासोरिति। आत्वेपिग्रहणंसावकाशम्। कोवकाशः। सनिञ्च। येविभाषा। नाउभयोः सावकाशयोर्युक्तोविप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः। पठिष्यतिह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। एकस्यहिनामाभावेपिविप्रतिषेधोनस्यात्। किंपुनर्यत्रोभयंनास्ति। नैषदोषः। भवतिइहविप्रतिषेधः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतीहविप्रतिषेधइति। यदयं घुमास्थागापाजहातिसांहलीतिहल्ग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनंहलादावीत्वंयथास्यात्। इहमाभूत् गोदः कम्बलदइति। यदिचात्रविप्रतिषेधोनस्यादिहहल्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। अस्त्वत्रईत्वम्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपोभविष्यति। पश्यतित्वाचार्योभवतीहविप्रतिषेधः। ततोहल्ग्रहणंकरोति।

व्यवस्थायांक्रियमाणायामसिद्धत्वंनभवतीत्यर्थः। गोदइत्यादावसतिहल्ग्रहणेपरत्वादीत्वंस्यादितिहल्ग्रहणंक्रिय राम:
तेअसतिहिविप्रतिषेधेद्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृतेपीत्वेआल्लोपेनगोदादेः सिद्धत्वादनर्थकंहल्ग्रहणंस्यात्। १९

नैतदस्तीति। हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति। असत्यपि विप्रतिषेधे गोदद्भ्यादि न सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापकवादी चाह। ननु चासिद्धत्वादिति। ज्ञापकभङ्गवाद्याह। न शक्यमिति। धियावितादधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवति। तस्यासिद्धत्वे आश्रीयमाणे इयङ् प्राप्नोतीति यङि अवस्थाश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः। ज्ञापकवाद्याह। नैतदीत्वमिति। अभ्युपगम्यापीत्वमाह। समानाश्रयमिति। धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोदद्भ्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ् सिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम्।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्यजादावपीत्वं स्याद्दद्रु यङादेशः प्रसज्येत। ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति। न शक्यमीत्वमियङादेशेऽसिद्धं विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। धियौ धियः पियौ पियइति। नैतदीत्वम्। किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत्। समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। कावीत्वम्। क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः। व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। —— लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो नाम व्यवस्था। तत्रेत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः। लोपेनावस्थानं भविष्यति। न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति।

पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह। व्यवस्थार्थमिति। ज्ञापकवाद्याह। नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति। द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनःप्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः। लोपेनावस्थानमिति। अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्वमाल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। उच्यते। अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात्पुनराल्लोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः। न खल्वपीति। आल्लोपे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्तव्ये। अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य। ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः।

पुनर्ज्ञापकभङ्ग्या चाह। व्यवस्थार्थमिति। नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते। तदेवेति। व्यक्ति
पदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रेणासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्त्त
नादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः। ज्ञापकवाचाह। एवं तर्हीति। ईच्च भवतीति। अनङ्कितीत्यपेक्षते॥ सनः क्तिचि॥ इह रूपत्रयं सा

व्यवस्थार्थमेव तर्हीदं हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। हलादावीत्वं यथा स्यात्। अजादौ मा भूदिति। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्या-
सिद्धत्वाल्लोपः लोपेनाव्यवस्थानं भविष्यति। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेनाव्यवस्थानं स्यात्। तदेव
खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति। कथम्। पठिष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्यय-
त्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति। चिणो लुकि चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेत-
त्स्यात्। नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात्। अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत। तदेत-
त्कथम्। इदमस्ति। आतो लोप इटि चेति। ततः घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति। इटि च अजादौ क्ङिती-
ति। किमर्थं पुनरिदम्। ईत्त्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। तत ईत्। ईच्च भवति घ्वादीनाम्। ततः एर्लिङि। वान्यस्य
संयोगादेः। न ल्यपि। मयतेरिदन्यतरस्याम्। ततः यति। यति च ईद्भवति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे
सति यद्धल्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति॥ सनः
क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सनः क्तिचि लोपश्च आ-
त्वं च विभाषेति। अपर आह। सर्व एवायं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इह हलोपोऽपि प्रकृतः। आत्वमपि प्रकृ-
तम्। विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम्। तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति।

ध्यंसातिः सतिः सन्तिरिति। तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावति सूत्रे विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिध्यतीति मत्वाह। इहे-
ति। सर्व एवायमिति। सनः क्तिचीत्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः। बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च
सर्व एवायं योग इत्युच्यते॥

आर्धधातुके॥ अथह्वितीयाध्यायविहिताआर्धधातुकनिमित्ताआदेशाइहैवकस्मान्नोक्ताएवंहिह्विरार्धधातुकग्रहणनक
र्तव्यंभवति।नैवशक्यम्।आभाच्छास्त्रीयेकार्येकर्तव्येतेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात्।ततश्चास्त्यादेशस्यभुवोवुग् नस्याद नादे
शस्यैवतुस्यात्।तथाचख्यतुरित्यादौख्याञोसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः।कानिपुनरिति।कानिचिदन्यथापिसिध्यन्तीतिप्र
श्नः।चिकीर्षतीति।अकारोच्चारणंतुसनः प्रतीषिषतिइत्यादौद्विर्वचनार्थस्यात्।शपएवतर्हीति।शब्विधानंतुप्रत्ययलक्ष
णेनगुणाद्यर्थंस्यात्।अतोदीर्घोयञीतिअस्यसर्वत्राकारलोपेकोवकाशइतिचेत्।वचनादतोलोपंबाधित्वापचावइत्या
दौप्रवर्तेनतत्रचकृतार्थमुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकंसार्वधातुकेअतोलोपाभावस्य।कार्यार्थमेवतत्स्या
दिति। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः।यत्तर्हीति।यदिशपोतोलोपः स्यादू याचाप्रभृतयआकारान्ताभूवादिष्वेवप

आर्धधातुके॥ कानिपुनरार्धधातुकाधिकारस्यप्रयोजनानि।अतोलोपोयलोप श्चणिलोपश्चप्रयोजन
म्।आल्लोपईत्वमेत्वंचचिण्वद्भावश्चसीयुटि॥ आतोलोपः।चिकीर्षिताचिकीर्षितुम्।आर्द्धधातुकइतिकि
मर्थम्।चिकीर्षति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्रसनोकारलोपः।शपोऽकारस्यश्रवणंभविष्यति।शपएव
तर्हिमाभूदिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नानेनशबकारलोपोभवतीति।यदय
मदिप्रभृतिभ्यः शपोलुकंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।कार्यार्थमेतत्स्यात्।विन्तोमृष्टइति।यत्तर्हिआकारा
न्तेभ्योलुकंशास्ति।

ष्यिरनूनत्वदादिषु।लुग्लोपयोस्तत्रविशेषाभावात्।ननुशिंशपाचोद्यमिदंपाठस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्।नैषदोषः।विशेष-
कार्यार्थत्वाद्धिशिष्टगणपाठस्य।ननुयातीब्राह्मणीयान्तीब्राह्मणीत्यादौशपूश्यनोर्नित्यमितिप्रत्ययलक्षणेननित्योनुम्
माभूदित्येवमर्थंलुग्विधानंस्यात्।नैतदस्ति।लुमतालुप्तेयदङ्गंतस्यकार्येप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोनचनुमागमस्तस्याङ्ग
स्यकार्यमिति।लुक्यपिक्रियमाणेप्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः।सर्वत्रचशपोतोलोपेविज्ञायमानेशपूश्यनोर्नित्यमित्यत्रप्रत्यय
लक्षणंभूतपूर्वविज्ञानंवाश्रयणीयमितिनास्त्येवलुग्लोपयोर्विशेषइतिज्ञापकएवाकारान्तानामन्येषांचागुणवृद्धिभा-
जांमदहनासादीनामदादिषुपाठः सार्वधातुकेअतोलोपाभावस्य।कथंतर्हियातीकुलेइत्यादौप्रत्ययलक्षणेननुम्नभवति।श
पाकारस्यविशेषणात्।शपोयोकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्यशतुर्नुम्भवतीति।नचशपिलुप्तेशपोकारः संभवति। ॥

ह्रस्वस्येति। प्रागेव चस्यादतो लोपः। भूतपूर्वगत्या तु सादेशः। ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यतीति तत्राह कृते संनिपातपरिभाषया तो लोपेन भविष्यति। उच्यते। कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनात्तदनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवाल्लोपः। पाचयतीति। णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च याचयितेति। यान्तीति। ननु श्नाभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुके नान्यस्येति एवं नियमादत्र न भविष्यति। विपरीतोपि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुक एव श्नाभ्यस्तयोरिति। ययतुरित्यादौ

याति। वाति॥ अलेश्च॥ अलेश्चपशपोलुकं शास्ति। अस्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ह्रस्वस्य। अतो लोपः प्राप्नोति। यल्लोपेपि प्रयोजनम्। बेभिदिता। चेच्छिदिता। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। बेभिद्यते। चेच्छिद्यते। णिलोपः प्रयोजनम्। पाच्यते। याज्यते। कारणा। हारणा। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। पाचयति। याजयति। कारयति। हारयति। आल्लोपः। पपतुः। पपुः। ववतुः ववुः। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। यान्ति वान्ति। ईत्वम्। धीयते। दीयते। आर्द्धधातुक इति किम्। अदाताम्। अधाताम्। एत्वं ग्लेयात्। म्लेयात्। आर्द्धधातुक इति किम्। ग्लायात्। म्लायाताम्। चिण्वद्भावश्च सीयुटि। चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम्। कारिषीष्ट। हारिषीष्ट। आर्द्धधातुक इति किम्। क्रियेत। ह्रियेत। नैतदुदाहरणम्। यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्ह्युदाहरणम्। प्रस्नुवीत। इदं चाप्युदाहरणम्। क्रियेत। ह्रियेत। ननु चोक्तं यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। यक एव तर्हि मा भूदिति। किं च स्यात्।

न स्यात् श्नाग्रहणमुत्तरार्थं स्यात्। अदातामिति। लुङ्। ताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्। प्रस्नुवीतेति। कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्। तत्र यकः प्रतिषेधात्। कर्मणि तु प्रस्नूयेतेति भाव्यम्। ननु चिण्लोपि प्रतिषेधात्तदर्थं चिण्वद्भावः। एवं तर्हि भावकर्मणोश्चि- ए·मः
ण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः। असमाप्तस्योदाहरणान्तरमाह। इदं चापीति। येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चि- २९
ण्प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः। ॥

वृद्धिरिति। एतच्चरायस्त्रोपावित्याद्यनपस्योक्तम्। अत्र हि चिण्वद्भावादातो लोपोपि प्राप्तो वृद्धिश्च। यावादिभ्यो हि शपो लुग्वि धानेन सार्वधातुके आतो लोपाभावो पिद्वा पितद्विति स्वाश्रयो नो लोपो माभूत्। चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेवाभाव्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम्। अथ वाऽद्योपलक्षणं वृद्धिरतो लोपेपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। वृद्धौ कृतायामाद्गुणाश्च-प्राप्नोतीति युक्। च। तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः। इट्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः॥ भ्रस्जो रो॥ आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्पृच्छति। अयं रमिति रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधायाअपीति बोद्धव्यम्। रेफस्य तर्हीति। स्थानान्तरे प्रवृत्ते न रमोऽनिवर्तितत्वात्। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति। रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयोरत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते। रोपधयोः प्रसङ्गे रम्प्रयुज्यते रोपधो न प्रयुज्येते इत्यर्थः। रम्प्रयुज्यमानो मित्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सं

वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत॥ भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्॥ अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते। रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयत इति॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति। भ्रस्जादेशस्यावकाशः भर्ष्टा भर्ष्टुम्। संप्रसारणस्यावकाशः। भृज्जति। इहोभयं प्राप्नोति। भृष्टः भृष्टवानिति। संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

पद्यते। यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति। तत्प्रसङ्गे तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम्। भारद्वाजीया इति। ते हि सनः क्तिचि लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति। भृज्जतीति। आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमो प्रसङ्गः। रसोरिति। सान्तस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वा आदेशः। तत्र क्ङिति गुणः प्रवर्तते भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति। तदभावपक्षेपि संप्रसारणे सति भृष्टमिति। नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति।

॥

इतरेत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह। रसोरिति। भ्रस्जेः सिचि ऋभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव। तेन रूपद्वयं सिध्यति अभ्राक्षीद भार्क्षीदिति। ननु ऋभावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या। अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्यानित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः। अन्तरङ्गः ऋभाव इति-

रसोर्वर्वचनात्सिद्धम्। रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि। रसोर्वर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः॥ रसोर्वर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः। वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात्। अभ्राक्षीत्। इदं न स्यात्। अभार्क्षीदिति। सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति। इदमिह संप्रधार्यम्। भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् भ्रस्जादेशः। नित्यत्वात्संप्रसारणम्। कृते भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि। कथम्। योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेपि प्राप्नोति। अनित्यो भ्रस्जादेशः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते। एवमप्यनित्यः कथम्। उपदेश इति वर्तते।

चेत्। न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते। ऋभावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्रमिसति सिद्धमभार्क्षीदिति। योसावृकारे रेफ इति। ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य ग्रहणं क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात्। मा भूदन्त्यादचः परः। तत्र विषये आदेशो भविष्यति। मित्वं तु भर्ष्टेस्त्यादेः सावकाशम्। उपदेश इति वर्तत इति। भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तस्यानेरम् भवति। न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति।

वरीवृज्यत इति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीकोरेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः। भ्रस्जे रूपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः। अनन्त्यविकार इत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम्॥ अतो लोपः॥ यणादेशेनेति। एरनेकाच इत्यनेन। ततश्च यण-बाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाभावः। सखायादिति। सख्युरसंबुद्धाविति णित्त्वातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो न तु-कार्यातिदेशपक्षे इत्यवसेयम्। णिलोपस्यावकाश आटिटदिति। यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। कारणेति। ननु

नचावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं वरीवृज्यत इत्येवमर्थम्॥ अतो लोपः॥ एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः। णिलोपस्याव-काशः। कार्यते हार्यते। इयङादेशस्यावकाशः। श्रियौ श्रियः। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम्। इदं तर्हि। अततक्षत्। अररक्षत्। यणादेशस्यावकाशः। निन्यतुः। निन्युः। णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। वृद्धेरवकाशः। सखायौ। सखायः। णिलोपस्यावकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कारयते कारकः। हारयते। हारकः। गुणस्यावकाशः। चेता। स्तोता। णिलोपस्यावकाशः। आ-टिटत्। आशिशत्। इहोभयं प्राप्नोति। कारणा हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चीयते। स्तूयते। णिलोपस्य स एव। इहो-भयं प्राप्नोति। कार्यते। हार्यते। णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सन्त्वत्रे-ते विधयः।

चाऽत्रापि इयङोऽपवाद एरनेकाच इति यण न प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्। गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेने-त्यदोषः। एकैके नसह णिलोपस्य वचनादियङादीनामन्यतमविषयेऽपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते। सन्त्वत्रेत इति। ननु का-रणाकारक इत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वायोकृतयोर --- न्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधि-
द्या
त्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः।

प्रापयतीति। प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च युगागमः। अनाईधातुकत्वाण्णेर्धातोरविधानादतो लोपस्यात्राप्रसङ्गः॥ यस्य हलः॥ कि
मिदमिति। यद्यागन्तुनाकारेणनिर्देशस्तनो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः। अन्त्यस्येति।
अलोन्त्यस्येति वचनात्। कैमर्थक्यादिति। को र्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम्। प्रश्नविषययोः संबन्धोत्र भाव-

एतेषु विधिषु कृतेषु स्यानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। इयङादेशे हि दोषः स्यात्।
किम्। अन्त्यलोपः प्रसज्येत। अल्लोपस्येयङ् यणोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरवकाशः। प्रियमाचष्टे। प्रापयति। अ
ल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। इह्होभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति सं
प्रधारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। अपिकाकः श्येनायते। अल्लोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्य
ते। अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाचीपरशब्दः। विप्रतिषेधे यत्प
रमिष्टं तद्भवति॥ यस्य हलः॥ किमिदं यल्लोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। यल्लोपे
वर्णग्रहणं चेद्वात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शुच्यिता। मव्यिता। अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। यदि संघातग्रहण
मन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति। सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमपि तेनातिप्रसक्त
मिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः। क्व मा भूत्। लोलूयिता। योयूयिता। कैमर्थक्यान्नियमो भव
ति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः। तत्रापूर्वो विधिर
स्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि लोपः स
र्वापहारी।

प्रत्ययवाच्यः। अपूर्व एव विधिरिति। नियमे हि श्रुतार्थत्यागेनाश्रुतार्थो या अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोष
श्च प्राप्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्यायानिति-
अस्यान्यापस्थायमविषयत्वमित्यर्थः॥

संघातग्रहणसामर्थ्यादिति। किं यस्य हलइत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति। पारार्थ्याद् प्रधानायाः परिभाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपस्य बाधनम्। समिधितेति। समिधमिच्छत्यात्मनइति क्यच्। ततस्तृच् इट्। इह वर्णग्रहणे क्यस्य विभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते। क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोपइति नित्यो लोपइति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति। संघातग्रहणे तु यस्य हलइत्यनेन नयेन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यो यल्लोपोपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति। नित्यं यलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात्। एतच्च न धातुलोपइत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रये ल्लोपस्य सिद्धत्वात्। का-

ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। संघातग्रहणं चेत्। क्यस्य विभाषायां दोषः। संघातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषो भवति। समिधिता। समिध्यिता। यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः। यदाऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति। आदेः परवचनात्सिद्धम्। हलइति पञ्चमीनस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति। अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेत्। धात्वन्तस्य प्रतिषेधइति। नैष दोषः। अङ्गादिति हि वर्त्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यो यकारः। किं चाङ्गस्य यकारः। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये।

स्येति कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति-वदन्तः। एतदपरे नेच्छन्ति। आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लक्ष्यस्य च तथाशिष्टैरप्रदर्शनात्। आदेरिति। ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम्। अङ्गादिति वर्ततइति। अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यन्तलाभात्फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। न वै अङ्गादिति। संबन्धषष्ठीति। अनेकसंबन्धसंभवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धः परिगृह्यते। प्रत्ययइति। प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य। ननु च समुदायः प्रत्ययोङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रं मकारेलुहेयकारमात्रस्य प्र-त्ययत्वाददोषः। ॥

णेरनिटि॥ निष्ठायामेव सेटीति। सेड्ग्रहणं निष्ठायामिति नियमो न भवति अनिटो निष्ठाया अभावात्। अयादेशो भवतीति। लोपापवाद इत्यर्थः॥ निष्ठायाम्॥ संज्ञपित इति। सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च पूर्वेणापि न भवति। वादान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति। एकाचो हीति। यस्य विभाषेत्यत्र एकाज्ग्रहणं कृतमित्यधिकारात्। इड्भावार्थं चेति। इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः। अक्रियमाणे से

णेरनिटि॥ अनिटीति किमर्थम्। कारयिता। कारयितुम्। अनिटीति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। कारयिता। कारयितुम्। निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति। क्व माभूत्। कारयिता। कारयितुम्। अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां सेटि। जनिता। णमन्त्रे शमिता यज्ञे। ततः अय्। अयादेशो भवति सेटि। तत आमन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। अय् भवतीत्येव। निष्ठायां सेटि। अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटिप्रतिषेधार्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनिटीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति। संज्ञपितः पशुरिति। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटिप्रतिषेधार्थमिति चेन्नसिद्धइट्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटिप्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम्। कथम्। अनिड्भावात्। ननु च यस्य विभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः। एकाचो हि प्रतिषेधः। एकाचो हि स प्रतिषेधः। ज्ञपिश्चानेकाच्। इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते। कथं पुनः सेटीत्यनेनेट्शक्यो भावयितुम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम्। किं कारणम्। सेटीत्युच्यते। अवचने हि णिलोप इट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। कारितं हारितम्।

ड्ग्रहणे कारितमिति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति। इट् चा। नित्यत्वात्तु णिलोपः प्राप्नोति। तत्र कृते एकाज्ग्रहणादीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः। इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्त्तते इट्प्रतिषेधः निर्दिष्टस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधेः स्थानिवत्त्वमित्यनाश्रित्योक्तम्। ॥

सप्तमे योगविभाग इति। णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते। णेरित्येको योगः। तत्र निष्ठायां नेटीति वर्तते। ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम्। अथवा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति। ततोऽध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः। रमणन्त्विति। व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः॥ अया॥ किं पुनरिति। यद्यपि क्त्वावयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु इति निर्देशादनुपपत्तिः तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षया विचारे कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति। अथवा किं कृते इडागमः क्तु

एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण। कथम्। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां नेड् भवति। ततः। णेः। ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड् भवति। कारितम्। हारितम्। ततो वृत्तम्। वृत्तमिति च निपात्यते। किं निपात्यते। णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र। क्व मा भूत्। कारितम्। हारितम्। इड्हापि तर्हि प्राप्नोति। वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति। ततः। अध्ययने। अध्ययने चेड् इति वर्तते। रुधिरमिश्लथीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात्। रुधिरमिश्लथीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। सार्वधातुकत्वात्। वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे। वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते। इहस्पति घृा सुम्ने रमन्तु। रमयन्त्विति प्राप्ते। अग्ने शर्ध महते सौभगाय। शर्द्धयेति प्राप्ते। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। रुधिरमिश्लथीनामार्धधातुकत्वात् सिद्धम्। कथमार्द्धधातुकत्वम्। अन्येऽपि हि धातुप्रत्ययाः उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु॥ किं पुनरयं क्तुः। आहोस्विदित्नुः। कश्चात्र विशेषः। क्त्वाविटि णेर्गुणवचनम्। क्तौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः। गदयित्नुः स्तनयित्नुः। अस्तु तर्हि इत्नुः। इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम्। यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम्।

रिह निर्दिष्टोः यः प्रत्यय एव क्तुरिति विचारः। क्त्वाविटीति। स्तनिहवीत्यत्र यदि क्तुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनात् लोपो नास्ति। किं तर्हि। क्त्वानु गुणप्रतिषेधप्रसङ्गे गुणो विधेयः। इत्नाविति। स्तनिहषीत्यत्र इत्नु विधेयः। कृहनिभ्यां क्तु विधेयः। यदा तु स्तनादिभ्यः क्तुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम्। स्वरेऽपि भेदो नास्ति उभयथा अन्तोदात्तत्वात्।

अयादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानपाठेनात्र सूत्रे पाठ उच्यते नात्र पूर्ववचनम्। भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य य-
थान्यासं समर्थयितुमाह। उभयमिति। यद्यत्र ल्युग्रहणमयादेशार्थं क्रियते ल्यन्यादिभ्यश्च ल्युर्विधीयते तदा स्यादेव लाघ-
वम्॥ ल्यपि लघु॥ केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः। अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम्। तत्र षष्ठीमा-
श्रित्याह। ल्यपीति। प्रशमय्येति। शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं अलब्धिवति अयादेशो न प्राप्नोति। न चात्र व्यव-
हितेपि पूर्वशब्दो वर्त्तते इति शक्यमाश्रयितुम्। चकास्त दरिद्रादीनामपि एयन्तानामयादेशप्रसङ्गात्। प्रचकास्य गत इति। न-
चाव्यवहिते संभवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम्। ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपस्यासिद्धत्वा-

अयादेशे चोपसंख्यानम्। अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उभयं क्रियते न्यास एव ल्यपि लघुपूर्वात्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चे-
द्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रशमय्य गतः।
प्रतमय्य गतः। अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रतिचिकीर्ष्य गतः। ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्ध-
म्। ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम्। एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्। ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न
प्राप्नोति। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। प्रचेच्छिद्य्य गतः। प्रबेभिद्य्य गतः। प्रगद्य्य गतः। प्रस्तनय्य गतः
। ह्रस्वादिषु चोक्तम्। किमुक्तम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। कथम्। णावेते विधयः ल्यप्ययादेशः॥ वि-
भाषापः॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अध्याप्य गतः॥

द्लघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्। एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात्।
अल्लोपे चेति। अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वां लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति। लघुपूर्वादिति वचना-
दिति। लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः। लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः। एवमपीति। क्व एमः
तर्हि स्यात्। मदमाचष्ट इति णिच् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यात्॥ विभाषापः॥ अ- २५
ध्याप्येति। क्रीङ्जीनां णाविति आत्वमर्त्तिह्री इत्यादिना पुगागमः। ॥

सानुबन्धकनिर्देशादिति। आप्लृलिति पठितव्यमित्यर्थः। आप्लृशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋल्कारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्त्वम्। उरण्रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात्तु परत्वम्। भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह। आप्लृ इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ। न त्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचूसीयुट्॥ कथमिति। किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्मणोर्वर्त्तन्ते ये स्यादय इति। अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्याममभिधीयते-

आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम्। आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते। आप्लृ इति। तेन इडादेशस्य न भविष्यति। स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथमध्याप्यगतः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचूसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ कथमिदं विज्ञायते। भावकर्मणोर्ये स्यादय इति। आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते। भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड् विशेषितः। स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः। अथ विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिचूतासयो विशेषिताः।

भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति। तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता। युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति प्रश्नः। यदि विज्ञायत इति। यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः। सीयुड् विशेषित इति। आर्द्धधातुक इति वर्तते। न च सीयुट आगममात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्द्धधातुकं गृह्यते। तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः। स्यसिचूतास इति। भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रे व्यवस्थापितत्वाद्विकरणानाम तदर्थत्वात्। अथेति। भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः। ॥

भा॰ कै॰ सीयुड्विशेषितइति। तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्र- ६४३
२६ त्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसंबन्धश्च न तदवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वा
पर्ये। अतो नन्तरं कश्चित्पाठः। उभयथा चिचिण्वद्भावो विशेषितइति। तत्र न दोषान्तरोपन्यासः। किं तर्हि पक्षद्वये दोषो
पसंहारः। अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनाद्विशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः। स्यादयोपीति। स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव
प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति। यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्याद-

सीयुड्विशेषितः। उभयथा च चिण्वद्भावोऽविशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इ
ति। ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिचूतासयोऽविशेषिता इति। स्यसिचूतासयश्च विशेषिताः। कथम्। भावक
र्मणोर्यो भवतीत्यत्र स्यादयोप्यनुवर्तिष्यन्ते। अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। ननु चो
क्तं स्यसिचूतासयो विशेषिताः सीयुड्विशेषितइति। सीयुट् च विशेषितः। कथम्। भावकर्मवाचिनि परतः सी
युड्नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते। अथ इट् चेदुच्यते कस्यायमिड्भवति। अङ्ग
स्येति वर्तते। यद्येवमङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति। अडाडुतु। तद्यथा। अडाटौ टित्वादादितो भवतः। एवं तर्हि
स्यादीनां भविष्यति।

योल्लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद्दोषः। भावकर्मवाचिनि सीयुटीति। तन्त्रादिन्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्र
हणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते। अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते। भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं
भवतीति नास्ति दोषावकाशः। कस्यायमिति। स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात्प्रश्नः। स एवाह। अङ्गस्येति वर्ततइति। प्र राम॰
करणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः। अथवा अङ्गस्येति वर्ततइति सिद्धान्तवादिवचनम्। अङ्गस्य नि २६
मित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः। इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाह। यद्येवमिति।

षष्ठ्यभावादिति। इच्छामात्रेणस्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठीति। षष्ठीनिमित्तत्वात्षष्ठी
त्युच्यते। यथा नड्वलोदकं पादरोगः। इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति नि
र्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रकॢप्तौ निमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयस
प्तमीमत्वाह। नैषा षष्ठीति। इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। एवं तर्हीति। भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद् भावकर्मशब्दा
भ्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थीयाः षष्ठीं प्रकल्पयति।
चोदकोऽयथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। न सिध्यतीति। तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्या

एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एवासौ सप्त
मी। भावे चार्थे कर्मणि चेति। एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति त
स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अर्थेऽसंभवाद्भावकर्म
वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते। एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। आर्धधातु
कस्येट्। यावानिण्नाम स सर्व आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम्। ततो वलादेः। वलादेरार्धधातुकस्येड् भव
तीति। यद्येवं स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति। चिण्वद्भावस्त्वविशेषितो भवति।

दर्थे मा भूत्। शब्दस्य शब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थस्तु बहिर्भूतः। निःशब्दो बहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अर्थेऽसंभवादिति। एवमपीति
। न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात्। आर्धधातुकस्येडिति। परिभाषेयं क्रियते। यत्रेड्विधी
यते तत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते। तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठीप्रकॢप्तावि़ड् भविष्यति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादा
र्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते। यद्येवमिति। स्यादीनामागमविधावुपयोगात्पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुकग्रहणे
ह्युपतिष्ठमानेन स्यादीनां विशेषणादागमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्। अजूहनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र कचि
द्यत्र स्यादयः सन्ति तेषामिडिति। यथा कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेत्यत्रेति भावः। ॥

स्यादीनेवेति। तेषामेवश्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति। सप्तमीनिर्देशसामर्थ्या-
द्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा संबन्धः। केपुनरिति। सर्वेभ्यद्रूष्यनेन च प्रा-
प्नोतीति तिमत्वा प्रश्नः स एव पराभिप्रायमाशङ्कते। येअनुदात्ता अथ येउदात्तास्तेषां कथं सिद्धं तेनैव परत्वादिति। किमेवं भवा-
नन्यते इत्यर्थः। ततः सिद्धान्तवाद्याह। उदात्तेभ्योपीति। अथवाशिष्याचार्यदेशीययोः केपुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वा-
दित्यन्तो आचार्य आह। उदात्तेभ्योपीति। उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम्। ऋद्धनोः स्ये इत्यनुदात्तेभ्योपि इड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य
तेभ्योप्यनेनेड्विधिः इटोसिद्धत्वादिति। ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात् सिध्यति णिलोपः। अपि चेट् संनियोगेन विधी यमा

तत्र को दोषः। स्यसिचूसीयुट्तासिष्विड्भवति। अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्वचिदेव चिण्वद्भावः स्यात्।
एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति।
के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति। येनुदात्ताः। अथ येउदात्तास्तेषां कथम्। सिद्धं तेनैव परत्वात्। उदात्तेभ्योपि अनेनै-
वेडेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। कारयतेः कारिष्यते। हारिष्यते। इटोसिद्धत्वात्सेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्।
कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्यो नेनैवेड्लभ्यः। न पुनरनेनास्तु तेन वेति। तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन। नित्योय-
म् कृते पि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेपि। न त्वस्मिन्कृते स प्राप्नोति। किं कारणम्। अवलादित्वात्। न स्मादनेनैवेडेषित-
व्यः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। वृद्धिश्चिण्वद्युक्चहन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति॥ वृ-
द्धिः प्रयोजनम्। चेष्यते। चायिष्यते। युक्प्रयोजनम्। ग्लास्यते। ग्लायिष्यते॥

तश्चिण्वद्भावोपि भवति। अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात् संनियोगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात्। अन्वाचये तु विज्ञाय-
माने स्यादिष्वेव चिण्वद्भावः। यथा कर्त्तुः क्यङ्सलोपाभावेपि। नित्योयमिति। वलादित्वानपेक्षणात्। आकृतिपक्षे च शब्दान्तरप्राप्त्यापि ना-
स्यानित्यत्वम्। भावकर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्यान्तरङ्गत्वमित्यदोषः। कानि पुनरि-
ति। प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्यथा विशेषेणेति प्रश्नः। इतर आङ्गान्येवोदाहरति। वृद्धिरिति। ॥

विघातीति।अस्मिन्निटिसतिवलादिलक्षणस्येटोवलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणोविघातस्ततस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः।अथवावलनिमित्तइड्विघातीअसेटोप्रतिबन्धकइत्यर्थः।ऋकारगुणस्येति।अन्येषांतुगुणेजन्तत्वंनविहन्तीतिनित्यत्वाच्चिण्वद्भावःसिध्यति।चायिष्यते।लाविष्यतइतिभावः।परत्वादिति।इयोरप्यनित्यत्वात्।वधिभावादिति।ननुचार्धधातुकइतिविषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गोवधिभावः।नैतदस्ति।लिङीतिविशेषनिर्देशात्परसप्तमीतद्विशेषणत्वादार्धधातुकइत्यपिपरसप्त-

हन्तेश्चघत्वंप्रयोजनम्।हनिष्यते।घानिष्यते।दीर्घश्चोक्तोयोमितांवाचिणीति।सचप्रयोजनम्।शमिष्यते।शामिष्यते।तमिष्यते।तामिष्यते॥इट्चासिद्धस्तेनमेलुप्यतेणिर्नित्यश्चायंवलनिमित्तोविघाती॥इट्चासिद्धस्तेनणेरनिटीतिणिलोपोयथास्यात्।कथमयंनित्यः।कृताकृतप्रसङ्गित्वात्।कृताकृतप्रसङ्गीह्ययम्।कृतेपितस्मिन्निटिशामिकेआर्धधातुकस्येड्वलादेरितिपुनरनेनायंभवति।अस्मिंस्तुविहितेवलादित्वस्यनिमित्तस्यविहतत्वात्शामिकोनभवति।निमित्तंविहतंभवति।अयंतस्यनिमित्तंविहन्ति।तस्मादयंनित्यः।सत्वस्यनिमित्तंनविहन्ति।अथोपदेशग्रहणंकिमर्थम्।चिण्वद्भावउपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात्॥चिण्वद्भावउपदेशवचनंक्रियतेऋकारगुणस्यबलीयस्त्वात्।कारिष्यते।परत्वाद्गुणेरपरत्वेचाजन्तत्वात्चिण्वद्भावोनप्राप्नोति।उपदेशग्रहणाद्भवति॥वधिभावात्सीयुटिचिण्वद्भावाभावोविप्रतिषेधेन॥वधिभावात्सीयुटिचिण्वद्भावाभावोभवतिविप्रतिषेधेन।वधिभावस्यावकाशः।वध्यात्।वध्यास्ताम्।वध्यासुः।चिण्वद्भावस्यावकाशः।घानिष्यते।अघानिष्यत।इहोभयंप्राप्नोति।घानिषीष्ट।घानिषीयास्ताम्।चिण्वद्भावोभवतिविप्रतिषेधेन।अथेदानींचिण्वद्भावेकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावःकस्मान्नभवति।सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिकृत्वा।

मी।यत्रतुविशेषनिर्देशाभावोऽस्तेर्भूरित्यादौतत्रैवविषयसप्तमीविज्ञानंभव्यादिसिद्ध्यर्थम्।एकाचउपदेशेनुदात्तादित्यत्रतुवक्ष्यतिभाष्यकारः।वधिषीष्टेत्यत्रनिपातनस्वरंप्रत्ययस्वरोबाधिष्यतेआर्धधातुकीयाःसामान्येनभवन्तीत्येवंब्रुवतालिङीतिविषयसप्तम्येवाभ्युपगताततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावःप्राप्नोति।प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावोभवति।

 हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। लुङ्परे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिणिनिमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुवन्ति।
इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं साक्षान्निर्दिष्टं न तद्यत्र निर्दिश्यते यथा युगागमः। यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिणिनिमित्तं तदपि। यथा वृ
द्धिरिति। हनिणिङादेशप्रसङ्गः। अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति। अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणि
कत्वात्। न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः। आतो॥ इड्ग्रहणं किमर्थमिति। इहाचिक्लित्यार्धधा
तुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेष्याभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूत — विशेषणेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्च
यसंभवादनेकपक्षसंभवः। तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषण
त्वाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते। तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते। अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्। तदा क्लिदार्द्धे
धातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते। नेटः। हलादेरिटः क्लित्वासंभवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च। तन नश्वदासीयेत्या

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च॥ हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हनिष्यते। घानिष्यते। एष्यते। आयिष्यते। अध्ये
ष्यते। अध्यायिष्यते। लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति। अङ्गस्येति तु प्रकरणादङ्गस्यान्नातिदेशात्सिद्धम्। अ
ङ्गस्येति यत्कार्यं तत्स्मातिनिर्दिश्यते। न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति॥ आतो लोप इटि च॥ इड्ग्रहणं किमर्थम्।

दावाल्लोपप्रसङ्गः। अथाजादे :प्रत्ययस्य क्लिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक् संबन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तदायमर्थः। अजा
दौ क्लित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति। तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्लिदर्थमनार्द्धधातुकार्थं च भवतीति दासीयपपिथ व्यत्यरइ
ति सर्वत्रैवाल्लोपः प्राप्नोति। अथ क्लिता नानुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदा क्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषादिट्यपि
क्लिदिटावुपतिष्ठतीति अक्लिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइत्यनजादौ सार्व
धातुके च न भवति। अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धे तु क्लिते टः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। अथ त्वार्धधातुके नानतु
भूतविशेषणेनेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेटि चेति। तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायत इति व्यत्यरइत्यादावाल्लोपप्रस
ङ्गः। तदा चिक्लितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्यादिति लिटः। सार्वधातुकस्येटो ङित्वाज्जादित्वाव्यभिचारात्। अनुभूत
विशेषणेनार्धधातुके नेटः समुच्चये सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। तदेवमनेकपक्षसंभवात्प्रश्नः। ॥

इतरः क्ङितानतुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं पश्चादुद्वयोरपिविशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याह। इट्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति। आदीनि। दानः केवलादाङ्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ्लङोरन्यतरः। केचिदत्र पदकाराश्च अदीत्यवगृह्णन्ति। केचित्त्वेकपद्यमन्यन्ते तेषामाडागम इति पक्षः। तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक्। लङि तु छान्दसत्वाच्छपो लुक्। श्लावसतिद्विर्वच

इट्ग्रहणमक्ङिदर्थम्॥ इट्ग्रहणं क्रियते अक्ङितिलोपो यथा स्यात्। पपिथा तस्थिवेति॥ सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम्॥ सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इषमूर्जमहमितआदीति। ननु च यथैवक्ङितीति वर्तमाने इट्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्धधातुक इत्यपि वर्तमाने इट्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। नहि क्ङिताऽऽर्जं विशेष्यते। अचि भवति कतरस्मिन्क्ङितीति। किं तर्हि। अचाक्ङिद्विशेष्यते क्ङिति भवति कतरस्मिन्नचीति। किं पुनः कारणम्। अचाक्ङिद्विशेष्यते यथाद इडप्यचू ग्रहणेन विशेष्यते। अस्ति चेदानीं कश्चिदिडनजादिः यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। दासीय धासीयेत्यादि। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथा छन्दसीति वचनात्। अन्ये पि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते॥ घुमास्थागा॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतपावान इति दर्शनात्॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। घृतं घृतपावान इति दर्शनात्। इत्वं माभूत्। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति। यदि तर्हि वकारप्रतिषेध उच्यते। कथं धीवरी पीवरी। धीवरीति चोक्तम्। किमुक्तम्। नैतदीत्वम्। किं तर्हि। ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति।

न प्रकरणे छन्दसि चेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः। दासीयेति। इटः सीयुटि तस्य तद्वत्त्वादजादित्वाभावः॥ घुमा॥ ईत्व इति। वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः। वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः। घृतपावान इति। आतो मनिन्निति क्वनिप्। वसपावान इति। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः। धीवरीति चोक्तमिति। जनसनखनां सनझलोरित्यत्रोक्तम्। ॥

वनिबेषद्दूति। क्वनिप्छन्दसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति। भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसरा-
णार्थात् प्रयोगाभावात्त्वादिभ्यो नास्ति क्वनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। तत्र वार्त्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः। स्थः क चेति चात् क्विपि सं-
स्थाद्दूत्यत्र त्वस्यादर्शनात्। भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन यथा त्वेडित्यत्रेडागमः। नमाङ्। कस्यायमिति। यदि
हूयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततो जादीनामडपि प्राप्नोति। अथानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगे ऽनिष्यमाणोपि-
अट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एवानन्तर्यमाश्रित्याह। आटः प्राप्नोतीति। इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेपि स्वरितत्वादधिकारेपि-
दोषप्रतिविधानसंभवादाह। न कर्तव्यमिति। अडपि प्राप्नोतीति। अडाटोर्युगपदेकागम्यपेक्षया दित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति। नमाङ्योगे॥ कस्यायं प्रतिषेधः। आटः प्राप्नो-
ति। अटोपित्विष्यते। न तर्ह्यटोग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदा-
त्त इति। यदि तदनुवर्तते। आडजादीनामट् चेत्यडपि प्राप्नोति। अस्त्वटि कृते पुनराड् भविष्यति। इहाप्यटि कृते पु-
नराट् प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अड्वचनान्न भविष्यति। इहापि तर्हि अड्वचनान्न स्यात्। ऐहिष्ट। ऐक्षिष्ट।

लेटोडाटोः। ततः पक्षे ऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति। ऐक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति। इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्वयोपदा-
र्थे कृते प्यटि शब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटा भवितव्यमिति मत्वाहास्त्विति। इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्ति-
स्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट् प्रसङ्ग इति मत्वाह। इहापीति। ननु चाटि कर्तव्ये ऽटो सिद्धत्वादजादित्वाभावः। यद्यपि शास्त्रापे-
क्षया ऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते। यथोक्तमार्थीदीदाद्यर्थीनामिति। परिहारान्तरसद्भावाद्वा ऽसिद्धत्वं नोक्तम्।
अड्वचनादिति। यदि हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात् तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपि आडागमं विदध्यात्। इहापि तर्हीति। य-
द्यटि कृते आड् भवति ततो त्रापि न स्यात्।

आड्वचनादिति। यद्याटस्यात्तर्हि धानमर्थकं स्यादित्यर्थः। ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति आटि सति न प्राप्नोति। नै
ष दोषः। उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्याटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात्। अथवा संदिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसंदिग्धप्र
वृत्तिनाऽऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः। यथान्यत्रोक्तम्। अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्त-
स्येति। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह। इहापि तर्हीति। अकृतेऽटीति। अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ह्याटि सर्व
स्याजादित्वादडाटोरभेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृतेऽकृते वाऽऽटि आडिति। अ-

आड्वचनाद्विष्यति। इहापि तर्हि आड्वचनात्प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्वि
ज्ञास्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आड्वचनसामर्थ्यात्। यदि हि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र स्यादा
आड्वचनमनर्थकं स्यात्। अथवोपदेश इति वर्तते। अथवा आर्धधातुक इति वर्तते। अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति लकारको निर्दे-
शः। लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति। सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि॥ अजादीनामटा सिद्धमि
ति॥ अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा। एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड्वक्तव्यः॥ वृद्ध्यर्थमिति चेदटः॥ आटो वृद्धिं वक्ष्यते। यदि तर्हि
टो वृद्धिरित्युच्यते। अस्त्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते॥ धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्॥ धाताववटो वृद्धिं वक्ष्यामि। त
र्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अटः। अचि वृद्धिर्भवति। तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भव
ति। ततो धाताविति उभयोः शेषः।

थवेति। उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड् भवति। न च करोतिरुपदेशेऽजादिरिति आडभावः। अथवा आर्द्धधातुक इति वर्तत इति। ते
नार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योऽजादिस्तस्माद्भवति। सर्वथेति। करोतीत्यादिवद्यजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः। अ
सिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्व एवामी प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः। अस्त्वप इति
। स्वपेर्लङ्। सिप्। अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट्। शप्। लुक्। सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तत्राद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति। ॥

आटीदिति। नेटीति इट्ईट्प्रतिषिद्धायां परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति। पररूपं गुणे नाट इति। अट उत्तरे गुणे पररूपं नेति व
क्तव्यमित्यर्थः। ओमाङोरुसि तत्सममिति। औकारीयदोढीयदोस्त्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेत्यस्य पदान्तादिति
पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्। यदा तु पररूपविधौ नाडित्युच्यते तदोस्योमाङ्स्वाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्त
व्य इति तुल्यमेतद्भवति। न तु गौरवप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वादिति। यणलोपौ बहिरङ्गौ वृद्धौ कृतायामिणो यण्। एरिति योगविभा
गाश्रयणाद्वयणो भावः। रूपाश्रयणाद्दन्तादिवद्भावो नास्ति। ताद्रूप्यानतिदेशात्। असेरन्त्योपद्विति। तपरकरणाद्धोपाभावः॥

एवं तर्हि। आटीत्। आशीत्। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति॥ पररूपं गुणे नाटः॥ आटो नेति वक्ष्यामि। तत्तर्हि वक्तव्यम्।
न वक्तव्यम्॥ ओमाङोरुसि तत्समम्॥ यद्यप्येतदुच्यते। अथ वेतर्हि उस्योमाङ्स्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो
भवति॥ छन्दोर्थे तस्मीड्वक्तव्यः। आरैगु रुद्रा। त्रितए नमा युनक्। ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः
॥ छन्दोर्थे बहुलं दीर्घः॥ छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते। न यथा पूरुषो नारक इति। एवं तर्हि। आयन्। आसन्। इणस्त्योर्य
णलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति॥ इणस्त्योरन्तरङ्गतः॥ अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति तस्मान्नार्थ आ
ड्ग्रहणेन॥ अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः॥ आस्त्वपो हसतीत्यत्र धातोर्वृद्धिमटः स्मरेत्॥ पररूपं गुणे ना
ट ओमाङोरुसि तत्समम्॥ छन्दोर्थे बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः॥ अचि श्नु॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि
सि बहुलम्॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तन्वं पुषेम। तनुवं पुषेम। विष्वं पश्य। वि
षुवं पश्य। स्वर्गं लोकम्। सुवर्गं लोकम्। त्र्यम्बकं यजामहे। त्रियम्बकं यजामहे॥

एतच्च वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यणलोपौ स्याताम्। अटा सिद्धे आड्वचनमेवं ज्ञापक
मन्ये वर्णयन्ति। भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय इति। तस्यां सत्यां यणलोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्नि
ति न स्यादित्याड्विधीयते॥ अचि श्नु॥ तन्वमिति॥ छन्दसीत्यधिकारादसिपूर्वत्वाभावाद्यणादेशः। तनुवमिति। अधातुत्वा
दप्राप्त उवङ् विधीयते। विष्वमिति। विस्तृत इति सत्सूद्विषेति क्विप्। अत्र नित्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते। सुवर्गमि
ति। अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ्विधीयते॥

एरनेकाचः॥ ब्राह्मणस्यनियाविति। अन्येभ्योपिदृश्यतइति ताच्छील्यादिषु निरुपपदात्पूर्वं क्विप् ततः कर्मणासंबन्धः सत्यपि पूर्वंकर्मणासंबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विब्भवति। गतिकारकपूर्वस्येति। परमशब्दोत्र न गतिर्न च-कारकम्। किं तर्हि। उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम्। उद्ध्याविति। भावेक्तेरिचात्र क्विप्। इकारः संयोगपूर्वः। धातोरिति। अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः। उपसर्जनमिति। अन्यपदार्थं प्रति। नचोपसर्जनस्येति। संबन्धिशब्दादन्यदुपसर्जनं पदान्तरवाच्येनार्थेन संबन्धं नोपैतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। गुणप्रधान संनिधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे विशेषणसंबन्धेन भाव्यम

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य॥ इह कस्मान्न भवति। ब्राह्मणस्य नियौ ब्राह्मणस्य नियइति। अङ्गाधिकारादङ्गस्येति वर्तते। एवमपि परमनियौ परमनियइत्यत्रापि प्राप्नोति। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च॥ यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यम्। स्वरपूर्वा च यस्योपधा। पदपूर्वा च। स्वरपूर्वा। निन्यतुः। पदपूर्वा। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। उभयपूर्वा। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। सेनान्यौ। सेनान्य इति। असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः। असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने अनिष्टं प्रसज्येत। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः। धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति। उपसर्जनं चैव संयोगः। न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति। धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति। अस्त्यन्यद् धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। इवर्णो विशेष्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यद्य धातोरिवर्णो भवितव्यमेव तस्य यणादेशेन इको यणचीति॥

नर्थित्वे प्रधानस्य गुणेन विशेषणेन संबध्यते। यद्य धातोरिति। यथा कुमार्याविति। ननु दमण्यौ पाण्यौ इत्यादाव धातोः पूर्वसवर्णदीर्घ-बाधनार्थो यण्मा भूदिति धातुने वर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति। इवं तर्हि इयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्य धातोरियङः प्रसङ्गाद-धातुनिवृत्त्यर्थो धातुग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भवति। ॥

वर्षासु भवति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः। दृन्भूशब्दः। अन्दूदृन्भूरिति निपातितः। अत्र भूशब्दस्यानर्थकत्वान्न भूसुधियोरित्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः॥ हुश्नुवोः॥ अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वाह। हुश्नुग्रहणानर्थक्यमिति। भा

वर्षाभ्वश्च॥ वर्षाभूपुनर्भ्वश्च॥ वर्षाभूरित्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्व इति। अतस्त्वमिदमुच्यते। वर्षादृन्कारपुनः पूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम्। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके॥ हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात्। हुश्नुग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यस्याभावात्। न ह्यन्यत्सार्वधातुके अस्ति यस्य यणादेशः स्यात्। ननु चायमस्ति याति वातीति। क्ङितीत्यनुवर्तते। इदं तर्हि। यातः वात इति। अचीति वर्तते। इह तर्हि यान्ति वान्तीति। य्वोरिति वर्तते। एवमपि धियन्ति पियन्ति अत्र प्राप्नोति। ओरिति वर्तते। एवमपि सुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। अनेकाजिति वर्तते। एवमप्ययुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। एतदप्यटोसिद्धत्वादेकाज्भवति। एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्तते। यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम्। यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम्। युवं योयुवतीनाम्। वृषभं भवतु रोरुवतीनाम्। यङ्लुगर्थमिति चेन्नोन्न। किं कारणम्। आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथा छन्दसीति वचनात्। अन्येपि हि धातुप्रत्ययाश्छन्दसि उभयथा दृश्यन्त इति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। बेभिदीति। चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपीति॥ ऊदुपधाया गोहः॥ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न गुह इत्येवोच्येत। गोहि ग्रहणं विषयार्थम्। गोहि ग्रहणं क्रियते विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। निजुगुहतुः। निजुगुहुरिति।

षायामपीति। ततो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत्। ऊदुप॥ किमर्थमिति। लघुं विहाय निर्देशं कस्माद्गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः। गोहि ग्रहणमिति। कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। ॥

अयादेशप्रतिषेधार्थमिति। गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वे कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति। न तु लघुपूर्वादिति ल्यपय्-यादेशो न भवति। गुहद्दूति निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद्बाधित्वा गुणमुकारस्य स्थाने ऊकारः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वादूलघुपूर्वा-दुत्तरो णिर्भवतीति अयादेशः स्यात्। उऊत् ऊदिति। ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद्ध्रह्र-

अयादेशप्रतिषेधार्थं च॥ अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्गः ऊत्वस्यासिद्धत्वात्॥ ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रतिगूह्यगतः उपगूह्यगत इति। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्॥ लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। उऊत् ऊदिति। तत्र ह्रस्वस्यावकाशः। निजुगुहतुः। निजुगुहुः। गुणस्यावकाशः। निगोढा। निगोढुम्। इहोभयं प्राप्नोति। निगूहयति। निगूहकः। साधु निगूही। परत्वाद्गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घो भवति। अयादेशप्रतिषेधेन चापि नार्थः। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। णौ वुत्वं णो ल्यपि अयादेश इति॥ दोषो णौ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न दुष इत्येवोच्येत। दोषिग्रहणे च। किम्। अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रदूष्यगतः। उपदूष्यगतः। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वाद्दूल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव। असमानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं चैतत्। णौ वुत्वं णो-ल्यपि अयादेश इति॥

सस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। निजुगुहतुरिति। अत्र कित्वाद्गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः। निगोढेति। अचीत्यधिकारादूकारस्यात्राप्रसङ्गः। निगूहयतीति। उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति ऊकारश्च। तत्र परत्वाद्गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकार आदेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन। दोषो णाविति अत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारो पेक्ष्यते न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः। ॥

 चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्। णिज्व्यवेतानामिति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते। तत्र यदा ण्यन्ताद्यङ्न्ताच्च
णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङ्कारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम्। प्रयोजितवानिति। यद्यपि चिण्विषयं क
र्म प्रदर्शनीयं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं न त्वत्र कर्ता विवक्षितः। शंशमयतेरिति। शमेर्यङि
नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दाण्णिचि अतो लोपयलोपौ। लोपे कृत इति। यद्यपि परस्यापि णिचो लो

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्। चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे च॥ चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। शमयन्तं प्रयोजितवान्। अशमि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः। अशंशमि। अशंशामि। शं
शमंशंशमम्। शंशामंशंशामम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते। यश्चा
त्र णिच् चिण्णमुल्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति। लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवति। स्था
निवद्भावान्न चिण्णमुल्परः। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यसिद्धत्वान्न
प्राप्नोति। एवं तर्हि चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादि
ति। यावद्ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। णौ णिलोपः (णौ) चिण्णमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घ
त्वम्। तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति॥

पक्षे वापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परो णिः। दीर्घविधिं प्रति नेति। एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्व
प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात्। यङ्कारलोप-
स्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत। हेड वेष्टने इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्। दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति सिध्यति।
।अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गः। दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वा-
भावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः॥

त्वादेः॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। द्विप्रभृतिसंख्यान्तरोपजनने आश्रया विनाशोऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिरिति भावः। यत्र त्रिप्रभृतय इति। वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधो वा क्वचिद्भेदेनाश्रीयते। पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ग्रहणं न स्यात्। नवैष इति। संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्यान्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तन्ते। यथा चोक्तमेकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानात्सिद्धमिति। नैवेय इति च पूर्वग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं स्यान्निवृद्धावे सति श्यचूत्वादूह्यचूत्वाभावान्तदाश्रयो ढकू न स्यादिति॥ घसिभ॥ अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति

त्वादेर्घे॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समुपाभिच्छादः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः। तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम्। नवैष लोके संप्रत्ययः। न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते। तस्माद्द्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्॥ घसिभसोर्हलि॥ हल्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि दर्शनात्॥ हल्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते। अग्निर्वेनानि बप्साति। शरावे बप्सतीति॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ हुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। रुदिहि। स्वपिहि। झल्त्वादिति धित्वं प्राप्नोति। हेर्धित्वे हल्लधिकारादिटो प्रतिषेधः॥ हेर्धित्वे हल्लधिकारादिटोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। धित्वं कस्मान्न भवति। हल्लधिकारात्। प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। घसिभसोर्हलीति। तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते। प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तते।

हल्ग्रहणं क्रियते। तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारो चूसंबन्धार्थः क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलि चेति न वक्तव्यम्। अन्यत्रापीति। वचनाद्वार्त्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते। बप्सतीति। एकवचने प्रासेव्यत्ययेन सिः श्लौ द्विर्वचनम्। अदभ्यस्तादित्यदादेशः उपधालोपः खरि चेति चर्त्वम्। अत्रान्तरङ्गत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते। यदि तु झावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात्॥ हुझल्॥ रुदिहीति। शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः। ॥

 अथवेति। यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि हुझल्भ्य इत्यनया पञ्चम्या अचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते। ननु ष
ष्ठीप्रक्लृप्तौ तदादिविधेरसंभवः। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति ह्युच्यते। नैष दोषः। हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्त
त्वासंभवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते। अथवेति। यत्तु षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः। सागमस्त्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दा
न्तरे रूपमारोपमतीयते। न तूच्चार्यत इति तस्यादेशाभावः। यत्तर्हीति। आगमं विहाय यदि शब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः। इटेति। तस्मा
दित्युत्तरस्येति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या कार्येण च भाव्यम्। तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो यश्चानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट

अथवा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। अथवा निर्दिश्यमानस्या
देशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। इडा व्यवहितत्वात्। यद्येवं भिन्धकि छिन्धकी
त्यत्र धित्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं धित्वं क्रियतामकजिति। किमत्र कर्तव्यम्
। परत्वाद्धित्वं नित्यो ऽकच्। कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अकजप्यनित्यः। अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति अन्यस्याकृ
ते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति। अथवा ह
कारस्यैवैतदशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति॥

इति धित्वाभावः। यद्येवमिति। यदि निर्दिश्यमानस्यादेशस्तर्ह्यकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाप्रसङ्गः। धित्वे कृते ऽकजिति। पुनः प्रसङ्ग
विज्ञानाश्रयणात्। न ह्यन्यथा ज्ञातार्थावगतिर्भवति। अथवा ऽज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गो ऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच्।
अथवेति। इकारेणागन्तुनाहेरिति निर्देशः। हकारमात्रं तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते। एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः। इकारस्तूच्चा
रणार्थो व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्। ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येटा व्यवधानादिकाराभावः। स हि समुदा
यभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात्। अवयवं तु व्यवदधात्येव। तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सेत्स्यति॥

चिरणोन ग्रहणमिति। इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणभेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपो लुक् प्राप्नोति। एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः। इतरस्तु युगपत्त्रयत्र यस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाह। चिणो लुकीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। तल्लोप इति। तल्लोपस्यासिद्धत्वादिति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः। अभेदपक्षमाश्रित्याह। कार्यकृतत्वादिति। एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्तस्य लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरु

चिणो लुक्॥ चिणो लुकि तग्रहणम्॥ चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अकारितराम्। अहारितराम्। इति। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्। चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम्। संघातस्य लुक्कस्मान्न भवति। संघातस्याप्रत्ययत्वात्। प्रत्ययलुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते। न च संघातः प्रत्ययः। तल्लोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति। तल्लोपस्य चासिद्धत्वात्। असिद्धस्तल्लोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। अथवा क्ङितीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। तद्वै तत्र सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॥

ते शास्त्रस्यानुष्ठितत्वात्तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुग्न प्रवर्तते। युक्तं यत्तस्यैवेति। इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते। अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात्पुनर्न क्रियते। काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति। तथेहापि तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते॥ ॥

उतश्च॥ कथमिति। उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारादेकोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावा
दुकारात्प्रत्ययादिति पक्षो वतिष्ठते। उकारस्य विशेष्यत्वात्तेन नास्ति तदन्तता। न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः। विशे
ष्यते उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता। आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः। पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। तथेति। तदन्तप
क्षे यं दोषः। आद्ये तु पक्षे उकारस्याप्रत्ययत्वात्लुकू प्रसङ्ग एव नास्तीत्यत्र दोषाभावः। ननूकारात्प्रत्ययादिति विज्ञायमान उका
रस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात्। उच्यते। अङ्गविशेषणं स्यात्। तथा चक्षिणुहीत्यत्र न स्या

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥ कथमिदं विज्ञायते उकारात्प्रत्ययादिति आहोस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादि
ति। किंचातः। यदि विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति। सिद्धं तनु सुनु इति न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्यया
दिति सिद्धं चिनु सुनु। तनु कुर्विति न सिध्यति। तथा। असंयोगपूर्वग्रहणे नद्वहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहि। तक्ष्णु
हि॥ आप्नुहि। शक्नुहीत्यत्र न स्यात्। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति। कथं चिनु सुन्विति। तदन्तवि
धिना भविष्यति। अथवा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति। कथं तनु सुनु। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्य
ते। तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणे नेहैव पर्युदासः स्यात् अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि॥ आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति।

दित्ययमपि दोषो वक्तव्यः। तदन्तविधिनेति। ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः। विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणत्व
त्वादस्य भेदो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्येतदुच्यते। तत्रैकस्मिन्सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते। द्वितीये तूकारे
ण प्रत्यय इति दोषाभावः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्हि उकारो विशेष्यते इति। ननूकारस्य राम॰
संज्ञात्वात्संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः। नैष दोषः। यावदस्य विशेषणत्वं न विवक्षितं तावत्संज्ञात्वं नास्तीत्य ३५
प्राधान्याभावः। तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते। ॥

छन्दोग्रहणमिति। नित्यं करोतेरित्यत्र वाक्यभेदेन छन्दसि वेति संबध्यते। अत उत्॥ सार्वधातुक इति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तस्य निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति। इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः करोतेरित्यस्यासंभवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्या

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणे नोकारान्तो विशेष्यते। किं तर्हि। उकारो विशेष्यते। उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। उतश्च प्रत्ययात् छन्दो वा वचनम्। उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। अवस्थिरा तनुहि यातुजूनाम्। धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि। उत्तरार्थं च केचित्तावदाहुः छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति। अपर आहुः। वा वचनं कर्तव्यमिति। लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत उत्सार्वधातुके॥ सार्वधातुक इति किमर्थम्। इह मा भूत्। संचस्करतुः संचस्करुरिति। स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। करिष्यति। करिष्यते। कृञ उत्वे उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः॥ कृञ उत्वे उकारान्तस्य निर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। उत्वं कस्मान्न भवति। उकारान्तनिर्देशात्। अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम्। इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति। इहैव स्यात् संस्करोति। संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्। न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति। किं तर्हि। उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गं संबध्यते। उत इति वर्तते। यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन। कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति। उत इति वर्तते। उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। श्नसोरल्लोप इति। श्नः सार्वधातुक एवास्ते रप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्। उत्तरार्थमेव तर्हि श्नाभ्यस्तयोरात इति। श्ना सार्वधातुक एव।

श्रयणीयम्। एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति। स्यग्रहणमुपलक्षणं स्यान्तस्यापि प्रसङ्गात्। कृञ उत्व इति। उत इत्यनुवर्तनादिति भावः। इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणोक्तमिति मत्वाह। अशक्य इति। उत इति वर्तत इति। तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके क्ङिति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। ॥

अभ्यस्तमपीति। यत्र नेष्यते लोप इति भावः। यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः। ययतुर्ययुरिति। यायावर इति। ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावा-
त्प्राप्त आकारलोपो वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते। यदि चात्र श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः स्या-
त्। ई हल्यघोरितीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेद् इस्य त्येव तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणाद् इदाभावः। एवं तर्हि भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परि-
हारान्तरमाह। नैतदाकारान्तमिति। यायइति स्थिते सन्यङन्तस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनमिति यायूइत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायायूइत्यभ्य-
स्तमाकारान्तं न भवति। ननु यायायूशब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा। एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृ-

अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुके नास्ति। ननु चेदमस्ति। अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डानिति। नैतदाकारान्तम्। किं त
र्हि। यकारान्तमेतत्। उत्तरार्थमेव तर्हि ई हल्यघोरिति। तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव। अतो ऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि इद्दरिद्रस्ये
ति। वक्ष्यत्येतद् दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। अतो ऽप्युत्तरार्थं भियोऽन्यतरस्याम्। अभ्यस्तस्ये
त्येव। अतो ऽप्युत्तरार्थमेव जहातेश्च। अभ्यस्तस्येत्येव। अतो ऽप्युत्तरार्थमा च हौ। हावित्युच्यते अभ्यस्तस्येत्येव। अतो ऽप्युत्त
रार्थमेव लोपो यि। अभ्यस्तस्येत्येव। अतो ऽप्युत्तरार्थमेव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। हावित्युच्यते। तदेव तर्हि प्रयोजनं
श्नसोरल्लोप इति। ननु चोक्तं श्नः सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति। अनुप्रयोगे तु भुवा
स्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः। अनुप्रयोगे तु भूभावेनास्तेरबाधनमिष्यते। ईहामासतुः। ईहामासुः। किं
च स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात्। लोपे द्विर्वचनासिद्धिः। लोपे कृते न कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्। स्थानिवद्भावाद्भविष्यति।
स्थानिवदिति चेत्कृते भवे इद्वित्वे। स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति।

त्या उपदेशे यदकारान्तमभ्यस्तं तस्याल्लोपो न तु कृते यलोप इति मत्या परिहार उक्तः। अभ्यस्तस्येत्येवेति। ननु च बिभीवानित्यत्रापि
प्राप्नोति। एवं तर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते। कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति। ननु च निय- रामः
तकालत्वात्स्थानिवद्भावस्य कृते द्वित्वे लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवादेशरूपमवतिष्ठत इति कथं लोपप्राप्तिः। उच्यते। पुनः- ३५
प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम्। ॥

अस्तु तर्ह्यीति। अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति वचनात्। अथवा क्ङिति अनन्तरस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहि
तस्य लोपः। दीर्घत्वमिति। अत आदेरित्यनेन। प्रत्यङ्गत्वादिति। वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं तत्र कृते श्नसोरल्लोपे च सतुः सुरिति प्राप्नोति
। दीर्घत्वमिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कुर्विति। अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धादुत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकग्रहणाद्भवति॥ श्नसोरल्लोपः॥ आस्तामिति। लङ्। ताम्। श्नल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वा-
दाट्। नैतदस्तीति। अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तुल्लापकत्वमस्य वक्ष्यते। श्नसोरत्वे तकारे लज्ञाप्यते त्वेत्वशासनमिति॥ इद्दरि
द्रस्य॥ सिद्धश्चेति। आर्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यर्थः। आकारान्तलक्षण इति। यद्यार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रा-

अस्तु तर्हि परस्य लोपः। अभ्यासस्य योकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति। नैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वाद्वेद्धि पररूप
म्। न चैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते लोपः। पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति। दीर्घत्वं-
बाधकं भवेत्। तत्रात आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्या
त्। कुरु इति॥ श्नसोरल्लोपः॥ अथात्र तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। आस्ताम्। आसन्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आटो
सिद्धत्वान्न भविष्यति॥ इद्दरिद्रस्य॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः॥ सिद्धश्च प्र
त्ययविधौ॥ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ। किं प्रयोजनम्। दरिद्राति। दरिद्रः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति।
न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा॥ अद्यतन्यां वा॥ अद्यतन्यां वेति वक्त
व्यम्। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रीत्॥

नीति। दरिद्र इति। श्याद्व्यधेति णे कृते द्वयोरनित्ययोः परत्वात्कृत्स्यात्। लोपस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। अथाप्याकृतिपक्षे नि
त्यत्वाद्दालोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्राकारावरणक्ताविव्यनन्तोदात्तत्वं न स्यात्। ईषद्दरिद्रमित्यादौ युजिति युच्प्रसज्येत। दिदरिद्रासतीति।
न निपाति दरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्ष इडागमः। लोपाभावपक्षे त्विडभावः। अदरिद्रासीदिति
यमरमेनत्रै काच इत्यधिकारादेकाचः सगिटावित्यकीयमतमित्यनेकाचोऽपि भवतः। चिणि। अदरिद्रि अदरिद्रायि इति भवति।

अतएक॥ लिटियआदेशादिरिति। नत्वसत्वयोर्नैमित्तिकत्वात्त्रिणिनिमित्तकत्वाभावः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेति। अभ्यासलोपश्चेति च- शब्दः समुच्चयेनतत्वाचये। दीर्घत्वमत्रेति। अभ्यासविकारेषुबाधकानबाधन्तइत्येतत्तु यत्रसर्वेषांप्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते। यद्यपि कृतेदीर्घत्वेएत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथापेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्गइतिविरुद्धत्वादत्रबाधकत्वाभावः। नाप्रा-

अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि॥ एत्वकारषकारादेरेत्ववचनंलिटि॥ एकारषकारादेरेत्वंलिटिवक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। किंपुनःकारणंनसिध्यति। अनादेशादेरितिप्रतिषेधःप्राप्नोति। ततर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। लिटादेशादिंविशेषयिष्यामः। लिटियःआदेशादिस्तदादेर्नेति। अस्त्यन्यद्धिटुग्रहणस्यप्रयोजनम्। किम्। इहमाभूत्। पक्ता। पक्तुम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। क्ङितीतिवर्तते। पक्वः। पक्ववानित्यत्रप्राप्नोति। अभ्यासलोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते। नचात्राभ्यासलोपंपश्यामः। एवमपिपापच्यतेअत्रप्राप्नोति। दीर्घत्वमत्रबाधकंभविष्यति। नाप्राप्तेऽभ्यासविकारएत्वमारभ्यते। तद्यथा। अन्यानभ्यासविकारानसौबाधते। एवंदीर्घत्वमपिबाधेत। सत्यमेवैतत्। अभ्यासविकारेष्वपितुज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकाराभवन्ति। तत्रह्रस्वहलादिःशेषाबुत्सर्गौतयोर्दीर्घत्वमपवादः। एवंच। अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वंभविष्यति। इहापितर्हिबभणतुःबभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वंप्राप्नोति। फलिभजिग्रहणंतुज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वस्य। यदयंफलिभज्योर्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशःसिद्धएवइति। यद्येवंप्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः। प्रथमतृतीयादीनामपितर्ह्यादेशादित्वादेत्वंनप्राप्नोति।

स्इति। क्वचित्ह्रस्वः क्वचिद्धलादिःशेषश्चप्राप्नोति। ज्येष्ठमध्यमकनीयांसइति। मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्यप्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोल्पतरइत्यर्थः। मध्यमोयःकस्यचिद्बाधकःकस्यचिद्बाध्यः ज्येष्ठोयोबाधकस्यापिबाधकः। असिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमितिलक्षणेन। चकणतुरित्यादावेवतुप्रतिषेधःस्यात्। ॥

पेचतुरिति। प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः। प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम्। वचनं त्वरेणत्वर्थमतुरित्यादौ चरितार्थम्। अभ्यासे चर्चेति जश्चरोः प्राप्तयोः स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति। अनेशमिति। लुङि सिपोऽम्भावः। पुषादित्वादङादेशः। छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धाद्भाषायामेत्वाभावः। एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति। मनेराशिषि चेति वुन् प्रत्ययः। नयासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमिति त्वाभावः। चेमानमिति। विपूर्वाद् मनेस्ताच्छील्यादिषु चानश्। छान्दसः शपो लुक्। पचेरन्निति प्राप्ते पेचिरन्निति छान्दसे एत्वह्रस्वत्वे क्रियेते। आयेजे इति। लङ्। इट्। शप्। छन्दस्यपि दृश्यत इति आट्।

पेचतुः। पेचुः। देभतुः। देभुः। न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य। यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। दम्भ एत्वम्। दम्भ एत्वं वक्तव्यम्। देभुः। किं पुनः कारणम् न सिध्यति। नलोपस्यासिद्धत्वात्। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं न प्राप्नोति। नशिमन्योरलिट्येत्वम्। नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्। छन्दस्यमिपचोरपि। छन्दस्यमिपचोरपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनेशं मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन्। यतायेजे वपावेपे। यज। आयेजे। वप। आवेपे। दम्भ एत्वमलक्षणम्। असिद्धत्वात् नलोपस्य दम्भ एत्वं न सिध्यति। श्रसोरल्लेतकारेण ज्ञायते त्वेत्वशासनम्। अनित्योऽयं विधिरिति। थलि च सेटि। थल्ग्रहणं किमर्थम्। थल्ग्रहणमकिदर्थम्। थल्ग्रहणं क्रियतेऽकिदर्थम्। अकितीत्येतद्यथा स्यात्। पेचिथ। शेकिथ। ॥

दम्भ एत्वमलक्षणमिति। लक्षणेन न प्राप्नोतीति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। श्रसोरल्लेत्व इति। असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकारः कृतः। नित्ये त्वसिद्धत्वे आसन्नित्यादावटोऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेण। तेनासिद्धत्वाभावाद्दम्भ एत्वं सिध्यतीत्यर्थः। थलि च। थल्ग्रहणमिति। किति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्थल्ग्रहणमेवाकिदर्थं भविष्यति थल एव च सेडकिदिति प्रश्नः। ॥

 क्डिति चेसेटीति। यथा पेचिव पेचिमेति इदं वचनं न नियमार्थं से चैव क्ङितीति। नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात्। किं तर्हि। एतस्य कालावधा
रणं क्रियते। यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र। तेन पेचिवेत्यादावि टि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः। अन्यथैकाचइतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। य
दोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं तेनेकाज्विशेषणं तदाश्रयमाणादेकाचइतीट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति कृत्स्नमिदं इति सूत्रं विध्यर्थं
भवति न तु नियमार्थम्। तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते। क्ङि
ति च सेटीति तु कालावधारणार्थं सति पूर्वमिट् ततोऽभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्यां सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन। लुलविथेति। अवादेशे कृ
ते एकहल्मध्यगतोऽकार इत्येत्वप्रसङ्गः। समुदायग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे। न चायमकारो गुणश्र

नैतदस्ति प्रयोजनम्। सेड्ग्रहणमेवात्राक्ङिदर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा स्यात्। थलि च सेटि क्ङिति
च सेटीति। किं प्रयोजनम्। पेचिव। पेचिम। तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। इह कस्मान्न भवति
लुलविथ। गुणस्य नेति प्रतिषेधात्। इह। पितर्हि न प्राप्नोति पेचिथ। शेकिथ। गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते। ए
वमपि शशरिथ अत्र न प्राप्नोति। गुणस्यैवैषोऽकारः। कथम्। वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको
ऽभिनिर्वर्तते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तृफलभजत्रपश्चेति तृग्रहणं
करोति॥ राधो हिंसायाम्। राधादिषु स्थानिनिर्देशः॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः।

ब्दाभिनिर्वृत्त इति न शसददेति प्रतिषेधोपि नास्तीति मत्वा प्रश्नः। गुणस्य योकार इति। वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रीयते। लुल
विथेत्यादावोकारस्यावादेशविधानाद्गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषे-
धाभावः। एवमपीति। गुण एवात्राकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाऽप्रसङ्गः। गुणस्येति। अवयव इत्यर्थः। उःस्थाने एप्रसज्यमान ए
वरपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः। राधादिष्विति। अलोन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः।

अथवा तद् इति। ततो ऽम्भमादीनामेत्वमाकारस्य भवति। अकारेणेति। समुच्चये ऽतद् इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्यभावाश्रयः॥ अर्वणः॥ छान्दसमिति। छन्दसीवनिपाविति वनिबस्ति मतुप्चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयसिद्धत्वान्नार्थः सूत्रद्वयेन। तत्रैतत्स्यात्सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गो ऽत आह। दृष्टानुविधिरिति। भाषाशब्दा अपि नियतविषयाः। किं पुनश्छान्दसाः। तत्र अत इत्यस्य विचि

न कर्तव्यः। एकहल्मध्य इति वर्तते। यद्येवं त्रे सनुः त्रे सुः। रशब्दस्यैत्वं प्राप्नोति। अस्तु। अन्त्योऽन्त्यस्य सविधयो भवन्तीति अकारस्य भविष्यति। अनर्थके लोन्त्यविधिर्नेत्येवं न प्राप्नोति। नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि। अथवा ऽतद् इति वर्तते। एवमपि राधेर्न प्राप्नोति। आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। श्नाभ्यस्तयोरात् इति। अथवा श्नसोरल्लोप इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते। तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। अत एकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटि। अस्य चेति। अवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति। बबाधे। अकारेण तपरेण ऽवर्णं विशेषयिष्यामः। अस्या ऽतद् इति। इहेदानीमस्येत्यनुवर्तते अतद् इति निवृत्तम्। अर्वणस्त्रसावनञः॥ मघवा बहुलम्॥ अर्वणस्त्र मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्॥ अर्वणस्त्र मघोनश्च न शिष्यम्। किं कारणम्। छान्दसं हि तत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति॥ मतुब्वन्योर्विधानाच्च॥ मतुब्वनी खल्वपि छन्दसि विधीयेते। छन्दस्युभयदर्शनात्। उभयं खल्वपि छन्दसि दृश्यते। इमान्यर्वणः पदानि अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्॥ इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादः पत्॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम्। पाद उपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। द्विपदः पश्य।

गुणो अरिति रूपं तस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादि भवति। वनिप्यर्वाण इत्यादि भवति। मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम्। एवं चार्वन्मघवन्शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादः पत्॥ आदेशे हीति। पादन्तस्याङ्गस्य पदादेशो विधीयमानो ऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति।

॥

भा॰ कै॰ नवेति। यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते। तथापि यो निर्दिश्यते यतः षष्ठीश्रूयते तस्यैव षष्ठी स्थाने योगेति वचना ६४४
३९ दादेशो न तु प्रतीयमानस्य। यद्यप्युच्चार्यमाणानुकरणस्यादेशेन संबन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षि-
तत्वादेवमुक्तम्। तत्र यथा लोन्त्यस्येति वचनाद्रुहः पद्रुत्युक्ते रुहिह्रकारस्य पकारो भवति। एवं पाच्छब्दप्रत्यायितेन तदन्तस

आदेशो हि सर्वादेशप्रसङ्गः। आदेशो हि सर्वादेशः प्रसज्येत। सर्वस्य हि पाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदे
शः प्रसज्येत। येन विधिस्तदन्तस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कार
णम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियते उपधा
ह्रस्वत्वं वोच्यते। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि प्रयोजना
नि। प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु। सुप्। कुमार्याम्। किशोर्याम्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्याम्। आड्याट्स्या
ट्सु कृतेषु आड्याट्स्याड्स्याम्प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यम्। आ
ड्याट्स्याटः क्रियतामामिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाम्। नित्या आड्याट्स्याटः। कृतेप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृ
तेपि। अनित्या आड्याट्स्याटः। कथम्। अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाम्। इदं तर्हि यस्येतस्यैस्याट्कृते सस्या ङ्कस्यैभावः प्राप्नोति। निर्दि
श्य———मानस्यादेशा भव न्तीति न दोषो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। स्याटा व्यवहितत्वात्।

मुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः। न दोषो भवतीति। तत्रैवं वक्तव्यम्। यो निर्दिश्यते तस्यागमैर्व्यवधानादाम्न प्राप्नोति।- रामः
अत एव परत्वाश्रयेणाव्यवधानं कर्तुमाह। इदमिहेति। आडादीनामवकाशः। खट्वायाः। कुमार्याः। सर्वस्यामित्यामोवकाशः ३९
। कृते घाडादिषु वचनाद्व्यवधानेपि प्रवर्तनात्। यदि तु नाप्राप्ते घाडादिष्वादेश आरभ्यत इत्युच्यते। ततोपवादत्वादामानेषां
बाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः। ॥

सेट्कस्येति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन्पक्षेऽवध्यनुपादानादव्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते। अन्तरङ्गाद्
ति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकाराद्वा तामादयोऽन्तरङ्गाः। क्रियास्तामिति। परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः। त्कान्तस्ये
ति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमुदायस्यल्यपः प्रसङ्गः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्येषा तु परिभा
षाऽनञ्पूर्व इति वचनान्नोपतिष्ठते। सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात्। अतिस्य इति।
शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः। उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः। अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्त-

सुप्तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदितेति इटि कृते सेट्कस्य तां तं तामादेशाः प्राप्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादे
शा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यताम्। इट् क्रियतां तां तं तामिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः
अन्तरङ्गास्तां तं तामः। इदं तर्हि क्रियास्ताम्। क्रियास्तम्। क्रियास्त। क्रियास्म। यासुटि कृते सयासुट्कस्य तां तं तामः प्रा
प्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति॥ ल्यब्भावे च॥ ल्यब्भावे च प्रयोजनम्। प्रकृत्य।
प्रहृत्य। त्कान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविका
रेषु प्रयोजनम्। अतितिस्रः। अतिचस्रः। त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति न दोषो भवति। युष्मद् अस्मद् अतियूयम्। अतिवयम्। युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति॥ त्यदादिविकारः॥ अतिस्यः। उत्तमस्यः। अतिस्यौ। उत्तमस्यौ। त्यदाद्य
न्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति। किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति। अतिकः। परमकः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भव
न्तीति न दोषो भवति। उदस्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम्। उदस्थात्।

स्य समुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः सावितिसत्वप्रसङ्गः। अतत्वं त्वलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवति इति न तत्र विशेषा
भावः। परमक इति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति। ननु सत्वविधौ त्यदादीनामिति न स्थानषष्ठी। का तर्हि। तदोरित्येषेति
। कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते। एवं तर्हि त्यदादीनां गणसन्निविष्टानां यो निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधा
नादतिप्रसङ्गाभावः॥ ॥

वाहऊठ्। ऊडादिरिति। यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः। संप्रसारणमित्यनेनेति। वाक्यस्यं भावि वर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थाने ऊड् भवति। अथ यण आदिरूठ् कस्मान्न भवति। संप्रसारणप्रदेशेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता। यथोक्तं स तदशादेशः स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्तीति। ठिग्रहणं तु वृद्ध्यर्थम्। यद्येवमिति। प्रष्ठवाह् अस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते गुणे ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः। तथा च वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्ठौहः इत्यादि सिध्यति। अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादिसिध्यर्थमप्यूठ् विधानं नोपपद्यते। सत्यपि वा प्रयोगे वह्यर्थे प्रवर्तमानस्योहतेः क्विपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति। उपसर्गे

उदस्थास्ताम्। अटिकृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति। उदः स्थास्तम्भोरिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। अटाव्यवहितत्वात्। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। उक्तं षष्ठीस्थाने योगेत्यस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तस्थानेन युज्यते। यतः षष्ठी उच्चारितेति॥ वाहऊठ्॥ ऊडादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति। संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते। यद्येवं वाहऊड्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात्॥ वाहऊड्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संप्रसारणेन कृतत्वात्। संप्रसारणेनैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। प्रष्ठौहः पश्य। गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात्। प्रत्ययलक्षणत्वाद्गुणो भविष्यति॥ एज्ग्रहणाद्वृद्धिः॥ एज्ग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाहऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षण ऐत्वं न भवति॥

प्युपपदे वहेर्ण्विः छन्दसि नास्ति। यतो वृद्धिबाधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूठ्विधानं सार्थकं स्यात्। एवं तर्हीति। संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्तं भसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे व्याश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूठ्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति। ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात्। प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः। नैतदस्ति। यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम्। इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः। ॥

श्वयुव॥ श्वादीनामिति। मघवा बहुलमिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवते त्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। अर्वणस्त्रिति। मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः। नवा विभक्ताविति। यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम्। अनङ्त्युभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। न च त्रादेशे कृते अन्नन्तत्वमस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। युवतिशब्दोप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः

श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्। श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनकारान्तस्य मा भूत्। मघवता। मघवते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति। एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। उक्तमेतत्। अवर्णस्त्रमघोनश्च नशिष्यं छान्दसं हि तदिति। यदप्युच्यते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। श्वयुवमघोनामतद्धिते। अल्लोपः। अकारस्य च लोपो भवति। ततो नङ्त्युभयोः शेषः॥ श्वयुव॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥ अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं वाल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम्। यद्यविशेषेणाल्लोप टिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्। अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम्। अत उत्तरं पठति। षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम्॥

॥षपूर्व॥ अथेति। किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः। यद्यविशेषेणेति। प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः। तत्प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन्नु अभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः॥

अविशेषेणेति। अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ताक्ष्ण्य इति। तक्ष्णोपत्यमिति सेनान्तलक्षणेति ण्यः॥
येंचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। अस्मान्नियमादल्लोपाभावः। सामन इति। साम्नदेवतेत्यण्। अत्रान्निति प्र
कृतिभावाट्टिलोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः। अथापीति। तत्रस्यादृतेर्वाश्रयणात्। सामन्य इति। तत्रसाधुरिति यत्॥ आतो॥ स
मास इति। ननु सौत्रोयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन। एवं तर्हि यदा वैयाकरणाः अनुकरणशब्दैर्व्यवहारमिच्छ-

षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थम्। अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः सप्रकृतिभावः। अवधारणे ह्यन्य
त्र प्रकृतिभावे उपधालोपप्रसङ्गः। अवधारणे हि सति अन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत। कथम्। यदि
तावदेवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् सामनो वैमन इति। ताक्ष्ण्य इ
ति च प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामण्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्। ताक्ष्ण्य इति।
सामनो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि अण्येव षपूर्वादीनामिति। ए
वमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृति
भावे उपधालोपप्रसङ्ग इति॥ आतो धातोः॥ आतो नापः॥ आतोऽनाप इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समासे नञ्पू
र्वे क्त्वो ल्यबिति। अ च नाप इति किम्। खट्वायाम्। मालायाम्। यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायामिति। निपातनात्सिद्ध
म्। किं निपातनम्। क्त्वायां च प्रतिषेध इति। यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन। कथम्। समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति। निपात
नादेतत्सिद्धम्। कथम्। हलः श्नः शानज्झाविति। एतदपि निपातनात्सिद्धम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। आतः।
आकारलोपो भवति। ततो धातोः। धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति॥

न्ति तदर्थो योगविभागः। ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति। क्त्वायामिति। निपातनादाल्लोपाभावो याडागमश्च।
सामान्यापेक्षं च निपातनं स सप्तम्यपेक्षम्। क्त्वायाद इत्यपि भवति। ततो धातोरिति। इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति। साचव्य
वस्थितविभाषेत्याबन्तस्याल्लोपाभावोऽन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः। कचित्तु स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गाभ्यां क्त्वायाद इत्यादिरूपद्वयं
॥
व्याचक्षते॥

मन्त्रे॥आङि॰ इतिपूर्वाचार्यप्रक्रिययैकवचनग्रहणाद्व्याप्तिं मत्वाह। मन्त्रेष्विति। त्मन्येति। सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः। छान्दसत्वादिति। यथा शिवा रुद्रस्येति प्राप्ते शिवा उद्रस्येति रेफलोपः। एवमिहाकारलोपः। एवं चत्रनुवर्तनात्सूत्रमेव प्रत्याख्यातम्। सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन। आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात्। तिविं॰। कुतो नु खल्विति। वचनसामर्थ्यादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य। तिग्रहणे तु सति तेर्लो-

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे। मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। त्मन्या समञ्जन्। त्मनोरन्तरस्य इति। यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते। कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति। तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन। कथं त्मन्या समञ्जन्। त्मनोरन्तरस्य इति। छान्दसत्वात्सिद्धम्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात्॥ आदिग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आत इति वर्तते। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ तिविंशतेर्डिति॥ तिग्रहणं किमर्थम्। न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति। तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति॥ टेः॥ अभस्योपसंख्यानम्॥ अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। उपसरजो मन्दुरज इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कथमुपसरजो मन्दुरज इति। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्। अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥

पो भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते। न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्येतयोर्बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य लोपो भवति। त्ययमस्य भाष्यस्यार्थः॥ टेः॥ डित्यभस्यापीति। चुटू इति वचनादित्संज्ञा नावड्कारस्य प्रवर्तते। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति निर्देशात्। ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद्भस्येति प्रकरणमिह बाध्यते॥

नस्तद्धिते॥ नकारान्तस्येति। इनण्यनपत्ये अन्निति च प्रकृतिभावेऽप्राप्ते वचनम्। सब्रह्मचारिण इति। तस्येदमित्यण्। पीठेन सर्पती
ति पीठसर्पी पूर्ववदण्। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः कलापिनोऽणित्यण्। ननोध्येतृवेदित्रणोः प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। कौथु
मिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववत्। द्वितीयस्यालुक्। तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साह
चर्यान्नैतिल्यादिशब्देभ्यश्च्यतेनेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण्प्रत्ययः। तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिके र्थे वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत। के
चित्तु तितिलशब्दमत्राधीयते। चार्म इति। तस्य विकार इत्यण्। शौव इति। तस्येदमित्यण्। स्वग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्ये

नस्तद्धिते॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डि
सूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्॥ नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन्पीठसर्पिन्कलापिन्कौथुमिन्तैतिलि
न्जाजलिन्लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सब्र
ह्मचारिन् सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन्। पीठसर्पिन् पैठसर्पाः पीठसर्पिन्। कलापिन् का
लापाः कलापिन्। कौथुमिन् कौथुमाः कौथुमिन्। तैतिलिन् तैतिलाः तैतिलिन्। जाजलिन् जाजलाः जाजलि
न्। लाङ्गलिन् लाङ्गलाः लाङ्गलिन्। शिलालिन् शैलालाः शिलालिन्। शिखण्डिन् शैखण्डाः शिखण्डिन्।
सूकरसद्मन् सौकरसद्माः सूकरसद्मन्। सुपर्वन् सौपर्वाः सुपर्वन्॥ चर्मणः कोशे॥ चर्मणः कोश उपसंख्यानम्।
चार्मः कोशः। अश्मनो विकार उपसंख्यानम्। अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्मनो विकार आश्मः॥ शुनः
संकोचे॥ शौवः संकोचः। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम्। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्त
व्यम्। किंप्रयोजनम्। सायंप्रातिकाद्यर्थम्। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः।

तत्तु प्रत्याख्यातम्। अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनामेव तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते। संकोचादन्यत्र शौव
न इति। विकारावयवोः प्राण्यणि प्रकृतिभावाच्छौव इत्येव भवति। सायंप्रातिक इति। सायंप्रातःशब्दाद् द्वन्द्वाद् इति ठञ्। अव्ययः। य
या कथंचित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति। पौनःपुनिक इति। पूर्ववट्ठञ्। आदिशब्दः प्रकारे
टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः। शाश्वतिक इत्यत्र टिलोपाभावः॥

निपातनादिति। अत एव निपातनान्नान्तादिति कादेशाभावः। शाम्बतमिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण् प्रत्ययः॥ यस्येति च॥ सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति। इवर्णस्येति। हे दाक्षीति। दाक्षिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तत-स्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः। ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीयइति ह्रस्वत्वं मन्यते। दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य यणादेशप्रसङ्गः सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम्। यणादेशे पि कर्तव्ये वरई इति इकारप्रश्लेषाद्दीर्घ-विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः दाक्षी ई इति स्थिते स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः। परलोपस्यस्था-

नवक्तव्यः। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। येषां च विरोधः शाश्वतिक इति। एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः। शाश्वतम्। न तद्धिते॥ यस्येति वा। इवर्णस्येति किमुदाहरणम्। हे दाक्षि। दाक्ष्या। दाक्षेयः। हे दाक्षि इति। यदि लोपो न स्या-त्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत। दाक्ष्या इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्र-सज्येत। दाक्षेय इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। सवर्ण-दीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। यदि लोपो न स्यादु उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते असखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत।

निवद्भावान्नद्धितनिमित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात्। नैतानीति। यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः। यण्-ढकोस्त्वाङ्गे न भवतः। इदं तर्हीति। सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लि-ङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति टचि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावाद्घिसंज्ञाप्र-तिषेधः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वात्। घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात्। ङीषि तु लोपे कृते ह्र-स्वत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः।

 काण्डे इति। यचि भमिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति। सौर्य इति। सूर्येणैकदिगिति तेनैकदिगित्यण्। तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्येति यलोपश्च। यथा तु वक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति तथात्र यलोपस्याप्रसङ्गः। इह स्यामिति। विभाषाङिश्येरित्यतः शीघ्र
हणं न संयोगाद्वमन्तादित्यतो नेति चानुवर्तते। तेन वाक्यभेदेन श्यां कार्यं प्रतिषिध्यते। कामण्डलेय इति। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। एवं वात्सप्रेय इति लैखाभ्रेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। इयङुवङादेश इति। आदेशन मादेशो विधानम्। इयङुवङोः।

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः॥ यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे सौर्येनामहिमवतः शृङ्गे। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इह स्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न। इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। लोपस्यावकाशः। कामण्डलेयः। माद्रवाहेयः। इहोभयं प्राप्नोति। वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः। लोपो भवति विप्रतिषेधेन। गुणवृद्धी च॥ गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। इयङुवङोः स एवा इहोभयं प्राप्नोति। चयनम्। चायकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। नवेयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात्॥ नवार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। इयङुवङादेशस्यान्यविप्रयेषवचनात्। इयङुवङादेशः अन्यविषये आरभ्यते। किं विषये। यणादेशविषये। यथैव यणादेशं बाधते। एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते। गुणवृद्धी न बाधिष्यते॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ सूर्यादीनामणन्तेः प्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात्॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः। सौरी बलाका।

एदेश इति षष्ठीसमासः। यथेहेयङुवङोः सर्वत्रान्यपूर्वकौ। नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। सूर्य॥ सौरीति। तेनैकदिगित्यण्। तदन्तान्ङीप्। इकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति। किं तर्हि। अणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः। पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाविधानादन्यत्र ङीषि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सूरीति।

अङ्गान्यत्वादिति। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। यलोपविधिमिति। उपधाविधिं प्रतिनेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव। स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् यलोपः सिध्यति। अन्त्य एवेति। अकारस्य यलोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात्। तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने अलोऽन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति। यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते। तदन्तरेण यान्तत्वाभावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य। यातमिति। गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः। साधु च यातमिति। अनेन सिद्धेर्दौर्लभ्यं प्रतिपाद्यते। यदि प्रागिति। अकारस्य यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति। अथेति। इति-

किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावाद् अङ्गान्यत्वं भवति। सिद्धं तु स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अन्यो हि सूर्यशब्दः। अन्यः सौर्यशब्दः। नैष दोषः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं भविष्यति। उपधाग्रहणानर्थक्यं च। स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः। किं यातमेतद्भवति। सुष्ठु यातम्। साधु च यातम्। यदि प्राग्भादसिद्धत्वम्। अथ सह तेनासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति। यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्। एवमपि न दोषः। नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति। कथं तर्हि। अङ्गस्य यल्लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति। एवमपि सूर्यचरी। अत्र प्राप्नोति। तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्।

अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः। ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यपीति। न चोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः। इति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः। स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः। सूर्यचरीति। सूर्यस्य स्त्री सूरी। सा भूतपूर्वेति चरट्प्रत्ययः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः॥ ॥

 सूर्यमत्स्ययोरिति। मत्स्यस्य ङ्याम्। सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धे शेषदर्शनपरत्वाल्लाघवेनादरः कृतः। सौरीय इति। सौर्यस्याय-
मिति वृद्धाच्छः। अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्। तदन्तान्ङीप् छश्च। नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः। तिष्यपुष्ययोरित्युभ-
योपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाभावः। अन्तित इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। तादेश्चेति। चकारात्कादेश्च। यदा तादेस्तदा-
न्तमः कादिलोपे त्वन्तितमः। तसीत्येष इति। कादिलोपश्च बहुलमित्येवविषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः। दाशतय इति। दशा-
वयवा अस्य दशतयस्तत्र भवो दाशतयः। चतुःषष्ट्यात्मको ग्रन्थः। यौ लोप इति। युशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यते। अन्तिके
सीदतीति सत्। सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वम्। अयाविति। अनुत्तरपद इत्यर्थः। यो यत्प्रत्यये परतोऽन्तीति कृतकादिलोपो-

सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम्। सौरी। मत्सी। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम्। सौरी। सौरी-
यः। आगस्ती। आगस्तीयः। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः। तैषम्। पौषम्। अन्ति-
कस्य तसिकादिलोपश्चाद्युदात्तत्वं च। अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्यः आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अन्तितो न दू-
रात्॥ तमे तादेश्च॥ तमे तादेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्ने त्वं नो अन्तमः। अन्तितमे अवरोहति। तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दा-
शतयेऽपि हि॥ यौ लोपोन्तिषदित्यत्र। अन्तिषत्। तथाऽयौ येन्त्यर्थवसु॥ अन्तिये च दूरके। सूर्य॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य
लुक्॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति। बिल्वकेभ्यः। भस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति। तद्धि-
तस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकस्य विकारः अवयवो वा बैल्वकः। अत्र प्राप्नोति।

न्तिकशब्दो गृह्यते अथर्ववेदे। अन्तिके भव इति भवे छन्दसीति यति कृते अन्तिय इति भवति। कादिलोपस्यासिद्धवदत्रा-
भादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति॥ बिल्व॥ छग्रहणमिति। कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यत इति भावः। बिल्व-
केभ्य इति। बिल्वशब्दाद्दल्यादावर्थे कप्रत्यये सति छग्रहणे कुगागमनिर्देशाएव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य छस्य
लुक्प्रसङ्गः। भस्येति वर्तत इति। तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग्भवति। बैल्वक इति। अनुदा-
त्तादेश्चेत्यञ्।

तद्धितइति। नसस्तद्धितइत्यनस्तद्धितइतिवर्तते। तेनविल्वकादिभ्योभसंज्ञकेभ्यः परस्यतद्धितस्यतद्धितेपरेलुग्भवतीतिसूत्रार्थः संपद्यते
। एवमपीति। विल्वादिषधातेस्यामितिउत्करादिभ्यश्छः। नडादीनांकुक्चेतिछः कुगागमश्चाततस्तत्रभवइत्यण्। तस्मिन्परतश्छ
स्यलुक्। ततोवृद्धाच्छः। असतिछग्रहणेछेपरतोणोलुक्प्रसङ्गः। ततश्चनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्कुगभावे
रूपंनसिध्येत्। नसविल्वकादिति। विहितइतिशेषः। विल्वकादिभ्योयोविहितइति। विल्वकादिभ्यइत्यागन्तुनाकारेणकृतकु
गागमनिर्देशः। तेनायमर्थः। भाविकुगागमेभ्योविल्वकादिभ्योयोविहितः प्रत्ययस्तस्यतद्धितेलुग्भवति। नचछादन्योभाविकुगा
गमेभ्योविल्वकादिभ्यः प्रत्ययोविधीयतइतिनार्थश्छग्रहणेन। एवंतर्हीति। छग्रहणंछमात्रस्यलुग्यथास्यात्कुगागमोमाभूदितिछं-

तद्धितेतद्धितस्येतिवर्तते। एवमपिविल्वकीयायांभवोबैल्वकः। बैल्वकस्यकिंचित् बैल्वकीयम्। अत्रप्राप्नोति।
नसविल्वकात्। विल्वकादिभ्योयोविहितइत्युच्यते। नचासौविल्वकशब्दाद्विहितः। किंतर्हि। विल्वकीयशब्दा
त्। एवंतर्हिसिद्धेसतियच्छग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषा। सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे
उभयोरप्यभावइति। तस्माच्छग्रहणंकर्तव्यम्। छस्यैवलुग्यथास्यात्कुकोमाभूदिति॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ तुःसर्वस्यलोपो
न वक्तव्य
वक्तव्यः अन्त्यस्यमाभूदिति। सतर्हिवक्तव्यः। सर्वलोपस्यविज्ञानमन्त्यस्यवचनानर्थक्यात्। तुःसर्वलोपोविज्ञायते।
कुतः। अन्त्यस्यवचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्यलोपवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वासर्वस्यभविष्यति। अथवालुक्प्रकृ
तःसोनुवर्तिष्यते। अशक्योलुगनुवर्तयितुम्। किंकारणम्।

तदित्यर्थमर्थक्रियते। यदिचैषापरिभाषानस्यात्तदाकुकोनैवनिवृत्तिः प्राप्नोतीतिकिंतदभावार्थेनछग्रहणेन। क्वचित्त्वेषापरिभा
षानाश्रीयते। यथाश्चैनेयइत्यादौयस्येतिलोपेननिवृत्तेपीकारेतत्संनियुक्तोनकारोननिवर्तते। तथाचस्त्रियाःपुंवदित्यत्रोक्तम्। एतभाष्ये इत्यत्रपुंवद्भावेनस्त्रीप्रत्य
यमात्रस्यनिवृत्तिः क्रियते। अर्थस्यत्वनिवृत्तत्वान्नकारस्यश्रवणंप्रसज्येतेति। तथाचश्रोत्रियस्ययलोपश्चेतिघेविनिवृत्तेपिश्रो
त्रभावोननिवर्ततेइति। तत्रानित्यापरिभाषेतिप्रतिविधेयम्॥ तुरि॥ तुःसर्वस्येति। सर्वस्यतृशब्दस्यलोपोनत्वन्त्यस्येत्यर्थः। अ
न्त्यस्यलोपइति। टेरित्येवान्त्यलोपस्यसिद्धत्वात्। ॥

विजयिष्ठेति। विजेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तस्य लुकि सति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्गुणेन स्यात् पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात्। करिष्ठ इति। तृन्नन्तादिष्ठन्प्रत्ययः॥ टेः॥ णाविति। प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्यार्थं णमतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम्। तेन बहून्याचष्टे भावयतीति णिचोऽपि यिएन भवति। तद्भावे भूभावेनापि न भवितव्यं सन्नियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित्। एतयतीति। नसिलादित्वादिष्ठे पुंवद्भावो विहित इति णाव पि भवति। टिलोपेनैव संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापना-

विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणादर्शनात्॥ विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते। विजयिष्ठः आसुनिं करिष्ठः॥ टेः॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य॥ णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भावार्थम्। एनीमाचष्टे एतयति। श्येतयति। रभावार्थम्। पृथुमाचष्टे प्रथयति म्रदयति। टिलोपः। पटुमाचष्टे पटयति। यणादिपरार्थम्। दूरमाचष्टे दवयति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। प्रादयोऽपि हीष्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थमिति॥ इष्ठस्य यिट् च॥ किमयमिट् शब्दः आहोस्विद्यकारः। किं चातः। यदि लोपोऽप्यनुवर्तेत ततो यिशब्दः। अथ निवृत्तं ततो यकारः॥ ज्यादादीयसः॥ किमर्थं ज्यात्परस्येयसः आत्वमुच्यते। न लोपः प्रकृतः सोऽनुवर्तते। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। अकः यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यात्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा।

र्थं तेन श्येनेयद्वन्यादि सिद्धं भवति। विन्मतोरिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। अङ्गवृत्त इति वृद्धिरत्र न भवति। यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र वृद्धिर्भवत्येव प्रापयति स्थापयतीति। युवाभमाचष्टेऽल्पमाचष्टे कनयति॥ इष्ठस्य॥ किमयमिति। किमिकारान्तः समुदाय आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थ इति प्रश्नः। किं चात इति। उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः। तत्रानिपादयति। यदीति॥ ज्यादादीयसः॥ ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तन्नोच्यते। किमर्थमिति। अकृद्यकार इति। क्ङितीति तत्र नानुवर्तते इति भावः। उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घत्वाभावः।

अङ्गवृत्त इति। अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्वृत्ते पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्त्यावविधानं भवति। ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता। तत्रास्मिन्नस्थिते ज्ञापके जाइत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम्। तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्ध्यर्थमाह वचनम्। अन्यथा दिलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात्। पिबेरिति। पाघ्रादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः। यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः॥ रक्तः॥ कथमिदमिति। इहाङ्गस्येति प्रकृतम्। ऋत इति च श्रुतम्। तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः। युक्तं पुनरिति। धात्वादेरित्यादावयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवान्तरेण संबन्धाभावा

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति। अथ किमर्थं ज्यायस्येयसो दीर्घ उच्यते। न अकार एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति॥ ऋतो हलादेर्लघोः॥ कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति आहोस्विद्धलादेर्ऋकारस्येति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। ननु अनेनासंदिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम्। कथम्। ऋकारस्य नाम हलादिः स्यात्। अन्यस्यान्यः। अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः दधिभोजनसमीपे। घृतभोजनमारोग्यस्यादिः। घृतभोजनसमीपे। यावता सामीप्येऽपि वर्तते। जायते विचारणा। हल्समीपस्य ऋकारस्येति। अथ वा हलादेरङ्गस्येति। किं चातः। यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति। अप्रथीयान्। अम्रदीयान्। अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति। अनृचीयान्। अत्रापि प्राप्नोति।

दिति भावः। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति। यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षा वनमिति तत्रावयवावयविभावो नान्यत्रेत्यर्थः। दधिभोजनमिति। यदृच्छोपनतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्तत्समीपमित्यर्थः। अपृथुशब्दात्पृथुसदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः। अनृचीयानिति। न सन्त्यृचो येषां तेऽनृचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन्देशे सोऽनृचवान्। तत ईयसुन् विन्मतोर्लुगिति मतुब्लुक्। तत्राङ्गं हलादि न भवति। ऋकारस्तत्र हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः। ॥

स्त्रूचीयानिति। स्त्रुचूवच्छब्दादीयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक्। यथेच्छसीति। वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः। नवैसमासादिति। प्रकृताभिप्रायेणोक्तमुच्यते। ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते। तथाहि। अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव। अथ मत्वन्तादीयसुनुत्पत्तिस्तन्न बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोभावात्। नापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिर्लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात्। भवेद्यदेति। सह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद्गुणवचनो न भवति। यदा त्विति। यथा अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते। तथा अपृथुरिति पृथुसदृशगुणान्तरयुक्तोभिधीयते। न च समास इति। गुणमुक्त्वा न गुणवचनः यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम्। न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रयुज्यते नित्यं द्रव्यवाचित्वात्। अथवाऽपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत्। अपृथ-

उभयथा स्त्रूचीयानित्यत्र प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्बहुलादेरङ्गुस्येति। कथमप्रथीयानिति। तद्धितान्तेन समासो भविष्यति। न प्रथीयान् अप्रथीयानिति। भवेत्सिद्धं यदि तद्धितान्तेन समासः। यदा खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति। नवै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्याभवेद्यदि बहुव्रीहिस्तदा न स्यात्। यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमपृथुः अयमप्यपृथुरयमनयोरतिशयेनापृथुरप्रथीयानिति। न समासादजादिभ्यां भवितव्यम्। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च समासो गुणवचन इति। यदा तर्हि समासाद्धि मतुपो विन्मतुर्लुक्ताजादी तदा प्राप्नुतः। अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः अपृथवोस्य सन्त्यपृथुमान्। अयमपृथुमान्। अयमप्यपृथुमान्। अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथीयानिति। नैष दोषः। अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथवः इति।

व एव न सन्तीति। मतुपः प्रकृतयदुनिशेषः। समानेर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं न तु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण। भिन्नार्थे त्वि तु भाव्यमेव। गोखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति। अत्र हि जातिविशेषेण तद्वृत्ता प्रतिपिपादयिषितानान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते। अन्ये त्वाहुः। अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधादस्त्युपाधिकत्वाभावान्मतुन्न भवतीति। एतदपरे न सहन्ते। पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेणाविद्यमानाः पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्वोपाधिकत्वं न स्यात्। ननु च यथा स्त्रूची- यानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्वृत्ता विवक्षायां मत्वन्तादीयसुन्भवति तथापृथुशब्दादपि मतुपा तदन्ताच्चेदीयसुना भाव्यम्। एवं तर्ह्यनभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यते नैतदेवमप्रथीयानिति तद्धितान्तेन समास इति स्थितम्। ॥

स्त्रचीयानित्येतस्यापिपरिहारायचोद्यमुपन्यस्यति। इहकस्मादिति। मातयतीति। उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीति पक्षाश्रयणाच्चुरिष्ठेमेयस्स्विति इष्ठवद्भावात्तच्छब्दस्यतलोपः। यदिपुनरिति। टिलोपोप्यनुवर्त्तते ततश्चान्त्यस्य ऋशब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्यतु रभावइतिमातयतीत्यादौ रादेशाभावः। कृतयतीति। अत्रानन्त्य ऋकारोस्तीतिरभावप्रसङ्गः। एवं स्त्रचीयानित्यत्रापि। एवंतर्हीति। परिगणनेचसतिहलादेर्लघोरितिनकर्त्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥ किमिष्ठेमेयःस्विति। किंप्रत्यासत्त्याश्रयेणेष्ठेमेयस्सोपेक्ष्यन्ते। अथवाव्याख्याश्रयेणतद्धितइतिप्रश्नः स्वीति। स्वशब्दादिनिकृते प्रकृतिभावाद्यस्येतिलोपोनप्राप्नोति।

इहकस्मान्नभवति। मातयति। लोपोत्रबाधकोभविष्यति। इदमिहसंप्रधार्यम्। लोपः क्रियतां रभावइति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वाद्रभावः। यदिपुनरवशिष्टस्याभावउच्यते। नैवंशक्यम्। इहापिप्रसज्येत। कृतमाचष्टे कृतयति। एवंतर्हिपरिगणनंक्रियते। पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामितिवक्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥ प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सुआहोस्विदविशेषेण। किंचातः। यद्यविशेषेण स्वी। खी। शौवम्। अधुना॥ अत्रापिप्राप्नोति। स्विखिनावेवनस्तः। कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्यांचनतौस्मृतौ। स्ववानू। स्ववानित्येवभवितव्यम्। शौवमिति। परत्वादैजागमेकृते टिलोपेनभवितव्यम्। अधुनाइतिसप्रकृतिकस्यप्रत्ययस्यस्थानेनिपातनंक्रियते। इहतर्हिप्राप्नोति द्रव्यम्। यस्येत्यादौप्रकृतिभावः। यस्येतियस्यलोपप्राप्तिस्तस्यप्रकृतिभावः। नचैतानियस्येत्यादौ।

शौवमिति। श्वनोविकारावयवयोःप्राण्यञिकृतेनस्तद्धितइतिटिलोपोनप्राप्नोति। अधुनेति। इदमोऽधुनाप्रत्ययेपरतइशादेशस्तस्ययस्येतिलोपोनप्राप्नोति। शौवमिति। टिलोपंबाधित्वापरत्वाद्वृद्धिःप्राप्ता द्वारादीनांचेतिप्रतिषिध्यते। ऐजागमश्चक्रियते। तत्रानेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः। अधुनेति। इदमइशभावोधुनाप्रत्ययश्चनिपात्यते। द्रव्यमिति। द्रोर्विकारोद्रोश्चेतियत्प्रत्ययः। ओर्गुणइतिगुणोत्रनप्राप्नोति। यस्येत्यादाविति। यस्येत्यादीनिकार्याणिअपेक्ष्यप्रकृतिभावोविधीयते। ओर्गुणस्तुतेभ्यःपूर्वइतिप्रकृतिभावाभावः। ॥

श्रयैहितइति।प्राक्क्रीताच्छइतिछः।तत्र यस्येतिलोपेन प्राप्नोतीतीयङः प्रसङ्गः।प्रादीनामिति।असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभावात् प्र
कृतिभावोप्यत्र नास्ति नापि टिलोपः।स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीति चेत्।विप्रतिषिद्धे तावदसिद्धत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात्पर-
त्वात्प्रादिषु तेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्न स्थान्याश्रयो नापि पराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति।असिद्धाधिकाराद्बहिः प्रादिविधा
नादसिद्धत्वाभावः।एकाचउच्चारणसामर्थ्यादिति।अकारउच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपितु श्रवणार्थः।विन्मतोस्तु लुगर्थमि

एवमपि श्रियैहितः श्रीयः।ज्ञादेवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति।तस्मादिष्ठेमेयस्सु प्रकृ
तिभावः।अथेष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम्।प्रेयान्।प्रेष्ठः।नैतदस्ति।प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति
।इदं तर्हि श्रेयान्।श्रेष्ठः।प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेदेकाचउच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः॥प्रकृत्यै
काजिष्ठेमेयस्सु चेत्तन्न।किं कारणम्।एकाचउच्चारणसामर्थ्यात्।अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति।वि
न्मतोर्लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः।स्रग्वितरः।स्रजीयान्।स्रग्वितमः।स्रजिष्ठः।त्वग्वत्तरः।त्वग्वत्तमः।त्वचीयान्।त्वचिष्ठः।ननु विन्मतोर्लुक् टिलो
पं बाधिष्यते।कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्।असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति।अस्ति च संभवो यदु
भयं स्यात्।यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते।एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेत।यतरोनौ ब्रह्मीयान्
ब्रह्मवत्तर इति।यत्तावदुच्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति।इदं तावदयं प्रष्टव्यः।यदि त
र्हि विन्मतोर्लुग्नोच्येत किमिह स्यादिति।टिलोप इत्याह।टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स
बाधको भविष्यति।यदप्युच्यते ऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवति।अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति।सत्यपि संभ
वे बाधनं भवति।तद्यथा।ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति।सत्यपि संभवे दधिदानं तक्रदानस्य नि
वर्तकं भवति।एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते।यदप्युच्यते।

ति।लुकथयीयस्यतल्लुगर्थम्।लुकि कृते टिलोपाभावार्थमित्यर्थः।कथमन्यस्येति।विन्मतुवन्तस्य यष्टिलोपस्तं लु
ग्बाधतां तस्मिन्कृते यष्टिलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते न हि तस्मिन्प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः।

रेतः यथैवेति। लुको बाधकत्वात्मुगमेऽति प्रसङ्ग इत्यर्थः। ब्रह्मीयानिति। अतिशयेन ब्रह्मवानिति ईयसुनि मतुब्लुकि च नस्तद्धि तद्धितिटिलोपः। नाप्राप्त इति। यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्याये न लुका बाध्यते। तेन स्त्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः। पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते। तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते। मतोस्तु लुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते। ननु किमुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चेति। यावता मतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति टिलोपः। नैष दोषः। मतुप्प्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते। तत्र यद्यप्यकृते मतुब्लुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तथापि कृते मतुब्लुकि प्राप्नोति। एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति तदेव ब्रह्मन्निति। तदेवमभेदाश्रयेणोदमुक्तं प्राप्ते चाप्राप्ते चेति। अयथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते। एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेत। न बाधेत। किं कारणम्। येन नाप्राप्तेतस्य बाधनम्। नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते। नस्तद्धित इत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते। नस्तद्धित इत्येतन्न बाधिष्यते। यदि तर्हि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति। पयसिष्ठ इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्त इति॥ प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः।

यवेति। ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित इत्ययमेव योगोऽनन्तरः। टेरित्ययं तु व्यवहितः। तत्र केचिदाहुः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति। यद्येवं पूर्वमेवायमर्थ उक्तो येन नाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते। पूर्वमुत्सर्गापवादन्यायउक्त इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयणो नोच्यते। येन हि सर्वो॥ विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः। यस्तु विषयविशेषे प्रवर्तते न तस्य बाधा युक्ता। सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु। अन्ये तु न्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते। टेरित्यस्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम्। पयिष्ठ इति। पयस्विन्नयं ष्ठ इति स्थिते विनो लुकि कृते असो लोपो न प्राप्नोति। यथालक्षणमिति न भवति टिलोप इत्यर्थः। ततस्त्रग्रजस्विनमाचष्टे स्त्रजयति। आयुष्मन्तमाचष्ट आयुषयतीति भवितव्यम्॥ ॥

भा॰कौ॰ राजन्यकमिति। समूहेऽर्थे गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानम्। यस्येति लोपे सत्यस ६४४
५७ ति वा विशेषाभावान्न तदर्थं प्रकृतिभावः। यौवनिकेति। यूनां भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तत्र नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति॥ नमपूर्वो॥ हैतनामन इति। हितनाम्नोऽपत्यमित्यण्। अन्निति प्रकृतिभावात्प्राप्ते टिलोपाभावः॥ ब्राह्मो॥ ब्राह्मशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चेष्यते। ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मो नारदः ब्राह्मः स्थालीपाक इति। जातौ त्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते। अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी ओषधिरिति टिलोप इष्यते। एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति। अथ किमिदमिति। यदि तावदिति। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण्। अल्लोपोन इत्यकारलोपः प्राप्तो न संयोगाद्वमन्तादिति निषिद्धः। नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते अन्निति प्रकृतिभावः प्राप्तो नमपूर्वोऽपत्येऽवर्म

राजन्यमनुष्ययुवानः। अके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम्। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। यौवनिकम्॥ नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः॥ मपूर्वोऽन्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः॥ मपूर्वोऽन्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम्। हैतनामः। हैतनामनः। आरोहितो हैतनामः। समानो हैतनाम इति॥ ब्राह्मो जातौ॥ अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातौ अनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं चानो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम्। यदि तावदपत्य इति वर्तते ततो नियमार्थमथ निवृत्तं ततो लोपार्थम्। अत उत्तरं पठति। ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते। अपत्य इति निवृत्तम्। तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः। तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्राह्मणः। न वा पर्युदाससामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। पर्युदाससामर्थ्यात्। पर्युदासोऽत्र भविष्यति।

ण इति प्रतिषिद्धः। ततष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम्। अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति। जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्मण इति। एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था। अनपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मशब्दो न भवति। अथ निवृत्तमिति। अपत्यग्रहणे निवृत्ते विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये अन्निति प्रकृतिभावे प्राप्ते जातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति। तत्र ब्राह्मो मु- रामः
हूर्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति। ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजातावितिप्रतिषेधात्। ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति। अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति। नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात्। न वेति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। ॥ ५७

इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुध्वाह। अस्त्यन्यदिति। ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मणादित्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं ननिवर्तयेत्। नवै अत्रेष्यत इति। अजाताविति पर्युदासः न चानिष्टार्थशास्त्रप्रक्लृप्तिरिति पर्युदाससामर्थ्यादिह ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः। इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाहानिष्टं च प्राप्नोतीति। ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोत्यजाताविति पर्युदासात्। इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इति। एवं तर्हीति। योगविभागः क्रियत इति भावः। तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात्। तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते। अपत्येऽपि ब्राह्मोऽनार इदं इत्यत्र प

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम्। किम्। या जातिश्चनापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति नवै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति। एवं तर्ह्यनुवर्ततेऽपत्य इति। नात्रापत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपात्यते अपत्येऽजाताविति। किं तर्हि। प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति॥ कार्मस्ताच्छील्ये॥ किमर्थमिदमुच्यते। नस्तद्धित इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। अणीत्युच्यते। णश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। ताच्छीलिकेऽणः कृतानि भवन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। चौरी तापसी। अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति॥ दाण्डिनायन॥ अत्र भ्रौणहत्येति किं निपात्यते। यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते। भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात्। भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र तत्त्वं भविष्यति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति। ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्त्वं न भवतीति।

त्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति। ततः अजाताविति। तत्रापत्य इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति अपत्य आतौ ब्राह्मण इति टिलोपो न भवति। अजाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो भवति नानञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ कार्मः॥ किमर्थमिति। कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्ध इति लोप इति भावः। ताच्छीलिक इति। एवं च छत्रादिभ्यो णेति लाघवाय कर्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात्। प्रज्ञाश्रद्धेति ज्वलितिकसन्तेभ्य इति तदस्याः प्रहरणमिति ङीब्भावः प्रयोजनम्। दाण्डिनायन॥ यकारादाविति। भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ज्ञापकं त्विति। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्त्वस्याप्रसङ्गात्। ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम्। नैष दोषः। उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति। अनेकप्रयोजनत्वाद्धि निपातनानाम्। अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम्॥

ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ्। उकारलोपो निपात्यते। ञित्वादाद्युदात्तत्वम्। इक्ष्वाकुषु जाताः इत्यणि प्राप्ते ओर्देशे ठञिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चेति वृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण्। तत्रान्तोदात्तत्वम्। तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम्। एकश्रुतिनिर्देशादिति। स्वरभेदप्रत्ययस्तमये न निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः। यथा नपुंसकमिति। सामान्यस्थितानाविर्भावतिरोभावस्थितिविशेषाणामन्तर्भावात्। मैत्रेय इति। मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ्। मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपे प्राप्ते केकय

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। श्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति। ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन॥ ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम्। ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः। एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम्। एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम। यथा नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम। अथ मैत्रेये किं निपात्यते। मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम्। मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते। इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते। गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते। द्वितीयेऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं क्रियते। सप्तमेऽध्याये इयादेशार्थम्। इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम्। द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। बिदादिष्वञ्प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः। तत्रैव वार्थो लुकाना पियादिलोपेन। इयादेशेनैव सिद्धम्। नैवं शक्यमिह हि मैत्रेयकः संघ इति संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् इत्यण् प्रसज्येत। हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्मये यलोपवचनम्। हिरण्मये यलोपो निपात्यते। हिरण्मयकत्त्वं विभक्तौ न स्यात्। अथ हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्यये छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम्। हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते। हिरण्ययी नौरभवत्। हिरण्ययाः पन्थान आसन्। हिरण्ययमासनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ पादोऽध्यायः षष्ठश्च समाप्तः॥

मित्रय्विति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते। तल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावादतो गुण इति पररूपमेकारः। द्वितीय इति। मित्रयवद्इति बह्वषु लुगर्थः पाठः। सप्तम इति। ढञ्न्यत्रेयादेशः मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति। मैत्रेयक इति। मित्रयूनां संघ इति गोत्रे लुगचीति लकि प्रतिषिद्धे डजन्तात्प्रोत्र चरणाद्वुञिति वुञ्। यदि तु संघाङ्केत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यते तदानीं ग्रहणानि स्युरिति इह निपातनं न कर्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्। ॥ इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ युवोरनाकौ॥ युवोरिति। समाहारद्वन्द्वे युवुनइति प्राप्नोति। इतरेतरयोगे तु य्वोरिति। तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्यनुमम
कृत्वोकारलोपं वा कृत्वा निर्देश इति न दोषः। केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः। यथा समं चूर्णं कृ
तेनइति। एवं युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासौ वेति। तत्र समुदायस्याङ्गनिमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यं कार्य
विज्ञानम्। यथा च भाष्यम्। कयोर्युवोरिति तन्थेतरेतरयोगे द्वन्द्व इति निर्णयः। अतिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। कयोरिति। प्रत्यययोरिति।
अङ्गाधिकारादङ्गस्य निमित्ते यौ युवू तयोरनाकाविति सूत्रार्थाश्रयणात्। कथं पुनरिति। अङ्गाधिकारादङ्गस्यैव कार्यत्वं युक्तमि-
ति भावः। सिद्धान्तवादिना तु वैयधिकरण्येन संबन्धो दर्शयितव्यः संप्रति तु सामानाधिकरण्येन संबन्धमाश्रित्य समाधीयते। यु

युवोरनाकौ॥ युवोरनाकावित्युच्यते। कयोर्युवोरनाकौ भवतः। प्रत्यययोः। कथं पुनरङ्गस्येति वर्तमाने प्रत्यययोः
स्याताम्। युशब्दवुशब्दान्तमेतद्विभक्तावङ्गं भवति। यदि युशब्दवुशब्दान्तस्यानाकौ भवतः। सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नि (इस्या)
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारिकेति। अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन वि
भक्तिः। यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं ।नास्ति नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति। मा भूतां यासौ सामासिकी विभक्तिस्तस्याम्। या
सौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः। न चैतस्यां युशब्दवुशब्दान्तमङ्गं भवति।

शब्दवुशब्दान्तमिति। कृत्तद्धितान्तत्वाद्युवुशब्दान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यङ्गत्वेनाकौ क्रियेते इत्यर्थः। यत्र त
र्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारिकेति। लौकिके प्रयोगे अत्यन्तमत्र विभक्तेरभावः। अत्राहुः। विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृ
तयोरकारान्तलक्षणेन टापाभाव्यम्। ततो हल्ङ्यादिलोपेनेत्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत्। यथा यासेति। ततश्चायं ग्रन्थोयमिति। नन्द
नकारकेति पाठो युक्तः। नन्दयुस इति स्थिते संबुद्धिगुणे कृते ऽकृते वा नित्यत्वादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृते अङ्गत्वाभावा
द्वनाकाप्रसङ्गः। नन्दनप्रिय इति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणाप्रति
षेधादनाकयोरप्रसङ्गः

॥

भवेदिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेन युवू विशेष्येते। न च तावङ्गान्तौ संभवतः। न च विशेष्येण तदन्तविधिर्भवतीति यु
वुभ्यां तदन्तविध्यभावाद्यत्र तत्रस्थितयोरङ्गावयवयोर्युवोरनाकौ भवत इति। नन्दनदधीति। स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि
नित्यत्वात्कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादादेशाप्राप्तिः। न वा परमिति। नहीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा परं नि
मित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणेनाकयोर्नास्तीति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः। केवलमङ्ग
स्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते। अस्ति हि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा। न हि तस्यां विधीयमानायां न लुमताङ्गस्येति निषेधः प्रवर्तते
लब्धाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्तते। न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः। ननु चाङ्गस्येत्यत्र

भवेद्यो युशब्दवुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्ययोर्न स्याताम्। वयं खल्वङ्गेन युशब्दवुशब्दौ विशेषयि-
ष्यामः। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्र तत्रस्थयोरिति। यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति नन्दनदधि। कारकदधि। ए
वं तर्हि न वा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन। न चेह परं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति।
किं तर्हि। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति। अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेन। अथवा तयोरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वे
नाश्रयिष्यामः। कथम्। अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यो युवू।

सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारे वव्रश्चेत्यत्रोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावे सति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वका
रस्य संप्रसारणप्रतिषेध उक्तः सदूहत्येन न वा परं निमित्तमित्यनेन ग्रन्थेन विरुध्यते। नास्ति विरोधो लक्षणभेदात्। यथोद्देशं सं-
ज्ञापरिभाषमिति पक्षमाश्रित्य न वा परं निमित्तमित्याद्युक्तम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य वव्रश्चेत्युक्तम्। तत्र हि पक्षे उ
रदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रोपस्थानात् संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति। यथोद्देशे तु भवतु कार्यकालपक्षस्तत्रापि
न दोष इति भावः। निमित्तत्वेनेति। अनाकादेशविधाने संबन्धसामान्ये षष्ठीति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धो नङ्गत्वा
दाश्रीयते। प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चाङ्गव्यपदेशस्य प्रत्यययोरेव ग्रहणं विज्ञायते। ॥

धातुप्रतिषेधइति।नन्वधुनैवोक्तंप्रत्यययोर्ग्रहणमिति।सत्यमुक्तंनतुलभ्यते।सामानाधिकरण्येनसंबन्धसंभवेवैयधिकरण्यप-
स्याश्रयणस्यायुक्तत्वाद्भेदेहिनिमित्तनिमित्तिभावोभवति।अभेदेचसंभवतिकथंभेदआश्रीयते।अथवाभाष्यकारेणपूर्वस्वात-
न्त्र्येणोक्तमिदानींवार्त्तिकमवतारितमित्यदोषः।भुज्यादीनामिति भुज्यादीनांसंबन्धिनःप्रत्ययस्येत्यर्थः।सत्यपिवैयधिकरण्येनसंब
न्धेऽतिप्रसङ्गः।भुज्युरिति।भुजिमृङ्भ्यांयुक्त्युकौचेतियुक्प्रत्ययः।मृत्युरित्यत्रत्युप्रत्ययोनयुरितिमत्वाभाष्यकारेणमृत्युरिति
नोदाहृतम्।कंयुरिति।कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसइतियुस्प्रत्ययः।ननुसित्करणंपदत्वेसतिहल्यनुस्वारार्थमितितत्रएवादेशोनभ

किंचाङ्गस्ययुवू।निमित्तम्।ययोर्युवोरङ्गमित्येतद्भवति।कयोश्चैतद्भवति।प्रत्यययोः।युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रति
षेधः॥युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रतिषेधोवक्तव्यः।युत्वा।युतः।युतवान्।भुज्यादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।भुज्युः।किं
युः।शंयुः।अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम्।अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणम्।नचैतावनुनासिकपरौ।यद्यनुनासिकपरयो
र्ग्रहणम्।नन्दनः।कारकः।अत्रनप्राप्नुतः।नह्येताभ्यांयुशब्दवुशब्दाभ्यामनुनासिकंपरंपश्यामः।अनुनासिकपरत्वा
दिति।नैवंविज्ञायतेऽनुनासिकःपरआभ्यांताविमावनुनासिकपरौअनुनासिकपरत्वादिति।कथंतर्हि।अनुनासिकः
परोऽनयोस्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति।यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्संज्ञाप्राप्नोति।तत्रकोदोषः
॥तत्रङीम्नुमोःप्रतिषेधः॥ङीम्नुमोःप्रतिषेधोवक्तव्यः।नन्दनकारकः।नन्दनाकारिका।उगिल्लक्षणौङीम्नुमौप्राप्नुतः॥धा
त्वन्तस्यचप्रतिषेधः॥धात्वन्तस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः।दिवुस्तिवुषिट्टित्करणंतुज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य।यदयंयुश
ब्दवुशब्दौषिट्टितौकरोति।शिल्पिनिष्वुन्।ट्युट्युलौतुट्चेति।तज्ज्ञापयत्याचार्योनयुवोरुगित्कार्यंभवतीति।कथंकृत्वाज्ञा
पकम्।षिट्टित्करणएतत्प्रयोजनम्।षिट्टितईकारोयथास्यात्।

बिभ्यति।नैतदस्ति।अवग्रहायसित्वंस्यात्।अहल्त्वादावप्यनुस्वारार्थंवा।नह्येताभ्यामिति।रजःक्वुन्।वुन्।वुञ्।घुन्। इत्यादीनामेवप्र
सङ्गः।अनुनासिकःपरोऽनयोरिति।अवयवान्तरापेक्षयालब्धपरव्यपदेशोवयववर्णएवानुनासिकआश्रीयतेनान्यः।नचभुज्यु
रित्यादावुकारस्यसानुनासिकत्वंप्रतिज्ञातमितिदोषाभावः।इत्संज्ञाप्राप्नोतीति।लोपस्तुभवतुमावाभूदितिनविचार्यतेकृते
पिउकारलोपेऽवशिष्टस्यादेशविधानेनरूपनिष्पादनात्।धात्वन्तस्येति।दिवुइत्ययमपिअनुनासिकपरइत्यादेशप्रसङ्गः।

भा॰कै॰ नवा षित्करणमिति। ङीपि सतीकारोऽनुदात्तो भवति ङीषि तूदात्त इति तत्प्रयोजनेन ज्ञापकं षित्करणम्। टित्करणमिति। टिड्ढेत्यत्रानु
५९ पसर्जनादिति वर्तते अतो गित्वलक्षणो ङीप्यविशेषेण प्राप्नोत्यनुपसर्जनादेव यथा स्यादिति नियमार्थं टित्करणं स्यादित्यज्ञापकमु
गित्कार्याभावस्य विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। एवं तर्हीति। यदीह वाचीपरशब्दो न गृह्यते तदाऽनुवृत्तिर्वाक्य
भेदश्चाश्रीयतइत्यर्थः। एवमपीति। एकवाक्यताश्रयणेन पक्षे तु गुरु के तत्रादन्तादुगितः पर्यायेण टाप्ङीपोः प्रसङ्गः। एवं तर्हि सं

यदि चो गित्कार्यं स्यात्। षिट्टित्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति। ततो युशब्दवुशब्दौ
षिट्टौ करोति न नवा षित्करणं ङीष्विधानार्थम्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। षित्कर
णं किं यत्नेङीष्विधानार्थम्। षित इति ङीष्यथा स्यात्। टित्करणमनुपसर्जनार्थम्। टित्करणे प्येतत्प्रयोजनमस्ति। अ
नुपसर्जनाट्टित इतीकारो यथा स्यात्। टितोऽनुपसर्जनाद्भवति। उगित उपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च। एवं तर्हि विप्रतिषे-
धाट्टापो बलीयस्त्वं भविष्यति। टापोऽवकाशः। खट्वा। माला। ङीपोऽवकाशः। गोमती। यवमती। — । इहोभयं प्राप्नो
ति। नन्दना। कारिका। टाब्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वश्च टाप्।
परो ङीप्। ङीपः परष्टाप् करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि उगितो ङीब्भवतीत्यत्रापि अतष्टाबित्यनुव
र्तिष्यते। एवमप्यकारान्तादुगित इहैव स्यात्। नन्दना। कारिका। गोमती। यवमतीत्यत्र न स्यात्। एवं तर्हि संबन्धा
नुवृत्तिः करिष्यते। अजाद्यतष्टाप्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। अतष्टाप्। उगितश्च ङीब्भवति अतष्टाप्। वनो र च। वनो ङीब्भ
वति उगितः अतष्टाप्। पादोऽन्यतरस्यां ङीब्भवति उगित अतष्टाप्।

बन्धानुवृत्तिरिति। यद्यपि वाक्यभेदे न संबन्धे दोषाभावः। उगितो ङीब्भवति। अदन्तादुगितष्टाब्भवति। तथापि परिहारान्तरस
द्भाव प्रतिपादनायेदमुक्तम्। उगितश्च ङीब्भवतीति। अतष्टाबित्युत्तरार्थमत्रानुवर्तते। वनो र चेत्यत्रा न उगितष्टाबिति वर्तते राम:
तत्र वन्नन्तस्यानुगित्वाददन्तत्वासंभवाच्च वाक्यभेद आश्रीयते। वन्नन्तस्य ङीब्रौ भवतः। उगितोऽदन्तान्ङीबपवादष्टाबित्यस्यो ५०
त्तरत्रोपस्थानाय प्रतिसूत्रमनुवृत्तिं दर्शयति। टाबृचीत्यत्र टाब्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति। यद्युत्तरत्रानुवृत्तिरुपयुज्यते टापः
स्वातन्त्र्यनिराकरणायात उगित इत्येताभ्यां संबन्धः॥

उगितोऽनडुतिनिवृत्तमिति। उगितइत्यस्य निवृत्तिराख्यायते। अनडुत्येतत् सर्वत्र प्रकरणेऽनुवर्तते। शितिर्ध्रीझलणीतिङीब्रुका रोमाभूतामिति। हुकवाकुरित्यत्र जातिलक्षणो ङीष् माभूदित्येवमर्थम्। धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणादिति। वर्णसमुदायग्रहणमिह न वर्णग्रहणमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः संभवति। एवं गोमतीति। ईकारात्परो नुम् प्राप्तोऽझलन्तत्वान्न भवति। एवं नन्दनः कारक इत्यत्राझलन्तत्वान्नुमभावः। नचाविभक्ताविति। विभ

ततत्राचि। त्राचि च टाब्भवति। उगितोऽनडुतिनिवृत्तम्। तत्रायमप्यर्थः। द्विष्टाब्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। सिध्यत्येवम्। यत्त्विदं वार्तिककारः पठति विप्रतिषेधाट्टापो बलीयस्त्वमिति। एतदसंगृहीतं भवति। एतच्च संगृहीतं भवति। कथम्। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्युवोर्ग्रहणम्। न च धात्वन्तोऽर्थवान्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणम्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणं कर्तव्यम्। झलन्तस्य उगित इष्यते। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोर्झलन्त इति। तच्चावश्यं कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। यथेह भवति। गोमान्। यवमान्। एवं गोमती यवमती इत्यत्रापि स्यात्॥ न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत झल्ग्रहणं वेति। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं शुनः स्वरे। यथेह भवति। शुना शुने। शुन्या इत्यत्रापि स्यात्। यूनः संप्रसारणे प्रयोजनम्। यथेह भवति यूनः पश्येति।

क्तौ यत्कार्यं विधीयते लिङ्गविशिष्टस्य तन्न भवतीत्यर्थः। शुनेति। सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्निति प्रतिषिध्यते। शुन्येति। गौरादित्वान्ङीषि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वस्येति कथं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ परतः कार्यं तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमिति सर्वत्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः। ॥

 एवंयुवतीरिति। एवमर्थमनड्डूत्युभयोः शेषइतिनाश्रयितव्यंभवति। पथीति। समासैकदेशउदाहृतः। इतरएतावदेवोदाहृतमि
तिमत्वाह। नकेवलइति। सुपथीति। शोभनःपन्था अस्यामितिबहुव्रीहिः। नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः। ऋन्नेभ्योङीबितिः
ङीप्। भस्यटेर्लोपइतिटिलोपः। सुपुंसीति। शोभनाःपुमांसोऽस्यामितिबहुव्रीहिः। उरःप्रभृतिषुपुमानितिविभक्त्यन्तपाठस्यप्रयोजन-
मुक्तम्। एकवचनान्तस्यैवनित्यःकब्यथास्यादिति। तेनात्रशेषाद्विभाषेतिविकल्पोभवति। पातेर्डुम्सुन्नितिप्रत्ययस्योगित्वादुगितश्चेति-

एवंयुवतीःपश्येत्यत्रापिस्यात्। उगिदचांनुम्विधौप्रयोजनम्। यथेहभवति। गोमान्। यवमान्। एवंगोमतीयवमतीत्यत्रा
पिस्यात्। अनडुह आम्विधौप्रयोजनम्। यथेहभवति। अनड्वानिति। एवमनडुहीत्यत्रापिस्यात्। नवाभवत्यनड्वाहीति।
भवत्यन्येनयत्नेन। आमनडुहःस्त्रियांवेति लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्यप्राप्नोति। पथिमथोरात्वेप्रयोजनम्।
यथेहभवति। पन्थाः। मन्थाः। एवंपथीमथीत्यत्रापिप्राप्नोति। नकेवलःपथिशब्दःस्त्रियांवर्तते। उपसमस्तस्तर्हिवर्तते। सु
पथी। पुंसोऽसुङ्विधौप्रयोजनम्। यथेहभवति। पुमान्। एवंपुंसीत्यत्रापिस्यात्। नकेवलःपुंशब्दःस्त्रियांवर्तते। उपसम
स्तस्तर्हिवर्तते। सुपुंसीति। सख्युर्णित्वानङौप्रयोजनम्। यथेहभवति। सखा। सखायौ। सखायः। एवंसखीसख्यौसख्यइ
त्यत्रापिप्राप्नोति। भवद्भगवदघवतामोङ्गावेप्रयोजनम्। यथेहभवति भोः भगोः अघोरिति। एवंभवतीभगवत्यघवती
त्यत्रापिस्यात्। एतान्यस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि। यदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्या। एतस्यांचसत्यांनार्थोऽङ्गलुग्रहणे
नातदेतदनन्यार्थङ्गलुग्रहणंकर्तव्यंनुम्प्रतिषेधोवावक्तव्यः। उभयंनवक्तव्यम्। उपरिष्टात्ङ्गलुग्रहणंक्रियते।

ङीप्। सखीसख्याविति। सख्यशिश्वीतिभाषायामितिङीष्। अनङ्णित्वे अत्रप्राप्नुतः। ङीष्विधानंतुसखीभ्यामित्याद्यर्थंस्यात्। भ
वद्भगवदिति। यदासंबुद्ध्याभवदादयोविशेष्यन्तेतदाभवत्यादीनामपिप्रसङ्गः। यदात्ववशब्दोविशेष्यते तदायेननाव्यवधा
नमित्येकवर्णव्यवधाने ओत्वंप्रवर्तते। भवत्यादौतुवर्णद्वयव्यवधानादोत्वाभावः। तदभावात्तत्संनियोगविहितस्यरुत्वस्याप्य
भावइतिकेचिदाहुः। नार्थोऽङ्गलुग्रहणेनेति। गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः। ॥

पुरस्तादिति।उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोर्झलइति।ततोयुजेरसमासेनपुंसकस्याचइति।अत्रझलइतिवर्तते।उभयोःशेषइ
ति।युजेर्झलन्तत्वाव्यभिचारादाद्यन्तावेवयोगावपेक्ष्येते।झलितिलुप्तषष्ठीकंपदमाश्रीयते।शान्तनितरेति।शानिपातिभ्यांक
रणेल्युटिकृतेगौरादिषुशान्तनयातनेतिपाठान्ङीष्।उगितोयानदीति।उगिच्छब्दोच्चारणेनेतिभावः।इतरोगृहीताभिप्रायआह
।उगितएषेति।पूर्वेणैवाभिप्रायेणाह।उगितोयापरेति।उगिच्छब्दव्यापारेणविहितोगितःपरेत्यर्थः।इतरआह।अत्रचैवेति।इ

तत्पुरस्तादपकृष्यते।एवमपिसूत्रविपर्यासःकृतोभवति।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।उगिदचांसर्वनामस्था
नेधातोः।युजेरसमासे।ततोनपुंसकस्य।नपुंसकस्यतुमभवति।झलइत्युभयोःशेषः।ततोऽचः।अजन्तस्यचनपुंसक[illegible]स्यनुम्भ
वति।यद्यपितावदेतदुगित्कार्यपरिहृतम्।इदमपरंप्राप्नोति।शान्तनितरा।यातनितरा।उगितोनद्याघादिषुह्रस्वोभ
वतीत्यन्यतरस्यांह्रस्वत्वंचप्रसज्येत।नित्यंचेष्यते।उगितोयानदीएवमेतद्विज्ञायते।उगितएषानदी।

चै
उगितोयापरा।अत्रैवदोषोभवति।उगितोह्येषापरानदी।ऐषुमतितरायांचप्राप्नोति।उगितःपरायाविहिता।उ
गितएषाविहिता।उगितइत्येवंविहिता।एवमपिभोगवतितरायांदोषोभवति।भोगवतितरा।भोगवतीतरा।
तस्मादुगितोयानदी।उगितोयाविहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते।एवंविज्ञायमानेशान्तनितरायांदोषएव।

षवोस्यसन्तीतीषुमान्।तस्येदमित्यण्।ङीप्।यस्येतिलोपेकृतेउगितःपरानदीतिविकल्पेनह्रस्वत्वंप्राप्नोतिनित्यंचेष्यते।पूर्वो
क्तेनाभिप्रायेणाह।उगितोयापराविहितेति।ऐषुमतितरायांचाणन्तान्नदीविहितानतूगितः।इतरस्तुशान्तनितरामाश्रित्या
ह।उगितएषेति।भोगवतितरेति।शार्ङ्गरवादिषुभोगवद्गौरिमतोःसंज्ञायामितिपाठात्ङीन्प्रत्ययः।उगितइत्येवंनवि-
हितइतिविकल्पेनह्रस्वत्वंनप्राप्नोति।उगितस्तुविहितइतिविधानाश्रयणाद्विकल्पःसिध्यति।शान्तनितरायांतुविकल्पःप्राप्नोति।

भा॰कौ॰ सिद्धंत्विति।भाष्यकारीयमिदंवाक्यमित्याहुः।अन्येत्वनुनासिकपरत्वादितिवाक्यमेवानेनव्याख्यातमित्याहुः।अनुनासिकप्रधान ७ ११
५२ त्वादितिहितस्यार्थः।अनुनासिकपरौयुवूइहानुक्तौइत्यतिप्रसङ्गाभावः।उकारस्तुनिरनुनासिकएवेत्युगित्कार्याभावः॥आ
यने॥आयन्नादिष्विति।अङ्गाधिकारेविधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षाबहिरङ्गाआयन्नादयः।प्रत्ययाद्युदात्तत्वंतुप्रकृतिनिरपेक्ष
त्वादन्तरङ्गमितितदेवपूर्वंप्राप्नोतीत्युपदेशिवद्वचनंकर्तव्यम्।श्लिलेयमिति।श्लिवश्लिलेयम्।श्लिलायाढः।तिनिरिणप्रोक्तम
धीतेतित्तिरिवरतन्तुखण्डिकेतिछण्।अस्वरकाःस्युरिति।प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते।प्रयोगेतुस्वररहितस्याचउच्चारणाभावा

सिद्धंतुयुवोरनुनासिकत्वात्॥सिद्धमेतत्।कथम्।यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोरिहग्रहणम्।सन्तिहि
यणःसानुनासिकानिरनुनासिकाश्च॥आयने॥ ॥आयन्नादिषुउपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थम्॥आयन्नादि
षूपदेशिवद्भावोवक्तव्यः।उपदेशावस्थायामायन्नादयोभवन्तीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।स्वरसिद्ध्यर्थम्।उ
पदेशावस्थायामायन्नादिषुइष्टःस्वरोयथास्यादिति।श्लिलेयम्।तैत्तिरीयः।अक्रियमाणेह्युपदेशिवद्भावेप्र
त्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वेकृतेआन्तर्यतआदेशाअस्वरकाणामस्वरकाःस्युः॥

त्।अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिवचनात्त्रानिष्टस्वराःप्राप्नुवन्ति।केचित्त्वान्तर्यतइत्यन्यथाव्याचक्षते।यथानुदात्तोच्चार
णेगात्राणांस्रंसनंस्वरस्यस्निग्धताकण्ठविवरस्यचमहत्त्वंचभवति।एवंव्यञ्जनोच्चारणेप्ययोग्यत्वादनुदात्तधर्मो रामः
पजनोव्यञ्जनेषुनास्तितदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरकाइष्टोदात्तत्वरहितत्वादनुदात्ताएवस्युरित्यर्थः। ५२

न वेति। सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवायन्नादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञाप्यते। तत्राङ्गानपेक्षत्वादसति बहिरङ्गत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृते घायन्नादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्टस्वरसिद्धिः। तत्रोणादिप्रतिषेध इति। ये त्वनुणादयः खलु घञादयस्तेषु खघयोरित्संज्ञया भाव्यम्। खित्यनव्ययस्य चजोः कु घिण्ण्यतोरिति लिङ्गात्। तद्धितेषु सावकाशेनादेशवि-

न वा क्वचिच्चित्करणात्॥ न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। क्वचिच्चित्करणात्। यदयं क्वचिद्घादींश्चितः करोति। अग्राद्यत्। घच्छौ च। तज्ज्ञापयत्याचार्यः उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। चित्करणस्य तत्प्रयोजनम्। चित इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। यदि चोपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति ततश्चित्करणमर्थवद्भवति॥ तत्रोणादिप्रतिषेधः॥ तत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शङ्खः। शण्ढः। धातोर्वा यड्वचनात्॥ अथवा यदयम् ऋतेरीयङिति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। यदि हि स्युः ऋतेश्छङित्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च ऋतेश्छङा सिध्यति। छङि सति वृद्धिलक्षण इट् प्रसज्येत। इट् कृतेऽनादित्वादादेशो न स्यात्। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामादेश इति। किमत्र क पि
र्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्य आदेशः। कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य आदेशः। न हि कृत इटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अनादित्वात्। अन्तरङ्गस्तर्ह्यादेशः। कान्तरङ्गता। इदानीमेवोक्तमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति। तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम्॥ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

धानेनैतत्संज्ञा न बाध्यते॥ नित्य आदेश इति। उपदेशे यः प्रत्ययादिस्तस्यादेश इति कृतेऽपीटि प्राप्नोति। अनादित्वादिति। सांप्रतिकं प्रत्ययादित्वमाश्रित्यादेशो विधीयते। प्रातिपदिकविज्ञानादिति। पक्षान्तरैरपि परिहाराः संभवन्तीत्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयः॥

भा॰कै॰ ॥श्नोन्तः॥ इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमाने एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते। तथा च श्यान्तेत्यत्रानादित्वात् श्नस्यान्ता ७।१।१
प्र॰ देशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति मत्वाह। श्नादेश इति। श्नकारोपदेशस्तु प्रत्ययइवलाघवार्थः स्यात्। श्यान्ताइति। शीङ्
उपसंवादाशङ्कयोश्चेति लेट्। तस्य श्नः। लेटोडाटावित्याडागमे टेरेत्वं वैतोन्यत्रेत्यैत्वं श्नान्तादेशः शबूलुक् शीङः सार्वधातुके
गुण इति गुणः। कथं पुनरिति। यदार्थाधिकारपक्षस्तु उपात्तार्थशब्दाधिकारपक्षो वा तदायं पर्यनुयोगः। वर्तिपदार्थस्य समुदाये-

श्नान्तः॥ श्नादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः॥ श्नादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। डक्षिताडक्षितुमिति। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धम्। प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेन्नादेशादेशवचनम्। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेन्नादेशादेशो वक्तव्यः। अपि नः श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते आदिग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। असमासनिर्देशात्सिद्धम्। असमासनिर्देशः करिष्यते प्रत्ययस्यादीनामिति। स तर्ह्यसमासनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। प्रत्यय आदीनामिति। तत्र श्यान्ताइत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः। तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान आदिग्रहणे निवृत्ते श्यान्तेइत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिद्धमनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः॥ सिद्धमेतत्। कथम्। अनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति।

र्थेन्तर्भावात्पृथगनुवृत्त्यसंभवात्। यदा त्वनाश्रितार्थं शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वमनुवर्तत इति पक्षस्तदा नास्ति चोद्यावकाशः
।संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो दामहायनान्ताच्चेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात्। तत्रेति। अन्तरङ्ग राम:
त्वाच्छपि कृते त्वादेशापवादोऽदादेशः प्राप्नोति। अनकारान्तादङ्गात्प्रत्ययस्य परत्वात्। सिद्धमिति। अनकारान्तेनाङ्गेन प्रा ५३
धान्यात्सकार एव विशेष्यते। तत्र व्यवधानाददादेशाभावः। अन्तादेशस्त्ववधिमनुपादाय विधीयमानो व्यवधानेपि भवति।॥

शेरत इति। प्रतिपदविधेर्बलवत्वाद्गुटि कृते व्यवधानाददादेशेन प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनाज्झकारमात्रस्या
देशो विधीयते। तच्च रुटा व्यवधीयते। रुटिसंनियोगवचनादिति। आगमादेशयोः सहविधानादागमेन स्थानिनो व्यवधानाभावः। एव
मपि पर्याय इति। अद्भावे कृते रुट् न प्राप्नोति झस्य रुड्विधानादल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावाद्गुटि कृतेऽद्भावो न प्राप्नोति व्यवधानात्। न

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः। अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति
कृत्वा परिहारः। यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति। तत्र रुटिसंनियोगवचनात्सिद्धम्। तत्र रुटि
संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। रुट् च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। अद्भावः। स
तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। योगविभागः करिष्यते। शीङः। शीङ उत्तरस्य झस्याद्भावो भवति। रुट्। रुट् च भवति शीङ
इति। एवमपि पर्यायः प्रसज्येत। एवं तर्हि अच्छब्दस्य रुटं वक्ष्यामि। तदच्छब्दग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृत
मनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अदभ्यस्तादिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। शीङ इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमा
याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॥ शीङो रुट्॥ रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः॥ रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति। अ
दृश्रन्नस्य केतव इति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

तो विरोधात्तुल्यबलत्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः। एवं तर्हीति। अच्छब्दस्य रुटि सत्यवयवावयवोऽपि समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यव
धानाभावाद्गुणः शीङः प्रवर्तते॥ शीङो रुट्॥ अदृश्रन्निति। दृशेर्लुङि झेरन्तादेशे इरितो वेत्यङि तत्रान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं रुटि
कृते ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रसङ्गः। ॥

परस्मिन्निति। यदा क्ङिति चेत्यत्र निमित्तसप्तमीपक्षस्तदा कः परसप्तमीपक्ष आश्रितस्तदेतदुच्यते। वार्णादाङ्गं बलवदित्यनपेक्षितवर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गे एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादि बद्धा वा तु ङित्सार्वधातुकं परमाश्रित्य क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते। येन नाप्राप्तिन्यायेन अङ्गनिमित्त एव प्रतिषेधो गुणेन बाध्यते न तु ङित्सार्वधातुकनिमित्तः। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीत्युभयप्रसङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते। अदृश्रमिति। मिबादेशस्यामः पित्वाद् ङित्त्वाभावान्नास्ति गुणप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। पूर्वान्ते हि सति अलघूपधत्वाद्गुणाभावः। लघूपधगुणस्यैव हि क्ङिति दृशोऽङि गुणादृतिगुणप्रत्यापत्तिः क्रियते। अथ वा गुणश्रुत्येक इत्युपस्थानात्तस्यैवाङ्गविशेषणादिति येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति ऋदृशिकृतेन न भवति। शेरत इति। ऋकिसत्यनिगन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गः।

परस्मिन्निमित्ते क्ङिति चेति निषेधो भविष्यति। एवमदृश्रमस्यकेतवदित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते शीङो गुणविधिः॥ पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः। शेरते। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं ऋदृशिगुणप्रतिषेध इति। पूर्वान्तेऽप्येष दोषः। कथम्। अयं दृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथा क्ङिति चेत्येतं प्रतिषेधं बाधत एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत। तस्मादुभाभ्यामेव दृशेरङ्प्रत्ययान्तरं वक्तव्यम्। पितरं च दृशेयं मानरं चादृशेयमित्येवमर्थम्।

पूर्वान्तेऽपीति। क्ङिति चेति गुणे प्रतिषिद्धे अपूर्वः ऋदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते। स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथैवानुपधाया अपीक् प्रवर्तेत। अङ्ग्रहणं च श्रुतत्वाद् दृशेरेव विशेषणं नेकः। दृशेरङ् प्रत्ययान्तरमिति। यश्च लिङ्याशिष्यङ्। यश्चेरितो वेत्यङ्। तत्प्रसङ्गे छन्दसि दृशेरङ् वक्तव्यः। अथ भाषायामदर्शन्नित्यत्र ङित्सार्वधातुकनिमित्तः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति। क्ङितीति निमित्तसप्तमी विज्ञानाद् वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशात्पूर्वमेव गुणविधानाद्धा स्यानि बद्धा वाद्धा। एकादेशस्य व्यवधानात्कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद् गुणेन बाधनात्।

झादेशोपि नित्य इति। द्वयोश्च नित्यत्वेन चानित्यत्वादाट इति न शक्यते वक्तुम्। झविशेषणपक्षेप्यभेदाश्रयेणाटो नित्यत्वम्। भेददर्शने तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽप्यनित्यः। यदि प्राग्लादेशादिति। तदा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाडन्तरङ्गः। वेतेर्विभाषा बहुलं छन्द

झादेशादाट् लेटि॥

झादेशादाट् लेटि भवति विप्रतिषेधेन। झादेशस्यावकाशः। लुनते लुनताम् अलुनत। अटोवकाशः। पताति दिद्युत्। उदधिं च्यावयाति। इहोभयं प्राप्नोति अपि त्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते। आट् लेटि भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वा नित्यत्वादाटः॥ न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। नित्यत्वादाटः। नित्य आडागमः। कथं नित्यः। यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणम्। अथ हि प्रत्ययविशेषणम्। झादेशेपि नित्यः। अन्तरङ्गलक्षणत्वाच्च। अन्तरङ्गः खल्वपि आडागमः। कथमन्तरङ्गः। यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। अथ हि लादेशे धात्वधिकारोनुवर्तते। उभयं समानाश्रयम्। यद्येवमनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्। अथापि लादेशे धात्वधिकारोनुवर्तते। उभयथापि पूर्वविप्रतिषेधेन नार्थः। कथम्। बहुलं छन्दसीत्येवमत्रापि लुङ् भविष्यति। तत्रानत इति प्रतिषेधो भविष्यति। वेतेर्विभाषा॥ बहुलं छन्दसि। अतो भिस ऐस्। बहुलं छन्दसि। इदं बहुलं छन्दसीति द्विः क्रियते। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्। यदि तावत्पूर्वं क्रियते परं न करिष्यते अतो भिस ऐसित्यत्र बहुलं छन्दसीत्येतदनुवर्तिष्यते। अथ परं क्रियते न पूर्वं करिष्यते। बहुलं छन्दसीत्यत्र रुडप्यनुवर्तिष्यते। अपर आह। उभे बहुलग्रहणे एकं छन्दोग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। इदमस्ति। वेतेर्विभाषा। ततः। छन्दसि च विभाषा। ततोतो भिस ऐस् भवति। छन्दसि विभाषेति॥

सि। अतो भिस ऐस् इत्यत्रेति। वाक्यभेदेन संबन्धाद्भाषायामपि ऐस् भवति। छन्दसि च विभाषेति। प्रत्ययमात्रस्य छन्दसि रुड्विधीयते विभाषा। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथाप्रयोगं रुड्विधिः॥

अतोभिसऐस्॥ परत्वादिति॥ एत्वस्यावकाशो वृक्षेष्विति। ऐसोवकाशः कृतएत्वे। प्रागेवानुभयप्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्गः। मु-
ख्यशब्दार्थाश्रयणेनानवकाशं मत्वा पृच्छति किमिति। ऐस्भाव इदानीमिति। कृतएत्वे इति। संप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयते। ननु
नाप्राप्तएत्वे ऐसारभ्यमाणस्तस्यापवादो युक्तः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापवा॥ ७९१

अतोभिसऐस्॥ इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्वं प्राप्नोति। एत्वे कृते विहतनिमित्तत्वादैस्त्वं न भविष्यति॥ एत्वं भिसि
परत्वाच्चेदतऐस्कं भविष्यति॥ ऐस्भाव इदानीं क्व भविष्यति॥ कृतएत्वे भौतपूर्व्यात्। कृतएत्वे भूतपूर्वमकारान्तमिति ऐस्भविष्यति॥
ऐस्तु नित्यस्तथा सति। एवं सति नित्यऐस्भावः कृतेपि एत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्वं
न भविष्यति॥ एत्वं भिसि परत्वाच्चेदतऐस्क्व भविष्यति। कृतएत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति॥ नेदमदसोरकोः
॥ इमैः अमीभिः प्रतिषेधावुच्येते ऽभौ शक्यावक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि इदमदसोः कादिति। तन्नियमार्थं भविष्यति इदमदसोः
कादेव नान्यत इति॥ टाङसिङसाम्॥ किमर्थमिनादेश उच्यते। न नादेश एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षेण। प्लक्षेण।
एत्वे योगविभागः करिष्यते। कथम्। इदमस्ति बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि च। आङि च परतो ऽतएत्वं भव
ति वृक्षेण। प्लक्षेण। ततआपः। संबुद्धौ च। आङि च ओसि चेति। नैवं शक्यम्। इह हि अनेनेति इद्रूपलोपः प्रसज्यते। झलि लोपः
करिष्यते। न शक्यो झलि लोपः कर्तुम्। इह हि दोषः स्यात्।

दमनाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धान्तवादी परिहरति। ऐस्तु नित्य इति॥ टाङसिङसाम्॥ आङि चेति। स्थानिवद्भावान्ना रामः
देश एत्वं विज्ञायते। अनेनेति। तस्य हलादित्वाद्धलोपे सत्यनेनेति प्राप्नोति। झलि लोप इति। हलि लोप इत्यपनीय झलि लोप इति- ५५
सूत्रं कर्तव्यम्। नकारस्तु झल्त्वं भवतीति लोपाभावः॥

अयेति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति यादेशः। तस्याश्च लादित्वादिद्रूपलोपाप्रसङ्गाद्धलि लोप इति वक्तव्यं तथा चानेनेति न सिध्यति। एवं तर्हीति। ।नश्च आश्चनापूतस्मिन्परत इदमोनादेश इतिसूत्रार्थ आश्रीयते। लुप्तनिर्दिष्ट इति। निर्दिश्यलुप्त इत्यर्थः। यद्येवं नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोति यथा राजेति। नैष दोषः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घत्वाभावः। सौत्र इति। सूत्रे कृतः सौत्रः कृतलब्धेत्यर्थः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा तकार एव विधीयेत। आदेः परस्येत्यादेस्तकारे विहिते संयोगान्तलोपे च वृक्ष इति सिध्यति। तदेवं भाष्यकारेणानादेशोऽदादेश्च

अयाविष्टेति। एवं तर्हि अनू लोपापवादो विज्ञास्यते। कथम्। एवं वक्ष्यामि। अनू ने च आपि चेति। तन्नकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। लुप्तनिर्दिष्टो नकारः। यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते। अथ किमर्थमादित्युच्यते। न अदेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षात्। प्लक्षात्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव। ॥ङेर्यः॥ किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं कथं ज्ञायते।

व्यवस्थापितः। अन्ये त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति सिद्धये इन आच्च विहिताविस्याहुः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशं वदन्तः। भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान्। ङेर्यः॥ कुतः संदेह इति। प्रयोगे वृक्षायेत्यादौ चतुर्थ्यर्थावगमादयुक्तः संदेह इति भावः। इतरो लक्षणमात्रशरणो भूत्वाह। समानोनिर्देश इति।

॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति रूपं प्रतिपदोक्तम्। सप्तम्येकवचनस्य तु घेर्ङितीति गुणे कृते लाक्षणिकं रूपम्। इहापि तर्हीति। ङेरिति षष्ठ्यन्तं रूपमुपात्तं न त्वोभयोरपि लाक्षणिकमिति परिभाषाया अयमविषयः। अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि प्रवर्तेत। एवं तर्हीति। लिङ्गदर्शनं चास्ति। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति॥ सर्वनाम्नः स्मै॥ अशुएकादिष्टत्वादिति। लोकेऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमु-

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात्। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। इह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै॥ ॥अशुएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानम्। अशुएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अथो अत्रास्मै। अथो अत्रास्मात्। अथो अत्रास्मिन्। एकादेशे कृते अत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणम्। एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात्। न पुनः स्मायादयः। न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। नित्यत्वादेकादेशः॥ नित्य एकादेशः॥ कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते अश इति। नाइहापि कर्तव्यम्। अत्रास्मै। अत्रास्मात्। अत्रास्मिन्निति। एकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ चेद्रूपलोपः। न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोति। तदा आनुपूर्व्यात्सिद्धम्।

च्चार्यते तेन तद्वत्व्याकरणेऽपि विभज्यान्वाख्यायते। ततश्च अत्र अ ए इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति तस्मिन्कृते ऽदन्तत्वाभावा-

द्गुणे विधावन्तादिवद्भावाभावात्तादृप्यानतिदेशात्स्मायाद्यसिद्धिरिति भावः। आनुपूर्व्येति। अत्र इदम् ए इति स्थिते त्यदा-

द्यत्वे कृते स्मायादयः। ततो नित्यत्वाद्गुणं बाधित्वा इद्रूपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यतीत्यर्थः। ॥

नवेति। पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्स्यायादयोन्तरङ्गाः॥ जसः शी॥ शीभावशिभावयोः क्वचिद्रूपाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। किमर्थमिति॥ औङ आपः॥ किमर्थद्रूति। औङ इतिभूतानुवादः। न क्वचिदौङितिरूपं विज्ञातमभूत्तस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। किमर्थद्रूति। औङ्त्युच्यमान इति। निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः। यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथाप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति दर्शनेएकान्ता इति दर्शने वा अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्य

तत्रत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण एकादेशः। अन्तरङ्गाः स्यायादयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ ॥जसः शी॥ ॥जश्शसोः शिः॥ ॥ किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते। न शिभाव एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ते। ये। के। आद्गुणेन सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि त्रपुणी। जतुनी। दीर्घश्रवणं न स्यात्। एवं तर्हि शीभाव एवोच्येत। नैवं शक्यम्। इह हि कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न प्रसज्येत। तस्माच्छीभावः शिभावश्च॥ ॥औङ आपः॥ ॥किमर्थौङ्कारः सामान्यग्रहणार्थः। औङित्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात्। अथापि औङित्युच्यते। एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। ङित्कार्यं तु प्राप्नोति। खट्वे। माले। याडापद्रूति याट् प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इत् यस्य सोयं ङित्। तु ङितीति। कथं तर्हि। ङकार एव इत्। तु ङि। तु ङितीति। एवं तर्हि वर्णग्रहणमिदं भवति। वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। न दोषो भवति।

यस्याप्यनुबन्धः स्यात्प्रयोजनाभावात्प्रत्ययानुबन्धो न भविष्यतीति चेदिह तस्य ग्रहणं माभूदिति प्रयोजनं स्यात्। यद्येवमौङ्त्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति। ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। ङित्कार्यं त्विति। औङ इति वचनात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङो विधायकं वाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेन्त्यत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसङ्गः।

॥

मा॰ कौ॰ अथवेति। ओङ् इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्त्वसंदेहार्थो नानुबन्धार्थः। कद्रोरवितियथादकारः। अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्ययऔ ७११
५९ कारेणविशेष्यतइतिऔकारान्तस्यशीभावोविधीयमानोन्त्यवद्भावात्केवलस्याप्यौकारस्यप्रवर्तते। प्रत्ययस्यचानुबन्धभा
वाभावाभ्यांनिरनुबन्धकपरिभाषाव्यवस्थांकरोति नवर्णस्य। अथवेति। पूर्वाचार्यैर्द्विअपिद्विवचनेङितीपठिते। नचेहकचि
दप्यौङ् प्रत्ययोस्ति। सामान्यग्रहणार्थंचपूर्वसूत्रनिर्देशस्तेनयः पूर्वसूत्रे औङ् तस्यग्रहणंभवतीतिप्रथमाद्विती याद्विव
चनयोर्ग्रहणसिद्धिः। वर्णाश्रयमिति। औकारोवर्णएवनिर्दिष्टोनप्रत्ययइत्यर्थः। तेनङित्वेनदोषइति। ङित्वेसतियोदोषः सना
स्तिङित्वस्यैवाभावादित्यर्थः॥ अष्टाभ्यऔश्॥ औशग्याविति। औशादेशोनाप्राप्तेलुक्यारभ्यमाणोविशेषाभावात्सर्वस्यलुकोबा-

अथवावर्णग्रहणमिदंभवति। नचैतद्वर्णग्रहणेषुभवति। अननुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येति। अथवापूर्व
सूत्रनिर्देशोयम्। पूर्वसूत्रेषुचयेऽनुबन्धानतैरिहेत्कार्याणिक्रियन्ते। औकारोयंशीविधौङिद्गृहीतोङिच्चास्माकंना
स्तिकोयंप्रकारः। सामान्यार्थस्तस्यचासञ्जनेस्मिन्ङित्कार्यंतेश्यांप्रसक्तंसदोषः॥ ङित्वेविद्या इर्णनिर्देशमात्रंवर्णोय
त्स्यात्तत्त्वविद्यात्तदादौ। वर्णाश्रयंतेनङित्वेनदोषोनिर्देशोयंपूर्वसूत्रेणवास्यात्॥ ॥अष्टाभ्यऔश्॥ औशग्यौ॥ औ
शग्याविति वक्तव्यम्। किमिदमग्याविति। अनुत्तरपदइति। किंप्रयोजनम्। इह माभूत्। अष्टपुत्रः। अष्टभार्यः। अ
सुलुक्तत्रा अस्तत्वौश्त्वं लुग्भविष्यति। षड्भ्योप्येवंप्रसज्यते। इहापितर्हि प्राप्नोति। अष्टौतिष्ठन्ति। अष्टौपश्येति।

धकः प्राप्नोतीतिभावः। इतरोयेननाप्राप्तिन्यायेनषड्भ्योलुगित्यस्यैवायमपवादः नसुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापीतिम
त्वाहास्त्विति। भवत्वौशादेशस्तस्यलुग्भविष्यतीत्यर्थः। एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते। नित्यत्वात्पूर्वमेवलुकाभाव्य
म्। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिवा। इतरोलुकोविशेषमपश्यन्नन्यद्यपवादेप्रवृत्तेउत्सर्गः प्रवर्तितेनदातिप्रस रामः
ङ्ग इत्याह। षड्भ्यइति। सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्। षड्भ्योलुगित्ययमयोगोलुक्प्राप्नोति। अथविधानसामर्थ्यान्नभवतित १८
दाष्टपुत्रइत्यत्रापिनप्राप्नोतीत्यर्थः। ॥

इतरो येन नाप्राप्ते तस्य बाधनमित्याश्रित्याह । अपवाद इति । षड्भ्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नोतीति स एवौशो बाध्यते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं तु क्वचित् प्राप्नोतीति तं प्रत्यस्य बाधकत्वायोगादन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति पूर्वमेव लुक् प्रवर्तते । यो वानन्तरादिति । औशः षड्भ्यो लुगित्ययमनन्तरः । द्वितीयाध्यायविहितस्तु व्यवहितः । ननु मध्येऽपवादा इति द्वितीयाध्यायविहितस्यैव लुको बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपजनितस्मृत्युपारूढस्य पूर्वस्य युक्तो बाधः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितो लुङ् महता यत्नेन स्मरणीयोऽनन्तरस्त्वनुभवनीय इति स एव बाध्यते । अथवा सत्यामसत्यां चोपलब्धौ सत्या सत्याऽनन्तरस्यैव बाधेन भाव्यम् । एतच्च लु

अपवादः ॥ अपवादत्वादन्नौश्त्वं लुकं बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥ यस्य विषये ॥ यस्य लुको विषये औश्त्वं तस्यापवादः ॥ यो वानन्तरादनन्तरः ॥ अथवाऽनन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अथेह कस्मान्न भवत्यौश्त्वम् । अष्ट तिष्ठन्ति अष्ट पश्येति ॥ आत्वं तु यत्र तत्रौश्त्वम् ॥ यत्रैवात्वं तत्रैवौश्त्वेन भवितव्यम् । कुत एतत् ॥ तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥ तथा ह्यस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते अष्टाभ्य इति । ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः । विभाषा आत्वमिति । यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । इतरथा अष्टन इत्येव ब्रूयात् । औशश्चाव लुलुक्तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

कः समकक्ष्यत्वमभ्युपगम्याक्रम् । भिन्नकक्ष्यौ त्वेतौ लुकौ । एकस्य सर्वत्र प्राप्त्याऽपरस्य क्वचित् प्राप्त्या । अथेहेति । अष्टाभ्य इति विभक्तौ लक्षणवशादाकारो निर्दिष्टौ श्रुक्त औशं विषयविशेषे व्यवस्थापयितुम् । आत्वं तु यत्रेति । कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दः । ननु चेति । लक्षणवशाद्विभक्तावात्वं विधाय निर्देशः कृत इति चोद　काशयः । एतदेवेति । लाघवार्थमष्टन इति वक्तव्ये कृतात्वस्येदमनुकरणम् । तस्य चैतत्प्रयोजनं कृतात्वाद्यथा स्यादकृतात्वान्मा भूदिति । यदि च नित्यमात्वं स्यात्तदाव्यवच्छेद्याभावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात्कृतात्वानुकरणनिर्देश आत्वविकल्पस्य ज्ञापकः ॥

स्वमोरिति। उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ तदिति। तदोः सः सावितिसत्वमप्यत्रप्राप्नोति। नित्योलुगिति
। अत्वंतुलुकिकृतेनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्विभक्त्यभावान्नप्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनित्योलुगिति। यस्यलक्षणान्त
रेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यमित्येतत्तु पाक्षिकम्। यदाद्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणंक्रियतेतदायल्लक्षणप्रवृत्तावपियस्यद्वितीयस्यल
क्षणस्यप्रवृत्तिव्याघातोनास्तितत्प्रतिनतस्यदौर्बल्यंलक्षणान्तरेणचैतत्प्रवृत्तिनिवारणत्। यथावालिसुग्रीवयोर्युद्धेभगवताप
मेणवालिनोवधेपिनसुग्रीवापेक्षंदौर्बल्यमभिदधतिश्रूरमानिनः। एतद्दर्शनसंश्रयेणोच्यते। यस्यचलक्षणान्तरेणेति।
यदात्वेषन्यायआश्रीयतेलक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरतुलक्षणंबलवद्भवतिद्वतरत्तुतदुपसंहृतनिमित्तलक्षणान्त

अपवादोयस्यविषयेयोवातस्मादनन्तरः॥ आत्वंहियत्रतत्रौम्स्त्वंतथाह्यस्यग्रहः कृतः। स्वमोर्लुक्चत्यदा
दीनांकृतेह्यत्वेनलुग्भवेत्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। त
द्ब्राह्मणकुलमिति। किंपुनः कारणंनसिध्यति॥ कृतेह्यत्वेनलुग्भवेत्॥ अत्वेकृतेलुङ्प्राप्नोति। इदमिह
संप्रधार्यम्। अत्वंक्रियतांलुगिति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादत्वम्। नित्योलुक्। कृतेप्यत्वेप्राप्नोत्यकृते
पि। अनित्योलुक्। नहिकृतेअत्वेप्राप्नोति। अतोमित्यम्भावेनभवितव्यम्। तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।
इदंविचार्यते। शिशीलुङ्नुम्विधिषुनपुंसकग्रहणंशब्दग्रहणंवास्यादर्थग्रहणंवेति।

रोपपादितप्रवृत्तिविघातंदुर्बलमेव। यथाचभगवद्वासुदेवसहायत्वात्पाण्डवाबलिनोदुर्बलान्धार्तराष्ट्रान्विजिग्यिरे तदानास्ते
वयस्यचलक्षणान्तरेणेति। केचित्तुअन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्यत्रापिग्रहणन्नित्यानांचपरेषांचलुकाबाधन-
मिच्छन्तस्त्यदाद्यत्वंलुकाबाध्यतइत्याहुः। तथाचोच्यते। सर्वविधिभ्योलुग्विधिर्बलवानिति। शिशीति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य
यऔङ्नपुंसकात्परस्तस्यशीतिविज्ञायमानेशब्दग्रहणंभवति। यदाप्यङ्गादितिविभक्तिविपरिणामआश्रीयते नपुंसकेनचा- राम॰
ङ्गंविशेष्यतेनपुंसकान्तादङ्गात्परस्येतितदापिशब्दग्रहणम्। यदातुनपुंसकाद्योविहितइत्याश्रीयतेप्रधानंवानपुंसकमङ्गेन ५९
विशेष्यतेनपुंसकादङ्गात्परस्येतितदार्थग्रहणंशब्दद्वारकंचार्थेनपौर्वापर्यादिकमाश्रीयते। ॥

प्रियसक्थ्नेति। नपुंसकस्य झलचइत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रे नपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्तते। यद्यपि अभिव्य-क्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थं तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति संज्ञाशब्दानामप्रसङ्गः। तथापि न्यायानुसर-णे गौरवप्रसङ्गाद् नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते। उत्तरार्थं च। ईच द्विवचन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेन नच्छन्दसि न-पुंसकस्य पुंवद्भावान्मयोगे हलानीत्यादौ नुमभावसिद्धिः। सिद्धं त्विति। विषयविभागाश्रयेणाभिमतार्थसिद्धिः। शिशीलुङ्नुम्विधिषु

कश्चात्र विशेषः। शि शी लुङ् नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधः॥ शि शी लुङ् नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुत्रपुः। बहुत्रपू। बहुत्रपव इति। अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम्। यद्यर्थग्रहणं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्रानङ् प्राप्नोति। अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव। ननु चोक्तं शि शी लुङ् नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति॥ सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृतस्यार्थो विशिष्यते। किं च प्रकृतम्। अङ्गम्। अङ्गस्य शि शी लुङ् नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य। कथं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम्। अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम्। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम्। न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति। किं तर्ह्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति। अत्राप्यर्थग्रहणमेव।

र्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः। अस्थ्यादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् नपुंसकलिङ्गविशिष्टास्थ्यादिभिरङ्गं विशेष्यत इति नपुंसकास्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्य नपुंसकस्याप्यनङ् भवति। पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं तदुत्तरस्य पदस्य चेति वचनात् केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति। इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमाक्षिप्यमाण आह। युक्तं पुनरिति। अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभवदिति भावः। किं तर्ह्युच्यत इति। नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः। ॥

कस्मादिदानींनवक्तव्यमित्याह। अत्रापीति। अर्थधर्मत्वाल्लिङ्गस्यनपुंसकार्थाभिधायित्वादस्यादयोनपुंसकशब्देनाभिधीयन्त ७ २१
इत्यर्थग्रहणमेवभवति। तस्माद्विशेषणविशेष्यभावेकामचारएवयुक्तः। ननुयथेष्टसिद्धावङ्गत्वादसंभवादेकतरपक्षग्रहणा-
विचारः। अड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः॥ अड्डावद्दति। सुस्थानिकेऽदादेशेऽयंदोषः। अमादेशेत्वदिस्थानिवद्भावादमिपूर्वरूपंसिद्धमिति।
सिद्धंत्विति। अनुनासिकत्वेननिर्दिश्यतेतेनोच्चारणार्थोऽकारोऽद्कारमात्रंत्वादेशः। आदेः परस्येत्यमआदेर्भवति। मकारस्यतु

अत्रैतावान्संदेहः। क्वप्रकृतस्यार्थोविशेष्यते। क्वगृह्यमाणस्येति। शिशीलुङ्‌ग्विधिषुप्रकृतस्यार्थोविशेष्य
तेअस्यादिषुगृह्यमाणस्य॥ अड्डुतरादिभ्यःपञ्चभ्यः॥ अड्डावेपूर्वसवर्णप्रतिषेधः॥ अड्डावेपूर्वसवर्णस्यप्रति
षेधोवक्तव्यः। कतरत्तिष्ठति। कतरत्पश्यति। सिद्धंत्वनुनासिकोपधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुनासिकोपधोऽ
च्छब्दः करिष्यते॥ दुक्करणाद्वा॥ दुकुडतरादीनामितिवक्ष्यामि॥ डित्करणाद्वा॥ अथवाडिच्छब्दः करिष्यते। सत
हिडकारः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। क्रियतेन्यासएवाद्दिडकारकोनिर्देशः। अड्डुतरादिभ्यःपञ्चभ्यः। नेतराच्छन्दसि
॥ इतराच्छन्दसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्र॥ इतराच्छन्दसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्रेतिवक्तव्यम्। एकतरंतिष्ठति
एकतरंपश्य। नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेन। नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्या
देशाभवन्तिविप्रतिषेधेन। नपुंसकादेशानामवकाशः॥ त्रपुत्रपुणीत्रपूणि॥

संयोगान्तलोपः। उच्चारणार्थानांत्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायांनुवोवचिरितिवच्यादीनांनुम्प्रसङ्गः। एतस्मिन्पक्षेहेकतरदित्यत्र
संबुद्धिलोपप्रसङ्गंमत्वाह। दुक्करणाद्वेति। कार्यिभेदाच्चदुकालुङ्‌बाध्यते। द्विडकारकइति। दकारस्यष्टुत्वंस्वरूपविनाशप्रसङ्गा- रा·ग·
न्नकृतंनापिडकारस्यसंयोगान्तलोपः॥ नेतरा॥ नपुंसकादेशेभ्यइति। अलिङ्गेयुष्मदस्मदीइत्यनाश्रित्यायंविचारः। स्वोजसमौ ५९
लुकृशीश्यःपरत्वादमाबाध्यन्तइत्यर्थः॥ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ किमर्थमिति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः परस्येत्यस्यानुपस्थानादलोन्त्यस्येति सकारस्याकारः। अतो गुण इति पररूपेण सिद्धमिति भावः। इतरस्त्वस्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाह। शित्सर्वस्येति। अन्तरेण

युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः। त्वं ब्राह्मणः। अहं ब्राह्मणः। युवां ब्राह्मणौ। आवां ब्राह्मणौ। यूयं ब्राह्मणाः। वयं ब्राह्मणाः। इहोभयं प्राप्नोति। त्वं ब्राह्मणकुलम्। अहं ब्राह्मणकुलम्। युवां ब्राह्मणकुले। आवां ब्राह्मणकुले। यूयं ब्राह्मणकुलानि। वयं ब्राह्मणकुलानि। युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु पुनःप्रसङ्गात् शिशीलुङ्नुम्विधयः कस्मान्न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ किमर्थः शकारः। सर्वादेशार्थः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अक्रियमाणेऽपि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वे सिद्धं रूपं स्यात्। तवस्वम्। ममस्वम्। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यकारस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति। ङस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारवचनानर्थक्यात् ॥ ङस आदेशे शित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥ अर्थवत्त्वादेशे लोपार्थम् ॥ अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम्। कोऽर्थः। आदेशे लोपार्थम्। यः सशेषे लोपः आदेशे स विज्ञायते।

विशकारं सर्वादेशो भविष्यतीति। आद्यनुसंहाराभावे अन्त्यानुसंहारादिद्वयोरकारयोः पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते। यः सशेषे लोप इति। अनादेशे आत्वयत्वविधानादादेशः शेषः। ॥

ननु चेति। शेषे लोप इत्यत्र विभक्तावित्यनुवर्त्तते तद्विशेषणं च शेषग्रहणमित्यादेशो विभक्तिरिति विज्ञायते। न हि तशादिविधिरस्ति यत आदेशाद्वाविति विज्ञायेत। तस्मात्त्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वान्नैवायं शेषः। ततो नास्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम्। सर्वे सर्वपदादेशा इत्यादिविकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशा विधीयन्त इति विभक्तेरेवादेशः स्यादिति शित्त्वं सर्वादेशार्थं क्रियते। सर्वे पदादेशा इत्यत्र पदशब्देन न सुप्तिङन्तमुच्यते। किं तर्हि। पद्यते प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिता-भ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदभिधीयते तत्रानन्यार्थादकारविधानादेकदेशद्वारेण विभक्तेरेवादेशः। प्रश्लिष्टनिर्देश इति। तत्श्चाकार इत्यलक्षणः समुदायोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्त्तते। तस्मिन्प्रवृत्तेऽतो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टम्। ङे प्रथमयोरम्॥ प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्संनिवेशापेक्षयाद्यस्य तावद्ग्रहणं विज्ञायते तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छ

ननु चादेशो या विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते। आदेश एषा विभक्तिः। कथम्। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते। तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यास एव। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अ अ इति। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति॥ ॥ङे प्रथमयोरम्॥

॥प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम्। किं विभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः। विभक्त्योरित्याह। कथं ज्ञायते।

ति। कयोरिति। ॥यदि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणेन भाव्यम्। पुंल्लिङ्गे न निर्देशे तु प्रत्यययोः। तत्र यद्यन्तरङ्गं प्राथम्यमाश्रीयते ततः पुंल्लिङ्गेन निर्देशात्प्रत्ययग्रहणम्। वर्गस्यासमाप्तावेव प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात्। अथ तु सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा प्रथमायाश्च द्विवचने इत्यत्र प्रसिद्धिराश्रीयते ततः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणपक्षे च युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः सुऔ इत्यनयोर्ग्रहणेन भाव्यम्। ननु द्वयोः कथं प्राथम्यं यावता-द्यापेक्षया परस्य द्वितीयत्वम्। नैष दोषः। राश्यपेक्षया समुदायस्य प्राथम्याविरोधात्। प्रथमसाहचर्याद्वा द्वितीयस्यापि प्र-थमव्यपदेशः। यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चव्यपदेशः। ॥

अन्यत्रापीति। प्रसिद्धिमाह। अस्तिकारणमिति। यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति। न चाजादी इति। प्रथमयोर्विशेषणत्वमचीत्यस्य विशेषणाच्चेति भावः। न चाजादित्वं सोः संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमाविति। अजादी विशेष्यौ प्राथम्यं विशेषणं तेन चाजादित्वाभावात्सुः परिहृतः औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति। यथा ब्राह्मणपङ्क्तौ ब्राह्मणौ प्रथमावानयेत्युक्ते अब्राह्मणः प्रथमोऽपि चोदनायामनन्तर्भावाद्ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः। अजादीनां वेति। अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसप्तम्यन्तं विज्ञायते॥ यद्ययं शसो नेति। ङे प्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति प्रतिषेधः क्रियते। नतो,

अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः। क्वान्यत्र। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति। अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते। किं कारणम्। अचीति वर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति। यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति। इहाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहणमिति। यद्ययं शसो नेति प्रतिषेधं शास्ति नैष प्रतिषेधः। नत्वमेतद्विधीयते। सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसीति। यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क्व च तेन न सिध्यति। स्त्रियां नपुंसके च। युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य। अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य। युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य। अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति।

योऽचीति यच्चे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णे तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे युष्मानस्मानिति रूपं सिध्यति। इतरः प्रतिषेध आश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यात् न स्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाह। नैष प्रतिषेध इति। आदेः परस्येत्यादेर्नकारे कृते सकारस्य संयोगान्तत्वाल्लोपः। एतच्चाभ्युपगम्य लिङ्गं दत्त्वमुक्तम्। ॥

यतर्हीति। यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो द्वितीयाया अनादेशत्वात्तस्य मात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं स्यात्। ननु च योचीति यत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकमुच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्योच्यनमोटोरिति ब्रूयात्। यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्याभावात्। युष्मानस्मानित्यत्र विशसो नकारे कृते शेषे लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति॥ भ्यसो भ्यम्॥ किमयमिति॥ संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः। चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति। भ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः। भ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इति। तत्र यदा भ्यमादेशः तदा शेषे लोपोऽन्त्यलोप एवाश्रयितव्यः टिलोपे रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। अभ्यमादेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं भवति। युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वात्। टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणम

यतर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां चेत्याह। तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्यर्थं ग्रहणमिति॥ भ्यसो भ्यम्॥ किमयं भ्यम्शब्द आहोस्विदभ्यम्शब्दः। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य एत्वं प्राप्नोति। अथाभ्यम्शब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य। ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति। अथवा पुनरस्तु अभ्यम्शब्दः शेषे लोपष्टिलोपः। ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। उक्तमेतदादेः सिद्धमिति॥

र्थवद्। अन्त्यलोपेऽप्येत्वनिवृत्त्यर्थमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयम्। तदेवं द्वितीयपक्षोऽत्यन्तदुष्टस्तृतीयस्तु निर्दोष इति तत्परिहारेण पक्षद्वयाश्रयो भाष्ये विचारः। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्रानुवर्तते न तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्यते। अङ्गवृत्त इति। एत्ववत्सुपि चेति दीर्घत्वमपि न भवति। आदेः सिद्धमिति। अन्तग्रहणं नानुवर्तते। उच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वम्॥ ॥

सामआकम्॥ किमर्थमिति। युष्मदू आमिति स्थिते आदेशेनात्र भाव्यमिति यत्त्वं न प्रवर्तते। आदेशः अशेषद्दति अकृत आदेशे शेष
त्वाभावाद्दोषाप्रसङ्गः। त्यदाद्यत्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानात्तत्स्थानकारान्तत्वादादेशप्रवृत्तिकाले सुड्नास्तीति नार्थः
ससकारनिर्देशेन। कृते ष्याकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे च तथैव सुड्नास्तीति भावः। इतरः कृतआदेशे शेषे लोपेन्त्यलोपे च सुट्
प्राप्नोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्को पादानं कर्तव्यमिति मत्वाह। केनेदानीमिति। सएव परमतमाशङ्कते। आमोयमि
ति। सुड प्ययमाम्भक्तइति यदि त्वं मन्यसे ततइदमुच्यते। सामूग्रहणमिति। निर्दिश्यमानस्येति। यदि ससकारको न निर्दि

सामआकम्॥ किमर्थं सामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमआकमित्येवोच्येत। केनेदानीं ससकारस्य भवि
ष्यति। आमो यं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अतउत्तरं पठति। साम्ग्रहणं यथा गृहीतस्यादेशवचनात्। साम्
ग्रहणं क्रियते। निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीति ससकारस्य न प्राप्नोति। दृष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण य
त्नं न सिध्यतीति सामआकमेवमर्थमिदमुच्यते। न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः। न वैतत्प्रयो
जनमस्ति। किं कारणम्। द्विपर्यन्तानामकारवचनात्। द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यते। तस्मादामि सका
रो न भविष्यति॥ सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात्॥ सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः। किं कारणम्। आदेशे लोपवि
ज्ञानात्। यः सशेषे लोपः आदेशे स विज्ञायते।

स्येतन्न दादेशविधानकालेऽसंनिहितः पश्चादन्त्यलोपे कृते प्राप्नुवन् सुट्केन निवर्त्यते। दृष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमर्थं ससकारग्र
हणम्। अथवा त्यदाद्यत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्यादेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति। यस्तु निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्या
न्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानाद्व्यवहितस्याकमादेशः प्राप्नोति। ससुट्कनिर्देशात्तु सुट्कस्य भवति। अत्र पक्षे आमोऽयं भक्त
आम्ग्रहणेन ग्राहीष्यत इति चोदकस्यैव पन्थाः। इतरस्तु पूर्वां व्याख्यामनुध्यै तरां च दोषवतीमवगम्याह। न वेति। ॥

भा॰कै॰ ६४ टिलोप इति। षष्ठ्यन्तस्य मा गाम पर्यन्तस्यान्यपेक्षयाशेषे विज्ञायमाने टिरेव शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायते। शेष इति स्थानी-
विषयसप्तम्या निर्दिष्टः। लोपस्य चास्मिन्पक्षे उत्सर्गत्वादनादेशेऽप्यात्वयत्वविधानादादेश एव विभक्तावनवस्थितः। टाप्प्र-
तिषेधार्थमिति। टापो नु त्यन्तमर्थमित्यर्थः। युष्मदस्मदोर्द्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धादन्त्यलोपे सत्यकारान्त-
त्वाट्टाप्प्राप्नोति। संनिपातपरिभाषा पाश्वदोषः पठितस्य टाद्यकारस्थाविधेरिति टापिसा नाश्रीयते। अलिङ्गे इति। अभिधेय-
स्यालिङ्गत्वादलिङ्गे। शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गरहितावेव ताभ्यामर्थोऽभिधीयते इति तन्निवृत्तये टिलोपो नाश्रयितव्यः। योसौ विशे-
षवाचीति। ननु द्योतकाष्टाबादयस्तदुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। नैष दोषः। इद-

नवा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम्। न वा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणम्। टिलोपवचनात्। आ-
देशे यः स शेषे लोपः स टिलोपो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। टाप्प्रतिषेधार्थम्। टाब्मा भूदिति। स तर्हि टेर्लोपो व-
क्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्।
अलिङ्गे युष्मदस्मदी। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। नह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः
स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्यय-
ष्टाप् शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तं समुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्द-
निमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम्।

मप्युक्तम्। अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। अथ वा वचिर्द्योतने वर्तते। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। वाचकश्चेत्प्रयो-
क्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यतामित्यत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः। नहि शब्दनिमित्तकेनेति। ननु शब्दनिमित्त एवार्थस्तथा चैकरूपोप्य-
र्थो भिन्नशब्दोच्चारणान्नानारूपः प्रतिभाति। यथा पचति पाकं करोति पाकक्रिया यानिर्वर्तिनीं करोतीति। तथा च बलाहकाद्वि- रामः
द्योतने बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योतत इति। कंसादीनां च साधनत्वं शब्दोपहितरूपाणां बुद्धिविषयाणां हेतुमति चेत्यत्र ६२
प्रतिपादितम्। एवं तर्हि यः शब्दो लोकेऽत्यन्तमदृष्टप्रयोगस्तन्निमित्तोऽर्थो न भवतीत्युच्यते। शब्दं प्रयुयुक्षमाणेन लोकस्यानुस-
रणात्। स्वसामर्थ्येन हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययति तच्च सामर्थ्यं लौकिकप्रयोगादवधार्यम्।

अर्थरूपमिति। सत्यपि वस्तुनो लिङ्गवत्त्वे युष्मदस्मद्भ्यां न तत्प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः। युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपं शब्देनोच्यते। न वस्तुरूपम्। तस्यैव वस्तुनो ब्राह्मणादिशब्दैर्लिङ्गयुक्तस्य प्रतिपादनात्। न चायं नियमः सत्त्वभूतोऽर्थोऽवश्यं लिङ्गयुक्तः प्रतीयत इति पञ्चसप्तेति लिङ्गानवगमात्। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधः प्रत्याख्यायते। केचित्तु लिङ्गविशेषनिषेधं मन्यमाना लिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति। तथा च शिशीलुङ्नुमां युष्मदस्मद्विभक्त्यादेशानां च विप्रतिषेध उक्तः। अन्ये तु दर्शनभेदेन शिशीलुङ्नुमां विप्रतिषेधः पुंसि नत्वं च लिङ्गवत्त्वाभ्युपगमेन प्रदर्शितम्। सत्त्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिङ्गसंख्यायोगः। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः कृतः। इह त्वलिङ्गत्वेन टाप्यप्रसिद्ध इति विरोधं परिहरन्ति। तस्मादिति। टाबभा

किं तर्हि। अर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम् अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाप् शब्दस्तदसांनिध्यात्तत्र विशेषो न गम्यत इति। इहापि तस्य विशेषो गम्येत दृषत्समिदिति। तस्मात्सुट्प्रतिषेधः॥ तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुट् न भवति। ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते॥ ॥आत औ णलः॥ ॥इह पपौ तस्थाविति। त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति। द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति। तद्यदि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात्।

वेति लोपानाश्रयणादन्त्यलोपे सति सुटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः। लाघवात्ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम्॥ अथेति। आदेशप्रवृत्तिकाले संनिहित आदेशे न निवर्त्यो नान्यः। ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति। न हि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते। किं तर्हि। अत्यन्ताभावस्तस्मिन्विषये तस्यानेनोपायेनाख्यायते। शास्त्रेण तु प्रसङ्गवतो निवृत्तिराख्यायत इति भाविनः सुटो निवृत्तिः ससुट्कनिर्देशेन प्रतिपाद्यते॥ आत औ णलः॥ त्रीणि कार्याणीति। लित्स्वरस्तु प्रयोजनाभावान्नोपन्यस्तः। सर्वथान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्। औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति। एकादेशे कृते औत्वाप्राप्तिदोषस्तावत्परिहृत इत्यभिसंधाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम्।

द्विर्वचनं लभ्येतेति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्यद्द्विर्वचनाप्राप्तिः सापरिहृता भवतीत्येतावता द्विर्वचनसिद्ध्या कृतमित्युक्तम्। परत्वादेकादेश इति। वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यम्। नित्य एकादेश इति। यद्यप्यकृते औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृते तु वृद्धिः तथापि व्यक्तिभेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्याश्रयं नित्यत्वमुच्यते। औत्वं तु कृते एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनवकाशमौत्वमिति। सावकाशस्य सवर्णदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः। यद्यपीति। वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वं द्विर्वचनं भवति। अथाप्यङ्गाधिकारविहितमाङ्गमुच्यते तथापि न दोष इति भावः। स्थानिवद्भावादिति। द्विर्वचननिमित्तेऽचि परतोऽजादेशः स्थानिवद्भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशे कृतेऽच्परत्वाभावात् स्थानिवद्भावाभाव आशङ्कितः। अचि यो विहितोऽजादेशः स स्थानिवदिति

अथापि द्विर्वचनं लभ्येत एवमपि कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाधते। परत्वादौत्वम्। नित्य एकादेशः औत्वं बाधेत। कं पुनर्भवान् औत्वस्यावकाशं मत्वाह नित्य एकादेश इति। अनवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते। औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति। यद्यपि परत्वादेकादेशः। स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं भविष्यति॥ विदेः शतुर्वसुः॥ ॥विदेर्वसोः कित्त्वम्। विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम्। सुग्रहणेषु लिडादेशस्यापि ग्रहणं यथा स्यात्। किं कारणं न स्यात्। अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिडादेशस्य न प्राप्नोति। सानुबन्धको हि स क्रियते।

सूत्रार्थाश्रयणेन तु स्थानिवद्भाव उक्तः। नहि स्थानिवद्भावस्य परभूतोऽचुनिमित्तभूत आश्रीयते। किं तर्हि। आदेशस्य। यदि तर्हि स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं ततो नित्यं तदिति पूर्वमेव तेन प्रवर्त्यम्। नैतदस्ति। एकादेशोऽपि नित्योऽन्तरङ्गश्चेति स एव पूर्वं प्रवर्तते। क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाशत्वमौत्वस्याश्रितम्। वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौत्वं न बाधते नहि तस्मिन्नप्राप्ते औत्वमारभ्यते। विदेः शतुर्वसुः॥ वसोः कित्त्वमिति। लिडादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनुरोधेनास्य कित्त्वमुच्यते। अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं संपद्यते। अननुबन्धकग्रहणादिति। स्थानिवद्भावादुगित्कार्यस्य सिद्धत्वाद् उकार उच्चारणार्थो नानुबन्ध इति मन्यते। सत्यपि वास्य सानुबन्धत्वे तदनुबन्धकपरिभाषया क्वसोरग्रहणप्रसङ्गः। परिभाषा पादानन्त्वग्रहणोपलक्षणम्। ॥

किंपुनः कारणमिति। असंयोगाल्लिट् किदिति कित्वस्यासिद्धत्वाद्वसु रेव लिटो विधीयताम्। अयमिति। यथा नेरतुरित्यादौ गुणो भवति तथा वसावपि स्यादिति तद्बाधनार्थं कित्वं क्रियते। एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः। तेनाजिवानित्यञ्जेः रेधिवानिति रधेर्नुमि सिद्धं भवति। ननु संयोगान्तार्थत्वे कित्त्वस्य कथं प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो गुणो बाध्यः। उच्यते। ऋकारान्तेभ्यः परस्य क्वसोरौपदेशिकातिदेशिककित्वद्वयसामर्थ्यात् क्ङिति चेति गुणनिषेधो द्विरुपतिष्ठते। तत्र पुनरुपस्थानं प्रतिषेधविषये गुणनिषेधं विधास्यति। केचिदाहुः। छान्दसः क्वसुः ततश्छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद् ङित्त्वान्नलोपस्य सिद्धत्वात् संयोगान्तार्थं कित्वं नोपयुज्यते। द्विसकारक इति। वसुस इत्यादेशो निर्दिष्टः। तत्र सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ कृतौ ततः सकारेण सानुबन्धकत्वं वसोः संपद्यत इति वसुप्रदेशेषूभयोरविशेषेण ग्रहणं सिध्यति॥ समासेऽनञ्पूर्वे॥ ल्यबादेश इति। अनेकपदा

किंपुनः कारणं सानुबन्धकः क्रियते। अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स पुनः किंकारणाद्बाध्यते। अतितीर्वान्। आपुपूर्वान्। निपुपूर्वानिति। स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विसकारको निर्देशः। विदेः शतुर्वसुः॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ ल्यबादेश उपदेशवचनम्॥ ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यम्।

अयं समासनिमित्तो ल्यबादेशो बहिरङ्गो हित्वादयस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति ते पूर्वं प्राप्नुवन्तीति भावः। तत्रोपदेशे समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाश्रीयते। समासे विषयेऽकृत एव तस्मिन् क्त्व उपदेशावस्थायामेव ल्यप् भवति तस्मिन् कृतेऽनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धित्वाद्यभावः॥ पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारोऽतिदेशं व्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति। उपदेशावस्थायामिति। अत्राप्युपमानोपमेयसंबन्धो द्रष्टव्यः। कृतेऽपि समासे ल्यब्भवन्नुपदेशिवद्भवति। अकृतेषु हित्वादिषु भवतीत्यर्थः। अथवा समास इति विषयसप्तम्याश्रयमेव भाष्यमुपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतत्तु वस्तुव्याख्यानम्। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः।

अनादिष्टार्थमिति। आदेशा आदिष्टं तस्याभावोनादिष्टमित्यव्ययीभावः। प्रखन्येति। येविभाषेति विकल्पेनात्वमिष्यते। जनसनखनां सन्झलोरित्यनेन तुल्यबादेशात्पूर्वं नित्यं प्राप्नोति। प्रदीव्येति। पूर्वमिति कृतेनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति केवलस्य ल्कोल्यपि सानेदूटः श्रवणं प्राप्नोति। अथापि कथं चित्सेट्कस्य ल्यपू स्यात्तथापि स्थानिवद्भावान्नल्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः प्रसज्येत दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वादिति। दृष्टत्वादित्यर्थः। इतरत्त्विष्टानिष्टत्वविभागो नज्ञायत इति व्यवस्था शब्द एवानेन परशब्दः प्रयुक्त इति मत्वाह। सन्ति चेति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। समासापेक्षया बहिरङ्गं शास्त्रमस्येति समासः। अथवा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः। यदयमिति। तिकितीत्येवजन्धिभावस्य ल्यबादेशात्प्रागेव सिद्धत्वात्। ल्यब्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। स्या

किं प्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृतेष्वादेशेषु ल्यब्यथा स्यात्। के पुनरादेशाः उपदेशिवद्वचनं प्रयोजयन्ति। हि विदत्वात्वेत्वेत्वदीर्घत्वम्। डिटः। हित्वम्। हित्वा। प्रधाय। हित्त्वम्। दत्वम्। दत्वा। प्रदाय। दत्वम्। आत्वम्। खात्वा। प्रखन्य। आत्वम्। इत्वम्। स्थित्वा। प्रस्थाय। इत्वम्। ईत्वम्। पीत्वा। प्रपाय। ईत्वम्। दीर्घत्वम्। शान्त्वा। प्रशम्य। दीर्घत्वम्। शत्वम्। एट्। आप्रच्छ्य। शत्वम्। ऊठ्। द्यूत्वा। प्रदीव्य। ऊठ्। इट्। देवित्वा। प्रदीव्य। इट्। किं पुनः कारणमादेशास्तावद्भवन्ति न पुनर्ल्यप्। ननु परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम्। सन्ति चैवात्र केचित्परे आदेशाः। अपि च बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो ल्यप्। अन्तरङ्गा आदेशाः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति॥ स्नात्वाकालकादिषु प्रतिषेधः॥ स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितक इति॥

निवत्सूत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणं तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ज्ञापकमुक्तम्॥-
ल्यब्ग्रहणं त्वलाश्रयेषु कार्येषु तद्धर्मत्वाभावाभावस्य। यं यमर्थमन्तरेणायस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञापकं तद्भवतीत्यनेको प्यर्थो ल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इति विरोधाभावः। स्नात्वाकालकादिष्विति। मयूरव्यंसकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषां पाठः। तत्र समासेनञ्पूर्वे योव्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति। ॥

तदन्तनिर्देशादिति। क्त्वान्तः समास इह निर्दिश्यत इत्यर्थः। समास इति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम्। अथवाऽऽच्छान्दसं बहुवचनस्य स्थाने। निर्धारणं च समानजातीयस्य भवतीति क्त्वान्तः समासो गृह्यते निर्धार्यमाणस्य क्त्वाग्रहणेन विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययमर्थो भवति समासेषु नञ्पूर्वेषु क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यप् भवति स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वा एव भवति। समासनिपातनाद्वेति। समुदायानां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते। प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः। ये तु चात्र स्नात्वाकालकादिषूत्तरपदानुपात्तक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः तेषां सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः। अनञो वा परस्येति। अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः। विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद्वा। अनञीति वा लुप्तसप्तमी

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम्॥ तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत्। क्त्वान्तस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चैतत् क्त्वान्तम्॥ समासनिपातनाद्वा॥ अथवावश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यम्। तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति॥ अनञो वा परस्य॥ अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चात्रानञं पश्यामः। ननु च धातुरेवानञ्। न धातोः परस्य भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनञिति नञ्प्रतिषेधादन्यस्मादनञः नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यद् नञ्नञ्सदृशम्। पदमित्याह। अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। एवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चेयमपि परिभाषास्ति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सापीहोपतिष्ठते।

कंएपक्यदम्। सत्सप्तमी चेयम्। अनञ्पूर्वे सति क्त्वो ल्यप् भवति। अर्थादनञः परस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते। तदन्तविधिश्चात्र नाश्रीयते क्त्वाप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रक्रमाद्विशेषणत्वाभावाद्येन विधिस्तदन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदन्तविधिः परस्ताद्दूष्यते। येन नाव्यवधानमिति च धातुनाव्यवधानमाश्रीयते। ननु चेति। असत्त्वभूतार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि नञ्सदृशो भवति। न धातोः परस्येति। पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाश्रीयते न तु धर्मान्तरनिबन्धनम्। नास्त्यत्र प्रमाणमित्यात्राशङ्क्याह। अथवेति॥ क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहात्तदवयवत्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासंभवाद्धातुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते।

प्रकृत्येति। गतेः क्रान्ते समुदाये तु प्रवेशात्पौर्वापर्याभावात्तद्व्यतिरिक्तनन्तरशब्दान्तराभावात्तुल्ययोगप्राप्तिः। परमकृत्वेति। परमशब्देन गतिर्न चकारकमिति क्रान्ते अनन्तर्भूतः पूर्व इति ततः परस्य क्रान्तस्य तुल्यप्रसङ्गः। गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिशब्दात्केवलस्यापि कृत्वेत्यादेः क्त्वान्तस्य ग्रहणात्। आचार्य आह। न वा अत्रेष्यत इति। तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषात्र नाश्रीयते। चोदक आह। अनिष्टं चेति। आचार्य आह। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति। प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादौ ल्यबादेशाद् इष्यते। कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यतीति नासौ परिभाषाश्रीयते। चोदक आह। कुतो न्विति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाशः उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुक् भवति। कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः व्या

तत्र को दोषः। इह न स्यात्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। इह तर्हि स्यात्। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। न वा अत्रेष्यते। अनिष्टं च-प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति। इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। इयं न भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति। इयं न भवति कृद्ग्रहण इति।

वलेखी व्यावचर्चीति णचः स्त्रियामञिति गतिपूर्वस्य णजन्तत्वादन्तिसति वृद्धिस्वरौ भवतः। अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधात्तदुपस्थानाभावः। एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात्पर्यायोप्रतिपत्तिर्वा प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्रीयमाणायां प्रकृत्येति गतेः क्रान्तेनन्तर्भावात्पौर्वापर्योपपत्तौ ल्यप्सिद्ध्यति। न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयण इति फलभेदः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात्परिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति। सांकुटिनेत्येवमव्यवस्थाप्रसङ्गाद् यथोद्देशपक्ष आश्रयितव्यः। तत्र हि परत्वेन व्यवस्थासिद्धिः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता। कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्र अनन्तरग्रहणेन ज्ञापनात्परा भवति।

यदयमिति। कथं पुनरेतज्ज्ञापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि क्त्वान्तस्य ग्रहणादकृत्वेत्या
दौ नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च क्त्वान्ते नन्तर्भावादसत्यनञ्ग्रहणे ल्यप्प्रसङ्गः। अप्रकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनञ्पूर्वस्य ग्र
हणं स्यात्। उच्यते। अपिग्रहणे न प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते न त्वन्यपूर्वम्। तत्र समास इति वचनात्केवलस्य कृत्वा-
देर्ग्रहणाभावादपिशब्दसमुच्चेतव्यस्याभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणं भविष्यतीति किमनञ्पूर्व इत्यनेन। ततत्-
क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनुपस्थानं ज्ञापयति। तदुपस्थाने तु तूष्णीं भूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ ल्यब्न स्यात्। तदेवं कृद्
ग्रहणपरिभाषानुपस्थाने नञ्सहचरणादव्ययान्यदाप्रत्यासत्तिन्यायात्समासावयवात्परस्य धात्वादेः क्त्वान्तस्य समासे क्त्वो ल्य-

यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकम्। तत्र कः प्रसङ्गो यन्नञ्पूर्व
स्य स्यात्। पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे इति। इयं न भवति कृद्ग्रहणे इति। ततो नञि
ति प्रतिषेधं शास्ति। किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम्। यावता नञ्पूर्वे तुल्यस्वभावो न भविष्यति। प्रतिषेधात्तु जा
नीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते। प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥
सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्। युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः॥ दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां च तिङो भवन्तीति व
क्तव्यम्। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। लुकि किमुदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। नैतद
स्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। यत्सुवीयस आवसन्तु सप्त ऋषयः सप्तसाकम्। ननु चैतदपि पूर्वसवर्णे
नैव सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्।

विधीयमानः स्यात्तदा कालकः परमकृत्वेत्यादौ न भवति। परमकृत्वेति। सन्महदिति समासः। परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सा
मानाधिकरण्यात्। तत्पूर्वमिति गतिकारकपूर्वमित्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद्ग्राह्यं तावद्गृह्यते॥ सुपां सुलुक्पूर्व
सवर्ण॥ सुशब्दे आदेश उच्यमाने न्ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह। सुपां चेति। एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमित्यनेन सिध्यति॥ पूर्वसव
र्णेनापीति। चर्मन् इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारः। तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां लोपः। एवं च न
ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति। प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद्विभक्तिनकारस्य नलोपाप्रसङ्गात्। पूर्वस्य च नकारस्य
लोपः स्यादेव तावत्। यदिति। यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक्। प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभावः। येति प्राप्ते। ॥

त्यदाद्यत्वमिति। सुशब्दस्य पूर्वसवर्णो भवन्नलोऽन्त्यस्येत्युकारस्यदकारः प्राप्नोतीति न त्यदाद्यत्वे बहुवचने झल्येदित्येत्वे स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपे च येदिति स्यात्। अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णो दकारः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावात्सिब्भावः प्राप्नोति। आन्तर्यतन इति। निरनुनासिकस्येकारस्य सदृशो दकारः। संयोगान्तलोपेनेति। नङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधात्संयोगान्तलोपः। अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात्। एवं च नलोपप्रतिषेधे ङिद्ग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रियालाघवाय चर्मन्नित्यत्र लुगेव विधेय इत्याहुः। दार्वियेति। दारुशब्दादियादेशः। सुक्षेत्रियेति। सुक्षेत्रे णेति प्राप्ते। सरसीइति। सरः

त्यदाद्यत्वं प्रसज्येत। इदं चापि उदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् आन्तर्यतो दकारः प्रसज्येत। अस्तु संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दार्विया परिज्मन्। इया। डियाच्। सुक्षेत्रिया। सुगात्रुया। ईकारः। दृतिं न शुष्कं सरसीशयानम्। आङयाजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आङ्। प्रबाहवा। अयाच्। स्वप्नया वा वसेचनम्। अयाच्। अयार्। स नः सिन्धुमिव नावया॥ अमो मश्॥ किमर्थः शकारः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति॥ अमो मश्नमकारस्य। मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तन्नान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। वचनादन्यबाधनम्। अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम्। येऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते॥

शब्दात्परस्य ङिशब्दस्यैकारः। प्रबाहवेति। प्रबाहुशब्दात्परस्य टाप्रत्ययस्याङादेशः घेर्ङितीति गुणः। ननु ङित्त्वे विधातव्ये वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विधानादाविव्युक्तम्। ततश्च गुणो न प्राप्नोति। ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। अथवा ङितीति बहुव्रीहिराश्रीयते। तत्र परिहारान्तरमाश्रयणीयम्। वर्णश्चायन्तेन ङित्त्वे न दोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादिति। स्वप्नयेति॥ अयाचोऽकारोच्चारणं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। नावयेति। उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति॥ अमो मश्॥ अमो मश् नमकारस्येति। मकारस्य मकारः प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः। वचनादिति। वधीत्यत्र मि सादौ मकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्यादित्यर्थः।

ह्रिमकारकइति। अमोम्मितिकरिष्यते भिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं भवति। समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते। ईण्नप्राप्नोतीति। ईटि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादेकत्वाभावात्। यकारादाविति। अमोमिति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकाल्त्वात्सर्वादेशोयं मो भविष्यतीति प्रत्याख्यातं शित्वम्॥ आज्जसेरसुक्॥ जसोग्रह

एवं तर्हि ह्रिमकारकोनिर्देशः करिष्यते॥ ह्रिमकार ईड एके॥ यदि ह्रिमकारकः। अएक्ताश्च यई इन प्राप्नोति। वधीद्वत्रं मरुत इन्द्रियेण॥ यकारादौ न दुष्यति॥ किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। अमोमश्रुतमकारस्य वचनादन्यबाधनम्॥ ह्रिमकार ईड एके यकारादौ न दुष्यति॥ आज्जसेरसुक्॥ इह। ये पूर्वासो य उपरासः। आज्जसेरसुगिति असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाद्दृत्रीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते। यदि पूर्वान्तः क्रियते। कारूपसिद्धिः। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। नैष दोषः। यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। अथवा असुट् करिष्यते। एवमपि ये पूर्वासो य उपरास इति असुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। असुटा व्यवहितत्वात्। न सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः। असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं शीभावः क्रियतामसुगिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादसुक्। अथेदानीमसुकि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

णेनेति। तद्ग्रहणेन गृह्यत इति सागमकस्य शीभावप्रसङ्गः॥ पूर्वान्त इति। अस्य जस्य सुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्ते सुकयकारान्तात्परो जस्तत्र भवतीति शीभावाप्रसङ्गः। अथवाऽसुडिति। असुकयकारोच्चारणं दध्यस्यतीन्यायार्थमिति पररूपं स्यादिति पक्षान्तरोपन्यासः। असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिद्ध्यति॥ परत्वादिति। असुको वकारः ब्राह्मणास इति। शीभावस्य भाषाविषयो वकारः॥

भा॰कौ॰ ६०

अश्वक्षीरः॥ अश्वस्यतीति। मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते। लालसा अ तिशयेनाभ्यवजिहीर्षा। यत्तु लवणमैश्वर्योर्थमिच्छतीति तत्र लवणीयतीत्येव भवति॥ आमि सर्वनाम्नः॥ कस्येदमिति। किमिदं सर्वेषामा मां ग्रहणमपि कस्यचिदेवेति प्रश्नः। ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद्‌घादामो लिङ्गादामश्च ग्रहणशङ्कैव न युक्ता। उच्यते। इह तयोरसंभ वेपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्परयोः संभवादिह विचारः क्रियते। तत्र हि सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः। ७११

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। मैथुनेच्छायामिति किमर्थम्। अश्वीयति वृषीयति। क्षीरलवणयोर्लालसायाम्॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्। क्षीरस्यति माणवकः। लवणस्यत्युष्ट्र इति। अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यम्। दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम्। अपर आह सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम्॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः। ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ इमे बहव आमन्ताः शब्दाः पठ्यन्ते। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ङसङसोसाम्। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। कस्येदं ग्रहणम्। षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्। अथास्य कस्मान्न भवति। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। तत्तर्ह्येवमर्थोनुबन्धः कर्तव्यः। इहास्य ग्रहणं माभूदिति। ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थे नाइत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्ति कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। प्रत्ययान्तादयं विधीयते। तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इति।

अथवा पूर्वोपात्तसदृशशब्दान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः। ननूत्तरसूत्रेपि यस्यैवाम्नदीभ्यां परस्य संभवः स एव ह्रस्वादपि परस्तत्साहचर्याद्ग्रहीष्यते। नैतदस्ति। व्याप्तिन्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात्॥ प्रत्ययान्तादिति। ते चाजन्ताः। ननु हलन्तेभ्य आचारक्किबन्तेभ्य आमस्त्येव। नैतदस्ति। एकीयमतमेतत्। तत्रापि हलन्तेभ्यो नभिधानादाचारक्किबभावः। यस्तर्हीति। ईहेहूहेश्च मध्ये आमि कृते यणादेशप्रसङ्गः। ॥

रामः ६०

आस्कासोरिति। अन्यस्माद् चः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः। सति न भवितव्यमिति। रूपान्तराद्धातुत्वाभावात्। आमद्इति। अकृत एकादेशे इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः। अथापीति। प्रतिधातुभेदादामो यत्रेत्कार्यं न संभवति तत्र माभूदित्संज्ञा। आसिकासिषु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु ईह्यादौ त्वित्कार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा। अथवा आसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्ण

अत्रापि आस्कासोराम्वचनं ज्ञापकं नायमन्यस्मात्परो भवतीति। कथंकृत्वा ज्ञापकम्। नह्यस्ति विशेषः। आम्यचामन्यात्परे सत्यसति वा। अयमस्ति विशेषो सति आमि द्विर्वचनेन भवितव्यम्। सति न भवितव्यम्। सत्यपि भवितव्यम्। कथम्। आमस्तन्मध्यपतित्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात्। तदेतत्कासासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमामचामन्यात्परो भवतीति। अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। आममन्त्रे इति। यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति। वाकश्रुन्यायेन निर्देशः। अथवाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इह कारयांचकार। हारयांचकार। चिकीर्षांचकार। जिहीर्षांचकार। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपयादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपयादेशौ क्रियेतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यौ लोपयादेशौ। कृतेऽपि नुटि प्राप्नुतः। अकृतेऽपि। तत्र नित्यत्वाल्लोपयादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुड् न भविष्यति। अथास्य कस्मान्न भवति। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। सत्तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन। लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यम्। न चामो लिङ्गविभक्ती स्तः। अव्ययमेषः।

दीर्घत्वं न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव। व्यञ्जनान्तेषु चाचारक्विबन्तेषु इत्कार्यसंभवादित्संज्ञा प्राप्नोति। न हि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्विब्भवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति। कारयांचकारेति। नुटि कृते यादेशाप्रसङ्गः॥ अव्ययमेष इति। अव्ययत्वात्स्त्रीत्वेन योगाभावादुगितश्चेति-ङीन्नास्ति। तदभावादुगिश्चेति घादिषु ह्रस्वविकल्पोऽपि नास्ति। विभक्तेर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागमउगित्कार्यं नास्ति।

इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीसमासः। समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्स
मासाभावेन चोदनीयः। परित्राणं वा प्रधानं मकारमपेक्षते। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अथापीति। मित्त्वमेवज्ञा-
पकं स्यादन्यतोऽप्ययं भवतीति। ततश्च स्यादेवेत्संज्ञा। एवं तर्हीति। उभयोरनित्ययोः परत्वान्नुटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र
यस्य लोपस्तद्धित इति चानुवर्तते तेन न तद्धित आमि ह्रस्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति। अन्यस्य त्वामो नुट् भवति वृक्षाणामि

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिद
चोऽन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। नैतदस्ति। धान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोऽन्त्यात्प
र इति परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। अथ
वाऽऽम्स्वस्य ग्रहणं को दोषः। इह पचतितराम्। जल्पतितराम्। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपे कृते
न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नु
डित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते। अथास्य कस्मान्न भवति। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। किं च स्यात्। कुमार्याम्। किशोर्या
म्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। आट्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति।
इदमिह संप्रधार्यम्। आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाड्याट्स्याटः। अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृते
षु पुनःप्रसङ्गान्नुट् कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ अयं योगः शक्यो
ऽवक्तुम्। कथम्। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। अपि तत्र सूतग्रामणीनाम्। इहनावत्श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। विभाषाऽऽमि न
दीसंज्ञा सा छन्दसि व्यवस्थित विभाषा भविष्यति। अपि तत्र सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणि। तत्र ह्रस्वनद्यापो नुट्
इत्येव सिद्धम्॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते भाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम्॥

ति। श्रीग्रामण्योः विभाषेति। वामीत्यनेनानत्र दृष्टानुविधिश्छन्दसीति श्रीणामित्येव छन्दसि भविष्यति न तु श्रियामिति। सूताश्च ग्रामण्य
श्च सूतग्रामणीति समाहारद्वन्द्वं कृत्वैकशेषः क्रियत इति वोढव्यं न त्वेकशेषे कृते समाहारद्वन्द्वः क्रियते। एवं हि बहुवचनं न स्यात्। भाष्ये-
त्वशेषमयं कार्यमित्येतावत्प्रदर्शितम्। क्रमस्तु स्वयमप्यूह्य इष्टस्यार्थस्य सिद्धये॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

इदितो नुम् धातोः॥ धातोरिति किमर्थमिति। किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमथ धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुम्विधानार्थमिति प्रश्नः॥ आचार्यदेशीयस्त्वधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं मत्वाह। अभैत्सीदिति। सिचइदितो नुम् न भवति। उपदेशिवद्भावइति। यथोन्दत्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्ययविधिकाले संनिहितस्तथा नुमपीत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। नन्दितानन्दकइत्यादिप्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणेऽपि सिद्ध्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। इष्टप्रत्ययविध्यर्थमित्यर्थः॥ अनकारइति। असति नकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः। सांप्रतिकेषु शिक्षादिषु गुरुमत्सु संभवत्सु भाविगुरुमत्ताश्रयेण प्रत्ययविधानस्यायुक्तत्वात्। तत्र को दोषइति। नुमि कृतेऽपवादः प्रवर्तमान उत्सर्गं निवर्तयिष्यतीति भा

इदितो नुम् धातोः॥ अथ धातोरिति किमर्थम्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। नुम्विधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां नुम् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायां नुमि कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। कुण्डा हुण्डेति। इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः॥ अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स नावस्थात् तस्मिन्नवस्थिते नुम्। तत्र को दोषः॥ तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्विधानम्। धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातूपदेशे नुम् भविष्यति। ननु चान्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किं तत्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्॥ प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यत्प्रयोजनं नियोगतः स्यात्।

वः। तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। उत्पन्न उत्सर्गे नुमि कृते सत्यामपि गुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानान्निमित्ताभावे कस्मादपवादः प्रवर्तेत। तावुत्सर्गस्यैव श्रवणप्रसङ्गः। धातुग्रहणेनेति। अधातोरिदितो संभवाद्धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं न भवतीति धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते तेन सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाश्रयः पूर्वमेव नुम् भवति ततः प्रत्ययइत्यर्थः संपद्यते। प्रयोजनं नामेति। नियमेनावश्यंभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम्। सिचश्च नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यो निराकर्तुमित्यर्थः। ॥

यच्चात्रेति। सकारस्योच्चारणार्थइकारः क्रियते इत्यकारेणापि सजित्येवं सकारः शक्य उच्चारयितुम्। तदेतदुक्तं भवति। निरनु-
नासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इतीत्वाभावान्नुमभावः। अमंस्तेत्यादौ हनः सिजिति नलोपार्थात् कित्त्वविधानाज्ज्ञापका-
दसत्यपीत्त्वे नलोपाप्रसङ्गः। ननु चान्यत् कित्त्वविधानस्य प्रयोजनमस्ति सिजाश्रयो नलोपो यथा स्यात् सार्वधातुकाश्रयो मा भूत्
। सिजाश्रयो हि नलोपोऽतो लोपेऽसिद्धो न सार्वधातुकाश्रयः। समानाश्रयं ह्यसिद्धं न तु व्याश्रयम्। नैतदस्ति। असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्ग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे अतो लोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वादतो लोपाप्रसङ्गादुपदेशग्रहणानु-
वृत्त्या आर्धधातुको पदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानाद्वा। नासेरपीकार उच्चारणार्थ इति नुमोऽप्रसङ्गः। मन्ता आहन्ता इत्या-
दौ असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्त्वेऽपि नलोपाप्रसङ्गः। शेमुचादीनाम्। शे तृम्फादीनामिति। आदिशब्दः प्र-

यच्चात्रेकारेण क्रियते अकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम्॥ ॥शे मुचादीनाम्॥ ॥शे तृम्फादीनाम्॥ शे तृम्फादीनामुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम्॥ तृम्फति। तृम्फति। किमर्थमिदम्॥ ननु मनुषक्ता एवैते पठ्यन्ते। लुप्तनकारत्वात्। लुप्यतेऽत्र नकारः।
अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। यदि पुनरिमे इदितः पठ्येरन्। नैवं शक्यम्। इह हि लोपो न स्यात्। तृपितो दृपित
इति। यदि पुनरिमे मुचादिष्वेव पठ्येरन्न दोषः स्यात्। अथवा नैवं विज्ञायते। इदितो नुम्धातोरिति।

कारो नेन नोपधा गृह्यन्ते तेषां नलोपे कृते नुमागमः। तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राभादिति वा नलोपस्यासिद्धत्वादुपधा-
त्वाभावाल्लोपाभावः। किमर्थमिति। यएवोपदेशे नकारः पठ्यते तस्यैव श्रवणं भविष्यतीति प्रश्नः। ननु मनुषक्ता इति। नुम्ग्रहणं
नकारोपलक्षणार्थम्॥ यदीति॥ इदित्त्वे न नुमः सिद्धिर्न च लोपः प्रसज्यते॥ यदि पुनरिति। नोपधानां मुचादिषु पाठान्नुमः सिद्धिरि-
त्यर्थः। अथवेति। मुचादिषु तावन्न पठिताः गौरवप्रसङ्गाच्च॥ नोपधानां मुचादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः। अनोपधानामन्यत्र
पाठे अर्थो निर्देष्टव्य इति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः।

इदितोनुमिति।नन्वेवंधातूपदेशावस्थायांनुम्नलभ्यते।नैषदोषः।धिन्विकृण्व्योरचेतिज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायांनुम्भविष्यति।अत्र
हिआगन्तुरिकारउच्चारणार्थइत्यङ्गत्वाभावेपिनुमनुषक्तपाठस्येदमेवप्रयोजनंधातूपदेशावस्थायामेवनुम् यथास्यादिति।
यदिधातोरितियोगविभागःक्रियतेतदासर्वस्यसर्वत्रनुम्प्रसङ्गः।नैषदोषः।शेमुचादीनामितिशेग्रहणस्यधातोरित्यत्रसिं
हावलोकितन्यायेनापेक्षणाद्योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्वा।अन्येतुभाष्येयोगविभागोदिक्प्रदर्शनमित्याहुः।तेनशेमुचा
दीनामित्यत्रशेइतियोगविभागःक्रियते।तत्रचधातोरितिवर्तते।ततोमुचादीनामिति।पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थ
म्।तेनेष्टविषयेनुमःसिद्धिः।नेट्यलिटिरधेः।।लिट्येवेति।इहैवलिटीत्येवं तुनियमोनभविष्यति।शास्त्रस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वा
त्।क्वसौरेधिवानितिभवति।द्विर्वचनेसत्येत्वाभ्यासलोपयोःकृतयोर्लिटिनुमागमस्तस्योपदेशिकत्वाश्रयेलोपः।येतुक्वसुं

कथंतर्हि।इदितोनुम्।ततोधातोरिति।।नेट्यलिटिरधेः।।इमौद्वौप्रतिषेधावुच्येते।उभौशक्यावक्तुम्।कथम्।एवंवक्ष्या
मि।इटिलिटिरधेर्नुम् भवतीति।तन्नियमार्थंभविष्यति।लिट्येवेडादौनान्यस्मिन्निडादाविति।।आङोयि।।इहकस्मा
न्नभवत्यालभ्यते।अस्तु।अनिदितांहलउपधायाःक्ङितीतिलोपोभविष्यति।इहतर्ह्यालम्भ्यागौः।पोरदुपधादिति
यत्यवस्थितेनुम्।तत्रकोदोषः।आलम्भ्याइत्येषस्वरःप्रसज्येत।आलम्भ्याइतिचेष्यते।नैषदोषः।उक्तमेतद्धातुग्रहण
सामर्थ्यादुपदेशेनुम्विधानमिति।नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम्।।अथकेवलग्रहणंकिमर्थम्।नानसुदुर्भ्यामित्येवोच्ये
त।सुदुरोःकेवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम्।सुदुरोःकेवलग्रहणंक्रियते।अन्योपसृष्टान्माभूदिति।प्रसुलम्भम्।

छान्दसमेवमन्यन्तेतेषांविचारएवायंनास्तिछन्दसिदृष्टानुविधानात्।।आङोयि।।यत्यवस्थितइति।यकारादेःप्रत्ययस्यनिमित्तत्वेनोपा
दानात्पूर्वमेवतेनोत्पत्तव्यमितिभावः।एषस्वरइति।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणयतोनावइत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः।अन्तस्वरितत्वंचेष्य
तइत्यर्थः।धातुग्रहणसामर्थ्यादिति।यीतिविषयसप्तमीतेनधातूपदेशावस्थायामेवयकारादौप्रत्ययेविषयभूतेनुमागमस्ततोऽदु-
पधत्वस्यविघातात्पण्यत्प्रत्ययेसतीष्टःस्वरःसिध्यति।नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम्।उपसर्गात्खल्घञोरितिप्राप्तोनुम्प्रतिषिध्यते।केवलग्रह
णमिति।इहकेवलग्रहणात्समानजातीयउपसर्गएवनिवर्तयितव्यइष्यते।सचसुदुर्भ्यांपूर्वोनास्त्यनभिधानात्प्रत्ययाभावात्सुदुर्भ्यां
परेतुतस्मिन्पञ्चमीनिर्देशादेवव्यवधानेप्रतिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः ।।

नैषोस्तिप्रयोगइति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंनत्वनेनापूर्वैः शब्दोपजनः क्रियते। अपिचप्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुकरत्वंदुष्करत्वंचप्रतिपाद्यमितिपूर्वंप्रेणधातोः संबन्धः पश्चात्तद्धि ग्रहस्यसुदुर्भ्यामू। अतिसुलभमिति। सोकर्यादिविशिष्टधात्वर्थस्य अतिर्विशेषणमितिपूर्वंसुदुर्भ्यांसंबन्धः पश्चादतिना। इतरस्तुपूजायाअतिक्रमणस्यवाद्योतकोऽतिशब्दइतिमत्वाह। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। ततश्चोपसर्गत्वाभावादतेः केवलावेवात्रसुदुएवितितुमूप्रतिषेधेनभाव्यमू। नहिविजातीयः केवलत्वंविहन्ति। यथादेवदत्तयज्ञदत्ताभ्याकेवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्तेपुरुषान्तरस्यप्रतिषिध्यतेप्रवेशः। नतुशुकादेरेवंसुदुरौपरस्परसहितौविजातीयसहितावेकाकिनौचकेवलावेवभवतः। सुदुर्लभमतिसुलभंसुलभंदुर्लभमिति। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौचसुदुरौक्रियायाविशेषकत्वादुपसर्गौवेवखल्निमित्ततांप्रतिपद्येते। यदातर्हीति। पूजातिक्रमण

नैषोस्तिप्रयोगः। इदंतर्हिसुप्रलभ्भमू। प्रेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति। इदंतर्हि। अतिसुलम्भमू। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्रबाधिकाभविष्यति। सुः पूजायामतिरतिक्रमणेचेति। यदातर्हिनातिक्रमणंनपूजा। इदंचाप्युदाहरणमू। सुप्रलम्भमू। ननुचोक्तंप्रेणव्यवहितत्वान्नभविष्यतीति। नैषदोषः। सुदुर्भ्यामितिनैषापञ्चमी। कातर्हितृतीया। सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येति। व्यवहितश्चाप्युपसृष्टोभवति। विभाषाचिण्णमुलोः। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येतिवक्तव्यमू। इहमाभूतू। प्रालम्भि। प्रलम्भंप्रलम्भं। तत्तर्हिवक्तव्यमू। नवक्तव्यमू। इहोपसर्गादित्यपिप्रकृतंनेत्यपि। तत्राभिसंबन्धमात्रंकर्तव्यमू। विभाषाचिण्णमुलोः उपसर्गान्नेति॥ उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः॥ अधातोरितिकिमर्थमू। उखास्रत्पर्णध्वतू। अधातोरितिशक्यमवक्तुमू। कस्मान्नभवतिउखास्रत्पर्णध्वतू। उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धमू।

योरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्तत्सहितयोः सुदुरोः केवलत्वाभावान्नुमूभवत्येव। कातर्हीति। पञ्चमीपक्षेपिकेवलग्रहणमतिसुलभमित्येवमर्थंकर्तव्यमितिक्रमातुल्लङ्घनायतृतीयैवाश्रयि तव्येतिभावः॥ वाक्यकारेणपठितंसुदुरोः प्रतिषेधोनुम्विधितत्वषत्व णत्वेष्विति अतस्तन्मतेनातिसुलभमितिसोरुपसर्गत्वाभावान्नुमूनप्राप्नोति। भाष्यकारेणचअत्रनुमागमोभ्युपगतस्तस्माद्वाक्यकारस्यापिकेवलसुदुःशब्दविषयएवनुम्विधावुपसर्गसंज्ञानिषेधोभिमतः षत्वेपिपूजायामेव। तथाचसुषिक्तंनामकिंतवात्रेतिषत्वंचक्षेपेभवत्येव। विभाषाचिण्णमुलोः॥ लभेश्चेतिनित्येनुमिप्राप्तेविभाषाआरभ्यते। चिण्णमुलोरिति। सोपसर्गस्यतुनित्यमेवनुम्भवति। उपसर्गान्नेति। वाक्यभेदेनविकल्पएवप्रतिषिध्यतइतिनित्यमेवनुमूभवति॥ उगिदचामू॥ अधातोरितिकिमर्थमिति। अञ्चतिग्रहणान्नियमार्थाद्धातोर्निवृत्तिः सिद्धेतिभावः। ॥

धे

गोमानिति॥ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातुरयमित्यञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात्। अधातुग्रहणान्नुम् भवति। तस्य ह्येतत्प्रयोजनमवस्थान्तरेऽपि यस्य धातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वेऽपि नुम् यथा स्यादिति। अथात्र कथं दीर्घत्वं यावता त्वसन्तस्य चाधातोरित्यधातोस्तद्विधीयते। उच्यते। अधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते। तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पर्युदासाभावः॥ नपुंसकस्य॥ गोमन्तीति। परत्वाज्झल्लक्षणे नुमि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चेति। व्यक्तौ पदार्थे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति भावः। इतर आकृतिपक्षमाश्रित्याह। कथमन्यस्येति। उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनेन परो नुम् विधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वं नुमं नैव प्राप्नोति बाधितुम्। तथा चोच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। अन्यस्येति। अनुमः। अन्यस्येति। सनुम इत्यर्थः। स्यादेतत्। अन्यस्याप्युच्य

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अधातुभूतपूर्वादपि यथा स्यात्। गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान्॥ नपुंसकस्य झलचः॥ झलचो नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः। झलचोर्नुम्विधावुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि श्रेयांसि भूयांसि। ननु च झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधकं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। किं च स्यात्। यद्यत्रोगिल्लक्षणोऽपि स्याद् द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति। ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति। श्रुतिभेदे सति किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति। श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति। इह तावत्। श्रेयांसि भूयांसि।

मानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति यथोक्तमग्नेरीत्वाद्गुरुपस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेत्यत आह। असति खल्वपीति। क्रमेण च नुमो विधानादन्त्यादचः परत्वं संभवति यथा पचतीति धात्वपेक्षं लट्शपोः। प्रतिज्ञाभेद इति। एकस्य प्रतिज्ञा एको नकार इति। अपरस्य द्वौ नकाराविति। श्रुतिभेदे सतीति। कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो यावतानेकहलुच्चारणे नाधिकः कालो व्याप्यते एकहलुच्चारणे च प्लुत उच्यते। अच्कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाक्षिपन्तीति दर्शनाश्रयेणैतदुक्तम्। यत्तु नाले व्यञ्जनानां कालः परिगण्यते तद्गुरुलाघवनिरूपणाय। अनेकोच्चारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति। लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादरात्तुल्यभेद उच्यते। अन्ये तु व्यञ्जनानां कालभेदमिच्छन्त्येव।

परस्यानुस्वार इति। अयोगवाहानामट्सूपदेशाद्धल्त्वाभावान्पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारो नास्ति। ननु च वर्णग्रहणे जातिग्रहणादुद्वयोर्नकारयोरेकोनुस्वार आदेशो विधास्यते। नैतदस्ति। स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात्। नद्वितिवा गुणत्वादेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव नकारस्यानुस्वारः स्यान्न तु द्वयोः। णत्वमतिक्रामतीति। न प्राप्नोतीत्यर्थः। अनुस्वारे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारो नकारस्य भवति न तु णत्वं णत्वे च कर्तव्ये सिद्ध एवानुस्वार इति णत्वाभावः। असिद्धे च परसवर्ण-

परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति तथा कुर्वन्ति कर्षन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोति। अथैकस्मिन्नपि नुमि णत्वं कस्मान्न भवति। अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति। कृते तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति। असिद्धे च परसवर्णः। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्। झल्लक्षणः क्रियतामुगिल्लक्षण इति। झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन। झल्लक्षणस्यावकाशः। सर्पींषि। धनूंषि। उगिल्लक्षणस्यावकाशः। गोमान्यवमान्। इहोभयं प्राप्नोति। गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि। श्रेयांसि भूयांसि। झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन। ननु च पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोति। पुनः प्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम्। पुनः प्रसङ्गादिति चेद् अमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति तद्यथा युष्मदस्मदोरमादिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं झल्लक्षणे कृते पुनः प्रसङ्गादुगिल्लक्षणो न भविष्यति। यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते। अथवा स्त्वत्र उगिल्लक्षणोपि। ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येतेति। परिहृतमेतद् नव्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोस्तीति। ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति। श्रुतिभेदे सति प्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति। न तु च श्रुतिकृतोपि भेद उक्तः। इह तावत् श्रेयांसि भूयांसीति।

इति। असिद्धप्रकरणे परसवर्णस्य विधानाद् णत्वे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः। विप्रतिषेधादिति। व्याक्षिप्तपदार्थाश्रयसहितात्। तद्यथा दधीति। यद्यपि दृष्टान्ते सामान्यविशेषभावो बाधकहेतुर्दार्ष्टान्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्तथापि विनापि विरोधेन दृष्टं बाधकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टान्तोपन्यासः। ॥

परस्येति॥ अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशाश्रयणादनुस्वारस्य झल्त्वात्पूर्वस्याप्यनुस्वारो भवति ततो द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतिं प्रति विशेषाभावः। कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्णत्वस्यातिक्रमः। नचद्वयोरिति॥ ननु च यद्यपि प्रयोगे पूर्वेण नुमा परस्य नुमोऽस्याजपेक्षमानन्तर्यं विहन्यते तथापि क्रमेण विधाने द्वयोः संभवत्येव परत्वमित्युक्तम्। नैष दोषः। प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तम्। प्राधान्यात्प्रयोगस्यान्त्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इत्यानन्तर्यमेवात्र संश्रितम्।

परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः। तत्रेह तावत्। श्रेयांसि भूयांसीति। परस्यानुस्वारे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति। कुर्वन्ति कृषन्तीति। परस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः। नैव वा पुनरत्रोगिल्लक्षणः प्राप्नोति। किं कारणम्। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते। न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति। कथं तर्हि। इमौ द्वौ मितौ अचामन्त्यात्परौ स्तः। बहूनडुंहि ब्राह्मणकुलानीति। विनिमित्तावेतौ॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि। अन्त्यात्पूर्वं नुममेके॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति। किमविशेषेण आहोस्विद्बहूर्जावेव। किं चातः। यद्यविशेषेण काष्ठतक्षीति भवितव्यम्। अथ बहूर्जावेव काष्ठतङ्क्षीति भवितव्यम्। एवं तर्हि बहूर्जावेव। बहूर्जि सति तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अच इत्येषा पञ्चमी। अच उत्तरो यो झल् तदन्तस्य नपुंसकस्य नुमा भवितव्यम्। यश्चात्र अच उत्तरो नासौ झल् नापि तदन्तं नपुंसकम्। यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। काष्ठतङ्क्षीति। अत्र यः अच उत्तरो झल् न तदन्तं नपुंसकं यदन्तं नपुंसकं नासावच उत्तरः। नैतदस्ति। झल्जातिः प्रतिनिर्दिश्यते। अच उत्तरा या झल्जातिरिति।

न च द्वयोर्नुमोरेकाजपेक्षमानन्तर्यं संभवति। पचतीत्यत्र तु सार्वधातुके परतः शब्विधानाद्विकरणव्यवधानमाश्रितमेव॥ विनिमित्ताविति। भिन्ननिमित्तावित्यर्थः। उकारात्पर आम्। आमः परो नुम्। तत्रेति। झलच इति। द्वन्द्वाश्रयणे दोषः। बहव ऊर्जो येषामिति बहुव्रीहिः। यद्यविशेषेणेति। काष्ठं तक्ष्णुवन्तीति क्विपि कृते जसः शिभावे च ककारषकारयोर्मध्ये नुम्प्राप्नोति तस्य झल्परत्वादनुस्वारप्रसङ्गः। अच इत्येषेति। झल च इति न द्वन्द्वः। किं तर्हि। झलिति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अच इति तु पञ्चम्यन्तम्॥

कुण्डानीति। इगन्तस्येति रसूत्रेण सिध्यतीत्यकारान्तस्यैव नुमो प्राप्तिरुच्यते। एवं न हीति॥ वाक्यभेदेनाजन्तस्य सर्वनामस्थाने नुम् विधीयते। सर्वनामस्थाने इत्येषेति। ननु पञ्चमीसप्तम्योर्द्वयोरपि सावकाशत्वात्परत्वात्पञ्चम्यैव प्रत्यायिका भाव्यम्। एवं न हीत्युदाहरणीयमप्रत्ययाचोऽपरत्वा-त्वः अतः सप्तम्यपि क्वचित्प्रकल्पिका भवतीत्यदोषः। इकोचि॥ अज्ग्रहणमिति। हलादौ नुमो लोपविधानात्तन्निवृत्त्यर्थं मज्ग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः॥ स्वरेण प्राप्नोतीति। नुमेगन्ततायाविधानात्। लुप्ते किन्नेति। स्वरे कर्तव्ये न लोपस्याशास्त्रेणैवा-सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न तु प्रयोगे नकारस्य सद्भावः। ततश्च नुमः सद्भावेपि यत्र स्वरो भवति तत्रासद्भावे कथं न स्यादित्यर्थः। संघातभक्त इति। अङ्गस्य विधानाद्धि रङ्गत्वाच्च नुमेन रङ्गः स्वरः पूर्वमेव प्रवर्तते। अतिराभ्यामिति॥ अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते ने

यद्यपि पञ्चमी कुण्डानि वनानीत्यत्र न प्राप्नोति। एवं न हि इकोचि विभक्तावित्यत्राचः सर्वनामस्थाने इत्येतदनुवर्तिष्यते। एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। सर्वनामस्थाने इत्येषा सप्तमी अच इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। इकोचि विभक्तौ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्। इकोचि व्यञ्जने मा भूत्। इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत्। त्रपुभ्यां त्रपुभिः। अस्तु लोपः। अस्त्वत्र नुम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो भविष्यति। स्वरः कथम्। पत्पञ्च त्रपुभ्याम्। पञ्च त्रपुभ्यः। इगन्ते द्विगाविति एष स्वरो न प्राप्नोति। स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि। श्रूयमाणे पि नुमि स्वरो भवति। पञ्च त्रपुणा पञ्च त्रपुणे इति। लुप्ते किं न भविष्यति, लुप्ते इदानीं किं न भविष्यति। किं पुनः कारणं श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति। संघातभक्तो सौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा। ततः श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति। इदं तर्हि अतिराभ्याम्। अतिराभिः। नुमि कृते रायो हलीत्यात्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतामात्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। इह तर्हि प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभिः। नुमि कृते तिसृभावो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतां तिसृभाव इति।

नव्यवधानाद्रैशब्दस्यात्वं न प्राप्नोति। नुड्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्च। अथापि पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वं विधीयत इति नास्ति नुमाङ्गस्य व्यवधानं तथापि नकारस्यात्वं प्राप्नोति तस्मिन्पूर्वस्य यणि सति अतिर्याभ्यामिति प्राप्नोति॥ परत्वादात्वमिति॥ आत्वमनित्यं नुमि कृते तेन व्यवधानादप्रसङ्गादथवात्र शब्दान्तरप्राप्त्या नुमि कृते नकारस्य प्रसङ्गात्। अकृतेपि कारस्य। नुमप्यनित्यः। कृते आत्वे प्राप्त्यभावात्॥

परत्वात्तिसृभाव इति। शब्दान्तरप्राप्त्या नुमनित्यः। तिसृभावस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। स हि यद्यपि त्रिश-
ब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तदुक्तत्वाच्च नुमव्यवधायकस्तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रेरेव तिसृभावेन भाव्यं स
च नुमा व्यवहित इति तिसृभावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः। त्रपूणामिति॥ सत्यज्ग्रहणे द्वयोर-
पि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्विप्रतिषेधे सति नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति पूर्वविप्रतिषेधान्नुड्भवति। तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्व-
म्। असति त्वज्ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात्। नुडर्थो यत्न इति। अज्ग्रहणं च कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषे-

किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नुम् कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्र-
तिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। अत उत्तरं पठति। इकोऽचि विभक्तावज्ग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थम्। इकोऽचि वि-
भक्तावज्ग्रहणं क्रियते नुमो नुड् विप्रतिषेधेन यथा स्यात्। त्रपूणां जतूनाम्। इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुड-
भावः। अक्रियमाणेऽपि वै अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
नुटि कृते नुम्मा भूदिति। किं च स्यात्। त्रपूणां जतूनां नामीति दीर्घत्वं न स्यात्। मा भूदेवं नोपधाया इत्येवं भविष्यति। इह
तर्हि त्रुचीनाम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। सौ चेत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोति दीर्घत्वम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भवि-
ष्यति। नैषा परिभाषा शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्याद्राज्ञीति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥
उत्तरार्थं च। उत्तरार्थं तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अजादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। अ-
स्थिभ्याम् अस्थिभिः। यद्युत्तरार्थं तत्रैवायमज्ग्रहणं कुर्वीत। इह हि क्रियमाणे यदि किंचित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम्।

धश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयं तत्राज्ग्रहणमकृत्वैव एक एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः। नुटि कृते इति। यत्नान्तरेण नुटि कृ-
ते नुम् प्राप्नोतीत्यर्थः। किं च स्यादिति। नलोपे कृते दोषाभावं मन्यते। नामीति नलोपस्य सुब्विधावसिद्धत्वादजन्तत्वाभावात्। इह तर्हीति।
इन्हन्निति नियमः सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घत्वस्येति व्याख्यातम्। नैषेति। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनेति वचनात्। तथा
च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दीर्घाभावः। तत्रैवायमि ति। एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भवति। प्रत्यक्षश्रुतिसंभवे चानुमानं नाश्र यि-
तव्यं भवति॥

॥

हेत्रपुहेत्रपोद्गूति। हेत्रपुङ्गूति प्रासेहेत्रपोङ्गूतिर्भवतीत्यर्थः। केचित्तु रूपद्वयमिच्छन्त इत्याहुः। कचित्प्रत्ययलक्षणं नुमनालुप्तायामपि
संबुद्धौ भवतीत्येतदज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न तु सर्वत्रेति तेन वदन्ति॥ तृतीयादिषु॥ किमिहेति। अन्यत्र परशब्दाश्रयाणि कार्याणि अतिदिश्यन्ते
न तु स्वाश्रयकार्याभावः। इह तु विपर्ययो दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः। कथं पुनरिति॥ पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽत्र क्रियते। अतिदेशे हि पुंसि नु
म्प्रतिषेधो विहितः। कामचारश्चेति। यत्र क्रियाशब्देनोपात्ता तत्र कामचारः। न तु ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादावुपात्तक्रिये

इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति। किम्। अजादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। त्रपुजतु। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विभक्तावि
त्युच्यते। न चात्र विभक्तिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि सिद्धे सति
यद् अज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति। किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनम्। हे त्रपु हे त्रपो। अत्र गुणः सिद्धो भवति। इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम्। स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते
किं न भविष्यति। एयात्वं तिसृभावश्चाव्यवधानात् नुमा अपि। नुड्युच्यते तदर्थं तु इह किंचित्त्रपो इति॥ तृतीयादिषु भाषित
पुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ किमिह पुंवद्भावेनातिदिश्यते। नुम्प्रतिषेधः। कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञा
तुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति
न सन्ति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्याम
हे। यथा पुंसो नुम्भवति एवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति। किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि
पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। अनारम्भात् पुंसि। न हि किंचित्पुंसि प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। नुम्प्रकृतस्तत्रापि किमन्यच्छक्यं विज्ञातुम्। अन्यदतो नुम्प्रतिषेधात्।
पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्वप्रतिषेधः॥ पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

निर्देशे प्रतिपत्ताचोपमाने भावाभावयोरन्यतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति। तत्र पुंसि नुमभावदर्शनान्नपुंसके पुंवदतिदेशान्नुम-
भावः प्रतीयते। तत्रेह न्यासे यथालक्ष्यं कचिद्भवतीत्यस्याध्याहारः। कचिन्न भवतीत्यस्य। कचिदुभयस्य। यथा स्यान्निवदतिदेशे। न
याचवायोरित्यादौ स्वाश्रयलोपाभावः। न हि किंचिदिति। तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वातिदेशस्तृतीयादिषु पुंवद्भावातिदेशान्न पूर्वस
वर्णदीर्घाभावाच्चेह न संभवति। नुम्प्रकृत इति। अनेन प्रत्यासत्तिमाश्रयति। ॥

ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति। तस्याप्रकृतत्वात्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। यद्यपि प्रकरणमनपेक्ष्य व्याख्यास्याश्रयेणापि ह्रस्वाभावः सिध्यति तथापि संभवात्परिहारान्तरमाश्रितम्। यदि कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतत्वाप्रकृतत्वलक्षणो भेदः स्यादर्थेत्वतिदिश्यमाने नायं भेदः नैवं विज्ञायत इति। यदा शब्देऽन्यपदार्थे कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतस्यैव नुमः प्रतिषेधः स्यान्न ह्रस्वस्य। भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे इति। अर्थोऽन्यपदार्थे आश्रीयते स चार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधान्नाश्रीयते। नहि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भाषणमुपपद्यते। तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते। तद्योगाद्वाभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते। तस्यार्थस्य पुंस्त्वातिदेशाद्गुणवृद्धी अपि नुमभावे ह्रस्वे न भवतः। पुंसि तयोरप्यभावात्। अर्थस्य चापौरुषेयत्वादतिदेशासंभवात्तदतिदेशद्वारेणानेककार्यो

गुणः ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय। गुणः। नाभावः ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन। नाभावः। नुट्। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम्। नुट्। औ त्वम्। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले। ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धम्। ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति। ह्रस्वाभावार्थं च। किं चानुम्प्रतिषेधार्थं च। कथं पुनरत्राप्रकृतस्य असंख्यत्वाद्धि तस्य ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। अर्थातिदेशात्सिद्धम्। नैवं विज्ञायते। भाष्यते पुमाननेनेति सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति। कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च। तद्धितलुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः पीलुर्वृक्षः पीलु फलम् पीलुना पीलुने इति॥ न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात्। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्।

तिदेशादेवायं संपद्यते। नन्वयमप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवर्तनान्नात्र प्रवर्तते। ह्रस्वाभावाच्च गुणादीनां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा। तद्धितलुगिति। अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनान्तरं चोद्यमुखेनोपन्यस्यते। फले लुगित्यौरलो लुकि कृते पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुल्लिङ्गः फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावान्नुमोऽप्रसङ्गः। नवेति। नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाश्रिता। भाषितपुंस्कशब्दस्तु भाषितपुंस्कव्यपदेशो नैवाश्रितः। सत्यम्। साक्षाच्छब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्त्यभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते। तत्र पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुल्लिङ्गः फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाप्रसङ्गः।

ईं च द्विवचने। पूर्वसवर्णेनेति। अक्षिभ्रौ इति स्थिते छान्दसात्पुंवद्भावात् स्त्रीभावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन नुमा व्यवहित
त्वादिति। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्तते तेनाग्चोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधानेनास्तीत्यस्थिणी इति प्रा-
प्नोति परत्वाच्च नुम्प्राप्नोति। ईकारस्तु विधीयमानः परत्वान्नुमं बाधते तेन स्त्रीभावे कृते पूर्वसवर्णेनाक्षी इति सिध्यति। नुमि निवृत्ते
इति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः स्त्रीभावोऽपि पुंवद्भावान्न भवति। स्वरार्थ इति। उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकार उदात्तः। नपुंसकस्वर
इति। नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्। ननु चेति। अव्युत्पत्तिपक्षे चोद्यते। व्युत्पत्तिपक्षे त्वव्रोर्निदिति नित्वादाद्युदात्त
आकृत्यन्तरे चैतद्भाषि तपुंस्कम्। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम्॥ ईं च द्विव
चने॥ किमुदाहरणम्। अक्षीते इन्द्र पिङ्गले। नैतदस्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्। इ
दं चाप्युदाहरणम्। अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्रा-
प्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृभ्णामि। मधोस्तृप्ता इवासते। इत्येवमर्थम्। पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः।
नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। स्वरार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः। उदात्तस्वरो यथा स्यात्। नपुंसकस्वरो माभूत्। ननु च पुंव
द्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति। अवाच्यः पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। मध्वस्मिन्न स्ति। मधुमी
स इति। स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। प्रकृतं पुंवदिति वर्तते। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नुम इत्या
ह। तत्र नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृतम्। इदितो नुम्धातोरिति। तद्वै अनेकग्रहणेन व्य
वच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्।

त्वेन भाव्यम्। मधुमीस इति। मत्वर्थे मास तन्वोर्मधोर्ञ्चेति यत उत्पन्नस्य लुगकारेकाररेफादेशाश्च वक्तव्या इति लुकि कृते मासे पुंसि म
धुशब्दो वर्तते इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्। तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं तस्यास त्यपि नपुंसकत्व आद्युदात्तत्वमिष्यत इति पुंवद्भावेऽपि स्वरा
निवर्तनात्स्वरार्थ ईकारो विधेयः। स तर्हीति। मधोर्गृह्णीत्येवमाद्यर्थः। प्रकृतमिति॥ वाक्यभेदे न संबन्धः क्रियते। छन्दसि नपुंसकं पुं
वदित्येकं वाक्यम्। अस्थ्यादीनां छन्दसि द्विवचन ईकारो भवतीति द्वितीयं वाक्यम्। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायमिति॥ आच्छीनद्योर्नुमि
ति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितस्यानुवृत्तिर्नाम्निनानचानन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः। ॥

एवं तर्हीति। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरित्यतः सर्वनामस्थानं निषेध्यलक्षणार्थं विज्ञायते। सर्वनामस्थाने यन्नुम्प्राप्नोति तदस्य स्ताच्छतुर्न भवतीति नुम एव प्रतिषेधः संपद्यते। बहुतरकेणेति। नुमागमश्च तुर्भिर्योगैर्विच्छिन्नः। सर्वनामस्थानं तु पञ्चभिरिति प्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः। आच्छीनद्योर्नुम्। इह कस्मादिति। सर्वत्र एवावर्णस्य निवृत्त्याभाव्यम्। क्वचिल्लुका क्वचिच्छ्लुना। क्वचिदेकादेशेन। क्वचित्तु श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपेन। तत्रावश्यंभूतपूर्वगतिराश्रयितव्या। अवर्णनिवृत्तिश्चास्यस्वानुमागमविधानात्पूर्वं प्रतिबन्धादप्रवृत्तिस्तत्रश्चात्रापि प्रसङ्ग इति भावः। लोपे कृत इति। नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदय

एवं तर्हि सर्वनामस्थानं इति वर्तते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। तद्वै बहुतरकेण ग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुम्। नुमेवानुवर्त्य इहार्थमुत्तरार्थं चाइह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति। इह च आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥ इह कस्मान्न भवति। अदती घ्नती जुनती पुनतीति। लोपे कृते चावर्णाभावात्। किं तर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम्। याती यान्ती। अत्राप्येकादेशे व्यवयवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेनान्तादिवद्भावः। नोभयत आश्रयः करिष्यते। नैवं विज्ञायते अवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति। कथं तर्हि। अवर्णान्नुम्भवति। तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति॥ शप्श्यनोर्नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्र पूर्वेणैवा तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। तदेतन्नित्यग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत्। सावनडुहः॥ अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात्। अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। नुमोऽनवकाशत्वात्। अनवकाशो नुम्। आमं बाधते।

ति। किं तर्हीति। इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं दर्शयितुमाह यान्तीति। नैवं विज्ञायत इति। एवं विज्ञायमाने वर्णान्तता चोभयमाश्रितं स्यात्। अवर्णान्नुम् भवतीति। अवर्णात्पर इत्यर्थः। अत्र च यवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते। आदित्युपादानसामर्थ्यात्। तच्चेदवर्णमिति। अत्र च यवस्तकारः शात् शब्देनोच्यते। न ह्यन्यथा एकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति। उभयत आश्रये च नान्तादिवदित्युक्तम्। तस्माच्छत्र च यवस्तकारः शात् शब्देनोच्यते। अत्र वा यपकारव्यतिरिक्तं चावर्णमेकादेशात्मकमाश्रीयते इति न कश्चिद्दोषः। सावनडुहः ॥ आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाह॥ अनडुहः साविति। ॥

अवर्णोपधस्येति।नचामाविनावर्णोपधत्वसंभवदृतिनिमित्तमेवनुमआमिति बाध्यबाधक भावाभावः॥अनडुहियावन्तीति।अ
नडुहोकारान्तत्वासंभवादनडुहावर्णोविशेष्यतेनत्ववर्णेनानडुच्छब्दस्ततः सर्वावर्णानांनुमू प्रसङ्गः।यद्येवंसत्यामप्यादि
त्यस्यानुवृत्तौयदेवसन्निहितमवर्णतस्यैवनुमस्यात्तथाचनुमाआमूबाध्येतानैषदोषः आगमिभेदात्।आमनडु होनुम्त्ववर्ण
स्यतस्मात्सर्वावर्णानांनुम्प्रसङ्ग एवदोषः।मिदचोन्त्यादिति।मित्त्वलिङ्गाच्चमि त्परिभाषोपत्तिष्ठेत्तदुपस्थानादुकारात्परोनुम्प्रस
क्तआ दित्यधिकारादवर्णादन्त्यात्परः क्रियते।नचाम्यकृतेवर्णोन्त्योभवतीतिसामर्थ्यादामिकृतेनुम्विधीयते।अथवोकारात्य

नवावर्णोपधस्यनुम्वचनात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अवर्णोपधस्यनुम्वचनात्।अवर्णोपधस्यनुमंवक्ष्यामि
।तदवर्णग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।कप्रकृतम्। आच्छीनद्योर्नुमिति। यदितदनुवर्तते।अ
नडुहियावन्त्यवर्णानिसर्वेभ्यःपरोनुम्प्राप्नोति।मिदचोन्त्यात्परइत्यनेनयस्त्वन्त्यमवर्ण तस्मात्परोभ विष्यति
।पुनःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वासिद्धम्।अथवापुनःप्रसङ्गान्नुमिकृतेआम्भविष्यति।यथाआत्वादिषुद्विर्वचनम्।
तद्यथाजग्ले मम्ले ईजतुरीजुरिति।आत्वादिषुकृतेषुपुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनंभवति।एवमत्रापिनुमिकृ
तेआम्भविष्यति।नैषयुक्तःपरिहारः।विप्रतिषेधेपुनःप्रसङ्गः।विप्रतिषेधश्चद्वयोःसावकाशयोर्भवति।इहपु
नरनवकाशोनुमामंबाधते।एवंतर्हिवृत्तान्तादेषपरिहारःप्रस्थितः।कस्माद्वृत्तान्तात्।इदमयंचोद्योभवति।अनडु
हःसावाम्प्रतिषेधोनुमोनवकाशत्वादितितस्यपरिहारोनवावर्णोपधस्यनुम्वचनादिति।ततो।यंचोद्योभवति।यत्र
तर्ह्यवर्णप्रकरणंनास्तितत्रतेआमानुमोबाधनंप्राप्नोति।बहूनडुंहिब्राह्मणकुलानि।ततउत्तरकालमिदंपठितंपु
नःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वासिद्धमिति॥दिवऔत्॥दिवऔत्वेधातोःप्रतिषेधः।दिवऔत्वेधातोःप्रतिषेधोवक्तव्यः।

दएवविधीयते।तत्रादित्यधिकारादयमर्थोभवति।यथावर्णात्परोनुम्भवतितथाकर्तव्यमेवंचावर्णात्परो भवति।यदिकृतेनुम्यामुक्रि
यते।एवंचसत्यादित्याधिकारोनुगृहीतोभवति।परिभाषाचनत्यक्ताभवति॥पुनःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वेति।चार्थेवाशब्दः।बहूनडुंहीति
।परत्वादामिकृतेपुनःप्रसङ्ग विज्ञानान्नपुंसकस्यझलचइतिनुमुक्रियतेइतिवाक्यार्थः।भाष्यकारस्तुन्यायत्वात्दनार्थेविक- एमः
ल्पार्थेवाशब्दंव्याख्यायदूषयित्वासमुच्चयार्थमेवव्याचष्टे।वृत्तान्तादिति।प्रसङ्गेवृत्तान्तश्चोद्यप्रसङ्गादित्यर्थः।अथवावृत्तोऽतिक्रा ७५
न्तोयः प्रबन्धश्चोद्यसमाधानलक्षणः।तदन्तेव्य वस्थितंपचोद्यंतदपचाराद्वृत्तान्तशब्दवाच्यंतस्मादित्यर्थः॥दिवऔत्॥दिवऔत्व
इति।विशेषानुपादानाद्धातोरपिप्राप्नोति। ॥

अक्षद्यूरिति। कुठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादोत्वप्रसङ्गः॥ अननुबन्धकग्रहण इति। अव्युत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम्। व्युत्पत्तिपक्षेप्यवयवानां प्रत्ययादीनां सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्यासंबन्धमिति। उगिदचामित्यनेन। दिव ओदित्यत्र धातोरि-ति वर्तते। उगिदचामिति निवृत्तम्॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने॥ इतो द्वचनमिति। क्वचिदेकादेशविधानात्क्वचिद्दीर्घविधानाच्च ह्रस्वस्याप्यवर्णेन न भाव्यमित्याकार एव प्रकृत इतो विधेय इत्यर्थः। षपूर्वार्थमिति। वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिरकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्याद् दीर्घविकल्पस्तु तक्षणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात्॥ पुंसोऽसुङ्॥ असुङीति॥ पातेर्डुम्सुन्नित्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्याविद्य

अक्षद्यूरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धम्। अधातोरिति वर्तते क्व। प्रकृतम्। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति। काष्ठतक्षि कूटतक्षि नपुंसकस्य झलचः। अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अननुबन्धकग्रहणे। सानुबन्धकस्येति। अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने॥ इतो द्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात्। इतो द्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आदिति वर्तते। षपूर्वार्थं तु। षपूर्वार्थं तर्हीद्वक्तव्यः। ऋभुक्षणमिन्द्रम्। ऋभुक्षाणमिन्द्रम्॥ पुंसोऽसुङ्॥ असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात्। असुङ्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामसुङि कृते इष्टः स्वरो यथा स्यात्। परमपुमानिति। अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे ऽसुङ् आन्तर्यतः अस्वरकस्यास्वरकः स्यात्। किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वं तावद्भवति। न पुनरसुङ्। न पुनरसुङा भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणो ऽसुङ् अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

मानोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थाने ऽसुङि क्रियमाणे आन्तरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्वा अनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः। परमपुमानित्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थाने उत्पन्ने ऽसुङि क्रियमाणे ऽनुदात्तः प्राप्नोति उदात्त इष्यते ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृते ऽनन्यत्वान्न व्यवतिष्ठते नैतदस्ति। अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङो ऽसिद्धत्वान्निर्वर्तितस्य वा निवर्तनादुपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ्भवति पश्चात्समासान्तोदात्तत्वम्। अस्वरकः स्यादिति। प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तप्रसङ्गाच्चास्वरक इत्युच्यते। न त्वस्वरकस्याच उच्चारणं संभवति। अथवोदात्तत्वाभावादस्वरक इत्युच्यते।

 एवमपीति। यस्मादुदात्तनिपाने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः। प्रकृतिस्वरमिति। पुमानित्यादौ आद्युदात्तत्वमित्यर्थः॥ प्रकृतिस्वरस्य-
कोवकाशइति चेत्पर्यायः स्यात्॥ गोतो णित्॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा उक्तास्ते सर्वे इहापि संभवन्ति। तत्र णकारस्येतः सर्वनामस्थाने अ-
भावाद्भावेवा तदनुवादे प्रयोजनाभावात्सित्त्वव्यपदेशाभावः। संज्ञाकरणेऽपि ञ्णिद्ग्रहणे संज्ञिनोऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्भावनापक्षेणका-
र आदेशः प्राप्नोति। ण्वुलादि वाप्रसिद्धणित्त्वं प्राप्नोति। नद्वदतिदेशस्तु निर्दोषत्वादाश्रीयते। भाष्ये तु भावनापक्षएवाशङ्क्य निराकृतः परस्ता-

त्तर्हि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। असुङ् आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनः स्वरः समासस्वरस्य बा-
धको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधते। एवं प्रकृतिस्वरमपि
बाधेत॥ पुमान्॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते। असुङि उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ गोतो णित्
॥ किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यते। आहोस्वित्सर्वनामस्थाने परतो णित्कार्यमतिदिश्यते॥
कश्चात्र विशेषः। गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः। गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते। सर्वनाम-
स्थाने णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः। षष्ठ्यनिर्देशात्सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणम्। षष्ठ्यनि-
र्देशात्षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेश उच्यते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। एवं तर्हि वतिनिर्देशोऽयं गोतो णिद्वद्भवतीति। स तर्हि वति-
निर्देशः कर्तव्यः। न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः अब्र-
ह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यते। अथ
वा पुनरस्तु गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वम्। ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति। नै-
ष दोषः। गोत इत्येषा पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।

त्स्थापितस्य। किमिदमिति। एकइत्संज्ञको यस्य तण्णित् तस्य भावो णित्त्वम्। तेनायमर्थः। अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनामस्थानमादे-
शो भवति ण्वुलादयस्तु तदर्थाभिधानेऽसमर्थत्वान्न भवन्ति। एतदुक्त्या पाश्रये गाङ्कुटादिसूत्रेऽपि भावनापक्षे न कश्चिद्दोषः। गोत
इत्येषेति। भावनापक्षे गोत इति पञ्चमी। नद्वदति—देशपक्षे तु षष्ठी॥ न परकरणमिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादानर्थक्यमिति प्रश्नः॥ ॥

चित्रगुरिति। तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणितिनानुवर्तते इति अनणोपि तत्कालस्य ग्रहणम्। इतरथा हीति॥ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीय
तेतदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्चाणित्वं स्यादित्यर्थः। प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते
गोरूपस्य लाक्षणिकत्वादणित्वाप्रसङ्गः॥ अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः। नहीदानीमिति। स्था
प्रा
श्रयाप्राप्तिः सा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावशान्मा भूत्। स्थानिवत्त्वनिमित्ता तु स्यादेव प्राप्तिः। न हि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्य
ते। स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ अथात्र विभक्ताविति। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकाराद्धि भक्त्यधिका
अथ तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। चित्रगुः शबलगुरिति। नैतदस्ति। ह्रस्वत्वे कृते नेन भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति।
अत उत्तरं पठति। तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात्। तपरकरणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्।
प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि सं
बुद्धिजसोः प्रतिषेधः॥ यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। हे चि
त्रगो चित्रगव इति। अथेदानीं सत्यपि स्थानिवत्प्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भविष्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह॥ नहीदानीं कश्चिदपि
स्थानिवत्स्यात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियां च॥ अथात्र विभक्ताविति अनुवर्तते उताहो न। किं चातः। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रो
ष्ट्री भक्तिर्न सिध्यति। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्री भक्तिरिति न सिध्यति। एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि। तदीकार
ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव।

स्य सनदोषोन प्रयोजनम्। विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि अत्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्धि भक्तय एव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति स्त्रि
यां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते इह तो ऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावात्। क्रोष्ट्री भक्तिरिति। क्रोष्ट्री भक्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः। भक्तिशब्दस्य
स्त्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः। अत्रान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्राप्नोतीति तदभावादृकारान्तत्वनिमित्तो ङीबपि न प्राप्नोति। एवं तर्हीति। विभक्तिर्निमित्तत्वेन नाश्रीयते किं तर्हि ईकारः॥

स्त्रीई स्त्रीति। स्त्रियाई स्त्रीतस्य योनकईकारइत्यर्थः। षष्ठीसमासः। अर्थगतं च स्त्रीत्वं ईकारे आरोप्य नदीसंज्ञानिमित्तावामाटोक्ति येतेगौरादिपाठादिति। पृथिवीक्रोष्टुपिप्पल्यादयस्त्वेतिष्ठेदाध्यायिनः पठन्ति। नहि किंचिदिति। संहिताध्यायिनो न पठन्ति। सर्वात्मना पाठं प्रतिपादयितुमेतदुच्यते। ङीपो ङीषो वेति। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीपउदात्तत्वविधानात् ङीनपीति। ततश्चाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। ननु ईकारे तृज्वद्भावविधानात् सतिशिष्टश्चित्स्वरो नित्स्वरं बाधिष्यते नेन तश्चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तविधानान्नास्ति विशेषः। नैतदस्ति। क्रोष्टुशब्द आद्युदात्त एव। न तत्र ङीनिकृते प्रयोजनाभावात् कृते तृज्वद्भावे नित्स्वरो न प्रवर्तत इति पूर्वं तृज्वद्भावः परत्वाद्वा नत्र कृते नित्स्वरः सतिशिष्टः चित्स्वरं बाधेत। यदि तु ज्ञापकेनापि प्यस्याद्यन्तर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः। अपूर्वस्य त्वीका

प्रश्लिष्टनिर्देशोयं स्त्रीई स्त्री स्त्रियामिति। ईकारे तन्निमित्तः सः। ईकारे चेत् न तत्। किं कारणम्। तन्निमित्तसः। तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः। नाकृते तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति। किं कारणम्। ऋन्नेभ्यो ङीबित्युच्यते। ईकारे च तृज्वद्भावः। तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि गौरादिपाठादीकारो भविष्यति। गौरादिषु न पठ्यते। नहि किंचित्तु न्वन्तं गौरादिषु पठ्यते। एवं तर्हि एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्र ईकार इति यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति। तेनैव भावनं चेत्तृस्यादनिष्टोपि प्रसज्यते। यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो वा ङीषो वा ङीन पि तु प्राप्नोति। इह च न प्राप्नोति।

रस्यानुमाश्रित्य श्लोकवार्तिककारेण दोष उपात्तः ४ शार्ङ्गरवाद्यन्तर्भावानुमानमपि स्यादिति तदाशयः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थेति समासः। आर्हादिति ठक्। उत्पन्नस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात् पूर्वमेव तृज्वद्भावो न लभ्यते तत्राद्येन सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावोन्त्येन तु जादिषु तृतीयादिषु विकल्पेनेति हलादौ मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते। ॥

पञ्चक्रोष्टृभिरिति। केचिदाहुः। भस्याढे तद्धिते कृत्वसोश्चेति वा प्राप्तः पुंवद्भावो जातेश्चेति निषिध्यते। तदयुक्तं। भत्वाभावाच्छस्तसहचरितस्य ठको ग्रहणाद्व्यतिरेक पुंवद्भावस्य नास्ति। जातेश्चेति प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येव यथा हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति। अङ्गसंज्ञा चेति। लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तन्न लुमताङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते। न चाङ्गसंज्ञा अङ्गस्य कार्यमिति प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव॥ तत्र स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य तृज्वद्भावे सति ङीप्प्रत्ययः कार्यः कार्यकालत्वे तु संज्ञापरिभाषस्याङ्गम् आश्रिते प्रत्यये प्याश्रितो भवति यथा वव्रश्चेति न तदाङ्गस्येत्येन तदत्र नापेक्ष्यम्। किं पुनरिति। शास्त्रस्य शास्त्रं

पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः रथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति। एवं तर्हि न चापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणम्। न चापरं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति। किं तर्हि। अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति। अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन। किं पुनः अयं शास्त्रातिदेशः तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते आहोस्विद्रूपातिदेशः तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यत इति। कश्चात्र विशेषः। तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथाचिरि॥ तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिरि तद्वत्प्राप्नोति। कथं चिरि। उक्तं तत्राङ्गस्येति तु प्रकरणादङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते। एवमिहाप्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिश्यन्ते। रपरत्वमनतिदिष्टम्। तत्र को दोषः। तत्र रपरवचनम्। तत्र रपरत्वं न सिध्यतीति तद्वक्तव्यम्। नैष दोषः। गुणेऽतिदिष्टे रपरत्वमपि अतिदिष्टं भवति॥ कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति। उपस्थितमिदं भवति उरण्रपर इति। एवं तर्हि अयमन्यो दोषो जायते।

प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति॥ प्राधान्यात्तु रूपातिदेशप्रसङ्गः रूपार्थत्वात् शास्त्रप्रवृत्तेः। कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेशादभिन्नत्वान्न पृथगुपन्यस्तः। तृज्वदित्यादि। रूपे निदिश्यमाने सूत्रसन्निवेशस्यानपेक्षणात् प्रकरणकृतव्यवस्थाभावः। शास्त्रातिदेशे तु प्रत्यासत्त्याङ्गप्रकरणसन्निकृष्टस्यैव शास्त्रस्यातिदेशः स्यात्। न विप्रकृष्टस्य यथा चि एवद्भावेन च्छ्वादीन्येव भवन्ति न ह निणिड्नादेशाः। रपरत्वमिति। यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरे संनिवेशादिति भावः। कार्यकालमिति। प्रधानदेशत्वाद्गुणानामङ्गाधिकारे पर परिभाषायाः सन्निधानादित्यर्थः॥

ए वर

आहत्येति। उभयोर्बाधो मा भूदित्यर्थः। शास्त्रशब्दे याशासनक्रियाशास्त्रकरणिका तदपेक्ष्य पौर्वकाल्याश्रयः क्त्वाप्रत्ययः तत्र यदि तच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते न तदाहत्य यच्छास्त्रमिति पक्षोऽयमकारणवत्तच्छब्दे विवक्ष्यते चकारः स्वरार्थस्तकारस्त्वप्रसिद्धाशंकानिवृत्त्यर्थः। तृज्वदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः संभाव्येत तृच्छब्दनिबन्धनसमासान्तशास्त्रातिदेशविषयः संदेहो वा स्यात्तृन्तस्मात् तृकारमात्रप्रतिबद्धशास्त्रातिदेशे नाहत्येष पक्ष उद्भवति। अनङ्गुणारपरत्वानीति। ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङ्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः। उरण् रपर इति रपरत्वम्। दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति। नहि तृन्तद्वत्युच्यते किं तर्हि अपूत्तृतच् इति तच्छब्दोच्चारणेनानवयवसमुदाययोर्युगपद्विवक्षा। यतस्तृच्प्रतिबद्धतकारप्रतिबद्धं च शास्त्रमतिदिश्यते। न चाकृतेष्विति। अचो दीर्घेण भाव्यम्। न च क्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्याजुपधा संभवति। तत्र क्रोष्टेत्यत्रानङि कृतेऽजुपधा भवति। क्रोष्टारौ इत्यादौ तु गुण

आहत्य तच्चो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अनाहत्य वेति। किं चातः। यद्याहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टम्। अनङ्गुणारपरत्वान्यनतिदिष्टानि। अथानाहत्यानङ्गुणारपरत्वान्यनतिदिष्टानि। दीर्घत्वमनतिदिष्टम्। अस्त्वाहत्य। ननु चोक्तं दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणारपरत्वान्यनतिदिष्टानीति। नैष दोषः। दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणारपरत्वान्यनतिदिष्टानि भवन्ति। कथमुपधायामिति वर्तते। न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घत्वभाविन्युपधा भवति। कुतो नु खल्वेतत्। एतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा तस्याः उपधायाः दीर्घत्वं भविष्यति। न पुनः क्रोष्टुर्योऽन्तरतमो गुणस्तस्मिन्कृतेऽवादेशे च या उपधा तस्याः दीर्घत्वं भविष्यति नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। तत्र तृज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति।

रपरत्वयोः कृतयोः। न पुनरिति। क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेत्युकारस्य गुणेऽस्यैव तस्यावादेशे कृतेऽकारस्य दीर्घः स्यात्। ततश्च क्रोष्टावइति स्यात्। नैकमिति। अन्यथा दीर्घविधावेव क्रोष्टुशब्दं निर्दिशेत्। ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्दे उपादीयमाने स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात्। नैष दोषः। अचिरकृतदिति रादेशप्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवं रादेशविधानात्क्रोष्टुरवाभावात्। ननु रादेशे क्रोष्टुः क्रोष्ट्रीति न सिद्ध्यति। नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः। एवं तर्हि हिः क्रोष्टुग्रहणं योगविभागाद्बहुषु॥ तदुक्तं। अक्षराधिक्यादपि योग —— विभागो गरीयानिति। तदेवं तृज्वद्भावविधानसामर्थ्याद्यादृशी च उपधा यादृशान्यनिमित्ता तादृश्या एव नादृश्यान्यनिमित्ता याः क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीत्यनङ्गुणारपरत्वेषु कृतेषु दीर्घो भवति।

अस्मिन्परिहारे पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गात् असमाधस्सन्परिहारान्तरमाह। अथवेति। तृज्वदिति समुदाय एवाश्रीयते तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यत्किंचित्तृचो दृष्टं शास्त्रं तत्सर्वमतिदिश्यते। एवं भूयोलक्ष्यं लक्षणं चानुगृहीतं भवति। नन्वङ्गप्रकरणोपात्त एव शास्त्रेऽतिदिश्यमाने क्रोष्ट्रीति यणादेशशास्त्रस्यानङ्गत्वादतिदेशेन स्यात्। एवं तर्हि स्त्रियामङ्गशास्त्रातिदेशासंभवादनङ्गस्याप्यतिदेशः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि क्रोष्ट्रीत्यत्र गुणविधानातिदेशस्य चरितार्थत्वात् क्रोष्टुः क्रोष्ट्रेति यणादेशप्रसङ्गः क्रोष्टुरित्यत्र ऋत उदिति शास्त्रं न प्रवर्तेत। तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनङ्गस्याप्यतिदेशोऽन्यथा विभाषाङ्गावित्येव ब्रूयात्। स्यादेतत्। अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात्। ततश्च विलक्षणे गुणनाभावे न स्यात्। क्रोष्टवे क्रोष्टुनेति तत्र वक्तुरधीने वाक्यशेषे भावातिदेशस्यैवाश्रयणात्। एवं तर्हि क्रोष्ट्रीति स्त्रियामीकारेण प्राप्नोति। अनङ्गमपि ईकारशास्त्रमतिदेशसामर्थ्यादतिदेक्ष्यत इति। एषोऽपि दोषः। अथवोत्तरयोर्योगयोरारम्भसामर्थ्याद्रूपातिदेश एव

अथवा किं न एतेनाहत्यानाहत्य वेति। आहत्य अनाहत्य च तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः। अथैतस्मिन्रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु। किं चातः। यदि प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते ऋकार एकोऽतिदिष्टः॥ अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानि।

आश्रीयते पूर्वसूत्रे तु पक्षभेदविचारः। अथवेति। सूत्रत्रये एकरसप्रवृत्तिर्भवति सर्वरूपसंग्रहश्चेति भावः। प्रागादेशेभ्य इति। क्रोष्टृ इत्येतदकारान्तम्। कृतेष्विति। क्रोष्टाराविति रेफान्तम्। तत्र प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तत्प्रत्यक्षं तृज्वदित्युच्चारणाद्व्यापकं लघु च तस्मिन्नतिदिष्टे तन्निमित्तानां अनङादीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेण प्रवर्तनात्कृतेषु चादेशेषु यद्रूपं लौकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादितरस्य प्रक्रियालाघवं च भवतीति। तद्द्वयसंभवः। ऋकार एक इति। तदतिदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्यादिति मन्यते। ॥

ऋकारोऽनतिदिष्ट इति। किं पुनः ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनं प्रयोगसमवायिरूपातिदेशेन गतत्वात्। अत्र केचिदाहुः। यत्र ऋकारस्य वि-
कारा भावः पञ्चकोष्टृभी रथैरिति तत्र ऋकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति। तदयुक्तम्। नहीदं वचनं कृतेष्वादेशेष्विति लौकिकप्रयोगरूपोप
लक्षणं त्वेतद्यथा च क्वचित्कृतेष्वादेशेषु लौकिकं रूपं तथा च क्वचिदकृतेष्विति नास्ति विशेषः। अत्रोच्यते। यदि ऋकारमनतिदिश्य
कृतेष्वादेशेषु यद्रूपं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्यादुदात्तयणोऽभावात्। सति हि ऋकारातिदे
शे तत्स्थानिकस्य यण उदात्तत्वात्स्वरः सिद्ध्यति। ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यतीति तत्किमर्थमत्राभिधीयते अत्रैकतरपक्षाश्रयेण स्वरदोष
उच्यते परस्तात्तु पक्षद्वयेऽपि वक्ष्यते। नहि स्वरो रूपवानिति। ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपम्। स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपमे
वास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति न हि स्वरो रूपवानित्युच्यते तदात्मरूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्येत। रूपातिदेश-

अथ कृतेष्वादेशेषु ऋकारोऽनतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि। उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टः। किं कार
णम्। नहि स्वरो रूपवान्। अस्तु प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। ननु चोक्तं ऋकारोऽतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदी
र्घत्वान्यनतिदिष्टानीति। नैष दोषः। ऋकारे अतिदिष्टे स्वाश्रया अत्र एते विधयो भविष्यन्ति।

स्वप्रकाशन्तो न रूपवदतिदेशः। अत्रोच्यते। प्रागादेशेभ्यो यद्रूपमित्यत्र तावत्पक्षे स्वरोऽशक्योऽतिदेष्टुं तद्धि रूपं शास्त्रीयम्। न च स्वरो रूपत्वे
नाश्रितः शास्त्रे एवुलन्तचावित्यस्मिंस्तूच्चारणोऽस्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाश्रयणात्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यादावुदात्तादिग्रहणात्। यापि
चितोऽन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिः सा वाप्यनुमानान्न तूच्चारणात्। कृतेष्वादेशेष्वित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारणे उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं
ज्ञापितं तथापि यथा आन्तरतम्यात्स्वर आश्रीयमाणो भेदकः। तथातिदेशादपि किं तूदात्तयणव्यपदेशाभावात् स्वरासिद्धिः। यद्येवं रूप
वानिति किमुच्यते। रूपमिति हि वक्तव्यम्। तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात्स्वार्थिको मतुप्। अथवा स्वरवानेव स्वरः अर्शआदित्वादच्।
नहि स्वरवान् कार उदात्तादिनारूपेण रूपवान् शास्त्रे आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्। ऋकारेऽतिदिष्टे इति। तदर्थत्वाद्दकारातिदेशस्ये
तिभावः। स्वाश्रया इति। स्वं निमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः। ॥

सचकारेति। अन्यथात्वदितिब्रूयात्। नचतत्तृज्यां मन्योर्थवान्स्तच्छब्दोस्ति यस्य ग्रहणे दोषः स्यात्। तस्माद्वनुमेयोपिस्वरउच्चार्यमाणो-
श्रीयमाणोपिचकारोच्चारणाद्भवति। सर्वादेशप्रसङ्ग इति। रूपातिदेशशब्दात्त्यान्यादेशभावोभ्युपगतो भवतीत्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशः
तृशब्दः प्राप्नोति सिद्धमिति। तृजन्तरूपातिदेशादित्यर्थः॥ आन्तरतम्यादिति। अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः। तद्विषय इति। तद्वद्भावविष
यइत्यर्थः। घरतिरिति। गृघ्सेचनेइति भौवादिकः। जिघर्तीत्यत्र तु। घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्य बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वे कृतेरूपम्। र

यदप्युच्यते उभयथास्वरोऽनतिदिष्टः। नहिस्वरो रूपवानिति। सचकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति। रूपाति
देश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्गः। रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशः प्राप्नोति॥ सर्वस्य तु नन्तस्य तृशब्द आदेशः प्राप्नोति। सि
द्धं तु रूपातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशात्। रूपातिदेशोयम्। ननु चैवमेवकृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इ
ति चेत्सर्वादेशप्रसङ्ग इति॥ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्येवं तु नन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति। एवमपि किंचिदेव तृजन्तं प्रा
प्नोतीदमपि प्राप्नोति पक्तेति। आन्तरतम्यात्तु सिद्धम्। क्रोष्टुर्यदन्तरतमं तद्भविष्यति। किं पुनस्तत्। क्रुशेर्यस्तृज्विहि
तस्तदन्तम्। तृज्वद्वचनमनर्थकं तद्विषयेत्वचोमृगवाचित्वात्। तद्विषये एतत्तृजन्तं मृगवाचि। तुनो निवृत्त्यर्थं त
र्हीदं वक्तव्यम्। तुनः सर्वनामस्थाने निवृत्तिर्यथा स्यात्। तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तत्सिद्धं यथान्यत्रापि। तुनो निवृत्त्यर्थ
मिति चेत्तदन्तरेणवचनात्सिद्धं यथान्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते। कान्यत्र। तद्यथा। घरतिरस्ना
यविशेषेणोपदिष्टः स घृतं घृणा घर्म इत्येवंविषयः। रश्मिरस्नायविशेषेणोपदिष्टः स राशिः रश्मिः रशना इत्येवंवि
षयः। लुशिरस्नायविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवंविषयः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विभाषां वक्ष्यामीति। विभाषा तृ
तीयादिष्वचीति।

शिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद्धातू बोद्धव्यौ प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वस्मादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरिति नियतविषयत्वमुच्यते। अ
नेनैव न्यायेन अस्तेर्भूरित्यादीन्यपि प्रत्याख्येयानि। अबुधबोधनार्थं तु किंचिद्वचनेन प्रतिपाद्यते। न्यायव्युत्पादनार्थं च आचार्यः किंचित्प्रत्या
चष्टे न त्वेकः पन्थाः समाश्रीयते। ॥

अतिसखीनीति। अतिक्रान्तः सखायैरितिबहुव्रीहिः॥ कृश क्रोष्टुनेइति। क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वं प्रदर्शितं।
क्रोष्टूनामिति। तज्वद्भावः कृते नुडिनजादित्वान्नप्राप्नोतीत्यनित्यो नुडागमोपि कृते तज्वद्भावे सन्निपातपरिभाषयानप्राप्नोतीत्यनित्यः

वा वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्। वा वचनं चानर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभाव एव तृतीयादिषु अ
जादिषु विभक्तिषु तज्वन्तं तुन्नन्तं च समगवाचि इति। गुणवृद्ध्यौ त्वतज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम्। गुणवृद्ध्यौ त्वतज्व
द्भावेभ्यो नुम्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। तत्र गुणस्यावकाशः अग्नये वायवे। नुमोवकाशः त्रपुणी। जतुनी। इहोभयं
प्राप्नोति। त्रपुणे। जतुने॥ वृद्धेरवकाशः सखायौ सखायः। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अतिसखीनि ब्राह्मणकुला
नीति। औत्वस्यावकाशः अग्नौ वायौ। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। त्रपुणि जतुनीति। तज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टा
क्रोष्टुना। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कृश क्रोष्टुने अरण्याय हित क्रोष्टुने वृषलकुलाय। नुम्भवति पूर्वविप्रतिषे
धेन। सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो नवक्तव्यः इष्टवाची परशब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। नुमचिरतज्वद्भा
वेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेनवक्तव्यः। नुमोवकाशः त्रपूणि। जतूनि। नुटोवकाशः अग्नीनां वायूनाम्। इहोभयं प्राप्नोति। त्र
पूणां जतूनाम्। अचिरादेशस्यावकाशः तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति। नुटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। तिसृणां। चतसृणां।
तज्वद्भावस्यावकाशः क्रोष्टा। क्रोष्टुना। नुटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। क्रोष्टूनां। नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हि पूर्वविप्र
तिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः। नवा नुड्विषयेर प्रतिषेधात्। नवै तद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणां चतसृणामिति। कथं तर्हि
सिध्यति नुड्विषयेर प्रतिषेधात्। नुड्विषयेर प्रतिषेधो वक्तव्यः। इतरथा हि सर्वापवादः। इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः।
स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ बाधते एवं नुटमपि बाधेत। तस्मान्नुड्विषयेर प्रतिषेधः। तस्मान्नुड्विषयेरादेशस्य प्रतिषेधो वक्त एम॰
व्यः। नवक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नरादेशो नुटं बाधत इति॥ ८०

नवेति। नुड्रेफयोर्विप्रतिषेध उक्तस्तेनेत्यर्थः। स यथैवेति। मध्येपवादा इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तं तत्र ह्याश्रीयमाणे गुणं न बाधेत गुणपूर्व
सवर्णग्रहणं उपलक्षणं ऋत उदित्युत्वस्यापि बाधनाश्रियतिस्रः स्वमित्यादौ॥ ॥

यदयमिति। नहि एकदेशे कृते दीर्घस्य प्राप्तिः। अनजन्तत्वान्नुडभावाच्च। एवं च विप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः। ज्ञापकादेव नुड्भावात्। चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ गौरादिषु अनडुही अनड्वाही इति पाठोऽपौराणिकः। अनडुह्शब्द एव ङीबर्थः पठित इति मत्वा वार्तिकमारब्धम् अनडुहः स्त्रियां वेति। ऋतइद्धातोः॥ नित्यो गुण इति। कृताकृतप्रसङ्गित्वात् लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनाश्रित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृत्येदमुक्तम्। लक्षणभेदापेक्षायां तु लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तावपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वमेव॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ ॥सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धाविति। इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वात् इकः परिभाषोपस्थानादोकारस्य नास्ति प्राप्तिः। वदव्रजेत्यत्र तु चइति स्थानिनिर्देशादिक्परिभाषानुपस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम्। तत्र सिचि वृद्धावित्यनेन प्रकरणं प्रदर्श्यते। अथवा सिचि या वृद्धिर्वदव्रजहलन्तस्याचः इत्यनेन तस्या

यदयं न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधं शास्ति नामि दीर्घत्वस्य॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ आमनडुहः स्त्रियां वा। आमनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम्। अनडुही। अनड्वाही॥ ऋत इद्धातोः॥ उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन॥ इत्वोत्वयोरवकाशः आस्तीर्णं निपूर्ताः पिण्डाः। गुणवृद्ध्योरवकाशः चयनं चायकः। लवनं लावकः। इहोभयं प्राप्नोति। आस्तरणं आस्तारकः। निपरणं निपारकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। योऽयं गुणस्येत्वोत्वयोश्च। कथम्। नित्यो गुणः। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये सप्तमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ ॥सिचि वृद्धिः परस्मैपरस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः॥

मित्यर्थः॥ ननु च वृद्धौ कर्तव्यायां पूर्वत्रासिद्धमिति सिज्लोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्ध्या भाव्यम्। ततः सिज्लोपेन ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेष्वोत्वेनेति वृद्धिविधानकाले ओकारस्याभावान्नार्थः प्रतिषेधेन। उच्यते॥ वृद्धिरङ्गापेक्षत्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गाः सिज्लोपादयस्तु वर्णनिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्यासिद्धविषयस्याभावात् सलोपादीनामसिद्धत्वं नास्ति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सलोपादीनामसिद्धत्वादन्तरङ्गलक्षणस्य विषयस्याभावात्तदपेक्षबहिरङ्गत्वस्यापि बहिरङ्गस्याभावादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते। तदेवं परस्परप्रतिबद्धस्य परिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तौ परत्वात्सलोपादीन्कृत्वा अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमोत्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्य चोदयति। वदव्रजेत्यत्र चान्तरेणान्तग्रहणं तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणमोपदेशिकहलन्तप्रतिपत्त्यर्थं मन्यते। प्रत्ययलक्षणेन च सिच्परत्वम्॥

ओकारादिति॥ न च अन्तरङ्ग ओकारः बन्ध्वपेक्षत्वात्। उक्तं तत्रेति। ओदस्येत्युच्यमानेनाद्पि परस्य परद्वत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य-ग्रहणं न स्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं वर्णग्रहणं कृतमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्वं प्रवर्तते। प्रवृत्तत्वाच्च लक्षणस्य पुनर्वृद्धिः प्रवृत्तिर्न भवति। सौढामित्रिरिति। सोढा अमित्रा येनेति बहुव्रीहिः। विभज्यान्वाख्याने सढ अमित्र इत्यत्र स्थिते परत्वाद्वृद्धिं मन्यते। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। यत्र विप्रतिषेधः स्यात्तत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानम्। इह तु वृद्धिनिमित्तेऽनुपजात एव अन्तरङ्गमोत्वं प्रवर्तते ततोऽर्थान्तराश्रय तद्धितनिमित्ता वृद्धिः॥ अतोल्लान्तस्य॥ अन्तग्रहणमिति। अवयववचनोऽन्तशब्दस्तदन्तविधिनैव च तदर्थो लब्ध इति मत्वा प्रश्नः। तद्यः सामीप्यद्

सिचि वृद्धौ ओकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। ओत्वं क्रियतां वृद्धिरिति। वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधे नेति चेदोत्वाभावः। ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वस्याभावः। उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। नैष दोषः। उक्तं तत्र वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा पुनःप्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्वं भविष्यति। यथा प्रसारणादिषु द्विर्वचनम्। तद्यथा। जग्ले। मम्ले। ईजतुः। ऊचुरिति। प्रसारणादिषु पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं भवति। इहापि तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानादोत्वं स्यात्। सौढामित्रिरिति। सौढामित्रौ बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिरन्तरङ्गमोत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ अतो ल्रान्तस्य॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। न अतो ल्र इत्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तस्य भविष्यति। तदन्तविधिना। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वसनान्तः। अस्ति सामीप्ये वर्त्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत। अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योऽकारस्तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। अम्यद्रीत्। अवम्रीत्॥

ति। अन्तशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणम्। अङ्गान्ताविति। लश्च रश्च ल्रौ तदन्तः ततः षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक्। तत्र ल्रेणाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधौ ल्रान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य वृद्धिर्भवति। ततोऽन्तस्येत्यस्य कारो विशेष्यते। सन्निधानाच्च ल्रापेक्षं सामीप्यमकारस्य विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्तरेफलकारसमीपस्याकारस्य वृद्धिरित्यर्थः संपद्यते॥ अम्यद्रीदवम्रीदिति। अत्राङ्गान्त्ययो रेफलकारयोः समीपे अकारो नेत्यनेन वृद्धिर्न भवति। हलन्तलक्षणा नेटीति प्रतिषिद्धा॥

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थमिति। अज्ग्रहणादेव हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति प्रश्नः। अङ्गेन चाचो विशेषणाद्यत्र तत्र स्थितस्याचो वृद्धिर्विधीयमाना हलन्तस्य प्रवर्तते। अजन्तस्य मा भूदिति। असति हल्ग्रहणेऽचाङ्गस्य तदन्तविधिर्विज्ञायेत। ततश्चाल्लोपादीन्बाधित्वा वृद्धिः स्यात्। लोपोऽत्रेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते। तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरतो लोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते। एवं लोपाविवयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य इति। अचा तु अङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशाऽतो लोपं बाधेत। आकारस्य तर्हीति। स्थानेन्तरतमपरिभाषयाऽत्राप्रवृत्तिं मन्यते। तन्मते गौणो हि प्रधानं विफलत्वादुपरुध्येत॥ नास्त्यत्र विशेष इति। विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गु

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योर्हलन्तस्य चाच इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति। वदिव्रज्योश्चाचश्चेति। अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनम्। वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योरच इति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। वदिव्रज्योरत इत्येव ब्रूयात्। अथवा एतदपि न ब्रूयात्। अत इति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैवं संध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। अत उत्तरं पठति। हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थम्। हल्ग्रहणं क्रियते। इटि प्रतिषेधार्थम्। नेटीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। अलावीत्। अपावीत्। नवानन्तरप्रतिषेधात्। न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते।

णेन कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरुद्देश्ये विशेषाभावेऽपि नाशिष्टप्रधानोपरोध इति प्रवर्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः॥ संध्यक्षरस्येति। औकारस्य औकारः प्राप्नोतीत्यस्ति विशेषस्तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यमिति। ननु मा भूदन्त्यमनन्त्यस्याप्यविशेषविधानात्प्राप्नोति। एवं तर्हि परोऽभ्युपगममनिष्टिपरमेतत्। परेणासंध्यक्षरस्यान्त्यत्वमभ्युपगतं निवार्यते अनन्त्यत्वे त्वोकारस्य यथा वृद्धिर्न भवति तथाद्यसूत्रे प्रतिपादितम्। हल्ग्रहणमिति। असतीह हल्ग्रहणे नेटीत्यत्राज्ग्रहणानुवृत्तावपि या काचिदचो वृद्धिः प्रतिषिध्येत। यदि त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादच इत्येवं विहिता या वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायेत तदा न स्याद्दोषः॥ परिहारान्तरसद्भावात्तु नेदमुक्तं तदाह॥ न वेति। ॥

अन्त्यस्य वचनानर्थक्यादिति। क्वचिदन्त्यो विधिभाङ्न संभवति। अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः। तदेवमिहार्थो हल्ग्रहणस्य नास्तीति मत्वाह।

अतो विभाषार्थमिति। असति हि हल्ग्रहणेऽकार्षीदकाणीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरचिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत। अथवा अताङ्गस्य विशेषणात्तदन्तस्यैव स्यान्न त्वकाणीदित्यादौ॥ कृतायामपीति। आतो लोपइटि चेत्यनेनेति भावः। अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च नाश्रिता। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लोपस्य स्वकार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितम्। परत्वादिति॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्य

कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। तच्चानन्त्यार्थम्। तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। कथं पुनर्ज्ञायतेऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थमिति। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूत्। अचिकीर्षीदजिहीर्षीदिति। अतो विभाषार्थमिति चेत्तत्सिद्धम्। वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। अतो विभाषार्थमिति चेत्तदन्तरेणापि हल्ग्रहणं सिद्धम्। कथम्। वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। वृद्धेर्लोपो बलीयान्भवतीति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपः। नहि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति। परत्वात्सिचीड्भ्यां भवितव्यम्। नात्र सगिटौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। एकाचस्तौ बलीति वा। एकाचः सगिटावुच्येते। अथवा बलीति तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणमेकाचस्तौ बलीति वा। दरिद्रातेर्माभूदिति। दरिद्रातेर्न सगिड्भ्यां भवितव्यम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिड्विधौ।

तेन तदनित्यमिति नाश्रितम्। लोपेनात्र वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येतावदाश्रित्योच्यते। वृद्धिरेवा~पवादनिमित्ततामुपयान्ती लोपं विहन्तीति तदपेक्षया भवत्येव लोपस्यानित्यत्वम्॥ एकाचस्तौ बलीति। एकीयमतमेतत्। तथा च वाचायतन्यामिति यदाकारलोपो
दरिद्रातेर्नोस्ति तदादरिद्रासीदिति सगिटावुदाहृतावेव। सिद्धश्चेति। आर्धधातुके विषयभूत एव लोपविज्ञानात्। ॥

एवमर्थमिति। अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिटौ माभूतामतो लोपस्य नित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्। तत्र नित्यत्वाल्लोपे कृते न पारि शेष्याद् हलन्त एव वृद्धेरवस्थानान्नार्थो हल्ग्रहणेन। अतोऽङ्गस्य तदन्तविधिं मत्वाह। कं पुनरिति। नित्यादप्यनवकाशं बलवदिति लोपं बा धित्वा वृद्धिः स्यादित्यजन्तनिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। इतरस्त्विष्टसिद्धये विशेषणविशेष्यभावे कामचाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चा ङ्गेनाविशेष्यत इति प्रतिपादयितुमाह। भवेदिति। अदरिद्रासीदित्यादिसिद्धये सगिड्विधावेकाच इति यदा नानुवर्त्यते तदाऽभयोरनित्य

एवमर्थमेव तर्हि काज्ग्रहणमनुवर्त्यमत्र सगिटौ माभूतामिति। स एष नित्यो लोपः वृद्धिं बाधिष्यते। कं पुनर्भवानवृद्धेरव काशं मत्वाह नित्यो लोप इति। अनवकाशा वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते। सावकाशा वृद्धिः। कोऽवकाशः। अनन्त्यः। अकणीदकाणीत्। कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। भवेद्यो नाङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्यस्य न स्यात्। वयं तु खल्वङ्गेनाकारं विशेषयिष्यामः। तत्रानन्त्यो वृद्धेरवकाशः। अन्त्यस्य लोपो बाधको भविष्यति। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान्। अथवा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सा तर्ह्येषाऽन न्त्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूत्। अपिपठिषीत्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कथम्। हलादेरिति नैषा बहु व्रीहिः षष्ठी हल् आदिर्यस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति। कानर्हीयं कर्मधारयात्पञ्चमी हल् आदिः हलादिः हलादेः पर- स्येति। यदि कर्मधारयात्पञ्चमी। अचकासीदत्र प्राप्नोति। सिचा आनन्तर्ये विशेषयिष्यामः। हलादेः परस्य सिच्यनन्त रस्येति। यदि सिचा आनन्तर्ये विशेष्यते। अकणीदकाणीदत्र न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नो ति। अचकासीत्।

योः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपे कृते हलन्त एव वृद्धिरवतिष्ठते। अथवा लक्षणभेदाच्छब्दान्तरमाश्रित्य वा लोपस्यानित्यत्वं यो मन्यते तं प्रत्यु- च्यते। अथवारभ्यत इति। अपिपठिषीदिति। अल्लोपस्यस्थानिवद्भावादजन्तमेतदङ्गं तत्र यशब्दाकारस्य वृद्धिः प्राप्नोति। हल्ग्रह- णान्न भवति। अचकासीदिति। चकाराद्धल आदेः परो काारो भवतीति वृद्धिप्रसङ्गः। बहुव्रीहावप्ययं दोषः। ननु चादिकृते हलआदित्व- न्नास्ति। नैष दोषः। सिजन्तस्याङ्गस्याडागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं निवर्तयति। ननु सिचि यदङ्गं तस्य। ॥

येननाव्यवधानमिति। ननुवचनादतोलोपोबाध्येतसिचाह्यानन्तर्यआश्रितेऽनन्त्योनैववृद्धेरवकाशःस्यात्। नैतदस्ति। लघुग्रहणमेवमनर्थकंस्याद्व्यवच्छेद्याभावात्। ततश्चानन्त्यस्यवृद्ध्यवकाशत्वादन्त्यस्यनित्यत्वपूर्वविप्रतिषेधाभ्यांलोपाद्व्यवधानएववृद्ध्याभाव्यमितिनिर्दिष्टग्रहणादधिकव्यवधाननिवृत्त्यर्थोयेननाव्यवधानमित्याश्रीयते। तदेवमुक्तरार्थंहलग्रहणंनकर्तव्यमितिस्थितेयदुच्यते। एवंतर्हीति। प्रसक्तानुप्रसक्त्याप्रयोजनकथनप्रसङ्गेन हलग्रहणमतिसक्तंदूरमपगतमित्यर्थः। क्वचिदनुसृतमितिपाठः। तत्रायमर्थोदूरंयातंसदनुसृतंनपरित्यक्तम्। एतदुक्तंभवति। अत्रैवसूत्रेहलग्रहणस्यप्रयोजनमस्तितद्दर्शयति। हलग्रहणमनन्त्यार्थमिति। केचिदाहुः। सतिहलग्रहणेभवति। अगवीदिति। केचित्तुतदृष्ट्वातोरित्यतोधातुग्रहणानुवृत्त्याअगवीदित्यत्रअतोहलादेर्लघोरितिवृद्धिर्नभवतीत्याहुः। सिचाधातावाक्षिप्तेपुनर्धातुग्रहणाद्यस्यनित्यंधातुत्वंसगृह्यते। तस्मादयमर्थोयेननाव्यवधानमित्येकेनहलाव्यवधा

येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्। केनचनाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेनपुनर्व्यवधानंभवतिनचभवति। यदिसिचाआनन्तर्यंविशेष्यते। अस्तुबहुव्रीहेःषष्ठी। कस्मान्नभवति। अपिपठिषीदिति। व्यवहितत्वात्। एवंतर्हिअतिदूरमेवेदंहलग्रहणमनुसृतम्। हलग्रहणमनन्त्यार्थम्। अज्ग्रहणमनिगर्थम्। स्यन्तक्षण ॥ किमर्थंजागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेधउच्यते। सिचिवृद्धिर्माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। जागर्तेर्गुणउच्यते। वृद्धिविषयेप्रतिषेधविषयेचसबाधकोभविष्यति।

नेटिजचोर्वृद्धिःस्यात्। ननुसंयोगेनाराङ्क्षीदभाङ्क्षीदित्यादौ। हलग्रहणेनुसतिवर्णग्रहणेजातिग्रहणात्संयोगान्तस्यापिहलग्रहणसामर्थ्याद्भवति। अनन्त्यार्थमित्यस्यायमर्थोनन्त्योपिहल्कथंनामगृह्येत। अन्तग्रहणंतुविस्पष्टार्थम्। तदन्तरेणापितदन्तविधित्वलाभात्। किन्तुहलोऽचइत्युच्यमानेजन्तस्याङ्गस्यहलस्थानेवृद्धिरित्ययमप्यर्थःआशङ्क्येत। अज्ग्रहणमनिगर्थमिति। अन्यथेक्परिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेवस्यान्नत्वपाक्षीदित्यादौ॥ स्यन्त॥ किमर्थमिति। गुणेनबाधितावृद्धिर्नप्राप्नोतीतिमन्यते। सिचिवृद्धिर्माभूदिति। अतोल्लान्तस्येत्यनेनेतिभावः। इतरस्तुसिचिवृद्धिरिनिप्राप्तिरनेनोक्तासाचायुक्तेतिमत्वाह। नैतदस्तीति। वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्रसामान्यलक्षणेनगुणस्यसिद्धत्वाज्जागृणोविचिणलङित्स्वितिगुणविधानंवृद्धिप्रतिषेधविषयार्थंसंपद्यते। ॥

गुणो न हीति। अङ्गवृत्त इत्येतत्तु निष्ठितत्वदुर्ज्ञानत्वादनाश्रितम्। यदि तर्हि गुणो रपरत्वे च कृते लक्षणान्तरेण वृद्धिर्भवति तदा जागरकइ
त्यादावजन्तलक्षणां वृद्धिं बाधित्वा गुणो प्रवृत्तेः रपरत्वे चातउपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः। चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधात्सिद्धादुपधा
लक्षणा वृद्धिर्न भवतीत्यवसीयते। अन्यथा चिण्णलोर्गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षणाया वृद्ध्याः सिद्धातिरूपमिति प्रतिषेधं न वि
दध्यात्। यदि च गुणे कृते वृद्धिमात्रप्रवृत्तेर्लिङ्गं चिण्णलोः प्रतिषेध आश्रीयते तदा जागरहणं शक्यमकर्तुम्। इयं तर्हीति। आर्थीय-
मुत्सर्गापवादयोः क्रमः नेटीति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽतो ल्रान्तस्येति वृद्धेरारम्भात् प्रतिषेधोत्तरकाले त्युच्यते। पाठक्रमेण पूर्वकालापि। अप
र आहेति। पूर्वोक्त एवार्थो वाचोयुक्त्यन्तरेणोच्यते। कक्ष्ययेति। कक्ष्यां विशिष्टदेशस्थं तुलासूत्रं वणिजो व्यवहरन्ति। अत्र तु कक्ष्येव क
क्ष्या। यथा कक्ष्या द्रव्याणां गुरुत्वं परिच्छिनत्ति तथा शास्त्रं कार्याणां सामान्यविशेषावस्थाभावेन बलाबलं व्यवस्थापयति। हर्म्यावस्था

गुणो न तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। नेटीति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति। इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला
वृद्धिरारभ्यते अतो ल्रान्तस्येति। अपर आह। कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्या। सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुणश्च। गुणो भवति। गु
णे कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। नेटीति च तस्याः प्रतिषेधो भवति। प्रतिषेधोत्तरकालमतो हलादेर्लघो
रिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति। न च किंचित्। अतो ल्रान्तस्येति च वृद्धिः प्राप्नोति। न च किंचित्॥ नेड्वशि कृति॥ किमर्थं पुरस्ता
त्प्रतिषेध उच्यते। न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियते। न यथा। अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भवन्ति। क्वान्यत्र।
कर्तरि कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इति। देवताद्वन्द्वे च नेन्द्रस्य परस्य॥

वचनो वा कक्ष्याशब्द उपचारादिहावस्थावचनः तत्र किं कार्यं सामान्यावस्थं किं विशेषावस्थमित्येवं कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्येत्यर्थः॥ बलं वा
कक्ष्याया यथा तुल्यकक्ष्याविति। तत्र जागृ इ स् ई त् इति स्थिते वार्णादाङ्गं विधिर्बलीयानिति यणादेशं बाधि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्बाधित्वा सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः प्राप्ता तामपवादत्वाद्बाधित्वा जाग्र इति गुणः प्राप्नोति। भाष्यकारस्तु दुर्बलत्वादु
त्सर्गपरिहृत्य वृद्धेरारम्भं गणयति॥ न च किंचिदिति। तस्याः प्राप्तिः क्वा वृद्धेरपवादभूतं न किंचिद्गुणविधानमस्ति यतो जागरहणमकर्त
व्यं स्यात्। गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्॥ पुनर्वृद्धिर्निषेधश्च यणपूर्वाः प्राप्तयो नव॥ इति संग्रहश्लोकः॥ नेड्वशि। प्राप्तिपूर्वक
त्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यं पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति पृच्छति॥ किमर्थमिति। ॥

शे॰ कौ॰ तत्रायमप्यर्थ इति। न्याय्यक्रमाश्रयणात्तु पचयोऽपक्षीत्यर्थः। इडर्थमिति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र यत्सार्वधातुकग्रहणमिड्विधावुपा ७।२
८५ त्तं तदानन्तर्यात्तु लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येत्यत्र शक्यतेऽनुवर्तयितुम्। यदि त्विड्विधेः परस्तादीडजनोर्ध्वे चेत्यस्यानन्तरं नेड्वशि कृतीत्यादिप्र
तिषेधप्रकरणं क्रियेत तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणं सलोपविधौ नानुवर्तेत। तुष्टोथेति। यथापयिथययिथेत्यादौ आर्धधातुक-
स्येतीट्प्राप्त एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्तु नः प्राप्तोऽचस्तास्वत्थलीति प्रतिषिद्धस्तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति निय
मात्पक्षे इड्भवति। एवं स्रुद्रुस्नुश्रुभ्योऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाहि। क्रादिनियमस्य बाधकम् अचस्तास्वदिति प्रतिषेधम्। ततो भारद्वाजस्येति नियमो।
बाधेत स कथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत। ननु च मध्येऽपवादा इति न्यायेन भारद्वाजनियमो अचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधिष्यते न तु क्रादिप्रतिषेध

तत्रायमप्यर्थः। ह्रिरिड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। नैवं शक्यमिडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं
तद्विच्छिद्येत। यदि पुनर्न वृङ्श्व्यनुभ्य इत्यत्रैवोच्येत। किं कृतं भवति। विध्युत्तरकालश्चैव प्रतिषेधः कृतो भवति। ह्रिश्चे
ड्ग्रहणं न कर्तव्यम्। इडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे सन्निहितं भवति। तत्रायमप्यर्थः। ह्रिः प्रतिषेधो न कर्तव्यो भ
वति। नैवं शक्यमिह हि तुष्टोथ दुद्रोथेति। ऋतो भारद्वाजस्येत्येतस्मान्नियमादिट् प्रसज्येत। कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष
योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति। यद्येष योगः प्रतिषेधार्थः। य एतस्माद्योगादिट् परिप्राप्यते नियमात्स न सिध्यति। पेचिव पेचिम।
शेकिव। शेकिम। एवं तर्हि कृसभृ इत्येषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थम्। वृङ्वृञोर्ज्ञापकार्थम्।

म्। नैतदस्ति। पाक्षिक एष परिहारो भेदेन लक्षणापेक्षायाम्। कार्यमात्रे तु बाध्यत्वेनापेक्षिते नैष परिहारः। किंच न वृङ्श्व्यनुभ्य इत्यस्मादूर्ध्वमि
दं प्रकरणं पठितव्यमिति प्रक्रान्तं न तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति। ततो भारद्वाजनियमात्पूर्वमिदं न तु परमिति कुतो मध्येऽपवादा इ
ति न्यायावतारः। व्याप्तिन्यायाश्रयेण च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम्। यद्येष इति। यस्तिभारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेये संभव
ति सति नियमार्थत्वस्यानुपपत्तिः। एवं तर्हीति। योगैकदेशः पूर्वं योगशब्देनोक्तश्चारकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थोऽनेनोक्त इति मत्वा
चोदितं यद्येष इति। तत्र क्रादीनामकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणम्। स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु भारद्वाज राम॰
नियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः प्रतिषेधार्थम्। वृङ्वृञोरिति। एकयोगस्या अपि नानावाक्यमेकधर्माणः तत्र प्रत्ययाश्रयोऽपीट् प्रति ८५
षेधो नियम्यत इति वृङ्वृञ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते।

एवमपीति। स्तुद्रुस्रुश्रुभ्यः प्रतिषेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तमेवेटं निवर्तयेत् न तु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः। सङ्घिस्थत्वेन प्राप्तः न तस्यासौ स्यादेव। पुरस्तादिति। इड्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः। यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियेत मध्येऽपवादा इति चाश्रीयेत। तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः। अथ कृग्रहणमिति। अकृतिक्रादिनियमात् इड् भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। नात्रेति। भिन्नजातीयत्वादिति भावः। क्रादिनियमो हि प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत्। विभेदिथेति। नेड्वशिकृतीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः तद्विषये क्रादिनियमाभावात् इड् न भवेत्। विभिदिवेतीति कृद्ग्रहणं न कृति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। वृङ्वृञोर्ग्रहणादिति। सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं संपद्यत इति प्रदर्शनार्थं वृङ्वृञोरिति भेदेनोपादानम्। वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृवहे इत्यादाविड्मा

एवमपि सामान्यविहितस्यैवेटः प्रतिषेधो विज्ञायेत। विशेषविहितस्यायं थल्नीति। पुरस्तात्तु नः प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोऽयं भवति। तेन यावानिण्नाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तत्र क्रियत इति। पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तत्र करिष्यते। कथम्। इदमस्ति नेड्वशि कृतीति। ततो वक्ष्यामि आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। इडित्यनुवर्तते। नेति निवृत्तम्। अथ कृग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। विभिदिव विभिदिमेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड् भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य समप्रत्यारम्भः। प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः समप्रत्यारम्भः। कथं ज्ञायते। वृङ्वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति तु आचार्य उभयोः समप्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति।

मूदिति। यदि च क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं तदा नेड्वशि कृतीति योगद्वयेन यथायोगं सिद्धत्वात्प्रतिषेधस्य नार्थो वृग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रतिषेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति। ननु थल्यर्थं वृग्रहणं स्यात् तत्र ह्यकित्वादवत्वादित्वाच्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिः। नैतदस्ति। ववर्थेति निगमे इति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरियेति इटमभ्यनुजानाति। स्यादेतत् तुल्यजातीयत्वात्प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम्। ||

एकैकाश्रयस्तु कथं बाध्येत इत्याशङ्क्याह। न खल्वपीति। कुसुभ्योलिटि प्रकृत्याश्रय एव एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। केवलायाः प्रकृतेः शब्देनोपादानात्। अथोच्येत च कृषेरित्यादौ सुकः कितीतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स चोभयवान् प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयणादिति। तन्न। अन्यापन्नत्वात् प्रकृत्याश्रय एव प्रतिषेधः। तस्मिन्नेव नियमे विज्ञायमाने च ग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययाश्रयोपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र च ग्रहणं लिङ्गम्। प्रकृतकृसृभ्रपेक्षया च न खल्वपीत्युच्यते न तूभयवान्नास्ति प्रतिषेधः। रुदिवः रुदिमः इति। असति कृन्ग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्येटोऽत्र प्रतिषेधः स्यात्। तस्य त्ववशादिरवकाशो रोदिती त्यादौ। यदेतदिति। प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः। ततः सार्वधातुक इट्प्रतिषेधाभावः। यद्यन्यार्थमार्धधातुकग्रहणं कर्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते। यदा त्वस्या-

किंच। न खल्वपि कश्चिदुभयवान् प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। ततः किम्। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह माभूत्। रुदिवः रुदिमः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। आर्धधातुकस्य। यदेतदनुक्रान्तं तदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम्। ततः इड्वलादेरिति। तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यम्। यदि किंचित्तत्रान्यदपि आर्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति। अथ न किंचिदिह वा कृन्ग्रहणं क्रियते तत्र वार्धधातुकग्रहणम्। कोन्वत्र विशेषः। नेड्वशि कृतीति। वशि कृति इट्प्रतिषेधं प्रयोजयति। ईशिता ईशितुम्। ईश्वरः। वासः। दीपिता दीपितुम्। दीप्रम्। भसिता भसितुम्। भस्म। यतिता। यतितुम्। यत्नः। अश्नोतेश्च वशादयः तत्र कथमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। निगृहीतिः। उपस्निहितिः। निकुचितिः। निपठितिरिति॥ एकाच उपदेशेनुदात्तात्॥ एकाज्ग्रहणं किमर्थम्।

न्य प्रयोजनाभावः तदा लाघवार्थं कृद्ग्रहणमेव कर्तव्यम्। प्रत्याख्यास्यते च तत्रार्धधातुकग्रहणम्। भस्मेति। नन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय इति। ततश्चाव्युत्पत्त्याश्रयणादेवेड् न भविष्यति। अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनात्र मनिन् प्रत्यय इत्यदोषः॥ तितुत्र॥ निकुचितिरिति। कुञ्चेः क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्। कुचशब्दे तार इत्यस्माद्वा स्त्रियां क्तिन्॥ एकाच उपा॥ एकाज्ग्रहणमिति। एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनुदात्तग्रहणेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात्प्रश्नः। ॥

इतरउत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याह। एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति। स जागर्तेर्मा भूदिति। जागर्तिरेवोगन्तोऽनेकाच् संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेका-
ज्ग्रहणम्। कुर्णोतेस्तु नुवद्भावात्प्रतिषेधो भवत्येव। चोदकः प्रतिषेधप्राप्तिकारणमन्यद्दर्शयति। एतदपीति। स बाधक इति। इट्प्रति
षेधस्येत्यर्थः॥ उपदेशाधिकारादिति। अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यमुपदेशे च जागर्तिरुगन्तो भवतीति प्रतिषेधप्रसङ्गः। इतरउपदे-
शाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपश्यन्नाह। उपदेशग्रहणं निवर्तिष्यत इति। स्तीर्त्वा पूर्वेति। इत्त्वादिषु कृतेष्वनुगन्तत्वात् लूत्वेत्यादौ चसं
प्रतिकोगन्तसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणात् सायुक्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्तूपदेशउगन्तत्वात् संप्रत्यनुगन्तत्वे अपि प्रतिषे
धः प्रवर्तते। आनुपूर्व्येति। सत्त्वादिति स्थिते कित्त्वनिषेधाश्रयत्वादि[illegible]डाश्रयश्च कित्त्वनिषेध इति प्रागेव संनिहितं कित्त्वमाश्रित्येट्प्रतिषेधः प्रव

एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम्। एकाज्ग्रहणं क्रियते। जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत्। जागरित्वा जागरितुम्। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते। जागर्तिश्चोपदेशे उदात्तः। न ब्रूमः इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। किं त
र्ह्युत्तरार्थम्। श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति। जागरितः जागरितवानिति। एतदपि नास्ति प्रयोजन
म्। जागर्तेर्गुण इत्युच्यते। स वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च सबाधको भविष्यति। तत्र गुणे कृते रपरत्वेऽनुगन्तत्वादिट्प्र
तिषेधो न भविष्यति। ननु च उपदेशाधिकारात्प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं निवर्तयिष्यते। यदि निवर्तते। स्तीर्त्वा पूर्त्वा इत्त्वो
त्वयोः कृतयोः रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृत इट्प्रतिषे
धे इत्त्वोत्वे प्राप्नुतः। किं कारणम्। न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधात्। इदं तर्हि आतिस्तीर्षति। निपुपूर्षति। इत्त्वोत्त्वयोः कृ
तयोर् रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति।

तेनेतत इत्त्वादीनीत्यर्थः। अत्र चोद्यते। कृतेष्वित्त्वादिषु प्रतिषेधनिमित्तोगन्तत्वापगमात्पुनरिट् प्राप्नोति। तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्र
तिषेधाद्गुणे सति स्तरित्वेति प्राप्नोति॥ नैष दोषः। पूर्वमेव प्रसक्तस्येट उगन्तलक्षणप्रतिषेधेन बाधितत्वात् स्वस्येँ संस्कृतत्वाद्दृष्टावसरत्वा-
त्पुनः प्रवृत्त्यभावात्। आतिस्तीर्षतीति। श्र्युकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः। सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र तु सामान्यादि
ति विशेषमाश्रित्यायमुपन्यासः। अत्रेत्त्वरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्त्वनुगन्तावस्थायामपि
भवति। सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र चशब्देनोगनुकृष्यते श्र्युकः कितीत्यनेन तत्त्वत्र प्रतिषेधो नास्ति। इट्प्रतिषेधाश्रयत्वाज्झलादित्वस्य
झलादित्वाश्रयत्वात्कित्त्वस्य कित्त्वाश्रयत्वादिट्प्रतिषेधस्येतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। ॥

इट्सनिवेति। स्तृ तइति सिश्नेऋकारान्तावस्था यामेवपक्षइडभावः॥ तथाहि इड्विकल्पस्यनिरवकाशत्वात्तस्यां प्रतिकाभावेभूतपूर्वगत्याश्रयणादनित्यत्वाद्वानतावद्गुणस्यप्रवृत्तिः। तत्र इट्पक्षे वृतोवेतिदीर्घविकल्पे रूपद्वयम्। आनिस्तरिषति। आतिस्तरीषतीति इडभावपक्षेतुआतिस्तीर्षतीति। अत्रचोद्यते। इडभावपक्षेकिंत्वाद्गुणेनिषिद्धेद्वत्वरपरत्वयोः कृतयोःपुनरिट्प्राप्नोति। नचेट्सनिवेतिविकल्पविधानमनर्थकम्। ऋकारान्तावस्थायांपक्षेइडभावेकित्वेसतिद्वत्वरपरत्वयोः कृतयोरिटिसतिगुणेचसति आतिस्तरि षतीतिरूपसंपादनार्थत्वाद्विकल्पस्य। अत्रसमाधिः। नित्यमिटिप्राप्ते विकल्पस्यविधानाद्भ्रष्टावसरत्वात्तल्लक्षणस्यसिद्धत्वात्पुनरिट्लक्षणंनप्रवर्तते। आस्तीर्णमिति। कृतेऽकृतेचेटिकिदेवनिष्ठेत्यनेनविशेषेणास्योपन्यासः। यस्यविभाषेति। ननुऋकारान्तस्यसनिविकल्पविधानान्नित्यत्वादित्वोत्वयोः कृतयोरन्त्यकारान्तत्वाद्यस्यविभाषेतिप्रतिषेधाप्रसङ्गः। नैषदोषः। सनिविकल्पविधानेऋकारान्तत्वस्यापेक्षणेऽपियस्यविभाषेत्यत्रयस्यक्वचिदिड्विकल्पोदृष्टः सधातुराश्रीयते नतुविकल्पकारणमृकारान्तत्वम्। भवतिचेत्वोत्वयोः कृ

माभूदेवंश्युकः कितीतीट्सनिवेत्येवं भविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आस्तीर्णं निपूर्ताः पिपठाः। इत्वोत्वयोःरपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधोनप्राप्नोति। माभूदेवम्॥ इट्सनिवेतिसनिविभाषा। यस्यविभाषेतिप्रतिषेधोभविष्यति। इहार्थमेवतर्हिवध्यर्थमेकाज्ग्रहणम्। वधइट्प्रतिषेधोमाभूत्। वधिषीष्टेति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। क्रियमाणेपिवैएकाज्ग्रहणेवधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति। किंकारणंवधइट्प्रतिषेधः।

तयोरपिसत्त्वधातुरितिप्रवर्तते प्रतिषेधः। तदेवमुपदेशग्रहणस्यउत्तरत्रानुपयोगादनुवर्तनाज्ज्ञापितइत्यत्रगुणरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वाच्छ्युकः कितीतिप्रतिषेधाभावादुक्तार्थमेकाज्ग्रहणंनकर्तव्यम्। वध्यर्थमिति। वधशब्दोऽकारान्तोऽनेकाजादेशः। इतरउपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैवविशेषणंनत्वेकाचइति मन्यमानआह। एतदपीति। वधिषीष्टेति आशिषिलिङ्। कर्मण्यात्मनेपदम्। तोलोपइत्यकारलोपेकृतेवधिरेकाच्। अकारोच्चारणंत्ववधीदित्यादौहलन्तलक्षणावृद्धिनिवृत्त्यर्थंस्यात्। ॥

प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति। यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुदात्ता तस्याश्चोपदेशावस्था गृह्यते। सैव चानेन रूपेणावस्थितेति संप्रत्ययस्ततः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ततश्च कृतमप्येकाज्ग्रहणमनर्थकम्। किं पुनरिति। उभयविशेषणामुपदेशग्रहणमस्तु। ततो वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। बेभिदितेति। द्विःप्रयोगे द्विर्वचने भवति भिदिरुपदेशेऽनुदात्त उपदेशे एकाजित्यनेलोपे कृते संप्रत्यनेकाच्त्वेपि प्रतिषेधप्रसङ्गः। श्रूयमाणे त्वेकाच्याश्रीयमाणे आवृत्तिसंख्येयैकत्वसंख्याया बाधनात्प्रतिषेधाभावः। समुदायस्य चैकाङ्गसंज्ञा न तु प्रत्येकमित्येकाचोऽङ्गादित्याश्रयणात्परभिद्रूपाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। उभयविशेषणेऽप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यम्। असतीति नियम इति। क्रादिसूत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु। एवमपि चकृषद्त्यादि सिध्यति विभिदिवेत्या

सन्निपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात्। संनिपाते चैव हि विधिरेकाच् श्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता। किं पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थम्। यङ्लोपे माभूदिति। बेभिदिता। बेभिदितुम्। चेच्छिदिता। चेच्छिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिः। किं कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम्। तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः। पेचिव। शेकिम। सनश्चेट्प्रतिषेधः। सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह च नीत्तः। तत्वेऽनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः।

दोच एकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट् सिध्यतीति भावः। पेचिवेति। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। नीत्त इति। दुदातेः क्त प्रत्ययेऽच उपसर्गात्त इति तत्वे कृतेऽनच्कत्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। तत्वस्य द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति परिहारः परिहारान्तरस्य सद्भावान्नाश्रितः। ॥

तदेव दर्शयति। आनुपूर्व्यासिद्धमिति। थल्ग्रहणस्येति। आरम्भसामर्थ्यादत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चान्तरेणापि थल्ग्रहणं थल्येव सेटीत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात् थल्ग्रहणं क्ङितां समुच्चयार्थम्। ततश्चेटि क्ङिति एत्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेचिव पेचिवेत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति नार्थः क्रादिनियमेनाउभयविशेषणत्वादिति। एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितम्। उभयविशेषणे च क्रादिनियमात्पचादिभ्य इटः सिद्धत्वात् थलि च सेटीत्यत्र थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। सन्यङन्तस्येति। सन्यङोरिति षष्ठी। नत्र मिमीयशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तर आदेशे कृते ऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादिट्प्रतिषेधाभावः। नन्वेवं बिभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधाप्रसङ्गः इड्यप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः। अथवात्रासमाम्नासात्पक्षान्तराश्रयेणाह। अथापीति। नह्यस्येति। आचार्यस्य। मिमुपदेशाश्रयेऽह्येकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्चेट्प्रतिषेधः स्यात्। यङ्लन्तस्य तूपदेशे गृह्यमाणे तस्यानेकाच्त्वादुदा

आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नात्रा कृते इट्प्रतिषेधे तत्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। तिकितीत्युच्यते। यदप्युच्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृआदिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति। मा भून्नियमः। ननु चोक्तं न त्रपचादिभ्य इड्वचनमिति। नैष दोषः। उक्तं तत्र थल्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। थलि च सेटि क्ङिति च सेटीति। यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धम्। उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात्। सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाचुपदेशे अनुदात्तः। अथापि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः। नह्यस्य मिमुपदेश उपदेशः। किं तर्हि वेमिमुपदेश उपदेशः।

त्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्। यङादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति न तु तदन्तानां शब्दानामनुमेयरूपाणाम्। नैष दोषः। संकीर्णा बुद्धिः शोपदेशावित्यपि तन्त्रोक्तमत एव चेत्संज्ञायां करणसाधन उपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः। इह तु भावसाधन आश्रीयते। तेन प्रतिपादनमात्रं गुणैर्वा प्रत्यक्षेण वोपदेश उच्यते। यङ्विधानद्वारेण च वेमिय इत्यस्य समुदायस्य क्रियाविशेषवचनस्याद्यप्रतिपत्तिरस्तीति वेमिमुपदेश इत्युक्तम्। वेमियशब्दादिकृप्ति पावितिद्रक्प्रत्यये ऽङ्गो पयलोपयोर्वेमिदिइति भवति। अथ चेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिश्यतेर्ग्रह्यते तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। इह तु प्रतिपादनवचन इति विरोधाभावः। ॥

अथापि मिदुपदेश इति। उच्चारणवचनेष्वुपदिश्यमानेऽप्रत्यक्षमाख्यानवचने वा न दोष इत्यर्थः। द्विप्रकार उपदेश उक्तोऽच्छति। कः पु
नरिति। किंमिदुपदेशोऽथवेमिदुपदेश इत्यर्थः। यः कृत्स्न इति। कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नः स च मिदुपदेश एव। स हि सर्वसाधारणो भेत्ता वे मिद्यते
इत्येवमादीनां प्रतिपत्तिहेतुत्वात्। उभयोरिति। केवलस्य मिदेर्वेमिद्यादेश्च तदवयवसमुदायस्य धातोर्ग्राहक इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। मिदा-
दीनामेवोपदेशोऽस्ति न तु सनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामु पदेशः शब्दस्य साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुः शास्त्रवाचिन आश्रयणात्। वध इट्प्र
तिषेध इति। मिदुपदेशस्थानीयो हन्त्युपदेशः तत्र हन्तिरेकाजनुदात्तश्चेति तत्र्यपि वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वे हन्त्युपदेशधर्माश्रय इट्प्रतिषेध

अथापि मिदुपदेश उपदेश एवमपि न दोषः। अकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिव
द्भावाद्व्यवधानमेव। न सिध्यति। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः। न चायं पूर्वविधिः। पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः कः पुनरुपदेशो
न्याय्यः। यः कृत्स्नः। कश्च कृत्स्नः। य उभयोः। यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः स च न्याय्यः। वध इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। वधिषीष्टेति।
नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमपि उपदेशिवद्भावो वक्त
व्यः। यथैव हि स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सा
मान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति। अथ के पुनर
नुदात्ताः। आदन्ताः। अदरिद्राः। इवर्णान्ताः श्विश्रिश्चिडीशीदीधीवेवीङः। उकारान्ताः। युरुणुक्षुक्ष्णुस्नूर्णुवर्जम्। ऋदन्ताश्च जा
गृवृङ्वृञः। शकिः कवर्गान्तानाम्। पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छि यजिभजिसञ्जित्यजिभुजिभ्रस्जिमस्जिरुजियुजिनिजि
विजिसञ्जिस्वञ्ज यः श्चवर्गान्तानाम्।

प्रसङ्गः। न चाकारलोपस्य यङन्तद्वा—त्रापि स्थानिवद्भावेन व्यवधानम्। सत्यपि स्थानिवत्त्वे प्रकृतिप्रत्यययोरानन्तर्याघडने तु स्थानिव
त्वादकारेण मिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदात्। आद्युदात्तनिपातनमिति। तत्सामर्थ्यादुपदेशविषयानुदात्तत्वाश्रय इट्प्रतिषेधो न
भवति। न ह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि। प्रत्ययस्वरेण तस्य बाधनात्। आर्धधातुकीया इति। आर्धधातुके भवा इति वृद्धाच्छः। यदि तर्ह्यार्ध
धातुकविशेषनिमित्ताः अप्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवन्ति। तदा यदुक्तं वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुध्यते। अन्त
रङ्गत्वाद्वधेर्बहिरङ्गत्वाच्चिण्वद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति चिन्त्योऽत्र समाधिः। तु ॥

॥ कृसृभृवृ॥ कृञोऽसुट् इति। कृतेऽपि सुटि करोतेर्निर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः। गुणे कृते इति। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वचनेन। अनुगन्तत्वादिति। श्र्युकः किति इत्यत उग्ग्रहणमिहानुवर्तत इति मन्यते। एवमपीति। यद्यपि संप्रति नोगन्तस्तथाप्युपदेश उगन्त इति स्यात्प्रतिषेधः। किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्तन इति चेत् तुष्टोथेत्यादौ कृतेऽपि गुणे इट्प्रतिषेधार्थम्। यद्येवमुक इत्यपि नानुवर्त्यम्। एवं तर्हि तदनेनोक्तं भवति। सत्यसति वोगधिकारे कृञोऽसुट् इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण॥ श्वीदितो

सदिशादिहदिह्विदितुदिनुदिखिदिभिदिस्कन्दि स्नुदि खिद्यति विन्दति विन्ति विद्यति राधियुधिवुधिशुधिक्रुधिरुधि साधि व्यधि बन्धि सिध्यति हनि मन्यत यस्त्वर्गान्तानाम्। तिपितपिवपिशपिच्छुपिलुपिलिपिसृप्यापिक्षिपिसृपितृपिदृपि यमिरभिलभियमिरमिनमिगमयः पवर्गान्तानाम्। रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशि दृशिकुशिमृशिदंशि त्विषिमृषिपिक्षिपिश्लिषिविषिपिषि तुषिदुषि द्विषिघसिवसिदहिदिहिवहिदुहिनहिरुहिलिहिमिह यश्चोष्मान्तानाम्। वसिः प्रसारणी॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥ कृञोऽसुटः॥ कृञोऽसुट् इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संचस्करिव। संचस्करिम। तन्न हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गुणे कृते रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति। एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति। तस्मादसुट् इति वक्तव्यम्॥ श्वीदितो निष्ठायाम्॥ श्विग्रहणं किमर्थम्। न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे च उगन्तादित्येव सिद्धम्। अत उत्तरं पठति।

निष्ठायाम्॥ शीर्त्वा शीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाह। श्विग्रहणं किमर्थमिति। ननु च श्वि इति श्विते संप्रसारणात्परत्वादिट् प्राप्नोति। नित्यत्वात्संप्रसारणं भविष्यतीति मन्यते। यस्य लक्षणान्तरेणेति क्वचिन्न श्रीयत इति पूर्वमेवोक्तम्। संप्रसारणनिमित्तत्वादिडभावस्य तस्मिन्कृते इटोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम्। संप्रसारणस्य तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम्॥

श्विग्रहणमिदन्त्वादिति। एकाज्ग्रहणोत्तरार्थं तावत्प्रत्याख्यानादानुपूर्व्या सिद्धमित्यादि तत्रोक्तम्। तच्चैकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्थितं सदुत्तरत्रापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायानुवर्त्यम्। ततश्च जागरितः इत्यत्र श्र्युकः किति इतीट्प्रतिषेधो न भवति। ननु वध्यर्थमप्येकाज्ग्रहणं प्रत्याख्यातमेवाद्युदात्तनिपातनाश्रयेण। हन्तुपदेशग्रहणमात्रेण तदुक्तम्। वध्युपदेशे त्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणेनैव वधेरिट् साध्यते। आद्युदात्तनिपातने त्वाश्रीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङादिविषयस्तन्त्याश्रयणीयात्तथा च घानिषीष्टेति विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावानुपपत्तिरन्तरङ्गत्वाद्वधिभावप्रसङ्गात्। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं चैकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन् हि क्रियमाणे यत्रैकाज्ग्रहणं किं ... चित्यश्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाद्भिमिदितेत्यादावपीट् सिध्यति। उपदेशग्रहणमपि श्र्युकः कितीत्यत्रानुवर्त्यम्। अन्यथा स्तीर्वे

श्विग्रहणमिदन्त्वादुपदेशस्य। श्विग्रहणं क्रियते इदन्त्वादुपदेशस्य। उपदेशे उगन्तादित्युच्यते। श्वयतिश्च उपदेशे इदन्तः॥ यस्य विभाषा॥ यस्य विभाषाऽविदेः। यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। विदितः। विदितवानिति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः। शब्विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणश्चायम्॥ आदितश्च॥ विभाषा भावादिकर्मणोः॥ किमर्थो योगविभागः। न आदितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत। केनेदानीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति। यस्य विभाषेत्यनेन।

त्यादि सिद्धये। न च प्रकारपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषङ्गः। इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञापकम्। अन्ये तु इह श्विग्रहणं सर्वविधिभ्य इड्विधिर्बलवानित्यस्य ज्ञापकमाहुः॥ यस्य वि॥ विभाषागमहनविदविशामिति क्वसौ विकल्पविधानाद्धेतोर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति मत्वाह। यस्य विभाषाऽविदेरिति विदिरत्र विवक्षितः। विद्लृ लाभे इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येवेति वित्त इति। विद्यतिविन्त्योस्तु उदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः। यदुपाधेरिति। उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः। शब्विकरणस्य विभाषेति। विशिनाक्तौ दादिके न साहचर्यात् तौदादिकस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदिरूपत्वे अर्थस्य भेदकत्वेन रूपवदाश्रयणात् प्रतिषेधाभावः। यद्यपि हन्तिना साहचर्यं विदेरस्ति तथाऽपि शब्परविप्रतिषेधाद्धि शिव्यवस्था हेतुर्न हन्तिः॥ ॥

आदितश्च॥ एवं तर्हीति। तृणभेदे वियद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्यादि योगविभागो नर्थकः स्यात्। भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तरि निष्ठायां प्रतिषेधो न स्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः। यदि तर्हि उपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्न कर्तृकर्मवाचिन्याम्। नैष दोषः। तेन निर्वृत्तं निर्दिष्टं गेक्षद्यूतादिभ्य इति लिङ्गात्प्रत्ययार्थो भेदकत्वेन नाश्रीयते॥ क्षुब्ध ॥ क्षुब्धमिति। यदि धात्वर्थोपाधित्वेन मन्थादय आश्रीयेरन्मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्ते इति तदा क्षुभितं मन्थेनेत्यत्रापि भावे क्त सेट्प्रतिषेधः स्यादिति समुदायाना

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यस्य विभाषा अविदेरित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त॥ ॥ क्षुब्धं मन्थाभिधाने इति वक्तव्यम्। क्षुभितं मन्थेनेत्येवान्यत्र। क्षुब्ध। स्वान्तं मनोभिधान इति वक्तव्यम्। स्वनितं मनसेत्येवान्यत्र। स्वान्तः ध्वान्तं तमोभिधान इति वक्तव्यम्। ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र॥ धृषिशसी वैयात्ये॥ किमिदं वैयात्य इति। वियातभावो वैयात्यम्। दृढस्थूलबलयोः॥ दृढ निपातनं किमर्थम्। न दृहेर्नेड्वतीत्येवोच्येत। दृढनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम्। दृढनिपातनं क्रियते नकारहकारलोपार्थम्। नकारहकारलोपो यथा स्यात्। परस्य च ढत्वं यथा स्यात्।

मभिधेयभावेन मन्थादयः इहोपात्ता इति प्रदर्श्यन्ते। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः॥ क्षुब्धां गिरिनदीमित्यादयस्तु प्रयोगा असाधव इत्याहुः। अन्ये तूपमानमाश्रित्य समर्थयन्ते। स्वान्तशब्देन बाह्येषु विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते॥ धृषिशसी॥ वियातभाव इति। विरूपं यातं गमनं चेष्टनं यस्य स वियातोऽविनीतः॥ दृढस्थूल॥ नदृहेरिति। दृह दृहि बृह बृहि वृद्धाविति धातुषु पठ्यते तत्र दृहः स्थूलबलयोरिति इट्एव प्रतिषेधो विधेय इति मत्वा प्रश्नः। दृढनिपातनमिति। दादेर्धातोर्घ इति घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्॥ ॥

अनि ड्वचनेहीति। यदीटो घत्वस्य च प्रतिषेधो विज्ञायेत ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु यद्यपि दृढ इति रूपं सिध्यति तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्गो लघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रसङ्गश्च। दृढीयानिति। रविधौ टिष्ठुम् द्वित्यादि परिगणनमनपेक्ष्योच्यते। परिगणने हि विशेषणानां प्रत्याख्यानाद्रभावः सिध्यति। नलोपवचनं चेति। दृंहे रिदित्वान्नलोपो न प्राप्नोति। दृहेस्तु स्थूलबलयोरपि दृढ हितमितीष्यते। दृहिदृंहि वृद्धावितिद्वावेव धातू पठ्येते इति वार्तिककाराभिप्रायं केचिदाहुः। तथा च दृंहे रच्यनिटीति नलोपमुक्तवान्। भाष्यकारस्त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाद्धातुचतुष्टयमिच्छेत्। पारिदृढीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्॥ प्रभौ परि॥ परिवृढ स्येति। कथं पुनरत्र ल्यबादेशो यावता परिवृढमा

अनि ड्वचने हिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। अनिड्वचने हि रभावस्याप्रसिद्धिः। द्रढीयान्। किं कारणम्। अलघुत्वात्। नलोपवचनं च। नलोपश्च वक्तव्यः। दृह च परिवृढय्य गतः। ल्यपि लघुपूर्वस्येत्यया देशो न स्यात्। दृह च पारिदृढी कन्या इति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥ प्रभौ परिवृढः॥ परिवृढ इति किमर्थं निपात्यते। न परिपूर्वाद्दृहेः नेड्वतीत्येवोच्येत। परिवृढ निपातनं च। किम्। नकारहकारलोपार्थम्। परस्य च ढत्वार्थम्। अनिड्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। नलोपवचनं चेत्येव। परिवृढीयानिति। रऋतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात्। दृह च परिवृढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात्। दृह च पारिवृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥ घुषिरविशब्दने॥ किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते। न विशब्दने चुरादिणिचा भवितव्यम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दन इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज्भवतीति।

चश्च इति णि चिकृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्तस्य कृदन्तत्वात्तत्रैव परे रन्तर्भावास्तु नः समासाभावः। नैष दोषः। संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्त्वयोरुत्पत्तिर्नीन्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्वा वृढशब्दादेव णिच् क्रियते ततो वृढिशब्दस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परैः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः। णाविष्ठवद्भावाद्रभावः॥ घुषिरवि॥ किमर्थमिति। घुषिर विशब्दार्थ इति भूवादौ पठ्यते। स विशब्दने नैव वर्तते। यस्तु घुषिर्विशब्दन इति चुरादौ पठ्यते तस्मात्णिचा भवितव्यम्। केवलश्चेह घुषिरुपात्त इति नार्थो विशब्दनप्रतिषेधेन। विशब्दनं स्वाभिप्रायस्य शब्देन प्रकाशनमुच्यते। एवं तर्हीति। अविशब्दन एवेड्भावे सिद्धे इत्यर्थः ॥

किमेतस्येति। किन्निशायामेवघुषितंघोषितमितिरूपद्वयसिद्धिः प्रयोजनमथान्यदपीति प्रश्नः। जुघुषुरिति। घोषयांचक्रुरित्यपि भवति। अन्येत्वनित्यण्यन्ताश्चुरादयइतिसामान्येनज्ञाप्यतदुत्याहुः। केचिदिति सत्यामितिइदित्वंचुरादिणिचोनित्यत्वस्यज्ञापकमाहुः। इदित्वेनतुम् विधानेप्रयोजनंचिन्तितइत्यादौनलोपाभावः। यदिचचुरादिणिचनित्यःस्यात् तदाचिन्तसत्यामित्येवपठेत णिचिसतिनलोपाप्रसङ्गात्। णेरः॥ किंपुनरिति। किमभिधेयत्वेनक्तान्तस्याध्ययनमाश्रीयतेअथधात्वर्थसाधनत्वेनेति प्रश्नः। अध्ययनेचेदिति। अध्ययनविषयेधात्वर्थइत्यर्थः। वृत्तोगुणइति। अध्ययनसामान्यंवृत्तशब्दस्याभिधेयंनतुतद्विशेषइतिविशेषवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः। गुणः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः वृत्तोनिष्पादितइत्यर्थः। वृत्तंगुणस्येति। भावेनिष्ठातस्याअध्ययनंनाभिधेयमितिवृत्तशब्दप्रयोगाप्रसङ्गः। नसिध्यतीति। ण्यन्तस्येतिभावः। ण्यन्तस्यसकर्मकत्वाद्वृत्तंगुणस्येतिभावेनिष्ठायाअप्रसङ्गात्तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रभावेऽकर्मकेभ्यइत्यनुवर्त्तनात्॥ वृतिरयमिति। केवलस्यसकर्मकत्वाशङ्कांनिराकृत्यण्यन्तस्यस

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। महीपालवचःश्रुत्वाजुघुषुःपुष्यमाणवाः। एषप्रयोगउपपन्नोभवति॥ णेरध्ययनेवृत्तम्। किंपुनरिदमध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियते आहोस्विदध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइति। किंचातः। यद्यध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियतेसिद्धंवृत्तोगुणःवृत्तंपारायणं। वृत्तंगुणस्य। वृत्तंपारायणस्येति। नसिध्यति। अथविज्ञायतेअध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइतिनदोषोभवति। यथानदोषस्तथास्तु। अध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइत्यपिवैविज्ञायमानेनसिध्यति। किंकारणम्। वृत्तिरयमकर्मकः अकर्मकाश्चापिण्यन्ताःसकर्मकाभवन्ति॥ अकर्मकश्चात्रवृतिः। कथंपुनर्ज्ञायतेअकर्मकोत्रवृतिरिति। अकर्मकाणांभावेक्तोभवतीत्येवमत्रभावेक्तोभवति ॥

कर्मकत्वंप्रतिपादयति। प्रयोज्यमन्तरेणणिचोभावात्तेनास्यसकर्मकत्वम्। तत्रैतस्माद्भवतुसकर्मकत्वंकर्मण्येवात्रनिष्ठाभवत्वित्याह। अकर्मकश्चात्रेति। वृत्तंगुणस्येत्यादावित्यर्थः। अकर्मकाणामिति। भावेक्तविधानादकर्मकत्वंप्रतीयतइत्यर्थः। कर्मणिक्तेवृत्तोगुणइतिसामानाधिकरण्येनभाव्यंभावेतुक्तेशेषविवक्षायांषष्ठीभवति। तस्मान्नैतद्वृण्यन्तस्यवृतेरूपमपितुकेवलस्यतस्यचयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधोस्तेव। एवंचाध्ययनमभिधेयंभवतुविषयोवेतिनकश्चिद्दोषः। अत्राहुः। वृत्तंगुणस्येतिसकर्मकादपिण्यन्तान्नपुंसकेभावेक्तइतिभावेक्तोस्त्येव। यस्तुनिष्ठेतिभूतेक्तःसएवाकर्मकेभ्योभावेभवतिवृत्तंगुणस्येत्यत्रचवर्तमानत्वंप्रतीयतेनभूतत्वम्। अत्रोच्यतेनपुंसकेभावेक्तइत्ययमपिक्तःसकर्मकेभ्योनभवतितयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रग्रहणात्तत्रचभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनादवश्यंचैतद्बोद्धव्यमन्यथानपुंसकेभावउपसंख्यानमित्यस्मिन्पक्षेविज्ञानात्सिद्धमितिप्रत्याख्यातेसकर्मकाद्भावेक्तेविधीयमानेकर्मणोद्वितीयाप्रसज्येत। ग्रामंगतमोदनंभुक्तमिति ॥

अथ णिग्रहणमिति। केवलस्य यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् सामर्थ्याद् ण्यन्तस्य निपातनं विज्ञास्यते। कृत्तनिपातनदिति। अ
सति णिग्रहणे ण्यन्तस्यैवेदं निपातनं न तु सनन्तस्य यङन्तस्य वेति निश्चयाभावाद्विधिरशक्योऽभ्युपगन्तुमिति नियमो विज्ञायेत। णि
लोपार्थमिति। निष्ठायां सेटीति वचनाद् निटि निष्ठायां णिलोपेन प्राप्नोति। णेरनिटीत्यनेनापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सेटि निष्ठायां विधी
यमानेन णिलोपेनानिटि निष्ठायां णिलोपस्य बाधनात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्येटश्चाभावो निपात्यते॥ वा दान्त॥ उपधादीर्घत्व

तत्र उदितः स्क्वि विभाषा यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो भवति। अथ णिग्रहणं किमर्थम्। कृत्तनिपातने णिग्रहणमण्य
न्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम्। कृत्तनिपातने णिग्रहणं क्रियते। अण्यन्तस्यावधारणं माभूदिति। कैमर्थक्यान्नियमो भ
वति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयं ण्यधिकाद्वृत्तेरिट्प्रतिषेधो विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति
अपूर्व एव विधिर्भविष्यति। न नियमः। कुतो नु खल्वेतदधिकार्थ आरम्भे सति ण्यधिकस्य भविष्यति न पुनः सनधिक
स्य वा स्याद् यङधिकस्य वेति। तस्मात् णिग्रहणं कर्त्तव्यम्। अथ किमर्थं निपातनं क्रियते। निपातनं णिलोपेड्गुणप्रतिषे
धार्थम्। निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थं च॥ वा दान्तशान्त॥ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते। दान्तशान्तयोः
रुपधादीर्घत्वं च। किं च। णिलोपेट्प्रतिषेधौ च। उपधादीर्घत्वमनिपात्यं वृद्ध्या सिद्धम्। न सिध्यति। मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
न भवितव्यम्। एवं तर्ह्यनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्येवात्र दीर्घत्वं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। णिचा व्यव
हितत्वात्। णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं
प्रति न स्थानिवदिति। अथ स्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते। स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं च। किं च। णिलोपेट्प्रतिषे
धौ च॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥ घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन॥ घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्र
तिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन। घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशः। असंपूर्वादविशब्दनम्। घुष्टा रज्जुः। घुष्टो मार्गः। वावचन
स्यावकाशः। संपूर्वाद्विशब्दनम्। संघुष्टं वाक्यं संघुषितं वाक्यम्। संपूर्वाद्विशब्दने उभयं प्राप्नोति॥

मिति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। तस्मिंश्चोच्यमाने द्विर्वचना दीनि वरेयलोपस्वरवर्ज्जं न वक्तव्यानीति दीर्घविधौ
स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वाप्रसङ्गः। सूत्रारम्भाश्रयेण तु दीर्घसिद्धिं भाष्यकृन्मन्यते॥

हृषेर्लोमसु॥सूत्रकारो लोमशब्दं सामान्यशब्दं मत्वा केशग्रहणं नकृतवान्। तथाच लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शेऽपि शौचं क्रियते। वार्तिककारस्तु मूर्ध्वजाः केशाः। अङ्गान्तरेजातानि लोमानीति भेदं मत्वा आह। हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति। अपचिता॥ चिभावइति। एतच्चोपलक्षणमिट्प्रतिषेधस्यापि निपातनात्। क्तिनीति। क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्प्रत्ययोयमन्यथागुरोश्चहल

संघुष्टा रज्जुः। संघुषिता रज्जुः। वावचनं भवति विप्रतिषेधेन। स्वन इट्प्रतिषेधस्यावकाशः। अनाङ्पूर्वान्मनोऽभिधानम्। स्वान्तं मनः। वावचनस्यावकाशः। आङ्पूर्वाद्मनोभिधानम्। आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः। आङ्पूर्वान्मनोभिधान उभयं प्राप्नोति। आस्वान्तं मनः। आस्वनितं मनः। वावचनं भवति विप्रतिषेधेन॥ हृषेर्लोमसु॥ हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। हृष्टानि लोमानि। हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः। हृषितं लोमभिः। हृष्टाः केशाः। हृषिताः केशाः। हृष्टं केशैः। हृषितं केशैः। विस्मितप्रतिघातयोरिति वक्तव्यम्। हृष्टो देवदत्तः। हृषितो देवदत्तः। हृष्टा दन्ताः। हृषिता दन्ताः अपचितश्च॥ अपचित इति किं निपात्यते। चायश्चिभावो निपात्यते। अपचितः। क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्। अपचितिः॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥ आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम्। वलादिग्रहणमार्धधातुकविशेषणं यथा विज्ञायेत। वलादेरार्धधातुकस्येति। अथाक्रियमाणे आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात्। अङ्गस्येति वर्तते। अङ्गविशेषणम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्य वलादेरादित इट् प्रसज्येत। अडाड्वत्। तद्यथा। अडाटावङ्गस्यादितो भवतस्तद्वत्। क्रियमाणेऽपि आर्धधातुकग्रहणेऽनिष्टः शक्यो विज्ञातुम्। वलादेरार्धधातुकस्य य इङ्मिति। अक्रियमाणे चेष्टमङ्गस्य यो वलादिरिति। किं चाङ्गस्य वलादिर्निमित्तम्। यस्मिनङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। यावता क्रियमाणेपि चानिष्टं विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इहमाभूत्। आस्ते। शेते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इट् भवति। नान्येभ्य इति। एवमपि रक्षतं रक्षत। अत्र प्राप्नोति। धातोरिति वर्तते। एवमपि लूभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति।

इत्यकारः स्यात्॥ आर्धधातु॥ रुदादिभ्य एवेति। सार्वधातुक एवेति नियमो रुद्विदेति क्त्वासनोः कित्त्वविधानान्न भविष्यत्यनिटः सनो रुदेर्हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वात् कोप्यनिट औपदेशिक कित्त्वसद्भावात्। लूभ्यामिति। क्विबन्ता धातुत्वं न जहति रूपा र्थावेकत्वात्॥

विहितविशेषणमिति। यद्यपिस्रुक्रमिड्धातोरित्यत्रधातुशब्दोर्थपदार्थकस्तथापिसदृशशब्दान्तरानुमानादिहधातोरित्येतत्स्वरूपपदा
र्थकमाश्रीयते। धातोरिति वंविहितस्येति। पञ्चमीनिर्दिष्टेनेति। पञ्चम्यन्तानुकरणेधातोरितिअस्मिन्धातोरित्येवंविहितस्येतिलभ्यतेना
न्यथा। अथेदानीमिति। धातुशब्दोत्रधातुशब्दस्यानुकरणंतेनधातुशब्दस्यषः संबन्धीप्रत्ययस्तस्येड्भवति। यश्चधातुशब्दव्यापारोत्पन्नः
सतत्संबन्धीभवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥ स्नुक्रमोरना॥ स्नु
क्रमोः रुदात्तत्वादिटिसिद्धेनियमार्थंवचनमनात्मनेपदनिमितत्वएवेड्यथास्यात्। आत्मनेपदनिमित्तत्वेमाभूत्। कितिसनिचप्रस्नुतः प्र
सुस्नूषतीतिक्रमेश्चनिष्ठायांक्रान्तइतिश्युकः कितिसनिग्रहगुहोश्चयस्यविभाषेतिप्रषेधएवभवति। पुरस्तात्प्रतिषेधस्यह्येतदेवप्रयो
जनंयदिड्मात्रस्यप्रतिषेधोयथास्यादिति। तेनप्रतिषेधबाधनार्थमेतन्नभवति। अथवाआर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यानुवर्तनादय

एवंतर्हिविहितविशेषणंधातुग्रहणम्। धातोर्योविहितः। नतुचधातोरेवायंविहितः। नचायंधातोरित्येवंविहितः।
कृपुनर्धातुग्रहणंप्रकृतम्। स्नुक्रमिड्धातोरिति। तद्वैषष्ठीनिर्दिष्टंपञ्चमीनिर्दिष्टेनचेहविहितंशक्यतेविशेषयितुम्। अ
थेदानींषष्ठीनिर्दिष्टेनापिविहितंशक्यतेविशेषयितुम्। शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ स्नु
क्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेतत्कृत्युपसंख्यानम्। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। प्र
स्नविता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। प्रक्रमिता। प्रक्रमितुम्। प्रक्रमितव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। अवि
शेषेणस्नुक्रमोरिडागममुक्त्वाआत्मनेपदपरेनेतिवक्ष्यामि। आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परपरसीयुडेकादेशे
षुप्रतिषेधः॥ आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परपरसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः।

नर्थोभवतियत्रपूर्वेणइड्विहितस्तत्रैवानेनभवति। पूर्वसूत्रेणचप्रतिषेधविषयपरिहारेणइड्विधानात्तत्रैवायंविधिः प्रवर्तमानोनिय
मायसंपद्यते। अथवा। आत्मनेपदनिमित्तत्वेनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रीयतइतिकिदादौनदोषः। प्रस्नवितेति। यएवात्मनेपदवि
षयः सएवात्रापियोग्यताश्रयणेननिमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तंभवतीतिइण्नप्राप्नोतीतिवचनम्। कर्मकर्तृविषय
स्यात्रस्नौतिरितिकर्मकर्तर्यात्मनेपददर्शनाद्भवतितद्योग्यः। एवंप्रस्नवितुंप्रस्नवितव्यमितिभावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदेप्र
सक्तावात्मनेपदनिमित्तंस्नौतिः। प्रक्रमितेति। आदिकर्मणोन्यत्रप्रशब्दोविच्छेदः। आदिकर्मणितुकर्तरिचात्मनेपदविषयात् कृतीतिप्रति
षेधेनभाव्यम्। प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमिति। भावकर्मविषयत्वात्सारम्भविषयत्वाद्वाआत्मनेपदनिमित्तत्वम् ॥

प्रसुस्नूषिष्यत इति। आत्मनेपदपरः स्नस्तत्परः सन्निति स्येनाव्यवधानात्सन इट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। ननु च व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तिनात्प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। आत्मनेपदे परे नेति न सूत्रन्यासः किं तर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत्। स्नुक्रमोर्नात्मनेपद इति तु सूत्रन्यासः तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधो भविष्यति। न ह्ययमिड्विधिः पूर्वप्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तम्। यद्यप्युक्तमविशेषेणेति। तस्यायमर्थः। पूर्वसूत्रेणयः स्नुक्रमोरविशेषेणेडुक्तस्तमनूद्यात्मनेपदपरे प्रतिषेधो विज्ञेयः। एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यत इत्येतदेवात्रोदाहरणम्। स्नौतिस्तु साहचर्यादुदाहृतः। प्रस्नोषीष्टेति। आत्मनेपदमेवात्र सीयुडाद्यार्धधातुकं सीयुट् स्तद्धृतत्वान्न त्वात्मनेपदपरमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। प्रस्नोष्यन्त इति। अत्रान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशेन भाव्यमिट्प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गो नित्यश्च। वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनेनत्वेकनिमित्ताप्रवृत्तिर्वार्णस्य प्रतिषिध्य

तत्परे तावत्। प्रसुस्नूषिष्यते। प्रचिक्रंसिष्यते। सीयुटि। प्रस्नोषीष्ट। प्रक्रंसीष्ट। एकादेशे। प्रस्नोष्यन्ते। प्रक्रंस्यन्ते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेनान्तादिवत्। एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। तत्परं परसीयुटोस्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेड्भवतीति वक्तव्यम्। यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयतेऽत्र न प्राप्नोति। बहिरङ्गत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणमत्रात्मनेपदम् ।

तेन तु भिन्ननिमित्तेति स्यादेवेडागमः। अत एवेड्व्यपि कर्तव्ये वार्णादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम्। एकादेशः पूर्वविधाविति। ननु चार्धधातुकस्येट्प्रतिषेध उच्यते। न चार्धधातुकमेकादेशात्पूर्वं व्यपवर्गाभावात्। अत्राहुः। पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणाद्दोषः। प्रस्नवित्रीयत इति। तृजन्तात्क्यङ्। रीङ् ऋत इति रीङादेशः। बहिरङ्गलक्षणमिति। तृजन्ताद्ध्याचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यङ्। तत आत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तृजन्तावस्थायामुत्पन्नो न च शक्यो निवर्तयितुमित्यर्थः। यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्राप्यात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। समानपदस्थस्येति वचनादिडागमेन पदावस्थापेक्षणीया। तत्र तु च विभक्तावुत्पन्नायां लब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासन्निधानादिडागमः प्रवर्तते। प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थायामेवात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः॥

आत्मनेपदविषयादिति। तद्योग्यादित्यर्थः। प्रक्रन्तेति। प्रारम्भविषयत्वात् क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम्। स्तुक्रमी एवेति। आत्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विर्वचनं न सप्तमी। सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात्प्रस्तवितव्यमित्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्। कथं पुनरिति। इत्यादिरर्थे आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः। धातुरेवेति। इत्याद्यर्थे विशिष्टः। भावकर्मवृत्तादिति। भवकर्मणी धातोरेव विषयभावेन विशेषणे इत्यर्थः। सत्यात्मनेपदे इति। न योग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वम्।

क्रमेश्च॥ क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। अथ किमर्थं क्रमेः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति नेति वक्ष्यति तत् क्रमेरेव यथा स्यात्। स्तोमीभूत्। व्यतिप्रस्नविता। व्यतिप्रस्नवितारौ। व्यतिप्रस्नवितारः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। तत्तर्हि द्वन्द्वं बहु वक्तव्यम्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। क्रमेश्चेति वक्तव्यम्। कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्। कृतीति वक्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत् कृत्युपसंख्यानमिति। नैष दोषः। स्नुक्रमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः। न चेत् स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति। कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्। धातुरेव निमित्तम्। आह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति। यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते भावकर्मणोरिति। अत्रापि धातुरेवाश्रीयते। भावकर्मवृत्ताद्धातोरिति। कथं प्रक्रमितव्यम्। सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते। कथं प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। तस्मादसत्यपि॥ कथं प्रक्रमितव्यम्। उपक्रमितव्यम्। तस्मात् सत्येव॥ कथं प्रक्रन्ता उपक्रन्ता। वक्तव्यमेवैतत्। कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति ॥

श्रीयते किं तु कार्यं कुर्वतः॥ यद्येवमर्थेऽपि निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे दोषाभावात्कस्मात्स्नुक्रमी एवेत्युक्तम्। उच्यते। अर्थे निमित्तत्वेनाश्रीयमाणेऽनुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाश्रितः॥ यदि सति कार्ये निमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्त्तव्यमनात्मनेपद इति सत्सप्तम्याश्रयणात्। नैतदस्ति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् ॥

अथवाकृतीतिवर्ततइति। तत्रकृद्ग्रहणंवाक्यभेदेनक्रमिणैवसंबध्यतेनहीतिना। अनात्मनेपदनिमित्तइतिचप्रसज्यप्रतिषेधस्तेनायमर्थोयदात्मनेपदयोग्यःक्रमिस्तदाततःपरस्यकृतइड्नभवति॥ ग्रहोलि॥ इड्ग्रहणमिति। आदेशस्यस्थानिनिर्देशार्थमिड्ग्रहणंकर्तव्यम्। एवमपीति। सत्येवप्रथमान्तइड्ग्रहणेषष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः। अक्रियमाणेहीति। प्रथमान्तमिड्ग्रहणमयोग्यत्वान्नसंबध्यतेअच्यरिभाषोपस्थानाच्चाज्मात्रस्यग्रहेः परस्यदीर्घप्रसङ्गः। असंप्रत्ययइति। ग्रहेः परस्यइटोदीर्घइत्ययमिष्टःसंप्रत्ययोनस्यात्। क्रियमाणइति। प्राकरणिकमिटमनपेक्ष्येटइत्युच्यमानेसर्वस्येटोविशेषाभावाद्दीर्घप्रसंङ्गाच्चिण्वदिटोदीर्घःप्रतिषेध्यः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्तृच इट्। अल्लोपयलोपयोःकृतयोर्ढिः प्रयोगेद्विर्वचने

अथवाकृतीतिवर्तते॥ ग्रहोऽलिटिदीर्घः॥ ग्रहेर्दीर्घत्वेइड्ग्रहणम्। ग्रहेर्दीर्घत्वेइड्ग्रहणंकर्तव्यम्। इटोदीर्घइतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। एवमपिकर्तव्यमेव। अकरणेह्यसंप्रत्ययःषष्ठ्यभावात्। अक्रियमाणेहिइड्ग्रहणेअसंप्रत्ययःस्यात्। किंकारणम्। षष्ठ्यभावात्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यआदेशाउच्यन्ते। नचात्रषष्ठींपश्यामः। क्रियमाणेचापीड्ग्रहणेचिण्वदिटःप्रतिषेधोवक्तव्यः। ग्राहिष्यते। यङ्लोपेचप्रतिषेधोवक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। जरीगृहितव्यम्। यदिपुनरिड्दीर्घआगमान्तरंविज्ञायेत। इड्दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धम्। इड्दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धंभवति। यदिइण्नदीर्घः। अथदीर्घोनेट्। इड्दीर्घस्त्वेतिविप्रतिषिद्धम्। प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः। प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः। ब्रूवूर्षते। विवरिषते ॥

सएवग्रहिरितिइटोदीर्घप्रसङ्गः। दीर्घविधौस्थानिवत्त्वनिषेधादकारेणव्यवधानाभावः। यदिपुनरिति। इडितिवर्ततेदीर्घइतिचनिर्दिश्यतेतत्रदीर्घइड्भवतीतिसामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराश्रीयतेदीर्घग्रहणाच्चदीर्घव्यक्तिसमवेतासाविधीयते। इकारोऽरेशविध्यर्थइतिसामर्थ्यादीडागमविधिः। एवंचषष्ठीनिर्दिष्टमिड्ग्रहणंनकर्तव्यम्। चिण्वदिट्चास्यापवादइतितत्रदोषाभावः। नचकस्यचित्स्थानिनोदीर्घत्वंविधीयतइतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वादकारेणव्यवधानाच्चयङ्लोपेदोषप्रसङ्गः। अथत्वागमान्तरेऽपिदीर्घत्वमस्तीत्येवायंदीर्घविधिस्तदायङ्लोपेदोषोनपरिहृतः। इत्यतोव्यक्तिपदार्थाश्रयेणाह। इड्दीर्घइतिचेदिति ॥

विवरीषतइति। सनीटि प्राप्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे ईट् [illegible] स्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि वेति पक्ष
इट् विधीयते ततः पुनरीटो विधानाभावाद्दीर्घईकारः पक्षे न श्रूयेत। इटस्तु पक्षे दीर्घविधौ दोषाभावः। अत्रापीति। इट् सनि वेत्यत्र
दीर्घ इति वृत इति चानुवर्तत इति सिद्धं द्वैरूप्यम्। विदेशस्थमिति। दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासंभवः। जरीत्वेति। उदात्त्वादिट् प्रा
प्तो वृतो वेत्यनेन पक्षे ईट् श्र्युकः कितीति प्रतिषिद्धः। इकारजात्याश्रयणादीटोऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते। ततो जॄव्रश्च्योः क्त्वीत्यनेनेटि
विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात्। एतत्परिहरति। ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति। वृतो वेत्यनेन पक्षे ईडागमो विधीयते श्र्युकः कितीत्य
नेन तु नेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च निषेध इटो न त्वीटः। पाठान्तरं तु प्रकृतेऽर्थे दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपन्यस्तम्। सन्मार्गसम्भ

विवरीषते। अत्रापीड् दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते। यत्तर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तन्न सिध्यति। जॄव्रश्च्योः
क्त्वि श्र्युकः कितीत्यनेन प्रतिषिद्धे दीर्घत्वं न प्राप्नोति। जरीत्वा। ईटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथा प्राप्तइड् दीर्घो भविष्य
ति। यदि तर्हि टोग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवति। जरीत्वा। न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीदिति इ
ट ईटीति सिज्लोपो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीत्। नेटीति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं ह्यन्तानामित्येवं भविष्यति।
अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते। तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम भासीदित्येवमर्थम्। तथाऽग्रहीध्वमग्रहीढ्वं विभाषे
ट इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुमिटोग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवतीति। भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य पुन
र्विधाने दीर्घाभाव इत्येव। तस्मादशक्य इड् दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते इटो ग्रहणं कर्तव्यम्। न क
र्तव्यम्। आर्धधातुकस्येति वर्तते। ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि। इहापि तर्हि प्राप्नोति। ग्रहणम्। ग्रह
णीयम्। वलादेरिति वर्तते। एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुमत्र न प्राप्नोति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

वेक्षोहि विमार्गे मतिमान्भजेत्। यदि तर्हीति। इट्प्रतिषेध ईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसङ्गः। तस्मान्नैतदिति। इड्ग्रहणे इ
काराकृतिराश्रयणीया न तु व्यक्तिः। भवति चेदिति। जॄव्रश्च्योः क्त्वीति विधौ दोष एवेत्यर्थः। नन्वनुवाद इव विधावपि इकाराकृत्याश्र
यणाज्जरित्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति। नैतदस्ति। विधौ जात्याश्रये तत्र वितेत्यादावपि दीर्घः स्यात्। तस्माद्धि हि तस्य दीर्घस्येड्ग्र
हणेन ग्रहणं न तु विधेयस्य। ग्रह इति। इडागमे कृते तदादेरार्धधातुकस्यादेः परस्येतीट एव दीर्घः। वलादेरिति। वलादिय इट् स मित्याश्री
यते। इतरः सांप्रतिकं वलादित्वमाश्रितमिति मत्वाह। एवमपीति। भूतपूर्वगत्येति। सांप्रतिकाभावाद्लिटीति निषेधाच्च ॥

इट्प्रतिघातेनेति। येननाप्राप्तिन्यायेनेदं बाधित्वाऽकृतेद्रूस्यैवार्धधातुकस्य दीर्घत्वमच्चरिभाषोपस्थानादत्र तत्रस्थितस्या
चः स्यात्। नचेति। जॄवृश्च्योः क्त्वीत्यनेन तु वलादिलक्षण एवेट्प्रतिप्रसूयतइति अप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति। यङ्लोपे
चेति। सन्यङन्तस्य स्थानेद्विर्वचनमित्यत्र पक्षे प्रकृतिप्रत्ययसम्मोहान्नष्टः सम्प्रहिः। ननु चद्विःप्रयोगोद्विर्वचनमिति पक्षस्त
त्रस्थितस्तत्कथमस्थितपक्षाश्रयेण परिहारः। अत्राहुः। यङ्लोपे चोक्तमित्य त्राप्ययमभिप्रायो वार्तिककारस्य द्विःप्रयोगे द्वि
र्वचनेपूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद्दीर्घाभावः। न पदान्तेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति व
क्तव्यम्। तस्मिन्नुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्ज्जद्विर्वचनादीनि नवक्तव्यानीति साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्ये

एवमपि ग्राहकः। अत्र प्राप्नोति। किंच। इट्प्रतिघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिदं बाधेत। तस्मादिटो ग्रहणं क
र्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। ननु चोक्तमेवमपि कर्तव्यम् ग
हणेह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति। नैष दोषः। ग्रहइत्येषा पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। त
स्मादित्युत्तरस्येति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इति। कथम्। प्रकृतस्येट इदं
दीर्घत्वम्। नच चिण्वदिट्प्रकृतः। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे चोक्तमिटि सर्वत्र। क्व सर्वत्र। यद्येवं प्रकृतस्येटो दीर्घ
त्वमथापीड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते। यङ्लोपे चोक्तम्। किमुक्तम्। तदन्तद्विर्वचनादिति॥ स्वरतिसूतिसूयति
धूञूदितो वा॥ अथवेतिवर्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थम्। पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। पुनर्वावचनं
क्रियते। लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। अथ किमर्थं सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं क्रियते। सुवतेर्माभूत् ॥

वा सूत्रकारमतेऽपि ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावासिद्धिः। भाष्यकारेण त्वस्थितमपि पक्षमाश्रि
त्य तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतम्। अन्यत्राप्यस्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात्॥ स्वर॥ अथवेति। इट्सनिवेत्यतः।
लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति। ननु स्वरतिग्रहणाल्लिङ्सिचोरनुवृत्तिर्न भविष्यति ऋतश्च संयोगादेरितीड्विकल्पस्य सिद्धत्वात्।
नैतदस्ति। नित्यार्थं स्वरतिग्रहणमित्यज्ञापकं लिङ्सिच्निवृत्तेः। अथ किमर्थमिति। सूग्रहणमेव क्रियतामिति भावः। सुवते
रिति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति सुवतेरेव ग्रहणं स्यात्। सूङ्ग्रहणे तु क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलु
ग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात्। अस्याश्च परिभाषायाः सूङ्ग्रहणे कर्तव्ये सूतिसूयतीति भेदेनोपादानमेव ज्ञापकम्।

धूञ इति। धूञ कम्पन इति स्वादिषु क्र्यादिषु च पठ्यत इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम्। धूविधूनन इत्यस्मात्तु नित्यमिड् भवति। किं पुनरिति। स्वरत्युद्देशेनायं विचारोऽन्येषां तूदात्तत्वात्प्राप्तविभाषाया निष्प्रयोजनाद्दोषाभावाच्च। स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः। ऋतां च वृङ्वृञाविति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातम्। तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञाने दोषः परिह्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः। यदि स्वरतिरुदात्त इति। ननु किति प्रत्यये श्र्युकः कितीति प्रतिषेधात्तत्राप्राप्तविभाषेयं स्यात्। नैतदस्ति। अल्पविषयत्वप्रसङ्गात्स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु महाविषयत्वं भवति। किमर्थमिति। यदि पक्षद्वयेऽपि निवृत्त्यर्थं तदा ऋद्धनोः स्य इतीममपीटं पक्षे निवर्तयेदिति प्रश्नः। निवृत्त्यर्थमिति। निवृत्तिः किंचिदेव विधिं बाधते न सर्वमिति भावः। सवि-

अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। धुवतेर्मा भूदिति। किं पुनरियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते। अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते। स्वरतिरुदात्तः पठ्यते। किमर्थं तर्हि वावचनम्। वावचनं निवृत्त्यर्थम्। वावचनं क्रियते। निवृत्त्यर्थम्। अनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः। प्रतिषिध्यपुनर्विधानात्। अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत। स्वृत्वा। किं कारणम्। प्रतिषिध्यपुनर्विधानात्। प्रतिषिध्य किलायं पुनर्विधीयते। स यथैवैकाज्लक्षणं बाधत एवं श्र्युकः कितीत्येतमपि बाधेत। यदि तर्ह्युदात्तः। पठिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेट्त्वादृतःस्ये विप्रतिषेधेनेति तन्नोपपद्यते। किं कारणम्। स विधिरयं प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते। स यथैवैकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते॥

धिरिति। ऋद्धनोः स्य इत्येषः। अयं प्रतिषेध इति। प्राप्तविभाषापक्षे यथा वलादिलक्षण इट् प्रतिषिध्यते तथास्य लक्षणोऽपि प्रतिषिध्येत। अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः। सोऽपीति। वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथा मृदुकार्पासकृतो रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवं ऋद्धनोः स्य इत्ययं विधिः। स यथैवेति। करिष्यतीत्यादौ। एवमिममपीति। न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्तिन्यायोऽस्ति येनैकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम्। यद्येवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः स्यलक्षणस्य विधेरपवादत्वात्। अन्यथापीटस्यासिद्धत्वान्नोपपादि विप्रतिषेधः। अथ वा स विधिरयं प्रतिषेध इति विधेर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतम्। तत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः ॥

अथवेति। परिभाषाश्रयणादुत्सर्गापवादभावेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेन व्यवस्था। उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधायाऽनुदात्तत्वे प्रतिविधत्ते। अथवेति। न चाप्राप्त एकाज्लक्षण इति। अयमेव पाठो युक्तः। केचित्तु वलादिलक्षण इति पठन्ति। वलादिमात्रविषयत्वाद्वलादिलक्षणमिति व्याचक्षते। श्र्युकः किति त्येतस्मिन्निति। तत्रस्थत्वेऽत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति। प्रतिषेधकाण्डस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वैरेव प्रतिषेधार्थत्वात्। यदयमिति। यद्युगलक्षणं प्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सनि ग्रहगुहोश्चेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादनेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तत्र विदध्यात्। इ

अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते। त्युलक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्षणमिदं बाधिष्यते त्युलक्षणं न बाधिष्यते। अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः। ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानादिति। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। श्र्युकः किति त्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा श्र्युकः किती त्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट् प्राप्यते तद्बाधनार्थश्च। अथवा श्र्युकः कितीतीहानुवर्तिष्यते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नेयं विभाषा उगलक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति। यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति स्वग्रहणं करोति॥ इण्निष्ठायाम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति। किं कारणम्। यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्। तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। प्रेषिता। प्रेषितुम्। प्रेषितव्यम्॥ वसतिक्षुधोरिट्॥ इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः॥

विना सिद्धेति। निरंकुश इत्यनेन॥ तीष॥ इषु इच्छायामिति केचित्तौदादिकमुदितमधीयते। अन्ये तूदित्त्वस्य प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति पठन्ति। ये त्विह तीषुसहेति पठन्ति तन्मते नेह विशेषणार्थ उकारस्तत्र वार्तिककारमते नत्रयोऽपीषयोऽननुबन्धकाद् इह च तीषसहेति पाठस्तदाह। इषेरिति। इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्य क्र्यादिकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्तिककारः। तौदादिकस्य तु उदित्त्वेऽप्युपगम्यमाने तीषसहेति पाठेऽननुबन्धकपरिभाषयाक्र्यादिकस्यैव ग्रहणं स्यात्। इह मा भूदिति। विकल्पः। तेन इषगताविल्यस्मान्तकारादौ नित्यमिड्भवति॥

गमेः॥ सिद्धं त्विति॥ इह तु जिगमिषिते वाचरति जिगमिषित्रीयत इति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः। केचित्तु योगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः। गमेः। सकारादाविड्भवतीत्येको योगः। ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो योगो नियमार्थः। तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्यात्मनेपदविषय एवेण्निवर्त्यत इति कृति परस्मैपदलुकि चेड्भवत्येव। जिगमिषितुम्। जिगमिषितव्यम्। जिगमिषत्वमिति।

गमेरिट् परस्मैपदेषु॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानम्॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। जिगमिषिता। जिगमिषितुम्। जिगमिषितव्यम्। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अविशेषेण गमेरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि। आत्मनेपदपरप्रतिषेधे उक्तम्। किमुक्तम्। आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति। इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। तत्स्वरपरे तावत्। संजिगंसिष्यते। सीयुटि। संजिगंसीष्ट। एकादेशे। संजिगंस्यन्ते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥ वृतादिप्रतिषेधे च। किम्। कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विवृत्सिता। विवृत्सितुम्। विवृत्सितव्यम्। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अविशेषेण वृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इड्भवतीति वक्ष्यामि। आत्मनेपदपरवचने तत्स्वरपरसीयुडेकादेशेषु इड्वचनम्। आत्मनेपदपर इड्वचने तत्स्वरपरसीयुडेकादेशेष्विड्वक्तव्यः। तत्स्वरपरे तावत्। विवर्तिषिष्यते। सीयुटि। वर्तिषीष्ट। एकादेशे। वर्तिष्यन्ते। वर्धिष्यन्ते। सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्भवतीति वक्तव्यम्। चतुस्तासिक्लृपिग्रहणानर्थक्यं च। चतुर्ग्रहणं चानर्थकम्। सर्वेभ्यो वृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते। तासिग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। निवृत्तत्वात्सकारस्य। निवृत्तं सकारादाविति। तासग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि नार्थः। एषोऽपि हि वृतादिः पञ्चमः। भवेत्क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यम्। तासग्रहणं तु कर्तव्यम्॥

न वृद्भ्यः॥ सिद्धं त्विति। तेन परस्मैपदलुक्यपि प्रतिषेधो भवति। विवृत्सत्वमिति। अन्यथा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात्। विवृत्सित्रीयत इत्यत्र तु पूर्ववदात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वादिडभावः। चतुर्ग्रहणं चेति। कृपूसामर्थ्य इत्यस्यानन्तरं वृत्करणं पठ्यते तद्वृतादीनां वृतादीनां च समाप्त्यर्थं भविष्यति। एकस्यानेकप्रयोजनाविरोधात्। सर्वेभ्य इति। संकल्स्यतीत्यादौ कृपेरपीत्यर्थः॥

भवेत्तासिग्रहणमिति। क्लृपिग्रहणाकरणपरमेतन्नतु तासिग्रहणंकरणपरम्। तथाचास्यापिप्रत्याख्यानंकरिष्यते। परस्मैपदेष्विति
र्ततइति। वृतादीनामनुदात्तेत्वात्तस्य सनोविहायक्लृपेस्तासिं चाईधातुकं वलादिपरस्मैपदं परंनास्ति। एतच्च यथान्यासाश्रयेणोच्यते।
यदात्वात्मनेपदेनसमानपदस्यस्येड्वतीत्युच्यते तदापरस्मैपदेष्विति नानुवर्त्त्यमिति। सइत्येतदवश्यमनुवर्त्त्यंतस्मिन्ननुवर्त्तमाने
तासिचेत्यपिकर्तव्यम्। क्लृपइत्येतन्नुनकर्तव्यं क्लृपेरन्येभ्योवृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदपरत्वादिटोभावात्॥ उपदे। तासाविति। तासावि
डभावेसत्यत्वतस्यलिप्रतिषेधेविधीयमानइत्यर्थः। सिद्धंत्विति। उपदेशग्रहणेनहर्यसंबध्यतेउपदेशेयोऽत्वान्हलादिश्चेति। नचघ

यद्वितस्मकारादावितिनतच्छक्यंनिवर्तयितुम्। तच्चापिहिप्रसज्येत। वर्तितावर्धिता। तासग्रहणेचेदानीं क्रिय
माणेक्लृपिग्रहणमपिकर्तव्यम्। अन्येभ्योपिवृतादिभ्यस्तासौमाभूदिति। भवेत्तासिग्रहणंकर्तव्यम्। क्लृपिग्रहणंतु
नैवकर्तव्यम्। अन्येभ्योपिवृतादिभ्यः तासौकस्मान्नभवति। परस्मैपदेष्वितिवर्तते। क्लृपेरेवचतासपरस्मैपदपरः
नान्येभ्योवृतादिभ्यः। यद्येवंतासग्रहणेनापिनार्थः। वृचिकस्मान्नभवति। परस्मैपदेष्वितिवर्तते॥ उपदेशेऽत्वतः॥
तासावत्वत्प्रतिषेधेघसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात्। तासावत्वतप्रतिषेधेघसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। जघसिथ।
किंकारणम्। अकारवत्त्वात्। सोऽपिह्यकारवान्। सिद्धंतु हलादिग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। हलादिग्रहणंकर्त
व्यम्। तच्चावश्यंकर्तव्यम्। अद्यशीप्रयोजयतः। अद्यशीतावन्नप्रयोजयतः। किंकारणम्। तासावनिडित्युच्यते। से
टौचेमौतासौ। अञ्जभूतर्हिप्रयोजयतः। अञ्जभूचापिनप्रयोजयतः। तासौनित्यानिटइत्युच्यते। विभाषितेटावे
तौ। आदिस्तर्हिप्रयोजयति। आदिथ। क्रियमाणेपिवैहलादिग्रहणेअत्रप्राप्नोति। जघसिथ। एषोपिहलादिस्तस्यचाभा
वात्तासौ। तासावनिटइत्युच्यते। नचघसिस्तासावस्ति। ननुचयस्तासौनास्ति। अनिडप्यसौतासौभवति। नैवंविज्ञाय
तेयस्तासावनिडिति। कथंतर्हि। यस्तासावस्तिअनिट्चेति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते॥

सिराद्युपदेशेहलादिः। अञ्जभूतर्हीति। अम्भूयाप्नावित्यस्यानुदात्तेत्वात्थल्यभावादुपन्यासोऽयुक्तः। क्रियमाणेऽपीति। यद्यपि
स्थानेपदेशेघसिर्हलादिर्नभवतितथापिस्वोपदेशेहलादिरेव। तस्यचाभावादिति। उपमानेदृष्टानांधर्माणामुपमेयेभूतानांभाविनां
वासंप्रत्ययः। तत्रतासवत्य लिनेट्भवतीत्युच्यमानेयदिघसिस्तासौस्यात्तस्यलिनिषेधोऽतिदिश्येत। यतस्तुतासौनास्तिततोऽस्यता
सावनिट्त्वमशक्यंप्रतिपत्तुमितिथल्यतिदेशोनप्रवर्तते। अनिडप्यसाविति। असत्वादेवेडभावात्॥

सप्तम्यर्थ इति। तासाविव तास्वदित्यौपश्लेषिकमधिकरणमाश्रीयते। तासौ परतः पूर्वस्य यथेण्न भवति तथा थल्यपीत्यर्थः। ननु चास्यस्थान्यदित्त्वात्तासावस्ति स चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्तत्त्वानिट्त्वे स्याताम्। नैतदस्ति। स्थानिवद्भावः शास्त्रीये एव कार्येषु प्रवर्तते। न च तासौ सत्त्वं शास्त्रीयं कार्यम्। अत एव ववयेस्थ ल्लुवयिथेति प्रतिषेधाभावः। क्रमेरपि च क्रमितेति भाष्यम्। न हि तासौ नित्यानिट् क्रमिः। आत्मनेपदे इडभावात् परस्मैपदे सेट्त्वात्। ऋतो॥ गुणे कृत इति। जहर्थेत्यादौ न ह्ययमजन्तो नाप्युपदेशेऽत्वात्। असति नियम इति। जहर्थेत्यादाविट्प्रतिषेधार्थ एव योगः स्यादिति भावः। तत्र पचादिभ्य इति। पूर्वयोगाभ्यां पचादिभ्यस्थलि नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इड्विधेयः। जहर्थेत्यादौ च नित्यः प्रतिषेध इष्यते। तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्। सूत्रान्तरानुसन्धानाद्धि कस्य

सप्तम्यर्थेऽपि वेवतिर्भवति। तद्यथा। मथुरायामिव मथुरावत्। पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं तासाविव तास्वत्॥ ऋतो भारद्वाजस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। न अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्येव सिद्धम्। एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः। ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति। क्व मा भूत्। ययिथ ववयिथेति। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः। किं कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम्। तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः। पेचिथ शेकिथेति। यदि पुनरेवं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य। उपदेशेऽत्वतः भारद्वाजस्य। ततः ऋतः। भारद्वाजस्येति निवृत्तम्। सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति॥

प्राप्नोति। नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह। यदि पुनरिति। पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृत्वा तदेव द्वितीये योगेऽनुवर्त्यते। स्वस्मान्मतादिति। भारद्वाजस्य मतं पेचिथ पपिथेति द्वैरूप्यं भवत्येव। अन्येषां तु मतम्। पपक्थ पपाथेतीड्भावः। न्यासविपर्यये तु मतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात्। ननु च नित्येषु शब्देषु विकल्पिते विधौ विकल्पमात्रं प्रदर्शयितव्यम्। तत्र कस्य किं मतं यत्प्रच्यावितं स्यात्। उच्यते। विकल्पप्रतिपादनाय वा ग्रहणे एव कर्तव्ये पूजार्थमाचार्या उपादीयन्ते। सा चैवं पूजा भवति। यदि येनाचार्येण यः शब्दः स्मृतः स तेनैव स्मृतत्वेनोपदिश्यते। एवं हि तस्य स्मर्तृत्वेन प्रमाणत्वेन स्तुतिः कृता भवत्येवं चाङ्गार्ग्यगालवयोरित्यादावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति। विकल्पस्यैकाचार्योपादानेनापि सिद्धत्वात्॥

योगविभाग इति। ततश्च हरत्यादीनां गुणपरपरत्वयोरनजन्तत्वेऽप्युपदेशे जन्तत्वात्सिद्धे प्रतिषेधे अस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः। आदेशोपदेशोऽप्याश्रीयते न तु स्थान्युपदेश एवेति अजन्तादेशस्य वा शब्दस्य च स्थिङादेशस्य च रूयो विकल्पस्य फलं भवति। विव्येथ विव्ययिथ। आचख्याथ आचख्यिथ॥ बभू॥ ऋग्रहणमिति। एकदेशाक्षेपद्वारेण ववर्थ शब्दसमुदाय एवाक्षिप्यते॥ वस्वे॥ किमर्थमिति। यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च प्रतिषेधस्य निवर्तकः तत इदं नियमार्थम्। अथ प्रकृत्याश्रयस्यैव ततो नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते

एवं तर्हि योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे। ततः अत्वतः। अत्वतश्चोपदेश इति॥ बभूथाततन्थजगृभ्म ववर्थेति निगमे॥ ऋग्रहणं किमर्थम्। नक्रसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येव सिद्धम्। एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः। निगम एव यथा स्यात्। क मा भूत्। ववरिथ॥ वस्वेकाजाद्घसाम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। वस्वेकाजाद्घसां वचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। वसावेकाजाद्घसामेव। क मा भूत्। बिभिद्वान्। किमुच्यते नियमार्थमिति। न पुनर्विध्यर्थमपि स्यात्। प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति नेड्वशि कृतीति। क चैवायं वशादिश्च। एवं तर्हि कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमान्नेड्भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य संप्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः संप्रत्यारम्भः कथं ज्ञायते। ऋङ्‌वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ ऋङ्‌वृञौ उदात्तौ। तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति त्वाचार्य उभयोः संप्रत्यारम्भ इति। ततो ऋङ्‌वृञोर्ग्रहणं करोति। न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः। प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवति एवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। अथ यावता वसावेकाजाद्घसिभ्य इड् भवितव्यम्। को न्वत्र विशेषः। नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति। वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ॥

विध्यर्थमित्युभयसंभवात्प्रश्नः। न खलु कश्चिदिति। उभयथैकाजाद्घसिभ्य इड्वसौ भाव्यः नान्येभ्यो बिभिद्वानित्यादावित्यर्थः। आहोपुरुषिकामात्रमिति। अहोऽहंपुरुष इति यस्याभिमानः सोऽहोपुरुष उच्यते। यथा पूर्वाण स्वर्वाणो नामर्षयो बभूवुरित्युक्तम्। तस्य भावो मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। कस्याभिप्रायेणैतदुच्यते। न खलु कश्चिद्विशेष इति। अन्यत्र विशेषोऽस्त्येव। यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रतिषेधस्य स्यात्। ततो ग्रस्युविवेत्यादौ श्र्युकः किती ति प्रतिषेधः स्यात् ऋग्रहणं च क्रादिसूत्रे नर्थकं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः क्रादिनियमेन निवर्त्यत इति सूत्रमिदं नियमार्थमेव ॥ राम: ६७

अथैकाज्ग्रहणमिति। क्रियमाणमप्येकाज्ग्रहणमनिष्टनिवृत्तये नालमिति मत्वा प्रश्नः। बिभिद्वानिति। कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यपि नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वादिण्न भवतीति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावान्नोक्तः। तथा हि। द्विर्वचनस्यावकाशः। पपाचेति। इटोऽवकाशो यत्र कृते द्विर्वचने एकाच्त्वं पेचिवानादिवानिति। बिभिद्वानित्यादौ तु नित्यत्वाद् द्विर्वचनं पूर्वम्। जागर्तिरिति। उषविद्जागृभ्योऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वादाम्भो जागर्तेः परः क्वसुः। चिरिजिरिचकास्यादिभ्यस्तु कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति आमाभावमिति क्वसोः परस्यासंभवः। जागृवांस इति। द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। नदरिद्रातेरिति। दरिद्रातेरनित्य आमित्यात औणल इति ओकारे विधातव्ये औकारविधानेन

अथैकाज्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। बिभिद्वान्। चिच्छिद्वानिति। क्रियमाणेऽपि चैव एकाज्ग्रहणे अत्र प्राप्नोत्येषोऽपि ह्येकाच्। एवं तर्हि कृते द्विर्वचने एकाच्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात्। नहि कश्चिदकृते द्विर्वचने अनेकाजस्ति। यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते। ननु चायमस्ति जागर्तिः। जागृवांसोऽनुगमन्। यत्तर्ह्याकारग्रहणं करोति। नहि कश्चिदकृते द्विर्वचने आकारान्तोऽनेकाजस्ति। ननु चायमस्ति दरिद्रातिः। नदरिद्रातेरिटा भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ। एवमपि भूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत। आकारान्तो यो भूतपूर्व इति। एकाज्ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम्। ननु चोक्तं जागर्त्यर्थमेतत्स्यात्। नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति ॥

ज्ञापितमोकारस्य प्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवं भवत्यौकारस्य तु विश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवृततरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः। तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां ययावित्यादि सिध्यति। ददरिद्राविति त्वाकारलोपेन सिध्यति। तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्मादामो ज्ञापयति। सिद्धोऽसाविड्विधाविति। क्वचित्तु सिद्धः सिद्ध इति पाठः। सिद्धश्चासौ सिद्ध इति विशेषणसमासे प्राप्तेऽत्यन्तसिद्ध इत्यर्थः। एकेन सिद्धशब्देन सामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः। एवमपीति। सांप्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाच आकारान्तस्याभावाद् दरिद्राग्रहणे कर्तव्ये लाघवार्थमाद्ग्रहणं स्यादिति नैकमुदाहरणमाद्ग्रहणं प्रयोजयतीति नोक्तम्। नैकमुदाहरणमिति। ऊर्णोतेर्णुवद्भावादेकाच्त्वादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः ॥

जागर्तेर्नेति। सूत्रमिदं नियमार्थम्। तत्र यद्यस्य जागर्तेरेव निवर्त्तः स्यात्तस्यैव साक्षात्प्रतिषेधं कुर्यात्। लघीयसी हि साक्षात्प्रतिपत्तिः। नच
इरिद्राति द्विती यो निवर्त्यः स्यां ह्यवस्थामात्रग्रहणस्याकृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थत्वाद्भूतपूर्वान्ताकाराश्रयात्स्यादेव ततइडाग
मः। पदाल्लेकाज्ग्रहणेन कृतद्विर्वचनादेकाचो गृह्यन्ते तदा द्ग्रहणं कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थं पपिवानिति। सांप्रतिकाकारान्तसद्भा
वे भूतपूर्वगतिरयुक्ताश्रयितुम्। अथ घसिग्रहणमिति। द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। द्विर्वचनं य
णयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। तत्र घस्‌ वस्त इति स्थिते घसिभसोर्हलि चेति परमप्युपधालोपं पूर्ववि
प्रतिषेधेन बाधित्वा द्विर्वचनं भवति। तत्र कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुपधालोपस्ततः कृतद्विर्वचन एकाज्भवतीति सिद्ध इडागम इति मत्वा
प्रश्नः। इतरस्तु स्थानिवद्भावारम्भात्पूर्वविप्रतिषेधो नाश्रित स्ततः परत्वान्नित्यत्वाद्वोपधालोपे कृत एकाच्त्वाभावान्नद्विर्वचनं स्यान्नापी

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् जागर्तेर्नेत्येव ब्रूयात्। अथ घसिग्रहणं किमर्थम्। न एकाच इत्येव सिद्धम्। घसिग्रहणम
नच्कत्वात्। घसिग्रहणं क्रियते। लोपे कृतेऽनच्कत्वादिण्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम् इट् क्रियतां लोप इति।
किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्यो लोपः। कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। इडपि नित्यः। कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽ
पि। अनित्य इट्। न हि कृते लोपे प्राप्नोति। किं कारणम्। अनच्कत्वात्। एवं तर्हि द्विर्वचने कृतेऽभ्यासे योकारस्तदाश्रय
इड्भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। द्वित्वाल्लोपस्य परत्वाद्द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः।
लोपे नच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। घसिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। कथम्। वचनादिड्भविष्यति। इटि कृ
ते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः। स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति ॥

डागम इति मत्वाह। घसिग्रहणमनच्कत्वादिति। नित्यो लोप इति। हल्यचि च विधानादिट् तु लोपे कृतेऽनच्कत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः।
पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। इडपि नित्य इति। कृते द्विर्वचन उपधालोपे चाभ्यासाकाराश्रयेणैकाच्त्वात्। स्थानिवद्भाववाद्याह। अनित्य इ
डिति। पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। एवं तर्हीति। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति सर्वत्र नाश्रीयत इति स्थानिवद्भावादनेकाच्त्वमिति निर्वो
ढनीयम्। स्थानिवद्भाववाद्याह। न सिध्यतीति। परत्वादिति। नित्यत्वादित्यपि बोद्धव्यम्। वचनादिति। अपवादत्वादिति नत्रो द्धव्यम्। सत्य
पि संभवे बाधनं भवतीति लोपद्विर्वचनयोरिटा बाधप्रसङ्गात्। किंतु क्रमः प्रदर्श्यते। घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसङ्गित्वादिडाग
मो नित्यः। कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तना त्त्वावकाशश्च लोपोऽपि नित्यः। तत्र परत्वादिडागमः ततो लोपः ततो द्विर्वचनमिति
सिद्धं जक्षिवानिति ॥

विभाषागमहनविदविशाम्॥दृशेरितिवर्ततइति।विभाषासृजिदृशोरित्यतः।इड्त्यर्तिव्ययतीनामितियोगप्रयोजनाभावादुल्लङ्घ्य वसेकाजाद्दूसामित्यत्रविभाषाग्रहणसंबद्धं दृशिग्रहणमनुवर्तते॥यमरमनमातांसक्च॥किमुदाहरणमिति।वृत्तिकारैरेकवचनान्तान्युदाहरणान्युपन्यस्तानि।तत्रविशेषंसगिटोरबुध्वाप्रच्छति।इतरस्तुवृध्यभावंस्वरेचविशेषमत्वैकवचनमेवोदाहरति।अयंसीदिति।अयंसिष्टामिति।नकेवलमत्रवृध्यभावोविशेषोयावत्सगिटोःश्रवणमपि।माहियासीदिति।अयासीदित्यत्राट्स्वरोभवतीतितन्निवृत्त्यर्थोमाङ्प्र

विभाषागमहन॥दृशेश्चेतिवक्तव्यम्।ददृश्वान्।ददृशिवान्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।दृशेरितिवर्तते॥ऋद्धनोःस्ये॥स्वरतेर्वेट्त्वादृतःस्येविप्रतिषेधेन।स्वरतिलक्षणाद्वावचनादृतःस्येइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।स्वरतिलक्षणस्यवावचनस्यावकाशः।स्वर्ता।स्वरिता।ऋतःस्यइत्यस्यावकाशः।करिष्यते।हरिष्यते।इहोभयंप्राप्नोति।अस्वरिष्यत्।ऋतःस्येइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन॥यमरमनमातांसक्च॥किमुदाहरणम्।अयंसीत्।व्यरंसीत्।अनंसीत्।अयासीत्।अवासीत्।नैदमस्ति।नास्त्यत्रविशेषःसतिवाइटिसतिवा।इदंतर्ह्ययंसिष्टामयंसिषुः।व्यरंसिष्टांव्यरंसिषुः।अनंसिष्टामनंसिषुः।अयासिष्टामयासिषुः।अवासिष्टामवासिषुः।इदंचाप्युदाहरणम्।अयंसीत्।व्यरंसीत्।अनंसीत्।अयासीत्।अवासीत्।ननुचोक्तंनास्त्यत्रविशेषःसतिवाइटिसतिवेति।अयमस्तिविशेषः।यद्यत्रेण्नस्याद्वृद्धिःप्रसज्येत।इटिपुनःसतिनेटीतिप्रतिषेधःसिद्धोभवति।माभूदेवंह्म्यन्तानामित्येवंभविष्यति।अत्रापिनेटीत्यनुवर्तते।तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम्।अधासीदित्येवमर्थम्।आकारान्तस्यापिपदपूर्वएकवचनउदाहरणम्।माहियासीत्।यद्यत्रेण्नस्यादनुदात्तस्यईटःश्रवणंप्रसज्येत।इटिपुनःसत्युक्तमेतत्।अर्थवत्तुसिचश्चित्करणसामर्थ्यादिटउदात्तत्वमिति।तत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वंसिद्धंभवति॥ईशःसे॥ईडजनोर्ध्वेच॥किमर्थोयोगविभागः।नईशीडजनांस्ध्वेइत्येवोच्येत।इशोध्वेमाभूदिति॥

योगःहिशब्दप्रयोगोहिचेतिनिघातप्रतिषेधार्थः।इडुसत्याद्युदात्तंपदंस्यात्।सतितुतस्यसिज्भक्तत्वादुदात्तत्वादेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यन्तोदात्तंपदंभवतितत्रादिःसिचोन्यतरस्यामितिपक्षआद्युदात्तंपदंपक्षेअन्तोदात्तम्।एतच्चानिटःपितउपसंख्यानमित्युपसंख्यानमनपेक्ष्यप्रयोजनमुक्तम्।तेनयथामादिकार्यमित्यत्रपर्यायेणाद्यन्तयोरुदात्तत्वंभवत्येवंमाहियासीदित्यत्रासत्यपीटिभविष्यतीतीटोभावाभावयोःस्वरेभेदाभावः॥ईशःसे॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयतितराम्।श्रीवक्रतुण्डोजयतितराम्॥

इष्यत ईशिध्व इति। एतदर्थमेव चकारेणेशिरनुकृष्यते। ईडजनोस्सहीति। कथं पुनरीडजनोर्ध्वे चेति सूत्रपाठे योगविभागेनेडजनोः ७२२
से शब्द इष्यते तेनिवर्तयितुम् उच्यते। चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौ से शब्द इति इट् सिद्धे ईशः स इति नियमार्थं विज्ञायते। ई
शेरेव से शब्द इणन्तीडजनोरिति। स इति। यासः स इत्यस्यानुकरणं सुपां सुलुगिति सप्तमीलुका निर्दिष्टम्। इष्यत इति। न चानिष्टार्थो
योगविभागः। जनिष इति। व्यत्ययेन श्यन्। तस्य बहुलं छन्दसीति लुकृतान्दसत्वादुपधालोपाभावः। जायस इत्यत्र तु नित्यत्वाद्विकरणे
कृते तेन व्यवधानादिडभावः। ईशेस्तर्हि स्वे माभूदिति। चकारेणेशेरनुकर्षणात्। सकारादौ ध्वशब्दे चेटः सिद्धे ईशः स इति नियमः क्रि
यते। ईशेः से शब्द एव सकारादावीण्नान्यस्मिन् सकारादाविति। यद्यप्येकदेशविकृतमनन्यवदिति स्वशब्दः से शब्द एव भवति तथा
प्यन्यस्य सकारादेर्व्यावर्त्यस्याभावादन्यत्वमाश्रित्य स्वशब्दो व्यावर्त्यते। सेत र्हीति। ईडजनोर्ध्वे चेत्यनेन सर्वसकारादेरिडिविहिते

इष्यते ईशिध्व इति। ईडजनोस्तर्हि से माभूदिति। इष्यते। ईडिषे जनिषे ईशे स्तर्हि स्वे माभूदिति। इष्यते। ईशिषे इति।
सेतर्हि यः स्वशब्दः तत्र यथा स्यात् क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दः तत्र माभूदिति। अत्रापीष्यते सम्भवानीशिषे ईशिषे
त्येवायमीश इति। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनादिति॥
अतो येयः॥ किं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तत उताहो न। किं चार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्यकारात्परो या शब्दः आर्धधा
तुकमस्ति। ननु चायमस्ति चिकीर्ष्यात् जिहीर्ष्यात्। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

ईशः स इत्यनेन नियमः क्रियते से शब्द एव सकारादाविति तेनेशिष इत्यत्र भवति। ईशिष्वेत्यत्रापि स्वानि वह्या वा अस्तु लोट एव स्वो नेस्व
शब्दो नासौ से शब्द इति व्यावर्त्यते। अत्रापीति। लोट् धर्मिणो हि स्वौ लोटो भवत इत्युक्तम्। तेन यथान्यलोडादेशस्य स्वशब्दस्य से ग्रहणेन
ग्रहणादिड्भवत्येवं क्रियासमभिहारे समुच्चये च लोडादेशस्य स्वस्य। अत्रैवार्थे वार्तिककारवचनं साक्षिणे नाह। आतश्चेष्यत इति तदे
वं दोषवान्गुरुश्च योगविभाग इत्येक एव योगः कर्तव्यः। ईडीशिजनीनां सेध्वयोरिति॥ अतो॥ केषांचिदतो या इति सकारान्तानुकरण
त्वात्पाठोऽन्येषां तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य यलोपस्यासिद्धत्वानाश्रयणादतो येय इति। किं चार्थ इति। आचार्यदेशीय आह। प्रयोजनाधी
नाह्यधिकारानुवृत्तिरिति मन्यते। आचार्य आह। बाढमर्थ इति। चोदक आह। यद्यकारादिति। किं तु नास्तीति भावः। चिकीर्ष्यादिति। लिङा
शिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा लोपोऽत्रेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यो लोपः इयादेशस्तु लोपे कृते नकारान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः ॥

इतरस्त्वियादेशस्य सावकाशत्वे लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यथेति मत्वाह। किंतर्ह्यस्मिन्निति। सयथैवेति। नचयेननाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुम्। यस्मात्तत्सार्वधातुके विधीयत इति सिद्धान्तः। तथाचज्ञाजनोर्जा इत्यत्र वक्ष्यते। जानातीत्यत्राप्यतो दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यतीति। यदितिङि दीर्घो विधीयेत कथं जानातीत्यत्र स्यात्। यत्तुवक्ष्यते तिङीत्येवं तदिति नासोसिद्धान्तः। मध्येपवादाद्इत्यनाश्रित्यैतदुक्तं तस्मिन्नाश्रीयमाणे लोपमेवेयादेशो बाधेत न दीर्घम्। दीर्घस्तु परत्वात्स्यादिति सर्वथा सार्वधातुकानुवृत्तिः सप्रयोजना॥ आने॥ मुकीति। पूर्वान्तकरणे दोष इत्यर्थः। अदुपदेशादिति स्वरो न सिध्यति। अग्निचित्वानित्यादौ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति दूषयित्वाह हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परि

किंतर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम्। पचेत्। यजेत्। अत्राप्यतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सयथैवेयादेशो दीर्घत्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम्॥ आने मुक्॥ मुकि स्वरे दोषः। मुकि सति स्वरे दोषो भवति। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। ननु चायं मुगदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यत्यङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गम्। सोयं संघातभक्तोऽशक्योऽदुपदेशग्रहणे न ग्रहीतुम्। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते च किं स्वरे दोषो भवति। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ दीर्घप्रसङ्गः। यदि परादिः क्रियते अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तिङीत्येवं तत्सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं मुकि स्वरे दोष इति। परिहृतमेतत्। अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चोक्तमङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोयं संघातभक्तः अशक्यः अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुमिति। अथायमदुभक्तः स्याद्गृह्येत अदुपदेशग्रहणेन। बाढं गृह्येत। अदुक्तस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्॥

भाषा भाष्यकारेणाव्यवस्थापितेति व्यवधानैव मुगागमः। ननु चायमिति। अकार उपदेश इत्याश्रीयते न त्वाकारान्त उपदेश इति मुक् चाकारमात्रभक्त इति व्यवधानाभावः। अङ्गस्येति अङ्गाधिकारादङ्गस्य मुग्विधीयमानोऽङ्गमेव न व्यवदधातीत्यवयवान्तरत्तुल्यवद्धात्वेव। एवं तर्हीति। ककारमनुबन्धमकृत्वा विकरणवदकारान्तादङ्गस्य आने परतो मध्ये मः करिष्यते। मुकेति। यथान्यासाश्रयेणोक्तमभक्तत्वात्तु मकारेणेति युक्तं वक्तुम्। एवं तर्हीति। आनस्य मुडिति सूत्रन्यासेन। तिङि इत्येवं तदिति। मुटि क्रियमाणे सार्वधातुकमननुवर्त्य तिङीत्यनुवर्त्यमेवेति भावः॥

पञ्चमीनिर्दिष्टमिति। पूर्वसूत्र एवातद्त्यनेनाङ्गं नविशेषितमितितद्व्यविष्यभावद्त्युक्तंभवति। तेनाङ्गस्ययोकारस्तस्मात्स्यस्यासद्पूद्त्यङ्गं यथापूर्वसूत्रेविशेषणंतथेहापीत्यङ्गावयववस्याकारस्यानेसुग्भवति। तत्प्रकृतमिति। विशेष्यंसत्प्रधानमेवेत्यर्थः। आनद्त्येषेति। अकृतार्थासप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठींप्रकल्पयतिनतुपञ्चमीसप्तम्याः। यद्येवमङ्गस्यातद्तिसमानविभक्तित्वात्तदन्तविधिप्रसङ्गः। नैषदोषः। विशेषणविशेष्यभावेकामचारादङ्गेनातोविशेषणात्ततोमुगकारमात्रभक्तत्वान्नव्यवधायकः। यद्यपिमुकिकृतेऽर्धमात्रोकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशेमात्रिकत्वाश्रयःस्वरःप्रवर्तते। तथाचपचावद्त्यादौदीर्घेऽपिकृतेभवतिपचमानद्त्यादौत्वातोङि तद्तिद्यादेशाभावोऽतद्तितपरकरणात्। अष्टन॥ सौत्रत्वान्निर्देशस्याल्लोपोऽनद्त्यकारलोपोनकृतः। समानविचारत्वात्प्रकरणान्तरविहितमपिअनुनासिकस्थानिकमाकारमिहैवोपन्यस्य

अतोयेयद्त्यत्रअकारग्रहणंपञ्चमीनिर्दिष्टंअङ्गस्येतिचषष्ठीनिर्दिष्टंतत्राशक्यंविविभक्तित्वादतद्तिपञ्चम्याअङ्गंविशेषयितुंतत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। एवमपिषष्ठ्यभावान्नप्राप्नोति। आनेद्त्येषासप्तम्यतद्तिपञ्चम्याःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मिन्निितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति॥ अष्टनआविभक्तौ॥ अष्टन्ज़नादिपथिमथ्यात्वेषान्तरतम्यादनुनासिकप्रसङ्गः। अष्टन्ज़नादिपथिमथ्यात्वेषुआन्तरतम्यादनुनासिकःप्राप्नोति। अष्टाभिःआष्टाभ्यःजातःजातवान्। पन्थाः मन्थाः। सिद्धमनण्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनण्त्वात्। कथमनण्त्वम्। अण्सवर्णान्गृह्णातीत्युच्यतेनचआकारःअण् ॥

ति। अष्टन्निति। यत्रतपरत्वमस्तितत्रतपरस्तत्कालस्येतिवचनाद्गुणान्तरयुक्तस्यतत्कालस्यग्रहणात्स्थानेन्तरतमद्तिवचनाच्चानुनासिकस्थानेऽनुनासिकएवाकारःप्राप्नोति। यत्रापितपरत्वाभावःतत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्चह्रस्वप्लुतग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्तिप्रसङ्गेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः। सिद्धमनण्त्वादिति। अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राणग्रहणेनप्रत्याहारसन्निविष्टाअकारादयोगृह्यन्तेनत्वाकारादयोऽसन्निविष्टत्वान्नचप्रत्याहारेऽकारादिभिराकारादयोगृह्यन्ते। कनाप्यणुदित्सूत्रेऽङ्गेषुस्वात्मनिचग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तनात्स्वात्मनिक्रियाविरोधाच्चग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च। कथमनण्त्वमिति। अकारेणगृह्यमाणआकारोऽणभवतीतिमत्वाप्रश्नः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अण्सवर्णानिति। अनण्त्वादेवभाष्यमाणोऽण्सवर्णान्नगृह्णातीतिपरिहारोनोक्तः। ग्राह्यासद्भावाच्चान्तरतमपरिभाषानोपतिष्ठते ॥

उच्चारणसामर्थ्यादिति। यद्यनुनासिकोऽभविष्यत्तस्य एवोदचारयिष्यत इति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्रवर्तते। तत्र पूर्वः परिहारोऽष्टनू शब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः उत्तरस्तु जनाद्याकाराभिप्रायेण। चोदकस्तु विषयविभागमबुध्वाह। नैतौ स्त इति। कथं तर्हीति। अणितिच तत्रानानुवर्तते। उत्तरार्थमिति। इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिक उत्तरत्र कर्तव्य इति लाघवाय नानुनासिकोच्चारणं स्यादित्यर्थः। इतरः स्वाभिप्रायमाह। एवं तर्हीति। अष्टन आत्वेन द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यात्वे किंतु विषयविभागेन। एक इति। यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथापि समुदायापेक्षयासंभवापेक्षया चैवमुक्तम्। अथ वैको सहायः क्वचित्क्वचिदन्यनिरपेक्षः परिहार इत्यर्थः। स एवाह। यद्येवमिति। यदि भवान्संमन्यते परिहारसमुदायेऽयथासंभवमवयवौ परिहारत्वेन. तदा

उच्चारणसामर्थ्याद्वा। अथवाशुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति। नैतौ स्तः परिहारौ यत्तावदुच्यते ऽनणत्वादिति न ब्रूमः अणः सवर्णान्गृह्णातीति। कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति। यदप्युच्यते। उच्चारणसामर्थ्यादिति। अस्त्यन्यदुच्चारणे प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थं रायोहलीति। एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ। एकपरिहारः। एकपरिहारोयं सिद्धमनणत्वादुच्चारणसामर्थ्याद्वेति। इह तावदष्टाभिः अष्टाभ्य इति। अनणत्वात्सिद्धम्। जातः जातवान्। पन्थाः मन्थाः उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम्। यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न दोषः। योयत्र परिहारः स तत्र भविष्यति॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। हलीत्यनुवर्तते। न चादेशो हलादिरस्ति। तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सानुनासिकम्॥ योऽचि॥ अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः॥ शेषे लोपः॥ शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

समुदायकल्पनया नार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते॥ युष्म॥ हलीति वर्तत इति। रायो हलीत्यतः। न चादेशो हलादिरिति। भ्यसोभ्यमित्यभ्यमादेशो न तु भ्यमिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयुज्यते। योऽचीति यत्वमादेशेऽजादौ माभूत्त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च॥ योऽचि॥ यत्वमुत्सर्ग इति। अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गो हलादौ त्वात्वमपवाद आदेशे तु लोप इत्यसंकरेणात्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति। अज्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्ग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ शेषे ॥

अविशेषेणेति। विभक्ताविल्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्यानादेशो विभक्तौ यत्वमपवादो यत्
स्यापि हलादावात्वमिति विशेषग्रहणं पूर्वत्र चाज्ग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः। तस्याजादाविति। हलादावात्व
विधानात्सामर्थ्याल्लभ्यमेतत्॥ मप॥ अयमन्तशब्द इति। अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम्। क्वचिदन्तर्भूतान्यार्थो
न्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः क्वचिदनन्तर्भूतान्यार्थ इत्यर्थः। मर्यादान्तमिति। मर्यादायाः क्षेत्रावयवत्वात्क्षेत्रेऽन्यपदार्थेऽनुप्रवेशः
नद्यन्तमिति। नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थेऽनुप्रवेशाभावः पर्यन्तशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सहतेन वर्तत इति परिग्रह
णं कृतं तेन युष्म् अस्मद् इत्येतयोरादेशा भवन्ति। न युष्म् अस्म् इत्येतयोः। सर्वत्रेति। अन्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः सम

कं यमविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्य अजादौ यत्वमपवादः हलादावात्वम्॥ मपर्यन्तस्य। परिग्रहणं शक्यमक
र्तुं मान्तस्येत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात्। कथम्। अयमन्तशब्दः अस्त्येव सह
तेन वर्तते। तद्यथा मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रं सह मर्यादयेति गम्यते। अस्ति प्राकृतस्य हूर्तते। तद्यथा नद्यन्तं दे
वदत्तस्य क्षेत्रमिति प्राग् नद्या इति गम्यते। तद्यः सहतेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। सर्वत्रैवान्तशब्दः सहतेन वर्तते। अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति। नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृ
त्वा प्राङ्नद्या इति गम्यते। अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्ये त्युच्यमाने ॥

दायः समासार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थेऽन्तर्भावः। नद्यन्तं क्षेत्रमित्यत्र त्वन्तशब्दः सामीप्यवाचीत्यन्यपदार्थे नद्या अन
न्तर्भावः। यत्तूच्यते सर्वत्रैवान्तशब्दः सहतेनेति वर्तत इति तत्संभवापेक्षम्। यस्यावयवत्वं सामीप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमे
वाश्रीयते। अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्यस्य त्ववयवत्वासंभवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते यथा
नद्यन्तं क्षेत्रमिति। अन्ये त्वाहुः। सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची क्वचित्तु मुख्यमवयवत्वं क्वचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभि
प्रायेणेदं भाष्यम्। ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभा—न्यार्थः परिग्रहणेन। अवधिद्योतनार्थमिति। यदि युष्म एमः
दस्मदी मान्ते अथाप्यमान्ते सर्वथा आदेशा मयास्तु रेवमर्थं परिग्रहणम् ॥ १०१

यत्रैवेति। सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात्। अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मान्तस्येति तथापि यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्त्यप्रातिपदिकेनेति निषेधात्परिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तेते इति सर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येन वा संबन्धे परिग्रहणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मदस्मदोरादेशसिद्धिः। युष्मयतेरिति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः। इष्ठवद्भावाट्टिलोपः क्विपि णिलोपः क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदी ततः कृदन्तत्वात्स्वादयः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः। तत्र सौ त्वमहमिति भवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्यात्वे प्राप्ते परत्वाद्युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादात्वे कृते युवामावामिति भवति। तृतीया

यत्रैवं मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः। क्व च मान्ते युष्मदस्मदी युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति। णिचि युष्मयते अस्मयतेश्चाप्रत्यये॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न त्वमावेकवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं लुक्क्रियतामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्यो लुक् कृतेष्वादेशेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। अन्तरङ्गा आदेशाः। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा बहिरङ्गो लुग्भवतीति ॥

द्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति। भिसि युष्माभिरस्माभिरिति। ङे प्रत्यये तुभ्यं मह्यम्। भ्यसि युष्मभ्यमस्मभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः। पञ्चमीभ्यसि युष्मदस्मदिति मपर्यन्तापेक्षे तु शेषे आश्रीयमाणे मात्परस्यान्यस्याभावाल्लोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति। इह त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्वमयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाद्सिति टिलोपे अत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यम्। अथ यत्तदङ्गवृत्त इत्याश्रीयते तदा वृद्ध्यभावः। तत्र त्वद् त्मद् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्ताहौ सावित्यस्याप्रवृत्तेर्नाहद्विपक्षे त्वादम् मादमिति भवति तदभावे त्वदं मदमिति। केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशान्नेच्छन्ति। मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टस्य द्वावस्त्रादेशार्थमिति परिशिष्टाभावेन भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्ति॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ अन्तरङ्गानिति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयांस्तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति ॥

गोमत्प्रियइति। अत्रान्तरङ्गा एकपदाश्रयत्वात्सुलोपादयः स्युः पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो लुगिति गोमान्प्रियइति स्यात्। अस्मिंस्तु ज्ञापके सत्यन्तरङ्गाण्यपि कार्याणि बाधित्वा लुग्भवति। ततो न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम्दीर्घाभावे गोमत्प्रियइति सिध्यति। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते तस्यैवेह संभवात्। केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वाश्रयाल्लुङ्मात्रस्य बलवत्त्वाश्रयेण व्यवहारदर्शनाल्लुङ्मात्रं बाधकं ज्ञाप्यत इत्याहुः। येऽन्यइति। एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां न तु ज्ञापकावित्यर्थः। यत्तर्हीति। केचिद्व्याचक्षते। यद्यादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्य त्वमौ सिद्धाविति किं तदनुवृत्त्या। अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव लुकि कृते विभक्त्यभावादसत्स्वादेशान्तरेषु त्वमौ विधीयेते इति। एतच्च

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गोमान्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः यवमत्प्रियः। गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते। अन्तरङ्गानपि नुमादीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। येऽन्ये एकवचनादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमेतत्स्यात्। तद्यथा तव पुत्रः त्वत्पुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः। तुभ्यं हितं त्वद्धितं मह्यं हितं मद्धितमिति। यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति। यद्यत्रान्ये एकवचनादेशाः स्युः। मपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिका स्यात् ॥

युक्तम्। नायं नियोग उत्सर्गसमानदेशोऽपवाद इति। अमूबहुजकं चाभिन्नदेशानामप्यपवाददर्शनात्। ततश्चासत्यां मपर्यन्तानुवृत्तौ आदेशान्तराणामपि बाधकौ त्वमौ सर्वादेशौ स्याताम्। अनेकाल्त्वादिति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः तस्मादन्यथा व्याख्यायते। तवममादय आदेशाः स्थानिप्रकृत्यर्थमिहानुवर्तन्ते। तत्र तवादीनां प्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं त्वत्कृतमित्यादावर्थाभवन्ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति। ततश्च तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्ज्ञापनाय भवति। केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात्। गरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीतिः। ततो ज्ञापनाय न प्रभवेत् तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेण यथोक्तार्थज्ञापनायालम् ॥

त्रिचतुरिति। स्त्रियांद्विवचनएकवचनइतियेऽर्थानिर्दिष्टास्तेश्रूयमाणानामेव शब्दानां विशेषणंनत्वङ्गस्येत्यर्थः। प्राग्विशेषणसंबन्धैस्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्भिरङ्गं विशेष्यते। तत्रपदाङ्गाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यग्रहणंभवतीतिकेवलानांतदन्तस्यचादेशप्रवृत्तिर्द्विवचनैकवचनेचपारिभाषिकेनगृह्येतेकिंतर्हिद्वयोर्वचनमभिधानंद्विवचनमेकस्यवचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः। प्रियतिसेति। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्युक्तत्वएवतिसृभावेलुकिकृतेसमासाद्याविभक्तिस्तस्यांतिसृभावः। सच

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणंशब्दविशेषणम्। त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेषुअर्थग्रहणंशब्दविशेषणंद्रष्टव्यम्। त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृ। यद्यपिसमासः पुंसिनपुंसकेवावर्ततेत्रिचतुरौचस्त्रियांवर्ततेभवत्येवतिसृचतसृभावः। प्रियास्तिस्रोब्राह्मण्योस्यब्राह्मणस्यप्रियतिसा प्रियतिसौ प्रियतिसः। प्रियचतसा प्रियचतसौ प्रियचतसः। प्रियास्तिस्रः ब्राह्मण्योस्यब्राह्मणकुलस्यप्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि। प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि। यदाहिसमासः स्त्रियांवर्ततेत्रिचतुरौचपुंसिनपुंसकेवातदामाभूतामिति। प्रियास्त्रयोब्राह्मणा अस्याः ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः। प्रियत्री प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः। प्रियाणित्रीणिब्राह्मणकुलानिअस्याब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः॥ युवावौ द्विवचने॥ यद्यपिसमासः एकार्थोवाभवतिबह्वर्थोवाभवतिद्व्यर्थेचयुष्मदस्मदीभवतएवयुवावौ। किमविशेषणेनेत्याह। यूयवयौजसित्वाहौसौतुभ्यमह्यौङयितवममौङसि। इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वाअतिक्रान्तोयुवामतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौयुवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तायुवामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तंयुवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तौयुवामतियुवामत्यावाम्। अतिक्रान्तान्युवामतियुवान् अत्यावान्। अतियुवयाऽत्यावया। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवाभिरत्यावाभिः॥

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतित्रिशब्दस्यैवभवति। प्रियतिस्रावितिं। अचिरऋतइतिरादेशः। प्रियतिसृइति। कथंपुनरत्रतिसृभावोयावतानित्यत्वात्स्वमोर्नपुंसकादितिलुकिकृतेनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनभाव्यम्। उच्यते। इकोचिविभक्ताविस्यत्राज्ग्रहणंज्ञापकंक्वचिल्लुमतालुप्तेपिप्रत्ययलक्षणस्य। तथाचहेत्रपोइतिसंबुद्धिगुणोभवतिक्वचिप्रियत्रीतिपाठः। सप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाश्रयः। इतीति। एतेविधयः परत्वाद्युवावयोर्बाधकाः॥

मा॰कौ॰ शेषइतिवर्ततइति। अन्यथा अतिक्रान्तोयुष्मानतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्ता यद्युष्मानतितुभ्यमतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्य युष्मा
१०२ नतितवातिममेत्यनेकार्थत्वेयुष्मदस्मदोः समासेसावकाशाः त्वाहादयोऽसमासेसमासेऽपियुष्मदस्मदोरेकार्थत्वेपरत्वात्त्व
माभ्यांबाधनान्नप्राप्नुवन्ति। त्वमहंतुभ्यंमह्यंतवममेति। शेषग्रहणानुवृत्तौतुयत्रयूयादयोनभविता एस्तत्रत्वमौभवतोन

अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवभ्यमत्यावभ्यम्। अतियुवदत्यावत्। अतियु
वाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवदत्यावत्। अतितवअतिमम। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवाकमत्यावाक
म्। अतियुवयिअत्यावयि। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवासुत्यावासु॥ त्वमावेकवचने॥ यद्यपिसमासः द्व
र्थोभवतिबहूर्थोवाएकार्थेचयुष्मदस्मदीभवतएवत्वमौकिमविशेषणेनेत्याह। तानेवविधीन्वर्जयित्वा। अति
क्रान्तस्त्वांमतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौत्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तास्त्वामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तं
त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तौत्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तान्त्वामतित्वान् अतिमान्। अतित्वयाऽतिमया।
अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वाभिरतिमाभिः। अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वभ्य
मतिमभ्यम्। अतित्वदतिमत्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वदतिमत्। अतितवातिमम। अतित्वयोरतिम
योः। अतित्वाकमतिमाकम्। अतित्वयिअतिमयि। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वास्वतिमासु। यद्येवंयूयवयौज
सित्वाहौसौतुभ्यमह्यौङयितवममौङसीत्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात्त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति। सावकाशाह्ये
तेविधयइदानींभवन्ति। कोवकाशः। अनेकार्थेयुष्मदस्मदोत्वमावेकवचनइत्यस्यावकाशः। अन्यानिवचनानि।
एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः। एतेषुवचनेषू भयंप्राप्नोति। परत्वात्त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति। नैषदोषः।
शेषइतिवर्तते। कश्चशेषः। जसादिभिरव्याप्तं यदेकवचनंतस्मिन्शेषेऽशेषत्वान्नभविष्यति। अथवात्वमावेकव
चनइत्यत्रयूयवयौजसित्वाहौसौतुभ्यमह्यौङयितवममौङसिइत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

तुयूयादिविषयेतत्रशेषग्रहणंलोपग्रहणसंबन्धानुवृत्त्यायूयादिभिर्नसंबध्यते त्वमावेकवचनइत्यत्रतुलोपग्रहणंनिवृत्तंशेषग्रहण एमः
मनुवर्ततइतिनकश्चिद्दोषः। अथवेति। वाक्यभेदेनत्वमयोर्विषयेयूयादयोविधीयन्ते ॥ १०२

त्रिच॥तिसृकेति।तिसृएवतिसृकास्वार्थेकन्प्रत्ययः।ह्रस्वत्वेकुत्सितत्वेवाविवक्षितेसंज्ञायांकनितिवा।तत्रविभक्तेर्हिकिङ्ते
विभक्तौविधीयमानस्तिसृभावोनप्राप्नोतीतिवचनम्।तत्रकेचिद्बहुवचनान्तःतिसृकाशब्दःसंज्ञेत्याहुः।अपरेत्वेकवचनान्तइ
ति।ग्रामस्यह्येकस्यतिसृकेतिसंज्ञेतिनास्तिबहुवचनप्रसङ्गः।चतस्रइति।चतुरःशसीत्यनेनस्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वंप्रा
प्नोति।ततउदात्तयणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वप्रसङ्गः।चतसृणामिति।उपदेशावस्थायामाद्युदात्तेचतस्रादेशेकृतेषट्त्रिचतु
र्भ्योहलादिरितिसतिशिष्टस्वरःप्रवर्तते।यद्येवंचतस्रःपश्येत्यत्रापिचतुरःशसीतिसतिशिष्टत्वात्प्राप्नोति।नैषदोषः।आन्तरत
म्यादाद्युदात्तत्वेसिद्धेपुनराद्युदात्तत्वंनिपात्यमानंचतुरःशसीत्यनेनविधीयमानंस्थानिवद्भावात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वंबाधते।त
त्रबाधितत्वात्पुनःप्रसङ्गाभावात्कुतःसतिशिष्टत्वम्।उक्तमिति।चतुरःशसीत्यत्र॥हलादिग्रहणंचतस्रःपश्येत्येतद्व्यावृत्त्य

त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ॥तिसृभावेसंज्ञायांकन्युपसंख्यानम्।तिसृभावेसंज्ञायांकनिउपसंख्यानंकर्तव्यम्।
तिसृकानामग्रामः।चतसर्याद्युदात्तनिपातनंच।चतसर्याद्युदात्तंनिपातनंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।चतस्रःप
श्य।शसिस्वरोमाभूदिति।किंचान्यद्उपदेशिवद्वचनंच।उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।स्वरसिद्ध्य
र्थम्।उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातनेकृतेविभक्तिस्वरेणबाधनंयथास्याच्चतसृणामिति।सतर्ह्युपदेशिव
द्भावोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।उक्तंवा।किमुक्तम्।विभक्तिस्वरभावश्चहलादिग्रहणात्।आद्युदात्तनिपातनेहिहला
दिग्रहणानर्थक्यमिति ॥

र्थमेवक्रियते।यदिचनिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरोबाध्येततदाहलादिग्रहणमन्तरेणापिविभक्तेःस्वरोनभविष्यतीतिकिंहलादि
ग्रहणेनतत्क्रियमाणंनिपातनस्वरस्यविभक्तिस्वरोबाधकइतिज्ञापयति।अथवाहलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेवनकर्तव्यमि
तिप्रतिपाद्यते।यदिचतस्रःपश्येत्यत्रचतुरःशसीत्यनेनान्तोदात्तत्वंस्यात्ततउदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्यादेवविभक्तेराद्युदात्तत्व
मितितद्व्यावृत्तयेहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रःपश्येत्यत्रचतुरःशसीत्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते।तत
श्चाद्युदात्तस्यचतुःशब्दस्याद्युदात्तस्यवान्तर्यात्चतस्रादेशोभवति।चतुःशब्दोत्रःसंख्यायाइतिवाचतेरुरन्चितिनित्त्वादाद्युदात्तः।
चतसृणामित्यत्रतुषट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वंभवति ॥

अचि र ऋतः॥ अचिरादेश इति। मध्येऽपवादा इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य ऋत उदित्युत्वस्य च बाधः प्राप्नोति न तु जसि च ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणस्येति भावः। न वेति। मध्येऽपवादा इति परिभाषानाश्रयेणोच्यते। विध्यन्तरपूर्वकत्वादस्य सर्वापवादत्वमित्यर्थः। गुणोऽप्यनवकाश इति। सोऽपि विध्यन्तरपूर्वकः कर्त्तारावित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति कर्त्तार इत्यत्र जसि चेति गुणः सिद्धः। कर्त्तारमित्यत्रापि अमि पूर्व इति प्राप्नोति। तत्र द्वयोर्विध्यन्तरापवादयोरपवादविप्रतिषेधात्परत्वाद्गुणप्रसङ्गः। इतरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावं गुणस्य दर्शयति। सावकाश इति। हे कर्त्तरिति। संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणं परत्वादृतो ङीति गुणो बाधत इति मन्यते। तत्र कर्त्तारावित्यादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णादिकं बाधित्वा गुणो भवति तथाऽपि विध्यन्तरपूर्वकेण रादेशेन बलीयसा न स्पर्द्धत इति भावः। नैष इति। एतदर्थो गुणस्य नारम्भो लक्षणान्तरेण सिद्धत्वादित्यर्थः। हेमातरिति। संबु

अचि र ऋतः॥ अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्॥ अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। गुणपरत्वात्। परत्वाद्गुणः प्राप्नोति। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न वाऽनवकाशत्वाद्रस्य। न वा कर्त्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वाद्रस्य। अनवकाशो रादेशः गुणं बाधिष्यते। सावकाशो रादेशः। कोऽवकाशः। तिस्रः पश्य चतस्रः पश्य। नैषोऽस्यावकाशः। अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति। स यथैव पूर्वसवर्णं बाधत एवं गुणमपि बाधिष्यते। गुणोऽप्यनवकाशः। सावकाशो गुणः। कोऽवकाशः। हे कर्तः। नैष सर्वनामस्थाने गुणः। कस्तर्हि संबुद्धिगुणः। अयं तर्हि हे मातः। एषोऽपि संबुद्धिगुण एव। नात्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति। किं कारणम्। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम्। भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्यात्। ह्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिगुण इति। परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यम्॥

द्धिनिमित्तो गुणोऽत्र नास्ति। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात्। एषोऽपीति। गुणो ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः। अम्बार्थेति। अस्मिंश्च सति ऋतो ङीति गुणः प्रवर्तते। भवेद्दीर्घाणामिति। ननु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुणविधानार्थमेव स्यात्। ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात्। नैतदस्ति। एवं हि दीर्घाणामेव गुणं विदध्यात्। नदीह्रस्वयोर्गुण इति प्रक्रियागौरवमेवं परिहृतं भवति। परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति। गुणस्यावकाशः अग्ने वायो। ह्रस्वस्यावकाशः। अम्ब अक्क। हे मातरिति परत्वाद्गुणः। एवं च सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णापवाद एवेति अपवादविप्रतिषेधात्तिस्रस्तिष्ठन्तीति परत्वाद्गुणप्रसङ्गः स च न जसि चेत्यनेन। किं तर्हि ऋतो ङीत्यनेन। जसि चेत्यस्मात्परत्वात्॥

अथापीति।ह्रस्वस्यगुणइतिमदियोगविभागःक्रियते।अम्बार्थस्यह्रस्वान्तस्यह्रस्वोभवति।ततोगुणइति।ततश्चहेमातरित्यत्र ह्रस्वेकृतेसर्वनामस्थानगुणःक्रियते।एतच्चाभ्युपगम्योच्यतेनतुयोगविभागस्यकिंचिदस्तिप्रयोजनम्।सर्वनामस्थानगुण मिति।यद्यप्यबाधितेसर्वनामस्थानगुणेजसिगुणःफलतोनबाधितस्तथापिलक्षणव्यवस्थानुसारेणैतदुच्यते।नह्ययंरादे शोनवकाशोयतः।ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरित्येतंगुणंबाधेत।जसिचेतिगुणबाधनेनऋतउदित्युत्वबाधनेनशसिपूर्वसव र्णबाधनेनचसावकाशत्वात्।तस्मादिति।जसिग्रहणंङिसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः।तथाचप्रियतिस्रावितिरादेशोभा ष्यउदाहृतः।तेनप्रियतिस्रिनिधेहीत्यत्रापिरादेशोभवति।केचित्त्वाहुःचतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यत्रवार्तिकेरादेशस्यङ वकरणाज्जसोऽन्यत्रगुणविषयेरादेशंवार्तिककारोनेच्छतीतिनोपलक्षणंजसग्रहणम्॥जरायाः॥प्रियसक्थ्नेति।नपुंसकेनाङ्गस्य

अथापिकथंचित्सावकाशोगुणःस्यात्।एवमपिनदोषः।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति।एवम यंरादेशःजसिगुणंबाधते।सर्वनामस्थानगुणंनबाधिष्यते।तस्मात्सुष्ठूच्यतेअचिरादेशेजस्युपसंख्यानंगुणप रत्वादिति॥जरायाजरसन्यतरस्याम्॥नुमोनङ्जरसौभवतोविप्रतिषेधेन॥नुमोवकाशः।त्रपुणीजतुनीतुम्बु रुणी।अनङोवकाशः।प्रियसक्थ्नाब्राह्मणेन।इहोभयंप्राप्नोति।दध्नासक्थ्ना।अनङ्भवतिविप्रतिषेधेन।जरसो वकाशः।जरसाजरसे।नुमोवकाशः।कुण्डानिवनानि।इहोभयंप्राप्नोति।अतिजरांसिब्राह्मणकुलानि।अनङ्ज रसौनुमोविप्रतिषेधेन।अथेहलुक्कस्मान्नभवति।अतिजरसंपश्येति।किंपुनःकारणंद्वितीयैकवचनमेवोदाह्रि यतेनपुनःप्रथमैकवचनमपि।अतिजरसंतिष्ठतीति।अस्त्यत्रविशेषः।नात्राकृतेऽम्भावेजरस्भावःप्राप्नोति। किंकारणम्।अचीत्युच्यते॥

विशेषणान्नुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्विधौत्वस्थ्यादीनीविशेषणंनपुंसकेमित्यनङ्भवति।अतिजरांसीति।अतिजरस्अस्इतिस्थिते यदिपूर्वंनुमागमःस्यात्सचपूर्वाङ्गभक्तोऽङ्गमेवनव्यवदध्यात्।अवयवस्यतुजराशब्दस्याव्यवधायकइतिनिर्दिश्यमानस्यादे शोविधीयमानोनप्राप्नोति।अथापिस्यात्तथापिसकारात्परस्यनुमःश्रवणंस्यात्।तस्मात्परत्वात्पूर्वंजरस्भावएष्टव्यः।तत्रकृतेझल न्तलक्षणोनुमागमः।अतिजरसंपश्येति।अतिजरस्अम्इतिस्थितेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्यजसिकृतेस्वमोर्नपुं सकादितिस्वमोर्लुक्प्राप्नोति।ननुचातिजरशब्दस्यादन्तत्वादतोमित्यम्भावेनलुग्बाधितःकथंप्राप्नोति।नैतदस्ति।नात्राम्भावःप्रवृत्तः।परत्वा न्नित्यत्वाच्चजरसादेशेनबाधितत्वाज्जरसादेशेकृतेऽनकारान्तत्वादम्भावाप्रसङ्गाल्लुक्प्राप्तिश्चोद्यते।नपुनरिति।सोरपिहिलुक्नेष्यते॥

मदाचजरसभावइति। या पूर्वं लुक्प्राप्तिः साऽपवादेन बाध्यते। कृते तु जरसभावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जरसभावो निष्पन्नो नोत्सहते अजाद्यानन्तर्यं विहन्तुम्। यद्येवमिति। सोर्भिसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविघातिनं जरसादेशं प्रति अनिमित्तं स्यात्। इष्टमिति। सन्निपातपरिभाषावशादतिजरसं पश्येत्यत्र तु नाकारान्तसन्निपातकृतमजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः। सत्त्वजादिसन्निपातनिमित्तत्वादजादेर्लुक् प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः॥ त्यदादीनामः॥ युष्मदस्मदन्तानामिति। युष्मद् भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठः तदपेक्षयैतदुक्तम्। यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाप्यन्त्यसाहचर्याच्छाब्दे युष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः। भवदन्तानां वेति। युष्मद् अस्मद् भवतु इति पाठापेक्षमेतत्। किंशब्दस्य तु का

यदा च जरसभावः कृतस्तदा लुग् न भविष्यति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। गोनर्दीय आह। इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। सत्यामेव तस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति॥ त्यदादीनामः॥ त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्। त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक् ततो दिति। यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक् ततः अत्वं भवतीति न सर्वेषामिति। अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उपसमस्तार्थमेतत्स्यात्। अतियूयमतिवयम्। उपसमस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते। अतितत् अतितदौ अतितदः॥

देशे न भवितव्यमिति त्यदादीनामन्तेऽपि किमः पाठे किमन्तानामिति नोक्तम्। केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दमधीयते। तेन किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्र भवच्छब्दस्यात्वापत्तिर्दोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वयत्वलोपैरत्वं बाध्यत इति दोषाभावः। शेषे लोपस्य लोपेनेति। यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्संबन्धिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः। क्वचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पाठः। तत्रायमर्थः। शेषे विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन। ततो दिति। वृत्तपूरणार्थस्तपरनिर्देशः। सूत्रे त्वतपर एवाकारो निर्दिष्टः। अपि चेति। ज्ञापकत्वं विघटयति। उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात्। अतियूयमिति। त्वामतिक्रान्ता इति प्रादिसमासः॥

टिलोपइति। अत्वेसतिटाप्प्रसङ्गात्तदभावार्थः शेषेलोपष्टिलोपः सतिप्रयोजनेनज्ञापकम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यैत
दुच्यते। एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य शब्दान्तराभिव्यङ्ग्यत्वं दृश्यते। अश्वस्त्वंग्राममिति लिङ्गवत्त्वंकैश्चित्तयोरभ्युपगतम्। अतएवन
पुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशादितिविप्रतिषेधः पठितो नषट्स्वस्त्रादिभ्य इति चस्त्रीप्रत्ययनिषेधः षड्भ्यः कृतः। सतर्ही
ति। नन्वत्वेनसिद्धत्वादवचनाट्टिलोपोभविष्यति। नैतदस्ति। सर्वादेशः स्यादुपसर्जनस्य चात्वासिद्धिरुक्ता। अथवेति। उक्तमेतल्लोपमु
त्सर्गं विधायानादेशे हलादावात्वमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यतइति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम्। तत्क्रियते लो
पस्य विषयार्थमपर्यन्तायोन्यः सशेषः सचटिरेवतस्यलोपस्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः। नन्वेवं तवममेत्यादावादेशेषु मपर्यन्ता
भावात्तदपेक्षया अच्छब्दस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसङ्गः। नैषदोषः। प्रागादेशविधानादच्छब्दः शेषत्वेनपरिच्छिन्न इतिप

टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतं। यस्तु शेषेलोप ष्टिलोपः सवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। टाप्प्रतिषेधार्थम्।
टाब्माभूदिति। सतर्हिटिलोपोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। अथवा शेषसप्तम्या शेषेलोपो विधीयते। इहयुष्मदस्मदोर्लो
पइति। इयता अन्त्यस्य लोपः सिद्धः सोयमेवंसिद्धे सतियच्छेषग्रहणंकरोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो
यथास्यादिति। लुप्तशिष्टेहि नस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनाम
त्वंभवतीति। यदयं किमः कइति कादेशं शास्ति। इतरथाहि किमः अद्भवतीत्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमा
णो ज्ञापकार्थो भवति। नचकिमोऽत्वेन सिध्यति। अत्वेहि सति अन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धमन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रार
म्भसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति। कुतोनु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भे सतिइकारस्य भविष्यति। नपुनः ककार
स्यस्यात्। यत्तर्हि किमोग्रहणं करोति। इतरथाहि काद्व अद्भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

रिच्छेदायोपादानादतन्त्रत्वंमपर्यन्तस्य। लुप्तशिष्टेहीति। लुप्तेयः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य टाबभावस्य सिद्धिः। तवममादिषु चादे
शेषकार उच्चारणार्थो हलन्ताएवत्वादेशादिति नक्वचिट्टाप्प्रसङ्गः। पदयमिति। किं सर्वनाम बहुभ्य इति किम्शब्दस्याभेदेनोपा
दानाद्विशब्दात्परः किम्। शब्दोगणेपठ्यतइति निर्णयः। यदिचद्विशब्दात्परेषामत्वंस्यात्किमः कं न विदध्यात्किमद इत्येव ब्रूया
त्। पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्त्या पूर्वेणान्तस्यात्वेकृते इकारस्य तु किमद इत्यनेनद्वयोरकारयोः पररूपेण क इत्यादेः सिद्धत्वा
त्। नपुनः ककारस्येति। अनन्त्यस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्येतितु परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता। काद्वभवतीति। ककारेऽका
र उच्चारणार्थः। कादित्येतावत्सूत्रं क्रियते। अकारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्तते। सचादेः परस्येति इकारस्य भवति। मकारस्य तु पूर्वेण ॥

ककारमात्रादिति। कुकवाकुरित्यादावपि। नवान्यदिति। यद्यपि सर्वाणि त्यदादीन्यकचाककारवन्ति तथापि तेषां कात्परो ऽकार एवेति नास्ति विशेषः। द्विकिशब्दस्य तु त्यदाद्यत्वं भवत्येव। एवमपीति। विशेषस्यानिश्चेतुमशक्यत्वात् प्रमाणाभावात्। साकचूकार्थ इति। सर्वस्य साकचूकस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं किमः क इति कर्तव्यम्। तेनाज्ञातार्थविवक्षायां क इत्येव भवति न तु कक इति भवति। ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति साकचूकस्य कादेशो न प्राप्नोति। न च शक्यो वक्तुं किमः क इति वचनसामर्थ्याद्भवतीति। किमदिति स्थानिनिर्देशस्योन्तरार्थत्वात्। एवं तर्हि तन्त्राश्रयणात् साककस्यापि भवतीत्यदोषः॥ क्वाति॥ किमर्थमिति।

एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति। त्यदादीनामिति वर्तते। न चान्यत् किमस्मदादिषु ककारवदस्ति। एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्। एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति। तत्र कुत एतत् द्विपर्यन्तानां भविष्यति। न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्यात् भवदन्तानां वा। किं च। अवश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम्। कुतिहोः क्वातीति। कादेशः खल्वप्यवश्यं साकचूकार्थो वक्तव्यः। कः। कौ के इत्येवमर्थम्। तस्माद् द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद् युष्मदस्मदोः शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञापयते प्राकृततो ऽदिति। अपि वो ऽपसमस्तार्थमत्वाभावात् कृतं भवेत्। टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत् स्मृतम्। अथवा शेषस प्रश्नाशेषे लोपो विधीयते। लुप्तशिष्टे हि तस्याङ्गः कार्यसिद्धिं मनीषिणः॥ क्वाति॥ किमर्थं क्वादेश उच्यते। न कुतिहात्वित्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। क्व। यणादेशे न सिद्धम्। न सिध्यति। ओर्गुणः प्रसज्येत॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः॥ किमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते। अन्त्ययोर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति। अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशं चात्वम्। को ऽवकाशः। द्विशब्दः। सत्वमपि सावकाशम्। को ऽवकाशः। अनन्त्यम्।

कुभावे कृते ऽङ्गवृत्त इति वचनादोर्गुणो न भवति। यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद् भविष्यतीति भावः। न सिध्यतीति। निष्ठितस्य दुर्ज्ञानत्वात्॥ तदोः॥ किमर्थमिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् त्यदादीनां च द्विपर्यन्तानामध्येतकारान्तस्य कस्यचिदसंभवात् त्यदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सत्वं विधीयमानमनन्त्ययोः सावकाशमन्त्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः। अन्त्ययोरिति परत्वात् प्राप्नोतीति तकारस्यान्त्यस्यासंभवे ऽपि सूत्रे द्वयोरुपादानादन्त्ययोरित्युक्तम्। नैतदस्तीति। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति। द्विशब्द इति। उदाहरणमात्रमेतत्। अन्यत्रसौ सर्व एव त्यदादयो ऽवकाशः। सत्वमपीति। उभयोः सावकाशयोः परत्वात् सत्वप्रसङ्गः॥

कथंपुनरिति। आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिज्ञानायपृच्छति। समुदायावयवसन्निधौउभयोरनुग्रहायावयवेनसमुदायोवि
शेष्यते। एवंहिसमुदायस्यापिकार्येणसंबन्धःप्रतिपादितोभवति। अलोन्त्यस्येतिवचनादवयवस्यापि। भवेदिति। ब्राह्मिन्याया
श्रयणात्तकारान्तासंभवात्त्यदादिभिस्त दैविशेष्यते। एवमपीति। सिद्धान्तवादी। अथवासत्वमपीतिचोदकस्यग्रन्थः। सचपू
र्वविप्रतिषेधंमन्यते। कथंपुनरिति। चोदकमाचार्योबुद्धिपरीक्षार्थंपर्यनुयुङ्क्ते। भवेदितिचोदकः। एवमपीत्याचार्यः। अथवाकथं
पुनरित्यस्यायमर्थः। अनन्त्यस्यैवकथंसत्वंलभ्यतेयावताअन्त्यस्यापिपरत्वात्प्राप्नोति। चोदकस्त्वगृहीताभिप्रायआह। भवेदिति।
आचार्यःस्वाभिप्रायमाह। एवमपीति। किंचस्यादिति। अन्त्यस्यापिदस्यसत्वेहलङ्याद्लिोपेनसिध्यतीतिमत्वाप्रश्नः। लोपोनस्या
दिति। सत्वेसतिह्रस्वान्तत्वाभावात्। ननुत्यदाद्यत्वेऽपिकृतेसन्निपातपरिभाषयासंबुद्धिलोपाप्रसङ्गः। अनित्यत्वादस्याःपरिभाषा

कथंपुनःसत्यन्त्येअनन्त्यस्यसत्वंस्यात्। भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामङ्गंविशेषयेत्। तस्यानन्त्ययोर्नस्यात्। वयंतु
खल्वङ्गेनतकारदकारौविशेषयामः। एवमप्युभयोःसावकाशयोःपरत्वात्सत्वंप्राप्नोति। किंचस्यात्। यद्यन्त्ययोः
सत्वंस्याद्दुहहेसइति एङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धिलोपोनस्यात्। इहचयासा अतइतिटाबूनस्यात्। तस्मादनन्त्ययोरि
तिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। एवंवक्ष्यामि। तदोःसःसौ। ततोऽदसः। अदसश्चदकारस्यसोभवतीति। इदमिदानीं
किमर्थम्। नियमार्थम्। अदसएवदकारस्यनान्यस्यदकारस्येति। यदिनियमः। द्वीयतेरप्रत्ययःदइतिप्राप्नो
ति। स्वइतिचेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ अदसऔसुलोपश्च॥ अदसःसोर्भवेदौत्वंकिंसुलोपोविधीयते। अदसएवसो
र्भवेदौत्वंकिमर्थंसुलोपोविधीयते। ह्रस्वाल्लुप्येतसंबुद्धिःइहहेअसाविति एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरितिलोपःप्रसज्येत ॥

या नायंदोषः। इहचेति। नयासयोरितिलिङ्ग आश्रीयमाणेअनेकार्थःकल्पनीयःस्यात्। ततोःदसइति। तत्रतदोःसःसावितिवर्त
ते। तकारोऽसंभवात्त्यज्यते। द्वीयतेरिति। द्वाविच्छतीतिद्वीयति। ततःक्विप्। अकारयकारयोःपृक्तलोपास्ततःसादीकारस्यत्यदा
द्यत्वेसतिसइतिभवति। तदभावेतुदइतिप्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उपसर्जनान्तात्रत्यदादिकार्येणभाव्यमितिद्वीरित्येवभवति।
अथवाप्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भाद्द्विशब्दस्यचक्यजन्तस्यक्विपिप्रयोगाभावान्नकेनचिल्लक्षणेनप्रवर्तितव्यम्। अदसः॥ अद
सइति। अदसःपरस्यसोरेवौत्वंविधीयताम्। तत्रत्यदाद्यत्वेवृद्धिरेचीतिवृद्धौचासावितिसिध्यति। ह्रस्वादिति। यदित्यदाद्यत्वं
क्रियतेतदाह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः। तस्मादौत्वसुलोपौविधीयेते ॥

नहलइति। नायंदोषोयस्मादसौहलोलोपोविधीयते। तेनौकारस्यनभविष्यति। हेअस्माविति। अत्वेटापिचसतिवार्णादाङ्गंबली यइतिवृद्धिरेचीतिरद्धिमेकादेशंबाधित्वाआङिचापइत्येत्वंप्राप्नोति। प्रश्लिष्टनिर्देशोयमिति। अकाररूपोयःश्रूयतेआपृतत्रैत्वं भवति। इहतुवृद्धौकृतायामौकाररूपम्। कारिकेति। औङ आपइतिशीभावआदुणेचकृतेएकारःश्रूयतइतिइत्वंनप्राप्नोति। संबुद्धौवाकारिकेइतिरूपंम्। ननुचात्रान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेरित्वंभविष्यति। असकावित्यत्रतुप्राक्सुबुत्पत्तेःशक्नाति। एवंतर्हिटापिकृतएकादेशात्पूर्वंवार्णादाङ्गंबलीयइतिइत्वंप्राप्नोतीत्याकाररूपएवाबितिकिंप्रश्लेषनिर्देशेनतस्मात्सामर्थ्या

नहलः॥ हलोलोपःसंबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतंहितत्। प्रकृतंहल्ग्रहणम्। क्वप्रकृ तम्। हलङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। ह्रस्वादित्येषापञ्च मीहलितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। आपएत्वंभवेत्तस्मिन्। इहहेअसौब्राह्मणि। आ ङिचापःसंबुद्धौचेतिएत्वंप्रसज्येत। नझलीत्यनुवर्तनात्। झलीतितत्रानुवर्तते। क्वप्रकृतम्। सुपिचबहुवच नेझल्येदिति। प्रत्ययस्थात्ककादित्वम्। इहचअसकौब्राह्मणीतिप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतिइत्वंप्रसज्येत। नै षदोषः। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। आआप्आबिति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। कारिके। हेहारिकेइति। शीभावश्चप्रसज्य ते। इहचशीभावश्चप्राप्नोति। असौब्राह्मणी। आपउत्तरस्यऔङःशीभवतीतिशीभावःप्राप्नोति। तस्मात्सोर्लोपोवक्त व्यः। सौऔत्वप्रतिषेधःसाकच्कााद्वासादुत्वंच। सौऔत्वप्रतिषेधःसाकच्काद्वावक्तव्यः। साच्चपरस्यउत्वंवक्तव्य म्। असकौअसुकः। उत्तरपदभूतानामादेशउपदेशिवद्वचनम्। उत्तरपदभूतानांत्यदादीनामादेशउपदेशिवद्वा वोवक्तव्यः। परमाहंपरमायंपरमानेन। किंप्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृतेएकादेशेआदेशाययाःस्युरिति। किंपुनः कारणम्। एकादेशस्तावद्भवति। नपुनरादेशाः। नपरत्वादादेशैर्भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्॥

द्यथावार्णादाङ्गमितिबाधित्वाएकादेशोभवत्येवंकारिकेइत्यत्रापिअन्तरङ्गत्वात्पूर्वंविभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसङ्गः। शीभावश्चे ति। औङइतिवचनादौकारस्ययदाङिदादेशानुमानंवर्णमात्रनिर्देशोवाङकारस्तूच्चारणार्थस्तदाशीभावप्रसङ्गः। यदातुपूर्व सूत्रेणनिर्देशस्तदाप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेवशीभावेनभाव्यमितिदोषाभावः। इत्वमपिप्रश्लेषनिर्देशेनशक्यंपरिहर्तुम्। न चकारिकेइत्यत्रदोषः। समानकालप्राप्तिकमेवह्येकादेशमित्वंप्रतीक्षते। नतुभिन्नकालप्राप्तिकम्। साकच्कादिति। साकच्काद्यः सु विहितःतस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधसन्नियोगेनसात्परस्याकारस्योत्वंभवति॥

बहिरङ्गा आदेशा इति। समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमहं परमयमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः॥ मृजे॥ कंसपरिमृड्भ्यामिति। विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति। क्ङिति चेति प्रतिषेधः क्ङिन्निमित्ताया एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते। रज्जुसृड्भ्यामिति। प्रत्ययोऽझलादिरकिद्भवतीत्यमागमप्रसङ्गः। प्रणड्भ्यामिति। नशेर्वेति कुत्वमप्यत्र न भवतीति केचिदाहुस्तदयुक्तम्। पदत्वनिबन्धनत्वादस्य प्रत्ययानपेक्षणाद्। मस्जिनशोर्झलीति नुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वा

बहिरङ्गा आदेशाः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैकोऽयस्येति लोपेनापह्रियते। अपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संवृत्तस्तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते। ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत्। आपरत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्तनात्। प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते॥ मृजेर्वृद्धिः॥ मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङिप्रतिषेधः। मृजेर्वृद्धिविधौ [illegible]न्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कंसपरिमृड्भ्याम्। कंसपरिमृड्भिः। धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धम्। अथ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम्। धातुप्रत्यये कार्यं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरत्यर्थम्। सृजि। रज्जुसृड्भ्याम्। रज्जुसृड्भिः। सृजि। दृशि। देवदृग्भ्याम्। देवदृग्भिः। दृशि। मस्जि। उदकमग्भ्याम्। उदकमग्भिः। मस्जि। नशि। प्रणड्भ्याम्। प्रणड्भिः। नशि। हन्ति। वार्त्रघ्नः। भ्रौणघ्नः। हन्ति। गिरि। देवगिरौ। देवगिरः। गिरि। यदि स्वरूपग्रहणमित्युच्यते प्रसड्भ्याम्। प्रसड्भिः। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति अम् प्राप्नोति। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा। यदयं भ्रौणहत्ये तत्वं शास्ति॥ अचो ञ्णिति॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्॥

द्धातुप्रत्यये न भवति। वार्त्रघ्न इति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति तत्वं न भवति। कुमति चेति णत्वं कुत्वव्यवायेऽप्यादेशेषु प्रतिषेध इति न भवति। देवगिराविति। अचि विभाषेति लत्वं न भवति। अम् प्राप्नोतीति। तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानात्॥ अचो ञ्णिति॥ अज्ग्रहणमिति। अन्तरेणाज्ग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानादिगन्तस्य वृद्धिः सिध्यति। अकारस्य तु चिकीर्षक इत्यादाव[illegible]तो लोप इति लोपेन भाव्यम्। आकारस्य तु विशेषो नास्ति सन्ध्यक्षराणामात्वे न भाव्यमिति प्रश्नः॥

गोऽर्थमिति। असत्यज्ग्रहणइक्परिभाषोपस्थानाद्गौरित्यत्रवृद्धिर्नस्यात्। अथयोगविभागइति। यद्यपिगौरित्युक्तेनोदाहरणेनयोगविभागस्यप्रयोजनन्ज्ञाप्यतेतथाप्यनेकप्रयोजनोपन्यासायप्रश्नप्रतिवचने। सखायाविति। सखिऔइतिस्थिते वृद्धेरप्रसङ्गः णित्वंतुसखायइत्यत्रजसिगुणेऽयादेशेचकृतेऽतउपधायाइत्यर्थंस्यात् सखायइत्येतत्तुप्रसङ्गेनोदाहृतम्। णित्वावकाशदर्शनार्थम्। अञ्जनाद्यर्थइति। अञ्जनादिर्यः प्रत्ययः तत्रवृद्ध्यर्थः। जैत्रमिति। जिगुभ्यामौणादिकष्ट्रन्। चौत्रमिति। ज

वृद्धावज्ग्रहणंगोऽर्थम्। वृद्धावज्ग्रहणंक्रियते। गोतोवृद्धिर्यथास्यात्। गौरिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। णित्करणसामर्थ्यादेवात्रवृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यणित्करणस्यप्रयोजनम्। किम्। गावौ। गावइत्यत्रातउपधायाइतिवृद्धिर्यथास्यात्। अथयोगविभागः किमर्थः नञ्णित्यतउपधायाइत्येवोच्येत। कारूपसिद्धिः। चायकोलावकः। कारकः गुणेकृतेऽयवोरपरत्वेचातउपधायाःइत्येवसिद्धम्। योगविभागः सखिअञ्जनाद्यर्थः। योगविभागःक्रियतेसख्यर्थोऽञ्जनाद्यर्थश्च। सख्यर्थस्तावत् सखायौसखायः। अञ्जनाद्यर्थः। जैत्रंयौत्रंचौत्रम्। योगविभागेचेदानींसख्यञ्जनाद्यर्थेक्रियमाणेऽज्ग्रहणमपिकर्तव्यंभवति। किंप्रयोजनम्। गोऽर्थम्। ननुचोक्तंणित्करणसामर्थ्यादेवात्रवृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यण्णित्करणेप्रयोजनम्। किं। गावौगावः। अवादेशेकृतेऽतउपधायाइतिवृद्धिर्यथास्यात्। यत्तुसोर्णित्करणंतदनवकाशंतस्यानवकाशत्वादेववृद्धिर्भविष्यति। यथैवखल्वपिणित्करणसामर्थ्यादनिकोवृद्धिः प्रार्थ्यतेएवंतत्त्वमपिप्राप्नोति। तत्त्वमपिहिञ्णित्युच्यते तस्मादज्ग्रहणंकर्तव्यम्॥ तद्धितेषु॥ अज्ग्रहणंकर्तव्यम्। ननुचक्रियतएव। द्वितीयंकर्तव्यम्। यथाचामादिग्रहणमज्विशेषणंविज्ञायेत अचामादेरचइति। अथाज्ग्रहणेऽक्रियमाणेकस्याचामादिग्रहणंविशेषणंस्यात् ॥

निदाचस्त्विति। तत्त्वमिति। हनस्तोऽचिण्णलोरितिहन्तेरुच्यमानंगोरपिस्यात्। नैषदोषः। प्रापदित्यज्ग्रहणंक्रियते॥ तद्धि॥ अज्ग्रहणंकर्तव्यमिति। अचामित्यनेननिर्द्धारणषष्ठ्यन्तेनसामानाधिकरण्येनादेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिक्परिभाषोपस्थानादिकएवाचोवृद्धिप्रसङ्गः। अथाक्रियमाणइति। निर्धारणंतुल्यजातीयस्यभवतियथाकृष्णागवांसंपन्नक्षीरतमेत्युक्तेगौरेवप्रतीयतेतथाचाचामादिरजेवप्रत्येष्यतइतिभावः ॥

इति विशेषणमिति। तुल्यजातीयनिर्धारणेऽपि इकइत्यस्योपस्थानं न निवार्यते। अज्ग्रहणे तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषानुपस्थानं यथाऽचो ञ्णितीत्यत्र। अज्मात्रस्येति। नन्वज्ग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति। तत्सामर्थ्यान्नहि निवृत्तिरेवाज्ग्रहणस्य स्यान्नियमार्थं वाऽज्ग्रहणं स्यात्। अकारस्यैव ह्रस्वस्य नान्यस्येति दीर्घस्य चेह कइत्यादावुपधायाः स्यादेव। अकारेणेति। विशेषणस्याजन्तरनिवृत्तिः प्रयोजनम्। अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्ये व्यापृतादन्यत्रोपस्थानाभावः। कौष्ट्र इति। को

इति विशेषणमित्याह। अचामादेरिक इति। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। ऐतिकायनः। औपगवः। इह न स्यात्। गार्ग्यो वात्स्य इति। तन्नर्हि अज्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अचो ञ्णितीति। यदि तदनुवर्तते ऽत उपधाया अचश्चेति। अज्मात्रस्योपधाया वृद्धिः प्रसज्येत भेदं छेदमिति। अकारेण तपरेण च विशेषयिष्यामः अचः अत इति। इहेदानीमच इत्यनुवर्तते अत इति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवैकयोगः करिष्यते अचो ञ्णित्यत उपधायाः। ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। तद्धितेष्वचामादेर्वृद्धावन्त्योपधालक्षणप्रतिषेधः। तद्धितेष्वचामादेर्वृद्धावन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कौष्ट्रः। जागत इति। ननु चाचामादेर्वृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। लोकविज्ञानात् सिद्धम्। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादेर्वृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। विषम उपन्यासः। नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्ते आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति। इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धावचामादेर्वृद्धिरारभ्यते। सुश्रुत्। सौश्रुत इति।

ष्ट्रशब्दात्तजन्तात्तस्येदमित्यण्। जागत इति। जगच्छब्दादण्। ननु चाचामादिवृद्धिरिति। अङ्गकार्यमिन्यते तत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायावतारः इतरस्तु स्थानिभेदं मत्वाह। कथमन्यस्येति। आमलकीजइत्यादावन्यस्याऽपि स्वरो विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याह। असति खल्वपीति। लोकविज्ञानादिति। अङ्गकार्यं तदेवावयवद्वारेण संस्क्रियते। ततश्चैकस्य कार्यद्वयं न प्रवर्तते। कौण्डिन्य इव दधितक्रं च। नाप्राप्त इति। सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति। ॥

 पुष्करसद्ग्रहणमिति। वाशब्दस्त्वर्थे। पूर्वसूत्रे हेतोरनवस्थितत्वात्। ननु चठगर्थे पुष्करसदः पाठः स्यात्। पुष्करसदाचरति पौष्करसादिकइति।
ञ्णित्यत उपधाया इति वृद्धेर्विधानाठ्क्रयप्रसङ्गात्। एवं तर्हि ठगतो नाभिधानान्न भवति। यद्वा प्रतिपदविहितइत्येव पुष्करसद उभयपदवृ
द्धिर्नान्यत्रा के चिदाहुः। लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो यथा शलचोर्गुम् विधावुगिन्प्रतिषेधात् सिद्धमिति।
अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः पाचक इति। अस्या अवकाशः सौश्रुत इति। कौष्ट्रो जागतइत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भ
वति सकृद्गत परिभाषाश्रीयतेनेन तु पुनः प्रसङ्ग विज्ञानम्। एवं च पुष्करसद्ग्रहणमितिविकल्पार्थ एव वाशब्दो बाधकत्वसामान्यामि प्रा
येण च शास्त्रविज्ञानमेव लोकविज्ञानमुक्तम्। अथ यत्रादिवृद्धिः। प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा कस्मान्न भवति। व्यसो भीतो वैयसव

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽचामादिवृद्धावन्त्यो
पधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ देविका॥ देविकादिषु तदादिग्रहणम्। देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम्।
इहापि यथा स्यात्। दाविकाकूलाः शालयः। शांशपास्थलादेवाः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अन्यत्र तद्ग्रहणे तदन्तग्रहण
द्वा। अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तद्गूनापि तदन्तम्। आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम्। आद्यज्विशेष
णं देविकादयः। नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गानामचामादेराकारो भवतीति। कथं तर्हि ञ्णित्यङ्गस्याचामादेर
च आकारो भवति स चेद् देविकादीनामाद्यज्भवतीति।

मिति इगन्ताच्चेत्यण्। व्यपदिमवंवैयापदमिति। अत्रापि चौपरत्वाद्बाधका विति सर्वेष्टसिद्धिः। इत्युपाध्याय जैयटपुत्रकैयटकृ
ते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः। देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्।
देविकादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदाङ्गेन देविकादीनि विशेष्यन्ते तदा तेषामङ्गमन्ते न सम्भवतीति तदन्तविध्य
भावादङ्गानि देविकादीन्याश्रीयन्ते। यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते। तदा तदन्तविधिना देविकाद्यन्तमङ्गं गृह्यते। न तु कथंचित्तदादि
विधिसम्भव इति तदादिग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र केवलानां देविकादीनां तदादीनां चाकारो भवतीति वक्तव्यम्। अन्यथा केवलानां न स्यात्। रामः
दाविकमुदकं शांशपश्चमस इति। न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्ति। अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात्। यदि तु प्रत्ययविधिविषयएवायं निषेधस्तदा १०६
केवलानां व्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति। आद्यज्विशेषणमिति। अङ्गस्य देविकादिभिः संबन्धाभावः। ॥

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वेति। ञ्णितीति कितीति वर्तते। तत्र स्थानेऽन्तरतम इति वचनादैकारो वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आदिति वचनेन निवर्त्यते। न त्वपूर्व
आकारो विधीयते। अनेन हि स्थानेऽन्तरतम इति नियमं बाधित्वाऽनियमान्तरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्या॥ परिहारान्तरमिति।
परिभाषेयम्। देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमानाकार एव भवतीति केवलानां तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः। सुदे
विकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकादिशब्दस्य किं तु तदन्तस्येति परिभाषानुपस्थानादौकार एव भवति। यथोद्देशं परिभाषाश्रीयते। न कार्यका
लाऽन्यथाऽङ्गप्रकरणे देविकादीनामादित्यस्योपस्थानाद्व्याप्तिर्व्याप्त्योः पूर्ववदन्तरतमप्रसङ्गः स्यादिह तु प्रदेशेषु तन्त्रेऽनियमात्। विधिरेवाका

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वा। अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते किं तर्ह्यन्तरतमानेन निवर्त्यते। सिद्धात्र वृद्धिस्तद्धितेषु
चामादेरित्येव। तत्रानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात्। यदि नाद्यज्
विशेषणं देविकादयः अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति। यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि
प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति। अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति न ब्रूमो यत्र क्रियमा
णे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यं क च क्रियमाणे न दोषः संज्ञाविधौ वृद्धिरादैजिति देविका
दीनामाकार इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्रहणादिति तदन्त
ग्रहणादिति परिहृतमेतत्। आद्यज्विशेषणत्वात् सिद्धम्। न्यग्रोधे च केवलग्रहणात्। न्यग्रोधे च केवलग्रहणान्न्याय्यं मन्यामहे आद्यज्विशेषणं देविकादय
इति। तस्य केवलग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इह माभूत्। न्याग्रोधमूलाः शालय इति। यदि चाद्यज्विशेषणं देविकादयस्ततः केव
लग्रहणमनर्थकं भवति।

रस्य भवति। अर्थाच्चैकारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वेति। सूत्रं तर्हीति। अष्टाध्यायीलक्षणं सूत्रं सं
निवेशान्तराश्रयणेन भिद्यते। अथवा तस्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति। आद्यज्विशेषणत्वादिति। द्वितीयः परिहारो दूषितः। पूर्वस्तु स्थि
त एव। अत्रैवार्थे लिङ्गदर्शनम्। न्यग्रोधे चेति। केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यज्विशेषणमिति ज्ञापयति। अन्यथा तदनर्थ-
कं स्यात्। न च तदन्तविधिनिरासार्थं अङ्गेन न्यग्रोधस्य विशेषणात् तदन्तविधेरप्रसङ्गात्।

तदेतदिति। अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य केवलस्येति वृद्धिनिषेधस्यैचश्च विधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति। व्युत्पत्तिपक्षे तु नय्वाभ्यामिति सिद्धे केवलस्य न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात्। न्याग्रोधमूलाः शालय इत्यादौ मा भूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भवति। न हि न्यग्रोधस्येत्येतावताऽभिमतनियमसिद्धिः। नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाङ्गादेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव नैतदस्ति। अनिष्टोऽपि नियमः स्यात्। न्यग्रोधस्यैव निरुब्धात्परस्य वृद्धिप्रतिषेध इति। तथा च नैयायिको नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय। य्वादेरित्ययं तु निषेध उक्तार्थे ज्ञापको भवति। वहीनरस्येति। वहोऽस्यास्तीति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासोऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। तस्यापत्यमतइञ्। तत्रादिवृद्धेरपवादत्वादिकारो विधीयते। इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव। न च तस्यां प्राप्तायामित्वं विधीयते। यतः सापि बाध्येत विहीनो नर इति। पृषोदरादित्वात्कलोपः। नय्वाभ्याम्। य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ वैजित्येव सूत्रं कार्यं नार्थो वृद्धिनिषेधेन। अ

तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति। अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः। न ततो नियमार्थं पदान्तदिति कृत्वा न ज्ञापकं भवति। वहीनरस्येद्वचनम्। वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम्। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। कुरारवाडवस्त्वाह नैव वहीनरः कस्तर्हि विहीनर एषः। विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः। विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वम्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वं सिद्धम्। कुतः। अपवादो वृद्धेर्हि तौ। अपवादो वृद्धेस्तौ वैचावुच्येते। नित्यौ वैचौ तयोर्वृद्धिः। अथ वा नित्यौ वैचौ कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतः अकृतायामपि। नित्यत्वाद्वैचोः कृतयोः यद्यपि वृद्धिस्तयोरेव। किमर्थं नेति शिष्यते। अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियुक्तं वचनम्। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियोगेन वैचावुच्येते यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यस्येयातां तौ।

पवादाविति। एकस्मिन्नङ्गविशेषे विधीयमानौ वैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्बाधकौ। सत्यपि संभवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाधकभावदर्शनात्। इदानीं विषयभेदादसत्यप्यैज्वृद्ध्योर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधातुमाह। यद्यपीति। अभ्युपगमवादेनोच्यते न हि वृद्धेः सत्त्वात्सर्वेष्टसिद्धिः। वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात्। तस्माच्छब्दान्तरप्राप्तां वृद्धिमनित्यां बाधित्वा नित्यौ वैचौ भविष्यतः। बाधितत्वाच्च पुनर्वृद्धिर्न भविष्यतीत्यभ्युपेयम्। ऐचोर्विषयार्थमिति। याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ताभ्याम्। पूर्वौ वैचौ यथा स्यातामन्याभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रतिषेधविधानम्। आध्यस्येयातामिति। स्यातामिति वाक्यशेषः। अध्यारूढोऽश्वमिति प्रादिसमासः। अतइञ्। ॥

असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह। अचामादेरिति। अचामादेरचः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वौ भवतइत्याम्नीयमाणे आध्य्वश्विरित्यादा
वैचोऽप्रसङ्गः। द्व्याशीतिकइति। द्वे अशीती भूतइति तद्धितार्थे समासः ततष्ठन्। अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्राहादित्यधिकाराल्लुग्न भवति। अ
त्राचामादेरचो यकारस्य विधानात् ततः पूर्व ऐकारः प्राप्नोति। नाविति। द्विवचनं द्व्याशीतिकस्यो पलक्षणत्वादुपात्तम्। यद्यपि य्वोरचामादि नावि
शेषणाभावे ऽप्यत्र दोषस्तथापि विशेषणे सर्वं न सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्यते। एतत्परिहरति। यत्रेति। अचामादेरिति याद्वृद्धिः प्राप्नोति तद
पवादावैचौ विधीयेते। अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येति वृद्धिर्विधीयते। अचामादेरिति वर्तते। तत्रैवं चतेद्वे अचामादेरित्येनदाम्नी
यते। तत्रैकं स्वरूपपरम्। तेनाचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्यां प्राप्तायां तदपवादाव चामादेः स्थाने य्वाभ्यां पूर्वौ वैचौ भवत इत्यर्थः संपद्यते। उत्त

यत्र य्वाभ्यां परस्याद्वृद्धित्वमुच्यते। तत्रैचौ यथा स्यातामिह मा भूताम् इति। आध्यश्विः माध्यश्विरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अ
चामादेर्य्वाभ्यां हितौ। अचामादिनात्र य्वौ विशेषयिष्यामः अचामादेर्यौ य्वाविति। कथं द्व्याशीतिकेन तौ। द्व्याशीतिकइ
त्यत्र कस्मान्नैतौ भवतः। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र योर्हि सा॥ यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते। अत्राचोरित्येवं वृ
द्धिः। किमिदं योरिति उत्तरपदस्येति। उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमेजागमोऽनुवर्त्यः। पूर्वत्र्यलिन्द्रे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवम
र्थम्। नैष दोषः। उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामः अचामादिना य्वौ उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति। अथ कस्मात्प
दान्ताभ्याम्। अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते। यथेणो न भवेद्यणः इणो यणादेशे मा भूदा। यत इष्टा त्रायाता इति। इह वै
याकरणः सौवश्व इति शाकलं प्राप्नोति य्वोश्च स्थानिवद्भावाद् आयावौ प्राप्नुतः। शाकलायावादेशेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। शाक
ले तावदुक्तम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति। आयावोः किमुक्तम्। अचः पूर्वविज्ञानादैचो — सिद्धमि
ति। य्वाभ्यां परस्याद्वृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि तौ। नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते।

रपदाधिकारेऽपीति। नयाचद्व्याशीतिके दोषः पूर्वत्रैयलिन्द इति। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते। नैष दोष इति। द्व्याशी
तिक इत्यत्र। तदेवं नेति प्रत्याख्यातम्। यातादूतिः। अचामादेरचः स्थाने भवत्ययं यकार इति ऐच् प्राप्नोति। ननु चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव यणा भाव्य
म्। इहापि व्याकरणस्वश्व इति पूर्वमेव यण् भवति। ततो यथाभूतपूर्वगत्यात्राचामादेर्यः सो भवतस्तया यणादेशो भवतीत्यदोषः। अचः पूर्व
विज्ञानादिति। योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भावइत्यर्थः।
॥

द्वार। पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेधः प्रतिपत्तिलाघवाय कृतो न ह्येकेनाचामादेरित्यनेनोभयं विशेषयितुं शक्यम्। नापि प्रतिषिध्यमानावृद्धिरचामा
देरित्यनेन शक्या विशेषयितुमिति। यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते। परस्येति। यद्दीति। यत्रैव वृद्धिप्रतिषेधस्तत्रैवैजभ्यां भाव्यं नान्यत्रा
शौवमिति। श्वनो विकार इति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। श्वन्‌शब्दस्य तु पाठस्तदाद्यर्थः। श्वाच्छौवहानमिति। यावन्तो यण इति। अपदान्त
यत्वादस्य सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वौ वैचौ प्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विधीयमाने याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वौ वैचाविति नास्ति स
र्वप्रसङ्गः। प्रकृत्यैकाजिति। इष्टेमेयः श्रुप्रकृतिभावः। तथा च दाक्षादेवतास्य तत्र इत्यत्र न भवति। इह त्वविशेषेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्त
म्। परिहारदिक्प्रदर्शनार्थम्। अत्र हि परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः। सुष्ठु वा अध्य

यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्ययनैर्यथा नतौ। अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ कथं द्याश्शीतिकेन नौ। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचा
वत्र योर्हि सा। अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद् यणः॥ द्वारा॥ अथ परस्यावृद्धिरित्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। य
द्यनुवर्तते शौवं मांसं टिलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो
यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्तते। कथं शौवं मांसम्। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। ना-
त्राकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यम्। तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम्। अथवा पुन
रस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते। तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोतीति। कः पुनरर्हति स्वा
ध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम्। एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति। तच्च न। सुष्ठु वा अध्ययनं स्वाध्यायः। शोभनं वा अ
ध्ययनं स्वाध्यायः। अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्यायः। एवमपि न दोषः। अचामादेरिति वर्तते॥ श्वादेः॥ श्वन्‌शब्दो द्वारादिषु पठ्य
ते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्। नैव प्राप्नोतीत्यर्थः प्रतिषेधेन तदादिविधिना प्राप्नोति नवै तदादिविधिरस्ति। अत उत्तरं पठति
प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्‌ग्रहणेन तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम्।

यनमिति। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। आङ्‌ वाम ध्येप्रसे स्तव्यः। अचामादेरिति वर्तत इति। तत्रैवं सम्बन्धोऽचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वौ वै
चौ भवत इति तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात्पूर्व ऐज् भवति न तु यकाराभ्यामित्यर्थः। यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्याय
शब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेश्चेष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोऽ
भिहितः। श्वादेः। तदादिविधिनेति। आद्यज्विशेषणत्वाद्द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। नैव तदादिविधिर
स्तीति। श्वन्‌ग्रहणमिति। श्वन्‌ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादेतत्प्रकरणनिर्दिष्टैर्देविकादिभिर्द्वारादिभिश्वादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भ
वतीति ज्ञाप्यते॥

शौवहानमिति। जिहतेऽस्मिन्निति ल्युट्। शुनां हानमिति षष्ठीसमासः। श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण्। वृद्धिनिषेधः ऐजा
गमश्च द्वारादित्वात्। शौवादंष्ट्र इति। शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा। शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। तत्र भव इत्यण्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावो न
भवति। इकारादिग्रहणमिति। श्वादेरितीति तदन्तं कर्तव्यम्। तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तदादिविधिर्भवति। श्वागणिक इति।
श्वगणाट्ठञ्चेति ठञ्। तदन्तस्येति। इञन्तस्य। श्वाभस्त्रमिति। इञश्चेत्यण्। बाह्यतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरङ्गत्वाद
शक्य इञाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिति। तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भ

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्य अन्यत्र श्वन् ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति॥
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। शौवहानाद्यर्थम्। शौवहानं नगरं शौवादंष्ट्रो मणिरिति। इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्य
र्थम्। इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्वागणिकाद्यर्थम्। श्वगणेन चरति श्वागणिकः। तदन्तस्य चान्यत्र प्र
तिषेधो वक्तव्यः। श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रम्॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। अवयवादृतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा
स्यात्। अचामादेर्मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति।
उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति। सुसर्वार्धादिति पञ्चमी। दिशोऽमद्राणां दिशश्च इति पञ्चमी॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्। दिश
इत्येव। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। संख्याया इति पञ्चमी। वर्षस्याभविष्यति। संख्याया इत्येव। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाण
योरिति। संख्याया इत्येव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जे प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत्। प्रोष्ठपदासु जातः प्रौष्ठ
पादो ब्राह्मणः। तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन द्व्याशीतिकाद्यर्थम्। तद्धितेष्वचामादेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति
विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। द्व्याशीतिकाद्यर्थम्।

विष्यतीति प्रश्नः। आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। अवयवादृतोरिति। जे प्रोष्ठपदानामिति। पञ्चमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्या
त्। वचनं त्वनाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात्। नियमार्थं वा स्यात्। जातार्थ एव प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव वा जा
तार्थ इति। प्रौष्ठपाद इति। प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यण्। लुबविशेष इति लुपि कृते संधिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण्। अत्राङ्गस्याचामादे
र्वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदाधिकारः। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थं च।

११२ द्विषाष्टिकमिति। नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोतीति कथमयमवकाशः। अथात्र येन नाप्राप्तिन्यायेनादिवृद्धिर्बाध्यते। तदा द्वाषष्टिके वि ७२१
प्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्त्तिककारस्य विप्रतिषेधोपन्यासो न युक्त इति चिन्त्यमेतत्। यद्यत्रेति। स च प्र
तिषिध्येत ततस्तत्प्रतिषेधसन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदवृद्धेस्तु यथात्र प्रतिषेधो न भवति तथा नद्याभ्यामित्यत्र प्रतिपा
दितम्। प्राचां ग्रामनगराणाम्। नगरग्रहणमिति। यद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्राम इन्द्रियग्राम इति तथापि जनवि
कायनिवासार्थेनातिप्रसिद्धः। अभस्त्यग्राम्यकुक्कुटः ग्रामेनाध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। अन्यो हि ग्राम इति। विशे
षेण विशेषणं तस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणम्। साधीयस्त इति। नगरस्याप्युचिततरत्वात्। संख्यायविशेषमिति। सामान्यशब्दस्यापि

अचामादिवृद्धेरवकाशः ऐतिकायनः औपगवः। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः द्विषाष्टिकम् त्रिषाष्टिकम्। इहोभयं प्राप्नोति। द्वा
शीतिकः उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ सत्यामुत्तरपदवृद्धौ वा। अयमस्ति विशेषः।
यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यात् ऐजागमः प्रसज्येत॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्॥ नगरग्रहणं किमर्थम्। न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्ध
म्। न सिध्यति। अन्यो हि ग्रामः अन्यन्नगरम्। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आह
न ग्रामान्नगरादिति। ननु च भोः य एव ग्रामः तन्नगरं कथं ज्ञायते ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते। साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते। तद्य
था। अभस्त्यग्राम्यकुक्कुटः अभस्त्यो ग्राम्यसूकर इति उक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते। तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो न
गरेऽपि नाधीयते। तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम्। कथं यदुक्तं एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आ
ह न ग्रामान्नगरादिति॥ संख्यायविशेषमसावाचष्टे। संख्यायविशेषाद्धि ते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवं तर्हि सिद्धे सति य
द्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नम्। विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति।

प्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते संख्यायाश्चागमने निर्ज्ञाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति। प्रष्टव्ये ग्रामशब्दोच्चारणाद्विशेषवा
ची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते। संख्यायो निवासः ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः। गोमहिष्यादियुक्तो घोषः प्राकारपरि रामः
खान्वितम् श्रेणीधर्मयुक्तं संस्थानं नगरं प्राकारपरिखायुक्तः श्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः। न च नगरशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायेन वि ११२
शिष्टग्रामग्रहणाय संवाहादिनिवृत्तये नगरग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात्॥

उदीच्यग्रामाच्चेति। मा नगरमित्यादावन्नर्थम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति। शाकलिक इत्याद्यर्थम्। दिक्शब्दा इति। पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम्। अतिनिर्बन्ध इति। अतिगौरवमनल्पाभ इति। लाघवम्॥ संख्यायाः॥ संवत्सरग्रहणमिति। कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः। द्वैरात्रिक इति। द्वेरात्री अधीष्ट इति तद्धितार्थे समासे रात्र्यहः संवत्सराच्चेति वा खविधानात्पक्षे ठञ्। द्वैसमिक इति। अधीष्टादिषु समायाः खः द्विगोर्वेति पक्षे ठञ्। अचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भव

यद्येतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम्। वाहीकग्रामेभ्यश्च। नगरग्रहणं कर्तव्यम्। दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरग्रहणं कर्तव्यम्। इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम्। तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः। तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। संवत्सरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। परिमाणान्तस्या संज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धम्। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। अत्र वृद्धिर्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा। इदं तर्हि द्वैसमिकः त्रैसमिकः। इदं चापि प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति। अयमस्ति विशेषः। यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। अचामादेर्वृद्धिर्न स्यात्। अपर आह। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। द्विवर्षा त्रिवर्षा। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति। प्रवाहणस्य ढे॥ परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते ङमाहोन। किं चातः।

तीति न्यायात्। अपर आहेति। पूर्वं विशेषविषयं ज्ञापनमाश्रितम्। इदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूता तमधीष्ट इति ठञ् तस्य वर्षाल्लुक् चेति पक्षे लुक् द्विगोरिति ङीप्प्राप्तौ परिमाणेति प्रतिषिद्धः॥ प्रवा॥ पूर्वस्य तु वेति वर्तते तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति तदोत्तरपदस्य वृद्धिभावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः। परस्येति। ॥

परिमाणानां

प्रवाहणेयीति। प्रुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ननु वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नणाकारादिः स वृद्धिनिमित्त इत्याश्रितम्। ततोऽसत्यामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तत्व
पदेशसद्भावात्पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। ञ्णकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रतिनिमित्तत्वं नान्यदा। यथा स्रुक्रमोरनात्म
नेपदनिमित्त इत्यत्र सत्येवात्मनेपदे स्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तत्वादिड्भावो नासति। आतेरिति। गोत्रं च चरणैः सहेति जातिवाचित्वात्
। अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः। यथा। नयथातथेति। यथातथेत्ययं निपातो विपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः। अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्
सुपेति समासः एतदर्थ इत्याहुस्ततो नञिति समासे कृते ब्राह्मणादिषु दर्शनात्ष्यञ् स्वरेऽपि नास्ति विशेषः। आयथातथ्यमित्यस्य ञित्वादाद्यु

यद्यनुवर्तते प्रवाहणेयीभार्यास्येति प्रवाहणेयीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। अथ निवृत्तं
न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। अथवा पुनरस्त्वनुवर्तते। ननु चोक्तं प्रवाहणेयीभार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धि
निमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। माभूदेवं जातेरित्येवं भविष्यति॥ यथा तथयथापुरयोः पर्या
येण॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम् अयाथातथ्यम् आयथातथ्यम्। अयाथापुर्यम् आयथापुर्यम्। यदा तावत्पूर्वपदस्य वृ
द्धिः तदैवं विग्रहः करिष्यते। नयथातथा अयथातथा। अयथातथाभावः आयथातथ्यम्। यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्त
दैवं विग्रहः करिष्यते। यथातथाभावः याथातथ्यम् न याथातथ्यम् अयाथातथ्यम्॥ हनस्तो॥ हन्तेस्तकारे तद्धिते
प्रतिषेधः। हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः। वार्त्रघ्नं भ्रौणघ्नम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र
ययेकार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। आतो युक्। कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ददौ दधौ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अचिण्णलो
रिति वर्तते। यद्यचिण्णलोरिति वर्तते अदायि अधायि इत्यत्र न प्राप्नोति। वचनाच्चिणि भविष्यति। अचिण्णलोरिति वर्तते। ए
वमपि चौडिर्वालाकिरित्यत्र प्राप्नोति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां युगिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्युक्

दात्तत्वाद् याथातथ्यमित्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्। प्रत्ययान्तरार्थं चेत्तन्न भवति अनभिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात्॥ आ
तो॥ ददाविति। उत्तमस्य णलो णित्वाभावपक्षे सावकाशमौत्वं णित्वे परत्वाद्युक् बाधेत। अदायीति। सूत्रे चिणो निमित्तत्वेनोपादानाद
चिण्णलोरित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात्। वचनादिति। आतो युक् चिणि चेति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति चिणि
विधिः प्रत्यक्षशिष्टत्वादसंदिग्धः निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्तते। अथ चिणर्थोऽपीति संदिग्ध इत्यसंदिग्धो विधिरेव प्रवर्तते। ॥

अचामादेरितिवर्तनइति। नन्वेवं दरिद्रायकेयुङ् प्राप्नोति। एवं तर्हि दोषान्तरोपन्यासाद्यं दोषो नोक्त इत्याह। एवमपीति। आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गो
यथा दायइत्यादौ॥ नोदा॥ कामइति। आयादय आर्धधातुके वेति यदा णिङ् नास्ति तदा याच्निवृद्धिनिषेधस्य पर्युदासः॥ विश्राम इत्यत्र तु साधुरे
वोपधमोपरमौ संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावात्। शाच्छा॥ पानेर्लुगिति। यद्यपि पालरक्षणइत्यस्य पालयतीति सिध्यति तथापि पातेर्युङ्णि च
तये लुगागमविधानम्। लुग्विकरणत्वान्नस्य युको प्रसङ्गः॥ प्रत्ययस्था॥ स्थग्रहणमिति। कादिति वर्णग्रहणं न च वर्णमात्रं ककारः प्रत्ययोऽस्ती
ति सामर्थ्यात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यत इति प्रश्नः। इतरः पक्षान्तरे प्रयोजनमाख्यातुमाह। इदमिति। वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृ
त्य परामर्शः। इहापीति। अन्यथा दन्निकेत्यादावेवस्या दत्ताना दर्थविवक्षायामत्र प्रत्ययः। स्थग्रहणे तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति प्रत्ययस्यापि व्यप
देशिवद्भावेन प्रत्ययस्थत्वात्। असुप्वतइति। न सुप्वदसुप्वदिति नञ्समासोऽसुपइत्यस्य बहुव्रीहित्वप्रदर्शनाय भाष्यकारेण लाघवं नाश्रितं न-

एवं तर्ह्यचामादेरिति वर्तते। यत्राचामादिरिकारस्तत्र युगिति। एवमपि द्वादेवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाकः अ
त्र प्राप्नोति। तस्मात्सङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। नोदात्तोपदेश―स्यमान्तस्यानाचमेः॥ अल्पमिदमुच्यते अनाचमे―रिति। अ
नाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्। आचामः। कामः। वामः। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्॥ णिप्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्। णि
प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति प्रीणयति। पातेर्लुग्वचनम्। पालयति॥ प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः।
। स्थग्रहणं किमर्थम्। इदं विचारयिष्यते इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा स्यात् वर्णग्रहणं वेति। तद्यदा संघातग्रहणं तदा
स्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् कारिका हारिका। यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो नास्तीति कृत्वा
वचनाद्भविष्यति। अथासुपइति कथमिदं विज्ञायते असुप्वतोऽङ्गस्येति। आहोस्विन्न चेत्सुपः परआबिति। किं चातः। यदि विज्ञा
यते असुप्वतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिका अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते न चेत्सुपः परआबिति न दोषो भवति।

दाश्रयणे बहुव्रीहिरेव न्याय्यो न तु मतुबन्तः समासः। तत्रायं प्रश्नः। किमसुपइति बहुव्रीहिराश्रीयते। न विद्यते सुप् यस्मिंस्तदसुबिति। अथ
तत्पुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च। न चेत्सुपः परआबिति। प्रत्ययग्रहणे न तदन्तविधेः सुबन्तादिति बोद्धव्यम्। बहुचर्मिकेति। बहूनि चर्माण्यस्यामि
ति बहुव्रीहिः प्रत्ययलक्षणेन सुप्वदेतदङ्गमिति इत्वं न प्राप्नोति। न लुमताङ्गस्येति निषेधोऽत्र नास्ति लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रति
प्रतिषेधः। इदं तु टाबङ्गम्॥ न दोषो भवतीति। चर्मशब्दः सुबन्तो न च तस्मात्पर आप् पूर्वव्यवधानात्। बहवः परिव्राजका अस्यां सा बहुप
रिव्राजका इत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्परिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पर्युदासाश्रयणे समासादसुबन्ता
त्पर आबिति स्यादेवात्रेत्वम्। तथा सुपइत्यनर्थकं स्यादिति प्रसज्यनिषेध आश्रीयते। ॥

इत्वइति। यद्यकारान्तस्य शब्दस्य कादितिनिर्देशः ततः संघातग्रहणम्। अथागन्तुकाकारेणउच्चारणार्थेन निर्देशः ततो वर्णग्रहणम्। ननु वर्णग्रहणेऽस्य ग्रहणस्यानर्थक्यात् स्य ग्रहणात् संघातग्रहणेन भाव्यम्। नैतदस्ति। कोऽत्र निर्देशः पक्ष इति विचार्यते। यदि च संघातग्रहणपक्षो दोषवान् तत्राकारस्य ग्रहणमुपचयो भविष्यति। एतिकाइति। एतदोऽकच्चिजस्तित्यदाद्यत्वे टापीत्वे च रूपम्। अकचोकारउच्चारणार्थो न श्रवणार्थः। तेन धकिट्टिरकुदित्यादि सिध्यति। वचनादिति। यथैव कारिकेत्यादावेकादेशेकृतेऽनच्केककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या भवत्येवमकज्विधिसूत्रे कशब्दः संघातउच्चारित इति तदाश्रयाद् इत्वप्रवृत्तिः। असतीति। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथवा वचनादित्यस्यायमर्थः। नयासयोरिति ज्ञापकात् वचनाद्भविष्यति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। असतीति। तत एवाभिप्रायमप्रकाश्य पक्षान्तरमाश्रयति। अस्तु-

यथा न दोषस्तथास्तु। इदं विचार्यते। इत्वेकग्रहणसंघातग्रहणयोर्वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति। कस्मात्र विशेषः। इत्वेकग्रहणं संघातग्रहणं चेत्। एतिकास्वप्राप्तिः। इत्वेकग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः। एतिकास्वरान्त्वा वचनाद्भविष्यति। असिद्धत्वन्त्विदं वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिका हारिकेति। अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। कारिका हारिका। अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशेकृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि आहायं प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति न च कश्चिद्व्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत् रथकट्यादिषु प्रसङ्गः। वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति। रथकट्या गर्गकाम्या। नैष दोषः।

तर्हीति। व्यवहितत्वादिति। ननु चापीत्यनेन ककारेण विशेष्यते किं तर्ह्यकारः। अपि च परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि पूर्वत्वादित्वं प्रवर्तिष्यते। नैतदस्ति। रथकट्यादावप्येवं प्रसङ्गात्। किं च कात्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणं कृतं नत्वापि पूर्वस्येति। ततश्च निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् व्यवधानेन प्राप्नोति॥ तत्र वचनादिति। आनन्तर्यमसंभवान्नाश्रीयते। रथकट्येति। रथानां समूह इति इनित्रकट्यचश्चेति कट्यच्। गर्गकाम्येति। गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच्। प्रत्ययान्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। ॥ रामः

येननाव्यवधानमिति। नानन्तर्यं परित्यज्यते किं तु यावत्संभवति तावदाश्रीयते। यद्येवमेतिकादृत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न प्राप्नोति। एकस्य संबन्ध्यकारो द्वितीयस्य त्यदादीनामद्दृत्यकारः। नैष दोषः। द्वयोरकारयोरेकादेशे कृते टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्येनो ह्यवकारौ व्यवधायकौ स्याताम्। सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्॥ व्यपवर्गाभावादिति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदनाश्रित्योक्तम्। उभयत इति। आपियः कप्रब्द इत्येवमुभयमाश्रीयते। अथ त्वापि परतोकारस्य काश्पूर्वस्येत्याश्रयिष्यते तथाप्युभयमेवाश्रितं तुल्यकालं भवति। एवंजातीयकानामिति। प्रकारवचने जातीयर् प्रत्ययः। अकज्व

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति च न भवति च। अथ वा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तमित्येकग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। वचनाद्भविष्यतीति। ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिकेति। अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावे न व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेनान्तादिवत्। एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामपीत्वमिति। यदयं नयासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति। मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मामिका नरिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रत्ययस्थत्वात्। त्यकृत्यपोश्च प्रतिषिद्धत्वात्। त्यकृत्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। दाक्षिणात्यिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। प्रतिषिद्धत्वात्। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति प्रतिषिद्धत्वात्॥ नयासयोः॥ नयत्तदोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। यकामधीते।

दक्षिणा :

नामित्यर्थः। मामिकेति। ममेयं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यन्यतरस्यांग्रहणात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्। तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः। केवलमामकेत्यनेन संज्ञाछन्दसोर्ङीपो नियमादन्यत्र टाप्। नरं कायतीति नरिका। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्मिन्देशे दक्षिणादाच्। तत्र भवा दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक्। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः। इह भवेहत्यिका। अव्ययात्त्यप्। पूर्ववत्कः। उदीचामात इति पाक्षिकप्रतिषेधप्रसङ्गे वचनम्॥ नया॥ यासेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधाप्रसङ्गादाह। नयत्तदोरिति।

उपत्यकेति। उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोरितित्यकन्। नैवंजातीयकानामिति। येऽनेकाचो व्यञ्जनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामि
त्यर्थः। पद्यमिति। ननु च तद्धितलुगर्थमिकारोच्चारणं स्यात्। अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यार्हादिति ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि
कृते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यात्। पञ्चमृत्तिक इति। अन्तरङ्गांश्च विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते नेन सुब्लुगेव
तथा च सनीस्रंसइत्यादौ नलोपो न भवति पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति। अन्यथैकादेशस्यादिव
द्भावादाबग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि कृतेऽकारस्य श्रवणं न स्यात्। तदेवं सति प्रयोजनेन ज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत्। त्यिकन्नि

तकां पचामहइति। प्रतिषेधेत्यकन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। उपत्यका अधित्यका। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामित्वं भवतीति। यदयमुदक्तिकन्निती त्वभूतनिर्देशं करोति। पावकादीनां छन्द
स्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। ऋक्षकाः अलोमकाः। छन्दसीति किमर्थम्। पाविका अ
लोमिका। आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। जीवतात् जीवका नन्दतात् नन्दका भवतात् भवका। उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं
कर्तव्यम्। देवदत्तिका देवका यज्ञदत्तिका यज्ञका॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। क्षिपका ध्रुवका धुवका। चटका
॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। तारका। ज्योतिषीति किमर्थम्। तारयतीति तारिका॥ वर्णका तान्तवे उपसंख्यानं कर्त
दासी
व्यम्। वर्णका। तान्तव इति किमर्थम्।

तिप्रक्रियालाघवाय स्त्रीविषयत्वादुक्तव्येत्यकनित्यकारोच्चारणमित्त्वाभावस्य न ज्ञापकम्। पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इ
त्यादौ तद्धितलुकि अकारश्रवणार्थत्वात्तस्य॥ पावकादइति। पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः। जीवकेति। आशिषि चेति वुन्। देवकेति। अनजा
दौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति। दत्तशब्दस्य लोपः। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधात्वात्कः कृते अज्ञातादिषु कः। अथवा क्वुञ्छिल्पिसंज्ञयोरि रामः
ति क्वुन्। ध्रुवकेति। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। धुवकेति। धू विधूनने। वर्णिकेति। वर्णयति महत्त्वादिकं गुणमिति। वर्णका। प्रावरणविशेषः तन्तूनां ११५
विकारस्तान्तवम्। ओरञित्यञ्॥

वर्णिकेति। व्याख्यात्रीत्यर्थः भागुरीटीकाविशेषः। अष्टकेति॥ इष्यशिभ्यां तकन्निति तकन्। पितरश्च देवताः पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत्। अष्टिकेति। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। सूतकेति। न सामिवचन इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्स्वार्थिके कन्। पुत्रिकेति। पुत्रशब्दाच्छाङ्र्ङरवादित्वात् ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थिके कन्। केऽण इति ह्रस्वः तस्य पक्षे अकारो विधीयते। वृन्दारिकेति। वृन्दमस्यास्तीति शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन्। उदीचामाम्। स्त्रीविषय इति। अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य निर्देशः कृतः। शुभंयिकेति। शुभं याति भद्रं यातीति क्विप्। शुभंभद्रंशब्दौ निपातौ। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः। केऽण इति ह्रस्वः। यकपूर्व इति। धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातः स्थाने ऽकारस्येत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं भवत्येव। शोभनो नयोऽस्याः सुनया। नास्ति शोकोऽस्या अशोका पूर्ववत्कः।

वर्णिका भागुरी लोकायतस्य। वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। वर्तका शकुनिः। शकुनाविति किमर्थम्। वर्तिका भागुरी लोकायतस्य। प्राचामिति किमर्थम्। वर्तिका। अष्टका पितृदेवत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टका। पितृदेवत्य इति किमर्थम्। अष्टिका खारी। वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका। वृन्दारका। वृन्दारिका॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते। न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत। स्त्रीविषये य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत्। शुभं यातीति शुभंयाः। शुभंयिका। भद्रंयाः भद्रंयिका। यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सुनयिका सुशयिका। अशोकिका अपाकिका॥ भस्त्रैषाद्वेनञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति प्रतिषेधात्। अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थम्। न अभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। उपसर्जनार्थोऽयमारम्भः।

॥भस्त्रै॥ पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरम्भः। एषाद्वे इति। न एषका न द्वके इति विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यकृतेषु त्यदाद्यत्वादिषु समासे कृते सुब्लुकि समासाद्या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं तत्र टाप्। स च प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां पर इत्यसुप इतीत्वप्रति— षेधस्य व्यापारादनेषका इत्येव भवति। तस्मादनञ्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः। एषका एषिका। द्वके द्विके इति। एवेति प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र नित्यमित्वमेतिकाश्चरन्तीति।

भा॰कै॰ अभस्त्रिकेति।नास्तिभस्त्राअस्याइतिबहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेयष्टाबुत्पद्यतेसभाषितपुंस्कादभस्त्राशब्दान्नपरइत्युत्तरसूत्रेणपाक्षिका ७३२
११६ प्रतिषेधाप्रसङ्गाद्ह्रस्वग्रहणम्।नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति।अपिग्रहणेनकेवलानांसमुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसङ्गान्नकर्तव्यं नञ्पूर्वग्रहणम्।तत्रपराङ्गाधिकारेतस्यच तदुत्तरपदस्यच ग्रहणात्सर्वेष्टसिद्धिः॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमाध्यायस्यतृतीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥ठस्येकः॥किमिदमिति।किंव्यञ्जनमात्रंप्रतिपिपादयिषितमागन्तूनामुच्चारणार्थेन अकारेणनिर्देशोऽथसंघातएवस्थानीनिर्दिष्टइतिप्रश्नः।धात्वन्तप्रतिषेधइति।संघातग्रहणेत्वेषनदोषः।पठतीत्यत्रापिठस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्संघातग्रहणादप्रसङ्गः।वर्णग्रहणेत्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाअव्यापारः।वर्णग्रहणपक्षेचठमादिष्वकारउच्चारणार्थोवर्णमात्रंप्रत्ययः।कण्ठइति।कणेष्ठः।शण्ठइति।शमेर्जनिदाच्युवितिठः।पण्ठइति।पणेरन्येभ्योऽपिदृश्यतइतिठः।वर्णपक्षेऽप्युणादीनांप्रसङ्गःसत्यपिसंघातस्यप्रत्य

अभस्त्रका अभस्त्रिका।नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकंचोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात्।नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्।किंकारणम्।उत्तरपदमात्रस्येत्त्ववचनात्।उत्तरपदमात्रस्येत्त्वंवक्तव्यम्।निर्भस्त्रकानिर्भस्त्रिकाबहुभस्त्रकाबहुभस्त्रिका।इतिश्रीमहाभाष्येसप्तमस्यतृतीयेपादेप्रथममाह्निकंसमाप्तम्॥ठस्येकः॥किमिदंठादेशेवर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्।कश्चात्रविशेषः।ठादेशेवर्णग्रहणंचेद्धात्वन्तप्रतिषेधः।ठादेशेवर्णग्रहणंचेद्धात्वन्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।पठति। पठितुम्।अस्तुतर्हिसंघातग्रहणम्।संघातग्रहणंचेदुणादिमाथितिकानांप्रतिषेधः।संघातग्रहणंचेदुणादिमाथितिकानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।उणादीनांतावत्।कण्ठःशण्ठःपण्ठः।इहचमथितंपण्यमस्यमाथितिकइतिअकारलोपेकृतेनान्तादितिकादेशःप्राप्नोति।वर्णग्रहणेपुनःसत्यस्त्विविधिरयंभवति।

यत्त्वेदूहचसंघातग्रहणेठगादयःसंघाताएवप्रत्ययाःप्रतिज्ञायन्ते।माथितिकइति।सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्यचोद्यते।अन्यथाजादिसन्निपातेनतान्तताउपजाताकथमजादिविघातनिमित्तंस्यात्।वर्णग्रहणेत्वनल्विधावितिस्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्यकादेशाप्रसङ्गः।ननुनान्तादङ्गात्परस्यठस्यकादेशोविधीयतेनचैतत्तकारान्तमङ्गंनकारान्तात्प्रत्ययस्याविधानात्।नैतदस्ति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गंभवतितकारान्तंचेतिकादेशःप्राप्नोति॥ रामः ११६

तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति। तद्धितस्य ठादेरिकइति कर्तव्यम्। एवं च माथितिक इत्यत्र ठादेशइति वचनाद्दल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावात्कादेशस्याप्रसङ्गः। अङ्गादिति वर्तत इति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः। एवं तर्हीति। सामर्थ्यात्पञ्चम्यन्तमूह्यत इतरो न कश्चित्पञ्चम्यन्तं प्रकृतमिति मत्वाह। क्व प्रकृतमिति। अर्थादिति। ठस्येति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात्तु षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामः। कर्मणि घटते कर्मणि घटोऽठजित्यठच्। अङ्गस्येति संबन्धषष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः संबन्धो विवक्षितः। तेना

तस्माद्विशिष्टग्रहणम्। तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अलुनावद्वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तप्रतिषेध इति। नैष दोषः। अङ्गादिति वर्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति॥ एवं तर्हि प्रत्ययस्येति वर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति। तद्वै षष्ठी निर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टे न चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति। एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि कर्मठ इत्यत्र प्राप्नोति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यष्ठकारः। कश्चाङ्गस्य ठकारः। निमित्तम्। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति। उणादीनां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। परिहृतमेतत्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। यदप्युच्यते इह च माथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोतीति।

ङ्गावयवस्याप्रसङ्गः। अङ्गव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठ इति प्रत्ययावयवस्य न भवति। ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्यापि निमित्तत्वमाश्रीयते। तथा च चक्रतुश्चक्रुरित्यत्र द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति। एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह गृह्यते स्थानिवत्वे तु लक्ष्यवशाद्यथाकथंचिन्निमित्तमाश्रीयते। ॥

पूर्वस्मादपिविधिरिति।सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्यपूर्वशब्दस्यविधिशब्देनसमासआश्रीयते।अथवावर्णग्रहणान्नदन्तस्येल
ब्धेतान्तादित्यन्तग्रहणंप्रत्ययोपदेशकालेतान्तग्रहणार्थमितिमाथितिकेकादेशाप्रसङ्गः।अथापीति।सर्पिषायजुषेत्यादौष-
त्वार्थंव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यङ्गीक्रियते।क्रियतेन्यासएवेति।येषांठशब्दानामिकइष्यतेतेषकारःस्वरितउच्चारितस्तदनुकरणस्य
रितमेवठस्येतिनचोणादिठस्याकारःस्वरितइत्यादेशाप्रसङ्गः॥इसुसु॥आशिषेति।आङःशासुइच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरि
तिसंपदादित्वाद्भावेक्विप्।आशासःक्वावुपसंख्यानमितीत्वम्।उषेति।वसेःक्विपूर्वचिस्वपीतिसंप्रसारणम्।षत्वस्यासिद्धत्वादिसु
सोभवतइतिकादेशप्रसङ्गः।लक्षणेति।लाक्षणिकमनुमेयरूपम्।प्रतिपदोक्तंतुप्रत्यक्षरूपम्।अयेति।दोष्कइतिदस्यतेनचमा

नैषदोषः।अकारलोपस्यस्थानिवद्भावान्नभविष्यति।नसिध्यति।पूर्वविधौस्थानिवद्भावः।नचायंपूर्वविधिः।अ
यमपिपूर्वविधिः।पूर्वस्मादपिविधिःपूर्वविधिरिति।अथाप्युणादयोव्युत्पाद्यन्ते।एवमपिनदोषः।क्रियतेन्यास
एवविशिष्टग्रहणंठस्येति।इसुसुक्तान्तात्कः॥इहकस्मान्नभवति।आशिषानरतिआशिषिकः।उषातरतिऔषि
कः।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति।अथेहकथंभवितव्यंदोर्भ्यांतरति।दोष्कइतिभवितव्यम्।कथम्।
यदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्ते।होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु॥किमिदंञ्णिन्नकारग्रहणंहन्तिविशेषणम्।ञ्णिन्नकार
परस्यहन्तेर्योहकारइति।आहोस्विद्धकारविशेषणम्।ञ्णिन्नकारपरस्यहकारस्यसचेद्धन्तेरिति।

प्नोतीतिप्रश्नः।दोष्कइति।नरतीतिठक्।उपसंख्येयोत्रकादेशइतिभावः।क्वचित्तुकथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तइतिपाठः।तत्रय
दीतिनिपातोनसंदेहार्थउपात्तः।किंतर्हियदेत्यस्यार्थेवर्तते।ओकारेयउकारःसउकारग्रहणेनगृह्यते।यत्रचसमुदायाश्रयंकार्यंनास्तितत्रा
वयवाःस्वकार्यस्यप्रयोजकाएव।तथाचनुड्विधिलादेशविनामाऋकारावयवाश्रयाःप्रवर्तन्ते।अग्रहणपक्षेतुयथानुड्विधिलादेशविनामे
षुप्रतिविधीयतेतथादोषउपसंख्यानंकर्तव्यमितिसंदेहार्थोपियदिशब्दोव्याख्येयः।होहन्ते॥किमिदमिति।हन्तिरपीहोपात्तोहकारोऽपित रामः
त्रकिंहकारस्यप्राधान्याद्विशेषणसंबन्धोऽयमप्रधानोपकारायगुणस्यापिहन्तेःपक्षद्वयेऽपिदोषदर्शनात्प्रश्नः।द्वन्द्वनिर्दिष्टास्तुञ्णिन्नाएक- ११७
योगक्षेमान्यायादितिभिन्नेनसंबन्धिनासबन्धंप्रतिपत्तुमनर्हाञ्णिन्तिहन्तेर्नकारेहकारस्येति। ॥

हन्तेरिति। स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात् ञ्णित्यप्राप्तिरिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धकारस्य च ञ्णितानन्तर्यासंभवात्। वचनादिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवायो निवर्त्यते। इतरत्तु व्यवधानसंभवान्निर्दिष्टाङ्गविकलपरिभाषोपस्थानं मत्वाह। इहापीति। स्थानिवद्भावाच्चाचेति। अचो यआदेशो लोपस्तस्येत्यर्थः। नकारग्रहणेति। सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्यादिति। इग्रहणसामर्थ्याच्छ्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रयिष्यते। सिद्धं त्विति। नकारग्रहणमपनी।

कस्मात्र विशेषः। हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु तर्हि हकारविशेषणम्। हकारस्येति चेद् ञ्णित्यप्राप्तिः। घातयति घातकः। किं कारणम्। व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति। हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति। स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधः। वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्ता हन्तुम्। नकारग्रहणसामर्थ्यादल्लोपे न भविष्यति। अस्त्यन्यन्नकारवचनस्य प्रयोजनम्। किम्। श्रूयमाणविशेषणम्। यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। हतो हथ इति। सिद्धं तूपधालोप इति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उपधालोपे चेति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेद् नकारे प्रसिद्धिरिति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु हकारविशेषणम्। ननु चोक्तं हकारस्येति चेद् ञ्णित्यप्राप्तिरिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति। नैष दोषः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। न कश्चिद्धात्ववयवेनाव्यवधानम्। णेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न च भवति। यदप्युच्यते स्थानिवद्भावान्नकारे प्रसिद्धिरिति।

यउपधालोपग्रहणं कर्तव्यम्। वचनाद्भविष्यतीति। एकग्रहणकवाक्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कारकाण्युपपन्नवन्तो। होहन्तेर्ञ्णिति होहन्तेर्णोनि होहन्तेर्न इति। सह विवक्षायां द्वन्द्वेऽपि यथासंभवं विशेषणविशेष्यभाव इति ञ्णिता णिता च हन्तिर्विशेष्यते नकारेण हकारः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन धात्ववयवेन नित्यव्यवायाच्छब्दान्तरेणाव्यवधानं निवार्यते ॥

वचनादिति। सन्निपिस्यानिवद्भावकृतेऽव्यवधानेऽश्रुतिकृतानन्तर्यमाश्रयणादू। नापिशास्त्रकृतमिति। यथामव्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्युक्तंतथा
कारस्यराते राणव्यवधायकत्वंनक्वचित्सन्निपादितमित्यर्थः। कुतश्चिदिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानादू। अभ्यासा। असुपइति। असुबन्तावय ७ ३ २
वस्य हन्तेरभ्यासात्परस्यकुत्वंन तुसुबन्तावयवस्येत्यर्थः। हन्तेरभ्यासादिति। अङ्गाधिकारेण चाभ्यासेनचप्रत्ययस्याक्षेपादभ्यासनिमित्ते प्रत्य
ये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमितिभावः। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। हन्तेरिति। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। हन्तेरङ्गस्येति। तथाचोक्तम्।

वचनाद्विषयाति। ननुचोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधइति। नैषदोषः। आनन्तर्यमिहाश्रीयते। हकारस्य
नकारइति। क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यंनशास्त्रकृतमानन्तर्यं क्वचिच्चनसन्निपातकृतंनापिशास्त्रकृतंलो
पेसन्निपातकृतमानन्तर्यंनशास्त्रकृतमानन्तर्यम्। अलोपेनैवसन्निपातकृतंनापिशास्त्रकृतम्। यत्कुतश्चिदेवा
नन्तर्यंतदाश्रयिष्यामः॥ अभ्यासाच्च॥ अभ्यासात्कुत्वमसुपः। अभ्यासात्कुत्वमसुपइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। हननम्
मिच्छतिहननीयतिहननीयतेः सन्‌जिहननीयिषतीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। हन्तेरभ्यासादित्युच्यते
नचैषहन्तेरभ्यासः। हन्तेरेवाभ्यासः। कथम्। एकाचोद्वेप्रथमस्येति। एवंतर्हिहन्तेरङ्गस्ययोऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते।
नचैषहन्तेरङ्गस्याभ्यासः। हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः। कथम्। एकाचोद्वेप्रथमस्येति। एवंतर्हियस्मिन्‌हन्तिरङ्गंतस्मिन्योऽभ्यासः
तस्मादित्युच्यते यस्मिंश्चात्रहन्तिरङ्गंतस्मिन्नाभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो नतस्मिन्हन्तिरङ्गंभवति॥ हेरचङि॥ अचङी
तिकिमर्थम्। प्राजीहयद्दूतम्। हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। हेश्चङि प्रतिषेधोऽनर्थकः। किंकारणम्
। अङ्गान्यत्वात्। ण्यन्तमेतत्। अङ्गमन्यद्भवति। लोपेकृतेनाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वम्। ज्ञापकंत्वन्यत्र
ण्यधिकस्यकुत्वविज्ञानात्। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्रण्यधिकस्यकुत्वंभवतीति।

सिद्धंतुपरस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावादिति। नचैषहन्तेरङ्गस्येति। अभ्यासनिमित्ते प्रत्ययेहन्तिरत्रनाङ्गमित्यर्थः। इतरोऽङ्गमात्रमाश्रित्या
ह। हन्तेरिति। आचार्यः स्वाभिप्रायंप्रकाशयति। एवंतर्हीति। यथाजघानेत्यत्रलिहन्तिरङ्गंतस्मिन्नेवचाभ्यासः॥ हेर॥ अचङीतिकिमर्थमि
ति। यस्मिन्हिनोतिरङ्गंतस्मिन्नभ्यासेविज्ञायमानेणौहिनोतिरङ्गं चङ्यभ्यास इतिकुत्वंनभविष्यतीतिमत्वाप्रश्नः। अन्यत्रेति। सनादावित्यर्थः।

सन्लिटोः॥ जिज्यतुरिति। ज्या वयोहानौ लिट्यतुसि ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यद्यपि हल इति दीर्घत्वं क्रियते तथा
प्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् यथा जयतेर्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं भवत्येवं जिनातेः प्राप्नोति॥ अध्यायेति। विभाषा चेरित्यत्र चेरित्यादेशः द्वादे
शात्तु गन्ता परस्य रोर्न भवति॥ न क्वादेः॥ क्वायजीति। चजोः कु घिण्ण्यतोरित्यत्र निष्ठायामनिट इति वक्तव्यं तेनैव क्वायजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सि
द्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। ननु गृजुचुलुञ्चुकुजुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात् घिण्ण्यतोः कुत्वं वार्तिककारमतेन प्राप्नोति। सूत्रकारमतेन तु
न क्वादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। तथा जिमर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात् कुत्वाप्रसङ्गः। उच्यते। वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वान्नन्वते-
न तु कुत्वस्य भावाभावाववगन्तव्यौ। नन्वस्त्यजेः प्रतिषेधे वीतद्रति निष्ठायामनिट्त्वात् समाजद्रति कुत्वं प्राप्नोति। नैतदस्ति। व्यादेशो निष्ठा-

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति॥ सन्लिटोर्जेः॥ जिग्रहणेऽज्यः प्रतिषेधः। जिग्रहणे
ज्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। जिज्यतुः जिज्युरिति। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। एवमेतस्य न भविष्य
ति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। अवश्यं कर्तव्या। अध्यायगतद्रत्येवमर्थम्॥ न क्वादेः॥ क्वायजिव्रजियाचिरुचीना
म प्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। क्वायजिव्रजियाचिरुचीनाम प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रति षेधोऽप्रतिषेधः।
कुत्वं कस्मान्न भवति। निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि सेट्येतेन निष्ठायाम्। यदि निष्ठाया
यामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति। शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वं वक्तव्यम्। कथमर्कः। अर्चेः कविधानात्सिद्ध
म्। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कशब्दः। तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥

यामनिट एव यजिः। न च स्थानिवद्भावो निष्ठायामनिडिति लौकिके व्यपदेशेऽल्विधावार्धधातुके कार्येषु स्थानिवत्त्वात्। वज्रादावार्धधातुके विक-
ल्पइष्यत इति वीभावाभावपक्षे अजित इति निष्ठायामजिः सेडेवा कथमिति। मुचुब्जी निष्ठायां सेटौ। ईदुपितः प्रतिभाव इति यद्यपि निष्ठा
यामनिट्त्वात्प्राप्त्यर्थमेदाघ्नाः शुचुब्जोर्घञीति यथान्यासे पिपठन्त्येव यथास्यात् एवमिमाभूदिति नियमार्थं वाच्यं तदेवन्यासमेदे विध्यर्थ-
मिति भावः। यद्यपि ग्रमेर्दुपसर्गाद् ड प्रत्यये सति समुद्ग इति सिध्यति तथापि उब्जेर्घञि जकारनिवृत्तये कुत्वमभ्युपेयम्। औणादिक इति। क
क्षाधारा विम्यः कः घिण्ण्यतोरस्त्वर्चौ चामिति न भवति॥ भुजा। भुजेरौणादिकस्य रौधादिकस्य वा पचि गुणकुत्वनिषेधे निपात्यते। ॥

भुजः पाणाविति। न्युब्जोपतापग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। लोके बाहौ भुजशब्दो भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते। कर्तृप्रत्यय इति। पचाद्यच्। न्युब्जनीति। न्युब्जन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणं प्रदर्शनीयम्। भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम्। एषोऽपीति। यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिताश्चेष्टारहिताः शेरते स व्याधिस्तान् न्युब्जयतीत्यच्। न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः। थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानात्। भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवत्यचि त्वन्तोदात्तः स्यात्। प्रयाजा अविवाक्यस्येति। प्रवचर्यनियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यान्न त्वविवाच्यमिति। इयमपि चैतद्विषयविभागेनेष्यत इति यत्नान्तरं कार्यं न त्वयं नियमः। अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एवादशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते। यस्मि

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥ भुजः पाणाविति वक्तव्यम्। कथं न्युब्ज उपताप इति। न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। कर्तृत्वात्। नैतद्घञन्तम्। कर्तृप्रत्यय एषः। न्युब्जतीति न्युब्जः। अधिकरणसाधनो वै लक्ष्यते। न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति। एषोऽपि हि कर्तृसाधन एव। कथं। न्युब्जयतीति न्युब्जः। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। प्रवचिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। वचोऽशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधः। उच्यते। प्रपूर्वश्च वचिः शब्दसंज्ञायां वर्तते। उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत्। अविवाक्यमहरिति। उपसर्गनियमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम्। विशेषत एवैतद्वक्तव्यम् अविवाक्यमहरिति। क मा भूत्। अविवाच्यमेवान्यदिति। ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्याज्यम्॥ भोज्यम्॥ भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भोज्यः सूपः भोज्या यवागूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति। नावश्यं भक्षिः खरविशद एव वर्तते किं तर्ह्यन्यत्रापि वर्तते। तद्यथा। अब्भक्षो वायुभक्ष इति॥

न्याश्चिकानविब्रुवते न नाना वाक्यान्युच्चारयन्तीत्यर्थः। तत्र पृषोदरादित्वात्कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। त्यजेरिति। पूज्यमिति तु णयन्तस्य पूजेः रूपम्। भोज्यम्। नावश्यमिति। भाष्यकारः सूत्रन्यासं समर्थयते। अब्भक्ष इति। न च शब्दान्तरसन्निधिगम्यः सामान्यवाचित्वमिति शक्यं वक्तुम्। न हि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधाने नाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य। भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं पेयमित्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्वं भुजिभक्ष्योर्द्रष्टव्यम्॥

चोर्लो॥ भाष्यकारेणैवेति प्रत्याख्यातम्। केचित्त्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं दाग्रहणं वर्णयन्ति। अनित्यत्वादागमस्य दासति दद्धादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति॥ ओतः॥ ओत इति। नहि श्यनोऽन्य ओतः शिदस्ति। तत्रायमप्यर्थ इति। न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः। भ्रमत्विति। वाभ्राशेति वचनात्पक्षे श्यन्। मदत्विति। व्यत्ययेन श्यन्। शमादिभ्यो यो विहित इति। श्यन्नेव सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते। एवमपीति। शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावात्। अष्टानामिति। अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते ते च सन्निधानाच्छमादय एव विज्ञायन्ते॥ ष्ठिवु॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति॥

घोर्लोपो लेटि वा॥ वेति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तदग्निरग्नये दद्धात्। अस्त्वत्र लोपः। आटः श्रवणं भविष्यतीति तेनोभयं भविष्यति दधद्रत्नानि दाशुषे दधातु॥ ओतः॥ ओतः श्यनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावाय। तत्रायमप्यर्थः। ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। ननु च भोम्यन्यग्रहणमपि तर्हि उत्तरार्थं वक्तव्यम्। शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत्राप्यस्तु शितीत्येव। यदि शितीत्युच्यते। अनुनेन्द्रो भ्रमतु मदतु अत्रापि प्राप्नोति। शमादिभिरत्र शितं विशेषयिष्यामः। शमादीनां यः शिदिति। कश्च शमादीनां शित्। शमादिभ्यो यो विहितः। एवमपि तस्यति यस्यति। अत्र प्राप्नोति। अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति॥ दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम्। आचामति। इह मा भूत्। उच्चमति विचमतीति॥ इषुगमियमां छः॥ इषेश्छत्वमहलि॥ इषेश्छत्वमहलीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इष्णाति। इष्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अचीति वर्तते। एवमपीषाणेत्यत्र प्राप्नोति। अथाहलीत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। नैवं विज्ञायते न हल् अहल् अहलीति। कथं तर्हि। विद्यमानो हल् यस्मिन्सोऽयमहल् अहलीति। यद्येवमचीत्यपि वर्तमानेन दोषः। न ह्यचा शिद्विशेष्यते शितीति भवति कतरस्मिन्नचीति। कथं तर्हि। शिताज्विशेष्यते अचि भवति कतरस्मिञ्छितीति।

तिहल्पाठादाह। दीर्घत्वमाङि चमेरिति। अथ वा सूत्रे तन्त्रमाङ्। न तु यथोपेयिवानित्यत्रोपशब्दोऽतन्त्रमिति प्रदर्शनाय वार्तिकारम्भः॥ इषु॥ इषुगमियमामिति पाठोऽनार्ष इत्याह। इषेश्छत्वमहलीति। इषाणेति। इष आभीक्ष्ण्ये इत्यस्माद्धलः श्नः शानज्झाविति शानच्। तस्य चाजादित्वाच्छत्वप्रसङ्गः। अथेति। अहलीति तत्पुरुषे शानजजादिरिति भावः। न ह्यचेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा शिद्विशेषणेन भवति न विशेष्येण। ॥

पा॰प्रा॥ धातोरन्त इति चेदिति॥ धातोरित्यनन्तरोपदिष्टावुक्तौ अन्त इति वर्तते न वा॥ यद्यनुवर्तते तदा अनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं दद्रातीत्याद्युदा ७।३।२
त्तार्थं तथापि वतीत्यादावाद्युदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं वान्तस्य धातोर्वे क्त्यमन्तग्रहणनिवृत्तौ तु क्तमप्राप्तत्वादादेरेवोदात्तत्वं सिध्य
ति। तत्रायं निर्णयः अन्त इति वर्तते ङुणौ त्याद्यर्थम्। अनुदात्ते चेति कृतमेव। पिबतेस्त्वाद्युदात्तनिपातनमिह कार्यम्। अथ वेति। सत्यपि
हलन्तत्वे गुणाभावः। पिबादेशेनैवाङ्गस्य प्रयोगार्हत्वात्। ज्ञाजा॥ अतो दीर्घो यञीति। अत्र सार्वधातुकग्रहणं तु रुसुस्त्रादनुवर्तते न तु ति

पा॰प्रा॰ घ्रास्थाम्नादाणदृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधः॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः। पिबति। लघूपधगुणः प्राप्नोति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। पिबतिरदन्तः। अदन्त इति चेदुक्तम्। किमुक्तम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बह्ग्रहणमिति। अथ वाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति। ज्ञाजनोर्जा॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। जानाति जायते। अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबतेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ जुसि च॥ जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेधः। जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः सुनुयुरिति। न वक्तव्यः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः जुसि चेति। कथं तर्हि मिदेर्गुणोऽजुसि चेति। किमिदं अजुसीति। अजादावुसि अजुसीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रुः जुहुरिति। एवं तर्हि श्नीनीति वर्तते। एवमप्यजुहवुः अबिभयुरित्यत्र न प्राप्नोति।

ङीति। अत एवानेमुक्तपूर्वान्तः कृतो न परादिः दीर्घप्रसङ्गात्। अङ्गवृत्त इति। ज्ञादादीयस्य इत्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चार
णे दीर्घश्रवणार्थमेतद्दीर्घोच्चारणे तु ज्ञापके तदाकारविधानमाकारश्रवणार्थम्॥ जुसि च॥ चिनुयुरिति। तद्धक्तस्य ग्रहणे नग्रहणमत इति रामः
गुणप्रसङ्गः। श्नीतीति वर्तत इति। ष्ठिवुक्लमु चमां शितीत्यतः। न च लिटि शिदस्ति। एवमपीति। उसि शितीति सामानाधिकरण्येन संबन्धः मन्यते। १२०

इतरस्तूसि यः श्नित् तस्मिन्निति संबन्धं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति न लुमताङ्गस्येति निषेधात्। उकारादाविति। यासुडादेस्तु कारादित्वाद्ग्रहणाभावः। अनुबन्धनिर्देशाच्च लिङादेशस्योसो ग्रहणाभावः। अचीति वर्तत इति। क्ससस्याचीत्यतः॥ जाग्रोऽवि॥ इहेति। अङ्ग वृत्त इत्यनाश्रित्योच्यते। गुणस्यावकाशः जागरित इति। अचो ञ्णितीति वृद्धेरवकाशः कारक इति। जागरयतीत्यादौ उभयप्रसङ्गे परत्वाद्गुणे कृतेऽतउपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। गुणभूतस्येति। गुणशब्दं स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भूतो निष्पन्नो गुणभूतस्तवं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तो गुणाभिनिर्वृत्तः। यद्यनेन गुणे कृतेऽतउपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्कृते गुणे च

भूतपूर्वगत्या भविष्यति। न सिध्यति। न हि उस् श्नित् भूतपूर्वः। उसः श्नित्त्वं भूतपूर्वो नास्तीति कृत्वा। उसि यश्श्नित् भूतपूर्वस्तस्मिन् भविष्यति। अथवा क्रियते न्यास एव। अविभक्तिको निर्देशः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो जुसि चेति कथं तर्हि। मिदेर्गुण उ जुसि चेति। किमिदमुजुसीति। उकारादौ जुसि उजुसीति। अथवा अचीति निवर्तते तेन जुसं विशेषयिष्यामः अजादौ जुसीति॥ जाग्रो विचिण्णल्ङित्सु॥ इह जागरयति जागरक इति गुणे कृते रपरत्वे च अतउपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्याद्गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः। यदयमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यद्धि चिण्णल्ङिद्भ्य इति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः विचिण्णल्ङित्सु नेति। कश्चात्र विशेषः। प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेध उत्तमे च णलि। प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति। अजागरुः। उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति। अहं जजागर। न वानन्तरस्य प्रतिषेधात्।

द्यारूपस्यासिद्धत्वात्तस्माच्चिण्णलोः प्रतिषेध उपधावृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः। तथा च ह्यन्तक्षणेत्यत्र जागृग्रहणम् अजागरीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थं कृतम्। अन्यथा गुणे कृते अतो ल्रान्तस्येति अनेन वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जागृग्रहणेन। अजागरुरिति। लङः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः। तस्य ङित्त्वाज्जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य निषेधः प्राप्नोति। तथा जजागरेत्यत्र णित्त्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसङ्गः। पर्युदासपक्षे तु न दोषः। तत्र विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यत्र गुणो विधीयते न च तेषु निषिध्यत इति लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तत एव॥

जागृविरिति। वृद्‌जागृभ्यो विन्निति सूत्रपाठाश्रयेणचोद्यते। यदा तु ज्दृभ्रूस्तृजागृभ्यः क्विन्निति पाठस्तदा किलादेवार्धधातुकलक्षणगुण
प्रसङ्गः। यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्ययं दोषोऽनन्तरस्य निषेधात्तथापि पर्युदासे दोषवानिति प्रतिपादनायेदमुच्यते। नवेति। यदि जागृवि
रित्यत्र लक्षणान्तरेण गुणः स्यात्तदा पर्युदासोऽनर्थकः स्यात्। क्विबर्थमिति। नहि लक्षणान्तरेण गुणप्रसङ्गः। नचात्र तदनुबन्धकपरि
भाषोपतिष्ठते। अनुबन्धस्यानिर्देशादिति विग्रहणेन। क्विबपि गृह्यत इति भावः। ञुद्धपरस्येति। विशब्दे इकारो निरनुनासिकः उच्चारि
त इति क्विपो ग्रहणं नास्ति। तस्य हीकारोऽनुनासिकः। क्वस्वर्थमिति। विशब्दः सप्तम्यन्तो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् यथा वरेयत्नो

नवा एष दोषः। किं कारणमनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्गुणविधानं तस्य प्रतिषेधः। कुत एतत्। अनन्तरस्य वि
धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति जुसि पूर्वेण विधानम्। जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते। जुसि चेति। णलि च। किम्। नवानन्त
रप्रतिषेधादित्येव णलि च पूर्वेण गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। अतो
न्यत्र विधाने वा वगुणत्वम्। अतोन्यत्र विधाने वौ अगुणत्वं वक्तव्यम्। जागृविः। नवा पर्युदाससामर्थ्यात्। नवा वक्तव्य
म्। किं कारणम्। पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति। अस्त्यन्यत् पर्युदासे प्रयोजनम्। किम्। क्विबर्थपर्युदासः स्यात्। ञु
द्धपरस्य विशब्दस्य प्रतिषेधग्रहणम्। अनुनासिकपरश्च क्वौ विशब्दः। क्वस्वर्थं तर्हि पर्युदासः स्यात्। जागृवांसो अनुगमन्। क
थं पुनर्वेः पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्याद्वस्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। वस्वर्थमिति चेत्तन्न
। किं कारणम्। सार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। कथं सार्वधातुकसंज्ञा। छान्दसः क्वसुः। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र
सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्पर्युदासो भविष्यति।

वेति। अथवा इकार उच्चारणार्थ इति तिव्नतदादिविधानात् क्वसोर्ग्रहणं भवतीति भावः। इतरस्तु यथोक्तमप्रतिपद्य विइति समुदायो निर्दिष्ट
इति मत्वाह। कथं पुनरिति। इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। सामर्थ्यादिति। औणादिको न पर्युदस्यते लक्षणान्तरेण प्रसङ्गादिति सामर्थ्या रामः
दिकारादेः क्वसोर्ग्रहणमित्यर्थः। छान्दस इति। भाषायां सदवसश्रुभ्य एव क्वसुर्नान्येभ्य इति भावः। केचित्तु भाषायामपि क्वसुमिच्छन्ति त एवं १२१
परिहरन्ति। असंयोगाल्लिट् किदिति सिद्धे कित्वे क्वसोः कित्वं प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमिति क्वसो गुणाभावः। ॥

अथवेति। अनच्कस्य हल उच्चारयितुमशक्यत्वादिकार उच्चारणार्थो निर्दिष्ट इति वकारादेर्ग्रहणं कसौ च प्रतिविहितमिति औणादिकाणवपर्यु
दस्तेन तत्सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणापि गुणो न भवति किं पञ्चलोपाद् दुर्गाश्रयेप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति। अन्येतु यथाऽतृणे
डिति प्रत्ययलक्षणेन इमागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वादेवं क्विपोऽपि पर्युदास इत्याहुः॥ पुगन्ता संयोग इति। धात्वन्तप्रत्यययोर्ह
लोरानन्तर्ये संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनाद् भेत्तेति गुणो न भवति। अजादौ च भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणः॥ विध्यपेक्षमि-
ति। गुणविधानमिति शेषः। लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः। ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भविष्यति
। उच्यते। षष्ठीपक्षेऽपि लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके के च तस्य ये तस्माद्विधीयेते इत्युपपद्यते विधानविशेषणम्। ननु साम्प्रतिकल
घूपधसंभवे कथं विधानं विशेष्यते व्याप्तिन्यायाश्रयादेवं हि हलादावजादौ च गुणः सिध्यति। कथं कुण्डिरिति। अङ्गाधिकारे तु नो वि-

अथवा वकारस्यैवेदं मशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम्॥ पुगन्तलघूपधस्य च॥ संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति। संयो
गे गुरुसंज्ञायां भेत्ता भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति॥ विध्यपेक्षं लघोर्ग्रहणम्॥ विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतम्। लघोश्चासौ विहितः
। कथं कुण्डिर्न दुष्यति। कुण्डिना हुण्डिना। अत्र कस्मान्न भवति। धातोर्नुमः। धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयो
जनम्। धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति। कथं रञ्जेः उपधालक्षणा वृद्धिः आश्वयो रागः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्।
यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योर्वृद्ध्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति। विचित्रो रागः

धानादृक्त एव नुमि प्रत्यये लघूपधाद्विधीयते तस्मिन्परतो नुमि गुणः प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। तेन कुण्डेति गुणोऽप्यहलन्त्य इत्यकारः सिध्यति अन्य-
था किं न स्यात्। कथं रञ्जेरिति। यदि षष्ठीनिर्देशेऽपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः न तत्राकारोपधाद्विहिते प्रत्यये वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जे
ः प्रत्यये परतः पुरस्तान्नकारोपधत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। राग इति। रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः। ननु चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्य
ते न च ततः प्रत्ययविधिसंभव इति विध्यपेक्षत्वं नाश्रयिष्यत एवं मन्यते। आकारोपधाद्यो विधीयते सोऽवयवादनुमानाद्विहितो भवति। स्यन्दि
श्रन्थ्योरिति। नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं निपातनम्। यदि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते तेन नो वृद्धिप्रसङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं न क्रियेत नलोप
सिद्धये विधिरेवाश्रीयेत अनेकप्रयोजनसिद्धये निपातनाश्रयणम्॥ ॥

अनङ्लोपेति। अल्लोपोनइत्यत्र षष्ठीनिर्देशेऽन्नन्ताद्विहितेप्रत्ययेलोपोविधीयमानोराज्ञइत्यादावेवस्यान्नास्मादभेत्यादौ। शिदीर्घत्वंच
सामानीत्यादावेवस्यान्नतुकुण्डानीत्यादौ। तस्मात्षष्ठीनिर्देशेविधानविशेषणेदोषप्रसङ्गाद्गुणोभेत्तुर्नसिध्यति। अभ्यस्तस्येति। अज्ग्रह-
णस्यप्रयोजनंनेनेनीत्यादौगुणप्रतिषेधोमाभूत्। यद्विचहलादावलघूपधत्वाद्गुणोनस्यात्तदागुणस्यप्राप्तिरेवनास्तीतिकिंतन्निषेधनि
वारणार्थेनाज्ग्रहणेन। लङर्थमिति। लुङ्प्रत्ययेगुणप्रतिषेधनिवारणायाज्ग्रहणंनज्ञापकम्। अनेनेगिति। णिजिरशौचपोषणयोरित्य-
स्माल्लुङि इति पूर्णपूर्प्लुः द्विर्वचनंनिजांत्रयाणांगुणःश्लावित्यभ्यासस्यगुणः हलङ्याभ्यइतितिलोपः प्रत्ययलक्षणेनलघूपधागुणः
। क्नुसनोरिति। ननुसनःकित्वममभावार्थंस्यात्। सिसृक्षतिदिदृक्षतइतिकथंज्ञापकम्। उच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तदासृजिदृशोर्झल्त्य

अनङ्लोपशिदीर्घत्वेविध्यपेक्षेनसिध्यतः। अनङ्लोपःदध्नासक्थ्ना। शिदीर्घत्वंकुण्डानिवनानि। एवंतर्हि। अभ्यस्तस्ययदाहाचि
। यदयंनाभ्यस्तस्याचिपिनिसार्वधातुकइत्यजग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येवंजातीयकानांगुणइति। लङ
र्थेतत्कृतंभवेत्। लङर्थमेतत्स्यात्। अनेनेक। क्नुसनोर्यत्कृतंकित्त्वंज्ञापकंस्याल्लघोर्गुणे। यदयंत्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुःइ
कोझल्हलन्ताच्चेतिक्नुसनौकितौकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येवंजातीयकानांगुणइति। संयोगेगुरुसंज्ञायांगुणोभेत्तु
र्नसिध्यति। विध्यपेक्षंलघोश्चासौकथंकुण्डिर्नेदुष्यति। धातोर्नुमःकथंरञ्जेःस्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्। अनङ्लोपशिदीर्घ
त्वेविध्यपेक्षेनसिध्यतः। अभ्यस्तस्ययदाहाचिलङर्थंतत्कृतंभवेत्। क्नुसनोर्यत्कृतंकित्त्वंज्ञापकंस्याल्लघोर्गुणे॥ नाभ्यस्त
॥ अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचिपस्पशानेचाकशीमिवावशातीरितिदर्शनात्। अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचिवक्तव्यम्।
किंप्रयोजनम्।

नकित्सनोरित्येवब्रूयात्। तस्माद्गुणप्रतिषेधार्थमपिकित्वंज्ञापकमेवकिंतुधिप्सतिधीप्सतीत्यत्रनलोपार्थंसनःकित्वंस्यादितिक्नोरेवकित्वं
ज्ञापकम्॥ नाभ्य॥ अभ्यस्तानामिति। गुणप्रतिषेधमविधायह्रस्वत्वमेवविधेयंसर्वेष्टसिद्धयइतिभावः। किंप्रयोजनमिति। गुणनिषेधेह्रस्वे- राम॰
नाविशेषंमत्वाप्रश्नः। पस्पशातइति। स्याशिर्वार्तिककारवचनादपठितोऽपिधातुस्तस्माल्लेटेव्यत्ययेनात्मनेपदंटेरेत्वंलेटोडाटावि- १९२
त्याट्। पूषापोबहुलंछन्दसीतिश्लुः द्विर्वचनम्। ॥

चाकशीमीति। काशृ दीप्तौ यङ्लुक्। लट्। मिप्। शप्लुक्। यङो वेतीडागमः। वावशीतीति। वाशृ शब्दे। यङ्लुक्। लट्। शतृ। ङीप्। जुजोषदिति। जुषी-
प्रीतिसेवनयोः। लेट्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारस्य लोपे लेटोऽडाटावित्यट्। व्यत्ययेन शपः श्लुः। द्विर्वचनं गु-
णो क्ङिति न। ह्रस्वाभावः। यदिति। दीधीति। यदि गुणनिषेधं मत्वा व्याख्या योपधाह्रस्वो विधीयते तदा नन्नेंनीति गुणपरत्वयोः कृतयोर्ह्रस्वमाविन्युपधा
नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेधपरव्याख्यानं। ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनर्गुणो न भवि-
ष्यति। एवं तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्गुणः स्यात्। स्वशिकशिवशय इति। स्वश बाधनस्पर्शनयोः। कश गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति। अन्ये
तु कस गतिशासनयोरिति। तन्मतेन कशिः सौत्रो धातुः। कशेर्मुट्। प्रतिघ शश्च कशेरिति पाठाद्दशकान्तौ। भूएकाज्ग्रहणमिति। द्विर्वचने कृ-

पस्पशाते चाकशीमि वावशीतीति दर्शनात्। पस्पशाते चाकशीमि वावशीतीति प्रयोगो दृश्यते। कपोतः शरदं पस्पशाते।
अहं सुवनं चाकशीमि। वावशीति हृदाजदिति। बहुलं छन्दसि आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात्। बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमुप
धाह्रस्वत्वम्। किं प्रयोजनं आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात्। यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत्। यद्युपधाह्रस्वत्वमुच्यते। प्रियां
मयूरः प्रतिनन्नेंनीति। यद्व त्वं नरवरनन्नेंनीमि हृष्टः। अत्र गुणः प्राप्नोति तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन। कस्मान्न भवति पस्पशा
ते चाकशीमि वावशीतीति। स्वशिकशिवशयः प्रकृत्यन्तराणि॥ भूसु॥ भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं बोभवीत्यर्थम्।
भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बोभवीत्यर्थम्। इह माभूद्बोभवीति। यद्येकाज्ग्रहणं क्रि
यते अभूत्। अत्र न प्राप्नोति। कर्तर्हि स्यात्। माभूत्। तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन। कस्मान्न भवति बोभवीति। बोभूत्विन्ये
तन्नियमार्थं भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति।

तेऽनेकाच्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम्। बोभवीति। यङ्लुगन्ताल्लेटि तिप्। लेटोऽडाटावित्यट्। माभूदिति। न माङ्योग इत्यट्प्रतिषेधाद
काच्त्वम्। अत्रैवेति। सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम्। यद्येवं सोषवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति। उच्यते। भाष्यं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्य
वपामवेक्ष्य। स्वापकमिति वक्तव्ये नियमार्थमिति वचनादथवा नियमार्थेन निपातनेन द्वयोरपि भूसुवोर्यङ्लुकि गुणनिषेधो नि
वार्यते। यद्वा छान्दसो यङ्लुक्। न च सुवो यङ्लुगन्तस्य छन्दसि प्रयोगः। भाषायां तु क्वचिद्यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। ॥

भा॰कै॰ तृणहः॥ किमर्थमिति। तृह इत्यस्य निवृत्त्यर्थो विकरणनिर्देशो भवति ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादिति ७ ३ २
१२३ प्रश्नः। न ह्यसत्यनु इति। व्यवस्थार्थमित्येवं ब्रुवता पूर्वं श्नमो भावः पश्चादिमू इत्युक्तं भवति। श्नमो भावायेति तूच्यमाने श्नमो न प्रदर्शितः स्यात्। तृणह
ः॥ अपिदर्थमिति। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इति सार्वधातुकग्रहणं पिद्विशेषणं संबद्धमिति तदनुवृत्तौ पितोऽप्यनुवृत्तिः स्यादिति न-
न्विदं त्वर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितोऽपि इड् भवति। हलग्रहणमनुवर्तते न हि तत्सार्वधातुकग्रहणेन सह निर्दिष्टं यत्तन्निवृत्तौ

कमाभूदिड्बोभवतीति॥ तृणहः॥ किमर्थं तृहेरागतश्नमको गृह्यते। न तृहेरिमू भवतीत्येवोच्येत। तृणहिग्रहणं श्नमि मो व्य-
वस्थार्थम्। तृणहिग्रहणं श्नमि कृते इत्यथा स्यात्। तृहिग्रहणे हि विषयेऽश्नमभावोऽनवकाशत्वात्। तृहिग्रहणे हि सति इ-
मू विषये श्नमो भावः स्यात्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाश इमू श्नमं बाधेत। इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायु-
क्तम्। तृहिग्रहणं श्नमि मो व्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत उच्यते तृहिग्रहणे हि विषयेऽश्नमभावोऽनवकाशत्वादिति। नत्र वक्त-
व्यं तृणहिग्रहणं श्नमि मोऽभावाय तृहिग्रहणे हि विषयेऽश्नमभावोऽनवकाशत्वादिति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। व्यव-
स्थार्थमित्येव सिद्धम्। न ह्यसतो व्यवस्थेति॥ तुरु॥ सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्। पुनः सार्वधातु-
कग्रहणमपिदर्थम्। अपिदर्थोऽयमारम्भः। अधिगोशमीध्वं सुशमिशमीध्वं शमीध्वमधिगो॥ बहुवचने॥ अतो दीर्घाद्ब-
हुवचन एत्त्वं विप्रतिषेधेन। अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्त्वं भवति विप्रतिषेधेन। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्यां
प्लक्षाभ्याम्। बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशो वृक्षेषु प्लक्षेषु। वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इत्युभयं प्राप्नोति। एत्त्वं भवति विप्रतिषे-
धेन॥ अम्बार्थ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अम्बाडे। अम्बाले। अम्बिके। न लङ्ह्रस्वत्वं वाडि संबुध्योः। न लोह्रस्वत्वं
वाहि संबुध्योरिति वक्तव्यम्। इदेवत्।

वृत्तौ निवृत्तिः स्यात्। शमीध्वमिति। शमेरन्तर्भावितण्यर्थात् प्रैषे लोट् व्यत्ययेनात्मनेपदं शपस्तस्य बहुलं छन्दसीति लुक्॥ अम्बा॥ डल रामः
कवतीनामिति। अर्थग्रहणेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः। श्रुत्यपेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः। असंयुक्ता ना चडलकानां ग्रहणाद- १२३
क्का ह्रेति ह्रस्वो भवत्येव। ॥

देवतद्इति। ङौ ह्रस्वे कृते ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधादाम्बाडागमौ न भवतः। अम्बार्थमिति। द्व्यच एवाम्बार्थस्य ग्रहणाड्डलकवतामर्थात् प्रतिषेधः कृतो भवति। अवश्यमिति। व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः। मातृणामिति। पूर्वपदे बहवो मातृशब्दाद् इति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थं पुत्रमभिधातुमुपादीयते बहुव्रीहौ च वर्तिपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयत इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः। गार्गीमातेति। गार्गी माता अस्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति कपूयेन न प्राप्त इति मातजा बाधते। यः पुत्रः स्त्राप्यगुणत्वात्कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातजादेशो नान्यत्र। गर्गवत्साभ्यां गर्गादियञ्यञश्चेति ङीप्॥

देवते देवतायां देवते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। स कथं न वक्तव्यो भवति। अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि। यद्यम्बार्थं द्व्यक्षरं गृह्यते। तत्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम्। मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते। मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते। गार्गीमात वात्सीमात॥ ह्रस्व॥ इह कस्मान्न भवति नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु। ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्। अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनम्। एष विभक्तिं मोच्चीचरमिति। शक्यं एष विभक्तिमनुच्चारयितुम्। कथमेवमयं ब्रूयात्। अम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोर्गुण इति। यद्येवमुच्यते जसि चेत्यत्र नद्या अपि गुणः प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। ततो ह्रस्वस्य। ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति। किमर्थमिदं गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो गुणः। गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति। अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते।

स्व॥ इह कस्मादिति। ह्रस्वविधानं नद्या गुणविध्यर्थमेतस्मात्। एषमिति। यद्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युच्यमाने नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तत्तदा- एषगुच्चारयितव्या भवति। एवमयं ब्रूयादिति। ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात्। नद्या अपीति। एकसमासनिर्देशाद्द्वयोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गात्। ह्रस्वस्य चेति। ह्रस्वस्येत्यत्राम्बार्थनद्योरिति वर्तनेन नद्या ह्रस्वे कृते तस्य गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते। अथवेति। सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुवृत्त्या तद्विधानं गुणबाधनार्थम्। ॥

जसि च। जसादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारवाची प्रकरणेऽस्मिन्येषु कार्यं विधीयते ते जसादय इति। पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणमाद धीति। हृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीषि धानात्सिध्यति रूपद्वयम्। ङीपूर्विकल्पं त्वनपेक्ष्यैतदुक्तम्। शतक्रत्व इति। जसि चेति गुणाभाव पक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनान्न भवति यणादेशः प्रवर्तते। किकिदीविशब्दः कविघ्नस्तित्वुणादिषु निपातितः॥ घेः। कुरुन इति। शेषो घ्यसखीति यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स विसंज्ञ इति कुरुशब्दो घिः॥ याङ्॥ अतिखट्वायेति। खट्वामतिक्रान्त

जसि च। जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः। जसादिषु छन्दसि वेति वक्तव्यम्। किमविशेषेणेत्याह। प्राङ् णौ चङ्युपधायाः। किं प्रयोजनम्। अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे किकिदीव्या। अम्बे अम्ब। दर्वे दर्वि। शतक्रत्वः। शतक्रतवः। पश्वे पशवे। किकिदीव्या किकिदीविना॥ घेर्ङिति॥ घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वी मृद्वी। कुरुत इति सुबधिकारात्सिद्धम्। सुपि निवर्तते। क्व प्रकृतम्। सुपि च बहुवचने झल्येदिति॥ याडापः॥ इह तिखट्वायाति मालायेति। ह्रस्वत्वे कृते स्यान्निवद्भावाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। याड्विधाने तिखट्वायेत्य प्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात्। याड्विधानेऽतिखट्वायातिमालायेत्य प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। याट्कस्मान्न भवति। ह्रस्वादेशे यम्। उक्तं चैतत्। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति। अथेदानीमसत्यपि स्यान्निवद्भावे दीर्घत्वे कृते आबसौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्यान्निवद्भावे नयापरिभाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। नहीदानीं क्वचिदपि स्यान्निवद्भावः स्यात्॥ ङेराम्॥ ॥

इदुद्भ्यामाम्विधानमौत्वस्य परत्वात्। इदुद्भ्यामाम्विधेयः।

इति श्रादिसमासे ह्रस्वे च कृते चतुर्थ्येकवचनस्य ङेः ऐट् इति प्राप्नोति याडाप इति च तत्र परत्वाद्याट् प्राप्नोति तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायै देवदत्तायेति प्रसङ्गः। ह्रस्वादेशत्वादिति। यतो ह्रस्वादेशः कृतस्ततो रूपभेदादापू ग्रहणेन तस्य ग्रहणाभावात्। स्यान्निवत्त्वं च नास्तीत्याह। उक्तं चैतदिति। लक्षणेति। अकारस्य दीर्घे सत्याडिति लाक्षणिकं रूपमिति न तस्य ग्रहणम्। ननु चेति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति न वक्तव्यमिति चोद्यते नेत्याहेति। परिहारः। ङेः॥ ॥

शकट्यामिति। शकटिशब्दस्य ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञाविधानात्तदभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति। नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति। आमेव काशः। कुमार्यामिति। औत्वस्यावकाशः। सख्यौ पत्याविति। अत आह। इदुद्भ्यामिति। पूर्वविप्रतिषेधआश्रयणीय इत्यर्थः। ननु कृते औत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम्भविष्यति। पुनरौत्वं न भविष्यति। चक्रके विष्ठतो व्यवस्थापनात्। नैतदस्ति। द्व्यपदार्थपक्षे सकृद्गतिपरिभाषया न स्यात्। योगविभागदिति। इदुद्भ्यामित्यत्र योगे नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्यौ पत्यावित्यत्रामो प्रसङ्गः॥ औत्॥

शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। औत्वस्य परत्वात्। परत्वादौत्वं प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। तत इदुद्भ्याम्। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेः आम् भवतीति। शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। तत औ[illegible]। औत्वे योगविभागः कर्तव्यः। औत्। औद्भवतीदुद्भ्याम्। ततः अच्च घेरिति। अकारश्च भवति घेरिति। किमर्थो योगविभागः। सखिपतिभ्यामौत्वार्थः। सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात्। सख्यौ पत्यौ। एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्वसन्नियोगात्। एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। अत्वसन्नियोगात्। अत्वसन्नियोगे औत्वमुच्यते। तेन यत्रैवात्वं तत्रैवौत्वं स्यात्। न वाकारस्यान्वाचयवचनाद्यथा क्यङि सलोपः। न वार्थ औत्वे योगविभागेन। किं कारणम्। अकारस्यान्वाचयवचनात्। प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वम्। यथा क्यङि सलोपः। तद्यथा। प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति। यत्र च सकारस्तत्र लोपः।

औत्व इति। एकयोगे त्वत्वौत्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं स्यात्। सख्यौ पत्याविति। असखीति प्रतिषेधात्पतिः समास एवेति नियमाच्चानयोर्नास्ति घिसंज्ञा। अस्त्र्याख्यत्वाच्च नदीसंज्ञा नास्ति। यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषाभावः पतिशब्दस्य तु स्त्रीवृत्तेर्यज्ञसंयोगादन्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति। न वेति। अन्वाचयेच शब्दः। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्भवति। यत्र तु घिसंज्ञास्ति तत्र न स्यात्त्वमिति अत्वानपेक्षमौत्वं प्रधानशिष्टम्॥ ॥

भा॰ कै॰ १२५ अन्त्वदिति। टापि सत्योऽऽङ आप इति शीभावः प्राप्नोति। यदा तत्र सामान्यग्रहणार्थोऽङ्‌कारो वर्णनिर्देशो वा। यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्र- १३२
थमाद्वितीययोर्द्विवचनयोरेव शीविधानादस्याप्रसङ्गः। अन्येटापि याट्‌प्रसङ्गमाहुः। नवेति। यासेत्यादौ टाबू भवति। त्यदाद्यकारस्याद्विधेरि
ति दोषेषु परिगणनात्। डित्करणादिति। अन्तोदात्तेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति। डित्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणभाव्यम्। अडित्वे त्वेकादेश उदात्तेनो
दात्त इति। ननु डित्वे सत्यपि त्वा विति टिलोपप्रसङ्गः। नैतदस्ति। औतडिश्चघेरिति न्यासः क्रियते। पत्या वै म्यर्यदिति निपातनाद्वाऽयेति-
लोपाभावः। विंशतावित्यत्र ति विंशतेर्डितीति तिलोपो न भवति। न स्तद्धित इति योगविभागात्तद्धित इत्यत्र ति विंशतेर्डितीति न इति चानुवर्त
ते। टेरित्येतत्तु नानुवर्तते। अतद्धितानां डित्करणसामर्थ्यात्। अथवा टेरित्यनुवर्ततां। तथाप्यतद्धितानां डित्करणसामर्थ्यादू यथैवहा

अत्वेटापूप्रतिषेधः। अत्वेटापः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शाकटौ। पद्धतौ। धेनौ। अत्वे कृतेऽन इति टापू प्राप्नोति। नवासन्निपातल
क्षणस्यानिमित्तत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति। एवं न भविष्यति। डित्करणाद्वा। अथवा डिदौकारः करिष्यते। आङो ना। किमर्थमस्त्रियामित्युच्य
ते। नाङो नापुंसीत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। त्रपुणा। जतुना। नुमा सिद्धं नैवं शक्यम्। इह ह्यमुना ब्राह्मणकुलेनेति नुभा
वस्यासिद्धत्वात् नुम् न स्यात्। अस्त्रियामिति पुनरुच्यमानेन दोषो भवति। वक्ष्यत्येतन्नमुटादेश इति। इति श्रीमद्
गवत्पतञ्जलिविरचिते सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥

मस्य लोपो भवति एवमतद्धितेष्वपि॥ आङो॥ किमर्थमिति। आङो नापुंसीत्युच्यमाने मात्रालाघवं भवतीष्टं च सिध्यतीति प्रश्नः
॥ नुमेति। इकोचि विभक्तावित्यनेन। अमुनेति। पुंसीत्युच्यमानेन पुंसके नाभावो न स्यात्। नुमपि गलक्षणोमुत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति।
नमुटादेश इति। टाया आदेशष्टायामादेश इत्यनेकविभक्त्यन्तसमासाश्रयेण नाभावे कर्तव्ये नेच परतो दीर्घमुत्वस्यासिद्धत्वादि राम॰
घिलक्षणो नाभावो भवत्यतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायकैयटकृते महाभाष्यप्रदी- १२५
पे सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ अथ णिग्रहणमिति। ह्रस्वग्रहणादुपधाग्रहणाच्च चङ्णिपरस्मिन्नेन लोपेऽन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधास्ति। ह्रस्वश्रुत्या
त्वचरिभाषोपस्थानाद् चङुपधाया ह्रस्वेन भाव्यम्। न चिद्दुत्सुधेट्प्वीनामनुपधा। कमिगुप्योस्तु ह्रस्व एवोपधा। तत्र णावन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्या
दिषु कृतेषु चङ्युपधा ह्रस्वभाग् नास्तीति सामर्थ्याच्चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञास्यत इति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंभवाच्चङि-
यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेतेति मत्वाह। चङ्युपधाया इति। इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्त-
स्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारेणासूत्रार्थसंभवाद् युक्तान्तरङ्ग बाधेति मत्वाह। वृद्धिरत्रेति। इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाह। औकारस्ये
ति। नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात्। एतदेव तर्हि उच्यते वृद्ध्यात्र न भाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिमुच्यते॥ वृद्धौ तर्हि कृतायामिति। अपवादत्वा द्धि ह्रस्वो वृ
द्धेर्बाधकः आवादेशस्य चेति भावः। इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाह। नैतदस्तीति। इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवाद

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ अथ णिग्रहणं किमर्थम्। न चङ्युपधायाः ह्रस्व इत्येवोच्येत। चङ्युपधाया ह्रस्व इती यत्युच्यमाने
अलीलवत्। अपीपवत्। उकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति। वृद्धौ तर्हि कृता
यामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति। अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति। नहीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। तस्मा
ण्णिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ चङ्ग्रहणं किमर्थम्। न णावुपधाया इत्येव सिद्धम्। णावुपधाया ह्रस्व इती यत्युच्यमाने कारयती
त्यत्रापि प्रसज्येत।

नवकाशतामेव मत्वाह। नहीदानीमिति। ननु वृद्धिबाधित्वाभवनूकारस्य ह्रस्वस्तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वान्माभूद् वृद्धिः। गुणस्तु केन वार्यते। ततो गु
णे वादेशे च सिद्धमलीलवदिति। नैतदस्ति। गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद् वृद्धेश्च ह्रस्वेन भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरिति उवङ् प्रसज्येत। अ
अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुग् बाध्येत। अपीपवदित्यादौ च नैव ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते। यदा चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदा
वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङि उपधाह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यम्। सूत्रकारेण चङ्
परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम्। अथेति। मितां ह्रस्व विधानादनेन सर्वत्र ———— णौ ह्रस्वो भवि
ष्यति। प्रयोगदर्शनाच्च व्यवस्थाश्रयितव्येति मत्वा प्रश्नः। इतरो वचनमन्तरेणेष्टानिष्टविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाह। णावुपधाया इति।

अथोपधाग्रहणमिति। न्याय्या नाग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधाच्च लिङ्गादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रश्नः। चङ्युपधाग्रहणमिति। असत्युपधाग्रहणेऽचः परिभाषोपस्थानाद् चाङ्गस्य विशेषणाद् अजन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। लूङ् अत इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यतीति पूर्वं वक्ष्यमाणमत्रानुपपन्नमीयं न्यायव्युत्पत्तये तल्लन्यदभिधातुमाह। नैतदस्तीति। इतरो ह्रस्वं निरवकाशत्वाद् अन्तरङ्गां अपि बाधकं मत्वाह। ननु हीदानीमिति। इतरो विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाच्विशेष्यते अङ्गस्य यत्रान्त्यस्थितस्याचो ह्रस्वो भवतीत्येवं विध्यन्तराण्यपि न बाधितानि भवन्ति। ह्रस्वस्यसावकाशो भवतीति मत्वाह। अन्त्यो ह्रस्वभावीति। अङ्गस्येत्वं

नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नणवेव ह्रस्वत्वं भवतीति। यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अचीकरत् अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। कारयति हारयति। तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। अथोपधाग्रहणं किमर्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्। णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अचीकरत्। अपीपवत्। अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्र वृद्धिर्भविष्यति। ननु हीदानीं ह्रस्वभाव्यस्ति। अन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादन्त्यस्य भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति। अचकाङ्क्षत् अववाङ्क्षत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। एतेन पुनः सङ्घातेन व्यवधानं भवति च न भवति च। उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य उपधाया यथा स्यात्।

ति चावयवषष्ठीविज्ञानाद् अलोन्त्यस्येत्यस्योपस्थानाभावः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन शब्देन अवश्यं व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधाने न प्रवर्तत इत्यज्भ्यां ह्यच्विशेष्यते णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यंभावित्वादाश्रीयते। एकस्मिंस्तु विषयेऽन्त्यसदेशोऽसदेशयोर्ह्रस्वभाविनोरसंभवादनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः। (नन्त्य)

अपीप्यदिति। अतोन्त्यस्येति युक्तो लोपप्रसङ्गः पुनरर्थमुपधाग्रहणम्। ननु ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्गदेशत्वादपवादानामुपधाया एव भविष्यति। नैतदस्ति। ह्रस्वश्रुत्या परिभाषोपस्थानादङ्गे नचाचो विशेषणाद्युक्तं यदुपधाह्रस्वः स्यात्। लोपविधौ तु पिबतेरिति स्थानषष्ठ्या अन्येऽल्युपसंहारात्। अन्त्यस्यैव लोपः स्यात्। भिन्नदेशावप्युत्सर्गापवादौ दृश्येते यथा शपुन्नमौ काकचौ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्भिन्नदेशोऽप्यपवाद उत्सर्गं बाधते। यदि तर्हि पुनरर्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमाल्लोपः पिबतेरीच्चाभ्या-

अपीप्यत्। अपीप्यताम्। अपीप्यन्। अथेह कथं भवितव्यम्। मा भवानटिटत्। आहोस्विन्मा भवानटीटदिति। मा भवानटिटदिति भवितव्यम्। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति। यदयमोणिमृदितं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। ऋदित्करण एतत्प्रयोजनमृदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात्। द्विर्वचने कृते परेणाव्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति। तस्मान्मा भवानटिटदिति भवि---तव्यम्। उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम्। उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। णिचा व्यवहितत्वात्। णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः। चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवदिति। एवमप्यग्लोपिनां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः। तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपोऽन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायाम्। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः। तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति।

सस्येति। नैतदस्ति। अन्तरङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वाद्धाह्लोपो बाधेत उपधाग्रहणेनान्तरङ्गत्वाद्युक्ति कृते आकारस्योपधाया लोप इति न कश्चिद्दोषः। अथेहेति। न्यायप्रयोगविरोधात्प्रश्नः। स एव प्रष्टा न्यायान्वयेनाह। मा भवानटिटदित्येवमिति। इतरोऽवस्थमाणलिङ्गाद्दृष्टं मे न एतद्दृति। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवतीति। एवं तर्हीति। ज्ञापकात्पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्द्विर्वचनमिति क्रमः। कृतायामपीति। स्थानिवद्भावात्।

 एवं तर्हीति। सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वकः। अत्यरराजदिति। राजानमतिक्रान्तवानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णि
चि कृतेऽत उपधाया इति वृद्धौ कृतायामगेव लुप्यते। यत्तर्हीति। प्रत्याहारग्रहणाद्धि ज्ञापकात्पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो भवति। ननु प्रत्याहा
रग्रहणं स्वामिनमाख्यदसस्वामत्। गोमिनमाख्यदजुगोमदित्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावाल्लोपे ह्रस्वनिषेधार्थं स्यादिति कथं ज्ञापकमि
ति चिन्त्यमेतत्। अत्राहुः। अनभिधानाण्णिजत्र नास्तीति भाष्यकारस्याभिप्रायः। एवं तु ज्ञापकेन लोपस्य बलीयस्त्वे यदुक्तं हलिक
ल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति तद्विरुध्यते असत्यपि अत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वेकारस्य लोपे सति सन्वद्भावस्या
प्रसङ्गादनाश्रित्य ज्ञापकत्वमत्वनिपातनमुक्तम्। ज्ञापकाश्रयणं तु ज्यायः। पटुमाख्यदपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। यदयमग्लोपिनां नेति निषेधं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्य
देतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते। अत्यरराजत्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्य
ल्लोपिनां नेति ब्रूयात्। एवं तर्हि वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। अथ वा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धि
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् इति। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥ नाग्लो॥ अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात्। अग्लो
पिप्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। स्थानिवद्भावात्। स्थानिवद्भावादत्र ह्रस्वत्वं न भविष्यति। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो
नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः।

सन्वद्भावस्य प्रसङ्गाभावार्थम्। अथ वेति। हलिकल्योरत्वनिपातनमेव ज्ञापकं लोपात्पूर्वं वृद्धिर्भवतीति। णिलोपस्तु वाचनिकेन पूर्वविप्रतिषे
धेन वृद्धेः पूर्वं भवति। एवं पटुमाख्यदपीपटदिति सन्वद्भावप्रसङ्गात्प्रत्याहारग्रहणमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं तेन वृद्धेः प्राग्लोपो विधेयः॥ ना
ग्लो॥ अग्लोपीति। मालामाख्यदममालदित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः। ननु प्रति
षिध्यते तत्र स्थानिवत्त्वं किलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति। नैतदस्ति। यदर्थः स प्रतिषेधः तस्य णौ णिच्युपसंख्यानमित्यनेन साधित
त्वान्न वक्तव्यः। ॥

हलचोरादेशइति। यथासुधातुरकङ्चेत्यादेशेसमुदायेअवयवस्यानादेशत्वादणोरपरत्वंनभवतिसौधातकिरिति। तथासमुदायेस्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्तिस्थानिवद्भावः। किंपुनरिति। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्यतस्मिन्स्थानिन्यवयवानामपिस्थानित्वादजादेशत्वादन्याय्यएवस्थानिवद्भावः। तथाचखट्वर्श्यइतिऋकारस्थानिकत्वात्प्रथमणोरपरत्वंभवतीतिभावः। इतरःपूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाह। अजादेशइति। इतरस्त्वनुमीयमानोऽवश्याश्रयितव्यःस्थान्यादेशभावइतिमत्वाह। अग्लोपिनामिति। इतउत्तरमिति। पञ्चपाद्यामित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धइति। तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वितिवक्तव्यमेव। यद्वाज्ञापकज्ञापिताविधयोऽनित्याइतिसंयोगादिलोपलत्वणत्वेषुस्थानिवद्भावोभवत्येव। अचःपरस्मिन्नित्यत्रविचारितंहलचोरादेशःस्थानिवदितिचेद्धिंशानेस्तिलोपएकादेशइत्यादितत्रनिर्णीतम्। हलचोरादेशोनस्थानिवदिति। इहतुप्रतिषेधवचनमर्थान्तरज्ञापनायोक्तमितिग्रन्थविरोधस्तस्मादन्याय्याश्रयेण

वाचस्थानिवद्भावोनास्तियोहलचोरादेशः। अत्यरराजत्। किंपुनःकारणम्। हलचोरादेशोनस्थानिवदित्युच्यते। अजादेशःस्थानिवदित्युच्यते। नचायमचएवादेशः। किंतर्ह्यचश्चान्यस्यच। अग्लोपिनांनेत्यपितर्हिप्रतिषेधोनप्राप्नोति। किंकारणम्। अग्लोपिनांनेत्युच्यते। नचात्रागेवलुप्यते। किंतर्ह्यक्चान्यश्च। योत्राग्लुप्यतेनतदाश्रयःप्रतिषेधोभविष्यति। यद्येवंतर्हियोत्राग्लुप्यतेतदाश्रयःप्रतिषेधोभवति। एवंयोत्राग्लुप्यतेतदाश्रयःस्थानिवद्भावोभविष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतियदग्लोपिनांनेतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः। इतउत्तरंस्थानिवद्भावोनभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्युक्तम्। तन्नवक्तव्यंभवति। यदेतज्ज्ञाप्यतेआदीधयतेः। आदीधकः। आवेवयतेः। आवेवकः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितिलोपोनप्राप्नोति।

हलचोरादेशोनस्थानिवदित्ययंपक्षोग्राह्यः। इहत्वभ्युपेत्यस्थानिवत्त्वंज्ञापकत्वमाश्रितम्। शिष्यबुद्धिव्युत्पादनायाऽस्थितोऽपिपक्षःक्वचिदुपन्यस्यतइत्येवंविरोधःपरिहार्यः। अग्लोपिग्रहणसामर्थ्याच्चसमुदायलोपेऽप्यग्लोपआश्रीयतेकेवलाग्लोपेप्रतिषेधस्यानर्थक्यात्। खट्वर्श्यइत्यत्रत्वेकःपूर्वपरयोरित्यवयवावेवशब्देनचोदितावितिरपरत्वंप्रवर्तते। तदुक्तम्। योह्युभयोःषष्ठीनिर्दिष्टयोःस्थानीभवतिलभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति। आदीधकइति। दीधीणिचूदीधीवेवीटामितिगुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततोण्वुलिणिलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाभावाद्यीवर्णयोरितिलोपोनप्राप्नोति। यद्यप्यन्तरङ्गत्वाल्लोपःसिध्यतितथापिवर्णग्रहणस्यानन्यार्थस्यप्रयोजनाख्यानायोपक्षेपः। ॥

भा॰ कौ॰ यत्प्रलुनीह्यत्रेति। तिङ् तिङ इति निघातो निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः। हेरपित्वादाद्युदात्तत्वान्न विकरणस्वरेण सार्वधातुकस्वरं बाधत इति प्रा ७४१
२९८ स्वराभावस्तत्र यणादेशे कृते उदात्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावाच्च निघातो न प्राप्नोति। वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति। वर्णग्रहणं कृतपूर्वं गतिप्र
श्रीयते। अन्तरङ्गत्वात्तु लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम्। ननु केचिद्ज्ञापकं वर्णयन्ति। उत्तरत्र स्थानिवत्त्वाभावस्याग्लोपिग्रहणं तु स
तिप्रयोजनेन ज्ञापकमस्यार्थस्य। अन्तरङ्गः स्वर इति। यद्यप्युभयं पदद्वयाश्रयं तथापि पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धः। पश्चादधिकरणवाचि
नात्र शब्देनेति यणादेशो बहिरङ्गः। भ्राजा। काण्यादीनां वेति। आदिशब्दः प्रकारे येषां ह्रस्वविकल्पो दृश्यते ते काण्यादयः। काणि भ्राणि राणि

इह च यत्प्रलुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरेण न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। आदीधयतेः। आदीधकः। आवे
वयतेः। आवेवकः। यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति। यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति। यदप्युच्यते यत्प्र
लुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरेण न प्राप्नोतीति बहिरङ्गो यणादेशः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।
भ्राजा। काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्। के पुनः काण्यादयः। काणि राणि भ्राणि भाणि हेठि लेठयः। अचकाणत्। अचीकणत्।
अरराणत्। अरीरणत्। अबभ्राणत्। अबभाणत्। अबीभणत्। अजीहिठत्। अजिहेठत्। अलुलोपत्। अलूलुपत्।
॥दय॥ इहावदिग्येऽवदिग्यातेऽवदिग्यिरे। दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। ननु
च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति।

हेठि लेठि प्रभृतयः॥ दय॥ दिग्यादेशे कृत इति। यद्यपि प्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेश आरभ्यते तथापि बाध्यबाधकभावे द्वैतं लक्षणं वा लक्षणेन बाध्य
ते लक्ष्यं वा। तत्र यदा द्विर्वचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसङ्गः। यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तस्य द्विर्वचनं-
दिगि नाबाध्यते दिगेस्तु तत्प्राप्नोति शास्त्रस्याबाधितत्वात्। ततश्च यथा चख्यावित्यादौ ख्याञादेशे कृते द्विर्वचनं भवति। एवं दिग्यादेशे कृते प्राप्नो रामः
ति। साभ्यासस्येति। तेन कृते द्विर्वचने दिग्यादेशो न पुनर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च। ननु चेति ॥ १२८
। पूर्वविप्रतिषेधाद्धल्यसिद्धये दृष्टक्रमाश्रयणादिति भावः।

नसिध्यतीति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्नुव्यवस्थाहेतौ सत्येव क्रमो दुर्लभः। तत्र द्विर्वचनस्य सावकाशः पपाचेति। कृते द्विर्वचने दयतिसद्भावाद्दि
ग्यादेशस्य। अकृते तु द्विर्वचने तूभयप्रसङ्गे परत्वाद्दिग्यादेशः। एवं तर्हीति। नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारम्भात्। इतरस्तु बुद्धिपरीक्षार्थं विप्र
तिषेधाश्रयेण सकृद्गतावित्येवं दिग्यादेशो द्विर्वचनस्यान्यथाबाधक उक्त इत्यारोप्य कथयति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति। इतरोऽप्यभ्युपगम्य ताव
द्विप्रतिषेधं सकृद्गताविप्याश्रित्याह। पुनःप्रसङ्गादिति चेदिति। यथा यूयं ब्राह्मणकुलानि युयुं त्वमित्यमादेशे कृते शिशीलुको न भवन्ति। दि
ग्यादेशे कृते द्विर्वचनाभावः। इदानीं न्याय्यं परिहारमाह। अथ वेति। कचित्पाठो नैव युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इति। योऽयमनुक्ता
र्थस्य दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्युक्तस्यान्यथापरिहारोऽभिहितः पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः। अनवका

नसिध्यति। किं कारणम्। दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्यादेशवचनम्। दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति। परत्वाद्दि
ग्यादेशेन भवितव्यम्। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं
प्राप्नोति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यम्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति। तद्यथा अ
मादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं दिग्यादेशे कृते पुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनं न भविष्यति। अथ वा विप्रति
षेधे पुनःप्रसङ्ग इत्युच्यते। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः। इह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। यदि तर्ह्यन
वकाशा विधयो बाधका भवन्ति। बभूव। भूभावो द्विर्वचनं बाधेत। सावकाशो भूरादेशः। कोऽवकाशः। भविता। भवितुम्। इह
तर्हि चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति ख्याञ् द्विर्वचनं बाधेत।

शो दिग्यादेश इति। पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम्। इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेण नाप्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमा-
णस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते। यदि तर्हीति। नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम्। अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात्। एवं तर्ह्यनवका-
शानिमता अनवकाशादित्यर्थो विवक्षितो न नैवायमनवकाशः कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात्। अथ पुनरेवमप्यनवकाशत्वं मन्यसे तत्-
दा लक्ष्यदोषप्रसङ्गः। बभूवेति। अस्तेर्भूरिति भूभावः। सावकाश इति। यत्र द्विर्वचनाभावः। इह तर्हीति। आचख्याविति अत्र कृतेऽपि द्विर्वचने
ख्याञः प्रवर्तनादनवकाशत्वाभावो यदा तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा ख्याञि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गः। ॥

भा॰कै॰ सर्वादेश इति। स्थानिवद्भावादलिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः। पूर्वस्य अवर्णमिति। अयं दोषो नोत्स- ७ ४१
१२९ र्गापवादपक्ष उपात्तो भूभावस्यावकाशदर्शने नोत्सर्गापवादभावनिराकरणात्। द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते बभूवेति न सि-
ध्यतीति प्रतिपाद्यते। न त्वार्धधातुकसामान्य इति। द्विर्वचननिमित्तस्य लिटोऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्वं भूभावः पश्चाल्लिटि परतो द्वि-
र्वचनमित्यदोषः। यो यतः प्राप्नोतीति। विषयसप्तमीफलं त्वापितं स्यात् तु विधावपि विषयसप्तम्याश्रीयत इति येन नाप्राप्ते इत्यस्य न्याय-
स्यानवतारात् कृते स्यात् विद्विर्वचनं भवत्येव दिग्यादेशे तु लिटीति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगि आरभ्यमाणस्तं बाधते॥ कृते

इह चापि बभूवेति। यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनम्। भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोति। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्। परस्य भूभा-
वे कृते पूर्वस्य अवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति। अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुक-
सामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रह-
णं कृञर्थम्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम्। किमर्थम्। कृञर्थम्। इहापि यथा स्यात्। संचस्कर-
तुः संचस्करुः। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुः। संयोगोपधस्येत्येव
सिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। सस्वरतुः सस्वरुरिति। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं कारणम्। सुटो बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्। बहिरङ्गः सुडन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्र-
हणमनन्यार्थं विज्ञायते। ऋतो लिटि गुणादृन्शोहृद्विर्विप्रतिषेधेन।

श्च संयोगादेरिति। इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगाद्याश्रीयते न च स्कृ इत्येतदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः। उपधाग्रहणं संयोगस्यादेशवि-
शेषोपलक्षणमल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात् संयोगस्योपधात्वासंभवात्। अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्तते तेन स्योपधात्वमस्त्ये-
व बहिरङ्ग सुडिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेष- राम:
णेन संबन्धो भवति सुट्कात्पूर्व इत्यत्र तूक्तं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येवं च सुटोऽन्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुणाद् इति नार्थ उपसंख्यानेन संस्क- १२९
षीष्ट संस्क्रियत इत्यत्र त्विड्गुणयोः प्रतिविधेयम्। अनन्यार्थमिति। कृञर्थमेवेत्यर्थः। तत्र वचनादसिद्धत्वं बाध्यते। यथान्यत्रोक्तमाश्र-
यात्सिद्धत्वं यथारोहत्व इति। ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वेति। अस्तु परविप्रतिषेधेन गुणस्तस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति। अनाश्रित्य लक्षणमिदं च वृद्धिमात्रमेकत्वेनाश्रित्यैतदुक्तम्। पुनःप्रसङ्गो नामेति। वाचोयुक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्मिन्कार्ये विहिते निमित्तसंभवात्पूर्वस्य लक्षणस्य पुनःप्राप्तिः पुनःप्रसङ्ग उच्यते न तु पूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनःप्रसङ्गः। तस्मादिति। ननु यदि नाम पुनःप्रसङ्गवाचोयुक्तिर्न घटते किमेतावता गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधावृद्धिर्न हि न प्राप्नोति सत्यां च प्राप्तौ किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेत्यत्र चिन्त्यमेतत्।ऽऽस्तृ हृ॥ न गुणो वेत्युच्येतेति। गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तो विकल्पनीयस्तत्र गुणपक्षे विशशरतुरित्यादि

ऋतो लिटि गुणाद्ञ्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः। ञ्णिति वृद्धेरवकाशः स्तारकः ध्वारकः। इहोभयं प्राप्नोति सस्वार दध्वार। ञ्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा पुनःप्रसङ्गाद्गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिर्भविष्यति। नैष युक्तः परिहारः पुनःप्रसङ्गो नाम स भवति यत्र तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते। अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। अकृते चाचो ञ्णितीति तस्मात्सूच्यते ऋतो लिटि गुणाद्ञ्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते। न गुणो वेत्युच्येत तत्रायमप्यर्थः। गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति। ऋतो ह्रस्वत्वमित्वप्रतिषेधार्थम्। ऋतो ह्रस्वत्वमुच्यते। इत्वप्रतिषेधार्थमित्वं मा भूदिति गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्ते इत्वं प्रसज्येत ह्रस्वो वेति पुनरुच्यमाने ह्रस्वत्वेन मुक्ते यथाप्राप्तं गुणो भविष्यति।

भविष्यतीति। तदभावपक्षे तु यणादेशेन विशश्रतुरित्यादीति भावः। तत्रायमपीति न केवलं गुणविधानप्रकरणमनुसृतं भवति। यावत्ता घवमपीत्यर्थः। इत्वं प्रसज्येतेति। वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वेत्वं स्याद्ध्रस्वविधाने तु यणादेशः सिध्यति। विशश्र्वान् विदद्र्वान् विपप्र्वानिति क्वसौ च सिध्यति गुणविकल्पे त्वेतद्रूपासिद्धिः। क्वसोः कित्त्वेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः। उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति ह्रस्वविधावपि उत्तरत्र ह्रस्वविधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति पूर्वोक्तो विशेषः। ॥

उपसर्गात्॥ प्रोह्यत इति। अकृते एकादेशे ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादन्तरङ्गत्वाच्च प्रागेकादेशेन भाव्यम्। वार्णादाङ्गमित्येतत्तु समाना-
श्रयाङ्गवार्णविषयं तस्मादेकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावेन ह्रस्वप्रसङ्गः प्रोह्यते। एकादेशे कृत इति। उपसर्गात्परस्योह्यते ह्रस्वो विधीयमान ए-
कादेशे कृते भेदाभावाद्भेदनिबन्धनपौर्वापर्यानुपपत्त्योभयत आश्रये अन्तादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वत्वाभावः। आऊह्यत इति। धातूपसर्-
गयोः संहिता नास्ति। तदुक्तम्। संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति। एवं च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्यैकादेशेन भाव्यम्
। एवं च आऊह्यत इति ये ह्रस्वं पठन्ति ते न सम्यग्न्यायविदः लौकिकप्रयोगसंपादनाय हि ह्रस्वो विधीयते। तस्माल्लौकिकेन प्रक्रियावा-

केणः॥ केणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम्। केणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कृन्निवृत्त्यर्थ-
म्। कृति मा भूद्दुराका। धाकाइति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥ उप॥ इह
कस्मान्न भवति। प्रोह्यते। उपोह्यते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्। एवमपि आऊह्यते ओह्यते समोह्यत इत्यत्र प्रा-
प्नोति। अण इति वर्त्तते॥ एतेः॥ एतेर्लिङ्युपसर्गात्। एतेर्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। ईयात्। न तर्हि व-
क्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उपसर्गादिति वर्त्तते। एवं तर्ह्याचार्योन्वाचष्टे। उपसर्गादित्यनुवर्त्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधि-
अ कारा अनुवर्त्तन्त इति। एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्त्तेरन्। रीङृतः॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न रिङृत इत्येवोच्येत।
का रूपसिद्धिः। मात्रीयति पित्रीयति। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति।

कयेनाकृतह्रस्वेनाङ्गाप्रश्लेषप्रदर्शनमात्रं क्रियते। अथवा लौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते। तथापि न काचित्क्षतिः सत्ये-
कादेशस्यादिवद्भावादुहिग्रहणेन ग्रहणात्तस्मात्परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। अण इति वर्त्तत इति। एवं च रूपाश्रयोयं विधिरिति ताद्रूप्यान-
तिदेशादण्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावः॥ एतेः॥ ईयादिति। आशिषि लिङ्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। नैतदन्वाख्येयमिति वार्त्तिककारेणैत-
दन्वाख्येयं सर्वाधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गादिति कारस्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचष्टे॥ रीङृतः॥ दीर्घत्वं भविष्यतीति। ननु-
नाप्राप्ते दीर्घे रीङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात्। नैतदस्ति। ऋवर्णस्य बाध्यतां रीङ् लुकथं बाध्यते न हि तस्य दीर्घे प्राप्ते स आरभ्यते तत-
श्च द्व्यचे परे यिरिङि कृते दीर्घः प्रवर्त्तत एव॥

यङि च॥ यङ्प्रकरणादिति। हिंसायास्त्वन्यत्र जङ्घन्यत इत्येव भवति। अभ्यासरूपं न सिध्यतीति। उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ईकोधातुभक्तत्वाद्द्विर्वचननिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावात्। एवमपीति। अजादौ प्रत्यये विधानात्। एवं तर्हीति। प्रक्रियालाघवाय घकारस्यादेशविधानाद्घ्नीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात्। व्यक्तिपदार्थाश्रयणे च घ्नीभावे कृते द्विर्वचनं प्रवर्तते। आकृतिपक्षे तु हिंस्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्विर्वचनबाधप्रसङ्गात्। नच्छन्दस्य॥ जनीयन्त इति। जनमिच्छन्तीति क्यच्। लटः शत्रादेशः। जस्। उगिदचामिति नुम्। छन्दसीति। आनन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोतीति न तस्यापवादेऽपनीते उत्सर्गो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रति

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबतेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ यङि च॥ यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीट्। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीङ्वक्तव्यः। जेघ्नीयते। यदीट् अभ्यासरूपं न सिध्यति। एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक्। एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नी। नच्छन्दस्य॥ अत्यल्पमिदमुच्यते अपुत्रस्येति। अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। जनीयन्तोऽन्वग्रवः। पुत्रीयन्तः सुदानवः। छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संस्वेदयुः मित्रयुः। न वाश्वाघस्याद्वचनमवधारणार्थं नूनं तावद्वक्तव्यम्। किं कारणम्। अश्वाघस्याद्वचनमवधारणार्थं भविष्यति। अश्वाघयोरेव छन्दसि दीर्घो भवति नान्यस्येति॥ शा॥ श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यम्। श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्। संशितं व्रतम्। न तर्हि वक्तव्यम्।

विधाविधेयः। संस्वेदयुरिति। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। न वेति। अश्वाघयोरनेनेत्वप्रतिषिद्धेऽकृत्सार्वधातुकयोरित्याकारे सिद्धे पुनराद्वचनं नियमार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति॥ शाच्छोः॥ श्यतेरित्त्वं व्रत इति विषयो निर्दिश्यते न तूत्तरपदं तेन संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि नित्यमित्त्वं भवति। यद्येवमित्त्वेन व्रतस्याद्योतितत्वात्संशितव्रत इति व्रतशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अन्यत्रापीत्वविधानात्संशितशब्दः सामान्यशब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः। व्रते तु नित्यमित्त्वं विधीयते। ॥

मा॰कौ॰ नवक्तव्यमिति। साधारणेनन्यायेनसिद्धत्वादतएवतुल्यधर्मणः शब्दानुपन्यस्यतिं देवत्रानइति। नुदविदोन्द्रेतिनत्वंसंज्ञायांनभव
१३१ ति। देवग्रहणंसंज्ञाविषयोपलक्षणार्थं तेनभवत्रानइत्यादावपिसंज्ञात्वान्नत्वाभावः। यदातुक्रियाशब्दस्त्राणंत्रातइतितदानत्वविकल्पः ७४१
। गलइति। अविविभाषेतिलत्वंप्राण्यङ्गेनित्यंभवतिविषेतुगरइतिलत्वाभावः क्रियाशब्देतूभयंभवतिगरोगलइति। ग्राहइति। विभाषा
ग्रहइति। णप्रत्ययोजलचरेनित्यंभवतिज्योतिषिपचाद्यच्। ग्रहइति। इतियोगइति। लक्षणहेत्वोः क्रियायाइतिशतृशानच्विधिर्हं-
न्तीतिपलायतेवर्षतीतिधावतीत्यादावितिप्रयोगेनभवति। मिथइति। एकस्मिन्विषयेनविकल्प्यन्तेकिंतुविषयभेदेन। एतच्चाकृतिप
क्षेउपपद्यते। नत्रहिसर्वेलक्ष्यमैकविध्यमापाद्यउभयमनुपदिश्यतेततश्चोभयंभवतीत्येतावतैवलक्षणस्य व्यापारः। असकीर्णंतुप्रयोग
वं

नवक्तव्यम्। देवत्रातोगलोग्राहइतियोगेचसद्विधिः। मिथस्तेनविभाष्यन्तेगवाक्षः संशितव्रतः॥ दोदद्घोः॥ अवदत्तं
विदत्तंचप्रदत्तंचादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तंचनिदत्तमितिचेष्यते॥ किंपुनरयंतकारान्तआहोस्विद्दकारान्तउत
थकारान्तः। अथवाथकारान्तः कश्चात्रविशेषः। तान्तेदोषोदीर्घत्वंस्यात्। यदितान्तः। दत्तीतिदीर्घत्वंप्राप्नोति। दान्ते
दोषोनिष्ठानत्वम्। अथदकारान्तः। रदाभ्यांनिष्ठातोनइतिनत्वंप्राप्नोति। धान्तेदोषोधत्वप्राप्तिः। अथधान्तः। झषस्तथो
र्धोधइतिधत्वंप्राप्नोति। थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः। अथथकारान्तोनदोषोभवति॥

वशात् प्रतीयते। गवाक्षइति। वातायनेअवङ् स्फोटायनस्येतिनित्यमवङ् भवतिप्राण्यङ्गेतुगोरक्षिगोक्षीतिभवत्यन्यत्रतुविकल्पेन। ए
तच्चोदाहरणंनतुव्यवस्थितविभाषाणांपरिगणनमन्यासामपिसंभवात्। दोदद्घोः॥ अवदत्तमिति। आदिकर्मग्रहणंप्रदत्तशब्दस्यैवसंभ
वाद्विशेषणमवदत्तादिसिद्ध्यर्थत्वाद्वचनस्यावदत्तादयोपिभवन्तितथाचउपसर्गादित्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमितिवक्ष्यते। तस्मा
न्निदत्तमितिचेष्यतइतिचशब्देनावदत्तादयोपीष्यन्तइतिसूच्यते॥ किंपुनरिति। यद्यपिदकारः श्रूयतेतथापिसंहितायांतकारादीनाम
येतस्यरूपस्यसंभवात्प्रश्नः। तान्तेदोषइति। यदादइत्येतस्ययस्तकारान्तआदेशस्तत्रदीर्घइतिसूत्रार्थस्तदायंदोषः। यदातुनकारा राम॰
तैदादेशेदीर्घस्तदानदोषः। तस्मात्थान्तइतिसंनिपातपरिभाषाश्रयेतुदान्तधान्तयोर्नदोषः। १३१
॥

अचउ॥ यदीति। दाशब्दाकारस्यदङ्गावेदत्तमितिसंयोगादिश्रूयेत नासौ सूत्रभेद इति दोषायेति शेषः। तदेव सूत्रं लघुक्रियमाणं प्रत्यु
तगुरुणं संपादयति। अथवेति। लघुकरणेपि यदिन्यासान्तरत्वात्स्पष्टएव सूत्रभेद इति मतं तदेवमुत्तरम्। अलोन्त्यस्यह्यवपवादौ आदेः
परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते। अचइतिवर्तत इति। तेनापूशब्दस्ययोऽचू तस्मात्परस्ययकारस्यहित-
कारआदेशस्तत्रान्त्यंझलांजशोन्त इति जश्त्वं पूर्वस्य झलांजश्झशीति। लवाभ्यामिति। लूञ् कृदोरवित्यप्। अस्यापि भकारादे
तः प्राप्नोति अजूग्रहणानुवृत्तौ त्वपूशब्दस्ययोऽचूतस्मात्परोभकारादौ न कश्चिदस्तीति तत्त्वाभावः। अथवेति। तत्रतकारद्वयात्मकआ

अचउपसर्गात्तः॥ अचउपसर्गात्तत्वेआकारग्रहणं कर्तव्यम्। अलोन्त्यविधयो भवन्ती त्यस्य भविष्यति। नसिध्यति।
किंकारणम्। आदेर्हि परस्य । अत्रहि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति दकारस्य प्राप्नोति। नैषदोषः। अवर्णप्रकरणात्सि
द्धम्। असेति वर्तते। क प्रकृतम्। अस्य च्वाविति। यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते दङ्गावे दोषोभवति। तत्र :। ए
वं तर्हि एवं वक्ष्यामि दोद द्घोरिति। दोर्यआकारस्तस्याद्भवति। ततः अचउपसर्गात्तः। असेत्येवा एवमपि सूत्रभेदः कृतोभवति। नासौ
सूत्रभेदः सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्रतदेवान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा। यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः। अथवा
द्वितकारकोनिर्देशः क्रियते सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति अद्भिरद्भ इति॥ अच इति
वर्तते। तच्चावश्यमजूग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम्। अथवाद्वितकारकोनिर्देशः करिष्यते इहार्थौ द्वौ उत्तरा
र्थश्चैकः। घनेरित्वादचस्तः। घनेरित्वादचस्तइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। घनेरित्वस्यावकाशः। निर्दितं निर्दितवान्। अच
स्त इत्यस्यावकाशः। प्रत्तमवत्तम्।

देशः एषाम्विभक्तिकइहार्थौयस्तु साचूकस्तकारः तस्याचः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्रानुवृत्तिः। लवाभ्यामित्यादौ तु तत्त्वं न भवति पकारलोपादपू
शब्दाभावात्। मचभूतपूर्वगत्याश्रयोन्यायः। अद्भिरित्यादौ सांप्रतिकापूशब्दसंभवे गौणस्याग्रहणादतएव समकक्षत्वाभावात् प्रत्ययपरत्वं यथोः प्रत्यये
संप्रत्यय इति नावतिष्ठते। अद्भिः संस्कृतमितिलिङ्गाद्द्य। नहि प्रत्ययस्यैव ग्रहणेऽद्भिरिति निर्देश उपपत्तिः। घेनेरित्वादित्यादि नि पुरस्तादपवादाइति न्या
यादूह इत्वं दङ्गावस्यैव बाधकं न तत्त्वस्य। तत्रश्चेतत्त्वयोर्दङ्गावापअदयोर्विप्रतिषेधे परं तत्त्वं प्रवर्तते॥

भा॰वै॰ अपो॥ माद्भिरिति। पदन्तो मासिति मासशब्दस्य मासादेशस्य छन्दस्येव विधानान्मासश्छन्दसीति छन्दोग्रहणं न कर्तव्यं न क्रियमाणं भाषाया ७४१
१३२ मपि क्वचित्पदादयः प्रयुज्यन्त इति ज्ञापनायेत्याहुः॥ आपू॥ ईत्वमपेरिति। इहाज्ग्रहणमनुवर्तते तेनाज्रूपो विशेष्यमाणोऽजन्तस्य ज्ञा
पेरीत्वविधीयमानमलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीति भावः। लोपोऽन्त्यस्येति। नुपिनाज्विशेष्यते यथा पृथिव्यामेवं चैकप्रस्यानो
विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्रानन्त्यस्याचः सावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। अ
नवकाश इति। ईत्वमेव त्वनवकाशत्वाद्बाधकं प्राप्नोति। एवमपीति। नन्वसुपरत्वादीत्वं तस्य स्थानिवद्भावाण्णिलोपो-

इहोभयं प्राप्नोति। नीतम्। वीतम्। अचलदित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ अपो भि॥ अपो भि मासश्छन्दसि। अपो भीत्यत्र मा
सश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। माद्भिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा। अत्यल्पमिदमुच्यते। स्ववसस्तवसोमासउषसश्च तइष्यते।
स्ववद्भिः स्ततवद्भिः समुषद्भिरजायथाः। माद्भिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा॥ सनि मी॥ इत्त्वं सनि राधो हिंसायाम्। इत्त्वं सनि राधो हिं
सायामिति वक्तव्यम्। प्रतिरित्सति। हिंसायामिति किमर्थम्। आरित्सति। आपू॥ आपू॥ ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य। ज्ञपेरीत्वमनन्त्य
स्येति वक्तव्यम्। ज्ञीप्सति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लोपोऽन्त्यस्य बाधको भविष्यति। अनवकाशा विधयो बाधका
भवन्ति। सावकाशश्च णिलोपः। कोऽवकाशः। कारणा हारणा। एवमपीत्वमन्त्यस्य लोपस्य बाधकं स्यात्। अनवकाशा हि
विधयो बाधका भवन्ति। ईत्वमपि सावकाशम्। कोऽवकाशः। अनन्त्यः। कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्येत्वं स्यात्। भवेद्योऽचा-
ङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्य न स्यात्। वयं तु खल्वङ्गेनाचं विशेषयिष्यामः। अङ्गस्याचो यत्र तत्रस्थस्येति। एवमप्युभयोः
सावकाशयोः परत्वादीत्वं प्राप्नोति। तस्मादनन्त्यस्येति वक्तव्यम्॥ अत्र लोपो॥ अभ्यासस्यानचि। अभ्यासस्येति यदु
च्यते तदनचि द्रष्टव्यम्। पतापतः। चराचरः। चलाचलः। वदावदः॥

भविष्यतीति ईत्ववचनं त्वनन्त्यस्य श्रवणार्थं स्यात्। नैतदस्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितमिति लोपप्रसङ्गात्॥ अत्र लोपो॥ चराचर इति।
चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्चेति हलादिशेषोऽत्र न भवति। नन्वागागमविधानसामर्थ्याद्धलादिःशेषो न रामः
भविष्यति। न हि हलादिशेषे आगमं देशस्य वा विशेषोऽस्तीत्यादेश एव अकारो विधेयः स्यात्। नैतदस्ति। सत्यपि हलादिःशेषे विग्रहीतश्रव १३२
णार्थमागविधानं स्यादित्यनचीत्युच्यते॥

हलादिः शेषः॥ हलामादिरिति। विग्रहद्वयदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्॥ अजादिष्विति। अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्षयादित्वे हल आश्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति। आनक्षेति। अशूव्याप्तौ संघाते चेत्यस्माल्लिटि अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति। कर्मधारये त्वभ्यासापेक्षमादित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति। आदिशेषनिमित्तत्वादिति। शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे पपाचेत्यादावादेर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र। अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम्। न च प्रधानाभावे आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिरेनस्त्वन्त्रापि ककारषकारयोस्स्यामवस्थायां निवृत्त्यप्रसङ्गः। षष्ठीसमासेऽप्याटतुः आटुरित्यत्र टकारस्यादित्वाद्विशेषप्रसङ्गस्तच्चागुक्त एव। तत्र यथाकृतिपक्ष आश्रीयते तेन-

हलादिः॥ किमयं षष्ठीसमासः। हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। आहोस्वित्कर्मधारयः हल् चासावादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। कश्चात्र विशेषः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति। आनक्ष आनक्षतुः आनक्षुः। अस्तु तर्हि कर्मधारयः। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम्। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे आद्यस्य हलोऽभावे लोपो वक्तव्यः। आटतुः आटुः। तस्मादनादिलोपः। तस्मादनादिर्हल् लुप्यत इति वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति। अयमिदानीं स प्रतिविधानकालः। इदं प्रतिविधीयते। इदं प्रकृतम्। अत्र लोपोऽभ्यासस्येति। ततो वक्ष्यामि। ह्रस्वः। ह्रस्वो भवत्यादेशः। अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते। तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वः। लोपभाविनां लोपो भविष्यति। ततो हलादिः शेषश्चेति॥

दाभ्यासाकृतौ वर्तमानो हलादिः सर्वस्यामभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हल आदेरवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः। ह्रस्वभाविनामिति। ह्रस्वश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनादिच एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थं विज्ञायत इति। हल्विषय एवादिशेषनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठते। ततश्चादेरपि हलो लोपे प्राप्ते तद्बाधनार्थं हलादिः शेष इति सूत्रम्। एतदेव ज्ञापकं लोपविधावलोऽन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यानक्षेत्यादावनन्त्यस्यापि हलो लोपो भवतीति न कश्चिद्दोषः॥

॥

भा॰कै॰ अहल् चेति। अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः॥ शर्पूर्वाः॥ उचिच्छिषतीति। उच्छी विवासे। छे चेत्यन्तरङ्गत्वात्तुकः सन्इट्पूर्वत्रासिद्धमिति चु ७ ५१
१३३ त्वस्यासिद्धत्वात्तन्नि शब्दो द्विरुच्यते नकारस्य शेषे प्राप्ते त्व शेषार्थं वार्तिकम्। ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति श्चुत्वे कृते च्छिशब्दस्य द्विर्व
चने चकारशेषे शीवत्संसिध्यति। न चेदमस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्तेत। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्ये
तदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनात्। अन्यथा कृतणत्वस्य द्विर्वचने प्राणिणदित्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण। तथा चौजढदित्यसिद्धत्वेऽस्योदा-
हरणं प्रदर्शयिष्यते। इतरो व्यवस्थितस्य समुदायस्य प्रविभज्यान्वाख्यानेऽन्तरङ्गत्वं तु कोनपेक्ष्याकृतमेव तु कि द्विर्वचनं मत्वाह। चर्त्वे कृते

अथ वैवं वक्ष्यामि ह्रस्वोऽहल्। ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति। ततोऽहल् च भवत्यभ्यासः। तत आदिःशेषः। आदिःशेषश्च भवत्यभ्यासस्येति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य। ततः हल्। हल् च लुप्यतेऽभ्यासस्य। तत आदिःशेषः। आदिःशेषश्च भवत्यभ्यासस्य॥ शर्पूः॥ शर्पूर्वे शेषे खर्पूर्वग्रहणम्। शर्पूर्वे शेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। खर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते। खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उचिच्छिषति। तुकः श्रवणं मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चर्त्वे कृते तुग्न भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक् प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोरिति। एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एत्त्वतुग्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव। आदिःशेषप्रसङ्गस्तु। आदिःशेषस्तु प्राप्नोति। तिष्ठासति। ननु चानादिःशेष आदिःशेषं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवतीति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। यद्यादिःशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपप्रतिषेधार्थम्। शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपो मा भूदिति।

इति। अभ्यासे चर्चेति चर्त्वे छस्य कृते तुगभावाद्रूपं सिध्यति। असिद्धमिति। तुकि कर्तव्ये। एवमप्यन्तरङ्गत्वादिति। शब्दनित्यत्वेऽप्युपाया एमः
नामवश्याश्रयणीयोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः एत्त्वतुग्ग्रहणमिति। तदकरणे हलादिःशेषेऽपि कर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वा १३३
भावात्तकारस्य चकारे कृते हलादिःशेषेण निवर्तिते छकाररूपं सिध्यति॥ आदिःशेषप्रसङ्गस्त्विति। विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावा
योगः। शर्पूर्ववचनमिति। अपवादाः वाक्यार्थद्वयं साधयन्त्यपवादं च विदधत्युत्सर्गं च निवर्तयन्ति। तत्रोत्सर्गाभ्युपगमे एकार्थवत्त्वाद्द्विती-
यार्थस्य त्यागादानर्थक्यप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। हलादिःशेष इत्यनेन खयां निवृत्तौ प्राप्तायामवस्थानविधानादानर्थक्यं नास्ति। ॥

व्यपकर्षविज्ञानादिति। व्यपकर्षेणोत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः। एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गापवादभावः॥ दाधर्ति॥ श्लाविति। बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः। तूतुजानवदिति। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः। पर्णंसुषिवदिति। य

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम्। व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत्। किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति। अपवादविज्ञानात्। अपवादत्वान्नादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते। ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदि तत्रोच्येत किमिह स्यात्। हलादिशेषः। हलादिशेषश्चेन्नाप्नोतीह हलादिशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभ- भ्या
वेऽनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते॥ दाधर्ति॥ दाधर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च। अनिपात्यम्। तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं पर्णंसुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा श्लौ अभ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति। दर्धर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवत् रुग्भविष्यति पर्णंसुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासस्य च रुक् परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति। दर्धर्षीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् पर्णंसुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासस्य रुक् परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुह्रवद्रुट् युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति। बोभूत्विति किं निपात्यते। भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति।

या पर्णानि शोषयन्ति पर्णंसुषो वाता इत्यादौ क्विपि बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोरिति णिलुक् भवत्येवं दाधर्तीत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः। धृङ इति। धृङ् अवस्थान इत्यस्य श्लौ प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। युध्यतिवदिति। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः। रुडिति। शीङो रुट्। बहुलं छन्दसीत्यनेन। ॥

 बोभवीमीति। लिङर्थे लेट् लेटोडाटावित्यट्। सिद्धमत्रेति। प्रत्ययलक्षणेनयङ्प्यनुदात्तङित इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं
तथापि लोपे लुक्यतइत्यादौ यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। एतन्नियमार्थमिति। एवं चादादिषु चर्करीतं पर
स्मैपदमिति लिङ्गसिद्धानुवादः परस्मैपदग्रहणं कर्तर्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव॥ सु
ति॥ किमर्थमिति। स्वपिरेव सौत्रत्वान्निर्देशस्य दीर्घकत्वान्निर्दिष्ट इति पूर्वः पक्षः। तत्र चलिटि किति वचिस्वपीति संप्रसारणविधानात्तत्र
संप्रसारणस्य द्विर्वचने सत्यभ्यासस्य संप्रसारणं श्रूयते अकिति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं सनो रुदविदेति कित्वविधानाद्ध चिस्वपीति

एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति। क्व मा भूत्। बोभवतीति। तेति क्नोः इति किं निपात्यते। तिजे
र्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदमिति। नियमार्थं भवि
ष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति। नान्यत्रेति। क्व मा भूत्। बेभिदीति चेच्छिदीति॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि॥ संप्रसारणम्॥ कि
मर्थं स्वपेरभ्यासस्य संप्रसारणमुच्यते। यदा सर्वेषामभ्यासस्यानेषु स्वपेः संप्रसारणमुक्तम्। स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थम्। स्वा
पिग्रहणं क्रियते व्यपेतार्थम्। व्यपेतार्थोयमारम्भः। सुष्वापयिषतीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र कदन्ते ऽतिप्रसङ्गः। तत्र कदन्ते अ
तिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति स्वापकमिच्छति स्वापकीयति। स्वापकीयतेः सन्। सिस्वापकीयिषतीति। सिद्धं तु णिग्रहणात्। सिद्ध
मेतत्। कथम्। णिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। निर्देशादेव हि व्यक्तं ण्यन्तस्य ग्रहणमिति। नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं क
र्तुम्। यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत। स्वापं करोति स्वापयति। स्वापयतेः सन्। सिष्वापयिषतीति। तस्माण्णिग्रहणं
कर्तव्यम्।

संप्रसारणं स्वपिस्यमिव्येञां यङीति यङि चङि स्वापेश्चङीति। व्यपेतार्थमिति। स्वपेः सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिचा व्यवधानेन प्राप्नो
तीति स्वापेर्ण्यन्तस्याभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते। सुष्वापयिषतीति। स्वापयितुमिच्छतीति सन्। इट् गुणायादेशाः। रोन्तस्य स्थानिवत्वा
त्स्वापे द्विर्वचनमभ्यासस्य संप्रसारणं स्तौतिण्योरिति षत्वम्। इतरस्तु ण्यन्तस्य ग्रहणमबुध्वा येन केनचित्प्रत्ययेन व्यवहितस्य स्वपेरभ्यासस्य सं
प्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाह। अस्ति प्रयोजनमिति। स्वपितीति स्वापकस्तमिच्छतीति क्यच्। निर्देशादेवेति। ण्यन्त एव स्वपिः सूत्रे निर्दि-
ष्ट इत्यर्थः। स्वापं करोतीति। स्वपेर्घञन्तात्तत्करोतीति णिच्। तस्माण्णिग्रहणमिति। स्वपेर्णौ रिति वक्तव्यम्। तेन स्वपेर्यो णिर्विधीयते तदन्तस्य ग्र
हणं तु घञन्तात्तस्य ग्रहणाभावः॥ ॥

निजाम्॥ त्रिग्रहणमिति। इत्करणपरिच्छिन्नास्त्रय एव निजादय इत्यर्थः। एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिकः परिभाषोपस्थानार्थं तेन ह
लादिशेषे कृते गुणो भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थाने एकारः स्यात्। अथाभ्यासविकारेऽपवादा नोत्सर्गान्बाधन्त इत्याश्रीयते त
दाविसप्रष्टार्थं गुणग्रहणम्॥ अर्त्तिं॥ अर्त्तिग्रहणमिति। ऋसृगताविति जुहोत्यादौ पठ्यते गा स्तुतौ च छन्दसीति छन्दोग्रहणं पूर्वेषाम

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात्। त्रिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणान्तत्वात्। त्रय ए
व निजादयः। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम्। भञ्जामित्त्रयाणां यथा स्यात्। इह मा भूत् जहाति॥ अर्त्तिपि
पर्त्त्योश्च॥ अर्त्तिग्रहणं किमर्थम्। न बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धम्। न ह्यन्तरेण छन्दो र्त्तेः श्लुर्लभ्यः। एवं तर्हि सिद्धे सति यद
र्त्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्त्तेः श्लुर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। इयर्तीत्येतत् सिद्धं भवति
॥ गुणो यङ्लुकोः॥ रोचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति। डोढौकयतेतौत्रौकयत इति। न
नु च ह्रस्वत्वे कृते गुणो भविष्यति। दीर्घत्वं न भविष्यति। न सिद्ध्यति। किं कारणम्। ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। ह्रस्वत्वं क्रियतां दी
र्घत्वमिति। परत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यम्। न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारण
म्। अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा क
र्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम्। अचीकरत् अजीहरत्। सन्वद्भा
वमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते। मान्प्रभृतीनामित्वस्य मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं न बाधते। गणोरीत्वं हला
दिशेषस्य। गणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते।

पिप्रभृतीनां शेष इति छान्दस एवार्तेः श्लुविषयः इयर्तीति। तिपृ प्रापूपाप: श्लुः द्विर्वचनमुरदित्यत्वमित्वमभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ्। गु
णर परत्वे॥ गुणो॥ रोचोरिति। ह्रस्वस्यावकाशः यया वित्यादौ दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः इतेऽकृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति। डोढौकयत इ-
त्यादौ तु परत्वादौकारस्य दीर्घ ओकार एव प्राप्नोति। ऐकारस्योदाहरणं पेपेण्यत इति। ह्रस्वत्वे कृत इति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। गुणाच्च-
दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः। ॥

भा॰ कै॰ इदमयुक्तमिति। परत्वाद्दीर्घप्रसङ्ग इत्युक्तोत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावः प्रतिपाद्यत इत्ययुक्तं प्रयोजनमपि किंचिन्न वचनानुरू
२३५ पमिति पौर्वापर्यविरोधादयुक्तम्। न च सन्वद्भावमिति। सन्वद्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदिति। दीर्घस्यावकाशोऽदीदपदिति। इहोभयं
प्राप्नोति। अचीकरदिति तत्र परत्वाद्दीर्घः प्राप्नोति। न खल्वपीति। सन्प्रत्ययेऽभ्यासदीर्घत्वं च संनियोगेन विधीयत इत्यन्तरङ्गं दीर्घत्वम्।
इत्वं तु बहिरङ्गं सनि परतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानात्। न खल्वपीति। आदेःशेषो विधीयतेऽन्यस्य त्वीत्वमिति नास्त्यु
त्सर्गापवादभावो हलादिशेषे अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी। ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठीति भिन्नविषयावीत्वहलादिशेषावत

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्। ऐचोर्यङि दीर्घत्वप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तं तत्र उच्यते न वाभ्यासविकारे
ष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति। तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं मान्म
भृतीनामित्वस्य गणेरीत्वं हलादिशेषस्येति। न च सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते किं तर्हि परत्वात्। न खल्वपि मा
न्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं बाधते किं तर्ह्यन्तरङ्गत्वात्। न खल्वपि गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते। किं त
र्ह्यनवकाशत्वात्। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येषा परिभाषेति। यदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति॥ दीर्घो॥ अकित इति किम
र्थम्। यंयम्यते रंरम्यते। अकित इति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति। नुकि कृतेऽनजन्तत्वात्।
अत उत्तरं पठति। अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञा
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोन्त्यविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं ह्रस्वत्वालोपत्वगुणेषु।

वकाशत्वात्तु बाधकमीत्वं हलादिशेषस्य निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्त इति न्यायाद्यदा तु येन नाप्राप्त इति न्यायः तदास्त्ये
वोत्सर्गापवादभावः। अभ्यासविकारेषु बाधका इति। बाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः। यदयमिति। यथा चाकित इ
ति ज्ञापकं तथोत्तरत्र वक्ष्यते। दीर्घो॥ नुकि कृत इति। दीर्घश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचाभ्यासस्य विशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीय एमः
ते। स चालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो भवति। अकिद्वचनमिति। यद्यचाभ्यासो विशेष्यते। अकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तस्मादभ्या २३५
सेनाज्विशेष्यते ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठत इत्येतज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः।

अवचच्छतुरिति। छेदने आत्वं लिटि छाशब्दस्य द्विर्वचनमन्तरङ्गत्वात्तुकि कृतेऽनन्त्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वम्। चच्छदतुरिति। उच्छृदिर् दी
प्तिदेवनयोः। छृदो द्विर्वचनं छे चेति तुकि कृते उरदित्यत्वमभ्यासे न ऋवर्णस्य विशेषणात्। चिच्छादयिषतीति। छद संवरणे। परत्वादेते वि
धय इति। न ह्येतेषूदाहरणेषु तुगन्तरङ्गः। प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वात्तु कह्रस्वादीनाम्। तदन्ताग्रहणादिति। ज्ञा
पकमन्तरेणापि विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्कृतेऽपि तुक्येते विधयः सिध्यन्ति। एवं च कृत्वेति। ततश्चाकित इति वचनं दीर्घनिषेधाय

ह्रस्वत्वम्। अवचच्छतुः अवचच्छुः। अतं चच्छदतुः चच्छदुः। इत्वं चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुणः चे
च्छिद्यते चोच्छुप्यते। तुकि कृते अनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। नैतानि सन्ति प्रयोजना
नि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि तुक् क्रियतामेते विधय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेते विधय इति। तदन्ता
ग्रहणाद्वा। अथवा नैवं विज्ञायते अभ्यासस्याजन्तस्य ऋकारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति। कथं तर्हि अभ्यासे योऽच् अभ्यासे य
ऋकारः अभ्यासे योऽकारः अभ्यासे य इगिति। एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचा
र्यो न व्यपदिशति। किम्। अपवादो नुक् दीर्घत्वस्येति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ऐचोर्यङि दी
र्घप्रसङ्गः ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तं स न दोषो भवति। नुग्॥ नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः। नुकि सति यं
यम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिद्ध्यति। अनुस्वारागमवचनात्सिद्धम्। अनुस्वारागमो वक्तव्यः। एवमपीदमेव रू
पं स्याद्ययम्यते इदं न स्यात् यंयम्यते। पदान्तवच्चेति वक्तव्यम्। वा पदान्तस्येति॥ रीग्॥ ऋदुपधस्य च॥ रीगृत्वतः सं
योगार्थम्। रीगृत्वत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संयोगार्थम्। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते बरीभ्रज्ज्यते॥

न तु ज्ञापकार्थः। अपवादो नुगिति। नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भात्। एवं तर्हीति। ओहाक् त्यागे इत्यस्य तु निषेधाद्या अकित इति न भवति। धातु
ली यकि द्वित्वेऽभ्यासः। ककारो हिह्स्वत्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्‌हाकोः सामान्यग्रहणार्थः॥ नुग्॥ न परकरणं भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य नि-
वृत्त्यर्थं तेन बाभाम्यत इति नुक् न भवति। नुकि यंयम्यत इति। अङ्गत्वात् परत्वादनुस्वारो न प्राप्नोति। एवमपीति। नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति विक
ल्पेन चेष्यते। पदान्तवच्चेति। तेन वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पः।

रुग्निकौ॥ मर्मृज्यत इति। रुग्निकौ च लुकीति रुग्विधीयमानो न प्राप्नोतीति वचनम्॥ ऋतश्च॥ अङ्गविशेषणमिति। यद्यप्यभ्यासविशेषणीभूत-
पूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणाङ्गविशेषणम् तद् इत्याश्रि-
तम्। पचतीति। लटउपलक्षणं तेन लटि चाकर्तीत्यादिरूपाणि किरतिं यो नयेदित्यर्थः। प्राप्तिज्ञमिति। तपरकरणादङ्गविशेषणम् तद् इति
तेन रुगादीनां विषयविभागेन प्राप्तिस्तां जानातीत्यर्थः। प्रारब्ध इति। संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दराशिः स तेन प्रारब्ध इति योग्यतातिशयो

रुग्रि॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः॥ ऋतश्च॥ किमिदमृकारग्रहणमङ्ग-
विशेषणमृकारान्तस्याङ्गस्येति। आहोस्विदभ्यासविशेषणमृकारान्तस्याभ्यासस्येति। अङ्गविशेषणमित्याह। कथं ज्ञा-
यते। यदयं तपरकरणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियते। अथाङ्गवि-
शेषणे ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे किं प्रयोजनम्। इह माभूत् चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरति। किरतिं चर्करीतान्तं पचती-
त्यत्र यो नयेत्। प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥ सन्वत्॥ इह कस्मान्न भवति। अजजागरत्। लघुनि चङ्परे इत्यु-
च्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अचीकरत् अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति
। अजजागरत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। एतेन पुनः संघातेन व्य-
वधानं भवति न भवति च। एवमप्यचिक्षणद् अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामि-
त्वमिति। यदयमत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामिति त्वबाधनार्थं मत्वं शास्ति। सन्वद्भावदीर्घत्वे रोर्णौच्युपसंख्यानम्। सन्वद्भा-
वदीर्घत्वे रोर्णौच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्य-
ति। णिचाव्यवहितत्वात्।

द्भावेन न स्पृश्यते। सन्वत्। चङ्पर इति बहुव्रीहिणान्यपदार्थो णिराश्रीयते तेनाचकमनेति केवले चङि सन्वद्भावो न भवति। न हि णिङ्व्यतिरे-
केणान्यश्चङ्परः संभवति तेन चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति। इह कस्मादिति। न कश्चिदभ्यासो लघोरनन्तरः संभ-
वतीति सप्तमी विज्ञानादत्रापि प्रसङ्ग इति भावः। इतरः परसप्तम्याश्रयेयेन नाव्यवधानमित्याश्रीयत इत्याह। लघुनीति। एवंजातीयकानामि-
ति। संयोगव्यवहितानामित्यर्थः। णिचाव्यवहितत्वादिति। चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः। अस्मिंस्त्वत्र णौ लघुनीसौ चङ्प-
रः यस्तु चङ्परः न तस्मिन्परतो लघु॥ ॥

दीर्घविधिं प्रतीति। न तु दीर्घे कर्तव्ये भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः। सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः। एवं तर्हि दीर्घभावित्वादिकारोऽप्युपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। किं तु मुख्ये दीर्घे संभवति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिन्त्यमेतत्। वृद्धौ कृतायां लोप इति। एतेनैव डीति सूत्रभाष्येण विरुध्यते तत्र ह्यगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् कृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम्। मीमादीनां त्विति। सनि यद्दृष्टमभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। नेह कार्यमतिदिश्यते अपि तु रूपं लोपश्चाभावः रूपं लोपो न भवतीति नातिदिश्यते। किं चात्र लोपोऽभ्यासस्येति। अत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थं तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लो

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यनग्लोप इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः। तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। लोपोऽप्यनित्यः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः। मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति। अमीमपत्। सिद्धं तु रूपातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशोऽयं सनियादृशमभ्यासरूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति। अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम्। अथ वाण्यन्तमेतदङ्गं मन्यते। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गं मन्यते। कथमजिज्ञपत्। अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमाप् ज्ञप्यृधामीदिति। तत्राङ्गान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात्। तस्मात्पूर्व एव परिहारः। सिद्धं तु रूपातिदेशादिति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादश्च तुर्योऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

पो भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावान्न भवति। अङ्गान्यत्वादिति। मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः। अयं त्वभ्यासो ण्यन्तानामिति न लुप्यते। अन्ये तु व्याचक्षते चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमादीन्येवाङ्गानि युक्तत्वान्न तदङ्गग्रहणेन ग्रहणात्तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः। येषामङ्गानामच इत्यादि विधीयते तदभ्यासस्यात्र ग्रहणाद्विषयावधारणाल्लोपो नान्येषामिति। इसादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाद्यभावादभ्यासलोपाभावः। अथ वा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादश्च तुर्योऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

॥

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः ॥

॥ इतिसप्तमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वरायनमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः ॥

॥ विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे॥ सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः। द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा सर्वं स्वं ददातीति। प्रकारकार्त्स्न्ये यथा सर्वान्नं भक्षयतीति। सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते। अवयवकार्त्स्न्ये यथा। सर्वः पटो दग्ध इति। इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्यासंभवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् द्विःप्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा। तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति। सर्ववचनमिति। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति। ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराभावः। स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इत्युक्तत्वात्। कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। यावताऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भाव्यम्। उच्यते। परेर्वर्जन इत्यादौ तावत्षष्ठी विद्यत एव। नित्यवीप्सयोरित्यत्रापि सामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी। य

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे। सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। सर्वग्रहणं क्रियते अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति। क्व पुनरलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन। नित्यवीप्सयोरिति। नित्यवीप्सयोरित्युच्यते न चान्त्यस्य द्विर्वचने नित्यता वीप्सा वा गम्यते। इह तर्हि परेर्वर्जन इति अत्र अन्त्यस्यापि द्विर्वचने वर्ज्यमानता गम्येत षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्त्तव्यं षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ ॥ ॥

श्चोक्तमनेकाल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यतीति। हलन्तेष्वेतत्स्यात्। अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति। ननु द्व्यविकारौ सर्वस्य स्यातां यथा डा आ डा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते। द्व्यविकारौ कृते कादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्येकाल्त्वादादेशोऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। डास्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्धि गृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्य सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते। क्व पुनरिति। नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्य त इति भावः। अन्त्यस्यापीति। यथान्तरेण द्विर्वचनं परिवर्जनार्थः प्रयुज्यते परि त्रिगर्त्तेभ्य इति। अत एवोच्यते परे वर्जने वा वचनमिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचने परेर्वर्जनं प्रतीयेत। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। इष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः॥

कस्येति। नित्यवीप्सयोरर्थः शब्दस्तस्य द्वे इति सामर्थ्याल्लभ्यत इति भावः। इतरः शब्दमन्तरेणानन्वयादिरपि संबन्धः सामर्थ्याद्धि ज्ञायेतेति मत्वाह। स्थानेयोगत्वस्येति। क्व पुनरिति। षष्ठी सर्वत्र विद्यत इति भावः॥ ननु चैषैवेति। नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः। अर्थनिर्देश इति। नयोक्तधर्मो वीप्साया यथाभावाधानत्वभिधेयधर्मः। यद्ध्यस्य ते वीप्सम्येत्कर्त्ता भवतीति। वीप्साया अर्थात्ते नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव ग्राह्यो द्वन्द्वनिर्देशाद्भिन्नविभक्तिकत्वायोगात्। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति। मनु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितः। तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते। परेर्वर्जन इत्यादिह्युपादेयं प्रकरणोपलक्षणार्थत्वात्सर्वे

कस्य। स्थानेयोगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन॥ यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते। परेर्वर्जने। प्रसमुपोदः पादपूरणे। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। वाक्यादेरामन्त्रितस्येति। इह न कांचित् षष्ठीं नित्यवीप्सयोरिति॥ ननु चैषैव षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एषः। नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विशब्द आदेशो भवतीति। यदयं तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। द्विशब्दोऽयमेकाच् न तस्यैकत्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति। पश्यति त्वाचार्यो न द्विशब्द आदेशो भवतीति ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह। यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति केनेदानीं द्वे भवतः। द्विशब्देन यदुच्यते॥ ॥ ॥ ॥

पुवासूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाद्दोषः। कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः संभाव्यते यावता ग्रामो ग्राम इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्त्तते। पराभिप्रायेणैतदुच्यते। यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रसद्भावमात्रेणालोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा स्वं रूपं शब्दस्येति शास्त्रप्रामाण्याद्द्विशब्दः प्राप्नोति न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति आचार्यप्रवृत्तिरिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनम्। नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न शवर्त्तते। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम्।

भा॰ ८ यदि तर्हीति पृष्टे द्विशब्देन यदुच्यत इत्युत्तरउक्ते, पिसामान्याभिधानाद्विशेषो दुर्ज्ञान इति पृच्छति॥१॥९॥
२ किंपुनस्तदिति। संख्येयमर्थ इति॥ अभिधेयमित्यर्थः। यदुच्यते। आदशाभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते॥ तदुक्तन्त्वरं संख्यानेसं
ख्येये चेति। पदे इति। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः। यदा तावन्मात्रे इति। यदुक्तम्। द्वाविकारौ कृते कादेशा
विकालादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोतीति। तदयुक्तम्। न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति प्रवृत्तिकाले चानेकाल्त्वात्सर्वादे
शत्वमिति नान्त्यलोऽन्त्यविधिः। यदा तर्हीति। परिशब्देकारस्य द्वे अर्धमात्रे। अलुग्रहणेनार्धमात्रायाअग्रहणादनेकाल्
त्वाभावात्प्राप्नुतः। इहेति। विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणायोगाद्‌अशक्यआदेशः कर्तुम्। तस्यादितउदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यने

किंपुनस्तत्। द्विशब्दोयं संख्यापदम्। संख्या याश्च संख्येयमर्थः। संख्येये द्वे भविष्यतः। के पुनस्ते। पदे। वा
क्ये। मात्रे वा। तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदानेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः सिद्धः। यदा तावद्मात्रे अपि तदाने
काल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। यदा तर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति। नैष दोषः। तदापि सिद्धः।
न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते। किंकारणम्। इह व्याकरणे यः सर्वेल्पीयान्स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति। नार्धमात्र
याव्यवहारोस्ति। तेनार्द्धमात्रेन भविष्यतः। एवमपि कुत एतत् पदे द्वे भविष्यत इति। न पुनर्वाक्ये स्याताम्।
मात्रे वा। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते। न च वाक्यद्विर्वचने मात्राद्विर्वचने वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते। षष्ठी
निर्दिष्टार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्त्तव्यम्। न वा पदाधिकारात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। पदाधिकारात्। प
दस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थं च। समासनि
वृत्त्यर्थं तावत्। सप्तपर्णोऽष्टापदम्। तद्धितनिवृत्त्यर्थम्।

१ ननु ह्रस्वादिवर्णस्यायाअर्द्धमात्रायाग्रुणाख्यानं क्रि
यते। न च वाक्यद्विर्वचनमिति। नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनायतत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते स्थानेऽन्तरतम इत्युपस्था
नाच्च शब्दतोर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः। परेर्वर्जन इत्यादौ तु पर्यादिशब्दसन्निधानाद्द्विशब्दः पर्यादीने राम॰
व संख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि येके चिन्न प्रवर्त्तेते। न वेति। शब्दान्तरं षष्ठ्यन्तमुपादेयम्। को विशेष इति चेदा
ह। तच्चेति। सप्तपर्ण इति। सप्त संख्यानि पर्णान्यवीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विर्वच २
नं प्राप्नोति। सप्तपर्णः सप्तपर्ण इति। पदाधिकारात्तु न भवति॥

द्विपदिकेति। द्वित्वसंख्यायुक्तः पदार्थो वीप्स्यत इति वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक्
तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावाद् द्विर्वचनाभावः॥ ग्रामे ग्रामे पानीयमिति। वाक्यस्यापदत्वाद् द्विर्वचनाभावः। अ
थेति। सप्तपर्ण इत्यत्र संख्याया वीप्सा। अथ पर्णानाम्। अथ संख्याविशिष्टानां पर्णानाम्। तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा
समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ त्ववयवार्थवीप्सा तदावयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनमिति समासे विधीयमा
नस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एवं वाक्यतद्धितयोर्योज्यम्। यदि विज्ञायत इति। यदि समुदायो वीप्सायुक्त इति पक्षः। सिद्धं स

द्विपदिका। त्रिपदिका। माषशः। कार्षापणशः। वाक्यनिवृत्त्यर्थम्। ग्रामे ग्रामे पानीयम्। माषं माषं देहि इति।
अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते। समासस्य निवृत्त्यर्थं समास
निवृत्त्यर्थमाहोस्वित् समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्य
र्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सिद्धं सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति। सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति
। अथ विज्ञायते समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति
। तथा तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्वित् तद्धि
तेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति।
सिद्धं द्विपदिका इति। द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्याम्। माषशः। कर्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते
तद्धितेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। द्विपदिकाः त्रिपदिकाः इत्यत्रापि प्राप्नोति। तथा वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति
कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्विद् वाक्येन निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमि
ति। किं चातः। यदि विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति॥

प्तपर्ण इति। विभक्तौ परतः समासस्यापदत्वात्। सप्तपर्णाभ्यामिति। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। अथेति। यद्यवयवा
र्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनावयवस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। उत्तरपदस्यानुत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययल
क्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावः। सिद्धं द्विपदिका इति। हल्ङ्यादिलोपे तद्धितान्तस्य पदत्वाद् द्विपदिका इति बहुवचनान्तं पठितव्य
म्। द्विपदिकाभ्यामिति। एकादेशस्यान्तवद्भावात् तद्धितान्तं स्वादिष्विति पदं त्वा। माषश इति। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं तद्धितान्तं च॥ ॥

वाक्यं वीप्सायुक्तमिति। वाक्यार्थस्य वीप्सायोगाभावाद्वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेन प्रपचति प्रपचतीति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव। अथेति। यदा ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा ग्रामे ग्रामे पानीयमिति भवति। यदा पानीयस्य तदा ग्रामे पानीयं पानीयं स्वाद्विति भवति। तदेतदिति। अतिव्याप्तिर्न कथंचित्परिहर्त्तुं शक्यते। सगतिग्रहणं चेति। पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहणमधिकं कर्त्तव्यम्। भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिं प्रतिपादनाया ह। समासेनेति। सप्तपर्ण इति रूढिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्षविशेषे वर्त्तत इत्यर्थः। किंच भो इति। ननु नवचनाद्यं शब्दः प्रत्याययति किं तर्हि स्वसामर्थ्यात्। एवं मन्यते वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते सप्तसप्तपर्णान्यस्येति। एवं समासेपि

यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं भवितव्यमेव हि द्विर्वचनेन॥ अथाप्यवयवः भवत्येव। तदेतत्क्रियमाणेपि पदग्रहणे आलूनविशीर्णं भवति। किंचित्संगृहीतं किंचिदसंगृहीतं च। सगतिग्रहणं च कर्त्तव्यम्। प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति। कि पुनः कारणं न सिध्यति। न हि सगतिकं पदं भवति। समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः पदग्रहणेन। समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः द्विर्वचनं न भविष्यति। किंच भोः समासो वीप्सायामित्युच्यते। न खलु वीप्सायामित्युच्यते। गम्यते तु सोर्थः। ततः किमुक्तः समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति॥ यत्र च समासेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र हि द्विर्वचनम्। तद्यथा ‑ एकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति॥ अथवा यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य। पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टपदान्यस्येति॥ न हि तन्निवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन॥

वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात् प्रतिषेधो विधेयो नित्यवीप्सयोरसमास इति। यथावस्थिते परेरसमास इति॥ न खल्विति। रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थो यथा त्रिदशा इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थो न्येहि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्मास्ततः समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः समासेनाभिव्यक्तत्वादिति। यत्र चेति। योन रूढिशब्दः एकैकविचिता इति। एकैकेन विचिताः अन्योन्यसहाया इति। अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः। अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः। अथवेति। न चाप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसंभवः। गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याप्रयोगो रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम्॥ ॥ ॥

राम
३

तद्धितेनेति। तद्धितस्य स्वार्थिकत्वाद् अभिव्यक्तिरेवोक्तिर्विवक्षिता। एकैकश इति। केचिदाहुरल्पार्थेप्येकशब्दो ऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्ययो ऽन्ये त्वाहुरेकैकमेकैकस्मै ददाति कर्मसंप्रदानवीप्साद्वयप्रतिपादनाय शस्द्विर्वचने भवत इति। तदयुक्तम्। एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याभिधाना ऽसंभवात्। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति आधारवीप्सायाधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाभावः। यत्र चेति। अड्डादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः

तद्धितेनोक्तत्वात् वीप्साया द्विर्वचनं भविष्यति। तद्धितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। एकैकशो ददातीति। वाक्यनिवृत्त्यर्थे न चापि नार्थः पदग्रहणेन। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वात् वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति। उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेति वक्ष्यते। तत्पदद्विर्वचने यथा स्यात्। वाक्यद्विर्वचने यथा स्यात्। वाक्यद्विर्वचने मा भूत्। महांग्रहीष्यति महांग्रहीष्यति मामभिव्याहरिष्यति मामभिव्याहरिष्यतीति। कथं चात्र द्विर्वचनम्। छान्दसत्वात्। स्वरो ऽपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति। उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। पदस्य पदादिति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थमनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। उभयं क्रियते तन्त्रे च॥

पृथक्कल्पनेपि परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यताप्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः वीप्सायां नित्यत्वं लक्ष्यते। महामिति। आबाधे चेति द्विर्वचनमित्याहुः। कथमिति। आबाधस्यासंप्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसङ्गः। स्वरो ऽपीति। अनुदात्तत्वाभावे प्रकृतिस्वरो भवति। उत्तरार्थमिति। सर्वस्येत्यपनीयपदस्येति क्रियमाणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते॥ ॥

इहार्थमेवेति॥ ननु सामीप्यादिसंबन्धप्रतीतिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजनं कस्मान्न भवति॥ उच्यते। नित्यवीप्सयोरित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपान्नित्यवीप्सयोर्यो वर्त्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत इति प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवनाद्विशिष्टसंबन्धस्यैवावगमात्सामीप्यादिसंबन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः॥ एवमप्यसं भवेत्तु षष्ठीनिर्देशेन षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानाद्वित्वप्रयोगो निवर्त्तते। द्वे इत्येतावत्युच्यमाने संख्येयमुच्चारणं यद्यपेक्षते शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत इति। तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावायोगाद् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। यदा तु शब्दरूपं संख्येयं तदा द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायेत। अथैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् स्थाने द्विर्वचने कस्मान्न भवति। अभ्यासाच्चेत्यनेनाभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाल्लिङ्गात्॥ न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः संभवति। शब्दान्तरत्वादादेशस्य स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणे न गृह्यते न तु त

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचनं यथा स्यात्। द्विःप्रयोगो मा भूदिति। किं च स्यात्। आम् पचसि पचसि देवदत्ता३ आम एव कान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न स्यात्। इह च पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्॥ ॥ ॥

ऽवयवः एकान्तरतेति। आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्त्तनात्। तथा चोक्तम्। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानादिति। ऋषिसहस्रमेकां कपिलां दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नास्तत एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणात्वान्न त आनीयन्ते। तत्र आम् शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः एकस्य पचसिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो द्वितीयस्यानुदात्तं चेति· आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते प्रतिषिद्धे आम एकान्तर इत्यनेन आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम्। प्लुतस्याप्युदात्तत्वम्। अथ स्थाने द्विर्वचने कथमेकान्तरता यावतैकस्य ऽस्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते। उच्यते। एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम्। पौनःपुन्यमिति। पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनःशब्दाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ्प्रत्ययो यथा नानात्वमिति नानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात्। पौनःपुनिक इति। पुनःपुनर्भव इति कालाट्ठञ्॥

अथवेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिस्तथाप्य प्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात् तद्धितोत्पत्तिः। कुतःकुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययलक्षणस्य टेरभावे अण्प्रत्ययः॥ नित्यवीप्सा। इहेति। यदानाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यते नाङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदात्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणे त्वाभीक्ष्ण्यमङ्गीकृतं न तु कूटस्थत्वमिति विशेषप्रमाणाभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथवा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः शब्दान्तरसंनिध्यनपेक्षणात् आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थः विच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्॥ येषां च प्रयो

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति। यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति॥ नित्यवीप्सयोः॥ इह कस्मान्न भवति॥ हिमवान्। वाडवः। पारियात्रः। समुद्र इति। नित्ये हि भवत इति प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति॥ अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते॥

क्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते तेन नित्यास्तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च नित्यं कौटिल्ये गतौ ध्रुवमपायइत्यादि निपातनाच्छक्यो द्विर्वचनाभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति। हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं कूटस्थे नित्यता वस्तुच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत यस्माद्व्ययो न क्रियते। तथा चोच्यते। कूटस्थराशिं कुरु नास्माद्व्ययः कर्त्तव्य इति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदाक्रियारहितद्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु येऽर्थास्तत्पादविनाशरहितास्ते नित्या इत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालित्वेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते॥ ॥ ॥ ॥

तदिति। आभीक्ष्ण्यवचन एवात्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः। कूटस्थग्रहणे हि तङ्ङाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वच
नं स्यात्। न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं हिमवान् हिमवानित्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः। सुबन्ता
नामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधाने न तिङन्तानि नानुगृहीतानि स्युः। आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमा
णे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति। गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यद
र्शनवशादिहाश्रीयते यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि पार्श्वेनान्निच्छ्रूतीत्यादौ। यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किम
र्थं वार्तिककारः क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यमाभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यमिति वक्ष्यति। क्रियासमभिहा
रे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति। तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य
कस्मान्न भवति। उच्यते। क्त्वाणमुलौ वाभीक्ष्ण्ये विषये विहिताविति ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादृशं द्विर्वचनं म

तद्यथा। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्।

लात द्विधानम्। प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वार्तिककारः प्रदर्शयति। क्रियासमभिहारश्च द्विवि
धो भृशार्थः पौनःपुन्यं च॥ तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याप्रसङ्ग एवाभीक्ष्ण्यमपि लोटाभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नो
तीति विधीयते। तत्र यङः क्रियासमभिहाराव्यभिचाराभावाद्यङैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य
न भवति। यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव। पापच्यते पापच्यते इति। लोडपि भवति
पापच्यस्व पापच्यस्वेति। लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानान्न व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति। द्विर्वचनसहिता एव तं द्योतयतीति
तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः। अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मा राम॰
न्न भवति धातुर्हि क्रियावाची क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम्। नैतदस्ति॥ गृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तिङ
न्तस्यैव भवति। न च धातुमात्रद्विर्वचने नित्यत्वं द्योत्यत इति धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ६

तत्रद्विःप्रयोगेपदस्यविज्ञायमानेवीप्स्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवतः समुदायस्यसमासग्रहणान्नियमा र्थात्प्रातिपदिकत्वंस्यादेतदनुत्पन्नएवसुपिपुनःशब्दस्यनित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याव्ययस्यद्विःप्रयोगोवि धास्यतेततोःसुबन्तसमुदायत्वाद्व्यावृत्तंप्रातिपदिकत्वंयथैकशेषेसरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य।तच्चन।द्विर्व चनस्यनित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वात्कृत्युत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षयाअन्तरङ्गत्वात्स्थानेद्विर्वचनेतुस्यानिव द्भावात्प्रातिपदिकत्वम्॥ननुस्थान्येवसुबन्तत्वान्नप्रातिपदिकम्।नैतदस्ति।सुब्लुकिसत्यप्रत्ययान्तत्वात्। नचप्र त्ययलक्षणेनाप्रत्ययइतिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधोनङिसम्बुद्ध्योरितिनलोपनिषेधाल्लिङ्गादन्यथाप्रातिपदिकत्वा भावान्नलोपस्यप्राप्त्यभावान्निषेधोनकर्त्तव्यःस्यात्।राजाराजेति।पदस्यस्थानेसमुदायआदेशत्वात्पदंनतद

यदितर्हिस्थानेद्विर्वचनम्।राजाराजा।वाक्वाक्।पदस्येतिनलोपादीनिनसिध्यन्ति॥इदमिह संप्रधार्यंद्विर्वचनं क्रियतांनलोपादीनीति।किमत्रकर्त्तव्यम्।परत्वान्नलोपादीनि।पूर्वत्रासिद्धे नलोपादीनि।सिद्धासिद्धयोश्चनास्तिसंप्रधारणा।एवंतर्हिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिवक्ष्यामि ।तच्चावश्यंवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।विभाषिताःप्रयोजयन्ति॥द्रोग्धा द्रोग्धा।द्रोढा द्रोढेति।इहतर्हि। बिसंबिसम्।मुसलंमुसलम्।आदेशप्रत्यययोरितिषत्वंप्राप्नोति।आदेशोयःसकारःप्रत्ययोयःस कारइत्येवमेतद्विज्ञायते।इहतर्हिनृभिर्नृभिः।रषाभ्यांनोणःसमानपदइतिणत्वंप्राप्नोति॥ ॥ ॥

वद्भवइतिपूर्वस्यनलोपाद्यसिद्धिः।अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षेचचोद्यसमाधाने।नलोपादीनिहिपदत्वमात्रनिबन्ध नत्वादन्तरङ्गाणिद्विर्वचनंतुवीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गमेवंविभाषिताअपिविधयोऽन्तरङ्गाःविभाषिताइति।न नुनह्येकस्याआकृतेश्चरितःप्रयोगइतिन्यायाद्यदापूर्वस्यघत्वादितदापरस्यापिलाघवाद्भविष्यति।एवंमन्यते धात्वाकृतिःप्रत्ययाकृतिश्चैकैवप्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापिनास्ति।यथागवांस्वाम्यश्वेषुचेति।नित्यत्वविरोधिनीचवि भाषाशक्याचात्रयुगपदेकत्रप्रयोगेसाविधातुमितितस्याःप्रसङ्गःएतन्न्यायानपेक्षयावैतदुच्यते। आदेशइति। सकारस्यादेशस्यषत्वंनत्वादेशावयवस्य।प्रत्ययोयःसकारइति।आदेशात्तुरोधेनैतदुक्तंप्रत्ययावयवस्यतुसकारस्य षत्वंव्यवस्थापयिष्यते।नृभिर्नृभिरिति।स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वाण्णत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समानमेवेति। यत्रनिमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्रणत्वमिहतुवीप्साभावाद्द्विर्वचनाभावान्नभिन्नमितिरेफपूर्वमन्तरेणापि
नकारस्यप्रयोगात्सर्वदासमानपदस्थत्वाभावः। अथवास्यानिवद्भावादेकपदत्वंतत्त्वतस्तु पदद्वयात्मकआदेशः स
मानग्रहणमिति। रषाभ्यांनोणः पदइत्येववक्तव्यंतत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवाद्गुणेसंख्यायाविवक्षित
त्वान्नैकपदस्थत्वेसिद्धेसमानग्रहणंनियमार्थमाश्रीयतइत्यत्रणत्वंनभवति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति। अर्थरूपसा
मान्यात्सएवपचशब्दःसएवचतिङितियःपूर्वस्मात्तिङ्विहितःसपरस्मादपियःपरस्मात्सपूर्वस्मादपितदादिग्रह
णंचानुवर्त्तते। तेनपचसिपचसीतिसमुदायःपचशब्दादिःपदसंज्ञइतिसिद्धमेकान्तरत्वम्। ननुचेति। मतोनेकप

समानपदइत्युच्यते।। समानमेवयन्नित्यम्। नचैतन्नित्यंसमानमेव। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनु
च्यमानंगंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्। वासमानेयदिहिपत्समानेचतत्रस्यात्समानग्रहणमनर्थकंस्यात्।।
अथवापुनरस्तुद्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्। ननुचोक्तं मामूपचासिपचसिदेवदत्ताइआमएकान्तरमामन्त्रितमनं
न्तिकइत्येकान्तरतानप्राप्नोतीति। नैषदोषः। सुप्तिङ्भ्यांपदंविशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तपदंयस्मा९
त्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुप्तिङन्तंचपदम्।। ननुचैकैकस्मादेवात्रसुप्तिङ्विधिः। समुदायेयावाक्य
परिसमाप्तिस्तयापदसंज्ञा। कुतएतत्। शास्त्राहानेः।। एवंहिशास्त्रमहीनंभवति। यदप्युच्यतेइहपौनः
पुन्यंपौनपुनिकइतिअप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्नप्राप्नोति। माभूदेवंसमर्थादिस्येवंभविष्यति।। ।।

दम्। समुदायइति। यथासमुदायस्यावयवानांचैकार्थत्वेतुल्येसमुदायस्यैवद्विर्वचनंभवतिनावयवानांपपाचेतितथेहा
पिपदसंज्ञा। एवंहिशास्त्रमिति। प्रत्यवयवंतुपदसंज्ञायांपदसमुदायस्यत्यागात्तद्विषयंशास्त्रंहीनंस्यात्। तदादिग्रहणा राम॰
नुवृत्तिश्चानर्थिकास्यात्। माभूदेवंसमर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौहितविभक्त्यन्ताद्धोत्पत्तिः तदवयवात्प्राति पदिकाद्धितित
त्रविभक्त्यन्तादुत्पत्तिरितिपक्षआश्रीयतेसमुदायश्चपूर्वोक्तेनन्यायेनविभक्त्यन्तइतितनस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा।। ९ ५

आप्नोतेरिति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरो रूढत्वमबुध्वा आह। यद्येवमिति। करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां याप्तुमिच्छा न तु चित्वा चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः। रूढत्वाश्रयेणाह। नैष दोष इति। चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम्। नाभिधेया वीप्सा। गृह्यते वीप्सा वा चिनो द्वे भवत इति। किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो यथा आबाधो गतगत इति ह्युक्ते प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः। वीप्सश्चेत्कर्तेति॥ अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः। यदा पृथक् संख्यया यु

अथ किमिदं वीप्सेति॥ आप्नोतेरयं विपूर्वात् इच्छायामर्थे सन् विधीयते। यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः॥ नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति। कथं तर्हि कर्तृविशेषणमेतत्। वीप्सतीति वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्ता भवतीति। कः पुनर्वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः॥ अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति। व्रीहिर्यव इति॥ ॥

क्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा स वक्तृस्थ इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यते। कः पुनर्वीप्सार्थ इति। अर्थः प्रयोजनमेवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः॥ अनवयवाभिधानमिति। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते॥

७

नवैकार्थत्वादिति। यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ त्यक्तभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिरुभयथा भेदाभावाज्जातिल
क्षण एको र्थः तत्र यथाश्व्यानयने चोदिते चोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वादश्व्यानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदि
तायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते ततोनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाभावः ए
कशेषे प्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनाद् अनवयवाभिधानाभावाद्
द्विर्वचनाभावः ग्रामो ग्रामो रमणीय इति तु केनिःशेषया भगतरमणीयत्वप्रतीतिः न यथास्मिन्वने वृक्षो वृक्षः शो
भन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं संनिवेशानिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः। सर्वे वृक्षाः शोभनाः इत्यत्र तु स
र्वेनाम्ना वीप्साया द्योतनाद् द्विर्वचनाभावः। इह तु सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ता इति यद्यपि कस्मैचित्रयो दत्ताः कस्मै

नवैकार्थत्वाज्जातेः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। एकार्थत्वाज्जातेः। एकार्था हि जातिः। एकमर्थमभ्या
यास्यामीति जातिशब्दः प्रयुज्यते। अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः। अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा। अने
कार्थसंप्रत्यायास्यामीति। वीप्सा प्रयुज्यते॥ एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः जात्यास्या
यां द्विर्वचनं न भविष्यति। निवर्तकत्वाद्वा॥ अथवा नानेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते किं तर्हि अद्विर्वचनमनेन निवर्त्य
ते। यावन्तस्तेर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति॥ तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्द
रूपे प्रयोक्तव्ये॥

चित्सत्त्वे तथापि प्रयोगाद्वीप्साभावो यदा त्वेकैकोदत्तस्तदा वीप्सासंभवान्माषो माषो दत्त इति द्विर्वचनं भवति। वृत्तिकारै
रप्युक्तम्। नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति। नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षण
ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाविवक्षितानां पृथक् संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्र
योक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककालाव्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा। तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः। युगपद्ग्रहणेन
क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासो यथाऽस्मिन्वने यं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि श राम
ब्दान् प्रयुङ्क्ते। वीप्सा प्रयुज्यत इति। वीप्साविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते। निवर्तकत्वाद्वेति। नेदं द्विर्वचनस्य विधायक ७
मिति जातिशब्दानां द्विर्वचनाभावः। द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते॥ ॥ ॥

नातिबह्विति।बहुशब्दस्यवैपुल्यार्थत्वाद्बहुवचनाभावः।सर्वपदेति।यदानिवर्तकमिदंतदासर्वादिग्रहणंनकर्तव्यमित्यर्थः॥येषांहिबहूनांप्रयोगःप्राप्तःतेषांहिर्वचनेनासौनिवर्त्ततेनचावयवस्यापदस्यगतिसन्निधावगतेर्वाभावृत्तिप्रसङ्गः।अथपरेर्वर्जनइत्यादिषुविधायकेषुकथमवयवद्विर्वचनाभावः।उच्यते।परेर्भवतइत्युक्तेसमुदायसन्निधौद्विशब्दःश्रुतःप्रत्यासत्त्यासमुदायमेवसंख्येयंप्रतिपादयतीतिसर्वादेशःसिद्धइतिनार्थःसर्वग्रहणेन॥किंपुनरिति।अनवयवाभिधानंवीप्सार्थइतियदुक्तंतन्नोपपद्यतइतिमत्वाप्रश्नः।ग्रामोग्रामइत्येकवचनंश्रूयतेअर्थास्तुबहवस्तत्रकिंकृतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोःथार्थवशाद्वीप्साविषयस्यशब्दस्यबह्वर्थत्वंयथैकशेषशब्दस्यह्यर्थत्वं

नातिबहुप्रयोक्तव्यमिति॥सर्वपदगतिग्रहणानर्थक्यंचार्थाभिधानेद्विर्वचनविधानात्।सर्वग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्।सर्वस्यैवहिद्विर्वचनेनार्थोवगम्यतेनावयवस्य।पदग्रहणंचानर्थकम्।पदस्यैवहिद्विर्वचनेनार्थोवगम्यतेनापदस्य॥सगतिग्रहणंचानर्थकम्।सगतिकस्यैवहिद्विर्वचनेनार्थोवगम्यतेनागतिकस्य।किंपुनरिदंवीप्सायांसर्वमभिधीयते।आहोस्विदेकम्।कश्चात्रविशेषः।वीप्सायांसर्वाभिधानेवचनाप्रसिद्धिः।वीप्सायांसर्वाभिधानेवचनंनसिध्यति।ग्रामोग्रामः।जनपदोजनपदइति।बहवस्तेर्थास्तत्रबहुषुबहुवचनमितिबहुवचनंप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्येकम्॥एकाभिधानेःसर्वद्रव्यगतिः॥एकाभिधानेसर्वद्रव्यगतिर्नसिध्यति॥अस्तुतर्हिसर्वाभिधानम्।ननुचोक्तंवीप्सायांसर्वाभिधानेवचनाप्रसिद्धिरिति।नवापदार्थत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।पदार्थत्वात्॥

बह्वर्थत्वंवा।कश्चात्रविशेषइति।परिगृहीतैकत्वानांबहूनामर्थानांवीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधानएकाभिधानेवानास्तिविशेषइतिभावः।वीप्सायामिति।सर्वैश्चेत्ग्रामशब्दैनोच्यन्तेतदैकत्वविरोधिबहुत्वसंख्योपजननादेकवचनमिष्टंनसिध्यति।एकाभिधानेःसर्वद्रव्यगतिरिति।यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यतेतदासर्वद्रव्यगतिर्नप्राप्नोति॥अस्तुतर्हीति।परिगृहीतैकत्वस्यसर्वस्याभिधानमित्यर्थः॥

पदस्यार्थ इति। निर्ज्ञातसंख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः। उत्तरकालं तु सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनाभावो यथा पश्य मृगो धावतीति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाभावः। न चैतदिति। सुबन्तत्वात्प्रत्ययइति प्रतिषेधात्। एतदपीति। नङि संबुद्ध्योरिति तु नलोपप्रतिषेधमेव ज्ञापकं मन्यते॥ अपर आहेति। पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते संख्यान्तरेणानाविष्टस्य यत्तु बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजननादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः॥ ततो न चैतत्प्रातिपदिकमित्यस्यायमर्थः। संख्यान्तरानाविष्टं प्रातिपदिकमत्र नास्तीति। यत्तर्हीति। अर्थाभावात्त्वभावतो निवृत्तस्य प्र

पदस्यार्थो वीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते॥ न चैतत्प्रातिपदिकम्। यत्तर्हि प्रातिपदिकम्। दृषद् दृषत्समित्समिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तम्। न च प्रातिपदिकम्। अपर आह न वा पदार्थत्वात्॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। पदार्थत्वात्। पदस्यार्थो वीप्सा॥ सुबन्तं च पदम्। ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते॥ न चैतत्प्रातिपदिकम्॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकम्। दृषद् दृषत्समित्समिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम्॥ अथेह कथं भवितव्यम्। पचति पचतितरां निष्ठति। आहोस्वित्पचतितरां पचतितरां तिष्ठतीति॥ पचति पचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम्॥ कथम्। द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति। द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन। इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्द्विर्वचनं स्यात्॥ आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति॥ अस्त्यत्र विशेषः। अन्तरङ्ग आतिशायिकः। कान्तरङ्गता। ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः। पदस्य द्विर्वचनम्। आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः॥ कथम्। समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन॥

त्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमिति भावः। एतदपीति प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्ष्यामेकत्वं तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति निवृत्तो हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति। यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याप्रतीतिः। एकैकमित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति। बहुत्वप्रतीतेस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाभावः। एतस्येवार्थस्यैकैकस्य प्राचामितिनिर्देशो लिङ्गम्। अथेहेति। विनापि चशब्देन पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः। । राम॰ ८

अन्येतुतिष्ठतीतिशत्रन्तमाहुः।तिष्ठतिदेवदत्ते यज्ञदत्तः पक्कान्तरापेक्षया पचतितरामित्यर्थः। नित्यवीप्से चातिशयश्चेति। यद्य
प्येते त्रयोऽर्थाः तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तं तिङन्तेषु नित्यत्वातिशयौ द्वावर्थौ सुबन्तेषु वीप्सातिशयौ॥ नचैकस्येति। य
द्यपिवृक्षादृत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्तितथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते। नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च
निमित्तभेदाद्युगपदभिधानासंभवः। प्रयोक्त्रर्यधीनमिति। नन्वप्युत्तरपदात्तूखविधानात्कथंकेवलस्याधीनशब्दस्य प्रयो
गः। अवृत्तिजाः वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यदोषः। इनशब्देनवाधिशब्दस्याव्ययीभावः परायत्ततापतिपादनपरः॥ क्व
चित्काचिदिति। क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इति अन्तरङ्गं पौनःपुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते। इह त्वाढ्यतरमाढ्यतर
मानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्धप्रकर्षा एववीप्स्यन्ते। किंच। कृतद्विर्वचनात्तरपि

अथवा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते। नचान्तरेणप्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते। एवं तर्हि द्वावर्थौ वक्तव्यौ
नित्यवीप्से चातिशयश्च। नचैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति। तदेतत्प्रयोक्त्रर्यधीनं भवति ए
तस्मिंश्चापि प्रयोक्त्रर्यधीने क्वचित्काचित् प्रसूतनतरागतिर्भवति। इह तावत् पचतिपचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्र
सूततरागतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशयउच्यते॥ इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसूततरागतिः यदति
शयमुक्त्वा वीप्सा द्विर्वचनमुच्यते॥ परेर्वर्जने "पारेर्सगरोह" परेः समासे इतिवक्तव्यम्॥ इह मा भूत् परित्रिग
र्तं वृष्टो देवः। नतर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। परेर्वर्जनइत्येवसिद्धम्। परेर्वर्जनइत्युच्यते। नचात्र परिर्वर्जनेवर्तते॥ कस्तर्हि
समासः॥

सत्याढ्यात्यतरमानयेति भाव्यम्। तनस्य प्रकारो योगमस्येत। नतु वीप्सा। तस्मात् प्राकू प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेतियथेष्टसि
द्धिः॥ परेर्वर्जने। परित्रिगर्तमिति। त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो वर्ष त्रिगर्तानां संबन्ध इतिपरेः सन्निधाने
वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः। कस्तर्हि समास इति॥ जहत्स्वार्थावृत्तिरिति समासएव वर्ज्यमानोपसर्ज
नेवर्तते। अवयवीत्वनर्थकौ यदाप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवलेवर्जने परिर्वर्तते इतिनत्रैव द्विर्वचनं स
मासेतु वर्ज्यमानार्थास्कन्दाद् द्व्यर्थः परिः केवलेवर्जनेनवर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाभावः। अत्र पक्षेन चात्र परिर्वर्जनेवर्तत इत्यस्या
यमर्थः शुद्धवर्जनेनवर्तते अन्य एवद्व्यर्थः परिः समासे। अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः कस्तर्हि समास इति। समासविषयत्वात्परि
रसमासः। अन्य एव परिर्द्व्यर्थ इत्यर्थः॥

वाक्येनित्यद्विर्वचनप्रसङ्गादाह। परेरिति॥ वाक्य॥ असूयाकुत्सनयोरिति। यद्यप्यसूयादयः परस्परस्मात् भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं द्रष्टव्यं तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति॥ नह्यनसूयन्निति। तत्र कुत्सनभर्त्सनाभावेप्यसूयाकोपश्च भवतो न तु कोपासूयाभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोशसूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः। ननु चेति। कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः॥ अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति। अन्ततइति। यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम्। कुत्सनभर्त्सन

परेर्वर्जने वा वचनम्। परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम्। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ आसूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्निर्देशानर्थक्यम्। असूयाकुत्सनमित्येकोर्थः। कोपो भर्त्सनमित्येकोर्थः। असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः। नह्यनसूयन्कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्सयते॥ ननु च भोः। अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान्भर्त्सयमानाः। अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति॥ एवं तर्ह्याहसामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः॥ लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः॥ एकं बहुव्रीहिवत्॥ इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति। एक इति॥

ग्रहणसमर्थनायाह। सामृतैरिति॥ गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनम्। कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्प्रतियन्ति तान्। विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्कृतयोः निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना॥ एकम्। इह कस्मादिति। केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयते अनिर्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः। किं पुनरत्रानिष्टं यावता कृतेपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावात्परः सुब्भविष्यति। समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थमिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन वा सुब्लुक् प्राप्नोति। एवं तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शितादिदं तूदाहरणमेकेति अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

एकस्येति। हे इत्यधिकारात् द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावे न भवति। द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीतिमत्वाह। एकस्येति। नवेति। वीप्साशब्दः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परे र्वर्जन इत्यादावर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्संबन्धमननुभूयैवैवोपतिष्ठते सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमाने न बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते॥ अथेति। किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वं कार्यमतिदिश्यते अथ किंचिदेवेति प्रश्नः॥ एकैकमिति॥ सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः। गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावः अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोस्ति॥ न चात्र नित्या संहिता। एकैकया एकैकइत्यवग्रहकरणात् अग्ने अग्ने स्म इत्युदाहरणाच्च। ननसुसु इति॥ आबाधे चेति

एकस्य द्विर्वचनसंबन्धे न बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते। न चात्र द्विर्वचनं पश्यामः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धे नेति चेदर्थनिर्देशः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धे नेति चेत्। अर्थनिर्देशः कर्तव्यः। द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति॥ तस्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवत् चेति॥ नवा वीप्साधिकारात्। नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। वीप्साधिकारात् नित्यवीप्सयोरिति वर्तते॥ अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम्। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ॥ सुब्लोपः॥ एकैकम्। पुंवद्भावः। गतगता। यद्येवम्। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति॥ सर्वनामविधौ दोषो भवति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। सर्वनाम। स्वर। ननु। सुसु। नञ्सुभ्यामित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर॥

द्विर्वचनम्। ननकरोति सुसुजागर्ति इत्येवमादि वाक्यैकदेश उदाहृतः। अथ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सति केन स्वरेण भाव्यम्॥ अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति। समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च। तत्र कार्यातिदेश इत्येवकार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन न बाध्यते॥ शास्त्रातिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडितानुदात्तत्वेन॥ यथा च नञ्सुभ्यामित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्या नातिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥ उच्यते। नञ्सुभ्यामित्यत्रैव बवं समास इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते न तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते॥

ऋकृ ऋगिति। समासमा अद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात् प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। विभाषा
१० दिक् समास इत्यतो न बहुव्रीहाविल्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञा
निषेध इत्यतिदेशान्न प्रवर्तते॥ स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे व्याख्यातम्। समासान्ते व्याख्यायते समासान्ता इत्यत्र
समासाश्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात् समासान्ताप्रसङ्गः। समास
मात्रस्य समासग्रहणे न विशेषणार्थं बहुव्रीहेरपि विशेषणात्तेन बहुव्रीहि विशेषयिष्याम इत्येतज्ज्ञाप्यमुपपद्यते। अ
न्ये त्वाहुः बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादित्यतः ऋकृ पूरब्धूरित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं समासाश्च तद्विषयादित्यतः सम
सग्रहणं च संबन्धानुवृत्त्यानन्तरैर्योगैः संबन्धमगच्छदनुवर्तते तदुभयं वाक्यभेदेन संबध्यते तेन ऋगाद्यन्तात् समासा

समासान्तः। ऋकृऋकू। पूःपूः। ऋकृपूरब्धूः पथामानक्ष इति समासान्तः प्राप्नोति॥ सर्वनामविधौ तावन्न
दोषः॥ उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद् बहुव्रीहि
वद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेष
यिष्यामः॥ समासो यो बहुव्रीहिरिति॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। कर्मधारयवत्त्वे
प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि॥ सुब्लोपः। पटुपटुः। पुंवद्भावः। पटुपट्वी। अन्तोदात्तत्वम्। पटुपटुः।
॥ प्रकारे गुणवचनस्य॥ गुणवचनस्येति किमर्थम्। अग्निर्माणवको गौर्वाहीकः॥ ॥ ॥

इकारप्रत्ययो भवति बहुव्रीहेस्तु समासादेव नत्वतिदेशादित्यर्थः संपद्यते। अथ न नेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्न लोपः कस्मान्न
भवति। वनं समास इत्यतः समासग्रहणं संबन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्न लोपेऽनुवर्तत इत्यदोषः॥ कर्म॥ कालकफा
लिकेत्यादौ न कोपधाया इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधा
रयवद्भावाधिकारः॥ प्रकारे॥ गुणवचनस्येति किमर्थमिति। क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणे निष्प्रसङ्ग इति प्रश्नः। अ राम०
ग्निर्माणवक इति। अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोयमिति सादृश्यनिमित्ताद् भेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं संवृत्तः संप्र
त्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाभावान्न द्विरुच्यते एवं गौर्वाहीक इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्वं वाहीके वर्त्तते॥ १०

प्रकारे सर्वेषामिति। अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्य प्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यभावः। सिद्धं त्विति। द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः। ननु वक्ष्यत्येतत् तत एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः। उच्यते। इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं सिद्धं त्विति तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिरिति। सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे ल-

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमाना गुणवचनाः संपद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति। अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति। सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। प्रकृत्यर्थो विशेष्यते। नैवं विज्ञायते प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति। कथं तर्हि। गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यो गुणवचन इति। कश्च साधीयः। प्राक् प्रकारे च प्रकारात्॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते॥ सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः॥ प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति। आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्। मूले मूले स्थूलाः। अग्रे अग्रे सूक्ष्माः॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन्। स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ ॥ ॥

ब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः। प्राक् प्रकारादिति। गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद्द्रव्यस्याविशेषः परिगृह्यते। इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृशः प्रतीयते। प्रकारवचने जातीयर् इत्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मतेन गृह्यते ऽन्येषां तु भेदः प्रकारः। अत्र केचिदाहुः। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि द्विर्वचनं भवति शुक्लशुक्लः पट इति। गुणमात्रवाचिनोऽपि शुक्लशुक्लं रूपमिति। अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव द्विर्वचनं मन्यन्ते। मूले मूल इति। अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागास्तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशः। अधःसंनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः। उपरिसंनिवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः। न चैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यं यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः॥ स्वार्थ इति। स्वार्थग्रहणमर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थम्॥

अस्मात्कार्षापणादिति॥अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः। तत्र सर्वे माषा दानक्रियया नव्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्सा-
भावः। भिन्नार्थत्वाच्चानेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते। इह भवद्भ्यां माषौ देहीत्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते। माषं माषं
देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः। द्वौ देहीति। माषं माषौ माषान् देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत्। माषशब्दस्य हि द्विर्वचना-
भावः प्रदर्शयितव्यः। तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याभावः॥ माषमेव देहीति। अवधारणमत्रास्तीति प्र-
तिपादयति। किं पुनरिति। यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषं माषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति

अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि। अवधार्यमाण इति किमर्थम्॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां
माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि ।अनेकस्मिन्निति किमर्थम्। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि। मा-
षमेव देहि- किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं द्वित्वमुच्यते॥ अवयवाभिधानं चात्र गम्यते॥ आ-
तश्चावयवाभिधानम्। यो ह्युच्यते ऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति। माषं माषमसौ दत्वा पुनः शेषं
पृच्छति किमनेन क्रियतामिति। यः पुनरुच्यते इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यो माषं माषं देहीति माषं माषमसौ द-
त्वा तूष्णीमास्ते। चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्वा न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्य-
ते तावन्तः प्रयोक्तव्याः॥ अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥ क्रिया-
समभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। पुनीहि पुनीहीत्येवायं पुनाति॥

एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद्द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः॥ इतर आह॥ अनवयवा-
भिधानमिति। एवं मन्यते वीप्सायां संनिहितस्यार्थस्य न कस्यचिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः। इमं कार्षाप-
णमिति। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः। चापल इति। आशुप्रतिपादनं चापलम्। अहिरहिरिति। यद्यहमेनं न
बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाशुप्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः। न चावश्यमिति। एवं च ब्रुवतानेन नेदं शास्त्रीयं द्वि-
र्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्य नन्त्र पदस्य प्रयोग इत्युक्तं भवति। एवं चाहिरहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो राम
भवतीत्याह॥ क्रियासमभिहार इति। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य लोटः समुच्चयेऽपि विधाना क्रियासमभिहाराभि- ११
व्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्। यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति न द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्॥ ॥ ॥

आभीक्ष्ण्य इति। ननु चाभीक्ष्ण्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोः इति सिद्धं द्विर्वचनम्। नैतदस्ति। पुनःपुनः क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम्। तथाहि। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते। नित्यता क्रियाया अविच्छेदो यथा जीवति जीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते। यत्तूक्तं भाष्ये तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तत इति। नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थमाभीक्ष्ण्यविषयो यो नित्यशब्दः तस्य ग्रहणमित्यर्थः। तथा च वृत्तिकारा आहुः। यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम्। अन्ये त्वाहुः भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च। तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्देन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य माभूदिति नियमार्थमिदम्॥ अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विर्वचनं विधीयत इत्याहुः। अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति सिद्धे आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते। क्रियासमभिहारसंशब्देन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति

आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। भोजं भोजं व्रजति। डाचि च॥ डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम्। पटपटायति। मटमटायति। शरशरायति॥

कश्चिद्द्विः पर्यस्येदिति वाक्यद्वयोपन्यासः। डाचीति। विषयसप्तमीयम्। तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृतटिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्। ततष्टिलोपः। ततो नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपत्वम्। केचित्तु पररूपविधानमच्छब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राक् द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाहुः॥ तदयुक्तम्। पटदित्यादेः कृतटिलोपस्याप्यच्छब्दस्य संभवात्तस्माद्डाचीति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया। प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाद्डाचीदं द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहितमिति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावः। केचित्तु नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमेवाव्यक्तानुकरणाद्डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः॥ यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणाद्वेतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव। बहुलग्रहणमत्रान्यैराश्रीयते तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो डाचीति परसप्तम्यामपि नित्यादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति॥

पूर्वप्रथमयोरिति॥ केचिदाद्याद्विविवक्षायामिति पठन्ति॥ अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति। तत्रभिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनातिशायिकेन न बाध्यत इत्याहुः। तथाहि पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति संदेहः। एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्ययमप्यर्थो गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। पूर्वं पूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीति अर्थः प्रतीयते। अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते॥ आदेरादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः॥ डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः। आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन संप्रधारणायां निरूपणायां विषये। तथाहि। उभाविमावाढ्यावित्युक्ते नैकप्रकाराढ्यत्वसंभ

पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम्॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्। पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति॥ प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते॥ डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे। डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ उभाविमावाढ्यौ। कतराकतरानयोराढ्यता। सर्व इमे आढ्याः कतमाकतमा एषामाढ्यतेति॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। समासवच्च बहुलम्। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति॥ अन्योन्यस्य भोजयन्ति॥ इतरेतरं भोजयन्ति॥ इतरेतरस्य भोजयन्ति॥

वात्प्रतिपत्ता किं कृतमनयोराढ्यत्वमिति संदिहानः पृच्छति कतराकतरानयोराढ्यतेति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। स्त्रीनिगदो भावः। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः कृद्धिः संपत् आढ्यतेति। निगद्यत इति निगदः। नौ गदेत्यप्। स्त्रिया निगदः स्त्रीनिगदः॥ कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुङ् न भवति नापि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भवति। इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक् समासस्वरौ भवतः॥

स्त्रीनपुंसकयोरिति। उत्तरपदस्य याविभक्तिस्तस्या आमूभावोऽन्यथानेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्यामूभावः स्यात्। तत्र सर्वना
म्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आमूविधिः। वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यत इति सुब्लो
पादि न भवति॥ द्वन्द्वम्॥ अत्यन्तसहचरित इति। अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति। लोक
विज्ञानादभिव्यक्तावेतौ न त्वत्यन्तसहचरितौ। पूर्वपदस्येति। द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि कृते
पूर्वपदावयवस्येकारस्यामूभावः उत्तरपदावयवस्यात्वं समासान्तोदात्तत्वं च भवति॥ पदस्य॥ अथ किमर्थं पदस्येति अधि
क्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येवार्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते। न च समर्थपरिभा

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वामूभावः॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वामूभावो वक्तव्यः॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यो
भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः॥ इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः॥ इतरेतरां भोजयतः॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्म
णकुले भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः॥ इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥ इतरेतरां भोजयतः॥ द्वन्द्वं रहस्य
मर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम्॥
॥अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वन्द्वम्। स्कन्दविशाखौ। द्वन्द्वम्। नारदपर्व
तौ। अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। लोकविज्ञात इति किमर्थम्। द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ। अ
थ द्वन्द्वमिति किं निपात्यते॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चामूभाव उत्तरपदस्य चात्वम्॥ पूर्वपदस्य चामूभावो निपात्य
ते। उत्तरपदस्य चात्वम्। नपुंसकत्वं च॥ नपुंसकत्वं च वक्तव्यम्॥ उक्तं वा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम्॥ पदस्य॥ पदात्॥

षोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते। यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कृत्वा
दीनि त्वेकपदनिबन्धनान्येव। न च भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारोऽवयवस्य भत्वेऽपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्य
भ्युपगमाद्धृतस्पृगिदोग्धरीति। उच्यते। नलोपाद्यर्थः पदाधिकारः असति हि तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नका
रस्य लोपो भवत्येवं राजानादित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपः। न थासंयोगान्तस्य
पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ न तु गोमन्तावित्यादौ। मो नो धातोरिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति। न तु प्रशामावित्यादौ॥ ॥

शा॰ कौ॰ आकुतइति। कस्यचित्कार्यस्यासिद्धिं मत्वा पृच्छति॥ प्रागिति। अपदान्तस्येति विशेषोपादानात्प्राग् इतः पदाधिकारः। प्राक्सु
३२ पिकुत्सनादिति। यदित्वत्र पदादित्यनुवर्तेत देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यान्नतु पचति पूती स्यत्र।
यणेकादेशस्वरइति॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति यणाश्रयः स्वर एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्वर
श्चेडायावेत्यस्मात्परौकर्तव्यौ। इहवचनेहीति। पदस्येति स्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्त
स्य पदस्य स्वरितत्वमलोन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः। एवमुदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदा
त्त आदेशइतिस्यात्। कुमार्यइति। हलः स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावः॥ नवेति। इहपदस्येति संब

आकुतः पदाधिकारः॥ प्रागपदान्ताधिकारात्। अपदान्तस्य मूर्द्धन्यइति वक्ष्यत्यतः प्राक्पदाधिकारः। आकुतःप
दादिति॥ प्राक्सुपिकुत्सनात्पदादित्यधिकारः। प्राक्सुपिकुत्सनात् कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यते प्रागेव
तस्मात्॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्। यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः॥ इहवचनेह्यपदा
न्तस्याप्राप्तिः। इह क्रियमाणे अपदान्तस्याप्राप्तिः स्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोनुदात्तस्येति इहैवस्यात्।
कुमार्यौ। किशोर्यौ। इह न स्यात्। कुमार्यः। किशोर्यः। एकादेशउदात्तेनोदात्तः। इहैव स्यात्। वृक्षौ प्लक्षौ। इह न स्यात्। वृक्षाः
प्लक्षाः॥ नवा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। नवा ऊर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः। किंकारणम्। पदाधिकार
स्य विशेषणत्वात्। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि। विशेषणषष्ठी। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते।
प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी॥

न्यसामान्ये षष्ठीअस्याङ्गेषु यथा योगं संबन्धविशेषेवतिष्ठते। क्वचित्स्थाने षष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी तत्र यणेकादेशस्वरयोः पदस्ये
त्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं नतु कार्यिप्रति पत्त्यर्थं तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति। किंव
क्तव्यमिति। षष्ठी स्थानेयोगेति नियमादलभ्या विशेषणषष्ठीति प्रश्नः। प्रत्याख्यायतइति। योगे प्रत्याख्याते यत्रान्यः संबन्धो
स्ति यथोदुपधायागोहइति तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते गोहोङ्गस्य योपधा तस्या ऊद्भवतीति। यत्र तु विशिष्टः संबन्धो न राम॰
प्रतीयते तत्र स्थानसंबन्ध एवाश्रीयते। यथास्तेर्भूरिति। तदुक्तं भाष्ये शब्दस्य तु शब्देन कोन्यः संबन्धोऽन्यदतः स्थानादिति।
एवं यणेकादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी। मोनोधातोरित्यादौ स्थानषष्ठी। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरण ३२
स्मृतेर्यथाप्रयोगं लक्षणव्यवस्थापनात्॥

अन्तग्रहणाद्वेति। पच्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यते इति लिङ्गेनासौ प्रतिपाद्यते पदिपदस्येति स्थानवक्ष्ये वस्याहूअ
लोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात् क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते प्रा
तिपदिकान्तस्य चेत्यसमाससनिर्देशः तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः॥ अनुदात्तम्॥
सर्ववचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। सर्ववचनमनादेरिति॥ असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पद
स्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्पानुसंहारात् दैरेवोदात्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् नत्वनादेः सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठी
विज्ञानात् पदस्य सर्वोवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते। पचतीति। धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं शप्तिपोः पित्वादनुदा

अन्तग्रहणाद्वा नलोपे॥ अथवा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः।
विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ सर्ववच नं किमर्थम्॥ सर्ववचनमनादेरनु
दात्तार्थम्॥ सर्ववचनं क्रियते अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति। तिङ्ङतिङः इति इहैव स्यात्। देवदत्तः प
चतीति। इह न स्यात्। देवदत्तः करोतीति। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्। स
र्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्॥ यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नहि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्तु। अलोऽन्त्यविधिस्तु प्राप्नोति॥ यत्र ह्यादिविधिर्न भवति अलोऽन्त्यस्य विधिना त
त्र भवितव्यम्। तत्र को दोषः। तिङ्ङतिङ इति इहैव स्याद्देवदत्त यज्ञदत्तौ कुरुतः। इह न स्याद्देवदत्तः करोति।

त्तत्वात्॥ करोतीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं । त्वम्। नहि लुडन्तमिति। लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति स्व
कर्तृत्वादौ निघाताप्रसङ्गात् किं न लुडिति निषेधेन निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्था
नषष्ठी शेषस्यादेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावात् अनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्त्विति। अलोऽन्त्यस्येत्य
स्यापवाद आदेः परस्येति तत्र लिङ्गादपवादे पनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्यमिति भावः॥ कुरुत इति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदा
त्तत्वं विकरणस्य तु शेषनिघातः। न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते। तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधाने ज्ञापनात्॥

अत्रापि लिङ्ग्रहणमुच्यते लृटीति। गत्यर्थलोटेत्यनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लृडन्तं लसार्वधातुकानुदात्तत्वे नम
ध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाभावान्नार्थो निषेधेन तदेतस्माल्लिङ्गादलोन्त्य विध्यभावः॥ भोक्ष्यइति॥ एकादेश उदात्ते
नोदात्त इत्यन्तोदात्तमेतत्। ततश्चात्र निघाताभावार्थत्वाद् लिङ्गं लृटि निषेध इत्यलोन्त्य निवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम्।
उक्तं वेति। असत्यपि सर्वग्रहणे भूयोलक्ष्यसिद्धये अनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते न तु स्थानषष्ठीत्यर्थः॥ सवि
भक्तिकस्येति। अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाः स्युः तत्र षष्ठ्येकवचने ङस् सिङ् सोश्चेति अशिपूर्वैकादेशे दोषाभा
वेपि वचनान्तरेषु दोषप्रसङ्गः सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य स

लृटि प्रतिषेधात् सिद्धम्। यदयं न लृडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भ
वतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति। ननु चेदमस्ति भोक्ष्यइति। उक्तं वा। किमुक्तम्।
न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः
र्वान्नावाविति वक्ष्यति। तेवांनावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्युरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पदस्ये
ति हि वर्तते। विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति॥ भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्य
न्तं पदम्। यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति। ग्रामो वां दीयते। ग्रामो नौ दीयते॥ जनपदो वां दीयते। ज
नपदो नौ दीयते। ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति॥ अस्त्यन्यत् स्थग्रहणस्य प्रयोज
नम्। किम्। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत॥

र्वस्य पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति॥ पदस्येति हि वर्तत इति। ते न युष्मदस्मदन्तः पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थः॥ भवेत्सि
द्धमिति। यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तदन्तः प्रतिपत्तेरयोगादिति भावः॥ स्थग्रहणमिति। षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मद
स्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहणनिमित्तसहित युष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिः। यथाश्व
स्य आनीयतामित्युक्ते सहैवाश्वेनानीयते। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति। यत्र श्रूयते विभक्तिः तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदो
र्न तु तस्यां लुप्तायाम्। प्रत्ययलक्षणेन च कार्यशास्त्रं वातिदिश्यते न तु तात्स्थ्यं तस्यापौरुषेयत्वात् तदेवमन्यार्थत्वात् स्थ
ग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम्॥

इतियुष्मत्सुत्रइति।इतिशब्दात्सदास्मदोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौनभवतः।समानवाक्यइति॥अर्थैकत्वादेकं वाक्यंसाकाङ्क्षंचेद्विभागेस्यादितिलौकिकंवाक्यलक्षणम्।इहतुवाक्यंपरिभाषितम्।आख्यातंसाव्ययकारकविशेषणंवाक्यमिति।आख्यातमित्येकत्वंविवक्ष्यते।अयंदण्डोहरानेनेति वाक्यद्वयमेतत्‌ अयंदण्डोस्तिहरानेनेतितिङन्तद्वययोगात्‌ तत्रानेनेतिसर्वनाम्नादण्डस्यपरामर्शात्‌ करणत्वादस्तिसामर्थ्यमितिनिघातप्रसङ्गः॥ ओदनंपचेतित्व

यत्रविभक्तिःश्रूयतेतत्रयथास्युरिहमाभूवन्‌।इतियुष्मत्पुत्रोददातिइत्यस्मत्पुत्रोददातीति।समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशाः।समानवाक्यइतिप्रकृत्यनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।किंप्रयोजनम्‌।नानावाक्येमाभूवन्निति। अयंदण्डोहरानेन। ओदनंपचतवभविष्यतिममभविष्यति॥पश्यार्थैश्चप्रतिषेधः॥समानवाक्यइतिप्रकृत्यवक्तव्यः।इतरथाहियत्रैवपश्यार्थानांयुष्मदस्मदीसाधनंतत्रप्रतिषेधःस्यात्‌। ग्रामस्त्वांसंप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्यगतः।इहनस्यात्‌।ग्रामस्तवस्वंसंप्रेक्ष्यगतः॥सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा॥युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे।युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशइतिवक्तव्यम्‌।ग्रामेकम्बलस्तवस्वम्‌।ग्रामेकम्बलस्तेस्वम्‌।ग्रामेकम्बलोममस्वम्‌।ग्रामेकम्बलोमेस्वम्‌।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्‌। अथोग्रामेकम्बलस्तेस्वम्‌। अथोग्रामेकम्बलोमेस्वम्‌। अपरआह।सर्वएववान्वादयोःनन्वादेशेविभाषावक्तव्याः।कम्बलस्तेस्वम्‌।कम्बलस्तवस्वम्‌। कम्बलोमेस्वम्‌।कम्बलोममस्वम्‌।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्‌। अथोकम्बलस्तेस्वम्‌। अथोकम्बलोमेस्वम्‌।नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यंसपूर्वायाविभाषेति। वक्तव्यम्‌।किंप्रयोजनम्‌॥

त्वत्कर्तृकेणपाकेनत्वत्स्वामिकोमत्कर्तृकेणपाकेनमत्स्वामिकश्चौदनोभविष्यतिइत्येवंरूपपाकस्ययुष्मदस्मदर्थस्यचव्यपेक्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गः।पश्यार्थैश्चेति। विधौसमानवाक्यग्रहणंकृतंप्रतिषेधश्चायमितिवाक्यान्तरारम्भः।तेनसमानवाक्येपश्यार्थैर्युक्तेयुक्तयुक्तेचयुष्मदस्मदर्थेआदेशप्रतिषेधः।संप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्येतिपर्यायत्वाद्विकल्पेनैषांप्रयोगः।भाष्येतुपश्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्रयोजनकथनायैषामुपादानम्‌॥सपू॥युष्मदस्मदोरिति।सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषेतियोविकल्पःसोऽनन्वादेशेभवतिअन्वादेशेतुनित्यआदेशविधिरित्यर्थः व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तंभवति॥ ॥ ॥

अन्वादेशार्थमिति। विरोधात् पूर्ववाक्यं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति बाध्यते तेनान्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति॥ तिङो॥ पाठविशेषणमिति। पद्यन्त इति पाठः संनिवेशविशेषो ग्रन्थसंदर्भ उच्यते एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः॥ कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो गोत्रादीनीत्यस्यानुवृत्त्या परिभाषार्थः। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्या

अन्वादेशार्थम्॥ अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्। अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥ किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति। आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम्। पाठो विशेष्यते। अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्। अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। चन चिदिव गोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेरिति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात्॥ अनुदात्तग्रहणं वा॥ अथवा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं अनुदात्तविशेषणे हि अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्॥ अनुदात्तग्रहणं वेति॥ तिङ्ङतिङः॥ अतिङ इति किमर्थम्। पचति करोति। अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। समानवाक्य इति वर्तते। न च समानवाक्ये द्वौ तिङन्तौ स्तः॥

णीति। तिङ्ङतिङः॥ पचति करोतीति। विनापि चशब्देन समुच्चयावगमात् संबन्धसद्भावः॥ नचेति। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति निघातादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताभावः॥ आख्यातमित्येकत्वस्याविवक्षाशङ्का स्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितमेकतिङ् वाक्यमिति अत्रैकशब्देन यत्नेन संख्या प्रतिपाद्यते॥ राम॥ ॥ १३

निपातैः। यत्कूजतीति। इणः शतरि इणो यणिति यणि रूपम्। यतीति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राप्तिः॥ यन्निति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणप्राप्तिः॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारणं प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण। प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः॥ यावदिति। यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कृणवदित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात्॥ तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते। शास्त्रापेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्षताश्रयणे॥ तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे ए

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्॥ निपातैरिति किमर्थम्। यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्नू रथः कूजति॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम्॥ कस्मान्न भवति यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्कूजति रथ इति॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। यावद्यथाभ्याम्। इह न स्यात्। यावदस्यन्नेषः सरोजनेभ्यः कृणवत्। चण्णिहि शिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः॥ अयं च वै मरिष्यति। अयं चेन्मरिष्यति। न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति॥ अप्रायश्चित्तिरुवौ च स्याताम्॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्॥ किमुदाहरणम्। यदा हि असौ मत्तो भवति। अथ यत्तपति। नैतदस्ति। एकमत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तम्। तत उभयोरप्यनिघातः॥ इदं तर्हि अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति। एकं खल्वपि। अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनूदजयदिति॥

तत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम्। चेदर्थ इति॥ आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः॥ अयं च वै मरिष्यतीत्याशङ्का गम्यते॥ अप्यर्थो वा अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यतीति॥ छन्दः॥ हेतुर्हेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति उभयोरप्यनिघात इति। लक्षणान्तरेण हि चेन्निनिपातैर्यद्यदीति। यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्यानिघातकारणान्तरसद्भावादेकं हियुक्तम्॥ इदं तर्हीति॥ अनिघातकारणान्तराभावात्। पाप्मा एन उच्यते॥ यस्मान्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थः॥ उदजयदिति॥ एकमजयदिति पदमट्स्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम्। तेन छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था॥ ॥

तुपश्य॥ अनिघाते नि। यावद्यथाभ्यामित्यनेनानिघातः प्राप्तः पूजायां नानन्तरमिति प्रतिषिद्धः। इहत्वनिघात इष्यत इति पुनः पू
जाग्रहणम्। एहि। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपूहिरादेशः। एहि मन्य इति॥ अप्रहासेपि वै यधिकरण्यात् उत्तमप्रयोगः एहि
त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः। यास्यसीत्यस्य निघातो भवत्येव। उत्तमस्यातन्त्रत्वादेहि मन्ये सेरथेन यास्यामीति
अत्रापि नियमादनिघाताभाव इति केचिदाहुः॥ जात्व॥ किमिदमिति। निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संदेहात्प्रश्नः। कथं ज्ञा

तुपश्य पश्यताहैः पूजायाम्॥ पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम्॥ अनिघातप्रतिषेधाभिसंबद्धं तदपू
त्। यदि तदनुवर्त्तते॥ इहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत। इष्यते चात्रनिघातप्रतिषेधः। यथा पुनस्तत्र यावद्यथा
इत्येताभ्याम निघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते· इहेदानीं केनानिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते। इ
हापि यद्वृत्तान्नित्यमित्येवमादिभिः॥ एहि मन्ये प्रहासे लृट्॥ किमर्थमिदमुच्यते। न गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धम्। नियमा
र्थोयमारम्भः॥ एहि मन्ये प्रहास एव। क्व मा भूत्। एहि मन्ये रथेन यास्यसीति॥ जात्वपूर्वम्॥ किमिदमपूर्वग्रहणं
जातुविशेषणम्। जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्तमिति॥ आहोस्वित्तिङन्तविशेषणम्। जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व
मिति॥ जातुविशेषणमित्याह। कथं ज्ञायते। यदयं किंवृत्तं चचिदुत्तरमित्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्॥ अत्राप्य
पूर्वमित्येतदनुवर्त्तते। न चास्ति संभवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चापूर्वम्॥ अत्रापि तिङन्तविशेषण
मेव स्यात्। कथम्। किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति॥

यत इति। निमित्तस्याप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसंबन्धयोग्येन युक्तो विशेषणसंबन्ध इति प्रश्नः। तिङन्तं चापूर्वमिति
। चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात्। अत्रापीति। कश्चिद्भुङ्क्ते इत्यादावेवानिघातो यथा स्यात् कश्चि
त्सुरूपो भुङ्क्ते इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात्॥ ॥ ॥

यत्तर्हीति। तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेनानन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादेवानिघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते तथा चाहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्त्तव्यमनन्तरग्रहणम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थ। लृटइति। निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः। कर्तुरिति पञ्चमी कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि तस्यान्यत्वमित्यर्थः। आगच्छेति॥ भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभे

यत्तर्ह्याहो उताहो चानन्तरमित्यनन्तरग्रहणं करोति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। शेषप्रकॢप्त्यर्थमेतत्स्यात्। शेषे विभाषा। कश्च शेषः। सान्तरे शेष इति। अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकॢप्तः शेषः। कथम्। अपूर्वमिति वर्तते। शेषे विभाषा। कश्च शेषः। सपूर्वः शेष इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसंख्यानं कारकान्यत्वात्। लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यदन्यत्कारकं तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आगच्छ देवदत्त ग्रामं मोदनं भोक्ष्यसे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कारकान्यत्वात्। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते। सर्वान्यच्चात्र कारकम्। किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयते कर्म चात्रासर्वान्यत्कारकम्। तत्र कर्तृसामान्यात्सिद्धम्। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदेऽप्यन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे कर्तृभेदे अन्यस्मिन्कारके समाने प्रकृतिभावः प्राप्नोति। आहर देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यते। एवं तर्हि व्यक्तमेव पठितव्यम्। न चेत्कर्त्ता सर्वान्यो भवतीति॥

दादनिघाताप्रसङ्गः। कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभेदः। किं पुनरिति। कारकमत्र न सर्वमन्यत्कर्मभेदेऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः। आहरेति। अत्रापि न सर्वान्यत्कारकं शालिलक्षणकर्मैकत्वात्॥

भा·कै· अन्याभिधानइति॥ यदेकमेव कर्मलकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्चतदापि निघातइष्यते। कर्तृशब्दोपादानेतु नसिध्यति। एक ८ १२
११ ग्रहणंनविकल्पार्थमपित्वागमपारंपर्यप्रतिपादनार्थम्। सिद्धंत्विति। एकद्रव्यं कारकशक्त्याविशिष्टं कर्मकर्तृवायद्वालो
ड्लृड्भ्यामुच्यतेतदा निघातः। नचेदमपूर्वं कर्तव्यम्। सूत्रेणैवास्यार्थस्य संग्रहात्। तथाहि। लोड्लृटोः संनिधानात्तद्वाच्य
मेवात्रकारकमाश्रीयते लोडन्तलृडन्तयोश्चार्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभावः॥ आमए॥ कस्यायमिति। आम् भो देवदत्ते
त्युदाहरणम्। आमितिनिपातत्वादाद्युदात्तं भोइति भवच्छब्दस्य विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिरुत्वे ओत्वे च
रूपंतस्यपदात्परस्यामन्त्रितस्यचेतिनिघातः देवदत्तेत्यस्यनिघातः प्राप्तोऽनेनप्रतिषिध्यते भोशब्दस्यनामन्त्रितइत्यने

नचेत्कर्तासर्वान्यद्वतिचेदन्याभिधानेप्रतिषेधमेके॥ नचेत्कर्तासर्वान्यइतिचेत् अन्याभिधानेप्रतिषेधमेके
इच्छन्ति। उह्यन्तां देवदत्तेनशालयः यज्ञदत्तेनभोक्ष्यन्ते भोक्ष्यन्त इति प्राप्नोति। भोक्ष्यन्त इति चेष्यते॥ सिद्धं
तुतिङोरेकद्रव्याभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तिङोरेकद्रव्याभिधानात्। यत्रतिङ्भ्यामेकंद्रव्यमभिधीय
तेतत्रेतिवक्तव्यम्॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके॥ कस्यायंप्रतिषेधः॥ आम एकान्तरएकश्रुत्यप्रतिषेधः॥ आ
म एकान्तर एकश्रुत्यस्यायंप्रतिषेधः॥ कथंपुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्यएकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्योविज्ञातुम्।

नाविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वंनिघातेचनिषिद्धे एकश्रुतिदूरात्संबुद्धावित्येकश्रुतिः प्राप्नोति दूराद्धूतेचेतिप्लुतोदात्त
त्वंच। तत्रस्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादेदानस्वरितपरस्यसन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितात्कार्यं स्वरितादिसिद्ध्य
र्थमितिवचनात् प्लुतोदात्तेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात् प्लुतोदात्तत्वमेवभवति नैतिकश्रुतिः। तत्रानेकप्रतिषे
धसंभवात्प्रश्नः। यदिप्रकरणमपेक्ष्यतेतदानिघातस्यैवनिषेधेनभाव्यं नैकश्रुतेः। अथसामर्थ्यात्प्राप्तस्यनिषेधः। तदैक राम
श्रुतेरेवनिषेधोननिघातस्य। एकश्रुत्यस्येति। एकाश्रुतिर्यस्यतदेकश्रुतिः तस्यभावएकश्रुत्यम्। कथंपुनरिति। प्रकृतस्य
वाप्रतिषेधोभवतियथानाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाः संशब्दितस्यवायथानसंप्रसारणेसंप्रसारणमिति॥ ॥ ॥ १७

इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह। अनन्तिक इत्युच्यत इति। न तस्मादर्थादेकश्रुतिः संनिहिता। कथं पुनरनन्तिकं दूरम्। उच्यते। कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः। यथानादर इति परिभवः अवज्ञा नवोच्यते न त्वादराभावः। एवमनृतामित्राधर्मादयोऽर्थान्तराभिधायिनः। तथानन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी। तत्रानुदात्तत्वं पचसि देवदत्तेत्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्ता नेन प्रतिषिध्यते॥ निघातस्त्विति। अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात्। सिद्धं त्विति। निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते अन्यथैकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धावित्युक्तानामेकान्तरं इत्युच्येत एवं ह्यामन्त्रितमनन्तिक इति न वक्तव्यं भवति। केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिषेधः। न

अनन्तिक इत्युच्यते। अनन्तिकं च किम्। दूरम्। दूरात्संबुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥ निघातप्रसङ्गस्तु॥ निघातस्तु प्राप्नोति। आगम्भो देवदत्ता ३ आमन्त्रितपदानुदात्तत्वं प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति। नैववा पुनरत्रैकश्रुत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अनन्तिक इत्युच्यते। अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम्। यद्येवं प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते। इष्टमेवैतत्संगृहीतं नामम्भो देवदत्त इत्येव भवितव्यम्॥ ॥

नु चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमागम्भो देवदत्ता ३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यस्तस्य च प्रतिषेध एकश्रुतिः स्यादेव। नैष दोषः। पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाधिकनिमित्तं दूरात्संबोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुतिः सतिशिष्टस्वरो भवतीति तथैव भाव्यम्। अन्यच्चेति॥ अन्तिकसदृशं यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते। अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात्॥ अथवा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याप्राप्यात्तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः। स्वरव्यङ्ग्यं चाम्भो देवदत्तेत्यादौ अन्तिकानन्तिकत्वम्। अन्तिके निघातस्य विधानात्। अनन्तिके निषेधात्॥ ५ ॥ ७

भा·कै· यद्धि। यदाद्यैरिति॥ निपातैर्यद्यदीतिहिचेतितु पश्येति सूत्रैः जायेस्वोरोहावेहीति॥ आङ्पूर्वादिणोलोटः सिपोहिः गत्यर्थले ८ १ २
१८ टायुक्तस्यरोहावेत्यस्यलोट्चेत्यनिघातःप्राप्तोऽनेननियमेन निवर्त्यतइतिस्वःशब्दाश्रयोनिघातोभवति। ननुपरमपि
छन्दसीतिवचनात्स्वःशब्दस्यपूर्वाङ्गवद्भावाज्जायेस्वरित्यस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वान्नि
घातोनैवप्राप्नोति। नैषदोषः। अव्ययानाप्रतिषेधइतिवचनात्परस्यपूर्वाङ्गवत्वाभावादव्ययस्य। यद्वा। षष्ठ्यामन्त्रित
कारकवचनंतन्निमित्तवचनंवा अङ्गवद्भावेआश्रितमितिनास्तिपूर्वाङ्गवद्भावोनहिस्वःशब्दःषष्ठ्यन्तोनाप्यामन्त्रितकार
कंनापितन्निमित्तम्। स्वरेवापूर्वाङ्गवत्वविधिर्नाविद्यमानवत्त्वे॥ अथेदानीमिति। आङःपरस्येहीत्यस्यनिघातइष्यते।

यद्धितुपरंछन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते॥ यदाद्यैःसर्वैरेतैर्निघातकारणैर्योगेऽनिघातउच्यते। यथैवपूर्वैर्योगेएवंपरैरपि। अत
उत्तरंपठति॥ यद्धितुपरस्यच्छन्दस्यनिघातोन्यपरप्रतिषेधार्थः। यद्धितुपरस्यच्छन्दसिअनिघातउच्यते अ
न्यपरस्यप्रतिषेधार्थः। अन्यपरस्यप्रतिषेधोमाभूदिति। जायेस्वोरोहावेहि। अथेदानीरोहावेत्यनेनयुक्तेए
हीत्यस्यकस्मान्नभवति॥ लोट्चगत्यर्थलोटायुक्तइतिप्राप्नोति॥ नहिरुहिर्गत्यर्थः॥ कथंज्ञायते। यदयंग
त्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेतिपृथग्रुहिग्रहणंकरोति॥ ॥ ॥

नचप्राप्नोतिलोट्चेतिनिषेधात्केवलोपिरुहिश्छन्दसिगत्यर्थोदृश्यतइत्याङ्इणायोगोनरुहिणा। छन्दसिपरेऽपीति
वचनात्। यदितुरुहिणाङोयोगःस्यात्तदानानावाक्यत्वादाङोनिघातोनस्यात्। ननुनित्यत्वादेकादेशेकृतेव्यपवर्गाभा
वादुभयतआश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्चनिघातोनप्राप्नोति। एवंतर्ह्यस्मादेवभाष्यकारविचारादनुमीयतेशाङ्गिघातस्तत
एकादेशइति॥ नहिरुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विनागतिप्रतीतिहेतुत्वंतेगत्यर्थाःरुहिस्तूपसर्गयोगेगतिवाची।
यद्वावष्टंभवाचीरुहिःगतिस्तुनदवयवक्रियेतिभावः। गत्यमिति॥ अनुपसर्गस्यरुहेरकर्मकत्वात्कर्तरिक्तःसिद्धः राम·
सोपसर्गस्यतुगत्यर्थत्वा दितिकिंरुहिग्रहणेनतत्क्रियमाणमुपसर्गयोगेनविनायेगत्यर्थास्तेगत्यर्थग्रहणेनगृह्य
न्ते। अथवारुहिरवष्टम्भवाचीतदवयवस्तुगतिःसत्यपिवागत्यर्थत्वेगत्यर्थग्रहणेनरुहिर्नगृह्यतेइतिज्ञापयति॥ ॥ १८

यदीति। उपसर्गयोगेपि येयदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन गृह्यते तथा चहृ
क्रोरन्यतरस्यामित्युभयत्रविभाषा प्रतिपादिता तस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनावश्याभ्युपेयं ग्रहणं केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि ग
तौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्तं गतिरेव रुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्युपेयं गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्॥ च
न। शुक्लीकरोति च नेति॥ अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्रानिघातो भवत्येव॥ यत्काष्ठमिति॥ शुक्लीशब्दस्य तु निघातो न भ
वति॥ सर्वत्रेति॥ चादिषु च च वा योगे प्रथमेत्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्गा एव गतिः॥ यद्वृत्त॥ यद्वृत्तादि

यदि न गत्यर्थः आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः। आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा
कर्मकाणामणि कर्ता स णौ इति कर्मसञ्ज्ञां न प्राप्नोति॥ तस्मान्नेन च्छक्यं वक्तुं न रुहिर्गत्यर्थ इति। कस्मान्न हि रोहावेत्य
नेन युक्ते एहीत्येतस्य न भवति। छान्दसत्वात्॥ च न चिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥ आम्रेडितेष्वगतेः अगतिरपि तिङ इ
त्यत्र गतिग्रहणं उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। शुक्लीकरोति च न। कृष्णीकरोति च न। यत्काष्ठं शुक्लीकरोति। अपर
आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवति वर्जमिति॥ यद्वृत्तान्नित्यम्॥ यद्वृत्ता
दित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति॥ यः पचति। यं पचति। येन पचतीति॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्॥ कथं
यतरः पचति यतमः पचतीति। डतरडतमौ च प्रतीयात्। कथं यदा ददातीति॥ एषोपि विभक्तिसञ्ज्ञः। कथं
यावद्यस्य उषः सरोजनेभ्यः कृणवत्॥ यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति। कथं यद्राङ् वायुः पवते यत्कामास्ते
जुहुमः॥

त्युच्यत इति॥ वृत्तमुच्चारणमुच्यते॥ यश्चात्पदादि वृत्तमिति। तत्रैवैतत्स्याद्यत्पचतीति॥ वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकर
णसाधनो वर्तते ऽस्मिन्निति वृत्तं यदो वृत्तं यद्वृत्तमधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः॥ यदाद
दातीति। स्वादय एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इति प्रश्नः। एषोऽपीति॥ प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात्॥ याव
द्यथाभ्यामिति। निपातैर्यद्यदीति निपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषानाश्रीयत इत्युक्तम्॥ य
द्राङिति यदश्चतीति क्विन्। विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदस्मिन्निति। सर्वपदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यतइत्यर्थः॥ पञ्चमीनिर्देशेप्यत्राव्यवहितस्यकार्यंभवतीतिपूजनात् पूजितमित्यत्रपूजनग्रहणास्यसंबन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणेसिद्धेपुनःपूजितग्रहणेनज्ञाप्यते॥ यथायथाकाम्यइति। यथाकाम्यंयथेच्छंप्रवृत्तिः। देशकालावनपेक्ष्य। तत्रगम्यमानेवानिघातप्रतिषेधः॥ पूजनात्॥ काष्ठादिग्रहणमिति। काष्ठादिभ्यइतिसूत्रेवार्तिकदर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम्॥ दारुणाध्यापकइति। क्रियाविशेषणंदारुणशब्दोद्वितीयान्तोयथाग्रामंगतइत्यादौगुणभूतायाअपिक्रियायाःसाधनेनयोगःतथाविशेषणेनापि। तत्रवैयधिकरण्यात्समासाभा

एवंतर्हियदस्मिन्नवर्ततेयद्वृत्तंयद्वृत्तादित्येवंभविष्यति॥ यथायथाकाम्ये॥ यथायथाकाम्यइतिवक्तव्यम्। यत्रक्वचनयजतेतद्देवयजनएवयजते॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः॥ पूजितस्यानुदात्तत्वेकाष्ठादिग्रहणम्॥ पूजितस्यानुदात्तत्वेकाष्ठादिग्रहणंकर्तव्यम्। काष्ठादिभ्यःपूजनादितिवक्तव्यम्॥ इहमाभूत्। शोभनोऽध्यापकः॥ मलोपवचनंच। मलोपश्चवक्तव्यः॥ दारुणाध्यापकः। दारुणाभिरूपकः॥ सगतिरपितिङ्॥ सगतिग्रहणंकिमर्थम्। सगतिग्रहणमपदत्वात्। सगतिग्रहणंक्रियते॥ अपदत्वात्। पदस्येतिवर्तते। नचसगतिकंपदंभवति॥ उत्तरार्थंच। उत्तरार्थंचापिसगतिग्रहणंक्रियते॥ कुत्सनेचसुप्यगोत्रादौ॥ पचतिपूति। प्रपचतिपूति। अथापिग्रहणंकिमर्थम्। अगतिकस्यापियथास्यात्। यत्काष्ठंपचतीति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सिद्धंपूर्वेणागतिकस्य। नसिध्यति। मलोपाभिसंबद्धंनत्। यदितदनुवर्तते। इहापिमलोपःप्रसज्येत। दारुयंपचतीति॥ ७॥

वाद्‌मलोपोविधीयते। दारुणाभिरूपकइति॥ आभिरूप्यंदारुणशब्देनविशेष्यतइतिदारुणस्यनपुंसकत्वंपूर्ववत्समासाभावः॥ सगतिः॥ सहशब्दोऽत्रतुल्ययोगेतेनगतिरपिनिहन्यते॥ अपदत्वादिति। नन्वतिङन्तत्वादितिवक्तव्यंनहिसगतिस्तिङन्तोभवति। उच्यते॥ अतिङन्तत्वादित्युच्यमानेमाभूदनेनसगतेर्निघातःपूर्वेणतुकस्मान्नभवतीतिस्यादेवचोद्यंतत्रेदमेवाभिधानीयंस्याद् अपदत्वादिति। तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपियोगयोर्यत्साधारणमुत्तरंतदेवोक्तमपदत्वादिति॥

तिङ्निघातादिति। पूजनात्पूजितमिति नीहानुवर्तत इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह तस्य सम्बन्धविषयत्वात् तत्रैव मलोपस्येष्टत्वात्। काष्ठाध्यापक इति। पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात्पूजनात्पूजितमित्येतदभिसंबन्धाच्चाभेदमाश्रित्यावकाशः प्रदर्शितः। यत्काष्ठापचतीति। निपातैर्यद्यदीतिति तिङ्घाते प्रतिषिद्धे अनेन निघातः प्रवर्तते। ननु च तिङ्ङतिङ इति निघातस्य प्रतिषेधोपवादस्तस्यापि सगतिरपि तिङित्यपवादः। तत्रापवादापवादत्वाद्धि प्रतिषे

उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ। अगतिरपीति। पचति पूतीति। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातस्यावकाशः। देवदत्तः पचति। पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः। काष्ठाध्यापकः। काष्ठाभिरूपकः। इहोभयं प्राप्नोति। काष्ठं पचति। पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः तेन वास्य नेन वा। सापवादकः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादकः। यदि हि तेन स्यात्। इह न स्यात्। यत्काष्ठा पचति॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः। क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम्। कर्तुः कुत्सने मा भूत्॥

धानुपपत्तिः। नैतदस्ति। गतेरप्राप्त एवानेन निघातो विधीयत इति नास्यापवादापवादत्वम्। अपि ग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपि ग्रहणात्तदपि नास्यापवादापवादत्वम्। यद्वा। पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेककार्यत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। तत्र येन नाप्राप्त इति वा मध्येऽपवादा इति वा तिङ्ङतिङ इत्यस्यैव न लुङित्यादिः प्रतिषेधोऽपवादः न त्वस्येति सापवादकः स विधिरित्युक्तम्॥ कुत्सने॥

भा॰कै॰ पचति पूतिरिति। पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाभावः। ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणे
२० न योगः साधनस्य नोपपद्यते। नैतदस्ति॥ यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थं वा ऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भव
ति विशेषणेन योगो यथा राजपुरुष इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य। वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति वि
शेषणयोगो यथा मद्राणां राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति॥ एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एका
र्थीभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते। तथा रुदन्तं क्रियाउपलक्षणभावेनोपात्तात थैव विशेषणे र्युज्यते शोभनमध्याप
क इति। यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति तत्र यदुक्तं न हि भवति पचति पठतीति तर्हि
रुध्यते॥ अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नमाख्यातवाच्यं साधनं क्रियान्तरेण न संबध्यत इति विशेषणे
नाप्येवं न संबध्येत संबध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणेन संबध्येत। नैष दोषः। यथा भार्यापत्यु

पचति पूतिर्गिरति पूतिः। पूतिश्च चानुबन्धः। पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः। पचति पूति। विभाषितं चापि बह्वर्थम्
॥ विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम्। पचन्ति पूति। पचन्ति पूति सुपि कुत्सने क्रियायाम कारलोपोऽतिङीतिचो
क्तार्थम्॥ पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम्॥

र्वनितान्तरसंबन्ध्यं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते। तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य वि
शेषणेन संबन्धं न प्रतिबध्नाति। क्रियान्तराङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नानुजानाति॥ पूतिश्चेति॥ पूतिरयमिति
सामानाधिकरण्यदर्शनात्पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तो संज्ञात्वात्तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्॥ तत्र प्रातिपदिक
स्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः। नन्वाद्यु
दात्तत्वलक्षणाभावात्कथं स्यात्। एवं तर्हि वसेस्तिकिति तिकन्तो बाहुलकाद्युदात्तः। विभाषितमिति। बह्वर्थे तिङन्तं वि
भाषा निहन्यते यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः। अतिङीति। तिङन्ते मलोपो न भवति दारुणं पचतीति॥ उ २०
क्तार्थमिति। आचार्यपरंपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः॥

गतिः॥ गतेः शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगे गतियुक्ते वा। एवं कृदन्ते। रूढिशब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नास्ति गतेः प्रयोगः। तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्वभावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तत्प्रसङ्गात्पारिशेष्याद्गतावेव भविष्यतीति मत्वाह। गताविति किमर्थमिति। तिङ्युदात्तवत्येवेति। विपरीतनियमस्तु न भवति। तिङ्येवोदात्तवति नान्यत्र प्रकारक इत्यादावितीष्टसिद्ध्ये शास्त्रारम्भादनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताव्याघातात्। आमन्द्रैरिति। ते प्राग्धातोरित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः संज्ञानियमो वा तत्र यदा प्रयोगनियमः धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या इति। तदा छन्दसि परेऽपि व्यवहिता

गतिर्गतौ॥ गताविति किमर्थम्। प्र पचति। प्र करोति॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्ङवधारणात्। गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तिङ्ङवधारणात्॥ तिङि चोदात्तवतीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति। छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यात्। मन्द्रशब्दे मा भूत्॥ आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। छन्दोऽर्थमिति चेद्दूनागतित्वात्। छन्दोऽर्थमिति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अगतित्वात्। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि याहिशब्दं प्रति इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभ्युद्धरति। समुदानयति उपसमादधातीति॥ ॥

व्येत्यारब्धव्यम्। तत्रैव चेदमुक्तं प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः छन्दसि परव्यवहितवचनं चेति॥ अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः। यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक्प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति तदात्राङो गतित्वाभावान्निघातप्रसङ्गः। न चात्राङ इति। मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वात्क्रियावाचित्वाभावात्। ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति कथं लभ्यते। उच्यते। पदस्येति अधिकारात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्तद्विशेषलाभः॥ ॥॥

भा·कै· नाभेरुदं प्रतीति। उच्छब्दस्यक्रियावाचित्वाभावात्। उदमिति। उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः तत्रा ८ १२ \
२१ न्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः उपसर्गस्तु विशेषस्य वाचक इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्र
त्यभेर्गतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाभावादवयवमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः। इहापीति। मन्त्रादिकरणमिन्द्र
कर्तृकं यानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति गतावितिवक्तव्यम्। पूर्वं धातु
रिति। यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्त्रादिभिः साधनैः संबध्यत इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु याहीत्येतत्य
दं प्रतीत्यर्थः। अभिनिर्वृत्तस्येति। सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन संबन्धो दृश्यते। साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः

अत्रापि न अभेः रुदं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि हरतिं प्रति क्रियायोगः। नैष दोषः। उदं प्रत्यत्र क्रियायोगः। क
थम्। उद् इ रति क्रियां विशिनष्टि। उदा विशिष्टां अभिर्विशिनष्टि। तत्र यत् क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं
प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि मन्त्रसाधना क्रिया आङाभिव्यज्यते। आ याहि मन्त्रैरिति। ननु च पूर्वं धातु
रुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। किं कारण
म्। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्।
सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धः तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते॥ ८ ॥

प्राक् साधनेन योगः पश्चादुपसर्गेण। कथमसति साधने नाभिसंबध्यत इति चेत्। साधनेन तस्या उत्पाद एव संबन्धः। त
तश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति। यस्त्वसाविति। न हि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो
विशेषं लभते अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन संबन्धं प्रतिपाद राम·
यितुं धातूपसर्गसमुदायं प्रयुङ्क्ते यथैव यानस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनाय याते: प्रयोग एवमागमनस्येदं
साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची पृथ २१
गुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरङ्गादिव्यवस्थार्थः ततश्चान्तरङ्ग उपसर्गयोः बहिरङ्गः साधनयोगः॥ ॥ ॥

आस्यतइति॥ केवलआसिरकर्मकइतितस्मात्कर्तृभावयोर्लकारउत्पद्यतेउपसर्गयोगेतुअर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात् कर्मणिलकारोत्पत्तिः। यदितुप्राक्साधनेनसंबन्धःस्यात् ततः कर्मकत्वात्कर्मणिलकारोनोपपद्यते। तस्मात्क्रियाविशेषप्रतिपादनायपूर्वं धातुरुपसर्गेणयुज्यतइत्याङोमन्त्रंप्रत्यगतित्वाद्गताविति न कर्त्तव्यम्॥ गतिनेति॥ ऊर्ध्वताविशिष्टाहरतिक्रियागतिनाविशेष्यतेअभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः। साधनइति। गतावित्यस्मिन्नसत्यामन्त्रे इत्यत्रमन्त्रशब्देसाधनाभिधायिनिपरतोनिघातःकथंनस्यादितिचोद्यम्। उत्तरमाह। बाह्यमिति। साधनंबाह्यं तत्संबन्धस्यबहिरङ्गत्वात्। धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्गइतिमन्त्रंप्रत्यगतित्वान्निघाताभावः॥ तिङिचोदा॥ तिङ्ग्रहणमिति। या

अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्। योहिमन्यतेपूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेति॥ आस्यतेगुरुणेत्यकर्मकःउपास्यतेगुरुरितिकेनसकर्मकःस्यात्॥ गतिनातुविशिष्टस्यगतिरेवविशेषकः॥ साधनेकेनतुनस्याद्बाह्यमाभ्यन्तरोहिसः॥ तिङिचोदात्तवति॥ तिङ्ग्रहणंकिमर्थम्। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतःपरिमाणार्थम्। तिङ्युदात्तवतियथास्यात्। मन्त्रशब्देमाभूत्। आमन्त्रेस्द्वहरिभिर्याहि। यद्योगाइतिः। यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतःनचाङःमन्त्रशब्दंप्रतिक्रियायोगः। किंतर्हि। याहिशब्दंप्रति। यद्योगाइतिरितिचेत्तत्रत्ययोदात्तत्वेअप्रसिद्धिः। यद्योगाइतिरितिचेत्तत्रत्ययोदात्तत्वेअप्रसिद्धिःस्यात्। यत्नंकरोति। तस्मात्तिङ्ग्रहणंकर्त्तव्यम्॥

क्रियायक्रियायक्रिययायुक्तायक्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्नभविष्यतिक्रियमाणेचतिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिःप्रपचतितरामित्यामन्त्रेनिघाताप्रसङ्गादितिप्रश्नः। परिमाणार्थमिति। असतितिङ्ग्रहणेसर्वस्मिन्नुदात्तवतिनिघातःस्यादितितत्परिच्छेदायतिङ्ग्रहणमित्यर्थः॥ आमन्त्रेरिति। मन्त्रशब्दोरक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः। यद्योगादिति। गतिशब्दःपित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वात्संबन्धिनमाक्षिपतीतिक्रियावाचिनएवोदात्तवतोग्रहणनान्यस्येत्यर्थः। प्रत्ययोदात्तत्वइति। धातुरेवक्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमितिधातावेवोदात्तवतिगतेर्निघातःस्यान्नतुप्रत्यये। तिङ्ग्रहणात्तुपरिमाणार्थात् प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवतितिङन्तनिघातोभवति॥

प्रपचतितरामिति। यदा गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदा मः स्वरेणोदात्तव- त्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोत्यतिङन्तत्वादामन्तस्य। यदा त्वविशेषेण गतीनां समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति पक्षः तदामन्तेन प्रशब्दस्य समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शेषनिघाते न च भाव्यम्। यदा तु गतिकारको- पपदात्कृदिति अत्र कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिदो- षो न चोदनीयः। कस्मादिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति दर्शने संघातं प्रति अस्य गतित्वात्प्राप्नोति। यद्योगादिति। पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात्। यस्य क्रियते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्य

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्तेन प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रजल्पतितराम्। असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमा- ख्यातं तस्मादतिशये तरपुत्पद्यते तरबन्तात्स्वार्थे आम् तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इ- ति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन। कस्मान्न भवति। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि म- यूररोमभिः। यद्योगाद्गतिरिति। यद्योगाद्गतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रिया- योगः। ननु चोक्तं यद्योगाद्गतिरिति चेत् प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं वि- ज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रि- यायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ वत्करणं किमर्थम्॥

क्रिया धातोरेवासौ क्रियावाच्येति तमेव प्रति गतित्वं स्यात्। यदा तु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थ आश्रीयते त- दार्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति तत्रार्थे कार्यासंभवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययो- दात्तत्वेन धातूदात्तत्वे न चोदात्तवतीति सिध्यति॥ आमन्त्रि॥ वत्करणमिति। वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा गोत्राणि दि- ति प्रश्नः। नन्वसति वत्करणे पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात्। नैष दोषः। अर्थप्र- त्यायनाय शब्दप्रयोगाद्दनिवृत्ते ऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्। अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्प्येत तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रितं चेति वक्तव्यं स्यात्॥

स्वाश्रयमपीति। यत्स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते तद्बाध्यते यथा चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्यमित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणा भोज्यन्नामि त्युक्तेनासौ भोज्यते। तथाच पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेयइति प्रत्युदाहरणमुक्तं सति स्थानिवत्वे व्यज्व्यपदेशेन ह्यज्व्यपदेशस्य बाधनात् ढंको प्रसङ्गात्। एवमिहाप्येकान्तरताविद्यमानवत्वेन विरोधान्निवर्तेतवत्कारणात्तु यत्नान्नानिवर्तते॥ ओं भो देवदत्तेति। नामन्त्रितइति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत्। पूर्वप्रतीति। पूर्वशम्

न स्वाश्रयमपि यथा स्यात्॥ ओंभो देवदत्त। आमए कान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइत्येकान्तरता यथा स्यात्। पूर्वप्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यप्रसिद्धिः॥ पूर्वप्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानंतर्यस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ इमं मे गङ्गे य मुने सरस्वति शुतुद्रिगङ्गाशब्दो यं यमुनाशब्दं प्रति अविद्यमानवद्भवति। तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति अनुदात्तत्वं न स्यात्॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। पदपूर्वस्येति वचनात्। पदपूर्वस्य च आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम्। कानिपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। अविद्यमानवत्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः। आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति पचसि देवदत्त। देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवेति। अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इतीहैव भवति। ग्रामो वां स्वम्। जनपदो नौ स्वम्। देवदत्त यज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। तिङ्। तिङ इतीहैव भवति देवदत्तः पचतीति। देवदत्त पचसीत्यत्र न भवति। अविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावत्पचति शोभनम्। यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। जात्वपूर्वं प्रयोजनम्। जातु पचति। देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। आहो उताहो चानन्तरं विधौ प्रयोजनम्। आहो पचति। उताहो पचति। आहो देवदत्त पचसि। उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ ॥

ब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात्स्वाश्रयकार्यप्रसङ्गः॥ सिद्धं त्विति॥ पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाभावः॥ अन्ये तु न्यायसिद्धएवायमर्थ इत्याहुः। पूर्वत्वस्य परापेक्षत्वात्परस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा कर्तव्ये आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्वात्तु मेशब्दात्परोऽनन्तरो भवति यमुनेशब्द इति निघातसिद्धिः॥

नामन्त्रिते॥ इहेति। नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रं पठितं ततः सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति द्वितीयं तत श्च पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्याद्विद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः॥ योगविभाग इति। पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाभावः। सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्। एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति॥ सामान्यवचनं विभाषितम्॥ इहेति। बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः॥ बहुवचनमिति॥ तेन ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा निघातः। ब्राह्मण

आमन्त्रे कान्तरविधौ प्रयोजनम्। आँ पचसि देवदत्त। आम्भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि सिद्धं भवति अविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ इह कस्मान्न भवति अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि॥ योगविभागः करिष्यते। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ततो विभाषितं विशेषवचन इति॥ सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने॥ इह कस्मान्न भवति। ब्राह्मण वैयाकरण। बहुवचनमिति वक्ष्यामि॥ सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम्। कथम्। विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते। तेन यत्र तिविशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति। किंच प्रत्येतद्भवति सामान्यवचनम्। अपर आह। विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम्। कथम्। सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते। तेन यत्रतिसामान्यवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति। किंच प्रत्येतद्भवति विशेषवचनम्। विभाषितं विशेषवचन इति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥ ॥ ॥

वैयाकरणेत्यत्र नित्यम्। सामान्यवचनमिति। विशेषवचन इत्यस्य पूर्वेण संबन्धात् पर्यायस्य विशेषवाचित्वाभावात्पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अघ्न्ये देवीत्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धये॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयमिति। वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्यासिद्धत्वं शास्त्रस्य संनिवेशात् पौर्वापर्य संभवात् कार्याणां तु प्रयोगसमवायात् पौर्वापर्यायोगाच्छास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्ये शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्य मिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षण कार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति। एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रा न्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनो बोधकस्य बोध्यत्वाभावादेतस्य चासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात् सूत्रार म्भ एवानर्थकः स्यात्। यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति एतस्यापि मि- थ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात्। यदीति- यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्य

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो वेदितव्यः। यदि सपाद यां सप्ताध्याय्यामयं पादो नोऽध्यायः असिद्ध इत्युच्यते यद्गृह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशा- श्चोच्यन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलि। ह्रस्वादङ्गात्। संयोगान्तस्य लोप इत्येतेषां निर्देशा नामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थाने योग इत्येताः परिभाषाः न प्रक ल्पेरन्॥

ते॥ यद्यप्रतिपत्ताय याश्रुतया हीत तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्य सूत्रस्य यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येतमर्थं प्रतिपद्यते स तु सप्तमीनिर्देशः क्व स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति तदेकोयणचीत्येवमादौ प्रदेशवा- क्ये सप्तमीश्रवणात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते अस्मिन् पक्षे झलो झलीत्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्यासिद्धत्वात् परिभाषा फलाभावप्रसङ्गः। तथा संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थाने योगे ति एतत्फलाभावात् तच्छेषस्यालोऽन्त्यस्येत्यस्या पि फलाप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् स्थानसंबन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः॥ " " "

भा॰कै॰ यद्यपीदमिति॥ यथोद्देशपक्षे॥ तत्त्विह सिद्धमिति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने संज्ञापरिभाषाणां ह्यत्यन्त ८ १२
२४ पारार्थ्यान्नस्वातन्त्र्येण कार्यावगमहेतुत्वम्। केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः
। ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनेन केवलेन न किंचित्क्रियते नापि झलो झलीत्यनेन किं तर्हि संहत्य कार्यं क्रियते ततो
झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावः। पूर्वत्रा
सिद्ध इति॥ गुणे दीर्घस्यासिद्धत्वाद्युगपत्प्रसङ्गाभावाद्विप्रतिषेधस्य निमित्ताभावात्परिभाषानुपस्थानाद्गुण एव

नैष दोषः॥ यद्यपीदं नत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यम्। झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्। संयोगान्तस्य लोपः। उपस्थितमिदं भवति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
। तस्मादित्युत्तरस्य। षष्ठी स्थानेयोगेति॥ यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्युच्यते। इयमपि परिभाषा अस्ति
। विप्रतिषेधे परमिति। सापीहोपतिष्ठेत। तत्र को दोषः। विस्फोर्य मवगोर्यमिति। गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन
॥ अनन्तरं पठति। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः। किं कार
णम्। अभावादुत्तरस्य। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धे परं पूर्वं
प्रति भवति॥ यद्येवं दोग्धा दोग्धुं घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति। काष्ठतट् संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्
संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। अपवादो वचनप्रामाण्यात्। अनवकाशा वै तौ विधी तौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः॥
नस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोषः॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः॥

प्रवर्तते॥ यद्येवमिति॥ अभावादुत्तरस्येतिन्यायाद्ढत्वे घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वप्रसङ्गः॥ अपवाद इति। योऽपवादः स ए
व भवति वचनसामर्थ्यात् प्रकरणस्य श्रुत्याबाधनात्। पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति। न तु विधिः न तथा हि। वक्ष्यमाणत्रिपादी
लक्षणात्समुदायाद्यत्पूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशो नपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्योऽ राम
सिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वं संपद्यते। सकलशास्त्र
व्यापित्वनिरासार्थं तु परिभाषात्वं नाश्रितं तेन तैस्तस्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येषु घत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ताइनादयो न स्युः॥ २५

अतएववार्तिककारः परिहारान्तरमाह। स्वरेवधारणाच्चेति। स्वरेलोपस्यासिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम्। केचित्तु पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधाय षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः। तत्र नान्तत्वात् पूर्वं ङीप्प्राप्तो निषिध्यते ततो जसो लुकि नलोपे चाकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोपि निषिध्यते। स्त्रियां यदुक्तं तत् षट्स्वस्रादिभ्यो न भवतीति सामान्येन निषेधविधानात्। अत्रान्ये आहुः। स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः। अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेन। अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नास्ति टाप्प्राप्तिः। सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः। तुग्विधौ चोक्तमिति। द्व

स्वरेवधारणाच्च संज्ञाग्रहणमनर्थकम्। स्वरेऽवधारणं क्रियते स्वरविधिं प्रतीति। इदं तर्हि दण्डिहस्तौ हस्तदण्डिनौ। तुग्विधौ किमुदाहरणम्। वृत्रहभ्याम्। वृत्रहभिः। नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। तुग्विधौ चोक्तम्। किमुक्तम्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृतीति वक्ष्यामि। इह माभूत्। ब्रह्महच्छत्रम्। भ्रूणहच्छाया। न ह्येष संनिपातलक्षणः॥ नलोपः॥ नमुने। इह नेयत्कार्यं प्राप्नोति तत्रति मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते॥

यमत्रास्ति संनिपातलक्षणत्वं बहिरङ्गलक्षणत्वं च। विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः क्विन्निमित्तस्तु तुक् संनिपातपरिभाषायास्तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे। सन्निपातेति। इदं तर्हीति। नियमार्थमिदं कृल्लक्षण एव तुग्माभूत्च्छलक्षणस्तु यथा स्यादित्यर्थः। इह माभूदिति। तुगभावः। न ह्येष इति। पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नात्र बहिरङ्गो नलोपः॥ नमुने॥ नेयत्कार्यमिति। भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते परसप्तमी च शास्त्रे प्रसिद्धेति निष्पन्नेनाशब्देन परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्यासिद्धत्वं न्याय्यमिति भावः॥

नाभावश्चैवेति। नाभावे कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वाद् घिलक्षणो नाभावो न प्राप्नोतीति तस्य सूत्रमेवैतदसंबद्धं नाभावस्यै
वाभावात् तत् कुतस्तस्मिन्परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र सुभावस्यासिद्धत्वमुच्येत। इहेङ्गितेनेति। न निर्देशादेवार्थप्रतिपत्तिः
किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्सूत्रनिर्देशादवसीयते। ततश्च यदाचार्यो नेयत्प्राप्नोति तत्र सुभावस्यासिद्धत्वं शास्ति
तस्मान्नाभावेऽपि सुभावस्यासिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते अथवेति। तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम्। अथवा एकस्याप्यने

नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोति। एवं तर्हि न मुटादशे। न मुटादेश इति वक्तव्यम्। किमिदं टादेश इति टाया आदेशः टा
देशः। यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशे अप्रतिषिद्धं भवति। तत्र को दोषः अमुनेत्यत्र सुभावस्यासिद्ध
त्वात् अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। टादेश इति सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समासः। टाया आ
देशः टादेशः। टायामादेशः टादेश इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नेयत्कार्यं
प्राप्नोति तस्मिन्सुभावो नासिद्ध इत्युच्यते। नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इहेङ्गितेन चेष्टितेन नि
मिषितेन महता च सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते॥ तदेतदेवं ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभाव
इति यदयं नेपरतः असिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति। अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः
पितरश्च प्रीणिता भवन्ति। तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते। श्वेतो धावति॥ अलंबुसानां यातेति॥ अथवा
वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे ब
हुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति। न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धा
न्यम्। तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति॥ एवमिहापि ने असिद्धत्व
प्रतिषेधं ब्रूवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति॥

कशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः। वाक्यान्यपीति। न केवलमर्थस्यानेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्या
पीत्यर्थः। श्वेतो धावतीति। किंजातीयो धावति किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनानेकेन वा पृष्टः कौशल्यादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपा राम
दयति। अथवेति। अशब्दार्थस्यापि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनम
ग्न्यानयनेऽन्तर्भवति। एवमिहापि ने परतः प्राप्तकार्यं प्रति सुभावस्यासिद्धत्वं ब्रूवता यत्रिनेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम्। २५

अनधिकारेहीति। यदिस्वतन्त्रोविधिरयंस्यादित्यर्थः। यद्यप्यवयवाएवकार्येषुव्याप्रियन्तेनसमुदायः। तथाप्यवयवद्वारकस्तस्यापिव्यापारोस्तीतिवक्ष्यमाणस्यसमुदायस्यातिक्रान्तेसमुदायेऽसिद्धत्वंस्यात्। अधिकारेतुसर्वेष्टसंग्रहः। अयथेष्टमिति। अयथेष्टमपिप्राप्नोतिनतुयथेष्टमेवेत्यर्थः। गोधुङ्मानिति। गोदुहोस्यसन्तीतिमतुप्। दादेर्धातोर्घइतिघत्वंजश्त्वस्यासिद्धत्वादेकाचोबशइतिभष्भावः ततोजश्त्वंगकारः यरोनुनासिकत्वेप्रत्ययेभाषायांनित्यवचनमितिङकारः। असिद्धवचनमिति। किंशास्त्रस्यासिद्धत्वं मथकार्यस्येतिप्रश्नः। अथवायच्छास्त्रमुच्चारितंतस्यासिद्धत्वमशक्यंकर्तुमितिप्र

किंप्रयोजनम्। परस्यपरस्यपूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थं परःपरःयोगः पूर्वंपूर्वंयोगंप्रतिअसिद्धोयथास्यात्। अनधिकारेहिसमुदायस्यसमुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम्। अनधिकारेहिसतिसमुदायस्यसमुदायेअसिद्धत्वंविज्ञायेत। तत्रकोदोषः। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः। तत्रायथेष्टंप्रसज्येत। गोधुङ्मान्गुडलिण्मानिति। घत्वढत्वयोःकृतयोःझयइतिवत्वंप्रसज्येत। तस्मादधिकारः। तस्मादधिकारोयंद्रष्टव्यः। अथासिद्धवचनंकिमर्थम्। असिद्धवचनउक्तम्। तत्रतावदुक्तम्। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंचेति। एवमिहापिआदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थंतावत्। राजभिः। तक्षभिः। राजभ्याम्। तक्षभ्याम्। राजसु। तक्षसु। नलोपेकृतेअतइत्यैसभावादयः प्राप्नुवन्ति। असिद्धत्वान्नभवन्ति। उत्सर्गलक्षणभावार्थंच। अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुष्मिन्निति। अत्रमुभावेकृतेअतइतिस्मायादयोनप्राप्नुवन्तिअसिद्धत्वाद्भवन्ति। सुपर्वाणौ। सुपर्वाणः। णत्वेकृतेनोपधायाइतिदीर्घत्वंनप्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति॥

श्नः। असिद्धवचनउक्तमिति। सिद्धस्यासिद्धवचनादतिदेशआश्रीयते। शास्त्रस्यचासिद्धवद्भावआश्रीयतेनतुकार्यस्य। अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यंनसिध्येत्। षत्वतुकोरिति। कोस्येत्यादौषत्वंनभवति। अधीत्येत्यादौपूर्वंतुग्भवतिपश्चादेकादेशः। राजभिरिति। नलोपशास्त्रमैसादिषुकर्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यंनप्रदर्शयतिइत्यैसाद्यभावः। अमुष्मादिति। अदसोविभक्तौत्यदाद्यत्वेकृतेपरत्वान्नित्यत्वाद्वोत्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धस्मायाद्यप्रसङ्गः। उत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाद्अप्रवर्तनात्पूर्वंस्मायादयः पश्चादुत्वम्॥

नलो॥सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। अथवा अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः सर्वविभक्त्य-
न्तोवयवोस्यास्तीति। सर्वग्रहणं चानेकोपलक्षणं द्वितीयाद्यसंभवात्। ननु चैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्ववि भ-
क्त्यन्तत्वमाश्रीयते। उच्यते। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्योर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते। अथवा सं-
बन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासः क्रियते। न तु स्थान्यादेशसंबन्ध एवाश्रीयते तेन सुपि यो विधिः स सुपः संबन्धी
भवति इति तत्राप्यसिद्धत्वं भवति। सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते। न चात्र सुपः कार्यं विधीयते। तेन ष-
ष्ठीस्थाने योगे स्यस्योपस्थानाभावः। उदीचामातः स्थाने इति स्थानग्रहणाल्लिङ्गाद् अनुवादेः स्याः परिभाषा या अप्रवृ-
त्तिः यद्यात्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तथापि संबन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं संबन्धः संनिकृष्टोयं विप्रकृष्ट

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। सुब्विधिं प्रति नलोपः असिद्धो भवतीत्युच्यते भवेदिह राजभिरिति नलोपे कृते इतः ऐस्-
भावो न स्यात्। इह तु खल्वु राजभ्यां नक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। सुब्विधिरिति सर्व-
विभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः सुब्विधिरिति। अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम्। पञ्च-
सप्तेत्यत्र नलोपे कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति। संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्नि-
मित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नाकृतायां षट्संज्ञायां ज-
स्शसोर्लुक् न चाकृते लुकि पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति।
इदं तर्हि प्रयोजनम्। पञ्चभिः सप्तभिरिति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्येष स्वरो यथा स्यात्॥ ॥

इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति। पञ्चेति। लौकिकात् प्रयोगात् नकारासंभवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते। त-
न्निमित्तत्वादिति। यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीनः। एवं नलोपः। ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः। षट्त्रीति। अन्यथा
नलोपे कृते नान्तत्वाभावात् असत्यां षट्संज्ञायां झल्युपोत्तममिति स्वरो न स्यात्। ततश्च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं प- राम·
दं श्रूयेत। न चात्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते। षट्त्रीत्यस्य षड्भिरित्यादौ सावकाशत्वात् झल्युपोत्तममित्यस्याऽपि
तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ। समुदाये ह्यनुवर्तमाने केषुचिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति। त- २३
थाच वान्यस्य संयोगादेरित्यत्र घ्वादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कृतम्॥

उदात्त॥ यण्स्वर इति। यण्निमित्तत्वाद्यणः संबन्धी स्वरो यण्स्वरः। खलप्वटतीति। खलं पुनातीति क्विप्। उपपदसमासः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। ङौ परतः ओः सुपीति यणादेशः। तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषिद्धे ऽनेन स्वरितत्वं तस्य यणादेशे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितयणः परो ऽटतिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातस्याकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यण्स्वरस्यासिद्धत्वमुच्यते। केचिदाहुः एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः ततो ऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणो ऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम्। यण्स्वरः यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। स्वरितयणः स्वरितार्थं स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात्। खलप्वटति। खलप्व्याति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आह्वायं स्वरितयण इति। न चास्ति स्वरितः सिद्धस्तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेत् उदात्तात्स्वरिते दोषो भवति। दध्याशाम्। मध्वाशाम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते। केनेदानीं स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्। अथ वा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति॥

निर्दिष्टविषयाभावाद्यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीति। तदयुक्तम्। नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषायाः निषेधात्। कोयणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात्। दध्याशामिति। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति इकारः स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत्र आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः। उदात्तयण इत्येवेति। तेनोदात्तयण इत्येवं योऽनिर्वृत्तः स्वरितः तस्य यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः ततश्चास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भवति॥ ॥

भा॰कै॰ स्वरिते यणीति। उदात्तस्वरितयोरितिसप्तमी उदात्तस्य योयण् उदात्ते पि भवति तद्विषयत्वात्। स्वरिते यणीत्येषा तु पर
२७ सप्तमी तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन्परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवती
त्ययमर्थो न च दध्याशामित्याकारे लौकिके स्वरित इति न कश्चिद्दोषः लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्त्तव्ये तस्या
सिद्धत्वाभावः॥ स्वरितो। गाङ्गे नूपइति। गङ्गायाइदमित्यिस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ततो ङिः सुप्त्वादनु
दात्तः तयोरेकादेश उदात्तः। अपोनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अ
नो रप्रधानकनीयसीइत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातः एङः पदान्तादतीत्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः

कथं तर्हि स्वरिते यण् स्वरितयण् स्वरितयण् इति॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥ स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम्।
कथम्। अनुदात्ते परत उदात्त इत्येव सिद्धम्। केनेदानीं स्वरितो भविष्यति। गाङ्गेऽनुप इति। आन्तर्यतः
उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति। अ
क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति। कन्यानूप इति। ब
हिरङ्गलक्षणत्वात्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येवं न भविष्यति। यथैव तर्हि क्रियमाणे यः सिद्धः स्वरित
स्तेन वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणेपि न भविष्यति। तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन। असिद्धं बहिरङ्ग
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव सिद्धम्।

पक्षे उदात्तः। तेन वर्ज्यमानतेति। आन्तरतम्याद्यत् स्वरितत्वं तत् सिद्धमिति शेषनिघातेन पेशब्दोनुदात्तः प्राप्तोस्युदात्तश्चे
ष्यते। अस्य तु स्वरितस्यासिद्धत्वाद् यथोक्तदोषाभावः। कन्यानूप इति। कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्य
न्तः स्वरितः ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यतः स्वरितः तस्य सिद्धत्वात् वर्ज्यमानस्वरे सत्युदात्तस्वरित राम॰
योर्योगपद्यं न प्राप्नोति। ततश्चान्नयः परिहारः स एव गाङ्गे नूप इत्यत्र भविष्यतीति भावः। असिद्धमिति। पदद्वयाश्र
यत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः॥

एकादेशस्वर इति। एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि। उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितो भिनिर्वृत्तः। तस्य स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियत इत्येकं दर्शनम्। स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम्। एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते। तत्रायमर्थो भवत्याद्गुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोः स्त्वाद्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम्। चतुर्थं दर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति। स्वरितगुणः प्राप्तः तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः संपद्यते। तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्व

एकादेशस्वरोन्तरङ्गः। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अथ वा यावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदा त्तार्थम्। अग्न्य। वृक्ष इदम्। प्लक्ष इदम्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति। तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्तः अयादेशो यथा स्यात्। अवादेशो नास्ति। आय्। कुमार्या इदम्। किशोर्या इदम्॥ ।उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकादेशे कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादुदात्तत्वम्। नित्य एकादेशः। कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णाश्रित एकादेशः। पदस्य उदात्तत्वम्॥

मयादिषु। इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते। उदात्तोऽयादेश इति। अन्यथा स्वरितः स्यात्। कुमार्या इदमिति। कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। कुमारी ए इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्सार्ट उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादेशः। एकादेश इति। आडेकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः। पदस्योदात्तत्वमिति। विभक्तेरुदात्तत्वविधानात्॥

 आड्क्रियतामिति। एकादेशस्थानिना सह विभक्त्युदात्तत्वं विचार्यते। ननु चयणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण भाव्यं ततश्च
नदीसंज्ञाया अभावात् आण् न प्राप्नोति। विहितविशेषणं नदीग्रहणं नद्या यो विहितो ङिः तस्याडिति दोषः। अन्तरङ्ग एका
देश इति। वर्णाश्रित्वैकादेशः पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन। तस्मान्नार्थः सिद्धत्ववचनेन। गाङ्गे नूपइति। एका

एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यं माड्क्रियतामुदात्तत्वमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्यमुदात्त
त्वम्। कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। आडपि नित्यः। कृतेप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्य आ
ट्। अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उ
दात्तत्वमप्यनित्यम्। अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिर
नित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः। आटि कृते अन्तरङ्ग एकादेशः। आ वृ। वृसाविदम्। उदा
त्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्यासिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यत उदा
त्त आवादेशो यथा स्यात्। एकादेशस्वरः। गाङ्गे नूप इति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्यैकादेश उदात्ते
नोदात्त इत्येतद्भवति तस्यासिद्धत्वं वक्तव्यं स्वरितो वानुदात्ते पदादाविल्येष स्वरो यथा स्यात्। शतृस्वरः।
तुदती। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति। तस्यासिद्धत्वं वक्तव्य
म्। शतुरनुमो नद्यजादी त्यन्तोदात्तादित्येष स्वरो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वरे इति। यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नह्यन्तरेणो
दात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कं मन्तोदात्तमस्ति। ननु चेदमस्ति यान्ती वान्तीति॥ ॥ ॥

रोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरित एव स्यान्न तु कदाचिदुदात्तः। तुदतीति। तास्यनुदा
त्तेदिति शतानुदात्तः। शप्रत्ययश्च उदात्तः शतुरनुम इत्यत्रान्तोदात्तादिति वर्त्तते। नह्यन्तरेणेति। असिद्धत्वे चान्तोदात्तत्वा
भावादेव तुदन्तीत्यादावुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रतिषेधेन प्रतिषेधात्तु तुमि सिद्धत्वमनुमीयते। ननु चेति। अत्र
लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्ताभावाद्द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भावः शेषनिघातः पदस्येति मन्यते॥ ॥

एतदपीति। प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात्। एवमनुमदिति ज्ञापकं स्थितमेव। एकानुदात्तेति। एकानुदात्तग्रहणे नानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवस्वरोऽभिधीयते तत्र ह्युक्तं सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वादिति। तुदन्तीति। विकरण उदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताप्रसङ्गाद्दातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात्। ननु चोदात्तत्वासिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति। सत्यम्। सिध्यति। यदा स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्षः। यदा नु स्वरितापवाद उदात्त इति पक्षः तदैकादेशस्योदात्तत्वं विधीयते तस्य चासिद्धत्वे स्वरान्तराभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्या

एतदपि निघाते कृते नान्तरेणउदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं समनुमूकं मन्तोदात्तं भवति। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्निघातः। नित्य एकादेशः। कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। एकादेशोऽपि अनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते निघाते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्य एकादेशः पदस्य निघातः। निघातोऽप्यन्तरङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघाते एतदपि नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति। शतृस्वर। एकानुदात्त। तुदन्ति। लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। तेन वर्ज्यमानता यथा स्यात्। सर्वानुदात्त। ब्राह्मणास्तुदन्ति। ब्राह्मणा लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात्। किमुच्यते अन्तरङ्ग इति। यो हि बहिरङ्गः असिद्ध एवासौ भवति। प्रपचतीति ॥ ॥

द इति सिद्धत्वमुच्यते॥ ब्राह्मणास्तुदन्तीति॥ अत्रापि स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियत इति दर्शने उदात्तस्यासिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानाद्दुदात्तस्याप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरितापवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते। अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत। प्रपचतीतीति। बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्त्वरो बहिरङ्गः तस्यासिद्धत्वात्तिङ्ङचोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति॥ ॥ ॥ ॥

सोमसुसचतीतीति। तिङ्ङतिङः इति निघातः ईकारस्य न भवति। सर्वत्रैवेति। लस्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्री ते। अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य। तत्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुमङ् इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते। अथवा एकादेश उदात्ते नोदात्त इति परिभाषाश्रयितव्येति ज्ञाप्यते। यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरः तस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भवत्येव। हरिवद्दति। हरयो स्य सन्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वं नुमुम् संयोगान्तलोपरुत्वानि। यदा तु छन्दसीवनिपावि ति वनिप् प्रत्ययः क्रियते वनउपसंख्यानमिति तस्य च रुत्वं तदानार्थः सिद्धवचनेन। यदि पुनरिति। इट इ टीत्यत्रात्स

सोमसुत्सचतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। सर्वत्रैवानुमूप्रतिषेधो ज्ञापकः। सिद्ध एकादेशस्वरः। तरङ्ङ्इति॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। हरिवो मेदिनं त्वा। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् हशीत्युत्वं न प्राप्नोति॥ प्लुतिश्च। प्लुतिश्च उत्वे सिद्धा वक्तव्याः सुस्रोता३ अत्र त्वमसीत्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वात् अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्य भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ अलावीत्। अपावीत्। सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति। यदि पुनरिडादेः जिज्लोप उच्येत। नैवं शक्यमिह हि माहिलावीत् माहियावीत्। यद्यत्र इण् न स्यात् अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत। इटि पुनः सत्युक्तमेतत्। अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति। संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे। संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः। काष्ठतट्। संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अपवादो वचनप्रमाण्यादिति। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः। वृकूणः। वृकूणवान्।

स्येत्यतः सस्येति वर्तते इट इति षष्ठी न तु पञ्चमी। तेनेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इष्टो भवति॥ यद्यत्रेति। यदि लोपेन निवर्त्तेतेत्यर्थः। ननु च उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटो भविष्यति। नैतदस्ति। उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्यासिद्धत्वात्। संयोगादिलोप इति। ननु चोक्तमपवादो वचनप्रामाण्यादिति। एवं मन्यते प्रवर्ततां संयोगादिलोपः। तस्मिंस्तु कृते तस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। उक्तमेतदिति। असिद्धश्चैवापवादः संयोगादिलोपः॥ " "

इट् प्राप्नोतीति। यदा तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते तदा इति पक्षः तदेट् प्राप्नोति। ननु चेति। इडभावाश्रयत्वात् प्रत्ययविधेः प्रत्यय विधौ सिद्धत्वे नेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्। सिद्ध इति। सुतरां सिद्ध इत्यर्थः। अथवा नासिद्धो वचने न सिद्धः किं तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्यर्थः। क्रियते न्यास एवेति। येषां दत्वं नास्ति तदर्थं चर्मवस्ते चर्म वः पिण्डं ग्रसते पिण्ड

निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् झलीति षत्वं प्राप्नोति। स्वरः। क्षीबः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् इट्सहितस्य निष्ठान्तस्य निपातनं लोपरूपत्वात् निष्ठा च द्व्यजनादिति एष स्वरो न प्राप्नोति। प्रत्ययः। क्षीबेन तरति क्षीबिकः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् द्व्यचष्टन्निति ठन् न प्राप्नोति। इड्विधिः। क्षीबः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् हलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ओलस्जी लग्नः। निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् नेड्वशि कृतीति इट्प्रतिषेधो यथा स्यात्। ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। दत्वस्यासिद्धत्वात् अत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति। अधातोरिति न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी आसते। अमी अत्र। अमू आसाते। अमू अत्र। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वात् एच इति अयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति। यो ह्यन्यः सोऽसिद्ध एवासौ भवति। अमुया अमुयोरिति। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमू आसाते। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छे च। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च सिद्धा वक्तव्या॥

ग्र इति। अदस इति। स्वरो नु। तद्विशेषणं बहिष्पदलक्षण इति। बाह्यपदावयव इत्यर्थः॥ अथवा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्त्तव्ये स्वरे परत इत्यर्थः। यो ह्यन्य इति। बाह्यपदावयवो न भवतीत्यर्थः। असिद्ध एवासौ भवतीति। असौ स्वरोऽसिद्धत्वविषये भवति। तत्रासिद्धत्वं भवतीत्यर्थः। अमुयेति। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं टाप् एकादेशः उत्वस्यासिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वं मयादेशः ततो मुत्वम्। न चेति। व्याख्यानसूत्रे पुनःपाचनानादरात्॥

भा॰कै॰ अग्ना३इ च्छत्रमिति। एचोऽप्रगृह्यस्येत्याकारः प्लुतः इदुतौ तु मात्रिकौ तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेन तुक् प्राप्नो
३ ति। ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते। प्लुतिशब्देन तत्संहिताविदुतौ लक्ष्येते। अग्निची३ दिति प्लुतस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्येति तुग् भव
ति। द्विर्विधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति च। अट्श्च्योततीति। श्च्युतिर् क्षरणे इति धातुः सकारादिः श्च्युतिश्च
यते मधु श्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि मधुगिति रूपं यथा स्यात्। शकारादौ मधुड् इति स्यात्। उचिच्छिषतीति। उ
च्छी विवासे तु कु सन् इट् अजादेर्द्वितीयस्येति च्छिशब्दस्य द्विर्वचनं शर्पूर्वाः खय इति शेषः छस्य अभ्यासे चर्चेति चका

अग्ना३इच्छत्रम्। पटा३उच्छत्रम्। प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग् न प्राप्नोति। किमुच्यते छे चेति। योऽह्यन्यो॰
सिद्ध एवासौ भवति। अग्निचीउत्। सोमसु३त्॥ श्चुत्वं धुड्विधौ। श्चुत्वं धुड्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। अट्श्च्योत
ति। पट्श्च्योतति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् डः सि धुड् इति धुट् प्रसज्येत॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः॥ अभ्यास॰
जश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्। बभणतुः बभणुः। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वा देत्वं प्राप्नोति। उचि॰
च्छिषति। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति। द्विर्वचने परसवर्णत्वम्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं
सिद्धं वक्तव्यम्। सय्यँन्ता। संव्वत्सरः। यल्ँलोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद् यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। प
दाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि। पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्व
षत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि। लत्वं गलोगलः। गरोगरः। लत्वं। घत्वं। द्रोग्धा। घत्वं। ढत्वं
। द्रोढा। द्रोढा। ढत्वं। नत्वं। नुन्नो नुन्नः। नुत्तो नुत्तः। नत्वं। रुत्वं। अभिनो अभिनः। अभिनत् अभिनत्। रुत्वं। ॥

रत्वस्यासिद्धत्वा च्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति। सय्यन्तेति। अनुस्वारस्यायोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचो
दनायर्त्वाद् द्विर्वचने च सिध्यति रूपं मे तदनपेक्ष्यसिद्धत्ववचनम्। पदाधिकारश्चेदिति। यदि लत्वादिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा॰
लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकसत्वाद् द्विर्वचने कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विर्वचने सत्यनिष्टोऽपि प्रयोगस्स्यात्। यदा
तु लत्वादिषु पदस्येति नापेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादन्तरङ्गे सु लत्वादिषु कृते पुद्धिर्वचने सतीष्टं सि॰ राम॰
ध्यतीति नार्थः सिद्धवचनेन। गल इति। अचि विभाषेति लत्वम्। द्रोग्धेति। वा द्रुहमुहेति वा घत्वं पक्षे हो ढ इति ढत्वम्। नु
न्न इति। नुदविदेति वा निष्ठानत्वम्। अभिन इति। भिदेर्लङि सिपि श्नमि अटि हल्ङ्यादिलोपे सिपि धातोरुर्वा दश्चेति वा रुत्वम् ३०

मातुःष्वसेति। मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम्। माषवापाणीति। प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम्। वाङ्नयनम् मिति। यरोऽनुनासिक इति वा गकारस्य ङकारः। वाकूच्छयनमिति। शश्छोटीति शकारस्य वा च्छत्वम्। लत्वादीनि निवर्त्तेरन्निति। द्विर्वचनात्प्राग् न प्रवर्त्तेरन्। कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोपि तद्विकल्पः स्यात्। ततश्च गलो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत॥ नलोपः प्राति। अन्तग्रहणमिति। नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्त्तते। तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्य

षत्व। मातुःष्वसा मातुःष्वसा। मातुःस्वसा मातुःस्वसा। पितुःष्वसा पितुःष्वसा। पितुःस्वसा पितुःस्वसा। षत्व। णत्व। माषवापाणि माषवापाणि॥ माषवापानि माषवापानि। णत्व। अनुनासिक। वाङ्नयनं वाङ्नयनम्। वाग्नयनं वाग्नयनम्। अनुनासिक। छत्व। वाकूशयनं वाकूशयनम्। वाकूच्छयनं वाकूच्छयनम्। उभयथाचार्यदोषः। यद्यपि स्थाने द्विर्वचनम्। अथापि द्विःप्रयोगः। कथम्। यदि तावत् स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः। तेनैष दोषः सिद्धः। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्त्तेरन्॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थम्। नलोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। नलोपे अन्तग्रहणं क्रियते। किं कारणम्। पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारो विशेषणम्। कथम्। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि विशेषणषष्ठी॥ अन्होनलोपप्रतिषेधः। अन्हो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अहोभ्याम्। अहोभिरिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। रुरत्र बाधको भविष्यति। असिद्धो रुः तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति। अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते। सावकाशो रुः। कोवकाशः। अनन्त्यः अकारः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति॥

तीति प्रश्नः। नलोप इति। असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात्। ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात्। अन्ह इति। अहन् रोऽसुपीति रुत्वरत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते। अनन्त्य इति। अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः। कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव अहःशब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ यदयमहन्ग्रहणमिति। नकारापरित्यागेननिर्द्देशस्यैतत्प्रयोजनंनकारान्तस्यस्थानित्वंयथास्यात्। अन्यथाह्नइतिब्रूया ८ २१
३१ त्। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौनलोपस्यप्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्द्देशः स्यादितिनलोपाभावोनज्ञाप्येत। यत्तर्हिरुत्वमि
ति। हेअहरिति अत्ररोःसुपीतिरादेशः क्रियते। अहन्नित्यनेनतुरुत्वंविधीयते। तत्राकृतनलोपनिर्द्देशोनलोपाभावस्यज्ञाप
कएवेतिभावः। हेदीर्घाहोऽत्रेति· दीर्घाण्यहानियस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः। प्रत्ययलक्षणेनसुप्परत्वादु
त्वम्। यत्तर्हीति। वार्तिककारवचनंज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। नह्यस्तीति। अतः परस्यरोरुत्वमुच्यतेअकारस्यतुरोरेफे

यदयमहन्ग्रहणंकरोति। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थंवचनम्। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्।
हेअहरिति। यत्तर्हिरुत्वंशास्ति। एतदपिसंबुद्ध्यर्थमेवस्यात्। हेदीर्घाहोऽत्र॥ यत्तर्हिरूपरात्रिरथन्तरेषूपसं
ख्यानंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नानन्त्यस्यरुर्भवति। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥ नह्यस्तिविशेषोरूपरात्रि
रथन्तरेषुअनन्त्यस्यरोवारेवा॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ नङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे। नङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदइतिवक्त
व्यम्। इहमाभूत्। चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलइति। राजन्वृन्दारकराजवृन्दारकेति। वानपुंसकानामितिव
क्तव्यम्। हेचर्मन्॥ हेचर्म। तत्तर्ह्यनुत्तरपदइतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यतेनचात्रङिसं
बुद्धीपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। नक्वचिद्ङिर्लोपेनलुप्यते। स
र्वत्रलुमतैव। सयथैवेहभवति। आर्द्रेचर्मन्लोहितेचर्मन्निति। एवमिहापिस्यात्। चर्मणितिलाअस्यचर्म
तिलः चर्मतिलइति। तस्मादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। एवंतर्ह्यङ्यर्थेनतावन्नार्थः।

वाविशेषाभावाद्रादेशमेवविदध्यादितिरुत्वविधानान्नलोपाभावोऽनुमीयतइतिनकारस्यैवरुत्वरत्वाभ्यांतत्रभाव्यमि
तिसिद्धमिष्टम्॥ नङि॰॥ चर्मतिलइति। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञायाअभावात्सुबन्तत्वात्पदत्वा रा॰प॰
न्नलोपः। राजन्वृन्दारकेति। अवयवार्थसंबोधनेनसमुदायार्थसंबोधनंप्रतीयतइतिसंबुद्ध्यन्तयोरेवसमासः। य ३१
थैवेहेति। वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणाश्रयात्॥

भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्। संबुद्ध्यन्तानामिति। पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षण सामर्थ्यायोगात्। यद्यपिहे राजन्नित्यादौ लोपशब्देन संबुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वात् नलोपनिषेधः प्रवर्त्तते समासे तु लुमता लोपान्न लुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोस्ति तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम्। वानपुंसकानामिति - प्रत्ययलक्षणे सति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं प्र

भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम्। ङौ प्रतिषेधो नर्थकः। किं कारणम्। भत्वात्। भसंज्ञात्र भवति। यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथन्तरे सामन्नित्यत्र अल्लोपोनइत्यल्लोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमुभयसंज्ञान्यपिच्छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। ससुष्टुभा सऋक्कता गणेन। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वादल्लोपोनइति लोपो न भत्वान्नलोपो न भविष्यति। तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन। संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः। कथम्। संबुद्ध्यन्तानां न समासः राजवृन्दारकेति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित् समासेन गम्यते। अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेन। वापुंसकानामित्येतद्वक्तव्यमेव। मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः॥ रदाभ्यां निष्ठातोनः पूर्वस्य च दः। अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः। निष्ठामतुपोरादेशस्तु अनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम्। भिन्नवन्तौ। भिन्नवन्तः। वृक्णवन्तौ। वृक्णवन्तः। न वा वक्तव्यम्। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। भिन्नवान्। वृक्णवान्। नार्मते प्रतिषेधः। नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः। नृमनोपत्यं नार्मतइति। उक्तं वा। किमुक्तम्। निष्ठामतुपोस्तावदुक्तम्। न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। नार्मतेप्युक्तम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ संज्ञायामासंदीवदष्ठीवत्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥

त्ययलक्षणप्रतिषेधेत्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम्॥ मादु॥ अनन्त्ययोरपीति। मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य विशेषणात्तदं तस्यैव पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम्। नवेति॥ पदेन मतुन्निष्ठे विशेष्येते न तु ताभ्यां पदमिति तदन्तविध्यभावः॥ संज्ञायाम्॥ ॥

भा-कै. किमयमिति। तत्रैकयोगेनिपातनादेवसंज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणंविस्पष्टार्थंनानायोगत्वेसंज्ञायामितिवत्वेसिद्धेकार्यान्तरविधा ८२ १
३२ नार्थमासन्दीवदादीनांनिपातनम्। यदयमिति। ननुचासंदीवदाद्यर्थमीवत्यादृति स्यादितिकथंज्ञापकम्। नैतदस्ति। त्रि
यामेषांप्रयोगाभावादीवतीशब्दान्तत्वाभावात्। यवादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारार्थः तत्राश्रीयतइत्यर्थः॥ छन्दसीरः॥

किमयमेकयोगः। आहोस्विन्नानायोगौ। किंचातः। यद्येकोयोगः॥ अहीवती कपीवती। अत्रनप्राप्नोति। अ
थनानायोगौ। इक्षुमती। द्रुमती। अत्रापिप्राप्नोति। यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावदेकयोगः। कथमहीवतीक
पीवती। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकानांवत्वमिति यदयमन्तोवत्यादृवत्याईत्याह। अथवा
पुनरस्तुनानायोगौ। ननुचोक्तमिक्षुमतीद्रुमतीअत्रापिप्राप्नोति। यवादिषुपाठः करिष्यते॥ छन्दसीरः॥ छन्द
सिइरइत्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यति। तत्रतेविश्वकर्मणस्तेसप्तर्षिमन्तमित्यत्रापिप्राप्नोति। नैषदोषः। नैवंविज्ञा
यतेछन्दसि इरइति। कथंतर्हि छन्दसी ईरइति। एवमपित्विषीमान्यतीमानित्यत्रापिप्राप्नोति। नैषदोषः।
विहितविशेषणमीकारग्रहणम्। ईकारान्तायोविहितइति। एवमपिसूर्यं तेद्यावापृथिवीमन्तमित्यत्रापि
प्राप्नोति। इहचनस्यात्। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्तीति। एवंतर्हि परिगणनंकर्त्तव्यम्। त्रिहर्यधिपत्यग्नि
रैभ्यःत्रि। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्ति। त्रि। हरि। हरिवोमेदिनंत्वा। हरि। अधिपति। अधिपतिवती जुहो
ति। अधिपति। अग्नि। चतुरग्निवानिव। अग्नि। रे। आरेवानेतुनोविश इति। यदितर्हि परिगणनंक्रियते। सर
स्वतीवान्। अपूपवान्। दधिवान्चरुरित्यत्रनप्राप्नोति। एवंतर्हि छन्दसीरोबहुलमितिवक्तव्यम्॥ अ
नोनुट्॥ यदिपुनरयंनुट्पूर्वान्तःक्रियेत अनोनुगति। अनोनुकि विनामरूविधिप्रतिषेधः। अनोनुकिसतिविनामोविधेयः॥

त्विषीमानिति। अन्येषामपिदृश्यत इतिदीर्घः। विहितविशेषणमिति। लक्ष्यदर्शनवशेनवाक्यशेषकल्पनात्। एवंतर्हि राम.
ति। बहुलग्रहणाद्रेशब्दादपिविजन्ताद्वत्वंभवति। अथवारयिशब्दस्यरयेर्मतौ बहुलमितिकृतसंप्रसारणस्यरूपमारे
३२ वानिति॥ अनोनुट्॥ यदीति। यदिपूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः॥

अक्षण्वानिति। अक्षिशब्दस्य मतुपि च्छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः। नुकोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुक्। सुपथिन्तर इति। नाड्घस्येति नुकि सति पदान्तत्वान्नकारस्य रुत्वप्रसङ्गः। पराद्याविति। नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्रुत्वप्रसङ्गः। भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्॥ अल्लोप इति। एतच्चाल्लोपे नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते। नुकोऽसिद्धत्वाद्ध्यनन्तत्वाभावेन लोपस्त्वल्लोपे सिद्धो नलोपः सुप्स्वरेति नियमात्। नापि नलोपापवादत्वान्नुको नाऽनन्तत्वमि

अक्षण्वान्। पदान्तस्येति निषेधः प्राप्नोति। रुश्च प्रतिषेध्यः। सुपथिन्तरः। नश्छव्यप्रशानिति रुः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परादिः। परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च। यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अक्षण्वानिति। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति वत्वं प्राप्नोति। अवग्रहश्च अनिष्टे देशे प्राप्नोति। अक्षण्वान्। अस्तु तर्हि पूर्वान्तः। ननु चोक्तम्। अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध इति। भत्वात्सिद्धम्। भसंज्ञा वक्तव्या। यदि तर्हि भसंज्ञा अल्लोपोऽन इत्यल्लोपः प्राप्नोति॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुप्ग्रहणं छन्दसि। अनस्तु प्रकृतिभावे मतुप्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम्। इह तर्हि सुपथिन्तरः। नान्तस्याटिस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति॥ घग्रहणं च। घग्रहणं च कर्त्तव्यम्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। नुग्वक्तव्यः। भसंज्ञा च वक्तव्या। अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्त्तव्यम्। घग्रहणं च कर्त्तव्यमिति। न कर्त्तव्यम्। यत्तावदुच्यते नुग्वक्तव्य इति। नुक एष परिहारः भत्वात्सिद्धमिति। यदप्युच्यते भसंज्ञा वक्तव्येति। क्रियते न्यास एव। अयस्मयादीनि छन्दसीति। यदप्युच्यते। अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि। घग्रहणं च कर्त्तव्यमिति। न कर्त्तव्यम्। उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न। भत्वाद्विनामरुविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्। परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति। यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। किं कारणम्। नुटा व्यवहितत्वात्॥

तिशक्यते वक्तुम्। अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारस्य पदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य ष्टुत्वेन सिद्धत्वाद्विनामविधानस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात्। घग्रहणं चेति। घेनान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः। नुक एष इति। आश्रित्य नुकं भत्वात्सिद्धमिति परिहाराभिधानान्नुग्वक्तव्य इति चोद्यमयुक्तमित्यर्थः॥

असिद्धोनुडिति। अतोः पिनुटोवत्वाभावः। नलक्षणेनेति। पौरुषेयत्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानिकर्त्तव्यानीत्यर्थः॥ नाह्नस्य॥ ईद्रथिनइति। नुडपवादईकारोविधीयते सचनलोपेकृतेइकारस्यविधेयः। यदित्वनलोपापवादोनकारस्यस्थानेविधीयेततदातस्यासिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूपंनसिध्येत्। भूरिदावत्तरइति। भूरिददातीतिक्वनिप्॥ कृपो॥ कृपणइतिरुज्जेः क्युन्निति बाहुलकात्क्युन्। कृपाणइति। युधिबुधिदृशेः किच्चेति बाहुलकादानच्। कृपीटमिति। कृकपिभ्यांकीटन्निति कीटन्। कृपेर्लत्वेतत्तुकृपेः सम्प्रसारणंचेति भिदादिषुपाठाद्भवति॥ ततोलाक्षणिकत्वाल्लत्वाभावः। अथकॢप्ऌसामर्थ्यइत्येवकस्मान्नपठ्यतेलत्वंहिनविधेयंभवति। नैतदस्ति। अचीकॢपदितिहिनसिध्येत्। ऋकारॡकारयोः

असिद्धोनुट्तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति·अवग्रहेऽपिनलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणंपदंकर्त्तव्यम्॥ नाह्नस्य॥ ईद्रथिनः॥ रथिनईद्वक्तव्यः। रथीतरः। भूरिदाव्नस्तुट्। भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्यः। भूरिदावत्तरोजनः॥ कृपोरोलः॥ कृपणादीनांप्रतिषेधः। कृपणादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। कृपणः। कृपाणः। कृपा। कृपीटम्। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनांबालोरमापद्यते। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनांबालोरमापद्यतइतिवक्तव्यम्। बाल। अश्ववालः। अश्ववारः। वाल। मूल। मूरदेव। मूलदेव। मूल। लघु। वरुणस्यलघुस्यदः। वरुणस्यरघुस्यदः। लघु। अलम्। अलंभक्ताय। अरंभक्ताय। अलम्। अङ्गुलि। सुबाहुः स्वङ्गुलिः। सुबाहुःस्वङ्गुरिः। संज्ञाछन्दसोर्वाकपिलकादीनाम्। संज्ञाछन्दसोर्वाकपिलकादीनामितिवक्तव्यम्। कपिलकाः। कपिरकाः। तिल्पिलिकम्। तिर्पिरिकम्। कल्मषम्। कर्मषम्। लोमानि। रोमाणि। पांसुलम्। पांसुरम्। कल्म। कर्म। शुक्लः। शुक्रः॥

सवर्णविधिरितिलकारस्यऋकारेकृतेचीकॢपदितिस्यात्। यदातुलत्वंक्रियतेतदापूर्वत्रासिद्धमितिलत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततोलत्वमितिदोषाभावः। तथाचलीकॢप्यतइतिरीकोपिलत्वसिद्धिः। बालेति। बलसंवरणेबल्यतइतिबालः। मूलप्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणःकः। लंघिबंह्योर्नलोपश्चेतिकुप्रत्ययेलघुशब्दः। अङ्गेःकृतन्यज्जीत्युलिप्रत्ययेऽङ्गुलिशब्दः। अमेर्गुरिश्चलोवेतिनापेक्षितम्। कपिलकादिषुवारस्यलः। रोमाणीति। रुशब्दइत्यस्मान्मनिनिरोमन्·नामन्निति निपातनमनाम्नित्योदाहरणोपन्यासः। पांसुरस्मिन्नस्तिनगपांसुपाण्डुभ्यश्चेतिरः। कर्मेति। कृञोमनिन्। शुक्लः शुक्रइति। ऋज्रेन्द्राग्रेतिनिपातनात्सुक्तःपाठः॥

उपसर्ग॥ किमिदमिति। रइतिवर्तते। तत्रकिंशाधान्याद्रेफस्यायतिविशेषणमुतश्रुतस्योपसर्गस्येतिप्रश्नः। पल्ययत
इति। यकारेणव्यवधानाल्लत्वाप्राप्तिः। वचनादिति। सर्वत्रव्यवधानसद्भावाद्येननाव्यवधानमितिन्यायात्। नचनिर्दु
रावकाशइतिवक्तुंशक्यमेवंहिनिर्दुरोरयताविति वक्तव्यंस्यात्। प्लायतइति। एकादेशस्यपरंप्रत्यादिवत्त्वाद्यतिग्रहणे
नग्रहणाद्व्यवधानाभावंमन्यते। अस्त्विति। प्रतेरयतिपरस्यप्रयोगोनास्तिइणएवतेनयोगइत्याहुः। दोषाइति। तत्रोस्ति

उपसर्गस्यायतौ॥ किमिदमयतिग्रहणंरेफविशेषणम्। अयतिपरस्यरेफस्यलोभवतिसचेदुपसर्गस्य
भवतीति। आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्। अयतिपरस्योपसर्गस्ययोरेफस्तस्यलोभवतीति। कश्चात्रविशे
षः। रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानम्॥ रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। पल्ययतेइति। वच
नाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनम्। प्लायते। पलायते। अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम्। उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽ
प्रसिद्धिः॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशे अप्रसिद्धिर्भवति। प्लायते। पलायते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्यताविति
लत्वंनप्राप्नोति॥ अन्तादिवद्भावेनव्यपवर्गः॥ उभयत आश्रयेनान्तादिवत्। एवंतर्ह्येकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भव
तीतिस्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। दोषाएवैतेतस्याः परिभा
षायाः तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति। अथवापुनरस्तुरेफविशेषणम्। ननुचोक्तंरेफस्यायताविति चे
त्परेरुपसंख्यानमिति। वचनाद्भविष्यति। ननुचोक्तमस्तिवचनेप्रयोजनंप्लायतेपलायतइति। अत्राप्यकारेणव्यव
हितत्वान्नप्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमे
व। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। दोषाएवैतेतस्याः परिभाषायाः। तस्यदोषः संयोगा
दिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ अचिविभाषा॥ णावुपसंख्यानंकर्तव्यम्। इहापियथास्यात्। निगार्यते निगाल्यते। किं
पुनः कारणंनसिध्यति। अचीत्युच्यते नचात्राजादिंपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन॥

स्थानिवद्भावइत्युभयथाप्यदोषः॥ अचि॥ णाविति॥ पदस्यलत्वविधानाल्लत्वस्यातरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसि
द्धत्वास्मिलोपेकृतेलत्वाप्रसङ्गः॥

वर्णाश्रयइति। विशेष्यस्य प्रत्ययस्यासंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः॥ परेश्च॥ सडीति। सनः सकारादारभ्य भा महिङोङ्कारेण प्रत्याहारः। गिराविति। गिरतेः क्विबन्तादौजसौ। वक्ष्यत्येतदिति। इदं विरुध्यते वक्ष्यत्येतच्चकाधीत्येव भवितव्यमिति। तस्मादिदं वक्तव्यमेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे रुत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावादुक्तमेवासिद्धत्वाभावात्सवर्तते। अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्वाभावाद्धोर्लोपाभावः

वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद् भविष्यति। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। अत उत्तरं पठति। गिरतेर्लत्वेणावुक्तम्। किमुक्तम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ परेश्च घाङ्कयोः॥ योगे च। योगे चेति वक्तव्यमिहापि यथा स्यात्। परियोगः। सडिलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि॥ सडीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनम्। गिरौ। गिरः। पयोधावति। द्विष्टराम्। दृषत्स्थानम्। काष्ठशकुस्थाता। कुञ्चा। धुर्यइति। गिरौ गिर इत्यत्र अचि विभाषेति लत्वं प्राप्नोति। सडीतिवचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। पयोधावतीत्यत्र धि चेति सलोपः प्राप्नोति। सडीतिवचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। धि सकारे सिचो लोप इति। द्विष्टरामित्यत्र स्कोः संयोगाद्योरिति सुचो लोपः प्राप्नोति। सडीतिवचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येतदनुवर्तिष्यते। दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलीति सलोपः प्राप्नोति। सडीति वचनान्न भवति। तदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते। काष्ठशकुस्थाता इत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः प्राप्नोति। सडीतिवचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्॥

द्विष्टरामिति। द्वौ वा रौ द्विः सुच्प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्द्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम् प्रत्ययः। दृषत्स्थानमिति। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोन्यस्य सकारस्य झलो झलीति सलोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः। अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात्॥

काष्ठशगेवेति। दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात्। पक्व्स्थातेत्यत्र तु पचेः कुत्वस्यासिद्धत्वा ल्लोपाप्रसङ्गः। कुतोयः काष्ठशकीत्यनेन सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति द र्शयति। पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम्। एवञ्च पयोधावतीत्यत्र स लोपाभावः॥ संयोगान्तस्यलोपः॥ वाक्यर्थमिति। तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्स्थानिवद्भावाद्पिलो

काष्ठशगेवनास्ति कुतोयः काष्ठशकिति ष्ठेत्। कुञ्चेत्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्नभवति ।एतदपिनास्ति प्रयोजनम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किंनिपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि कुञ्चाम् इति। धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्नभवति। एतदपिनास्ति प्रयोजनम्। नभकु र्छुरामिति प्रतिषेधो भविष्यति॥ संयोगान्तस्यलोपः॥ संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः। संयोगान्तस्यलोपेय णः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति। संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमर्थम्। वाक्यर्थम्। वा स्यर्थम्। नवाझलोलोपात्। नवा वक्तव्यम्। किंकारणम्। झलोलोपात्। झलोलोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा। अथवा बहिरङ्गो यणादेशः। अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगा न्तलोपे सग्रहणम्। संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम्। संयोगान्तलोपः सस्यचेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्रेयान्। भूयान्। ज्यायान्। किंपुनः कारणं न सिध्यति। परत्वाद्रुः प्राप्नोति। असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वा ल्लोपो भविष्यति। न सिध्यति। किंकारणम्। रुविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशो यं रुर्लोपं बाधेत। सा वकाशो रुः। कोऽवकाशः। पयः शिरः। ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति। स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपम पि बाधेत। न बाधते। किंकारणम्।

पः परिहर्तुं शक्यः। नवेति। झलोझलीत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन झल्ग्रहणमिहानुवर्तते। तत् षष्ठ्या विपरिणम्यत इति य णो लोपाभावः। स्कोः संयोगाद्योरित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव संबध्यते तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्य यणः पूर्वयोर्लोपा भावः। अन्तरङ्ग इति। एकपदाश्रयत्वात्। स यथैवेति। यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्य न्तरेरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वकार्यं बाध्यमिति भावः।

येननाप्राप्तइति। यदालक्षणंबाध्यतइतिदर्शनं तदा येनसर्वोविषयआक्रान्तः तदेवबाध्यं तेनहितद्बाधित्वा स्वविषयंलभते। यस्यतुक्वचित्प्राप्तिस्तद्बाधेनापिविषयलाभान्नतद्बाध्यते॥ अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्यलोपो नभवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। अरादितिप्रतिषेधस्यबाधनार्थम्। यथा। मातुः पितुरिति। श्रेयानित्यादौरुत्वबाधनार्थम्। नन्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैवबाधनार्थंसस्येत्येतत्स्यान्ननुरुत्वस्येत्याशङ्क्याह। अथवेति। अथवा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन

येननाप्राप्ते तस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्तेजश्त्वेरुरारभ्यते। लोपेपुनःप्राप्तेचाप्राप्तेच। अथवायोगविभागात्सिद्धम्। अथ वायोगविभागः करिष्यते। एवंवस्यामिसंयोगान्तस्यलोपः रात्॥ संयोगान्तस्यलोपोभवत्य रात्। ततः। सस्य। सस्यचलोपोभवति। संयोगान्तस्य। किमर्थमिदम्। प्रतिषिद्धार्थंरुबाधनार्थंच। अथवायदेतद्रात्सस्येति सग्रहणंतत्पुरस्तादपकृष्यते। संयोगान्तस्यलोपः सस्य। सस्यचसंयोगान्तस्यलोपोभवति। ततः। रात्। रात्सस्यैवसंयोगान्तस्यलोपोभवतीति। अथवारात्सस्येत्यत्रसंयोगान्तस्यलोपइत्येतदनुवर्त्तिष्यते॥ धिच॥ धिसकारे सिचोलोपः॥ धिसकारेसिचोलोपोवक्तव्यः॥ किंप्रयोजनम्। चकाद्धीतिप्रयोजनम्। इहमाभूत् सलोपः। चकाद्धिपलितंशिरइति। आशाध्वंतुकथन्तेस्यात्। यदितर्हिसिचोलोपइत्युच्यते आशाध्वंतुकथम्। आशाध्वमित्यत्रलोपोनप्राप्नोति। जश्त्वंसस्य भविष्यति। जश्त्वमत्रसकारस्य भविष्यति। सर्वत्रैवंप्रसिद्धंस्यात्। सर्वत्रैवंजश्त्वेनसिद्धंस्यात्। इहापिआयन्ध्वमारन्ध्वमितिजश्त्वेनैवसिद्धम्। श्रुतिश्चापिनभिद्यते। श्रुतिकृतश्चापिनकश्चिद्भेदोभवति। लुङश्चापिनमूर्द्धन्येग्रहणम्। तत्रायमप्यर्थः। दूणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गादित्यत्रलुङ्ग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति। इहापिअच्योइढ्वमप्लोइढ्वमितिषत्वेसिचोधस्यष्टुत्वेचकृतेजश्त्वेनसिद्धम्। सेटिदुष्यति। सेटिदोषोभवति। इदमेवरूपंस्याद्‌ अलविढ्वम्। इदन्नस्यात्। अलविध्वमिति। तस्मात्सिचोग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदितर्हिसिचोग्रहणंक्रियेत॥ घसिभस्योर्नसिध्येत्तु। घसिभस्योर्नसिध्यति।

संबन्धः। रात्सस्यैवलोपोभवतीत्येकंवाक्यम्। संयोगान्तस्यलोपइतिद्वितीयम्॥ धिच॥ धिसकारइति। स्थानिनोलोपंप्रति विषयत्वविवक्षयासकारइतिसप्तमीनिर्द्देशः। चकाद्धीति। हेशिरःपलितसच्चकाद्धिशोभस्वेत्यर्थः। जश्त्वमिति। झलांजशझशीत्यनेन। श्रुतिश्चापीति। एकस्यानेकस्यवाव्यञ्जनपरस्यश्रुतौविशेषोनावधार्यते। लुङश्चापीति। श्लोकवार्त्तिककारस्यायुक्तमिदंवचनम्। अलविढ्वम भृढ्वमित्यादौह्रस्वादङ्गादितिसिज्लोपेसतिमूर्द्धन्यस्याविधानेरूपंनसिध्येत्॥

सग्धिरिति। अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः तत्र झलो झलीति सलोपेन प्राप्नोतिइ
ष्यते च। बब्धामिति। भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः सघेरिति। सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोपिनास्ति
क्तिन्याद्युदात्तत्वान्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सघिर्वर्तत इत्यर्थ
भेदोपिनास्ति। बन्धेरिति। बध बन्धन इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि ना मिव्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन ध

सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। बब्धां ते हरी धाना इत्यत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। तस्माद्धि चेत्तत्र सिचो
ग्रहणं न कर्तव्यम्। कथं च काद्धि पलितं शिर इति। एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ कथं सग्धिश्च मे सपीति
श्च मे बब्धां ते हरी धाना इति। नैष दोषः इह तावत् सग्धिरिति नैतद्भसे रूपं किं तर्हि सघेरेतद्रूपम्। बब्धां ते हरी
धाना इति। नैतद्भसे रूपं किं तर्हि बन्धेरेतद्रूपम्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे। अथवा छान्दसो वर्णलोपो
भविष्यति। यथेष्कर्त्तारमध्वरे। निष्कर्त्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। यथा तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते॥ आम्बानां च
रुः। नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते आव्याधिनीरुगणाः। आव्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते। शिवा उद्रस्य भेषजीः। शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते।
तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते। क
थम्। रात्सस्येत्युच्यते न चान्योरेफात्परः सकारोस्ति अन्यदतः सिचः। ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति। तस्मा
त्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं चकाधीत्ये
व भवितव्यम्। धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्। आशाध्वं तु कथं तेस्यादूजश्त्वं सस्य भविष्यति
। सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते। लुङश्चापि न मूर्द्धन्यग्रहणं सेटि दुष्यति। घसिभस्योर्न सिद्ध्येत्तु त
स्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे। दादेर्धातोर्घः॥

कारस्य बकारे बब्धामिति भवति। क्वचिद्बधेरिति पाठः। स त्वयुक्तः बधेः सन्विषयत्वादित्याहुः। छान्दस इति। घसिभस्योः स
कारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः। इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी। यदेतदिति। तदे
कारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः। इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी। यदेतदिति। तदे

घत्वस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रतियोगमुपस्थानादेतत्सूत्रारम्भाच्च ढत्वघत्वयोर्द्विविकल्पप्रसङ्गः। उक्तमिति। न ह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः द्रुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। अदादेरिति। असमर्थसमासो दादेर्न भवतीति

इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अपवादो वचनप्रामाण्यादिति। अथवा एवं वक्ष्यामि हो ढो ऽदादेः। हः ढो भवति। अदादेः। ततो धातोर्घः। दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तम्। एवमपि घो दादेरित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। अधोक्। क्व तर्हि स्यात्। मा स्म धोक्। नैष दोषः। धातोरिति नैषा दादिसमानाधिकरणषष्ठी दादेर्धातोरिति। का तर्हि। अवयवयोगेषा षष्ठी धातोर्यो दादिरवयव इति। सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेया। उत्तरार्था। किं प्रयोजनम्। एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरितीहापि यथा स्यात्। गर्दभयतेरप्रत्ययः। गर्धबिति। यद्यवयवयोगा षष्ठी दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति। एषो ऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवो भवति। हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य। हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम्॥ गर्दभेन संभरति मरुद्भस्य गृभ्णाति। सामिधेन्यो जभ्रिरे। उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन्। दधस्तथोश्च॥ किमर्थश्चकारः। स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव। न सिध्यति। किं कारणम्। अबशादित्वात्। ननु च जश्त्वेन कृते बशादिः। असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न बशादिः। एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितं अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति। एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव। एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति। लोपे कृते झषन्तः। स्थानिवद्भावान्न झषन्तः। अत उत्तरं पठति दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात्। दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा ह्यल्लोपे प्रतिषेधः। यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यात्तत्र भवति। अल्लोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। दधाति। तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। ॥ ॥

।धातोर्घ इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्त्तते न तु नञ्। एषोऽपीति। प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात्। दधस्त॥ एत्वतुकोर्ग्रहणमिति। फलिभजिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

झलिझषन्तस्येति। झषन्तग्रहणानुवृत्तौ सत्यां झषन्तत्वान्यथानुपपत्त्याकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवत्त्वकृतत्तुव्यवधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः॥ झष॥ तत्रजश्त्वइति। पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावे जश्त्वस्यासिद्धत्वाद्झषन्तत्वं धत्वे तु परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमिति भावः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥२२॥ विचारसद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः॥ अत्रप्राप्नोतीति। निष्ठेत्यसमस्तं लुप्तस

झलिझषन्तस्येत्युच्यते॥ तयोश्चायं झलिझषन्तो भवति नान्यत्र। अथाप्येतन्नास्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। एवमपि नार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण नापि तयोर्ग्रहणेन। आनन्तर्यमिहाश्रीयते झलिझषन्तस्येति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः। झषस्तथोर्धोऽधः॥ अध इति किमर्थम्। धत्तः। धत्थ॥ अध इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति धत्तः धत्थ इति। जश्त्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति दधस्तथोश्चेति। ततो वक्ष्यामि झलां जशः झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः। ततः। अन्ते। अन्ते च झलां जशो भवन्तीति। तत्र जश्त्वे कृते अझषन्तत्वान्न भविष्यति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ रदाभ्यामिति किमर्थम्। चरितं मुदितम्। ननु च रदाभ्यामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति॥ अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा॥ न रेफदकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते। किं तर्हि तकारो विशेष्यते॥ रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया इति। अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्॥

ष्ठीकं पदं तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्वमिति सूत्रार्थाश्रयणात्। नरेफेति। निष्ठात इति समासनिर्देशः। तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनासंबन्धः। प्रधानस्य तु तकारस्य संबन्धः। अथेति। भिन्नवद्भ्यामित्यादौ निष्ठादकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः॥

 निष्ठादेशइति। असतिपूर्वग्रहणे पाठक्रमेनिष्ठाम्त्यासन्नेतितद्दकारस्यैवनत्वेन भाव्यंनान्यस्येतिबहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतु
 त्वम्। किञ्च। पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्यदस्यनत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वंनास्तिकेवलस्यचवर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रह
णेष्वुलक्षणोक्तपरिभाषाया अव्यापारः। पञ्चमीनिर्दिष्टादिति। यद्यपिप्रत्यासत्तिर्नायेष्यतेतथापिरदाभ्यांपरस्यदस्यनत्वे
नभाव्यमितिसामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैवनत्वप्रसङ्गः। क्षैतिरिति। वृद्धिरेवात्रनत्वस्यनिमित्तंक्षियोदीर्घादितिवचनात्।का

निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंपरस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंक्रियतेपरस्यादेशोमाभूदिति। भिन्नवद्भ्याम्।
भिन्नवद्भिः। छिन्नवद्भ्याम्। छिन्नवद्भिः। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्येतिपरस्यप्रा
प्नोति॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः। वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोजनंकार्तिक्षैतिफोल्ल
यः। कार्तिरितिवृद्धौकृतायांरदाभ्यामितिनत्वंप्राप्नोति॥ क्षैतिरितिवृद्धौकृतायांक्षियोदीर्घादितिनत्वंप्राप्नोति
। फौल्लिरितिवृद्धौकृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेनलत्वमुच्यमानंनप्राप्नोति। अथोच्यमानेऽपिप्रतिषेधेवृद्धि
निमित्तादितिकथमिदंविज्ञायते। वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। आहोस्विद्वृद्धिर्निमित्तमस्य
सोऽयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेवृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति
। क्षैतिःसंगृहीतः। कार्त्तिरसंगृहीतः। अथविज्ञायतेवृद्धिर्निमित्तमस्यसोऽयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति।
कार्तिःसंगृहीतः। क्षैतिरसंगृहीतः। उभयथाच फौल्लिरसंगृहीतः। यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावद्वृद्धिरेव
निमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंक्षैतिःसंगृहीतः कार्तिरसंगृहीतइति। कार्तिश्चसंगृहीतः। क
थम्। वृद्धिर्भवतिगुणोभवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्यते। अथवापुनरस्तुवृद्धिर्निमित्तमस्य
सोऽयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंकार्तिःसंगृहीतःक्षैतिरसंगृहीतइति। क्षैतिश्चसंगृहीतः। कथम्।

र्तिरिति। नत्वस्याकारोननिमित्तंकिंतुरेफइतिप्रतिषेधोनप्राप्नोति। उभयथेति। नहिवृद्धिर्लत्वस्यनिमित्तंनापिवृद्धिहेतुकात्परो
निष्ठातकारः। नचात्रलत्वनिषेधदृष्यते। रेफशिराइति। ननुचोक्तरूपस्याक्तपरिमाणस्यचवृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्य
स्यवृद्धिसंज्ञा। अथपूर्वान्तत्वाद्रेफस्यवृद्धिग्रहणेनग्रहणमित्युच्यतेतदाकिमनेनोक्तेनरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकइति। य
द्यपिप्रसज्यमानोणरपरोनभवेदपितूत्तरकालंरत्वं विधीयते। तथापितद्भक्तत्वात्कार्तिःसंगृहीतएव॥ ॥ ॥

एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावः। यत्तदिति। एवं प्रतिषेधस्यव्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणःश ब्दार्थ आश्रीयते। फौल्लिः साधारणं परिहारं ब्रवीति। नवेति॥ ल्वादिभ्यः॥ कीर्णिरिति। कॄगॄलूपूञांरूपाणि। दुग्वोरिति। दुग तावित्यस्य दोर्ग्रहणं नतु टुदु उपतापइत्यस्य। सानुबन्धकत्वात्। पूनाइति। अनेकार्थत्वाज्ज्ञातू नां पूञ् विनाशार्थः। सि नोग्रासइति। बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तत्कर्मापिग्रासः कर्तृत्वेनविवक्ष्यते॥ क्षियो॥ अक्षितमिति। क्षयः क्षितमिति भावे

यत्तद्वृद्धिशास्त्रं तस्मिन् वृद्धिशब्दो वर्तते। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गा वृद्धिः॥ अन्तरङ्गं नत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवं च वृ त्वालत्वमपि सिद्धं भवति फौल्लिरिति॥ ल्वादिभ्यः॥ ॠकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्। ॠकारल्वादिभ्यः क्ति न्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। पूनिः। दुग्वोर्दीर्घश्च। दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। आदूनः। विगूनः। पूञो विनाशे। पूञो विनाश इति वक्तव्यम्। पूना यवाः विनाश इति किमर्थम्। पूतं धान्यम्। सिनोतेर्ग्रा सकर्मकर्तृकस्य। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनो ग्रासः स्वयमेव। ग्रासकर्मकर्तृकस्येति कि मर्थम्। सिता पाशेन सूकरी॥ क्षियो दीर्घात्॥ दीर्घादिति किमर्थम्॥ अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः। दीर्घादिति श क्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अक्षितमसि मामेक्षेष्ठा इति। निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं दीर्घस्य ग्रहणमिति। य दि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् क्षेरित्येव ब्रूयात्। नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम्। यथैव ह्यत्राप्राप्ता विभक्तिः ए वमियङादेशोपि। नात्राप्राप्ता विभक्तिः। सिद्धात्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति। कथं प्रातिपदिकसंज्ञा। अर्थव त्प्रातिपदिकमिति। ननु चाधातुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष धातुः। धातोरेषोनुकरणम्। यद्यनुकरणमि यङादेशो न प्राप्नोति। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति इयङादेशो भविष्यति॥

क्तः भावश्चणयदर्थ इति दीर्घाभावान्नत्वाभावः। क्षेरिति। इयङादेशात्परत्वात् घेर्ङितीति गुणस्यन्याय्यत्वात्। नात्र निर्देश इति। नहीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्। ततोप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्नि र्देशस्य भवत्येवं ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत्। नैष धातुरिति। क्रियावाचिनो धातुसंज्ञाविधानादनि र्देशे चाक्रियावाचित्वात्। प्रकृतिवदिति। अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्यातिदेशः॥ ॥ ॥ ॥

स्वाद्युत्पत्तिर्नेति। अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। आतिदेशिकानामिति। अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्यतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते। ननु यदातिदेशकार्येणाविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवर्त्ततां यत्तु विरुद्धं तत्कथं न निवर्त्तेत। एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याभावाद्धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवानिदेशिकः स्यात्। इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद् भवति स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्॥ अथापीति। यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः। अवश्यमिति। यस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः। नेर्विश इति। नेरिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशार्था विभक्तिर्विश इति निर्देशादेवा प्राप्ता विभक्तिरियङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। अ

यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते। अथाप्येतन्नास्ति आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्त्तन्त इति। एवमपि न दोषः। अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या। तद्यथा। नेर्विशः। परिव्यवेभ्यः क्रियः। विपराभ्यां जेरित्येवमर्थम्। अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति। एवमपि न दोषः। धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते॥ अञ्चोऽनपादाने॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः। अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्यक्तमनृतं कथयतीति। अञ्जिविज्ञानात्सिद्धम्। नैतदञ्चेरूपम्। अञ्जेरेतद्रूपम्। अञ्चत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरञ्चत्यर्थः। अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते। अञ्चितं गच्छति। प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते। न वै लोके अञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते। किं तर्हि। समाधानं गम्यते। समाहितो भूत्वा गच्छतीति॥

थापीति। इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम्। तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभावः। यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्त्तते। तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङो प्राप्तिरिति चिक्षियतुरित्यादौ कृते यङादेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्त्तव्यम्॥ अञ्चो॥ अञ्चेरिति। प्रकाशनार्थेऽव्यक्तशब्देन त्वं प्राप्नोति न चेष्यत इति वचनम्। अञ्चितं गच्छतीति। गमनक्रियाविशेषणमेतत्। प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः। न वै लोक इति। सर्वस्य गन्तुस्तत्समये तस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः। समाधानमिति। गमनस्याव्याकुलत्वमित्यर्थः॥

तथाचनागाश्चाञ्चितगामिनइतिप्रयोगोदृश्यते। गमनस्यचसमाधानमेवपूजा। अङ्कश्चेति। प्रकाश्यतेनेनेति ल्युट्। अङ्क इ त्यत्रतु हलश्चेतिकरणे घञ्। अङ्कपदलक्षणयोरित्यस्याप्येतद्रूपंभवति। अञ्जेस्त्वङ्क इतिनसिध्यति। अङ्किताइति। अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः। मत्वर्थादङ्कशब्दात्तत्करोतीतिणिचिकृतइष्ठवद्भावान्मतुब्लुकिटिलोपेचरूपम्। अञ्जे रिति। ननुयद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेः सोर्थोभवतीतितस्यव्यक्तमितिनसिध्यतिव्यक्तमितिप्राप्नोति। एवंत र्हिव्यक्तमित्युक्तेप्रकाशनंनगम्यतइतिव्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेवप्रकाशने वर्ततेनत्वञ्चिरित्यदोषः। कथंपुनरिति। अर्थान्तरेरूढोऽन्योऽन्यस्यार्थान्तरवाचिनोऽर्थेकथंप्रवर्त्ततइत्यर्थः। अनेकार्थाइति। धातुपाठेतुक्रियावाचित्वप्रदर्शन

एवंतर्हि अञ्चेः अङ्कः अङ्कश्चप्रकाशनम्। अङ्किताःगावइत्युच्यतेअन्याभ्योगोभ्यः प्रकाशन्ते। अञ्चत्यर्थे इतिचेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्। अञ्चत्यर्थेइतिचेद् अञ्जिरपिअञ्चत्यर्थेवर्तते। कथंपुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्ततेकथमञ्जिरञ्चेरर्थेवर्तते। अनेकार्थाअपिधातवोभवन्तीति। अस्तिपुनः क्वचिदन्यत्रापिअञ्जिरञ्चत्यर्थेवर्तते। अस्तीत्याह। अञ्जेरञ्जनमञ्जनं चप्रकाशनम्। अङ्क्ते अक्षिणी इत्युच्यतेयत्तत्सितं चासितं चैतत्प्रकाशयति। तथाञ्जे र्व्यञ्जनंव्यञ्जनं चप्रकाशनम्। यत्तत्स्नेहेनमधुरेणचजडीकृतानामिन्द्रियाणांतस्मिन्नात्मनिव्यवस्थापनंसरागः। तद्व्यञ्जनम्। अन्वर्थेखल्वपिनिर्वचनंव्यज्यतेऽनेनेतिव्यञ्जनमिति॥ निर्वाणोवाते॥ अवाताभिधाने। अवाताभिधानइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। निर्वाणोग्निर्वातेन। निर्वाणःप्रदीपोवातेन॥

परोर्थनिर्देशोनतुनियमार्थः। तथाचकुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्येवकारः पठितः। अस्तिपुनरिति। अन्यत्रदर्शनेव्यक्तशब्देपितदर्थत्वमञ्जेःशक्यतेसाधयितुंनान्यथेतिप्रश्नः। अञ्जनमिति। अज्यतेयेनाक्षिणीतदञ्जनम्। तत्रैतत्स्यादूरूढिशब्दोयम्। रूढिषुचव्युत्पत्तिनिमित्तमेवक्रियानतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य रूढिशब्दमुदाहरति। अङ्क्त इति। व्यत्ययेनछन्दस्यात्मनेपदम्। यत्तत्सितं चेति। सितासितेसुतरांविभागेनप्रकाशयतीत्यर्थः। तथेति। व्यज्यते नेनरसइतिव्यञ्जनम्। राग इतिरज्यतेऽनेनेतिरागोव्यञ्जनमेव। अन्वर्थमिति। यौगिकोव्यञ्जनशब्दइत्यर्थः॥ निर्वाणोऽवाते॥ अवाताभिधानइति। तेननिर्वातोवातइत्यत्रैवनत्वनिषेधोनतुभावेनिष्ठायामितिनिर्वाणंवातेनेतिभाव्यमितिवार्तिककारस्यदर्शनम्। अन्येतुवातकर्तृकेधात्वर्थेसर्वत्रनिषेधमिच्छन्ति। निर्वातोवातोनिर्वातंवातेनेति। निर्वाणःप्रदीपोवातेनेत्यत्रतुवातःकरणमितिप्रतिषेधाभावः॥

अनुपस॥ यद्यपिफुल्लादयःपचाद्यचीगुपधलक्षणेकेचसिध्यन्तितथापिनिष्ठाचद्व्यजनादित्यादिकार्यसिद्धयेफुल्लि
ताघनि शशब्दनिवृत्तयेचनिपातनम्। स्वरइति। तनूकरणवृत्तेःकर्मणिक्तेगतिरनन्तरइत्याद्यु दात्तंपदंभवति। तनूभवनवृत्तेस्तु
कर्त्तरिक्तेन्तोदात्तंपदंस्यात्। पदस्येति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवलोपस्तत्रगमिंप्रतिपरिरुपसर्गोनतुकृशिमित्यनुपस
र्गत्वात्स्वरेनिष्ठान्तएवकृशशब्दः। अव्ययस्वरेणाद्युदात्तःपरिकृशशब्दःपरेगतित्वाभावात्। जगतीति। येयंपरिकृशशब्द

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ अनुपसर्गादित्युच्यते। तत्रेदंनसिध्यति। परिकृशमिति। कृशेःकएषविहि
तइगुपधात्। नैतन्निष्ठान्तम्। किंतर्हि कृशएषइगुपधात्कोविहितः। नैवंशक्यम्। स्वरेहिदोषोभवतिपरिकृशे।
नैवंशक्यम्। इहहिपरिकृशाइतिस्वरेदोषःस्यात्। अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येषस्वरःप्रसज्येत। प
दस्यलोपोविहितइतिमतम्। एवंतर्हिपदस्यलोपोत्रद्रष्टव्यः। पर्यागतःकार्श्येनपरिकृशः। जगत्यनूनाभव
तिहिरुचिरा। फलेर्लत्वेउत्पूर्वस्योपसंख्यानम्॥ फलेर्लत्वेउत्पूर्वस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। उत्फुल्लोऽनृतंकथय
ति। अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति। उत्फुल्लसंफुल्लयोरितिवक्तव्यम्। उत्फुल्लः। संफुल्लः। कृशःकएषहिवि
हितइगुपधात्। स्वरेहिदोषोभवतिपरिकृशे। पदस्यलोपोविहितइतिमतम्। जगत्यनूनाभवतिहिरुचिरा॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम्॥ किमयंविधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। किंचातः। यदितावद्विधिःनकारग्र
हणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। रदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदइति। तद्वैअनेकेनन
पातेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुम्। अथप्रतिषेधःह्रीग्रहणमनर्थकंभवतिनह्येतस्माद्विधिरस्तीति।
यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावद्विधिः। ननुचोक्तंनकारग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यंप्रकृतमनुवर्तते क्वप्रकृतंरदाऽ
भ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदइतितद्वैअनेकेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ ॥

स्यव्युत्पत्तिःप्रदर्शितासारुचिराअनूनापरिपूर्णरूपेस्वरेचदोषाभावात्॥ नुदविद॥ किमयमिति। कश्चिद्विधिनार्थीक
श्चिन्निषेधेनततोवक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। नकारग्रहणमिति। प्रतिषेधेतुनुदादिभ्योयत्प्राप्नोतितन्नभवतीत्यन्तरेणा
पिनकारग्रहणंसिध्यति। प्राकरणिकस्यप्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्विनकारकइति।वापदान्तस्येतिपरसवर्णाभावपक्षेएकोनकारआदेशोद्वितीयोनञः संबन्धीपरसवर्णपक्षेतुहलोयमां य
मिलोपइतिमध्यमनकारलोपः। ॥एतद्देवेति॥नह्यप्रसक्तस्यप्रतिषेधःसंभवति॥ वित्तोभोगप्रत्यययोः॥ यस्यविदेरि
ति।नुदविदेत्यत्रोन्दिनाघ्रौधादिकेनसाहचर्याद्विदविचारणइत्यस्मान्नत्वविकल्पः यद्यपिनुदिनाघ्रौदादिकेनसाहच
र्येतथापिशब्दपरविप्रतिषेधानुन्दिरत्रव्यवस्थाहेतुर्नतुनुदिः।विद्लृलाभइत्यस्मात्तुभोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्रन
त्वम्।विदसत्तायामित्यस्मात्तुनत्वम्।विदज्ञानइत्यस्मात्त्विटाव्यवधानान्नत्वाभावः।तौदादिकात्तुविभाषागमहनेतिवा

अथवाक्रियतेन्यासएवद्विनकारकोनिर्देशः।नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यामित्यव्याख्यापि मूर्च्छिमदा
मिति।अथवापुनरस्तुप्रतिषेधः।ननुचोक्तंह्रीग्रहणमनर्थकंनह्येतस्माद्धिधिरस्तीति।नानर्थकम्।एतदेव
ज्ञापयत्याचार्योभवत्येतस्माद्विधिरिति।यदयंह्रीग्रहणंकरोति॥ वित्तोभोगप्रत्यययोः॥ बहवइमेविदयः
पठ्यन्तेतत्रनज्ञायतेकस्यनिष्ठानत्वंकस्यविभाषाकस्यप्रतिषेधःकस्यइडिति।अतउत्तरंपठति। यस्यवि
देःश्नशाकौतपरत्वेतनवचनेतडुवाप्रतिषेधौ।श्नविकरणस्यविभाषाशविकरणस्यप्रतिषेधः।श्यन्विकर
णान्नविधिःच्छिदितुल्यः।श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिःच्छिदिनातुल्यः।लुग्विकरणोवलिपर्यवपन्नः।लुग्वि
करणोविदिर्वलादौपर्यवपन्नः।एषएवार्थः।ययोर्विदोःश्नशावुक्तौतयोर्नत्वस्यवानञ्जौ।ययोस्तुश्यन्लुकौता
भ्यांद्वि द्विवचेद्वलीष्यते। अपरआह।वेत्तेस्तुविदितोनिष्ठाविद्यतेर्विन्नइष्यते।वित्तेर्विन्नश्चवित्तश्चवित्तोभो
गेषुविन्दतेः॥भित्तंशकलम्।भित्तंशकलमित्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यतिभित्तंभिन्नमिति।नैषदोषः। ॥ ॥

सौविकल्पविधानाद्वयस्यविभाषेतिनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः।तनवचनइति।तस्यनस्तनस्तस्यवचनमितिसमासः।तदुइ
ति।तदिति लुप्तषष्ठीकमुइत्यनर्थकोनिपातः पादपूरणार्थः। विन्तेरिति।वित्तइतितिङन्तानुकरणात्षष्ठी॥भित्तं भि
न्नमिति।शकलवाचिनाभित्तशब्देनसामानाधिकरण्याद्भिन्नशब्दस्यापिशकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाप्रसङ्गः। ततश्चभि
न्नभित्तमित्येवस्यान्नतुभित्तंभिन्नमितिचोद्यम्।

सर्वत्रेति। शकले घटादौ च। विदारणसामान्य इति। ततश्च सामान्येऽर्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकला-
र्थो बहिरङ्गत्वान्नत्वाभावस्यानिमित्तम्। तत्रावश्यमिति। सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमिति भावः। विशेषोपक्रमे त्वभि-
धाने भित्तशब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथवा यया विदारणक्रियया श-
कलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति या तु निष्पन्नस्य शकलस्यान्या विदारणक्रिया तत्सत्तिपादनायानेकक्रियासं-
बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्याप्यविरुद्धः प्रयोगः। तत्त्वमिति। भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्यु-
गपत्प्रयोगः इत्यर्थः॥ क्विन्। प्रत्ययग्रहणमिति। क्विनः प्रत्ययत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः। वकारस्यैवेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्क्व

सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः भिन्नं किं भित्तमिति। तत्त्व-
मभिधायकं चेन्नू शकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात्। शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमयामः॥ क्विन्प्र-
त्ययस्य कुः॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। न क्विनः कुरित्येवोच्येत। क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं
प्रसज्येत। ननु च लोपे कृते न भविष्यति। अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत। सावकाशं कुत्वम्। कोऽवकाशः। अ-
नन्त्यः। कथं पुनः सत्यन्तेः नन्त्यस्य कुत्वं स्यात्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति। यद-
यं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत्॥ इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन्प्रत्य-
यो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात्। ॥ ॥ ॥

तदादेस्तदन्तस्येति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं स्यात्। लोपे कृत इति। अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं पदस्ये-
ति विधानात्। अनवकाशमिति। क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः। अनन्त्य इति। क्विन्प्रत्य-
यापेक्षयानन्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम्। पदस्येति स्थानषष्ठ्या अन्त्ये ल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पद-
स्येत्यवयवषष्ठी स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात्। कथं पुनरिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपं बा- राम
धित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः। यदयमिति। अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं वकारस्य वतु स्थानित्वे घ-
कार एव निर्दिश्येत। वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्। इदं तर्हीति। क्विन्प्रत्ययस्त- ४०
त्प्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तत्प्रकृतेर्धातोः पदस्य कुत्वं भवति॥

अस्रागिति। सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ्। तिप्। सिच्। बहुलं छन्दसीति विधानादीण्न भवति। हल्ङ्यादिलोपः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः। वदव्रजेति वृद्धिः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमः॥ संयोगान्तस्यलोपः व्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेप्राप्ते कुत्वं जस्यगः शस्यखः। वावसानइतिचर्त्वं ककारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं षत्वेकुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वाद्यपवादत्वात् कुत्वस्य॥ अहन्॥ रुत्वविधाविति। समासासमासयोर्लुमता लोपाद्वा देशेप्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते॥ अहोरूपमिति। अह्नोरूपमिति षष्ठीसमासः। गतमह्नोरूपं पश्येति असमासः। अहोरात्रइति। इकारलोपे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वम्। रात्रग्रहणं तु नकृतं गतमहोरात्रिरागता इत्यत्रापि रुत्वार्थम्॥ रोसुपि॥ असुपिरादेशइ

मानोअस्राक्। मानोअद्राक्। क्विनः कुरिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं कृतम्। क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते॥ अहन्॥ रुत्वविधावह्नोरूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम्। रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषु उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अहोरूपम्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरं साम॥ रोसुपि॥ असुपिरादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधो लुकि। असुपिरादेश उपसर्जनसमासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ दीर्घाह्ना निदाघइति। सिद्धं तु सुपिप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सुपिप्रतिषेधात्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति॥ अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्त इति। लुकि चोक्तम्। किमुक्तम्॥ अह्नोरविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम्। छन्दसि भाषायां च प्रचेतसः राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ प्रचेतोराजन्। प्रचेताराजन्॥ अहरादीनां पत्यादिषु॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

तिपर्युदासं मत्वेदमुच्यते। दीर्घाह्ना निदाघ इति॥ अत्र च सुप्सदृशो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गे रुत्वं चान्नयत्वार्थमिष्यते पर्युदासे च अहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः। सिद्धं त्विति। प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्र सुप्परत्वाद्रुत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः पश्चादुत्वम् अहरित्यत्र तु र एव भवति। इहापीति। प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः॥ अम्न॥ प्रचेताराजन्निति। सकारस्य रेफः तस्य रोरीति लोपः ढ्रलोप इति दीर्घः॥ ॥ ॥

अहर्पतिरिति। रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनाय। रोऽसुपीत्यनेन द्वयोर्विधीयते॥ वसुस्रंसुध्वंसनडुहां दः॥ पपिवानिति।
सस्येत्यस्यानुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोतीति तदनुवृत्तौ तु लोपं बाधित्वा सकारस्य दत्वं प्राप्नोति। लोपे कृत इति। पूर्वत्रा
सिद्धमिति दत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः॥ अनवकाशमिति। कार्यान्तरेण सर्वस्य विषयस्याक्रान्तत्वात्। येन नाप्राप्त इति। स
र्वविषयव्यापिलक्षणं दत्वेन बाध्यते न तु सर्वैकार्यैः सर्वं वा लक्षणम्। यदि तर्हीति। एकसमासनिर्दिष्टानां वस्वादीनां स

अहर्पतिः। अहः पतिः। अहॅंः पतिः। अहर्पुत्रः। अहः पुत्रः। अहॅंः पुत्रः। गीर्पतिः। गीः पतिः। गीॅंः पतिः। धूर्पतिः।
धूः पतिः। धूॅंः पतिः॥ वसुस्रंसुध्वंसनडुहां दः॥ इह कस्मान्न भवति पपिवान् तस्थिवानिति। सस्येति वर्तते।
एवमप्यत्र प्राप्नोति। लोपे कृते न भविष्यति। अनवकाशं दत्वं लोपं बाधेत। सावकाशं दत्वम्। कोऽवकाशः॥
पपिवद्भ्यां पपिवद्भिरिति। नैषोऽस्यावकाशः। अत्रापि रुः प्राप्नोति। तद्यथैव रुं बाधत एवं लोपमपि बाधेत। न
बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते रौ दत्वमारभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। य
दि तर्हि सस्येति वर्तते अनडुद्भ्यामनडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति। वचनाद् अनडुहि भविष्यति। यद्येवमनडुहो दत्वे न
कारप्रतिषेधः। अनडुहो दत्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनड्वान्॥ सिद्धं तु प्रतिपदविधानान्नुमः॥ सिद्धमे
तत्। कथम्। नुमः प्रतिपदविधानात्॥ नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति॥ यदि तर्हि यद्यदनडु
हः प्राप्नोति तत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुरपि न प्राप्नोति। अनड्वांस्तत्रेति। नैष दोषः॥ यं वि
धिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते॥ दत्वं च प्रति नुमः प्रतिपद
विधिरनर्थकः रोः पुनर्निमित्तमेव॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः॥

र्वेषां विशेषणसंबन्धस्य न्याय्यत्वात्॥ वचनादिति। एकस्मात्तद्ग्रहणकवाक्याद् अनेकस्य प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्संभव
व्यभिचाराभ्यां च विशेषणसंबन्धादनडुहोऽसंभवात् सस्येति विशेषणेनायोगः। सिद्धं त्विति। यदि नकारस्य दत्वं स्या
त्तु नुमोऽनर्थकः स्याद्विधिरिति हकारस्यैव दत्वं विधीयते। यदि तर्हीति। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवित
व्यमिति भावः॥

उपधायांच॥पूर्वस्मिन्निति। र्वोरुपधाया इत्यत्रेत्यर्थः। उत्तरत्रेति। हलिचेत्यत्र। कुर्कुर इति। पदावयवस्य रेफस्य उपधा याइकोदीर्घो विधीयमानोत्रापि प्राप्नोति। धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्य धातुत्वान्न भवति। रेफवकारान्तस्येक इति। अन्तशब्दः समीपवाची रेफवकारयोर्हल्परयोर्योपधेक् तस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ भविष्यति न तु कुर्कुर इत्यादावित्यर्थः॥ कुर्कुरीयतीति॥ क्यजन्तस्य धातोरवयवइगिति दीर्घप्रसङ्गः। तस्मादिति। रेफवकारान्तस्य

उपधायांच॥ किमर्थमिदमुच्यते। न हलीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। धातोरितिवर्तते तत्र रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते। रेफवकारान्तस्य धातोरिति। किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन्योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते। इह मा भूत्॥ अग्निर्वायुरिति। एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धातुग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्। एवमपि कुर्कुरः मुर्मुर इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्ह्यनुवर्तते धातुग्रहणं न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते। किं तर्हि इग्विशेष्यते रेफवकारान्तस्य इकः धातोरिति। एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्माद्धातुरेव विशेष्यः। धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम्। उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधः॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अभ्यास। रिर्यतुः। रिर्युः। संविव्यतुः। संविव्युः। अभ्यास। जिव्रिः। चतुर्यिता। चतुर्यितुम्। उणादीनां प्रतिषेधश्च। उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ किर्यः। गिर्यो ऽिति। अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। हलीत्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः। यणादेशे कृते प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। प्रतिषिध्यते अत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। नैषोस्ति प्रतिषेधः॥ उक्तमेतत् प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश इति। जिव्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। चतुर्यिता चतुर्यितुमिति सुपि नेति वर्तते। यद्येवं गीर्भिरित्यप्रसिद्धः।

धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम्। तेन धातोरुपधे यौ रेफवकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः॥ उपधादीर्घत्व इति। जिव्रिशब्दो जीर्यतेः क्रिन्रश्च वइति व्युत्पन्नः। तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेति सिद्धे प्रपञ्चार्थः पाठः। चतुर्यितेति। चतुर इच्छतीति क्यच्। तृच्। इट्। अतो लोपे कृते धातोरुपधा रेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्गः। स्वरेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घः प्राप्नोति तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः॥ ॥ ॥

नसुपइति। सुपः परो यो हल् तत्परयोर्वारी घो न भवतीत्यर्थः॥ अदसोसे॥ ओकारात्पर इति॥ सूत्रे तावत्पदानि निर्दिश्यन्त्युत्तर
कालं तु यथेष्टमभिसंबन्धेलक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति॥ असेरिति। यत्र सकारस्यत्य
दाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः॥ यद्येवमिति। त्यदाद्यत्वाभावान्मुत्वाप्रसङ्गः॥ अदमुयङिति॥ अः सेर्यस्येत्येवम
नाश्रयणेऽपि नैवामुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः॥ अदसोऽद्रेरिति। येन सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्यस

ना। सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः॥ उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति परिहृतमेतत्। उणादयो
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति॥ अदसोसेर्दादुदोमः॥ अदसोनोस्त्रेः। अदसः अनोस्त्रेरिति वक्तव्यम्। किमिद
मनोस्त्रेरिति। अनोकारस्य असकारस्य अरेफस्येति। अनोकारस्य। अदोऽत्र। असकारस्य। अदस्यति। अरे
फस्य। अदः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव॥ अविभक्तिको निर्देशः अदस् ओ असेरिति। ओ
कारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः। ततः सकारः। ततो रेफ इति॥ अथवा नैवं विज्ञायते अदसः असकारस्येति। कथं
तर्हि। अः अस्य सकारस्य सोयमसिः असेरिति। यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति। अदद्र्यङ्ङिति प्राप्नोति। अद
मुयङ्ङिति भवितव्यम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति॥ अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छ
न्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्येत्येके सेर्हि दृश्यते। तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याशक्तिः। तत्र पदाधिका
रादपदान्तस्य न प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सकारप्रतिषे
धात्। यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अपदान्तस्यापि भवतीति॥ अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम्
। दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। दाद्ग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य मा भूत्। अमुया अमुयोरिति॥ ॥ ॥

देशपरिभाषां तेऽमुमुयङितीच्छन्ति। यथा चलीकृप्यत इति रेफद्वयस्य लत्वम्॥ अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रयेत्वदमुयङि
ति। ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङिति मन्यन्ते। असेर्हीति। अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः। यदयमि
ति। अदस्यतीत्यत्र नः क्येइति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तु अपदस्याप्यदसो मुत्वं भ
वत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्या मूभ्यामिति॥ अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनाददमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात्॥ ॥ ॥

एतदईद्बहुवचने॥ ईत्वमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ न त्वमी इत्यत्रेति भावः। नेदमिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं तत्र न्यायत्वन्यायाश्रयादिहार्थग्रहणम्॥ वाक्यस्य टेः॥ वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह। वाक्याधिकार इति। पदनिवृत्त्यर्थ इति। पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। नहि काक इति। नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काकवाशितस्येत्यर्थः। विरोधाभावाच्चाशक्यः पदाधिकारो निवर्त

एतदईद्बहुवचने॥ ईत्वं बहुवचनान्तस्य। ईत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम्। बहुवचन इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्॥ अमीभिः। अमीषु। इह न स्यात्। अमी अत्र। अमी आसत इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि अन्वर्थग्रहणमेतत्॥ बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं बहुवचन इति॥ वाक्यस्य टेः॥ वाक्याधिकारः किमर्थः॥ वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः। वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः। पदाधिकारो निवर्त्यते। नहि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्त्यन्ते। दोषः खल्वपि स्यात्। यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेद्दृष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि तानि न सिध्यन्ति नश्छव्यप्रशान् इति। पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते। पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति। किं तर्हि पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति। वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोतीष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः। अथ टिग्रहणं किमर्थम्। टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम्। टिग्रहणं क्रियते अलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्। अग्निची३त्। सोमसु३त्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। ॥ ॥ ॥

यितुं वाक्यस्थपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह। दोष इति। नश्छवीति। हन्तीत्यादावपदान्तस्य रुर्न भवति। नैवमिति। पदस्येत्यनुवर्तत एव पदस्य टेः प्लुतो माभूत् पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः। टिग्रहणमिति। असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानाच्च तदन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्यालोऽन्त्यस्येति स्वनादन्त्यस्याचो न पुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्याट्टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाज्विशेष्यते न त्वचाटिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति॥

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति॥ अचश्चेत्स्य यमलोन्त्यशेषइति भावः॥ अचइतिवचनादिति। इहतस्यानुपस्थानादितिभावः॥ सर्वादेशइति। हलन्तस्यटेः सर्वस्यस्थानइत्यर्थः॥ उक्तंवेति। द्वितीयाषष्ठ्यश्चइतिशादुर्भाव्यतेतत्रटिनाचोविशेषणाद्व एवस्थानेप्लुतोभवति॥ प्रत्यभिवादे॥ गार्ग्यहंभोइति। केचित्त्वाहुः नस्त्र्यभिवादयतेपादोपसंग्रहणान्येवतुकरोति। अन्येत्वाहुः। अभिवादयतेनतुस्वनामगृह्णातिअभिवादप्रत्यभिवादौचनामगोत्राभ्यामितिस्त्रीप्रतिषेधोनविधेयः॥ येतु स्त्रियानाम्नाभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्तितन्मतेनायंप्रतिषेधः। नैषाममेति॥ असूयकःप्रत्याचष्टेप्रत्यभिवादवाक्य

सर्वादेशप्रसङ्गस्तु। सर्वादेशस्तुटेःप्लुतःप्राप्नोति। किंकारणम्। अचइतिवचनादन्त्यस्यन। अन्त्यस्येतिवचनाद्चोन। उच्यतेप्लुतःससर्वादेशःप्राप्नोति। उक्तंवा। किमुक्तम्। ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतियत्रब्रूयादचइत्येतत्तत्रोपस्थितंद्रष्टव्यमिति॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे॥ अशूद्रइतिकिमर्थम्। कुशल्यसितुषजक॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेअशूद्रइति॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विितिवाच्यम्। तत्रशूद्रउदाहृतम्। स्त्रियांगार्गीअहंभोः॥ आयुष्मतीभवगार्गि। असूयके। स्थालीअहंभोः। आयुष्मानेधिस्थालीऽ३न्। नैषाममसंज्ञास्थालीति। किंतर्हि। दण्डिन्यायोममविवक्षितः। सवक्तव्यःस्थालीअहंभोः आयुष्मानेधिस्थालिन्। नममदण्डिन्यायोविवक्षितः। किंतर्हिसंज्ञाममैषा। असूयकस्त्वमसिजाल्मनत्वंप्रत्यभिवादनमर्हसिभिद्यस्ववृषलस्थालिन्॥ भोराजन्यविशांवा॥ भोराजन्यविशांवेतिवक्तव्यम्। देवदत्तोहंभोः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभो३ः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभोः। राजन्य। इन्द्रवर्माहंभोः॥ आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्। इन्द्रवर्मन्। राजन्य। विट्। इन्द्रपालितोहंभोः। आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३। इन्द्रपालित। अपरआह सर्वस्यैवनाम्नःप्रत्यभिवादनेभोःशब्दआदेशोवावक्तव्यः॥ देवदत्तोऽहंभोः। आयुष्मानेधिभो३ः। आयुष्मानेधिदेवदत्ता३इतिवा। इहकस्मान्नभवतिदेवदत्तकुशल्यसीति।

न्तस्थस्यनाम्नोगोत्रस्यचप्लुतइष्यतेनान्यस्येतियौगिकस्यप्लुतोनविधेयः। तत्रप्रत्यभिवादयित्रास्थालीशब्दंसंज्ञांमत्वाप्लुतोविहितः॥ यदातूपह्वासार्थमसूयकस्तमाक्षिपतितदासौप्रत्यभिवादंनार्हत्याशीर्वचनंहिप्रत्यभिवादोगृह्यतेप्रतिसम्भाषणमात्रंतुप्रत्यभिवादंमत्वावार्तिककृताअसूयकेप्रतिषेधउक्तः॥ शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावात्प्रतिषेधोनविधेयइति केचिदाहुः। सवक्तव्यइति॥ अभिवादयिताप्रत्यभिवादयित्रेवक्तव्यइत्यर्थः। भिद्यस्वेति॥ कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्॥ भोराजन्यविशांवेति। भोःशब्दोभवच्छब्दःसंबुद्ध्यन्तोनिपातोवासर्वेति। नामगोत्रशब्दमन्तरेणप्रत्यभिवादोनास्तीतिसमाचारेभोःशब्दस्यासाधुत्वेप्राप्तेवचनम्।

इह किंचिदिति। पदस्येति वर्तते तद्विशेषणं प्रत्यभिवाद इति तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुत्या भा
व्यं नान्यस्येत्यर्थः॥ प्रधानस्यस्येति। संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यं कुशल्यसीति। साध्यायाअपि क्रियायाः संस्कारिकात्वेन
विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्वचित्पाठः अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यत इति। तस्यार्थोऽभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादिरेव
प्रत्युच्यते कुशल्यसी त्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वात् न प्रत्युच्यते किंत्व पूर्वमेवैतदुच्यते॥ इहापीति। द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वा
त्प्राधान्यं मन्यते॥ नैतदिति। न ह्याधानानाधानकर्मविशेषविषयो विचारो नाप्यग्निविशेषविषयः किमाहवनीयो थद

इह किंचिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते। प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते। तत्र प्रधानस्य स्य च टिसंज्ञ॰
स्य प्लुत्या भवितव्यम्। न चात्र प्रधानस्य टिसंज्ञम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति आधेयोऽग्नि ३र्नाधेय ३ इति। नैतद्वि
चार्यते आधेयोऽनाधेयः अग्निश्चेद्भवतीति। किंतर्हि। अग्निसाधना क्रिया विचार्यते आधेयोऽग्नि ३ र्नाधेय ३ इ
ति। यद्येवं द्वितीयो ह्यग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न भविष्यति। आधेयशब्दस्यापि
तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोगो भवतीति। नैष दोषः। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते।
तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥ ॥ दूराद्धूते च॥ दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितप
दार्थकः॥ तदेव हि किंचित्प्रति दूरं किंचित्प्रत्यन्तिकं भवति। एवं हि कश्चित्कंचिदाह एष पार्श्वतः करकस्तमान
येति। स आह उत्थाय गृहाण दूरं न शक्ष्यामीति। अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। स आह न दूरमन्ति
कमिति। एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकः तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या
भवितव्यमिति। एवं तर्हि ह्वयतिनायं निर्देशः क्रियते ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्। किंपुनस्तत्। यत्र प्राकृतात्प्रय॰
त्नाद्विशेषेनुपादीयमाने संदेहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद्दूरमिहावगम्यते॥ ॥ ॥

२२४

क्षिणाग्निरिति। किं तर्ह्याधानं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रियाविचारः यद्येवमिति। नाधेयोऽग्निरित्येवमग्निशब्दो निर्दे
श्यः॥ उक्तार्थानामिति। अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः॥ उक्तार्थानामपीति॥ उक्तार्थाभिमताः उक्तार्थाः सादृश्यादुच्य
न्ते तत्वतस्तु यथा वृषभशब्दौ भिन्नौ तथा पूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते प्रयोगानुसारे
ण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते तेनोक्तार्थानां प्रयोगे ऽव्यवस्थानोद्भावनीया॥ दूराद्धूते च॥ ॥ तदेवेति। दूरस्यानवस्थितत्वात्तु तस्य
विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। ह्वयतीति। ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः॥ ॥

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ पूर्वेणहूयमानार्थस्यपदस्यवाक्यान्तस्यटेः प्लुतविधानाद्धैहयोर्नप्राप्नोतीतिवचनम्। हैहयोः प्लु
त्यर्थमिति। अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिनएवप्लुतःस्याद् देवदत्तहै ३ इत्यादौ। अनर्थकयोर
पीति। यदातु प्राक् संबोधनपदं प्रयुज्यतेतदाहैहयोर्द्योत्यार्थाभावादानर्थक्यं यदातु तयोः प्राक्प्रयोगः तदामन्त्रणाभि
व्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथावाक्यस्यटेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्नस्यात्॥ गुरो॥ गुरोःप्लुतवि

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ हैहेग्रहणंकिमर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणं हैहयोःप्लुत्यर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणंक्रियते। हैहयोःप्लुतिर्यथास्यात्। देवदत्तहै ३ देवदत्तहे ३ अक्रियमाणे तयोःप्रयोगेन्यस्यस्यात्। अथप्रयोगग्रहणंकिमर्थम्। प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनर्थकार्थम्॥ प्रयोगग्रहणंक्रियते। अर्थवद्ग्रहणेअनर्थकयोरपियथास्यात्। देवदत्तंहै ३ देवदत्तहे ३॥ पुनर्हैहेग्रहणंकिमर्थम्। अनन्त्ययोरपि यथास्यात्। है ३ देवदत्त है ३ देवदत्त इति॥ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्यप्राचाम्॥ गुरोःप्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वात्। गुरोःप्लुतविधाने लघोरन्त्यस्यप्लुतःप्राप्नोति दे ३ वदत्त किंकारणम्। अन्येनविहितत्वात्। अन्येनहिलक्षणेनलघोरन्त्यस्यप्लुतो विधीयतेदूराद्धूतेचेति। नवानन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थम्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अनन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थंभविष्यति। अनन्त्यस्यापिगुरोः। अन्त्यस्यापिटेरिति। अथप्राग्वचनंकिमर्थम्। प्राग्वचनंविभाषार्थम्। प्राग्वचनंक्रियते विभाषायथास्यात्॥

धानइति। अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देनगुरोः सन्निधानात्सएवान्त्यः समुच्चीयते तेन यत्रगुरुरन्त्यस्तत्रैवपर्यायःस्याल्ल
घौत्वन्त्ये पूर्वेणतस्यस्याद् नेनचानन्त्यस्यगुरोरित्यर्थः। नचेति। अपिशब्देनप्रकृतटेः समुच्चीयते नगुरुरेवान्त्यइत्य
र्थः॥ विभाषार्थमिति। तेनपक्षेनकस्यचित्प्लुतोभवति। इतरस्तुपक्षेऽनन्त्यस्यप्लुतःपक्षेत्वन्त्यस्यटेरित्येवमर्थंप्राग्
ग्रहणमनेनोक्तमितिमत्वाह।

प्रागिति। यद्यपीदमिति। यथोद्देशपक्षे इहापीति आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशेदुवर्ज्य मानस्वरप्रसङ्गात्। यद्वा चामए कान्तरमित्यनेन निघातैकश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम्। सिद्धासिद्धाविति। आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति॥ स्वरितेऽपीति। अनुदात्तं पद

प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। एकैकस्येति वचनात्। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति। अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। युगपत्प्लुतो मा भूदिति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामुपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्ता३। सिद्धासिद्धावेतौ यौ हि सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः। यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। स्वरितमाम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति। स्वरिते प्युदात्तोऽस्ति। यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्॥ येयज्ञकर्मणि॥ येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः। येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति। सिद्धं तु येयजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। येयजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः॥

मेकवर्जमित्यत्राविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किं तर्ह्युभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्याभावः॥ यस्तर्हीति। उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशान्न कस्यचिदर्थमेकैकग्रहणम्। प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम्॥

प्रणवष्टेः॥ कः प्रणवइति। शास्त्रेस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः। पादस्येति। शास्त्रान्तरेप्रसिद्ध आश्रीयतेदेवतावत्। अक्षरमन्त्यमंचगृहीत्वेत्यर्थः। तदाद्यक्षरशेषस्येति। अक्षरंचशेषश्चद्वन्द्वः अक्षरशेषंतदन्त्यमक्षरमादिर्यस्यतत्तदादितदादिचतदक्षरशेषंचतदाद्यक्षरशेषंटिसंज्ञकमित्यर्थः। अश्वेति। टिस्थानिकयोरैवौकारौंकारयोः शास्त्रान्तरेप्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्नः॥ ओंकारइति। असतिटिग्रहणेऽलोन्त्यस्येतिवचनाद्योन्त्योहल्तस्यौकारः स्यात्। प्लुतत्वेनप्रणवस्यव्यभिचाराभावात् अविशेषणात्संज्ञयाचविधानेच्चपरिभाषोपस्थानात्। अथाप्यच्परिभाषोपस्थानाट्टिनाज्विशेष्यतेतथापिटेर्योच् तस्यस्यान्ततुसर्वस्यटेः। ओंकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात्प्लुतोनभवतीतिसर्वस्यटेरित्यधिकारात्तिष्यति। केचित्तुटिस्थानिकस्यैवौकारस्यप्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमितिप्रतिपन्नाः॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रहणमिति। वाक्यस्यटेरित्यधिकारादन्त्यस्यैवभविष्यतीतिप्रश्नः। याज्यानामेति। ऋक्समुदायोयाज्यास्तत्रप्रत्यृचंप्लुतःप्राप्नोतिऋक्समुदायस्ययोन्त्यस्तस्यप्लुतार्थमन्तग्रहणंतेनायमर्थोयाज्यानामन्त्योयष्टिस्तस्ययोऽच्तस्यप्लुतः॥ अग्नी॥ बहुलमिति। तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणेबहुलंप्लुतोभवतिबहुलवचनाच्चनादेर्नपरस्यअपित्वस्यैवप्लुतः॥

प्रणवष्टेः। प्रणवइत्युच्यतेकः प्रणवोनाम। पादस्यवाअर्द्धर्चस्यवाअन्त्यमक्षरमुपसंहृत्यतदाद्यक्षरशेषस्यस्थानेत्रिमात्रमोकारमोंकारंवाविदधतितत्प्रणवमित्याचक्षते॥ अथटिग्रहणंकिमर्थम्। टिग्रहणंसर्वादेशार्थं यदाओकारस्तदासर्वादेशोयथास्यात्। यदाहिओंकारस्तदानेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रहणंकिमर्थम्। याज्यानामऋचःवाक्यसमुदायस्तत्रयावन्तिवाक्यानिसर्वेषांटेःप्लुतःप्राप्नोति। इष्यतेचान्त्यस्यस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम्॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥ अग्नीत्प्रेषणइत्यतिप्रसङ्गोभवतिइहापिप्राप्नोति॥ अग्नीदग्नीन्विहर। सिद्धंत्वौश्रावयेपरस्येतिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ओश्रावयेपरस्यचेतिवक्तव्यम्॥ ओ३श्रा३वय। अपरआह ओश्रावयाश्रावययोरितिवक्तव्यम्। ओ३श्रा३वय। आ३श्रा३वय। बहुलमन्यत्रापीतिवक्तव्यम्।

उद्धर ३ उद्धरेति॥ चापलेद्विर्वचनम्। योगविभागइति। व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयतेइतिभावः। एवम् उद्धर ३ उद्धरेत्यन्त्यस्य प्लुतो न लभ्यतइतिकेचिदाहुः। व्यवहितेऽपिपरशब्दो वर्त्ततइतिभाष्यकाराभिप्रायमन्ये आहुः। साहसमिति। शास्त्रत्यागः साहसं तेनशास्त्रमत्यजताभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषाविधेयइत्यर्थः॥ एतच्च भाग्ग्रहणस्य सर्वत्र संबन्धात्सिध्यतीतिमन्यन्ते॥ स्वरित॥ असूयादिष्विति। सर्वएव प्लुतइतिवचनमन्यदीयमितिवचनम्। प्लुतावैच॥ लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम्। एचोरिति। समाहारवर्णत्वाद्वर्णस्येदुतोरभ्यविवृद्धिः प्राप्नोतीतिवचनं तत्रवचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुतोर्ग्रहणे न ग्रहणम्। किमुच्यतइति। उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वाऽऽसिद्धान्त

उद्धर ३ उद्धर। आहर ३ आहर। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्य च विभाषा। ततः पृष्टप्रतिवचनेहेर्विभाषत्येव॥ अपरआह सर्वएव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः॥ आम्रेडितं भर्त्सने॥ भर्त्सने पर्यायेण। भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम्। चौर ३ चौर। चौर चौर ३। कुशील ३ कुशील। कुशील कुशील ३॥ स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥ असूयादिषु वा वचनम्। असूयादिषु वेति वक्तव्यम्। कन्ये ३ कन्ये। शक्तिके ३ शक्तिके। कन्ये कन्ये ३। शक्तिके शक्तिके ३॥ प्लुतावैच इदुतौ॥ किमर्थमिदमुच्यते। एचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम्। एचोः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतउच्यते। किमुच्यते उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। यदानित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। नैष दोषः।

विरोधमुद्भावयतिविवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते ताद्वस्थ्यं हि नित्यता। यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु उच्चरितप्रध्वंसित्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि सएवेमामवस्थां प्राप्तइतियुज्यते वक्तुं तथा च दीर्घीभूतइतिच्विनानिर्देशः क्रियते नित्यत्वे तद्विरुध्यते। कूटस्थैरिति। कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते युगपत्तु प्रयोगे केनचिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेषउच्यते॥ तत्र कूटस्थशब्देन स्वभावापरित्यागउक्तः सचावयवविचालेऽप्यस्तिनित्या पृथिवीत्यविचालिग्रहणे नावयवाविचालः प्रतिपाद्यते। अविचालित्वस्य हेतुकथनमनपायेति। इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्विवृद्धिरिवोभयोर्लक्ष्यतइत्याह॥

नैवमिति। तद्यथेति। यथा गर्भेनावस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते किं तर्हि पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिरेवं शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते। चतुर्मात्र इति। प्लुतावयवत्वान्नु प्लुत उच्यते न हि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञास्ति ऊकालोज्जि तिवचनात्॥ तदेतदिति॥ भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्तिककारेण समप्र॰

उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायते उभयोर्विवृद्धिः उभयविवृद्धिः। उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। कथं तर्हि उभयोर्विवृद्धिरस्मिन्नसौ अयमुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति॥ तद्यथा गर्भो वर्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति। सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति॥ यदि समः प्रविभागः मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः॥ अथ हि अर्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति॥ अथ हि अध्यर्धमात्रा अवर्णस्य अर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। तत्र सौर्यभगवतोक्तं मनिष्टिज्ञो वाडवः पठति इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥

विभागित्वं नेष्टमिति भावः। इष्यत एवेति। ऊकाल एवाजिति नियमो नाश्रीयते तेन च चतुर्मात्रस्याप्यचू कार्यं भवति प्रत्यङ्के ति कायनेति ङमो ह्रस्वादिति ङमुट् भवति ग्लौ त्रातेत्यत्रानचि चेति तकारस्य द्विर्वचनं भवति॥ सौर्यभगवतेति। सौर्यं नाम नगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम्॥ राम॰ ५६

एचो॥ गौ३रिति। अथ यदासावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति। उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति। विसर्जनीयश्चात्र वाक्य स्यान्त्यो न त्वेचू पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते पद्यते प्रतीयते ऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात्। एतच्च या ज्यान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। अग्निभूता३यिति। अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम्॥ आमन्त्रितइति। अग्नाइ३ व

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम्। एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्। प्रश्नान्ताभि पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्। प्रश्नान्त। अगमः पूर्वान् ग्रामान् अग्निभूता३इ पटा३उ। प्रश्नान्त। अभिपूजित। सिद्धोसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ। अभिपूजित। विचार्यमाण। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। विचार्यमाण। प्रत्यभिवाद। आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ। प्रत्यभिवाद। याज्यान्त। उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम्। आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब॥ तयोर्य्वावचि संहितायाम्॥ अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते। इदुतोरित्याह। तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अचीत्येषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। किमर्थमिदमुच्यते। न इकोयणचीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु॥ कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घं च शाकलं माभूत्। अग्ना३यिन्द्रम्। पटाउद कम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यते ऽत्र प्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति॥

प्लुते वचनम्॥ तयोः॥ कयोरिति। प्रश्नद्वारेण तयोरिति प्रत्याख्यायते तदन्तरेणाप्यधिकारात्स्थानिलाभात्। प्लुतविकाराविति। प्लुतविषयत्वात् प्लुतविकारावुच्येते तौ चासिद्धकाण्डपाठाद्यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धौ। सिद्धः प्लुत इति। ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम्। उच्यते। प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात्॥ ॥

भो३यिन्द्रेति। इशब्दस्य निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थो ऽपि यण्विधिः वर्णव्यत्ययेनात्र छान्दसः प्लु
तः॥ स्वरार्थमिति। आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः इउ तौ तु सर्वत्रोदात्तौ तत्रानयोर्य्वोरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरि
ते कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति। प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिषु सिद्धमिति ज्ञापितं स्वरस्तु स्वरसंधिर्न भवती
ति तत्रासिद्धत्वं य्वोर्भवत्येव। छान्दसमेतदिति। ततश्चोपसंख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण् सिद्धः॥ यत्तर्हीति॥ अप्रतिपन्न
विकारस्यानुकरणत्वाद् अच्छान्दसत्वाद्यण्न प्राप्नोति॥ एषो ऽपीति। कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः। पूर्वोक्तार्थसं

तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वौ विदुतौ अप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो३ इ इन्द्र भो३यिन्द्रेति। य
दि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। स्वरार्थम्। तेन हि सति उदा
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येति एष स्वरः प्रसज्येत॥ अनेन पुनः सति ऽसिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्ह्यस्य
निबन्धनमस्ति इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वौ विदुतौ अप्लुतविका
रौ तदर्थम्। हो३ इ इन्द्र। हो३यिन्द्र। छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति॥ यत्तर्हि न छान्दसम्। भो इन्द्रं सा
मगायति। एषो ऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतौ यदयं विदधाति। तौ च
मम स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ॥१॥ इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणाविदधात्यपवाद
म्॥ तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः॥२॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः॥

ग्रहश्लोकद्वयम्। किं तु यणेति। इकोयणचीति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यत इदुतौ य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधि
षु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एवं तर्हि इको ऽसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णदीर्घश्च तन्निवृत्तये
य्वौ विधीयेते। एतदपि न प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात्। एवं तर्ह्युदात्त
स्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधीयेते॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्ट
मस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च द्वितीयः॥

॥मतुवसो॥ वनइति। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणमनुबन्धस्यानिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात् क्वनिपोपिग्रहणम्। प्रातरित्वइति। प्रातरेतीत्यन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिक्वनिप्। भोब्राह्मणाइति। जसिरुत्वेौत्वेनशाप्नुतोनापिरुत्वौत्वयो भोइतिरूपंसिध्यति॥ तथाभोब्राह्मणीत्यत्रापिभवतिशब्देकारस्यरुत्वेअवस्यचौत्वेकृतेसंयोगान्तलोपेकर्तव्येरुत्वस्या सिद्धत्वाद्रूपासिद्धिः। विभक्तिस्वरेति। केचिदाहुः भूशब्दस्यविजन्तस्यसौयद्रूपंरेफान्तं तत्प्रतिरूपकोनिपातः तत्ररेफ

॥मतुवसोरु संबुद्धौछन्दसि॥ मतुवसोरादेशेवनउपसंख्यानम्। मतुवसोरादेशेवनउपसंख्यानंकर्तव्यम्। यस्त्वायन्तंवसुनाप्रातरित्वः। विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्य। भवत्भगवत्अघवत्इत्येतेषां विभाषारुर्वक्तव्यः ओच्चावस्यवक्तव्यः। भोः। भवन्। भगोः। भगवन्। अघोः। अघवन्इति। संबुद्धाविस्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यति। भोब्राह्मणाइति। तथाविभक्तौलिङ्गविशिष्टग्रहणंनेतिइहनप्राप्नोतिभोब्राह्मणि। नैषदोषः। अव्ययमेषभोःशब्दः नैषाभवतःप्रकृतिः। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञा। निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा॥ समःसुटि॥ पुमःखय्यम्परे॥ कानाम्रेडिते॥ संपुंकानांसत्वम्। संपुंकानांसत्वंवक्तव्यम्॥

स्ययत्वेलोपेचभोब्राह्मणाइत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापिभोःशब्दसिद्धयेवार्तिकारम्भः तेनेतराभ्योऽपिदृश्यन्त इतिभवदादियोगेविधीयमानाः तसिलादयस्ततोभोस्तत्रभोइत्यादावपिभवन्ति। एवंचभवच्छब्दप्रकृतिकभोःशब्द प्रतिरूपकत्वमेवनिपातत्व माश्रयणीयंभवतेर्विज दर्शनादित्याहुः॥ समःसुटि॥ तुल्यविचारत्वात् भाष्येत्रिसूत्रीं पठित्वावाक्यंपठितम्। संपुंकानामिति॥

संस्स्कर्त्तेति। मकारस्य सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकः तदा सत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावात् न चिचेति सकारस्य द्विर्वचने झरो झरि सवर्ण इति पाक्षिके लोपे द्विसकारकः त्रिसकारको वा प्रयोगो यदा त्वनुस्वारो योगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषेणोपदेशस्तस्मिन् पक्षे एकसकारको यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदत्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य सकारस्य द्विर्वचने सकारत्रयमपि भवति। यदा त्वेकीयमतेन मकारलोपस्तदानुस्वारानुनासिकौ केचिन्नेच्छन्ति। तत्त्वयुक्तं मन्यन्ते। रुत्वप्रकरणे विधीयमानसन्नियोगे न तयोर्विधानात् मकारलोपेपि सत्वद्वयताभ्यां भाव्यमेवं च षट् रूपाणि भवन्ति॥ अनुनासिकपक्षे त्रयः सकाराद्वौ वा एको वा॥ एवमनुस्वारपक्षेपि। षट्स्वपि रूपेषु शरः खय इति वा द्विर्वचने ककारस्य कृते द्वादश

संस्स्कर्ता। पुंस्कामा॥ कांस्कानिति। रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः॥ रुविधौ हि सत्यनिष्टं प्रसज्येत॥ इहतावत् संस्स्कर्ता वा शरीति प्रसज्येत। पुंस्कामेति इदुदुपधस्येति षत्वं प्रसज्येत। कांस्कानिति कुप्वोः ꣵकꣵपाविति ꣵकः प्रसज्येत॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः। समः सुटि सकारो भवति॥ तत्स्कृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते नश्छव्यप्रशानित्यत्रापि प्राप्नोति भवांस्तत्र। संबन्धमनुवर्तिष्यते। समः सुटि। पुमः खय्यम्परे। सो भवति। नश्छव्यप्रशान्। रुर्भवति। पुमः खय्यम्परे सकारः। उभयथर्क्षु। दीर्घादटि समानपादे। नॄन्पे। स्वतवान् पायौ। रुर्भवति। पुमः खय्यम्परे सकारः। कानाम्रेडिते सकारः पुमः खय्यम्परे इति निवृत्तम्॥ समो वा लोपमेक इच्छन्ति। संस्कर्ता। संस्कर्ता॥ ॥ ॥

रूपाणि भवन्ति॥ तत्स्कृतमिति॥ ननु चानकस्य निर्देशात् तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातुमशक्यम्। उच्यते॥ अचां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र समुदायानुवृत्तिः सकारस्यानुवृत्त्यर्थं भविष्यति॥ यदीति॥ भवांस्तरतीत्यादौ सत्वे रुत्वे च विशेषो ना राम.
स्ति दीर्घादटीत्यत्र तु विशेषो महां इन्द्र इत्यत्र। तु सत्वे सति तस्यासिद्धत्वादुत्वाभावाद्रूपं न सिध्येत्। संबन्धमिति। संबन्धं न
हास्यतीत्यर्थः। अनुपूर्वस्य वृत्तेः सकर्मत्वात् संबन्धमिति द्वितीया॥ कर्मणि वा घञ् स च नपुंसकेपि बाधकाभावाद् ४८
भवति स्त्रियां तु क्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति॥

ढोढे॥ ढलोपइति। क्वचित्स्थानी नास्ति क्वचिन्निमित्तं नास्तीति वचनसामर्थ्यादिह चनान्तरबाधनादुभयत्र प्रसङ्गः। जश्त्वम
त्रेति। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति वा लोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याप्राप्तिरेव बाधः॥
जश्भावादिति चेदिति॥ उत्तरत्र ढे यो लोप इष्यते स न प्राप्नोति लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्परस्य ढत्वाभावादित्यर्थः
।जश्त्व इति। लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते श्वलिड्
कतइत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते ततो जश्त्वे कृते नप्रा

ढोढे लोपः॥ ढलोप अपदान्तग्रहणम्। ढलोपे अपदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौक
ते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ जश्भावादि तिचेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवा
दप्रसङ्गः॥ जश्भावादिति चेद् उत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादो यं विज्ञायेत। कस्य। जश्त्वस्य। तस्मात्सिद्धव
चनम्॥ तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यम्॥ कस्य। ष्टुत्वस्य। सङ्ग्रहणं वा। सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम्। सङ्ढि इति वक्तव्य
म्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आनन्तर्ये मिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्त
र्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। क्वचिच्चैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शा
स्त्रकृतमनानन्तर्यम्। जश्त्वे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्तु कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥
॥खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे। विसर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्
।नार्कुटो नार्पत्य इति। तत्तर्हि वक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति।

जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः॥ खरव॥ विसर्जनीय इति। उत्तरपदे सति
तिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः। खरव॥ विसर्जनीय इति। उत्तरपदे सति
सकार
योरेफो निषन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते। तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव। न ह्यत्र सकार
स्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः। नार्कुट इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं तदपेक्ष
त्वात् ऋकारस्यादित्वस्य। नार्कुट इति। नृकुद्भ्यां भव इत्यण्॥ नार्पत्य इति। नृपतेरपत्यमिति दित्येति ण्यः तत्र वृद्धौ कृतायां
रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥

नवेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्त स्यासिद्धत्वात्तस्याभावाद्विसर्जनीयाभावः। अन्तः अङ्गं यस्य बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिस्ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गश ब्दावुपपन्नौ अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वं युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं तत्र भवतो वश्यमित्यावश्यके णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति बहिरङ्गे चापेक्षिते तदपेक्षयान्तरङ्गं भवत्यन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। नचात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपे क्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावाद्रेफस्य तदपेक्षबहिरङ्ग त्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः। नानभिनिर्वृत्त इति। वस्तुतत्त्वकथनम्। तत्र निमित्तमेवेति।

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो रेफः। अन्तरङ्गो विसर्ज नीयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्य न्तरङ्गे बहिरङ्गं सति बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति। नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति। किं कारणम्। असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वम्। पूर्वत्रासिद्धमिति॥ नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव ब हिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति। अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य। किं कारणम्। असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥

पराभ्युपगमे नान्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गमन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येति भावः। असिद्धत्वादिति। बहि रङ्गस्य रेफस्यान्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावः। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति। राम॰ पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्कथं रेफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः। अप्र वृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः। बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वाद्वे ४९ तद्देशा वेति पूर्वा। इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह। असिद्धमिति। यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति॥

कथमिति। इतर आह। कार्यकालमिति। तत्र कार्यकालपरिभाषा विधिशास्त्रेणैकवाक्यतां गत्वा स्वकार्यं निष्पादयति यथेकूपरिभाषमि हेरिकोगुणं व्यवस्थापयति। क्वचित्तु विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदे न प्रधानकार्येण व्याप्रियते यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति। एषा हि वृक्षेष्वित्यादौ बहुवचने झल्येदित्यस्मिन् प्रवृत्ते वृक्षेभ्य इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति। तद्वदसिद्धपरिभाषा वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्कुरुते। न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते॥ प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणासंबन्धात्। तदुक्तम्। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति। विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीये नैकवाक्यभावात् पौर्वापर्याभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नासिद्धा क्रियते पूर्वोक्ताद् गुणत्वाद्वा। कुतो नु खल्विति। असावादित्य इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः। पचवेद मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः।

कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विसर्जनीयः उपस्थितमिदं भवति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति एवमेषा परिभाषासिद्धा भवति। कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्॥ अतः किम्। अतो युक्तः परिहारः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

नार्कुट इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः। यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वापादनात् परिभाषासाधर्म्यात् परिभाषाव्यवहारः। तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात् तुल्यबलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः। पर्यायेणाश्रीयमाणे पक्षे निष्ठ विसर्जनीयप्राप्तिः। अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात् परस्परस्योपमर्दकत्वम्। तथाहि। बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति। पूर्वत्रासिद्धमित्येषापि विसर्जनीयासिद्धिविधानेनान्तरङ्गाभावाद्रेफस्यापि तदपेक्ष बहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिं विहन्ति। ततश्चायुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम्। ततश्च विसर्जनीयो नुत्तरपरदिति वक्तव्यमेव। यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरङ्गपरिभाषाश्रीयते यथा चक्रे केष्विष्टतो व्यवस्था तदा युक्त एव परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

॥रोः सुपि॥ नियमार्थइति। अथसुपीतिप्रत्याहारग्रहणात् पयोभ्यामित्यादौविध्यर्थः कस्मादारम्भोनभवति। खरीत्यनुवृत्त्या
खरादेः सुपोग्रहणात्। नचसप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीतितस्यैवग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्यानियमार्थआरम्भः
रोरेवेति। रोः सुप्येवेतितुनियमोनभवतिहलोनन्तराःसंयोगइत्यादेर्निर्देशात्॥ भोभगो॥ अन्यत्राभावादिति। यत्राशोऽन्यः रु
र्भवति तत्रपूर्वत्रासिद्धमितियत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेनभाव्यमित्यशेयवरुरस्तीत्यर्थः। स्थानिवद्भावादिति। ननुच

॥रोः सुपि॥ किमर्थमिदमुच्यते। खरवसानयोर्विसर्जनीयइत्येवसिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। रोरेवसुपिनान्य
स्यसुपि। क्वमाभूत्। गीर्षु। धूर्षु॥ भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि॥ अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्। अश्ग्र
हणमनर्थकम्। किंकारणम्। अन्यत्राभावात्। नह्यन्यत्ररुरस्तिअन्यदतःअशः। ननुचायमस्ति। छन्दःसु। प
यःस्विति। किंपुनःकारणंसुकारपरएवोदाह्रियतेनपुनरयंवृक्षस्तत्र। प्लक्षस्तत्रेति। अस्त्यत्रविशेषः। विस
र्जनीयेकृतेनभविष्यति। इहापितर्हिविसर्जनीयेकृतेनभविष्यति। छन्दः सुपयःस्विति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नो
ति। ननुचेहापिस्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौस्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिःस्यात्
शक्यमश्ग्रहणमवक्तुम्। बाढंशक्यम्। अल्विधिस्तर्हिभविष्यति। कथमिदमस्तिरोरीति। ततोवक्ष्यामि।
खरवसानयोर्विसर्जनीयःरः। ततोरोःसुपिविसर्जनीयःरइत्येव। उत्तरार्थंतर्हिअश्ग्रहणंकर्तव्यंहलिस
र्वेषांहलिअशिइतियथास्यात्।

रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफःस्थानीत्यल्विधित्वात्स्थानिवद्भावेननभाव्यम्। उच्चारणकालेयःश्रुतःसस्थानित्वेनाश्री
यतेनतुप्रतिपत्तिकालेइतिमन्यते। अल्विधिस्तर्हीति। रुर्नैवस्थानीकिंतुतद्विशेषणंरोर्योरेफस्तस्यविसर्जनीयइत्यर्थः॥
ततोवक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः॥

वृक्षवयतेरिति। केचित्तु वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः। तदयुक्तम्। इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं न टिलोपेन। तस्मात् वृश्चतीति क्विपि संप्रसारणे कृते वृक्षं वृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच् प्रत्ययः क्रियते। क्विपि तु सत्येकदेश विकृतस्यानन्यत्वात् वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। लोपो व्योर्वलीति लोपो वा। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति प्रतिषेधात्। विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति हलि सर्वेषामित्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमश्ग्रहणं क्रियते। वेतेर्वा वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः॥ अथ ककारे परतो लोपो व्योर्वलीति लोपः कस्मान्न भवति

इह माभूत वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षवृक्करोति॥ ओतो गार्ग्यस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। ना। लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम्। ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम्॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते। किमर्थम्। नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः॥ ञमि च पदे॥ पद इति किमर्थम्। तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतम्॥ पद इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति अपदे माभूत्। दण्डिना। शकटिना॥ हे मपरे वा॥ यवलपरे यवला वा॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम्। किंह्यः। कियँह्यः। किं ह्वलयति॥ किवँ ह्वलयति। किंह्लादयति। किलँ ह्लादयति॥

। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति। पदान्तविधौ तन्निषेधात्॥ नैष दोषः। पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो न च लोपः पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात्। अश्ग्रहणानुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम्। तथाहि। लणित्यत्रोक्तं न पदान्ता हलोणः सन्तीति॥ ओतो॥ किमर्थमिति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपो नेनापि गार्ग्यस्य मते न लोपो नान्येषामिति विकल्प एव विधेय इति प्रश्नः। ओकारादिति। गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति एवं च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भो यत्रेति॥ ञमि च पदे॥ अयमपि नित्यार्थो योगः॥

भा॰कै॰ ङः सिधुट्॥ योयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः संस्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विरोधाभावात् कृतः। ततोयदेके चोदयन्ति पूर्वा ८३।
५१ न्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणार्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति। तदसंबद्धम्। सत्यप्यस्मिन्
भेदे संहितायां वाक्यार्थभेदात्। नियोगत इति॥ परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्र नकारस्या

ङःसिधुट्॥ नश्च। शितुक्। ङ्णोः कुक्टुक्शरि। ङमो ह्रस्वादचि ङमुट्। इह धुडादिषु केचित् पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचि
त्परादयः। यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा परादयः। कश्चात्र विशेषः। धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः
। धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ष्टुत्वस्य तावत्। श्वलिट्त्साये। मधुलिट्त्साये। ष्टुनाष्टुरिति ष्टु
त्वं प्राप्नोति॥ परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनामिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ णत्वस्य। कुर्वन्नास्ते। कृषन्नास्ते। र
षाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। परादौ पुनः सति पदान्तस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ सन्तु तर्हि प
रादयः। परादौ छत्वविधिप्रतिषेधः। यदि परादयः छत्वं विधेयम्। षत्वं च प्रतिषेध्यम्। छत्वं विधेयम्। कुर्वञ्छे
ते कृषञ्छेते॥ यद्धि तत् शश्छोटीति झयः पदान्तादित्येवं तत्। किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत्॥ इह
माभूत्। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति॥ षत्वं प्रतिषेध्यम्। प्रत्यङ्ङ्सिञ्च। उदङ्ङ्सिञ्च। आदेशप्रत्य
ययोरिति षत्वं प्राप्नोति। पूर्वान्ते सति सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचि
त्पूर्वान्ताः केचित्परादयः। अयं तु खलु शितुक् छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः। तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्च्
छेत इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः॥ श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। क्षुभ्ना
दिषु च। न णकारो भवति॥ ततः। स्तोः श्चुना। स्तोः श्चुना सन्निपाते न णकारो भवति। ततः श्चुः। श्चुर्भवति स्तोः श्चुना सन्नि
पाते॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥ ङमुटि पदादिग्रहणम्। ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्॥ दण्डिना
शाकटिनेति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पदादिति वर्तते। एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेति प्राप्नोति।
नैष दोषः। उक्तमेतत्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि पदादिति वक्त
व्यम्। यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवं तत्॥ राम॰

परान्तत्वात् णत्वप्रसङ्गे न च नश्चापदान्तस्य झलीति नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति। अनुस्वारे कर्तव्ये तु कोऽसि पृ॰१
द्धत्वात्॥ श्चुत्व इति। णत्वप्रतिषेधे च श्चुत्वमाश्रयात् सिद्धम्॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥

एवं तर्हीति। ङमा पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो दण्डिनेत्यादौ ङमन्तस्यापदत्वान्न भवति। यद्येवं पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति। नैष दोषः। ह्रस्वादित्यनेन ङमा ह्रियते ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङमूतस्य ङमुट् भवति। न वेति। न हि पदस्यैतद्विशेष्यं किं तर्हि विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ ङमुट्प्रसङ्गः॥ एवं तर्हीति। संबन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्व संबन्धात् गुडलिट्त्विस्यादौ धुडादयो पदेऽपि भवन्ति॥ मय उञो वो वा॥ किमर्थमिति। उञ इति योगविभागे न शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः॥ प्रगृह्य इति। उञ इत्यत्रेता

एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते। कथम्। पदस्येति वर्तते ङम इति च नैषा पञ्चमी। का तर्हि। संबन्धषष्ठी पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्याचीति। यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते रषाभ्यां नो णः समानपदे इति णत्वं प्राप्नोति। पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। पदान्तस्येत्युच्यते नैष पदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। उक्तमेतत् न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। तेन दण्डिनाशकटिनेति अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि पद इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। उञि च पदे इति॥ मय उञो वो वा॥ किमर्थं मय उत्तरस्य उञः वो वेत्युच्यते। न इको यणचीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रकृतिभावः प्राप्नोति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत इको यणचि मय उञो वेति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् किम्वावपनं महत्। मोनुस्वारः हलीति अनुस्वारः प्रसज्येत। वत्वे पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति॥

वित्यनुवर्तनादनिति परस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसंज्ञा। यदि पुनरिति। यण्ग्रहणानुवर्तनादू ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः। वत्व इति॥ अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावो हल्परत्वाभावात्॥ यद्यप्विति परउञ् भवति तदा। किंविति। किम्विति। किमु इति। किमूँ इति। इति रूपचतुष्टयं भवति। प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम्। ऊँ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावाद्दान्तरतम्यादनुनासिके पक्षे वकारे सति रूपपञ्चतयेन भाव्यमित्याहुः॥

विसर्जनीयस्य॥ इहेति। स्थानिमात्रं निर्दिष्टं नतु निमित्तविशेष इति प्रश्नः॥ संहितायामिति। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता नचात्र परमस्तीति संहिताया अभावोन्यथा दधि अत्रेतीगचोरसंहितायामपि इकः पूर्वेणाचः परेण च संहितास्तीति यण् प्र सज्येत। एवमप्यत्रेति। विशेषानुपादानादिति भावः। इकोयणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते। एवं तर्हीति। एकसंज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहितासंज्ञा विशेषविहितया वसानसंज्ञया बाध्यते। ननु संज्ञिभेदात् द्वाधानुपपत्तिः परस्य सन्निकर्षस्य संहितासंज्ञा अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा। उच्यते। संहितावसान कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात् कार्यार्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते॥ अथ वेति। सन्नि

विसर्जनीयस्य सः॥ इह कस्मान्न भवति। वृक्षः। प्लक्ष इति॥ संहितायामिति वर्तते। एवमप्यत्र प्राप्नोति। किं कारणम्। परः संनिकर्षः संहितेत्युच्यते सयथैव परेण परः सन्निकर्षः एवं पूर्वेणापि। एवं तर्हि अनवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते। अथवा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यः परः सन्निकर्ष इति कश्च साधीयः। यः पूर्वपरयोः। यद्येवानवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते। अथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति। अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। यदयं खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्याह॥ इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात्। तच्च लघु भवति। विसर्जनीयस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति॥

कर्षः संहितेतीयता सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहितासंज्ञो भवति। यद्येवेति। संज्ञिभेदात्संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोनुपपन्न इति भावः॥ अणोप्रगृह्यस्येति। वावसान इति तत्रानुवर्तते संहिताधिकारश्चोत्तरार्थो विस्पष्टानुवर्त्यस्तोर्लीति परसवर्णः संहितायां माभूदग्निचित् लुनातीति तत्र च संहितावसानाश्रयोनुनासिको दधिमधु इत्यत्र सिद्धो भवति। यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेनासंबन्धः। उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थाने संदिह्येतेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः संज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः॥

शम·
५२

प्रकृतिनिर्देशार्थमिति॥स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः।अन्यथाकस्यशर्परेविसर्जनीयः स्यात्॥ अथेदानीमिति।एवंसूत्रसन्निवे
शः क्रियतेरोरिरवरवसानयोः सः रोः सुपिशर्परेविसर्जनीयइति॥तत्रशर्परइत्यत्ररइतिवर्ततेनतुरोरिति॥एवमपीति।
यदिरोःसुपीत्यस्यानन्तरंशर्परेविसर्जनीयःवाशरिकुप्वोः ᳵकᳵपौचेत्यादिरस्थानिकादेशविधानार्थंपठित्वाभोभगोइतिय
त्वंरस्यस्थानेविधीयतेतदास्वरत्रेत्यादावपिप्राप्नोतिरुग्रहणस्यविच्छिन्नत्वात्पुनरुपादानंकर्तव्यंभवतीत्यर्थः।एवम
पीति।यथान्यासेत्रीणिग्रहणानिभवन्तिद्वेविसर्जनीयग्रहणेतृतीयंसग्रहणमन्यथान्यासेतुद्वेग्रहणेरुग्रहणंसग्र

अवश्यंशर्परेविसर्जनीयइत्यत्रप्रकृतिनिर्देशार्थंविसर्जनीयग्रहणंकर्तव्यम्। अथेदानीमेतदपिसान्निध्या
र्थंपुरस्तादपकृष्यतेखरवसानयोःसइत्यत्रैव॥एवमपिकुप्वोः ᳵकᳵपौचेत्येवमादिनानुक्रमणेनव्यवच्छि
न्नंभोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीत्यत्ररुग्रहणंकर्तव्यंस्यात्।एवमप्येकंविसर्जनीयग्रहणंव्याजोभवतिसो
यमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेयद्गरीयांसंयत्नमारभतेतज्ज्ञापयत्याचार्यःनसर्वस्यविसर्जनीयस्यसत्वं
भवतीति।एवमपिअनैकान्तिकंज्ञापकमेतावज्ज्ञाप्यतेनसर्वस्यविसर्जनीयस्यसत्वंभवतीति॥तत्र
कुतएतदिहभविष्यतिवृक्षस्तत्रप्लक्षस्तत्रेतिइहनभविष्यतिवृक्षःप्लक्षइति।एवंतर्हिआचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयतिनास्यविसर्जनीयस्यसत्वंभवतीति॥

हणंच।तत्रखरवसानयोःसइतिसग्रहणंखरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयग्रहणेननिमीयतेरुग्रहणंविसर्ज
नीयस्यसइतिसग्रहणेनतत्रविसर्जनीयस्येविविसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजोभवति।अजेःक्षेपार्थस्यघञि
रूपंविक्षिप्यतेतेननपठितव्यंभवतीत्यर्थः।अथवाव्याजोनृतमुच्यते।आनर्थक्यादनृतंभवतिनकर्तव्यंभवतीत्य
र्थः॥तस्मात्सर्वस्यविसर्जनीयस्यसकारोनभवति॥

भा॰कौ॰ यदयमिति। विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावाद्विसर्जनीयो स्येवेति किं तद्विधानेन। ननु ॅक ॅप पा॰ ३ १
५३ निवृत्त्यर्थं विसर्जनीयविधानं स्यात् वासः क्षौममद्भिः प्सातमिति। नैतदस्ति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वोः ॅक ॅपौ
चाशरीति ब्रूयात्। अथवेति। लोपसंबद्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न संबध्यते इह तु हली॰
ति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः॥ कुप्वोः ॅक ॅपौ च॥ सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजि
ह्वामूलीयविसर्जनीया दृश्यन्ते। वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते। एतच्च स॰

यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह। अथवा हलीति वर्तते। कप्रकृतम्। हलि सर्वेषामिति। यदितदनुवर्तते। ॰
मयउञो वो वा हलि चेति हल्यपि वत्वं प्राप्नोति। शसुनः शसुयोस्तु। एवं तर्हि विसर्जनीयस्य सद्दत्यत्र खरी
त्यनुवर्तिष्यते॥ अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ वाशरि॥ वाशर्प्रकरणे खर्परे लोपः। वाशर्प्रकरणे खर्परे लो
पो वक्तव्यः। वृक्षास्थातारः॥ वृक्षाः स्थातारः॥ कुप्वोः ॅक ॅपौ च॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयो प
ध्मानीया वक्तव्याः विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेव कुप्वोः ॅ
क ॅपौ स्याताम्। अद्भिः स्नातम्। वासः क्षौमम्॥

स्येति स्थानिनिर्देशे सिध्यति। यो विसर्जनीयस्य सस्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवाद
विसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः। यदा तु विसर्जनीयस्थाने अनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयो राम॰
रेव कुप्वोः प्राप्नोत्यश परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ॅक ॅपयोरसिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति। न च सकारस्य
स्थानिवद्भावो स्त्ययोगवाहानाम विशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादल्विधित्वात्॥ ५३

वचनादिति। यदिशर्परे विसर्जनीयइत्यस्य विसर्जनीयस्य ॅकॅपौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्॥ अस्तीति। यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य ॅकॅपप्रसङ्गः। यदेतदिति। विसर्जनीयस्य सइत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः सद्विविधः संभवति खरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सत्वे शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते स एव चेहानुवर्तते तदर्थो वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्ये ऽपवादयोः ॅकॅपयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः। शर्परलक्षणश्च विसर्ज-

वचनान्न भविष्यतः॥ अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। पुरुषः त्सरुकः। तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥ यदेतद्विसर्जनीयस्य सइत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयो ऽसिद्धः। नासिद्धः। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्ववेश्माभिज्वलयति॥ अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत्॥ अपरोधिकारः

नीय आदेशो ऽपूर्वविसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्वबाधनार्थाप्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाभावाद् अयुक्तो ऽनन्तरोऽर्थः स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत् नयोगे योगो ऽसिद्धः किं तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यासिद्धत्वं नास्ति। नैष दोषः। कार्यभेदात्प्रकरणभेदात् एकेन हि सकारो विधीयते अन्येन विसर्जनीयः। कश्चिदिति। यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलनं परिभाषाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद् भेदापरामर्शेनैतदुक्तम्। तद्वदिति। चकारेणेति भावः॥

प्रतियोगमिति। यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरे ऽनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः।। योगान्तरोपयोग्यर्थस्यवातस्यैवानुमानमर्थभेदात्त्वभिन्नस्याप्यभेदाध्यवसायस्तत्र विसर्जनीयस्य सइतिलिङ्गाभावान्न परिभाषानापि चकारेणोच्चरत्र स्थानिनोऽनुकर्षः स्वरितत्वात्त्विह संबध्यमानोपि विसर्जनीयशब्दः सिद्धं ८ विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति शर्परे विसर्जनीयइत्यस्यैव ᳵ क ᳶ पप्रसङ्गः। सहि ᳵ क ᳶ पयोः कर्तव्ययोः

प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थइति योगे योगे उपतिष्ठते। नद्यद्यैषपक्षः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थइतितद्धाहि ८ यद्देतद्विसर्जनीयस्य सइत्यत्रविसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सदन्यत्सं पद्यते। तस्मिंश्च शर्परे वि सर्जनीयः सिद्धः। एवं च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वोः ᳵ क ᳶ पौ स्याताम्। वासः क्षौमम ब्दिः प्सातमिति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। शर्परे विसर्जनीयः। वाशरि। ततः कुप्वोः। कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य वि सर्जनीयो भवतीति। किमर्थमिदम्। कुप्वोः ᳵ क ᳶ पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं ततः ᳵ क ᳶ पौ च भवतः। कुप्वोरि त्येव। शर्परयोरिति निवृत्तम्॥ अथ शर्परे विसर्जनीयइत्येतत् कुप्वोः ᳵ क ᳶ पौ चेत्यत्रानुवर्तिष्यते॥ सो पदादौ॥ सोपदादावनव्ययस्य। सोपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रातः कल्पम्। पुनः कल्पम्॥ रोःकाम्ये नियमार्थम्। रोः काम्यइति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। रोरेव काम्येनान्यस्य। पयस्काम्यति। क्व माभूत्। गीः काम्यति। पूः काम्यति॥ उपध्मानीयस्य च॥ सत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

सिद्धः। अथ वेति। योगविभागे प्रसक्तयोः ᳵ क ᳶ पयो र्निवृत्तिरनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः॥ सोपदादौ॥ प्रातः
कल्यमिति। यद्यपि प्रातः शब्दोधिकरणवाचीतथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योगउपपद्यते। य ८
थादोषाभूत् महर्दिवाभूतारात्रिरित्यादावभूततद्भावः॥

उपध्मानीयोपध इति। उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वात् उब्ज आर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः प
ठ्यते न तु श्रवणार्थ इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य। कुप्वोः प्रकरणाद्यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र म
त्याहारस्त्वपदेशश्चोदनात् झलां जश् झशीति जश्त्वं बकारः। निपातनादिति। यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोः श्चुना
श्चुरिति चुत्वे प्राप्ते झलां जश् झशीत्यनेनानन्तरतमोऽपि बकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयतद्

अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्त्वे कृते जश्भावे च अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतद्रूपं यथा स्यात्। यद्युप
ध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीति उपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ दकारोपधे पुनः सति नन्द्राः संयोगा
दय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः उब्जिता उब्जितुमिति॥ असिद्धे भ उ
ब्जेः। इदमस्ति। स्तोः श्चुना श्चुः। ततो वक्ष्यामि। भ उब्जेः। उब्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्य
म्। न वक्तव्यम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति॥ इहापि प्राप्नो
ति। अभ्युद्गः॥ समुद्गः। अकुत्वविषये निपातनम्। अथवा नैतदुब्जे रूपम्। किं तर्हि गमेः ह्युपसर्गात् डो विधीयते
। अभ्युद्गः। समुद्गः॥ इणः षः॥ किमविशेषेण सत्वमुत्कादिण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते॥ आहोस्वि दि
ण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते। किं च्चातः। यद्यविशेषेण सत्वमुत्काइण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते॥

ति भावः तेन पूर्वत्रासिद्धमिति नन्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचननिषेधे बत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारस्य द्विर्वचननिषेधः॥ गमेरि
ति। एवञ्च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते बत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते। न भिधाना
च्च घञ्भावाद्युब्ग इति न भवति। न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डे घञि चोब्जेः स्वरे विशेषः। डे कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् घञ्यपि
थाथादिस्वरेण॥ इणः षः॥

 सत्वस्यासिद्धत्वादिति। इणः षइत्यनेन यदा सस्य षत्वं विधीयते तदा सोपसर्गात्‌ इत्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात्‌। वक्ष्य-
माणयोगे न विधीयमानस्य तु सस्य षत्वे ऽसिद्धत्वात्‌ षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ असमासेपिग्रहणमिति। अन्तरेणाप्यसमासेपि
ग्रहणं विशेषानुपादानात्‌ समासासमासयोर्णत्वं सिध्यति। न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामगइति नियमेन णत्वस्याप्राप्तिः। नि

निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात्‌ षत्वं न प्राप्नोति॥ अथ इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वमुच्यते सत्वमः
प्यनुवर्त्तते। उताहो न। किंचातः॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति अथ निवृत्तं नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्र सकारस्य
ग्रहणं कर्तव्यम्‌। तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति॥ अथ नि
वृत्तम्‌। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्‌। तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न।
किञ्चातः। यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं तिरसोन्यतरस्यामित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्‌। तस्मिं-
श्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किञ्चातः। यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्‌। द्विस्त्रिश्च
तुरिति कृत्वोर्थे इसुसोः सामर्थ्ये नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्‌। तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्व
मप्यनुवर्त्तते। उताहो न। किञ्चातः। यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तम्‌। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकु
शाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्‌॥ यथेच्छसि तथास्तु॥ अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तर-
स्य सकारस्य षत्वमुच्यते। ननु चोक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात्‌ षत्वं न प्राप्नोतीति। नैष दोषः।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति। यदयमुपसर्गादसमासेपि
णोपदेशस्येत्यसमासेपि ग्रहणं करोति॥ अथवा पुनरस्तु इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते ननु चोक्तं
सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति। नैष दोषः॥

कृसेकर्त्तव्येउपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वान्नियमाभावात्तदेतदसमासेपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। यद्यपिस्या-
निभेद आदेशभेदश्च सस्य विसर्जनीयस्यानित्वात्‌ षस्य सकारस्थानित्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रक-
रणत्वावसायः॥

संबन्धमिति। नचेणः परस्य सकारः प्राप्नोति षकारेण तस्य बाधनाच्चकाराकरणाच्च। तत्र स इति ष इति च स्वरितत्वादुत्तर
त्रानुवर्त्तते। उत्तरेपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित् षकारसंबद्धाः केचित्सकारसंबद्धाः अनुवर्त्तन्ते इति य
थेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ पुंमुहुसोरिति॥ अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते। संपु
कानां सो वक्तव्य इति वचनात् षत्वं न भविष्य तीतिना र्थः पुंसः प्रतिषेधेन। सकारश्चावश्यं वक्त
व्यः। रुत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेपि षत्वे ꣵकꣶप विसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः। ननु सकारस्यापि षत्वं प्राप्नो

संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। सोपदादौ इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः इण उत्तरस्य षकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य
षकारः। नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः। तिरसोन्यतरस्यां सकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः। द्विस्त्रिश्चतुरि
ति कृत्वोर्थे इसुसोः सामर्थ्ये नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षकारः तिरसोन्यतरस्यां सकारः। अतः कृकमिकं
सकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारोनुवर्त्तते षकारग्रहणं निवृत्तम्॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ इदुद
पधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
। पुंस्कामः। मुहुःकाम इति। शुद्धि भूतानां षत्वं वक्तव्यम्। दौष्कुल्यम्। नैष्पुरुष्यम्। प्लुतानां तादौ च। प्लुतानां तादौ
कुप्वोश्चेति वक्तव्यम्। सर्पी३ष्टर। बही३ष्टरनी३ष्कुल। दू३ष्पुरुष। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं
कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। दूरदेः बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः। इह कस्मान्न भवति। मातुः करोति। अप्रत्ययवि
सर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यतेऽत्र प्रत्यय
विसर्जनीयः रात्यस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य॥ " "

तिसकारस्य षत्वमित्येषोपि स्थितः पक्षः। नैतदस्ति। सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति। षत्वे हि सति रोः सस्य च
विशेषाभावात् किं सत्वविधानेन। मातुरिति। उभयादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद्रपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् ष
त्वप्रसङ्गः। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति। उभयादेशत्वान्नायमुः स्थानइति रपरत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्वविसर्ज
नीयौ मन्यते। लुप्यत इति। पूर्वोक्तेनन्यायेन रपरत्वं भवत्येव॥

भा० कै० कस्कादिष्विति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते॥ द्विस्त्रिश्चतुरि ८ २ १
५६ ति कृत्वोऽर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति
। पञ्च कृत्व इति। अत्र सकारः प्रसज्येत। अथेति। द्विस्त्रिःशब्दौ कृत्वोऽर्थावेवेति प्रश्नः। इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशे
षणमित्याह। चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं भवत्यव्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वा द्य

यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृ
त्वोऽर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। पञ्च कृत्वः करोति। अथ कृत्वोऽर्थग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्
चतुष्कपालश्चतुष्कण्टक इति। नैतदस्ति॥ अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति। नाप्राप्ते पूर्वेण इ
यं विभाषा आरभ्यते सा यथैव इह बाधिका भवति। चतुष्करोति चतुःकरोतीति। एवं चतुष्कपालेऽपि बाधि
का स्यात्। नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्॥
लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम्। क
स्मान्न भवति पञ्च कृत्वः करोतीति। इदुदुपधस्येति वर्त्तते॥ नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोऽर्थग्रह
णेन विसर्जनीयो विशेष्येत। तत्र को दोषः। इहैव स्यात् द्विष्करोति द्विःकरोति त्रिष्करोति त्रिःकरोति। इह न स्याच्चतुष्क
रोति। चतुःकरोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते। द्वित्रिचतुर्णां कृ
त्वोऽर्थे वर्त्तमानानां यो विसर्जनीय इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परस्येति वर्त्तते। तत्कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः॥ ९

द्यातु साहचर्यं न व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोऽर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्। प्रत्ययविसर्जनीय इति। सकारस्य राम०
रुत्वे पूर्वस्य रो रीति लोपः क्रियत इति भावः। लुप्यत इति। रात्सस्येति लोपे कर्त्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रो रीति लोपे च ढ्रलोप इति
दीर्घप्रसङ्गः॥ द्विस्त्रिश्चतुर इति। चतुःशब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाऽदृष्टत्वादाम् न कृतः। द्विस्त्रिश्चतुर्णामित्यत्र त्व ५६
सुजन्तस्यानुकरणत्वात्तनुट् कृतः॥

पदस्यरुत्वोर्थइति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति विकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्यं षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणे प्रकरणम सिद्धं न तु योगे योग इत्युक्तत्वात्॥ अथवा इदुदुपधस्य रुत्वोर्थः रत्ते नाशे नित्ये षत्वे ऽस्यारम्भाद् स्यापवादत्व मिति अपवादो वचन प्रामाण्यान्नासिद्धो भवति॥ नित्यं समासे॥ अथेदानीमिति। इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते पूर्वसू त्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाभावाद्द्विविध सामर्थ्य ग्रहण स्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमान नित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्पः प्रा प्नोत्येव। नानापदार्थयोरिति॥ नानाभूतयोः पदार्थयोर्यौ शब्दौ वर्त्तेते तयोर्यो योगो व्यपेक्षालक्षणः स ख्यायते द्व्यायते न त्वे कार्थीभावो गृह्यते॥ तस्मिन्निति। व्यपेक्षालक्षणे संबन्ध इत्यर्थः। तद्युक्तमिति। व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं ल

पदस्य रुत्वोर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय इति॥ रुत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा। षत्वं विभाषया भू न्न तु सिद्धं तत्र पूर्वेण॥ १॥ सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि रुत्वोर्थे लुप्ते रुत्वोर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि॥ २॥ एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन न किं कार्यम्। अन्यो हि नेदुदुपधः रुत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति॥ ३॥ अक्रियमाणे ग्रह णे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत। चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि॥ ४॥ तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशे षणं भवति॥ प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम्॥ ५॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य॥ अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम्। परमसर्पिः कुण्डिका। अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति। इसुसोः सामर्थ्य इति॥ ना नापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः॥ तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह। व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगः। न चा त्र व्यपेक्षासामर्थ्यम्। किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन्योगे व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो यथान्यत्र॥ ॥

स्यानुरोधात्। अथवा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थाना त्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्द्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । तच्चेति। व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्य मिह। परमसर्पिः कुण्डिके त्वादौ नास्तीति षत्वाभावः॥ यथान्यत्रेति। समासतद्धितसुब्धा तुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः॥

ऐकार्थ्यइति। यद्येकार्थीभावलक्षणंसामर्थ्यंपूर्वत्राश्रीयेततदावाक्येषत्वविकल्पोनस्यात्। ननुकेवलमैकार्थ्यंपूर्वत्रमाग्राहि द्विविध ३. १
स्यसामर्थ्यस्यग्रहणंकस्मान्नभवति। उक्तमत्रोत्तरम्। अथवेहसमासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात्पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त
विशेषःसमर्थशब्दआश्रीयतेसंप्रेक्षितार्थःसमर्थमिति॥ अथचेदिति। स्यादेतत्। द्विविधस्यापिसामर्थ्यस्यपूर्वत्रग्रहणेद्वल
स्ययोरिसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषयापरमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौपाक्षिकंषत्वंनभविष्यतीति। तदयुक्तम्। परमसर्पि
ष्करोतीत्यादावपिषत्वाप्रसङ्गात्। वाक्येचेति। अनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधात्ज्ञापकाद्वाक्येपरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वं
भविष्यतीत्यर्थः॥ यदिहिषत्वेप्रत्ययग्रहणपरिभाषोपास्थास्यतानुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधोनव्यधास्यत। केचित्तुनित्यं

ऐकार्थ्येसामर्थ्येवाक्येषत्वंनमेप्रसज्येत। ऐकार्थ्येसामर्थ्येसतिवाक्येषत्वंनस्यात् सर्पिष्करोति। सर्पिःकरोतीति। त
स्मादिहव्यपेक्षासामर्थ्यंसाधुमन्यन्ते॥ अथचेत्कृतन्तमेतत् ततोधिकेनैवमेभवेत्प्राप्तिः॥ यदिकृदंतमेतत्ततोधिक
स्यषत्वंनप्राप्नोति। किंकारणम्। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति॥ वाक्येपितर्हिनप्राप्नोतिपरमसर्पिष्क
रोति। वाक्येचमेविभाषाप्रतिषेधोनप्रकल्पेत॥ यदयमनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःभव
तिवाक्येविभाषेति॥ अथचेत्संविज्ञानंनित्येषत्वेततोविभाषेयम्। अथाव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंततोनित्येषत्वेप्रा
प्तेविभाषाआरभ्यते॥ सिद्धंचमेसमासेकिमर्थंतर्हीदमुच्यते॥

समासइत्येकोयोगः। अनुत्तरपदस्थस्येतिद्वितीयइतियोगविभागेनसमासेसर्वाषत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्यप्रतिषिध्यतइति
वर्णयन्तोद्विविधसामर्थ्याश्रयेपिनदोषइत्याहुः॥ अथचेदिति। यद्यव्युत्पन्नंसर्पिरादिकंशब्दरूपंसंविज्ञानंवाचकंतदाऽप्र
त्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येतिनित्येषत्वेप्राप्तेइसुसोःसामर्थ्यइत्यनेनविकल्पःक्रियतेतत्रप्रत्ययग्रहणाभावात्प्रत्यय राम-
ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपिषत्वविकल्पःसिध्यति। किमर्थमिति। इसुसोःसामर्थ्यइत्यत्रव्यपे
क्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात्समासेइदुदुपधस्येतिनित्यंषत्वंसिद्धंतत्किमर्थंनित्यंसमासइतिसूत्रमितिप्रश्नः॥ ॥ ॥ ५७

प्रतिषेधार्थइति। उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः। नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यम्। समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम्। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेसुसन्नस्याश्रयणीयः॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः। इणः षीध्वमिति। इहाक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे इणः षीध्वमित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं ततः समासेऽङ्गुलेरित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम्। अपदान्ताभिसंबद्धमिति। रषाभ्यामित्यत्रापदान्त

प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम्॥ अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः॥ तस्मिन्षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह॥१॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत। तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते॥२॥ अथ चेत्स्रुदन्तमेतत् ततोऽधिके नैव मे भवेत्प्राप्तिः। वा क्व च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत॥३॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम्। सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम्॥४॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थम्। नापदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः॥ षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम्। इणः ष इति॥ नैवं शक्यम्। अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च॥ इहार्थं तावत्। इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादिति। अत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उत्तरार्थम्। रषाभ्यां नो णः समानपद इति॥ अत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्रायमप्यर्थः। पदान्तस्य नेति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति॥ अपदान्ताभिसंबद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तत इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ सहेः साडः सः॥ सग्रहणं किमर्थम्। न सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत॥ सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्युच्यमाने अन्त्यस्य प्रसज्येत। ननु च अन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥

ग्रहणानुवर्तनाद् अपदान्तस्येति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं संपद्यते॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्॥ सहेः साडः सः॥ प्रयोजनं नास्तीति। ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात्। नैतदस्ति। स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य बाधप्रसङ्गात् अपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति ॥ ॥

कुतोनुखल्वेतदिति। ननुवचनसामर्थ्यादस्तुसंहारेबाधितेसवर्णादेशोमूर्द्धन्यः प्राप्नोति। अयमपरोस्यदोषोस्तु। स्थानेन्तरतमइ॒ति। षग्रहणमिहानुवर्ततइतिभावः। मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौतुककारआकारस्यप्राप्नोति। भवेदिति। यद्यन्तरतमइतिसप्तम्याश्रीयेततदायंपरिहारः षग्रहणानुवृत्तौस्यात्सप्तमीपक्षस्तुदोषदर्शनात्त्यक्तः सप्तम्यांहीकोयणचीतियणोर्द्धमात्राकालस्यमाभूत् एवान्तरतमःस्थानीस्यान्नार्द्धमात्रः। चितमिति। मूर्द्धन्यानुवृत्तौतकारस्यटःप्रसज्येत। षकारानुवृत्तौतुषः॥ साडइति। दण्ड

कुतोनुखल्वेतत्॥ अनन्त्यार्थेआरम्भेसकारस्यभविष्यतिनपुनराकारस्यस्यात्॥ स्थानेन्तरतमोभवतीतिसकारस्यभविष्यति॥ भवेत्सकृतितोन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसिद्धंस्यात्। आदेशतस्तुअन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामाकारस्यप्रसज्येत॥ तस्मात्सकारग्रहणंकर्तव्यम्॥ उत्तरार्थंचसकारग्रहणंक्रियते। आदेशप्रत्यययोस्सकारस्ययथास्यात्॥ इहमाभूत्। चितम्। स्तुतम्॥ अथसहिग्रहणंकिमर्थम्। नसाडःसोभवतीत्येवोच्येतसहेरेवसाडूपंभवतिनान्यस्य। यद्येवंसाडःषत्वेसमानशब्दप्रतिषेधः। साडःषत्वेसमानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ साडोदण्डः साडोवृश्चिकइति॥ अर्थवत्ग्रहणात्सिद्धम्॥ अर्थवतःसाडशब्दस्यग्रहणंनचैषोर्थवान्॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमितिचेत्तद्धितलोपेर्थवत्वात्प्रतिषेधः॥ अर्थवत्ग्रहणात्सिद्धमितिचेत्तद्धितलोपेर्थवत्वात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। सहअडेनसाडःसाडस्यापत्यंसाडिः। अत्रप्राप्नोति। सतर्हिवक्तव्यः। नवक्तव्यः। षत्वंतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वात् नैषसाडशब्दः। एवमपिसहडेनसडःसडस्यापत्यंसाडिः। अत्रप्राप्नोति। तस्मात्सहिग्रहणंकर्तव्यम्॥ इणकोः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेनिंसेः प्रतिषेधः। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेनिंसेःप्रतिषेधोवक्तव्यः। निंस्सेनिंस्स्वेति। तत्तर्हिवक्तव्यम्॥ नवक्तव्यम्॥

स्यवृश्चिकस्यवाअडोवयवविशेषः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ निंसेरिति॥ यथावृषलैर्नप्रवेष्टव्यमितिवृषलप्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्यप्रत्येकंसहितानांचप्रवेशाभावएवंनुमादीनांषत्वाप्रतिबंधहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकंसमुदायेनचव्यवायेषत्वप्रसङ्गः॥

राम॰ ५८

॥ नुमैवेति। एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये षत्वाप्रसङ्गः। ननु चायमिति। सर्वैश्च व्यवायासंभवाद् यथासंभवं क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद्द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः॥ एवं तर्हीति। योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाभावः। इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात्। प्रत्येकमिति। लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपप्लववदिति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः॥ आदेशप्रत्यय॥ कुसर इति। अशेः सरन्नित्यतः सरन्प्रत्ययो कुधू

नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैरेव व्यवाय इति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ एवं तर्हि योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। नुम्व्यवाये। ततो विसर्जनीयव्यवाये। ततः शर्व्यवाये। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते॥ आदेशप्रत्यययोः॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः। आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुसरः। धूसरः। अत्यल्पमिदमुच्यते सरक इति। सरकादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वर्सं तर्समिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। न वै एतत्सत्वे शक्यं विज्ञातुमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। इह न स्यात्। सर्पिषो यजुष इति॥ एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धम्। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति॥

मादिभ्यः किदित्यत्रानुवर्त्तते कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्भाष्यवार्तिकयोः सरकः पठितः। सर्वमिति। वृतॄवदि इति सप्रत्ययः। उणादय इति। अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते अतः कुकमिकंसेत्यत्र पृथक्कंसग्रहणात्। न वै एतदिति॥ षत्वव्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं सर्पिषा यजुषेत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः॥ एवं तर्हीति। कुसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति॥

अथेति। अत्र यत्र षष्ठ्यामस्यां सद्दृत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येणात्वादेशप्रत्यययोरसंबन्धः सकारविशेषणत्वात्। सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रहइति साम्यात् पक्षद्वयसंभावना॥ बिसंबिसमिति। स्थानेद्विर्वचनमिति मत्वादोषोपन्यासः। एषइति। एतद् अम् तकारस्यत दोः सः सावनंत्ययोरिति सकार आदेशो नादेशावयवइति षत्वं न प्राप्नोति। एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तु तदवयवः। सिषेचेति।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति। आहोस्वित् समानाधिकरणा आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति। कश्चात्र विशेषः॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधः॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिसंबिसम्। मुसलंमुसलम्। समानाधिकरणानां त्वाप्राप्तिः॥ समानाधिकरणानां षत्वस्याप्राप्तिः। एषोऽकार्षीत्। अस्तु समानाधिकरणा। यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप अत्र न प्राप्नोति। न धातुद्विर्वचने स्थानेद्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्। इह हापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यतइति। तस्मात्तत्र द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्। इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति। इह तर्ह्यकार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। माभूदेवमादेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि जोषिषत् मन्दिषदिति प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति॥

स्थानेद्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न त्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो यथा बिसमित्यादौ। सरीसृप्यत इति। ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्यात्राप्रसङ्गः। उच्यते। सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थानेद्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति। द्विष्प्रयोगे त्वत्र न दोषः॥ सिषेचेत्यादौ तु धात्वादेः षः सइति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति॥ जोषिषदिति। लेट्व्यत्ययेन परस्मैपदं ण्ति पूइत्यस्य लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिब्बहुलं लेटीति सिप्॥ ॥ ॥

इटिकृतइति। सागमकस्यप्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः। वसद्यसदिति। दधियजिभ्यांलेट्॥ नानाविभक्तीनामिति। आदेशस्येति षत्वापेक्षयास्यानषष्ठीप्रत्ययस्येतिसकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाऽभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिः॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति। ननु सिप्सिचोरर्थवत्त्वादर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांयुक्तोव्यपदेशिवद्भावः इडागमभावाभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा। एषइत्यत्रतु सकारस्यानर्थक्यादयुक्तः। तथाचोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भावइति। एवंतर्ह्यवयवसमुदायापेक्षोव्यपदेशिवद्भावः स्यः सः

एषोपीटिकृतेप्रत्ययस्यसकारः। इहतर्हिइन्द्रोमावक्षत्सदेवान्यक्षत्। नानाविभक्तीनांच समासानुपपत्तिः। नानाविभक्तीनांचसमासोनोपपद्यते। आदेशप्रत्यययोरिति। योगविभागात्सिद्धम्॥ योगविभागः करिष्यते॥ आदेशस्यषो भवतीति। ततः प्रत्ययस्य। सकारस्यषोभवतीति। सतर्हियोगविभागः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। कथम्। अस्तुतावदवयवषष्ठी। ननुचोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठीचेद् द्विर्वचनेप्रतिषेधइति। नैषदोषः। द्वित्वप्रयोगोद्विर्वचनम्। यद्युच्यते समानाधिकरणानांचाप्राप्तिरिति॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। अथवापुनरस्तुसमानाधिकरणा। कथंकरिष्यतिहरिष्यति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ भवत्येवंजातीयकानांषत्वमिति। यदयंसात्पदाद्योरितिसातिप्रतिषेधंशास्ति। अथवापुनरस्त्वादेशोयः सकारः प्रत्ययस्ययः सकारइति। कथमिन्द्रोमावक्षत् सदेवान्यक्षत्। व्यपदेशिवद्भावेनभविष्यति॥ सतर्हि व्यपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। तत्रव्यपदेशिवद्वचनमेकाचोद्वेप्रथमार्थंषत्वेचादेशसंप्रत्ययार्थम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति। यदपिनानाविभक्तीनां चसमासानुपपत्तिरिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानाविभक्त्योरेषसमासइति यदयंशासिवसिघसीनां चेतिघसिग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥

एषोसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैषइत्यत्रसकारोवयवोभवतीतिषत्वंप्रवर्तते॥ यदयमिति॥ प्रत्ययावयवस्यापिसकारस्य षत्वंभवतिनकेवलंप्रत्ययस्यसकारस्येतिप्रतिषेधेनज्ञाप्यते। नानाविभक्त्योरिति। नन्वाचार्यस्यार्थेष्वैवेभवात्कथंभिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः। उच्यते। एकविभक्त्योरयंद्वन्द्वोनानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः साङ्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्चनोभयत्रसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्येवा। तत्रप्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्यसामानाधिकरण्येपिवैयधिकरण्यफललाभः॥ ॥

स्तौति॥ नियमार्थ इति। विशिष्टे ष्टनियमार्थ इत्यर्थः। सुषुपिषइत्यमिति। स्वपेर्लिट्। छान्दसत्वाद्यत्यये नथासस्थासः सो तस्यषत्वे ऽयादेशे यलोपे च नियमाभावादभ्यासात्तरस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव। अभिषिषिक्षतीति। स्थादिष्वभ्यासेनेति वर्तमान उपसर्गात्सुनोतीति षत्वमसिद्धमिति। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं नतु योगे योग इत्येतन्नाश्रितम्। सनियो ऽभ्यास इति। यथा तएक हल्मध्य इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवेति। तेन यङि यो ऽभ्यासस्तस्माद्धात्व

यदि हि आदेशस्य यः सकार इत्येवस्यात् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमि ति। ततो घसिग्रहणं करोति॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्॥ स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम्। अस्तौतिण्यन्तानां माभूत्। सि सिक्षति। अथ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्य माणो ऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतो ऽवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति। मैवं विज्ञा यि। स्तौतिण्यन्तयोः षण्येवेति। इहन स्यात्। तुष्टाव। षणीति किमर्थम्। सेषिच्यते। को विनते ऽनुरोधः। अविनते नियमो माभूत्। सुषुप्सतीति। कः सानुबन्धे ऽनुरोधः। षशब्दमात्रे नियमो माभूत्। सुषुपिषइन्दम्। सुषुपिषइहेति। अभ्यासा दिति किमर्थम्। अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो माभूत्। अभिषिषि क्षति। नैतदस्ति। असिद्धमुपसर्गात्षत्वम्। तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। सनियो ऽभ्यास स्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्॥ यङि यो ऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो माभूत्। सोषुप्यतेः सन्। सोषु पिषते। अथवा अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो माभूत्। अधीषिषति॥ ॥

तस्या पिषणि षत्वं भवति। सोषुपिषत इति॥ अत्र तु शक्यं वक्तुं मन्तरङ्गं षत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततो ऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सि द्धं षत्वम्। अथवा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम्। यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातु सकारस्य षत्वे कर्तव्ये ऽविनते नियमाभावो यथा सु षुप्सतीति॥ अधीषिषतीति। इणो बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावः॥ अजादेर्द्वितीयस्येति स शब्दस्य द्विर्वचनम्। सन्यत इती त्वम्। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावात्प्रवर्तते॥

ननु च षणि इति। षणीति परसप्तमी ततश्च षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्वमिति नियमः क्रियमाणः तुल्यजातीयस्य षण्परस्य सिसि
क्षतीत्यादौ षत्वं व्यावर्तयत्यधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात् षण्परत्वाभावात्तस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति ना
र्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः॥ सन्यङन्तमिति। समुदाय एव सन्यङन्तो व्यपवर्गद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः॥ सत्सप्तमीति। तुल्यजाती
यस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्र

ननु च षणीत्युच्यते। षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति।
सत्सप्तमी चेत्याशङ्कते॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम्। नियम
मार्थोऽयमारम्भः। स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। अभिसुसूषति॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते
। न ह्यवाये चाषोपदेशार्थम्। तद्व्यवाये अभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात्॥ अभिषिषेणयिषति॥ अवर्णा
न्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च। अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्। अभितष्ठौ। षणि प्रतिषेधार्थम्। अभिषिषिक्षति॥
उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्॥ उपसर्गात्षत्वे निसउपसंख्यानं म
निणन्तत्वात्॥ उपसर्गात्षत्वे निसउपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्षुणोति। निष्षिञ्चति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनिण
न्तत्वात्। इणन्तादुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः। न वा वर्णाश्रयत्वात्। षत्वस्य तद्विशेषकउपसर्गो धातुश्च॥

हणम्। यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीत्वमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात् पौर्वापर्याभावात्॥ स्थादिष्व
भ्यासेन चाभ्यासस्य॥ अभिसुसूषतीति। पूर्वेरणे सन् सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः॥ अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरिति नियमात् ष
त्वाभावः अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात्। अभिषिषेणयिषतीति। अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः॥ अथवा सह इनेन सेना सहस्य सः संज्ञाया
मिति सादेशो यद्वा नुकृत्रू पीति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदास्त्येव षोपदेशत्वम्॥ उपसर्गात्। अनिणन्तत्वादिति। इण्ग्र
हणेन प्रकृते नोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात् षत्वेन भाव्यम्। न वेति॥ उपसर्गेण इण् विशेष्यत इति तदन्तविध्यभा
वः। शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम्। वर्णाश्रयत्वादिति। वर्णौ इवर्णसकारौ वाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम्॥

यद्येवमिति॥ यद्युपसर्गेण णिर्विशेष्यते ननु सुनोत्यादयस्तदातिप्रसङ्गः॥ सुनोत्यादिभिरिति॥ सुनोत्यादिभिः सकारो न विशे
ष्यते। अपि तूपसर्गः। सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः परः सकारः सामर्थ्यात् सुनोत्याद्यवयवस्थ एव भवति॥ उपसर्गस्थस्य तु सकार
स्यापदान्तस्येत्यधिकारात् षत्वस्याप्रवर्तनम्। ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् कथमिण् विशेष्यते। तात्स्थ्यात्ताच्छ
ब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः। सुनोत्यादीनां यदुपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमानेन कश्चिद्दोषः। सुनोत्यादीनां
षत्वमिति। यथा विसेचक इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपस

स्य नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य। वर्णाश्रयं षत्वम्। तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च। नैवं विज्ञायते
इणन्तादुपसर्गादिति। कथं तर्हि। इण उत्तरस्य सकारस्य चेदिणुपसर्गस्य स चेत्सकारः सुनोत्यादीनामिति। तत्र
श्रव्यवायेऽपीत्येव सिद्धम्। यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसंबन्धोऽकृतो भवति। तत्र को दोषः। इहापि प्राप्नोति विगताः से
चका अस्मात् ग्रामात् विसेचको ग्रामः। धातूपसर्गयोश्चाभिसंबन्धः कृतः। कथम्। सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशे
षयिष्यामः। सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तत्स्थ उपसर्गस्य य इणिति। सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वा
त्। सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभिषावयति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अधिकत्वात्।
व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वा उपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति॥ न वावयवस्यानन्यत्वात्। न वा
वक्तव्यम्। किं कारणम्। अवयवस्यानन्यत्वात्। अवयवो ह्यनन्यः॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधः। नामधातोस्तु
प्रतिषेधो वक्तव्यः। सावकमिच्छति अभिसावकीयति। परिसावकमिच्छति परिसावकीयति॥ न वानुपसर्गत्वात्।
न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अनुपसर्गत्वात्। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्र सुनोतिं प्रति क्रि
यायोगः॥

र्ग इति षत्वाप्रसङ्गः। हेतुमति चेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे अर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते॥ नवेति। ण्यन्तस्य योऽवयवो णिचूस्त इति
त्तस्यानन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम्। नामधातोरिति। तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्गः॥ नवेति। अभिः क्यजर्थ
स्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोतेः सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव षत्वम्॥ ॥ ॥

नासावेवमिति। यदाण्यर्थस्याभि... विशिष्टायां क्रियायां प्रयोज्यो नियुज्यते तत्र प्रतिबन्धकाभावात् षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः। सुनु अभीति। नायं लौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाभावात् किं तर्हि सुनोतिसंबन्धाभावप्रदर्शनाय कल्पितः प्रयोजकव्यापारेणाभेः संबन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते॥ अनुवि॥ देवा इति पण्डिताः पर्युदासं मन्यन्ते संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदाश्रयणस्यायुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदः वक्ष्यंभावी॥ इण॰

किं तर्हि। सावकीयतिं प्रति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभिषावयति। अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रति। सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः। कथम्। नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति। किं तर्हि। उपसर्गविशिष्टमसौ क्रियां प्रेष्यते अभिषुणु इति॥ स्तन्भेः॥ अप्रतेरिति वर्तते उताहो निवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथं ज्ञायते। योगविभागकरणसामर्थ्यात्। इतरथा हि सदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येव ब्रूयात्। अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम्। ८
किम्। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तन्भेरेव यथा स्यात्सदेर्माभूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्॥ ८८
एकयोगेपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः तस्य भविष्यति। कस्य चालम्बनाविदूर्ये स्तन्भेरेव॥ अनुविपर्यभि ८
निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ अथ यः प्राणी अप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्॥ अनुष्यन्दते मत्स्योदके। आहोस्विदनुस्यन्दते मत्स्योदके इति। यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते॥ अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन। अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते। अस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन। किं पुनरत्रार्थसतत्त्वं देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति॥ परेश्च॥ अथानिष्ठायामिति वर्तते। उताहो निवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथं ज्ञायते। योगविभागकरणसामर्थ्यात्। इतरथा हि विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात्॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात्॥ विभाषेटः॥ इण्ग्रहणं किमर्थम्। इण्ग्रहणं ढत्वे कवर्गनिरस्त्यर्थम्॥ इण्ग्रहणं क्रियते कवर्गात्तु ढत्वं माभूदिति। यक्षीध्वम्। १
यक्षीध्वम्। किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्। इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार इति। आहोस्विदङ्गविशेषणम्। इण उत्तरस्य धकारस्य स चेत् षीध्वंलुङ्लिटां धकार इति॥

षी॰। इण्ग्रहणमिति। इण्कोरित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः। कवर्गनिरस्त्यर्थमिति। पूर्वयोगे पुनर्द्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येण इहानुवृत्तिर्दुर्लभा॥ ॥किं पुनरिति॥ वार्त्तिकानुसारेणेङ्ग्रहणमिति पाठो युक्तः। इण्ग्रहणमिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः। किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक् संबध्यन्ते प्रत्यासत्त्या धानेन धकारेणाऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन संबध्यत इति प्रश्नः॥

प्रत्ययपरत्वेइति। इटः परेषांषीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येतिविज्ञायमानइटोलिङ्कृतत्वात्पौर्वापर्यायोगाद्विकल्पाप्रसिद्धिः
लिङ्ग्रहणं चोपलक्षणं षीध्वमोः पिट्टापौर्वापर्यायोगात्॥ वचनादिति। लिङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः॥ अस्तिवचनइति
॥ समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशेप्रवृत्तंकार्यंसमुदायेप्रवृत्तंभवतीत्यर्थः॥ धकारपरत्वेइति॥ इटः परस्यधकारस्येतिव्या-
ख्यानेषीशब्देनव्यवधानात्साक्षिकढत्वाप्रसङ्गः॥ वचनादिति। षीध्वमोःनुवृत्तौयेननाव्यवधानमाश्रियतइत्यर्थः॥ अस्ति
वचनेप्रयोजनंकिं लुलुविढ्वे लुलुविध्वेइत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येतियुक्तः पाठः। क्वचित्तुनैषदोषः इणउत्तरस्येत्यादिपङ्क्त्य

कस्मान्नविशेषः॥ तत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्॥ नत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंनप्राप्नोति। लुलु
विढ्वे। लुलुविध्वइति। किंकारणम्। परादित्वात्॥ इट्परादिः। वचनाद्भविष्यति॥ अस्तिवचनेप्रयोजनम्॥ अलविढ्व
म्। अलविध्वम्। अस्तुतर्हिधकारविशेषणम्॥ धकारपरत्वेषीध्वम्यनन्तरत्वादिटोविभाषाभावः। धकारपरत्वेषी
ध्वमिअनन्तरत्वादिटोविभाषानप्राप्नोति। लविषीध्वम्। लविषीढ्वम्। वचनाद्भविष्यति॥ अस्तिवचनेप्रयोजनम्।
किम्। लुलुविध्वे। लुलुविढ्वे इति। इण्ग्रहणस्यचाविशेषणत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वप्रसङ्गः। इण्ग्रहणस्यचाविशेष
णत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वंप्राप्नोति। पक्षीध्वमिति॥ नैषदोषः॥ अङ्गादितिवक्ष्यामि॥ अङ्गग्रहणाच्चदोषः। इहनप्रा
प्नोति। उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिढ्वे इति। योह्यत्रअङ्गान्त्यइण् नतस्मादुत्तरइट्। यस्माच्चोत्तरइट् नासावङ्गान्त्यइ
णिति। यथेच्छसितथास्तु॥ अस्तुतावत्प्रत्ययविशेषणम्। ननुचोक्तंतत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्
॥ लुलुविध्वे। लुलुविढ्वे इति। वचनाद्भविष्यति। ननुचोक्तमस्तिवचनेप्रयोजनंकिमालविढ्वम्। अलविध्वमिति॥

नैतद्युक्तम्। ग्रन्थसंगत्यभावात्। इण्ग्रहणेनयदाधकारोविशेष्यतेनतुप्रत्ययस्तदाषीध्वमोधकारइणः परोनभवति
षीशब्देनव्यवधानादीकारेणषीशब्दावयवेनव्यभिचाराभावाद्धकारस्यविशेषणायोगः॥ अङ्गादितिवक्ष्यामीति। इण
न्तादङ्गादुत्तरस्यधकारस्यषीध्वमोऽवयवस्यढत्वंभवतीत्यर्थः। तत्रयेननाव्यवधानमितिच्यो षीढ्वमित्यादौढत्वंभव
ति पक्षीध्वमित्यादौतदङ्गस्यानिणन्तत्वाड्ढत्वाभावः॥ उपदिदीयिढ्वइति। युटः परादित्वादिणन्तादङ्गात्परइण्नभवति
युटाव्यवधानात्॥

यदेतस्मिन्निति। सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्स्वार्थयोगा इति भावः॥ पूर्वस्मिन्निति॥ अङ्गग्रहणाननुवृत्तौ युट एवेण उ-
त्तरइड्ढिति ढत्वविकल्पः सिध्यति॥ अथवेति। इणः परो यो धकार इट्श्च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां संबन्धिनो विभाषा मूर्द्धन्य इत्यर्थः॥
तत्र येन नाव्यवधानमिति षीध्वमि षीशब्देन व्यवधानमाश्रीयते उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्व-
विकल्पः॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घादिति। देवताद्वन्द्वे षत्वं भवतीत्यर्थः॥ गौणमुख्ययोरिति। लौकिक एवायं न्यायः शा-
स्त्रे आश्रीयते स्वं रूपं शब्दस्येति रूपग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः। तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मु-
ख्यगौणव्यवस्थेति माणवकसंज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाभावः॥ शब्दाश्रये त्वेति॥ प्रातिपदिकस्य रूढ्या-

यदेतस्मिन्योगे लिङ्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति। ननु
चोक्तं धकारविशेषणत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषा भावः लविषीध्वं लविषीड्ढमिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चो-
क्तमस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति। यदेतस्मिन्योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्व-
चनाद्भविष्यति॥ यदप्युच्यते इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् प्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु
चोक्तमङ्गग्रहणाच्च दोष इति॥ पूर्वस्मिन्योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशे-
षणमुत्तरत्र धकारविशेषणम्॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य। अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम्॥ अग्नीषोमौ।
इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः॥ इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। अग्निसोमौ माणवकाविति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्। गौणमुख्ययोर्मु-
ख्ये संप्रतिपत्तिः। तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते॥ कथं तर्हि वाहीके रूढ्यात्वे भवतः॥ गौस्तिष्ठ-
ति गामानयेति॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति॥ यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च रूढ्यात्वे॥

त्वे प्रातिपदिकं तु न लौकिकेनार्थेनार्थवत्किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वा-
भावाद्गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते न त्वस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वार्थे प्रयोगः॥ अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थ-
परित्यागेनार्थान्तरे प्रवर्तते ऽर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारस्तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थ
एव वर्तमानं रूढ्यात्वं प्रतिपद्यते पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्यार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयण-
म्॥

॥मातु॰॥ सान्ताभ्यामिति। रेफान्तयोर्निर्देशो न प्राप्नोति। एकदेशविकृतस्येति। स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं वा शरी ति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य सइति सकारविधानात्तस्माद्रेफनिर्देशस्तु द्विकारप्रतिपत्त्य र्थः॥ उपस॥ अस्तिग्रहणमिति॥ अस्तिसकार एवाकारे लुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः संभवति नान्य इति प्रश्नः॥ न ह्यस्तिरिति। परिस्पन्दनरूपस्यैवार्थस्य क्रियात्वादिति भावः॥ क्रियावचनइति। न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः॥ कर्मस्थ

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातुःष्वसा। मातुस्स्वसा। पितुःष्व सा। पितुस्स्वसा। मातुःपितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। मातुःपितुरिति सान्तग्रहण मनर्थकम्। किं कारणम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति॥ उ पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ अस्तिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अनुसृतम्। विसृतमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभिषन्ति। विषन्तीति। न ह्यस्तिः क्रियावचनः। कः पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति॥ क्रियावचनोस्तिः। आतश्च क्रियावचनः। व्यत्यनुषते। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनेनात्मनेपदं भवति। कर्मव्यतिहारश्च कः। क्रियाव्यतिहारः। प्रादुःशब्दात्त र्हि मा भूत्। प्रादुःशब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति। इष्यत उपसर्गा त्स्यतेः षत्वम्। आतश्चेष्यत एवं ह्याह। उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज स्वञ्जामिति। प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत्। प्रादुःशब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनमि ह मा भूत्। अनुसूतेरपत्यम्। अनुसूः। अनुसुः। अपत्यं मानुसेयः॥

भावकानां कर्मस्थक्रियाणामित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दो यत्क्रि यायुक्ता इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोधः। व्यत्यनुषत इति। व्यसनु भवत इत्यर्थः। प्रादुःशब्दश्चेति। केषांचिच्छब्दा नामनियतविषयत्वदर्शनात्। अनुसूतेरिति। अनुसूत इत्यनुसूः। सत्सूद्विषेति क्विप्। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। ढे लोपः कद्र्वा इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति सत्वप्रसङ्गः॥

सुषि॥विस्वप्नगिति। स्वपितृषोर्नजिद्धि नित्यजिद्ध प्रत्ययः॥ गाच्छीतिके ष्वपिकञ्चिदस्त्रिक्रियाणामुपसर्गयोगः। आगामुक
मित्यादौ। साधुकामिणिवाप्रत्ययविधानात्॥ विसुष्वापेति। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते अकृत एव हलादिशे
षे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्षत्वप्रसङ्गः कृतेवा हलादिःशेषे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् हलादिशेषादिति
॥ संप्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेषः॥ इष्टं पूर्वमिति। विव्याधेत्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्यासस्य कार
स्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमाद्त्र षत्वाभावः। स्थादीनामिति। स्थादीनां संबन्धी नियमो नात्र प्रवर्तते। यस्मात्स्थादिसूत्रे प्रा

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य ग्रहणं क्रियते। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्। सुपेः षत्वमुच्यते। स्व
पेर्माभूदिति विस्वप्नो विस्वप्नगिति॥ विसुष्वापेति केन न। विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति। हलादिशेषान्न सुपिः। हला
दिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति। इदमिह संप्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध
लादिःशेषः। इष्टं पूर्वं प्रसारणम्। इष्यते हलादि शेषात्पूर्वं संप्रसारणम्। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह॥ अभ्यास सं
प्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति। एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति॥
स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सिताद्युत्तरः सुपिः॥ प्राक्सितसंशब्दनात्सनियमः॥ उत्तरश्च सुपिः पठ्यते। एवं तर्ह्यर्थव
द्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति॥ अनर्थके विषुषुपुः यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति। नैष दोषः।
कथम्॥ सुपिभूतो द्विरुच्यते। सुपिभूतस्य द्विर्वचनम्। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूद्विसुष्वापेति केन न॥ हलादिशेषान्न सु
पिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम्॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः॥ अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते॥ ॥

स्थादिष्विति वर्ततेतेन प्राक्सिताद्ये धातवः तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमित्येवं नियमेन सुनोति सुवति स्यन्दय एव निवर्त्यन्ते सुपि
स्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यन्ते॥ अर्थवद्ग्रहणइति॥ स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवार्थवान वयवयोश्चानर्थक्यं द्विःप्रयोगे प्यर्थ
स्यानावर्तनाद्द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम्॥ सुपिभूत इति। परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम्। तत्र स्थानिवत्वा
त्स्वपेर्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणाद्भवितव्यं षत्वम्। द्विःप्रयोगेपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम्। विसुष्वापेत्यत्र तु स्वपेर्द्विर्व
चनं तत्र स्थानिवत्वात्सुपेरिति षत्वाभावः। केचित्तु सुपिभूतो द्विरुच्यत इति पठन्ति॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वच
नमिति तेषां भावः॥

॥कपिष्ठलो॥ कपिष्ठल इति॥ गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृतिगृह्यते तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य स्थलसकारस्य षत्वे न
भाव्यं न तु परमप्रकृतौ नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः। यस्माद् गोत्रं प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य वा या प्रकृतिः कारणं तदभिधाने षत्वं ८२ १
तेन सर्वमिष्टं सिद्ध्यति। नैवं विज्ञायत इति। न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं किं नर्हि दिदर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स
साधुर्भवतीति। तेन कपिस्थानवाचिनः षत्वं न भवतीत्युक्तं भवति। अथवा प्रवराध्यायपठितं गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वे नापि
गोत्रस्याश्रयणेन दोषः॥अम्बा॥ किमिदमिति॥ यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते स्थशब्दः सकारस्य मूर्द्धन्यप्रतिपद्यत इति

॥कपिष्ठलो गोत्रे॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ। कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम्। गोत्र इत्युच्यमाने इहैव स्यात्। कापि
ष्ठलिः। इह न स्यात्। कपिष्ठलः॥ कापिष्ठलायनः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे
निपात्यत इति। कथं तर्हि गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वेति॥ अम्बाम्ब गोभूमिसव्यापद्वि
त्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यस्थः॥ स्थ इति किमिदं धातुग्रहणम्। आहोस्विद्रूपग्रहणम्। किं
चातः। यदि धातुग्रहणम्। गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति॥ अथ रूपग्रहणम्। सव्येष्ठाः परमेष्ठी। सव्येष्ठासारथिरित्यत्र
न प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्धातुग्रहणम्। कथम्। गोस्थानमिति॥ सवनादिषु पाठः करिष्यते॥ अथ
वा पुनरस्तु रूपग्रहणम्। कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठासारथिरिति॥ स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम्॥ सु
षामादिषु च॥ अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥ ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधः। ह्र
स्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिन्द्युस्तराम्। छिन्द्युस्तरामिति॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्द
स्यनर्थकवचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्॥

तदा रूपग्रहणम्। अथ स्थः षष्ठ्या निर्दिश्यते ततो धातुग्रहणमिति भावः। सवनादिष्विति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थान
भूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वाः सर्वे सवनादयः। स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति। स्थाशब्दः क्विबन्तः ईत्त्वे वकारप्रतिषेध इति व राम
चनात् प्रत्ययलक्षणेन त्वं भवति। स्थिन्निति नप्रत्ययान्तः। स्थृशब्दः क्रुप्रत्ययान्तः॥ स्तुतस्तो॥ पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति॥ पूर्वं
पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्वं प्रवर्तते। तदत्र स्तुतस्तोमग्रहणं प्रत्याख्याय ६४
ते छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव॥

सनोतेरनः॥ सिसनीरिति॥ एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः॥ नरपर॥ माषइति। मानंमां मांसनोतीति जनसनेति विट् विड्वनोरित्यात्वम्। विभक्तौ ङसिपरत आतो धातोरित्या

स्तुनस्तोमयोः छन्दसि वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम्॥ सनोतेरनः॥ सनोतेरनइति च। किम्। वचनमनर्थकमित्येव। किंकारणम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात्। नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात्॥ इह माभूत्। गोसनिमिति॥ सनोतेरनइति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्॥ सनोतेरनइति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्। सवनादिषु पाठः करिष्यते॥ सन्नर्थं तु॥ सन्नर्थंत्विदं वक्तव्यम्। सिसनिषति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति एतस्मान्नियमान्न भविष्यति। ण्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। सिसानयिषतीति। कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यादण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्ते विज्ञास्यते। अथवा अयमस्ति अण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥ किमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते। पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इणन्तादिति तत्रानुवर्तते। अनिणन्तश्चायं नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनिणन्तादपि षत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। जलाषाहं माषइत्येवं सिद्धं भवति। अथवा एकदेशविकृतार्थोयमारम्भः अश्वषाइति॥ सिचोयङि॥ अथ उपसर्गादिति या प्राप्तिः भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेन। उताहो न। न भवितव्यम्। किंकारणम्। उपसर्गात्षत्वं प्रतिषेधविषये आरभ्यते॥ तद्यथैव पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेत। न बाधते। किंकारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति॥ न चाप्राप्ते प्रात्पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्षत्वमारभ्यते। सिचोयङीत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सिचोयङीत्येतन्न बाधिष्यते॥

लोपः॥ एकदेशविकृतार्थइति॥ अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकमनिणन्तादप्यश्वशब्दात्षत्वं भवतीति माभोजलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः॥ सिचोयङि॥

तस्मादभिसेसिच्यत इति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति॥ उच्यते॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगो विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह। रषाभ्यामिति। यो ऽसावृकार इति। येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारे ऽस्तीति तन्मतेन केवलस्य

तस्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम्॥ सोढः॥ किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह माभूत्। परिषहत इति॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात्। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात्॥ अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो माभूदिति। पर्यसीषहत॥ सुनोतेः स्यसनोः॥ सनि किमुदाहरणम्। सुसूषति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अभिसुसूषते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अभिसुसूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूः। निसुसूः॥ सदेः परस्य लिटि॥ सदेर्लिटिप्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्। सदेर्लिटिप्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परिषस्वजे॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम्॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातृणाम्। पितृणामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यो ऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्॥

प्रयोगाद्यस्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातृणामित्यादावपि भविष्यति। एषामपि दर्शने मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति तन्मते ऽपि रषाभ्यामिति रेफो गृह्यमाणो ऽत्यन्तभिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति। राम॰
यत्तूच्यते रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति तद्भिन्नास्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया। अथवा रषाभ्यामिति रेफ ऋ इति निर्दिश्यत इति ६५
ऋकारस्यापि परे ऽपि णत्वं सिध्यतीति भावः॥

नहिवर्णैकदेशाइति।नाव्यपवृक्तस्यावयवेतद्विधिर्यथाद्रव्येष्वित्युक्तंसंध्यक्षरवार्त्तिकेयथाचमांसंनविक्रेतव्यमितिसत्यपिनि-
षेधेगावोविक्रीयन्तेतत्रमांसबुद्धेरभावात्।यदप्युक्तं॥अणत्वाद्रेफऋकारस्थंरेफंसावर्ण्याद्गृह्णातीति।तदयुक्तं।नहिऋ-
कारस्थरेफस्यस्थानप्रयत्नवत्त्वंतस्मादसतिसावर्ण्येकुतोग्राह्यत्वम्।यथाचनरसिंहावयवानांनरत्वसिंहत्वजातियोगा-
भावात्पुरुषमृगशब्दाभ्यामेकाकृतियोगाभावः॥एवंवर्णग्रहणेवर्णैकदेशयोरपीतिभावः।तुडादिषुचोक्तमिति।अग्रहणप-
क्षेतुडादिषुऋकारग्रहणंकर्तव्यंभवेदितिग्रहणपक्षआश्रीयते।इहसमुदायस्यकार्येषुव्यापारेअवयवस्यस्वनिमित्तेकार्येनाभू-
द्व्यापारःयथाअग्नइन्द्रइत्यादावेकारोऽयादेशंप्रतिपद्यतेनतुतदवयवइकारःसवर्णदीर्घत्वमिहतुमातॄणामितिसमुदाय

नहिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्ते॥एकदेशेतुडादिषुचोक्तम्।अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहण-
मिति।नस्मागृह्यन्ते।एवमपिनसिध्यति।किंकारणम्।अननन्तरत्वात्यत्तद्रेफात्परंभक्तेस्तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति॥
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्येवंभविष्यति॥नसिध्यति॥किंकारणम्।वर्णैकदेशाःकेवर्णग्रहणेनगृह्यन्तेयेऽव्यपवृक्ताअपिवर्णाभव-
न्ति।यच्चात्ररेफात्परंभक्तेर्नतत्क्वचिदपिव्यपवृक्तंदृश्यते।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते॥रषाभ्यांनोणःसमानपदे।
ततोव्यवाये।व्यवायेचरषाभ्यांनोणोभवतीति।ततअट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति।इदमिदानींकिमर्थम्।नियमार्थम्।ए-
तैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरिति॥अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिऋकाराण्णत्वमिति॥ ॥

स्यनक्वचिद्विधौनिषेधेवाव्यापारइत्यवयवःस्वाश्रयकार्यंप्रतिकस्मान्निमित्तत्वंनप्रतिपद्यतेभेदेनचोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्ये-
तिन्यायोनास्ति।यत्तद्रेफादिति।रेफएवभक्तिस्तस्यायत्परमित्यर्थः।ऋकारभागंनव्यवधायकमिच्छन्ति।नतत्क्वचिदि-
ति॥मात्राचतुर्थस्यपृथगभावात्।एतैरेवेति।येऽक्षरसमाम्नायेपठ्यन्तेऽकारादयःयेचतैर्गृह्यन्तेआकारादयःसर्वेतेआ-
क्षरसमाम्नायिकाः॥अत्रचव ह्रुचोऽन्तोदात्तात्त्रितिभवार्थंनप्रयोजनमित्यनेनवा॥

यद्यमिति। इदंज्ञापकम्। कारादपि नोणो भवतीत्यनुमापयति॥ अथवा वर्णैकदेशोपी हरेफो गृह्यते॥ रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते भक्तिव्यवधानेपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते॥ अट्कुप्वा॥ अड्व्यवायइति। एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राडादिव्यवायविषये तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषानिर्दिष्टाङ्गविकल्पो यतिष्ठतइति यत्राडादिव्यवायोन्यव्यवायश्च तत्रणत्वप्रसङ्गः॥ ॥नवेति॥ रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवायेण त्वाप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवायेणत्वम

यद्यंस्सुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्तिज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यान्नृनार्नमनिरिति॥ यत्तर्हि नत्रैवतृन्नोति शब्दं पठति। यश्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति। बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। दूरमस्ति छन्दस्यृदवग्रहादिति। ऋतः। ऋतउत्तरस्य नोणो भवति। ततः छन्दस्यवग्रहात्। ऋतइत्येव॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥ अटाव्यवायेण त्वेऽन्यव्यवायेप्रतिषेधः। अड्व्यवायेणत्वेऽन्यव्यवायेप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आदर्शेन। अक्षदर्शनेन। न वान्येनव्यवेतत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। अन्येनव्यवेतत्वात्। अन्येनात्रव्यवायः॥ यद्यप्यन्येनात्रव्यवायः। अटापितु अस्ति व्यवायः। तत्र अड्व्यवायइति प्राप्नोति॥ अटैवव्यवाये भवति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ अड्ग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदिहि अटा चान्येन च व्यवाये स्याद्ड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। व्यवायेनोणो भवतीत्येव ब्रूयात्॥ अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। योअनिर्दिष्टैरेवव्यवायः तत्रमाभूत्। ऋत्वंभृत्वेति॥ यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्॥ शर्व्यवायेनेत्येव ब्रूयात्॥ तत्समुदायेणत्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र॥ तत्समुदायेव्यवायसमुदायेणत्वस्याप्रसिद्धिः॥ अर्केण। अर्घेण। यथान्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति॥

तुजानाति नान्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः॥ अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति। सामर्थ्येनाप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति। अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायासंभवाद्व्यवायद्वये वाड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैवव्यवायइत्यवधारणार्थं विज्ञायतइत्यर्थः॥ अनिर्दिष्टैरिति॥ अडादिव्यतिरिक्तैः शर्व्यवायेनेति। अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवायेणत्वमुपास्यते॥

यद्येवमेकेनेति। द्वाभ्यामपि व्यवायेन प्राप्नोत्यर्केणेति॥ उभयथेति॥ व्यवायोपलक्षणा याङादीनामुपादाने देकेन द्वाभ्यां बहुभि
श्च यथासंभवं व्यवायेण त्वं भवति॥ वृत्रघ्न इति। प्रातिपदिकान्ते णत्वप्रसङ्गः। सुघ्न इति। स्नुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घञर्थे
कविधानमिति कः। प्रेन्वनमिति। इजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः। नकारोऽनुस्वार इति। द्विनकारको निर्देश इति भावः॥ नुमो योऽ

कान्यत्र। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। निंस्से। निंस्स्वेति। किंपुनः कारणमन्यत्रापि व्यवाये समुदाये कार्यं न भव
ति॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिरिति॥ तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्ड
यन्ति॥ यद्येवमेकेन व्यवायेन प्राप्नोति। किरिणा। गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते॥ तद्यथा। गर्गैः
सह भोक्तव्यमिति प्रत्येकं च न भुज्यते समुदिते च। कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधः। कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो व
क्तव्यः। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोजनं वृत्रघ्नः। सुघ्नः। प्राघानीति॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति।
नुम्व्यवायेण त्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः। नुम्व्यवायेण त्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रेन्वनम्। प्रेन्व
नीयम्। अनागमे च णत्वम्। अनागमे च णत्वं वक्तव्यम्। तृम्फणम्। तृम्फणीयम्॥ अनुस्वारव्यवाये वचनात्सिद्ध
म्॥ अनुस्वारव्यवायेनो णो भवतीति वक्तव्यम्। तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्॥ क्रियते न्यास एव नका
रेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति। प्रेन्वनम्॥ प्रेन्वनीयम्॥ अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहण
म्॥ नुमो योऽनुस्वार इति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। तृम्फणं तृम्फणीयम्। एवं तर्हि अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः
तत्रानुस्वारे कृतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन। अनुस्वारे कृते ड्वाव्यवाय इत्येव सिद्धम्॥ पूर्वप
दात्संज्ञायामगः॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम्॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। त
द्धितपूर्वपदस्य प्रतिषेधार्थम्॥ तद्धितस्य स्य पूर्वपदस्यस्य च प्रतिषेधो मा भूत्॥

नुस्वार इति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः॥ पूर्व॥ तद्धितेति। पूर्वपदे योरषाभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव ण
त्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्॥

खारपायण इति॥ खरपस्यापत्यं गोत्रे नडादित्वात्फक्। संबन्धिशब्दाविति॥ पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्य ते समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्य स्यणत्वं भवत्येव॥ समानप दमेवेति। समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसङ्गः। एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रं न नियमा र्थम्। अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति न तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति॥ अ

खारपायणः। करणप्रियः। न तर्हिं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति ॥ सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति। तत्र संबन्धादेतद् वगन्तव्यम्। यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद् भवति तत्स्थस्य नियम इति॥ किं च प्रत्येतद् भवति॥ उत्तरपदं प्रति। संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः। संज्ञायां नियम वचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायते। अग इति। तत्र को दोषः॥ तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः। तत्र पूर्वपासं ज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। पूर्वपदात्संज्ञायाम्। त तः अगः। गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिः तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनाम संज्ञाया म्। न वार्थः प्रतिषेधेन। णत्वं कस्मान्न भवति। यथा सर्वनामसंज्ञायाम्॥ उक्तं च सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वा भावः। यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति॥ इहेदानीं किं निपातनम्। इहापि निपातनमस्ति। किम्। अणृगयनादिभ्य इति। नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। समानपद इत्युच्यते॥ न चैतत्समानपदम्। समासे कृते समानपदम्। समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमा नं गंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्॥ इह माभूत्॥ देवदारुवनम्। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इरिकावनम्। तिमिरवनम्॥

माहुः। यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः॥ इह तु रेफस्याव्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपद स्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते। समानग्रहणमिति। पद इत्येवापरस्य यो निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात् सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्या या विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इत्यर्थः॥

अह्नोऽदन्तात्॥ पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति। पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थः॥ अथ वेति॥ अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं मा भूत्॥ वाह॥ आहितोपस्थितयोरिति॥ आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तं न तदा न प्राप्नोतीति वचनम्। स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वाद् भूतकालस्येह विवक्षेत्यन्ये आहुः। वाहनं वाह्यादिति। वहनीयवाचिन इत्यर्थः। अपविद्धमिति। वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः। यदा गर्गा वाह्यास्तेन विवक्ष्यन्ते

अह्नोऽदन्तात्॥ अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। दीर्घाह्नी शरदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैषा अहन्शब्दात् षष्ठी। का तर्हि। अह्नशब्दात् प्रथमा। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च॥ अथवा युवादिषु पाठः करिष्यते॥ वाहनमाहितात्॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्॥ इहापि यथा स्यात्। इक्षुवाहणम्। शरवाहणम्॥ अपर आह। वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम्। यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूदिति गर्गवाहनमिति॥ वा भावकरणयोः॥ वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्। वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रणितम्बा। चक्रनितम्बा॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम्॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। असमासान्तप्रतिषेधार्थम्। असमासान्तस्य मा भूत्। गर्गभगिनी॥ दक्षभगिनीति॥ न वा भवति। गर्गभगिणीति॥ भवति। यदा सतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्या अस्तीति॥ यदा त्वेतद्वाक्यं भवति। गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति। न तदा न भवितव्यम्। तदा मा भूत्। यदि समासान्तग्रहणं क्रियते। माषवापिणीति। अत्र न प्राप्नोति।

ननु स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव॥ प्रातिप॥ समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः॥ गर्गभगिनीति॥ भगिन्नित्येतस्य प्रातिपदिकस्यान्त्यो नकार इति णत्वप्रसङ्गः। अन्तशब्दश्चावसानवर्त्येकदेशवाची। यथा वस्त्रान्त इति॥ गर्गभगोऽस्या अस्तीति। स्वारूपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवात्र णत्वं न त्वनेन। माषवापिणीति। ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्षः। नकारान्तेन समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः॥

प्रपक्वानीति। अत्र कुमतिं चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति॥ कुमति च॥ अथेति। विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः। विग्रहद्वयेप्यर्थभेदाद्द्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वात्। न चात्र णत्वेन भाव्यम्। पदव्यवाय इति प्रतिषेधात्। केचिदाहुः। यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषे

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। किमुक्तम्॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। तत्र सुबादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आर्ययूना। क्षत्रिययूना॥ प्रपक्वानि। परिपक्वानि। दीर्घाह्नी शरदिति॥ कुमति च॥ अथेह कथं भवितव्यं माषकुम्भवापेण। व्रीहिकुम्भवापेण। किं नित्यं भवितव्यम्। आहोस्विद्विभाषया॥ यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः माषाणां कुम्भवापः माषकुम्भवाप इति तदा नित्यं णत्वेन भवितव्यम्। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति माषाणां कुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापः माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम्॥ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य॥ असमासग्रहणं किमर्थम्। समास इति वर्तते। असमासेपि यथा स्यात्। प्रणमति। परिणमति॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम्। पूर्वपदात्संज्ञायामग इति। कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात्॥ समास एतद्भवति। पूर्वपदमुत्तरपदमिति॥ अथापिग्रहणं किमर्थम्॥ समासेऽपि यथा स्यात्। प्रणामकः। परिणामकः। यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेपिग्रहणेन। निवृत्तं पूर्वपदादिति। अविशेषेणोपसर्गाण्णत्वं वक्ष्यामि॥

धात्पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः। कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध इति॥ उपसर्गा॥ समास एतद्भवतीति। ननु सुबामन्त्रित इत्यत्रोक्तम्। अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वपदमिति तेन च र्मेन मन्नित्यत्र णत्वं न भविष्यतीति। उच्यते। स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः॥

समासेऽनियमादिति। यदपूर्वपदात्संज्ञायामगइति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षः तदेतदुच्यते। समासपदे हि समानेनिमित्तनिमित्तिनो
र्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते। यदा तु समानग्रहणात् समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तेन दापूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वाद्
समासेऽपि ग्रहणस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः। न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तद
न्तर्गतानां योगानामानर्थक्याद्योगेयोगस्यासिद्धत्वायोगात्। असिद्धत्वेन कार्यासंपादनादनर्थकत्वमिति भावः। प्रकरणासि

समासे नियमान्न प्राप्नोति। असिद्धं सुपसर्गाण्णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदस
मासेऽपि ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न योगो योगेऽसिद्धः। किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति। किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनम्। यत्तदुक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति स न दोषो भवति। णोपदेशं
प्रति उपसर्गाभावादनिर्देशः॥ आगमकोऽनिर्देशः। अनिर्देशः। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः॥ न च णोप
देशं प्रति क्रियायोगः॥ एवं तर्हि आह्वायं उपसर्गाद् समासेऽपि णोपदेशस्य न च णोपदेशं प्रति उपसर्गोऽस्ति। तत्र वचनाद्भ
विष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत्प्रादिलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात् प्रनायको ग्राम इति। सि
द्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यं प्रत्युपसर्गः तत्स्थस्य नो णो भवतीति वक्तव्यम्। सि
ध्यति॥ सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश इति। नैष दोषः। नैवं विज्ञा
यते ण उपदेशः णोपदेशः णोपदेशस्येति। किं तर्हि ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोपदेशः णोपदेशस्येति॥ हिनुमीना॥
हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्। हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ प्रहिणोति। प्रमीणी
ते। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। प्रहिणुतः। प्रमीणाति॥

द्धत्वेऽपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम्। अथवा निष्कृतमित्यादौ विसर्जनीयस्यैव सत्त्वं विधेयं न तु सकारस्य। णोप
देशं प्रतीति। उपदिश्यत इत्युपदेशो णोपाश्रासा उपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोद्यते। नैवं विज्ञायत इति। उपसर्गग्रह
णस्य माभूद्गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते॥

आनिलोट्॥ आनिशब्दमिति। क्रियायोगग्रहणस्यैव यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति व्याख्यानम्। योगश्चार्थलक्षणः तत्र प्रयोगविषयात्क्रियाश्रीयते सा चेन क्वचिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः। तत्रायस्त्वर्थः। उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति। तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम्॥ नेर्गद॥ तदिति

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवत्त्वात्। स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैतस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ आनिलोट्॥ लोडिति किमर्थम्। प्रवपाणि मानि कुलानि। प्रवपानि मांसानि॥ आनि लोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात्॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणम्। नैषो ऽर्थवान् अनुपसर्गाद्वा॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रयाणि परियाणीति। अत्रापि न आनिशब्दं प्रति क्रियायोगः। आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः। कथम्। नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि। सा क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानम्। नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रण्यगदत्। आङि चेति वक्तव्यम्। प्रण्यागदत्। ननु चायमड् गदादिभक्तः गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति॥ अङ्गस्य अडुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गम्। सो ऽसौ सङ्घातभक्तः अशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम्॥ एवं तर्हि अड्व्यवाय इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये ऽपीति। तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः। तत्रापि निमित्तविशेषणमेव॥ अनितेः॥ अन्तः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्।

तत्र हि निमित्तयो रेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याटाव्यवाय आश्रितः। इह तु नेः परे गदादयो ऽव्यवहिता इति णत्वाप्रसङ्गः। तत्रापीति। यत्र यन्निमित्तं तत्राप्यडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः॥ अनितेः॥ ॥

संबुद्ध्यर्थमिति। अनितेर्नकारोऽन्तए वेऽत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात् पदस्यान्तोविज्ञायतइति पदान्तस्येतिप्रतिषेधोयोगविभागेनबाध्यते। आपरआहेति। पाठभेदंदर्शयति। वस्तुतस्तुनास्तिभेदः। योवातस्मादिति। अस्मिन् पक्षेप्राणितिसंबुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम्। तद्यः सामीप्यइति। एकवर्णव्यवधानंचसामर्थ्यादाश्रीयते। पर्यनितीत्यत्र तुवर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाभावः। उभौ॥ साभ्यासस्वद्वयोरिति। उभौग्रहणस्यप्रयोजनंदर्शयति। उभाविस्मिन्नसतिसाभ्यासानितेर्णोभवतीत्युच्यमानेवचन॥

अनितरन्तग्रहणंसंबुद्ध्यर्थम्। अनितेरन्तग्रहणंक्रियते। संबुद्ध्यर्थम्। हेप्राण्। अपरआह। अनितेरन्तः पदान्तस्य। अनितेरन्तग्रहणंक्रियते पदान्तस्यनेतिप्रतिषेधःप्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। योवा तस्मादनन्तरः। अथवा अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वसनान्तइति। अस्तिसामीप्येवर्त्तते। तद्यथा। उदकान्तंगतः। उदकसमीपंगतइति गम्यते। तद्यः सामीप्येवर्त्तते तस्यग्रहणंविज्ञायते। अनितेः समीपेयोरफस्तस्मान्नस्ययथास्यात्। प्राणितीति। इहमाभूत्। पर्यनितीति॥ उभौसाभ्यासस्य॥ साभ्यासस्यद्वयोरिष्टम्॥ साभ्यासस्यद्वयोर्णत्वमिष्यते। प्राणिणिषति॥ हन्तेरत्पूर्वस्य॥ अत्पूर्वस्येतिकिमर्थम्। प्रघ्नन्ति। हन्तेरत्पूर्वस्यवचनेउक्तम्। कुव्यवायेहादेशेषुप्रतिषेधइति॥ उपसर्गादनोत्परः॥ कथमिदंविज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः नओत्परः अनोत्परः आहोस्विदोकारःपरःअस्मात्सोऽयमोत्परः नओत्परः अनोत्परइति। किंचातः। यदिविज्ञायते ओकारात्परःओत्परः नओत्परः अनोत्परइति। प्रनोमुग्ध्वतम्। अत्रापिप्राप्नोति॥ अथविज्ञायतेओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः नओत्परः अनोत्परइति। प्रणोवनिर्देवता अत्रापिनिषेधःप्राप्नोति। उभयथाचप्रक्रमेदोषोभवति। प्रनः मुग्ध्वतम्। प्रनोमुग्ध्वतम्। प्रउनःप्रोनः।

सामर्थ्याच्चपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्यद्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्यपूर्वेणणत्वस्यसिद्धत्वाद्व्यवहितार्थंमिदंणत्वंस्यादनन्तरस्य तुतत्कौण्डिन्यन्यायेननस्यादित्युभाविस्युच्यते॥ उपसर्गादनोत्परः॥ उभयथाचप्रक्रमइति। प्रक्रमोग्रन्थपरिचयार्थःक्रमपाठः।

भाविन्यपीति। यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते। सांप्रतिकसद्भावे तु भावि गतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम्। अथवोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्यापमर्थः। उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति। भाविनीति। ओकारार्थ उकार ओ शब्देनोच्यत इत्यर्थः। मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः॥ कृत्यचः॥ निर्विण्णस्येति। अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम्। तत्र परस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम्॥ णेर्वि॥ णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः। साधनव्यवाय इति। साधनाभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः साधनशब्देनोच्यते।

भाविन्यप्योः तिणत्वं नेष्यते। भाविन्यप्योकारेण त्वं नेष्यते॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम्॥ कृत्यचः॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम्॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। निर्विण्णोऽहमनेन वासेन॥ णेर्विभाषा॥ णेर्विभाषा साधनव्यवाये उपसंख्यानं णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्राप्यमाणम्। प्राप्यमानम्। तद्विधानात्सिद्धम्। विहितविशेषणम् णिग्रहणं ण्यन्ताद्यो विहित इति। अड्धिकाराद्वा। अथवा अड्व्यवाय इति वर्त्तते॥ इजादेः सनुमः॥ किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यचइत्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। इजादेरेव सनुम्कादिति। क्व माभूत्। प्रमङ्गनम्। सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावात्। सनुमो णत्वेऽवधारणस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। विधेयभावात्। कैमर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता। तत्र नित्यं णत्वं विधेयम्। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति। अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः। सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपि सनुमामिति॥

विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मतेन वा। तद्विधानादिति। सूत्रे श्रुयथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराद् ण्यन्ताद्यो विहित इत्याश्रीयते। अड्धिकाराद्वेति। ण्यन्तात्परो यः कृदिति एवमाश्रीयमाणे नदोषोऽण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेऽपि णत्वाभ्यनुज्ञानात्॥ इजादेः॥ सनुमो णत्व इति। नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवाददोषश्च। विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति भावः। सिद्धं त्विति। तेन प्रमङ्गनमित्यादौ णत्वं न भवति। न त इजादेः सनुम इति योगो विध्यर्थः संपद्यते॥ ॥

तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेनेति। इक्‌उपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम्॥ तत्र नार्थ इति। इजादेर्हला दित्वासंभवाद् अन्तविशेषणं हल्ग्रहणं संपद्यत इति। हलन्तादिजादेः सनुमो यो विहितः कृत् तत्स्थस्य णत्वं विज्ञायमाने ण्यन्ता द्धि य्यर्थेऽयं योगो न भवतीति नियमाय संपद्यते॥ नभाभूपूकमिगमि॥ ण्यन्तस्य चेति। ण्यन्तस्य धातोर्नत्वान्निषेधो न प्राप्नोती ति वचनम्॥ षात्॥ षात्पदादीति। पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवतीत्यर्थः। पदे अन्त इति।

इहापि वर्हि न प्राप्नोति। प्रेङ्खणीयम्। प्रेङ्खणम्। कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं त र्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति। नैष दोषः। हल इति वर्त ते तत्क्रमकृतम्। हलश्चेजुपधादिति। न ह्येतत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः। कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति। इजु पधादित्युच्यते। तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेन तत्र आदिविशेषणं सद् हलन्तविशेषणं भविष्यति। कथम्। इजादेरित्युच्य ते। तत्र नार्थ आदिविशेषणेन॥ अथवा इजादेः सनुमः इत्येतयोर्विभाषेत्येतदनुवर्तिष्यते॥ नभाभूपूकमिगमिप्या यीवेपाम्। भादिषु पूञ्ग्रहणम्। भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। प्रपवणं सोमस्येति। ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं पूञ एव। नेत्याह॥ अविशेषेण। प्रभापनं परिभापनम्॥ षात्पदान्तात्॥ षात्पदादिपरवचनम्। षात्पदा दिपरग्रहणं कर्तव्यम्॥ इहैव यथा स्यात्। निष्पानं दुष्पानम्। इह मा भूत्। कुसर्पिष्केण। अयजुष्केण। न तर्हि वक्त व्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तादिति। कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तादिति॥ नशेर्वा नस्य॥ नशेरशः। नशेरित्येतद्वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रनङ्क्ष्यति। परिनङ्क्ष्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इ ह नः नशेः षद् इती यतासिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्या पि यथा स्यात्॥

षात्पदादित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात् षान्तात्पदादिति लब्धेऽर्थेऽन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते॥ नशेः॥ प्रनङ्क्ष्यतीति। नशेः षत्वे षढोः कः सीति कत्वे कृते रूपं मस्जिनशोर्झलीति नुमागमः स च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्तते। पूर्वत्रासिद्धवचनात्। षान्ते ति। अन्तग्रहणसामर्थ्याद् यस्य संप्रति शान्तो यस्य भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः॥

क्षुभ्नादिषु च॥ अविहितेति। न भाभूपूकमिगमीत्याद्यस्तु योगः। अस्यैव प्रपञ्चार्थः॥ अनचि च॥

पदव्यवायेऽपि॥ पदव्यवाये तद्धिते पदव्यवाये भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति। कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति॥ क्षुभ्नादिषु च॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः॥ स्तोः श्चुना श्चुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते। न श्चावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्। यज्ञः। राज्ञा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेति। यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति॥ ष्टुना ष्टुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते॥ न ष्टावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात्। पेष्टा। लेढा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति। यदयं तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति॥ न पदान्ताट्टोरनाम्॥ अनामिति किम्। षण्णां भवति काश्यपः। अत्यल्पमिदमुच्यते अनामिति। अनाम्नवतिनगरीणां चेति वक्तव्यम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्। यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्यम्। वाङ्मयम्। त्वङ्मयम्॥ अनचि च॥ द्विर्वचने यणो मयः। द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी॥ उल्कावल्मीकमित्युदाहरणम्। अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी। दध्यत्र मध्वत्रेति उदाहरणम्। शरः खयः। शरः खय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्। यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी। स्थालीस्था तेत्युदाहरणम्। अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी। वत्सरः क्षीरम्। अप्सराः इत्युदाहरणम्। अवसाने च। अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम्। वाक्क्। वाक्। त्वक्क्। त्वक्। स्रुक्क्। स्रुक्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। पागेयं लेखकप्रमादान्नष्टः। पर्युदासे ह्यच्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याप्रसङ्गात्। तस्मान्नायं पर्युदासो यदन्यदच इति। किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि नेति अयं पाठस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते अचश्चत्तरस्य यरो नूनं द्विर्वचनं सर्वत्रास्ति यतः प्रतिषिध्यते। एवं चानैमित्तिकं द्विर्वचनमवसानेपि भवति॥ वेत्यधिकाराच्च वा भवति। नादि॥ वा हतजग्धपर इति। हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपातः। पुत्रहतीति। वहुव्रीहिः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति वा ङीष्॥ झरोझरिसवर्णे॥ शिण्ढीति। डकारस्य ढकारे परतो लोपः।

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः अचि नेति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यदच इति॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति न तत्परे च॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तत्परे चेति वक्तव्यम्। पुत्र पुत्रादिनी। वा हतजग्धपरे च। वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम्। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः। चयो द्वितीयाः भवन्ति। शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन। वथ्सरः। अफ्सराः॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम्॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अग्ने दूरमुत्कन्दः। रोगे चेति वक्तव्यम्॥ उत्कन्दकोरोगः॥ शश्छोटि॥ छत्वममीति तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम्॥ छत्वममीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तच्छ्लोकेन। तच्छ्मश्रुणेति॥ अभ्यासे॥ प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति। चिचीषति॥ प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति॥ जिजनिषति॥ वुबुधे॥ ददौ॥ झरो झरि सवर्णे॥ सवर्णग्रहणं किमर्थम्। झरो झरि सवर्णग्रहणं समसंख्यप्रतिषेधार्थम्॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते। संख्यातानुदेशो माभूदिति। किं च स्यात्। ग्रहनस्यात्। शिण्ढि। पिण्ढि। अ अ इति॥ किमर्थमिदमुच्यते। अकारोयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य संवृतता प्रत्यापत्तिः क्रियते॥

यथासंख्याश्रयणे तु न स्यात् सवर्णग्रहणात्तु यथासंख्याभावो न हि यथासंख्ये सत्य सवर्णोऽस्ति य द्वावर्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात्। अ अ इति॥ किमर्थमिति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावात्प्रश्नः॥ अकारोयमिति॥ सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृत दोषयुक्तोऽकार उपदिष्टः तस्य प्रयोगे संवृतस्यैवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम्। अक्षरसमाम्नायग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम्॥

भा॰कै॰ किंपुनरिति। कस्मात्पुनः कारणादित्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिप्रथमा। श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः। प्र ४१
७२ योजनं त्वकारस्य विवृत्तोपदेश आकारग्रहणार्थः तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्त्तिक
कृता पूर्वमेव प्रतिपादितम्॥ आदेशार्थं चेति॥ अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम्। वृक्षाभ्यामिति। यद्यपीदं प्रयोजनमा
कारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। किं तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यत इति तथापि

किंपुनः कारणं विवृत उपदिश्यते। आदेशार्थं सवर्णार्थं चाकारो विवृतः स्मृतः। आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणि
नेरअ॥ आदेशार्थं तावत्। वृक्षाभ्याम्। देवदत्ता३। आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम्। सवर्णार्थं
च॥ अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात्॥ आकारस्य तथा ह्रस्वः॥ तथा अतिखट्वः। अतिमालः इत्य
त्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्थं प्रत्यापत्तिः॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्॥ किं तर्ही
ति॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वा माला। नैष दोषः
। तथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणं एवमादेशतोपि भवितव्यम्। तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो भविष्य
ति। आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम्। आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति॥ केषाम्। उदात्ता
नुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्॥

प्रयोजनान्तरसद्भावादिह प्रत्याख्याना दोनक्तः पूर्वमेव प्रत्याख्यानात्॥ आकारस्येति। इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनम्।
नैव लोके न च वेदे अकारोस्ति विवृत इति। दीर्घप्रतिषेध इति। दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात्प्लुतस्यापि प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्वचित्तु
दीर्घप्लुतप्रतिषेध इति पाठः। इह ह्रस्यान्यकारो विवृतो ऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतो ऽकारः प्राप्नो
तीति प्रतिषेध उच्यते। आदेशस्येति॥ संवृताकारो ऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्रहणं प्राप्नोति। भाव्यमानत्वाच्च॥ उदात्तेति। तत रामः
श्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितः तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः इष्टं च न सिध्यतीति सर्वगु ७२
णस्य मान्त्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वात्॥

सिद्धंत्विति॥ अद् इति सूत्रं कर्त्तव्यम्। तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वो कारस्तपरः तस्मात्परस्तपर इति एवं द्वितीयस्तपरः न ततः स्थान्यकारो भिन्नकालो दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति। आदेशास्तु तत्कालान् गुणान्तरयुक्तान् ग्रहीष्यति॥ केचिद् दद्विति द्वावपि तपरौ पठितव्यावित्याहुः। एकशेषनिर्देशाद्वेति। षट्। मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते। एवमादेशा अपि षडेव। ततश्चैकशेषस्तत्र

सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। अदद् इति। अपर आह। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वामाला॥ नैष दोषः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ इदं तर्हि वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम्। अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। इदं तर्हि अपि काकः श्येनायते। ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम्। किम्। दधीयति। मधूयति॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम्॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। अद् दिति। एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम्। एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्॥ एकशेषनिर्देशोऽयम्॥ अ अ इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥ अध्यायश्चाष्टमः॥

षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते। तत्र यथासंख्यं षण्णां विवृतानां स्थाने षडादेशाः संवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्चतुर्थः॥ अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः॥ श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु॥ शुभं भवतु॥ ॥

॥ विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यै नमः ॥

॥ इत्यष्टमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषमुद्राकिरणराजिभिः ॥